

© Miroslava Avramovová, Ľubica Balážová, Ján Bosák, Juraj Dolník, Miroslav Dudok, Ľubomír Falťan, Ján Findra, Karol Furdík, Katarína Gajdošová, Jana Hoffmannová, Martina Ivanová, Nicol Janočková, Alexandra Jarošová, Jana Klincková, Jana Končalová, Jan Kořenský, Ľubomír Kralčák, Marie Krčmová, Maša Kusá, Ľudmila Liptáková, Anna Makišová, Anna Marićová, Sibyla Mislovićová, Gabriela Miššíšková, Patrik Mitter, Květoslava Musilová, Gabriela Múcsková, Mária Myjavcová, Mira Nábělková, Martin Ološtiak, Slavomír Ondrejovič, Oľga Orgoňová, Alben Rangelova, Ján Sabol, Zuzana Sedláčková, Jana Skladaná, Miloslava Sokolová, Gizela Szabó Mihályová, Mariola Szymczak-Rozlach, Mária Šimková, Eva Tibenská, Zdeňka Uřešová, Jana Wachtarczyk, Pavol Žigo

V publikácii *Slovo – Tvorba – Dynamickosť* sú zhrnuté príspevky, ktoré odznali na rovnomennej konferencii venovanej **PhDr. Kláre Buzássyovej, CSc.**, v dňoch 11. – 12. marca 2009 v Modre pri Bratislave. Do výsledného celku pribudlo jedenásť štúdií, ktorých autori – kolegovia a priatelia jubilanťky – sa konferencie z rôznych dôvodov nemohli zúčastniť, no chceli si ju uctiť aspoň týmto spôsobom. Jeden prezentovaný príspevok nebol odovzdaný na publikovanie. Texty 44 autorov a autoriek sú usporiadané do šiestich tematických blokov v zásade tak, ako odznali na podujatí. Neodprednášané texty sú zaradené medzi ne podľa zamerania.

Publikácia *Slovo – Tvorba – Dynamickosť* prináša najaktuálnejšie výsledky z teoretických i materiálových (vrátane korpusových) analýz slovenského, českého, srbského, poľského, maďarského a bulharského jazyka. Je cenným príspevkom k rozpracúvaniu otázok a ďalšiemu štúdiu všeobecnej lingvistiky, lexicológie, slovotvorby, sociolingvistiky, korpusovej lingvistiky, jazykovej komparistiky, jazykovej kultúry a politiky, dynamiky jazyka.

The collection of papers entitled *Word – Formation – Dynamism* contains the contributions that were presented at the Conference in honour of **PhDr. Klára Buzássyová, CSc.** which took place on March 11-12, 2009 in Modra near Bratislava. The volume also includes eleven contributions whose authors – colleagues and friends of the person honoured – for various reasons could not take part in the Conference, but at least in this way wanted to express their respect. The texts of 44 authors are organized into six thematic blocks, essentially in the same sequence as they were presented at the Conference, with the unpublished texts included depending on their theme.

The collection of papers *Word – Formation – Dynamism* presents the most recent results of the theoretical and databased analyses of Slovak, Czech, Sorbian, Polish, Hungarian and Bulgarian. It is a valuable contribution to research and further studies concerning linguistics, lexicology, word-formation, sociolinguistics, corpus linguistics, comparative linguistics, linguistic culture and policy, as well as the dynamism of language.

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV

© VEDA, vydavateľstvo SAV

ISBN 978-80-224-1107-3

OBSAH

ĽUBOMÍR FALŤAN: Otvorenie • 8

MAŠA KUSÁ: K niektorým súvislostiam slovenského kultúrneho priestoru a Kláry Buzássyovej v ňom • 9

JAN KOŘENSKÝ: Slovo v textu z hľadiska sémiotického • 14

JURAJ DOLNÍK: Základné lingvistické otázky a spisovný jazyk • 21

MARIE KRČMOVÁ: Úskalí zjednodušení • 29

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ: Slovenčina – skleníková rastlina? • 38

JÁN SABOL: Semiotická hladina motivovanosti v jazyku • 44

KAROL FURDÍK: Štruktúry reprezentácie znalostí v kontexte teórie lexikálnej motivácie • 50

MARTIN OLOŠTIAK: O individualizačnej motivácii lexikálnych jednotiek • 67

PATRIK MITTER: Úvahy nad slovotvorno-motivačnými vzťahmi kompozít (na materiáli češtiny) • 85

ANNA MARIČOVÁ: Náhľady na tvorenie slov v slovenčine a srbčine • 96

ANNA MAKIŠOVÁ: Typy kompozít v slovenčine a srbčine • 106

ĽUDMILA LIPTÁKOVÁ: Dieťa a slovotvorba • 121

GABRIELA MIŠŠÍKOVÁ: Využitie okrajových slovotvorných postupov v slovenčine • 136

JANA KLINCKOVÁ: Konkurencia a kooperácia lexikálnych prostriedkov v profesijnej komunikácii • 143

OLGA ORGOŇOVÁ – ZUZANA SEDLÁČKOVÁ: Coolový poken o slangu teenagerov • 151

JÁN FINDRA: Slovo v kontexte a internetová komunikácia • 163

JÁN BOSÁK: Kodifikácie verzus varianty • 172

ALEXANDRA JAROŠOVÁ: Lexikálna norma a výkladový slovník • 180

ĽUBICA BALÁŽOVÁ: Osobné (depersonálne) deminutíva: špecifická polysémia a jej lexikografické spracovanie • 209

MARIOLA SZYMCZAK-ROZLACH: Eufemizmy w wybranych słownikach języka polskiego i języka słowackiego • 224

ALBENA RANGELOVA: K vývoji česko-bulharské a bulharsko-české lexikografie • 235

MILOSLAVA SOKOLOVÁ: Verbálny aspekt a adaptácia prevzatých slovies v slovenčine • 250

MARTINA IVANOVÁ: Subkategória funkčno-sémantickej kategórie modálnosti: schopnosť (abilita) • 265

ZDEŇKA UŘEŠOVÁ: PDT-Vallex: trochu jiný valenční slovník • 278

GIZELA SZABÓMIHÁLYOVÁ: Variabilita konštrukcií s významom posesívnosti v slovenčine a maďarčine • 287

EVA TIBENSKÁ: Bezpredložkovým datívom stvárnenný participant sémantickej štruktúry vety • 294

KATARÍNA GAJDOŠOVÁ: Lingvistická analýza automatizovanej anotácie datívu adjektíva v heterogénnych menných skupinách v Slovenskom národnom korpuse • 309

MIROSLAVA AVRAMOVOVÁ: Vidím, že sa nevidíme (K problematike domácich obojvidových slovies) • 331

PAVOL ŽIGO: Glosa o čase cez prizmu adverbii • 337

KVĚTOSLAVA MUSILOVÁ: Možnosti využití ČNK a SNK při zkoumání výpovědních modifikací • 350

JANA HOFFMANNOVÁ: České *jako* a slovenské *ako/akože* v mluvených projevech (malý konfrontační pokus) • 359

MÁRIA MYJAVCOVÁ: Kontaktné častice v živej reči vojvodinských Slovákov • 372

MIRA NÁBĚLKOVÁ: *Domiská, knížiská, psiská* a iné modifikačné substantívne deriváty v slovensko-českom pohľade • 396

MIROSLAV DUDOK: Plamienka v krajine zázrakov. Textový svet húb • 426

GABRIELA MÚCSKOVÁ: „Opakované prevzatia“ ako výsledok historických kultúrnych kontaktov • 442

JANA SKLADANÁ: Biblické podobenstvá ako prejav implicitnosti vo frazeológii • 452

ĽUBOMÍR KRALČÁK: Mechanizmy dynamiky jazyka • 460

NICOL JANOČKOVÁ: Dynamické pohyby v abstraktnej lexike a ich odraz v lexikografickej praxi • 467

SIBYLA MISLOVIČOVÁ: O niektorých nepravidelnostiach pri tvorení názvov osôb • 484

MÁRIA ŠIMKOVÁ: Produktívne a neproduktívne formanty pri tvorení názvov vlastností v slovenčine a češtine (korporovolingvistická analýza) • 492

JANA WACHTARCZYKOVÁ: Dynamickosť a Dynamika slovnej zásoby slovenčiny vo svetle plynúceho času • 505

JANA KONČALOVÁ: Ako ma Ľudovít Štúr úplne očaril • 514

LUBOMÍR FALŤAN Predsedníctvo SAV

Vážené dámy, vážení páni, milí kolegovia.

Je mi ctou, že môžem v mene Predsedníctva Slovenskej akadémie vied pozdraviť vás pri príležitosti konania medzinárodnej konferencie Slovo - Tvorba - Dynamickosť.

Slovo - to zoskupenie zvukov, nositeľov významových symbolov,
- premietnuté do litier, ktorých spôsob zoskupenia vytvára významy a umožňuje písomnú komunikáciu,
- ako element jazyka, niekedy láskavé, ale aj ubližujúce,
- ako sociálny integrátor,
- ako faktor odlíšenia sa,
- ako súčasť komunikačného systému a prenosu informácií,
- ako

PhDr. Klára Buzássyová, CSc., jubilantka, ktorej je konferencia dedikovaná, svoju profesionálnu kariéru venovala, ale i venuje **slovu** - jeho vývoju a premenám v kontexte slovenskej kultúry. **Slovu** ako objektu výskumu sa venuje od r. 1961, pričom celý čas je verná Jazykovednému ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Ústav je jej priestorom nielen na „realizáciu vedy“, ale aj priestorom na organizáciu a riadenie jazykovedných aktivít. Organizáciu a formovanie vednej politiky si odskúšala aj počas pôsobenia v Predsedníctve SAV (1995 - 1998). Ústav jej bol aj priestorom na výchovu nových, mladších vedeckých zanietencov pre kultiváciu slovenského slova, jazyka a jazykovej kultúry, a to nielen v kontextoch slovenských, ale i širších - nadnárodných -, lebo slovo a jazyk nie sú ostrovom.

Dovoľte mi, aby som v mene Predsedníctva SAV i v mene svojom vyjadril úctu a poďakoval PhDr. Kláre Buzássyovej, CSc., za prínos do kultúry nášho jazyka. Verím, že jej práca pokračuje a bude pokračovať ďalej.

K niektorým súvislostiam slovenského kultúrneho priestoru a Kláry Buzássyovej v ňom

MAŠA KUSÁ

Hneď ako som sa po prvýkrát stretla s informáciou, že Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV organizuje konferenciu ako „hommage“ Kláre Buzássyovej, bolo pre mňa prirodzené prihlásiť sa na ňu, ako sa môže prihlásiť človek takpovediac „zboku“, nejazykovedec, ale predsa len filológ, ktorý sa celý svoj odborný a pracovný život usiluje sledovať dianie v slovenskom kultúrnom priestore v širších než len vo svojich – úzko špecializovaných – súvislostiach.

Vzápätí som si vlastne potrebovala sformulovať racionálny dôvod, prečo bol prvotný impulz natoľko silný... Predpokladom tejto racionalizácie bol pomyselný návrat do predchádzajúcich desaťročí, do desaťročí, v ktorých sa Klára Buzássyová už pohybovala v slovenskom kultúrnom priestore, keď ho aktívne spoluvytvárala – a dodnes spoluvytvára. Ona sama povedala v rozhovore pre SME: „Každých desať rokov som sa venovala inej problematike, aj preto ma jazykoveda stále baví.“ Ako to však bolo „naozaj“? Naozaj – aspoň v mojom vedomí, ale povedala by som, že aj vo vedomí mnohých ľudí, ktorí boli tohto obdobia účastní.

Keď sa teda vrátim k meritu veci a usilujem sa formulovať pozíciu Kláry Buzássyovej v slovenskom kultúrnom priestore, zdá sa potrebné urobiť to na dvoch rovinách. Tá prvá je vedecká, odborná, tú naznačuje Klára Buzássyová práve už spomínaným konštatovaním o „zmene“ záujmu či predmetu svojho bádania po každom desaťročí. Na tomto stretnutí je bezpochyby podstatne viac povolaných ľudí, ktorí budú analyticky a nielen ódicky reflektovať jej vedecké aktivity, ja z už naznačeného pohľadu zboku by som si z hľadiska predmetu skúmania dovolila formulovať len niekoľko postrehov. Ešte ako študentka filológií Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave som registrovala meno Kláry Buzássyovej ako vedkyne, ktorá skúma, báda jazyk, pritom bez toho, že by bola autorkou učebníc. Sama absolventka klasických filológií sa Klára Buzássyová počas celej svojej tvorivej kariéry (a robí tak aj dnes) intuitívne (či skôr racionálne?) venovala problémom, ktoré ešte „nemali meno“ – jej schopnosť byť bádateľsky vždy na úrovni doby, ba

čo viac, bádateľsky problémy otvárať, pomenúvať, odhaľovať, si vyžadovala a vyžaduje vysoký stupeň širokej erudície a zároveň dar bystrozraku odhadnúť smer nevyhnutných premien výskumu. Pri Kláre Buzássyovej som si to uvedomila v súvislosti s jej organizátorskou a vedeckou prácou na projekte „dynamiky“ a s nástupom slovenskej sociolingvistiky „v dobę, když se to ještě tak nejmenovalo...“, aby som citovala klasikov, v súvislosti s mapovaním česko-slovenských či slovensko-českých jazykových vzťahov, ale aj v prípade toľko žiadaného a očakávaného veľkého *Slovníka*, ktorý by bez nej, myslím si (a predpokladám, že nielen ja si to myslím), proste a jednoducho nebol.

Ale pokračujme – ešte stále v rovine predmetu odborného záujmu. Ďalším, z môjho pohľadu nezanedbateľným, jeho aspektom je fakt, že v priebehu celého doterajšieho pôsobenia Kláry Buzássyovej v jazykovede sa z rozličných aspektov (translatologický, dialektologický, sociolingvistický a pod.) odborne dotýkala a dotýka problematiky jazyka literárnych textov či už pôvodných (pars pro toto: M. Urban, L. Vadkerti-Gavorníková, V. Šikula a ďalší) alebo prekladových (Ferenčík, Vančura v slovenčine a pod.). Bezpochyby to súvisí aj s rodinnou „anamnézou“ – ako sama konštatovala v rozhovore o vzájomnom reflektovaní práce s manželom – básnikom a prekladateľom Jánom Buzássym: “Je to veľmi dobrá symbióza. Ja čítam všetky jeho básnické zbierky pred tým, než ich odovzdá, a niekedy aj počas písania. Síce ho nedokážem presvedčiť, aby sa ponoril do mojich ‘najteoretickejších’ vecí, ale tie prístupnejšie si prečíta rád.”

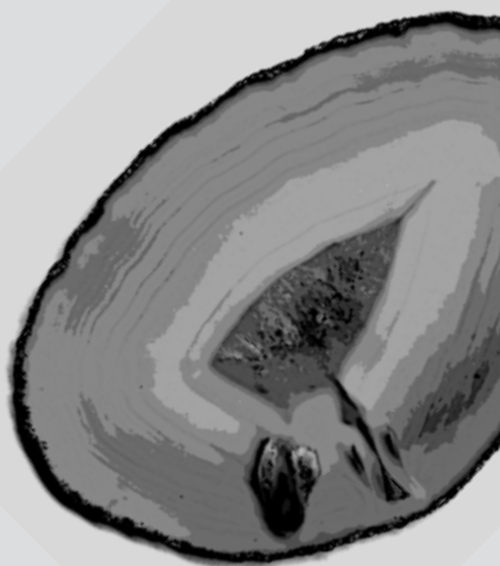
A niekde tu sa v mojom uvažovaní o mieste Kláry Buzássyovej v slovenskom kultúrnom priestore rovina vedeckého predmetu bádania a ďalšia rovina – rovina adresáta jej odborných aktivít, začínajú prelínať... Jazykovedkyňa Klára Buzássyová, ako o tom najjasnejšie a najzrejmejšie svedčí bibliografia jej prác tých niekoľkých desaťročí, nikdy nepovažovala za menej dôležité komunikovať ono „jazykovedné“ do širšieho kultúrneho priestoru, nech už ide o mladých adeptov vedy, prekladateľov alebo jednoducho širokú verejnosť, ktorá musí „stráviť“ nové javy a ich uchopenie. Jazykovedkyňa Klára Buzássyová svojou neproklamovanou bytostnou empatiou a toleranciou vždy presadzovala a presadzuje neintervenčný vzťah k jazyku tak v rámci konfrontácií vedeckých koncepcií, ako aj v dôležitých odborných i celkom verejných diskusiách o mieste jazyka, jazykovedy a jazykovedcov v spoločnosti. Jazykovedkyňa Klára Buzássyová za prirodzenú súčasť svojho pôsobenia považuje aj čestnú povinnosť adresovať jubilujúcim kolegom zamyslenie nad ich prácou, nad ich spôsobom existencie vo vede... Existencia, spôsob fungovania vo vede – to je ešte jedna rovina aktivít, ktorú nemožno v súvislosti s ňou obísť. Povedané jednoducho a bez zbytočných slov: Klára Buzássyová vždy patrila k tým slovenským vedcom, ktorí fungovali a fungujú vo vede tak a tam, kde je to potrebné, aj keď to z hľadiska ich vedeckých záujmov nie je vždy to, čo chcú oni.

Všetky úvahy, naznačené v predchádzajúcich riadkoch, by bolo možné rozpísať podrobnejšie, dokumentovať ich množstvom príkladov, doplniť. Myslím si však, že už tento pokus o „rekonštrukciu“ miesta Kláry Buzássyovej v slovenskom kultúrnom priestore ukazuje, akú významnú pozíciu v ňom zastáva, myslím si, že racionálne i emocionálne potvrdzuje jej prínos do slovenskej kultúry.

Dúfam a verím, že slová osobnosť a elita nie sú dnes celkom zdevalvované a stále dokážu vyjadriť to, čo by som chcela povedať na záver: Klára Buzássyová je v mojom – a veľmi dobre viem, že nielen v mojom – vnímaní slovenského vedeckého, ale i širšie kultúrneho priestoru jednou z najvýznamnejších skutočných osobností vo všetkých rozmeroch tohto pojmu. A celkom na záver: ak existuje na Slovensku duchovná elita ako reálna kultúrotrvorná sila, spoluutvárajú ju práve také osobnosti, akou je Klára Buzássyová. A za to jej nikdy nie je neskoro poďakovať. Ďakujem.

Slovo v textu z hlediska sémiotického

JAN KOŘENSKÝ

V jazykovědných tradicích našeho kontextu se vyskytuje názor, že lexikologická teorie a tím spíše lexikografická praxe je zcela nebo alespoň do značné míry nezávislá na metodologických diferencích celkového pojetí řeči a jazyka. Z hlediska tradičních stratifikačních modelů se to zpravidla chápe tak, že lexikální systém rovinově interpretovaného jazyka stojí jaksi stranou tohoto systému chápaného jako gramatický ve vlastním slova smyslu, je jím formován směrem k procesu řeči ve smyslu usouvztažnění a naplňuje jej sémantikou daného jazyka ve smyslu pojmenování. Vývoj a diferenciacie lexikologických teorií však ukazuje, že míra ovlivnění lexikologických a lexikografických teorií celkovou metodologickou situací jazykovědy je značná, což znamená, že proměny koncepčních a metodologických názorů v samotné lexikologii nejsou zdaleka jen věcí vnitřního vývoje tohoto oboru. Důkladnější rozbor by ukázal, že vázanost dynamiky lexikologických teorií (pokud se pochopitelně programově jakékoli vývojové dynamiky nezřikají) překračuje hranice institucionalizované jazykovědy určité koncepčně-metodologické oblasti a je dána nebo by měla být dána koncepčně-metodologickými souvislostmi, které je nejlépe formulovat v nejobecnějších sémiotických pojmech. Vývoj lingvistického myšlení z hlediska obecně sémiotického lze charakterizovat následujícím způsobem: Původně vyhraněné „syntaktické“ myšlení vyznačující se dominujícím zřetelem k výrazové stránce jazyka (a redukující pozornost k sémantickým jevům na jevy bezprostředně spjaté s formálně gramatickými prostředky jazyka) se vyvíjelo směrem k období „sémantickému“ s rozhodujícím zaměřením pozornosti na vytváření komplexních teorií kognitivních jazykových významů, s úsilím o typologizaci významů v termínech designace, denotace, konotace, smysl, reference, Bedeutung, Meinung, Sign aj.

V další fázi se lingvistika „pragmatizovala“, tj. pozornost byla upírána na sociálně psychologické aspekty řečového chování. V těchto souvislostech se zákonitě musel prohlubovat i mezioborový charakter jazykovědy (zejména směrem k sociálním a psychologickým vědám, aniž by tím ovšem byl oslaben trend k matematice a logice, čehož syntetickým projevem jsou lingvistické

teorie založené na pojmech kognitivní vědy a umělé inteligence). V souvislosti se společensko-psychologickým mezioborovým zaměřením se výrazně prosazuje sklon učinit výlučným předmětem lingvistických teorií řečovou činnost v nejširším sociálním a psychologickém rámci, aniž by se v tomto kontextu nově a explicitně řešil statut tzv. jazyka, tj. systému prostředků a pravidel jsoucích předpokladem aktuální řečové činnosti.

Podrobnější analýza ukazuje (srov. Kořenský, 1989, kap. IV., s. 72), že sémiotické dimenze jsou funkčně velmi těsně svázány, což se projevuje tím, že jde spíše než o jakési komponenty jazyka o úhel pohledu na jednotlivé typy jazykových prostředků. Dominance jedné z dimenzí znamená zcela určitou interpretaci dimenzí zbývajících, znamená zpravidla jejich podřízení nebo zahrnutí dimenzí dominujících. V „pragmatickém období“ jazykovědy je pragmatika tedy úhel pohledu, způsob hodnocení, interpretace jazykových prostředků a jejich funkčních vlastností.

Pragmatická dimenze se stala východiskem ucelených lingvistických teorií, řada klíčových sémantických pojmů je teoreticky důsledně pragmatizována (znak, význam, smysl, reference, presupozice, kontext...).

Je nepochybné, že tento stav myšlení o řeči a jazyku představuje nutnost znovu a zásadně zkoumat i postavení slova v řeči a jazyce, znovu formulovat jeho vlastnosti paradigmatické, tj. „uspořádání v systému prostředků“ a kombinační potenciality vzhledem k řeči a textu, jeho vlastnosti sémantické (tzv. systémové sémantické potenciality) a pragmatické (způsoby „užití“ slov jako systémových potencialit v řeči a textu).

Nepřekvapuje proto, že nejvýznamnější představitelé výše souhrnně charakterizovaných tendencí vývoje myšlení o řeči a jazyku se k „statutu“ slova v řeči a jazyce vyjadřovali zásadním způsobem. Tak např. již Fillmore (1977) řeší otázky lexikální sémantiky v kontextu základních pojmů umělé inteligence s důslednou psychologizací dané problematiky a v souvislosti se známými pojmy, jako je scéna, rámce, schéma, popis, šablona, scénář, prototyp, model.

V tomto kontextu se pak nově chápou i takové tradiční pojmy jako nejednoznačnost, vágnost, protiklad obecnosti a konkrétnosti významu, synonymie, antonymie, konverze, Grundbedeutung atd. Stejně tak již Winograd (1976) žádal, aby lexikologie byla založena na sociologii a psychologii výběru lexikálních prostředků. Obecněji lze konstatovat, že sémantika „pragmatického období“ teorií řeči a jazyka je chápána jako procedura aktuálně uskutečňovaná komunikanty, tedy důsledně v rámci dimenze pragmatické.¹

¹ Dynamické, procedurální chápání sémantiky je ovšem starší, v zásadě vyplývá již z unilaterálního pojetí znaku (srov. k otázce unilaterálnosti a bilaterálnosti znaku Novák, 1978). V lingvistické literatuře byly jeho základy položeny domníváme se již Melčukem a jeho spolupracovníky, srov. např. Melčuk – Žolkovskij (1969).

Z hlediska naší badatelské tradice určitý problém však spočívá v tom, že využití připomenutých inspirací teorií „pragmatického období“ naráží na skutečnost, že jde vesměs o teorie, jejichž východiskem je spíše než evropské jazykovědné a lexikologické myšlení transformacionalismus, generativismus a jejich prostřednictvím i původní deskriptivismus, distribucionalismus a pochopitelně americká sémiotika. Budeme proto problémy chápání sémantických a pragmatických „vlastností“ slov ve výše uvedeném teoretickém kontextu poněkud schematickým způsobem a pro názornost velmi vyostřeně formulovat na pozadí myšlení o jazyce a řeči, které v našem domácím lingvistickém prostředí převládá. Jde zhruba o následující východiska a předpoklady:

(1) Jazyk se chápe (zejména ve své „lexikální plnovýznamové komponentě“) jako soubor diskrétních jednotek s danou potenciální referencí k souborům v podstatě izomorfně diskrétních a izomorfně organizovaných jednotek tzv. vnější skutečnosti.

(2) Užívání jazyka je vybírání jednotek (slov) při respektování daných potenciálních referencí těchto slov v procesu řeči, toto vybírání uskutečňuje uživatel jazyka, jenž jím disponuje jako instrumentem.

(3) Řeč je aktuální referování k tzv. vnější skutečnosti založené na dodržování pravidel potenciální reference a uskutečňované v procesu užívání jazyka.

Charakterizovaná představa o jazyce a řeči je tedy založena na principech protikladení subjektu (uživatel jazyka) a objektu (referovaná skutečnost) a z toho plynoucí instrumentalistické metafoře (jazyk jako soubor potenciálních prostředků). Zejména (plnovýznamové) slovo je v tomto kontextu instrument, jehož uživatel jazyka „stojící před objekty“, z nichž sestává tzv. vnější, vnějazyková skutečnost, vůči těmto objektům sémioticky užívá.

Nezbytnou součástí tohoto pojetí jazyka je silný a do značné míry striktně chápaný předpoklad víceméně stabilního lexikálního významu. Při respektování takové teorie dochází často, objektivně a s vysokou četností k užití slova, které je pocíťováno v daném komunikačním okamžiku jako jsoucí v rozporu s potenciální referencí reprezentovanou předpokládaným lexikálním významem, tedy s jakousi „doslovností“. Příčiny tohoto faktu jsou v nemožnosti být zároveň potencionálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“ a sémioticky úspěšný.

Být „disciplinovaný“, „doslovný“ znamená fakticky být sémioticky nehybný nejen vůči dynamickému světu, ale i vzhledem k dynamice vlastního uživateleova rozumění a chápání tohoto světa. Poněkud extrémně, nikoli však zcela nesprávně řečeno, být potencionálně sémanticky „disciplinovaný“, „doslovný“ znamená referovat stav světa, jenž již byl zachycen lexikografickou deskripcí a také kopírovat již uskutečněná rozumění světa a chápání světa. Jestliže je určité porušení lexikálního významu zachyceného příslušným le-

xikografickým popisem „obecněji“ přijato, jestliže si komunikační intersubjektivita na toto porušení zvykne, reaguje lexikograf zpravidla tím, že zavede aditivně nové pravidlo, spíše však nový, další popis potenciální reference jako rozšíření souboru dosavadních popisů. V lepším případě dokonce přestrukturuje tento soubor jako celek. Znamená to, že vžitá nebo vžívající se „nedoslovnost“ je „uložena do paměti slovníků“ jako nová doslovnost. Jestliže nedojde k tomuto obecnějšímu přijetí porušení původní „doslovnosti“ nebo jestliže lexikografická kodifikace z nějakých důvodů toto doplnění svých popisů neuskuteční, pak se příslušné porušení, příslušná „nedoslovnost“ chápe jako příležitostné aktuální oživení řeči², nebo jako chyba.

V každém případě však mnohá plnovýznamová slova vykládaná touto teorií nemohou sociálně, pragmaticky fungovat bez těchto porušení popisem fixovaných potenciálních referencí, neboť tato teorie předpokládá víceméně konstantní interakce diskrétních jednotek jazyka, především právě slov s izomorfně uspořádanými diskrétními jednotkami tzv. vnější mimojazykové skutečnosti. Důsledně vzato nejde tedy primárně o vlastnost lingvistické teorie, ale tato lingvistická teorie je kauzálně motivována zcela určitým pojetím světa lidí a věcí, jehož kořeny jsou v předaristotelském platonismu, třebaže během dlouhého času byly složitě formovány myšlenkovým vývojem od původního nominalismu až k novopozitivismu. Slova však skutečně fungují na pozadí této teorie vlastně do značné míry jen proto, že tuto teorii porušují, a to do té míry, že se jeví samo toto porušování jako sémioticky závažnější, prakticky významnější, teoreticky pozoruhodnější než samotná porušovaná základní pravidla a popisy užívání slov na principu potenciální referenčnosti.

Existují však i teorie jazyka a řeči, které nezakládají teorii semióze na výše uvedených zásadách tradičního myšlení o jazyce a řeči a naopak důsledně navazují na výše zmíněný proces pragmatizace sémiotického myšlení.

Liší se od myšlení tradičního tímto způsobem:

(a) To, co je předmětem klasické teorie jazyka, je chápáno jako součást komplexu předpokladů řečové činnosti, řečového chování, jednání, které zahrnuje určitým způsobem strukturovaný soubor obsahových předpokladů (soubory znalostí, sociálních schopností...) a výrazových vyjadřovacích předpokladů, tedy způsobilost formovat obsahové předpoklady řeči. V těchto teoriích dochází k oslabení „jednotkového“ myšlení, k relativizaci představy o jazyce jako souboru víceméně konstantních diskrétních jednotek. Východiskem je představa dynamického kontinua obsahových předpokladů se specificky modelovanou dimenzí sémantickou (sémantická báze předpokladů) a pragmatickou (pragmatická báze předpokladů). Systémová organizace tohoto kontinua je re-

² Otázka „nedoslovnosti“ jako oživení řeči souvisí s problematikou tzv. básnických figur, přirozené že nikoli pouze v rámci tzv. básnického jazyka. Srov. k tomu z našeho hlediska Kořenský, 1990.

flexem, interpretací a projektem tzv. vnější skutečnosti, která je chápána jako vysoce dynamický, komplexní složitě organizovaný proces. K slovům, syntagmatům, větám...vedou několikastupňové formační procedury, jsoucí výrazem individuálního rozumění a chápání vnější skutečnosti a spočívající v tom, že složky obsahového kontinua jsou formovány jako slova, syntagmata, věty... (Podrobnější výklad těchto procesů srov. v Kořenský, 1984.)

(b) Na místě výše charakterizovaného tradičního pojmu užívání jazyka je tedy aktuální formace prvků obsahového kontinua do podoby slov, syntagmat, vět..., přičemž jsou výrazné difference v pravděpodobnosti, četnosti této formace. Faktory četnosti a pravděpodobnosti liší výrazně jednotlivé typy formace, tyto difference podmiňují skutečnost, že produktor a recipient lexikální a některé typy syntagmatické formace může pociťovat jako „hotové“ diskrétní jednotky, zatímco sémantickou formaci vět a textu jako zřetězování těchto jednotek podle určitých pravidel. Zejména vysoké pravděpodobnostní charakteristiky lexikálních formací posilují instrumentalistickou představu o jazyce.

Řeč a její předpoklady uvedená teorie chápe však primárně neinstrumentalisticky, produktor a recipient řeči jsou částí „vnější“ skutečnosti, řeč je interakčním procesem „uvnitř“ této skutečnosti. Lidské rozumění této skutečnosti a chápání této skutečnosti, budoucnostní projekty této skutečnosti a s tím vším spjaté interpretativní procesy, a tedy i řečové zvnějšnění těchto procesů pojaté ve smyslu (a) a (b), jsou vnitřní funkcí monisticky pojaté skutečnosti (podrobněji srov. Kořenský, 1989, zejména kapitoly I. a IV. 5).

Tento přístup k řeči a jazyku zároveň podává i vysvětlení některých vlastností onoho pojetí jazyka a řeči, jež jsme charakterizovali výše a jež je možno v našem duchovním a vědeckém kontextu označit za klasické. V tomto klasickém přístupu byla totiž sémantická dimenze interpretována fakticky výlučně lexikální zásobou, tj. v terminologii přístupů, které jsme charakterizovali na druhém místě, výlučně v podobě lexikálních a vysoce častých syntagmatických formačních procesů sémantické báze předpokladů.

Vysoká četnost a pravděpodobnost uskutečněných formací v procesu řeči „nutí“ klasickou teorií evidovat tuto formaci v podobě diskrétních a víceméně konstantních obsahově výrazových, bilaterálních znakových jednotek a toto jejich pojetí pak vede zákonitě k instrumentalismu. Pokud se ve vývoji klasických teorií, v naší tradici v podobě stratifikačních modelů jazyka, objevují i jiné sémantické představy, např. v podobě roviny kognitivních významů, tektogramatické roviny, v podobě teorie sémantických vzorců apod., pak již jde vlastně o transformaci klasické teorie směrem k teoriím jiným.³ V klasické

³ Tento problém je velmi zajímavý a zasloužil by si podrobnější rozbor. Jde o to, že v okamžiku, kdy byly do stratifikačních modelů klasického typu zaváděny roviny, jako je rovina smyslu, tektogramatická rovina apod., znamenalo to „konkurenci“ důsledně lexikalistickému pojetí

teorii je sémantická dimenze zákonitě reprezentována široce pojatým lexikálním a slovotvorným systémem, někdy je též v těchto souvislostech definována teorie pojmenování. Kognitivní sémantika je takto vyložena jako široce pojatá sémantika lexikální. Z toho pak plyne zcela určitá představa o přístupech k lexikálnímu systému jazyka a v návaznosti na to i teorie lexikografických děl (srov. Kořenský, 1992).

Ve smyslu (a), (b) pojatý model označíme jako model procesuální. Znamená naprostou jednotu systémové organizace „languových předpokladů“ a funkčních mechanismů v procesu komunikace (Kořenský, 1984; 1989, zejména kapitoly I. a IV. 5). Východiskem je báze sémantických předpokladů organizovaných bez přímé závislosti na vyjadřovacích prostředcích jazyka, sloužící myšlení i řeči, zahrnující tzv. soubory znalostí a zkušenosti, komplexitu „sedimentů“ dosavadního zakoušení světa atd. Podavatel v aktuální sémiotické interakci formuje subjektivní předpoklady sémantické báze v rámci celého procesu formace. „Lexikální zásobou jazyka“ je tedy z tohoto hlediska soubor příslušných formačních pravidel a průběžně proměnlivý stav jejich aktuálních výsledků. Je přitom respektována skutečnost, že každý aktuální akt realizace a vyjádření jako součást aktuální sémiotické interakce je strukturním zásahem do organizace sémantické báze.

Příjemce na základě svých znalostí vysoce četných, pravděpodobných⁴ způsobů vyjádření (v našem případě máme opět na mysli dimenzi lexikální, ale tento proces je součástí širšího komplexu) identifikuje ekvivalentní bázevé významy ve svém vědomí.

Závěrem: I v našem badatelském kontextu je třeba vzít na vědomí, že paradigmatické proměny a paradigmatická variabilita v oblasti zkoumání řeči a jejich předpokladů musejí zahrnovat i ekvivalentní proměny pojetí lexikálního subsystému a s tím spojené proměny charakteru lexikografických popisů.

sémantiky přirozeného jazyka. Znamenalo to, že vedle klasické komponentové, „horizontální“ struktury lexikálního systému se objevila „vertikální“ strukturace, v jejímž rámci byly určité obecně sémantické hodnoty definovány jako větné a výpovědní významy. Totéž se týká i zavádění sémantických větných vzorců jako „jednotek“ globálního větného významu. Bylo pak třeba definovat strukturní a funkční vztahy mezi klasicky pojatým lexikálním významem a významy větnými. V řešení těchto úloh se lexikální a syntaktičtí sémantici zpravidla lišili.

⁴ Termínů četnost a pravděpodobnost tu užíváme v následujícím smyslu. Se zřetelem k podavateli mluvíme o četnosti určitých formačních procedur, u příjemce o pravděpodobnostní anticipaci, expektaci těchto formačních procedur. Formální zpřesnění těchto pojmů necháváme mimo rámec této stati.

LITERATURA

- FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.
- FILLMORE, Charles J.: Topics in lexical semantics. In: Current Issues in Linguistic Theory. Bloomington and London 1977, s. 76 – 138.
- KOŘENSKÝ, Jan: K procesuálnímu modelování řečové činnosti. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, č. 3, s. 177 – 189.
- KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha: Academia 1984.
- KOŘENSKÝ, Jan: Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy). Praha: Academia 1989.
- KOŘENSKÝ, Jan: Dvě poznámky k problému metafory v jazyce vědy. In: Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování. Praha 1990.
- KOŘENSKÝ, Jan: K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 4, s. 265 – 272.
- MELČUK, Igor A. – ŽOLKOVSKIJ, Aleksandr K.: K postrojení modelu jazyka „smysl text“. In: Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika, II, 1969, s. 5 – 35.
- NEBESKÁ, Iva: K problematice subjektivního slovníku. In: Slovo a slovesnost, 1985, roč. 56, č. 4, s. 299 – 304.
- NOVÁK, Pavel: Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. In: Slovo a slovesnost, 1978, roč. 39, č. 3, s. 215 – 217.
- WINOGRAD, Terry: Towards a procedural understanding of semiotics. In: Revue Internationale de Philosophie, No 117 – 118, 3 – 4. Bruxelles 1976, s. 260 – 303.

A WORD IN A TEXT SEEN IN THE SEMIOTIC PERSPECTIVE

Key words: word, text, semiotics

Current paradigmatic variability in the study of speech and its presuppositions results in the fact that individual methodological and semiotic approaches must include corresponding concepts of lexical subsystems and related concepts of lexicographical descriptions.

Základné lingvistické otázky a spisovný jazyk*

JURAJ DOLNÍK

Kvalifikované skúmanie slovenského jazyka predpokladá, samozrejme, sústavnú konfrontáciu vlastnej teoreticko-metodologickej základne s rozvojom lingvistického poznávania vôbec, a teda aj s „myslením doby“, do ktorého sa premieta súčasný stav dynamiky ľudského ducha so zreteľom na úsilie o poznávací pokrok. Otázka je, do akej miery platí táto postulovaná samozrejmosť v slovákistike. Jazykovedné dielo K. Buzássyovej je vzorovým príkladom korešpondencie výskumu súčasného slovenského jazyka s aktuálnym vývinovým stupňom lingvistického bádania. Preukazujú to najmä jej výskumy zamerané na slovo, čo je podčiarknuté aj jej členstvom v Medzinárodnej lexicologicko-lexikografickej komisii pri Medzinárodnom komitáte slavistov a v Medzinárodnej komisii pre výskum slovotvorby slovanských jazykov pri tom istom komitáte. Aj táto príležitosť podnecuje k zamýšľaniu sa nad fundamentálnymi otázkami skúmania jazyka. Tento príspevok ich sleduje selektívne a so zreteľom na poznávanie spisovnej slovenčiny.

Povaha lingvistického objektu spôsobuje, že jazykovedu stále zamestnávajú jej fundamentálne otázky. Medzi ne patria aj tieto: Má rečová činnosť svoju predpokladovú bázu v entite zvanej jazyk? V prípade, že má: Je to objekt? Je to proces? Je to sústava znalostí? Vrodených? Nadobudnutých? Vrodených aj nadobudnutých? Ako a kde jestvujú? V prípade, že nemá: Ako sa môže realizovať to, čo nazývame rečová činnosť? Čím viac sa lingvistika upierala na rečovú činnosť, tým viac sa zaplietala do poznávacej siete náuky o činnosti. A tak sa aj pre ňu oživila fundamentálna teoretickopoznávacia a metodologická otázka: Ako máme skúmať rečovú činnosť? Máme sa usilovať o deduktívno-nomologickú explanáciu? Alebo o interpretačnú explanáciu? Rozhodnutie pre niektorú z týchto ciest závisí, prirodzene, od toho, akú povahu pripisujeme rečovej činnosti, ako aj od toho, či sme presvedčení, že ani jedna z týchto explanácií nie je univerzálna (čiže aplikovateľná na prírodné aj duchovné objekty). Sú-

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0152/09 *Slovenčina ako kultúrny jav a médium kultúry*.

hrnne povedané, v ohnisku pozornosti sú dve makrootázky. Prvá sa týka jazykových znalostí a druhá chápania a spôsobu skúmania rečovej činnosti. Keď odsunieme nabok hypotézu o vrodenných jazykových znalostiach (univerzálna gramatika), zostáva otázka konkrétnojazykových znalostí. Už sa štandardizoval poznatok, že znalosti sa diferencujú na deklaratívne (ukladajú sa do deklaratívnej pamäti) a procedurálne (ukladané do procedurálnej pamäti). Kým deklaratívne znalosti sa ukladajú vo forme propozícií, sérií a priestorových obrazov, procedurálne znalosti sú reprezentované vzťahom „ak ..., tak ...“. Podľa toho lingvistické pravidlo sa osvojuje a ukladá ako procedurálna znalosť, napríklad: Ak máš utvoriť tretí stupeň prídavného mena alebo príslovky, pripoj k tvaru druhého stupňa predponu *naj-*. Deklaratívne znalosti sa osvojujú abruptne (priamo, bez opory o nejaké súvislosti), a to tak, že kognitívne štruktúry z pracovnej pamäti sa stávajú stopami v dlhodobej pamäti (Schrammeier, 1995, s. 43). Zrejme sa to deje rozširovaním už jestvujúceho, napodobňovaním a reprodukováním, ktoré sú späté s interpretáciou (čo sa rozširuje, napodobňuje a reprodukuje, sa najprv interpretuje). Interpretácia tu znamená, že rečový aktér vníma rozširujúci sa, napodobňovaný a reprodukovaný rečový produkt tak, aby sám produkoval „v tom zmysle“, „v tom duchu“, čiže analogicky. Prebieha to intuitívne, spontánne s vyústením do rečového automatizmu (do jazykových návykov). Keď však aktér narazí na výrazový problém, čiže sa ocitá pred riešením otázky, akú podobu má mať aktuálny výraz, aktivizuje sa procedurálna znalosť. V súlade s výkladom vyššie však treba konštatovať, že primárne ide o procedurálnu znalosť, ktorá je špecifikovaná usudzovaním pomocou analógie. (Je schopnosť takého usudzovania vrodená? Alebo vypesťovaná?) Z hľadiska, z ktorého sa odvíjal tento výklad, jazyk ako predpokladová báza reči jestvuje ako deklaratívne znalosti uložené v deklaratívnej pamäti a prejavujúce sa v neustálych interpretačne podložených imitáciách a reprodukciách, ktoré fungujú ako jazykové návyky a ako analógové procedurálne znalosti. Otázka je, či jazykové znalosti sa dajú ovplyvniť lingvistickými znalosťami (vplyv školy), čo si vyžaduje osobitnú analýzu (najmä so zreteľom na podmienky, v ktorých sa to deje, a na následky ovplyvňovania).

Druhá makrootázka sa týka spôsobu skúmania rečovej činnosti. Máme sa usilovať o jej pojmové uchopenie, zobrazenie jej vnútorného základu, z ktorého ju možno vysvetliť, alebo má byť naše úsilie zamerané na to, aby sme pochopili jej zmysel, resp. význam? Prvá časť otázky zahŕňa predstavu, že rečová činnosť sa dá vysvetliť tak, ako sa vysvetľujú aj fyzické udalosti, kým druhá časť je spojená s predpokladom, že je fundamentálny rozdiel medzi pochopením rečovej činnosti a vysvetľovaním takých udalostí. V tomto kontraste sa odráža protiklad medzi sociálnovedným vysvetľovaním ľudskej činnosti a prírodovednou explanaáciou fyzických udalostí. Do referenčného rámca prvej časti otázky patrí Saussurova homogénna zložka reči, Hjelmslevovo kon-

štantné a stabilné za premenlivou rečou, ako aj Chomského vrodenná univerzálna gramatika – sú prejavmi predstavy o tom, čo je „za“ rečovou činnosťou, ktorá sa spája s radikálnou zmenou predstavy o tom, čo je „za“, resp. tento jav sa odsúva nabok, lebo v popredí je význam, zmysel, teda interpretácia.

Do centra pozornosti sa dostala známa Wittgensteinova idea, že správanie a konanie človeka pochopíme až vtedy, keď porozumieme významom zahrnutým do jeho aktivít. Perspektívu nazerania presunul zo vzťahu subjekt – objekt na vzťah subjekt – subjekt realizovaný aktivitami zahŕňajúcimi používanie znakov. Nadväzuje sa na teóriu G. A. Kellyho, v ktorej je zakotvené, že „základnou ľudskou potrebou je nájsť v živote a v situáciách význam. Táto kognitívna potreba nepôsobí tak, ako vnútorné tlaky či pudy dynamickej teórie. Je skôr vyjadrením aktívnej povahy človeka, ktorý sa neustále snaží porozumieť a nájsť spôsob, ako dať veciam okolo seba význam“ (Harré-Gillett, 2001, s. 154). Podľa Kellyho to prebieha tak, že „vytváraním osobných konštruktov prisudzujeme udalostiam vlastné interpretácie. Prostredníctvom procesu abstrakcie si pre seba konštruujeme význam týchto udalostí“ (tamže). Z toho vyplýva, že humanitné vedy majú poznávať aj to, ako interpretuje jednotlivec udalosti, s ktorými je v interakcii, a teda aj aký význam majú pre neho. Z tejto perspektívy sa rečová činnosť javí ako sociálna výrazová forma, ktorá si žiada interpretáciu, a to takú, ktorou sa jej pripisuje význam zodpovedajúci tomu, čo v tejto činnosti konštituuje jej aktéri. Rečová činnosť sa teda ukazuje ako hermeneuticky prístupný fenomén, ktorého identita je určená aj jeho významom (zmyslom), a nie identifikačnou logikou, ako je to pri prírodných fenoménoch (tieto si vyžadujú vysvetlenie, kým ten druhý fenomén „podlieha“ pochopeniu, porozumeniu). Pritom sa do pozornosti dostáva kontext tejto činnosti v najširšom zmysle, a tak sa výskumu otvára sféra, ktorá je doménou diskurznej analýzy vo veľmi širokom vymedzení, čiže vrátane kritickej diskurznej analýzy. Už nejde len o významy, ale aj o fungovanie rečových produktov v rozličných súvislostiach, v ktorých nadobúdajú istý zmysel.

A teraz sa pozrime na spisovný jazyk v zrkadle predchádzajúcich výkladov. Ich oporou bolo sledovanie dvoch stránok rečovej činnosti. Prvá sa týkala jej predpokladovej bázy a do pozornosti sa dostala konfrontácia lingvistického a jazykového, a to vo vzťahu k pravidlu, systému, norme a znalostiam:

	pravidlo	
lingvistické (deskriptívne)	vz.	jazykové (používateľské)
	systém	
lingvistický (globálny)	vz.	jazykový (fragmentový)
	norma	
lingvistická (transponovaná)	vz.	jazyková (konvenčná)
	znalosti	
lingvistické	vz.	jazykové

Keď vychádzame z toho, že spisovný jazyk, pre nás reprezentovaný spisovnou slovenčinou, je „umelý“ jazyk ako následok jeho vedomej regulácie, nastoluje sa otázka, v akej miere je poznačený týmito protikladmi. Používateľ vníma „umelosť“ tohto jazykového útvaru, keď si ho neosvojuje prirodzene, teda tak, ako sa osvojuje materinský jazyk, ale „umelo“ v edukačnom prostredí. Učí sa lingvistické pravidlá, oboznamuje sa s lingvistickým systémom, s lingvistickou normou a ukladá si do pamäti procedurálne znalosti lingvistickej povahy. Je jasné, že čím viac sú používatelia pri osvojovaní si spisovného jazyka odkázaní na formalizované edukačné prostredie, tým výraznejšie sa prejavuje jeho lingvistická reprezentácia (ide o prípad, keď materinským jazykom je nárečie). A naopak. Jazyková (používateľská) reprezentácia je v popredí, keď osvojovanie si tohto jazykového útvaru sa deje prirodzeným spôsobom. To značí, že keď jazykové spoločenstvo je vo vývinovom štádiu, v ktorom jeho členovia si tento útvar osvojujú ako materinský jazyk, očakávame, že jeho „lingvistickosť“ vo vzťahu k nim ustúpi do úzadia. Z hľadiska používateľov demokratizácia spisovného jazyka ide ruka v ruke s jeho „delingvistizáciou“. Od začiatku budovania systémovo-funkčnej teórie spisovného jazyka sa však poukazovalo na uvedomenosť pri jeho používaní. Pripomeňme si ešte raz výrok B. Havránka (1932, s. 35): „... norma spisovného jazyka jest složitější soubor jazykových prostředků než norma jazyka lidového, poněvadž funkce spisovného jazyka jsou bohatěji rozvinuty a přesněji rozlišeny, a konečně norma spisovného jazyka je uvědomělejší a závaznější než norma lidového jazyka a požadavek její stability je důraznější.“ Požiadavka uvedomenosti hovorí v prospech stálej aktuálnosti „lingvistickosti“ spisovného jazyka. A nie je to tak, že aj demokratizácia spisovného jazyka vyžaduje uvedomenosť? Rozširovanie sociálnej bázy tohto útvaru predsa prináša so sebou to, že ho používa čoraz viac ľudí s rozličným zázemím, a teda sa žiada, aby si osvojovali lingvistické pravidlá, znalosti, aby sa zaručila jednota v používaní spoločného jazyka. Takže aj keď ide už o materinský jazyk, „lingvistickosť“ nestráca na aktuálnosti. Čiže: Nie je uvedomenosť, a teda „lingvistickosť“ na prospech používateľov? Alebo: Nie je „lingvistickosť“ sprievodným príznakom funkčnej povahy spisovného jazyka? Nemáme vnímať „lingvistickosť“ ako komponent jazykovej emancipovanosti používateľa? Neznamená ovládanie lingvistických pravidiel vyššiu úroveň ovládania jazyka?

Azda všeobecne prijateľná je téza, že jazyková emancipácia používateľa má podklad v narastaní jeho účasti na komunikačných udalostiach v rozličných sférach sociálnej interakcie. Kvalita osvojenia si spisovného útvaru ako materinského jazyka závisí od rozsahu komunikačných aktivít v širokom rozpätí komunikačných sfér a situácií, a nie od osvojovania si lingvistických pravidiel, znalostí. V týchto aktivitách používateľ nadobúda a rozvíja jazykové (používateľské) znalosti (deklaratívne a používateľsko-procedurálne), ktoré v aktivitách reprodukuje v neustálej konfrontácii s tým, ako hovoria/píšu iní. Zo sledova-

ného hľadiska je najzávažnejšie to, že osvojovanie si a používanie spisovného jazyka prežíva a vníma ako prirodzený spôsob sociálneho bytia, ktorý ho integruje do daného sociálneho celku. Takto si používateľ pestuje stav jazykovej pohotovosti ako stav svojho prirodzeného bytia, čo mu umožňuje kedykoľvek „nasadiť seba“ do sociálnej interakcie, a tak reprodukovat' svoj prirodzený spôsob sociálneho bytia. Pojem jazyková pohotovosť implikuje, že tento prirodzený stav používateľa je automaticky aktivizovaný jeho aktuálnou sociálnointerakčnou potrebou, realizáciou ktorej reprodukuje spôsob svojho sociálneho bytia. Automatická aktivizácia zahŕňa, že jazyková pohotovosť má status presuponovanej zložky sociálnej interakcie, t. j. entity, ktorá sa v interakcii vníma ako niečo samozrejmé, dané, čo je samozrejmým predpokladom „vlastnej“ interakcie (ide tu o analógiu s presupozíciou a vlastným významom jazykového výrazu). Keďže táto presupozícia sociálnej interakcie má pôvod v empirii z predchádzajúcich interakcií, a teda zo styku s normou, prirodzené udržiavanie primeranej jednoty normy je v nej založené. Jej „lingvistizácia“ je prirodzená vtedy a len pri momente, keď takpovediac aktualizuje sama seba, pretože sa jej fungovanie „zaseklo“ bez vonkajšieho zapríčinenia, čiže následkom vonkajšieho zneistenia používateľa. Neprimeraná umelá („lingvistizovaná“) regulácia normy (zdôrazňujem: neprimeraná) narušá presupozíčný status jazykovej pohotovosti, t. j. prirodzený jazykovoreakčný mechanizmus, ktorého povaha sa dá vystihnúť pojmom intencný dynamický stereotyp. Výraz dynamický stereotyp odkazuje na pojem z tradičnej psychológie: „Stereotypie byla považována za podstatu automatizovaných činnostných řetězců a adjektivum dynamický vystihovalo skutečnost, že reflexní řetězce se mohou přetvářet, utlumit a posilovat v čase“ (Linhart a kol., 1987, s. 483). Ide o artikulačné a akustické, ako aj o formovo-sémantické asociačné stereotypy s týmto obsahom ich dynamiky. Atribút *intencný* naznačuje, že stereotyp sa vytvára realizáciami komunikačných aktov s istými zámermi, úmyslami a že sa reprodukuje týmito aktmi. Teraz môžeme povedať, že jazyková emancipácia spočíva vo zväčšovaní objemu intencného dynamického stereotypu, čiže v rozširovaní akčného rádia jazykovej pohotovosti, čo sa deje obohacovaním diferencovaných komunikačných skúseností. Obsah intencného dynamického stereotypu tvorí základ používateľských jazykových znalostí, a to deklaratívnych aj procedurálnych. Procedurálne znalosti sú založené na prirodzenologickom usudzovaní a sú „zodpovedné“ za dynamickosť stereotypu. Jazykové (používateľské) znalosti sa obohacujú komunikačnou cestou, len v osobitných prípadoch aj extrakomunikačným spôsobom, ktorým sa aktualizuje moment uvedomenosti (napríklad pri tvorení termínu).

A teraz sa vráťme k otázkam: Nemáme vnímať „lingvistickosť“ ako komponent jazykovej emancipovanosti používateľa? Neznamená ovládanie lingvistických pravidiel vyššiu úroveň ovládania jazyka? Tieto a podobné otázky evokujú pojem jazykové vedomie a jeho diferenciáciu. Bohaté stimuly na analýzu po-

núka práca J. Horeckého (1991), v ktorej sa diferenciácia jazykového vedomia uchopuje atribútmi spontánne, teoretické, poučené, reflexívne, kultivované, kreatívne a štandardné. Spontánne jazykové vedomie sa vzťahuje na jav tradične zvaný jazykový cit, ale podľa autora (op. cit., s. 86) „je to skôr naivné, insitné alebo spontánne jazykové vedomie.“ Keď ostaneme pri tom, že spontánne jazykové vedomie je naivné, insitné, môže to platiť len o uvažovaní nad jazykom, o jeho reflexii. A keď k tomu pridáme, že „teoretické jazykové vedomie sa formuje štúdiom problematiky z vlastného názoru ...“ (tamže, s. 87), že „medzi nimi stojí poučené jazykové vedomie, ktoré sa formuje osvojovaním si poznatkov z učebníc, príručiek, z čítania literatúry“ (tamže) atď., zreteľne vychádza najavo, že hovoríme o metajazykovom vedomí. Hovoríme o tom, ako dokážu rozličné typy používateľov jazyka uvažovať o jazyku, resp. o osvojenom jazyku. Čiže naivita, insitnosť sa vzťahuje na spontánne metajazykové vedomie (porov. napríklad s častou reflexiou kombinácie ako *strašne pekný, strašne dobrý* bežnými používateľmi, z ktorej im vychádza, že táto kombinácia je protilogická, nezmyselná). Toto vedomie sa konštituuje vo vzťahu k jazykovému citu (resp. k jazykovému povedomiu; inde som už poukázal na pojmovú diferenciáciu výrazov jazykové vedomie a jazykové povedomie, hoci podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka povedomie je len knižný korelát výrazu vedomie). Jazykový cit (jazykové povedomie) je menej alebo viac rozvinutý. Zdanlivo paradoxne sa dá hovoriť o naivnom teoretickom jazykovom vedomí (metajazykovom vedomí), a to vtedy, keď sa systémovolingvistická deskripcia jazyka vníma ako korelát jeho mentálnej reprezentácie. Odvolávajúc sa na predchádzajúce výklady môžeme povedať, že jazykový cit sa opiera o jazykové (používateľské) znalosti, kým metajazykové vedomie sa týka lingvistických znalostí.

Vyššie spomínané otázky sa teda vzťahujú na vplyv metajazykového vedomia na jazykový cit. Pre prieskračnosť hovorme o vzťahu medzi jazykovým rozumom (rozmyšľaním o jazyku) a jazykovým citom (precitovaním jazyka). Jazykovým rozumom reflektujeme jazyk, jazykovým citom prakticky jazyk ovládame. Vo všeobecnosti platí, že sebareflexia, kontrola seba samého prispieva k zdokonaľovaniu vlastných aktivít. Platí to aj pri komunikačnej činnosti, nie však vo vzťahu k jazyku ako dynamickému stereotypu, ktorý sa formuje pri prirodzenom osvojovaní si jazyka. Povaha materinskojazykovej pohotovosti, čiže prirodzeného jazykovoreakčného mechanizmu, sa zreteľne prejavuje v kontraste s cudzojazykovou pohotovosťou vytváranou v edukačnom prostredí na základe osvojovania si lingvistických pravidiel. Aj keď si cudzinec dobre osvojí pravidlá a dobre si nacvičí ich aplikáciu, v komunikácii s nositeľmi materinského jazyka sa javí ako príznakový, viac-menej neprirodzený, a to preto, lebo mu chýba (prirodzený) intenčný dynamický stereotyp. Keď spisovný jazyk je materinský jazyk, základ jeho znalosti je reprezentovaný obsahom tohto stereotypu. Osvojovanie si lingvistických znalostí, pravidiel, ktorým by sa mali jazykové

znalosti zdokonaľiť, naráža na prekážku, ktorou je prirodzenosť intenčného dynamického stereotypu. Jednoducho povedané, jazykový cit má problém s absorpciou informácií jazykového rozumu (pripomeňme si opäť známy prípad, keď jazykový kritik apeluje na používateľov poukázaním na to, že „veď pravidlo je také jednoduché“; ani „jednoduchosť“ lingvistického pravidla jazykový cit „neoslovuje“). Korigujúce zasahovanie jazykového rozumu do jazykového citu narúša prirodzenú znalosť jazyka, ktorá zodpovedá jeho povahe. Prirodzené ovládanie jazyka je založené na jazykovom cite, ktorý sa dá len umelo korigovať jazykovým rozumom, čo, pravda, neprispieva k lepšiemu ovládaniu jazyka. Len vtedy, keď jazykový rozum funguje vo vzťahu k jazykovému citu ako komplementárna sila, keď rozum cit dopĺňa, môžeme hovoriť o účasti metajazykového vedomia na normálnom rozvíjaní jazyka, a teda o vplyve na jazykový cit.

Na otázku, čo je „za“ rečovou činnosťou, čo tvorí jej predpokladovú bázu, odpovedáme, že

(1) deklaratívne jazykové znalosti, ktoré jednotlivec nadobúda pomocou prirodzeného jazykovoreakčného mechanizmu založeného na intenčnom dynamickom stereotypu a prejavujúcom sa ako jazykové návyky,

(2) procedurálne jazykové znalosti, obsahom ktorých sú automatizované spontánne usudzovania pomocou analógie, príležitostne dopĺňané aktuálnym usudzovaním tohto typu.

Komponentom jazykovej kompetencie používateľa sú potenciálne lokálne zovšeobecnenia v komunikácii, ktoré sú v základe používateľského (jazykového, nie lingvistického) systému. Používateľské znalosti a zmysel pre lokálne zovšeobecňovania v komunikácii tvoria obsah jazykového povedomia, čiže jazykového citu. Jazykový cit nie je len psychický, ale aj sociálny jav, lebo sa konštituuje a rozvíja v sociálnej interakcii, a to v konfrontácii s jazykovými konvenciami používateľov, t. j. s používateľskou normou. Kolektívny jazykový cit, čiže spoločenské jazykové povedomie sa prejavuje v používateľskej norme, t. j. v úze. Prostredníctvom nej jazykový kolektív reguluje mieru jazykovej diferencovanosti jednotlivcov, resp. subkolektívov a prijíma jazykové inovácie (vrátane prevzatí), ktoré zodpovedajú duchu jazyka, a teda aj duchu inovácií predchádzajúcich generácií.

Keďže spisovný jazyk sa konštituoval a reguloval na základe znalostí o ňom (lingvistických znalostí), ustálila sa tradícia intervencie z pozície metajazykového vedomia, ktorá sa živí aj v období pokročilej demokratickej fázy vývinu tohto jazykového útvaru, keď táto formácia nadobudla status materinského jazyka pre signifikantnú časť jazykového spoločenstva. Živnou pôdou tohto vedomia je klasická systémová lingvistika, ktorá vybudovala teóriu jazykového systému ako „smernicu“ na opis systému jazykov. Hoci opisy sú lingvistické konštrukty, poznatky vyplývajúce z nich sa aplikujú na reguláciu jazyka, ktorý má jazykovocitovú povahu. Metajazykové vedomie má riadiť jazykové povedo-

mie, čiže jazykový cit. Keď jazykový cit v istom bode nevyhovuje jazykovému rozumu, považuje sa to za deficit citu. Problém je však v tom, že metajazykové vedomie pestované na základe lingvistického systému sa aplikuje na jazykové povedomie spočívajúce na používateľskom (jazykovom) systéme. Žiada sa teda poznávanie jazykového povedomia (citu) a pestovanie metajazykového vedomia vo vzťahu k nemu. Takéto vedomie obsahuje znalosti o jazyku v podobe, v ktorej sa vyskytuje v jazykovom povedomí.

Regulácia spisovného jazyka rozumom teda nie je nerozumná. Ale len vtedy, keď sa rozmyšľa o jazyku so zreteľom na jeho povahu, ktorá je určená tým, ako existuje v jazykovom povedomí. V tejto súvislosti si treba položiť otázku, aké okolnosti – mimojazykové aj jazykové – spôsobujú, že jazykový rozum môže fungovať ako prirodzená komplementárna sila vo vzťahu k jazykovému citu. Formovanie metajazykového vedomia (jazykového rozumu) len na základe klasického systémovolingvistického poznávania vedie k tomu, že jazykový rozum „nerozumie“ jazykovému citu. Primerane pestované vedomie „rozumie“ citu. Z opačného hľadiska: jazykový cit „rozumie“ jazykovému rozumu, keď ho ten nespochybňuje.

LITERATÚRA

HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie. Bratislava: Iris 2001.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Red. B. Havránek a M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 32 – 84.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

LINHART, Josef a kol.: Základy obecné psychologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1987.

SCHRAMMEIER, A.: Wortbedeutung in Gedächtnis. Göttingen – Toronto – Zürich: Verlag für Psychologie 1995.

THE FUNDAMENTAL LINGUISTIC QUESTIONS AND THE STANDARD LANGUAGE

Key words: standard language, speech, system, knowledge, linguistic rules, cultivation of standard language

This paper deals with some of the fundamental questions of linguistic research with regard to the study of the standard language. One of the questions is what is „beyond“ the speech. The response to this question depends on how one approaches the cultivation of the standard language. Linguists can either adhere to the linguistic rules and standards, the system and the knowledge of the standard language, or they can ask questions about the mental world of real users and proceed according to the nature of these users. Their decision is determined by „working“ conditions of a given standard language.

Úskalí zjednodušení

MARIE KRČMOVÁ

Při naší práci se běžně vyrovnáváme s různými zjednodušeními: limity má shromážděný materiál, zjednodušené mohou být zdroje poznatků, jejich vyhodnocení, ke zjednodušení dochází při interpretaci výsledků výzkumu a při způsobu jejich prezentace; také při přijímání myšlenek předchůdců může ke zjednodušení dojít. Už úvodem bychom si přitom měli uvědomit, že jisté zjednodušování – pokud si je představíme jako zobecňování poznatků, nikoli záměrnou simplifikaci, je v práci s jazykovým materiálem nutné, abychom se vůbec mohli dostat od pozorovaných jednotlivých faktů k jakémukoli, i velmi dílčímu poznávání systému jazyka. Nicméně do názvu jsem vědomě zvolila výraz „zjednodušení“, protože „zobecnění“ je vždy chápáno jako pozitivum, zatímco zjednodušení jako negativum vědecké práce. Pokusím se ukázat, že takový paušalizující soud je opět pouze zjednodušením, deklarací, která vyvázána z podmínek práce nemá smysl.

Se zjednodušeními musíme žít. S některými se (mnohdy bez většího efektu) pouštíme do boje, jiná si ani neuvědomujeme. S takovými klidně pracujeme, aniž bychom je podrobovali úvahám. Jsou tu třeba „mediální pravdy“, které na nás útočí ze všech stran, a také věci, které se jen tak říkají v běžném životě a které nám umožňují přežívat s lehkou hlavou. Nejsme s to je odhalit v oborech, které jsou nám cizí (např. ve zdravotnictví, ekonomice, technice), i když se nás dotýkají v nejzákladnějších životních potřebách, ale jsou s námi i v našem oboru, a dokonce i v tom, co pokládáme za svou specializaci. Mají různý původ, jsou různě zakotveny v povědomí nás i adresátů našich prací, ale jsou. A zřejmě i budou.

Svou rozvahu na toto téma si dovolím rozdělit do několika okruhů vyjádřených souborem otázek: (a) Co lze pokládat za lingvistice za zjednodušení? (b) Kde se zjednodušení rodí? (c) Kudy se do našeho povědomí dostávají? (d) Proč žijí, i když se ukázalo, že nejsou adekvátní předmětu poznávání? (e) Je možno se zjednodušením vyhnout?

Jednotlivé okruhy budeme konkretizovat především na materiálu z okruhu výkladů o zvukové stavbě jazyka a věcech souvisejících. Každý z nás však

dovede uvést další, a třeba i názornější. Volba dokladového materiálu vychází ze skutečnosti, že s poznatky z této disciplíny se každý lingvista setkává a do jisté míry s nimi pracuje, i když se specializuje na jinou tematiku. Kromě toho se tu odráží i zkušenost autorky z vysokoškolské výuky fonetiky a fonologie: ta je určena posluchačům různých filologií, u nichž lze předpokládat vysokou jazykovou kompetenci a plné zvládnutí poznatků o jazyce, které jim nabídla školní výuka.

Citované příklady jsou parafrázemi textů některých ze současných souborných mluvnic češtiny, resp. slovníků české školské lingvistické terminologie, které slouží i pro přípravu bohemistů na vysokých školách; analogické by se našly i v mluvnicích starších, možná je jich tam dokonce víc. Cílem tohoto příspěvku však není vyhledávat neadekvátní vyjádření a na jejich základě hodnotit samy knihy, většinou výsledky kolektivní práce, ale jen jejich prostřednictvím na problém upozornit. Proto tyto parafráze nelokalizujeme. Další příklady označujeme (x); nejsou z nových mluvnic nebo výkladových odborných slovníků, ale shrnují to, co se běžně traduje.

(a) Za zjednodušení v lingvistice můžeme pokládat případy, kdy se podávají apodiktické soudy, které vycházejí z nadměrného zobecnění, ze zobecnění na základě omezeného materiálu nebo taková, která vyšla z poznání, které bylo získáno v jiné době nebo inspirováno jiným okruhem kultury. Vedle informace o současném stavu (spisovného) jazyka slouží někdy i k jeho interpretaci. Jako nesporné jsou např. přijímány formulace navazující na staré mluvnickví opírající se o poznatky historické mluvnic nebo dialektologie a jejich výzkumných metod, ovšem vztažené k současnosti jako popis nebo vysvětlení nového stavu. Ve výkladu o zvukové stavbě jazyka je takovým „faktem“ např. informace, že slabikotvorné souhlásky jsou provázeny vokalickým elementem (x); to nepochybně platí pro některé české nebo slezské dialekty, ale nebylo experimentálně pro současný spisovný jazyk prokázáno (Palková, 1974, s. 232 – 233). Běžná je představa (a následná charakteristika), že dvojhláska jsou dvě samohlásky v jedné slabice. To odpovídá poučení 1. ročníku základní školy, jehož se dítěti dostává v souvislosti s psaním. Neplatí to pro jazyk sám, což si i dítě může snadno uvědomit, neboť vnímá diftong *-ou-* jako jeden celek (např. při rytimizaci říkadel). Jiným takovým argumentem je vysvětlení vkladného *-e-* tím, že by vznikla obtížně vyslovitelná souhlásková skupina: obtížnost ve výslovnosti je ovšem těžko dokazatelná, mnohá seskupení jistě „obtížná“ jsou (zejména pro cizince), ale vyslovujeme je s potěšením – např. různé jazykolamy.

Aby se nezdálo, že zjednodušeními je zaplaven jen výklad o zvukové rovině jazyka, dovolme si exkurz k morfologii: např. vysvětlení typu „plurálová instrumentálová koncovka *-ma* v obecné češtině je od původu duálová“ je pro pochopení jejího využití v dnešní češtině včetně šíření do promluv zamýšlených jako spisovné přinejmenším vedlejší. V souvislosti s touto pádovou koncovkou jde někdy o případy velmi snadno jako zjednodušení odhalitelné – např. stále opakovaná formulace, že (x) ve spisovném jazyce mají koncovku *-ma* v 7. pl. substantiv názvy

párových částí lidského těla moc přesná není: neplatí totiž např. pro *paže*, *dlaně*, které nepochybně také jsou párové a tato párovost je vidět pouhým okem (na rozdíl třeba od *ledvin*, *plic*); a co výpovědi o zvířatech – skáče snad pes *čtyřmi nohama*? I jeho tlapy jsou přece párové, jen je těch párů víc než jeden, a lidské jistě nejsou.

Do tohoto okruhu by patřily i poznatky založené na pohledu „zvenčí“, tj. vyjádření o určitém jazyce nebo jazykové situaci na základě přece jen limitované praktické a teoretické znalosti jazyka a kultury jiné (vyjádření cizinců); ta však bývají inspirací spíše pro specializované studie. A někdy dovedou upozornit i na nepřesnosti v popisu jazyka, které jeho nositelům ani nevstanou na mysli – např. Češi (x) žijí obecně v domněnku, že „silový“ přízvuk znamená zesílení přízvukné slabiky; to platí ovšem beze zbytku jen pro skandování. Pro cizí lingvisty, opírající se (limitování dobovými technickými možnostmi) na počátku 20. století o hodnocení sluchové, však přízvuk zastírala nezávislá vokalická kvantita, což upozornilo na to, že zvuková signalizace slovního přízvuku není tak prostá a tak výrazná, jak se mohlo z jeho názvu zdát.

(b) Předpokládejme, že ve všech takových případech není snahou lingvisty nadměrně něco zjednodušit, ale stane se to např. nutností vyjádřit se velmi sevřeným způsobem o obecnější otázce nebo formulovat poznatek pro potřeby školní učebnice nižšího typu škol, kde pro sofistikovaný výklad nejsou podmínky ani odpovídající publikum. Hlavně v těchto případech hraje roli i tradice školských výkladů a dlouhá tradice ve formulacích učebnic. Podobně jsou doménou zjednodušených vyjádření popularizace jazykovědy nebo obecněji mediální situace, k nimž je mnohdy lingvista nucen okolnostmi. Taková jsou doporučení k řešení některých problémů spisovnosti včetně jejich zdůvodnění, vyjádření ke stavu jazyka publicistiky apod.

Zjednodušením jsou samozřejmě i případy, kdy byl poznatek formulován a prezentován se specifickým cílem – platí to zejména pro některé soudy sociolingvistické. Tam už ale můžeme o čistotě úmyslu autora pochybovat. Zjednodušení se v takových případech častěji projeví až s odstupem času, protože zejména zjištěná situace národnostních vztahů skutečnou analýzu neumožní vůbec nebo alespoň podvážejí její publikování. A přitom se právě jazyková fakta mohou stát argumentem pro jednu nebo i obě strany sporu – v české situaci se takto jeví např. interpretace materiálu severomoravských nářečí z hlediska polského a českého, která byla v době kolem 2. světové války využívána a zneužívána. Ostatně argument „cizosti“ některých výrazových prostředků hraje svou roli při jejich odmítání dodnes, naštěstí u laiků, nikoli u skutečných moderních lingvistů.

Potřeba argumentace v krajně nelingvistické situaci může být podnětem k „výběrové práci s fakty“; vlastně jde o falešné zjednodušování. Nedopusťte se ho až na výjimky lingvisty, ale ten, kdo fakta lingvistou shromážděná a zpracovaná účelově vybral a ve sporu využil. Lingvista tam může být při-

psán a nikdy nedokáže, že vše bylo jinak. Lze tak např. zneužít mapy ukazující průběh některých hláskových změn, mapek sledujících na nářečním základě rozšíření etnika apod. O motivech tohoto jednání škoda mluvit, víme ale, že nemusejí být jen negativní (např. při řešení otázky vymezení národního jazyka a jeho teritoriálního rozšíření).

Pramenem, z něhož zjednodušení vychází, nemusí být ani zdaleka neznalost u toho, kdo formulaci připravil, nebo nutnost zjednodušit informaci pro určitou komunikační potřebu. Je tu i omezenost zdrojů, kterou nelze ovlivnit. Tak např. i nejdokonalejší popis historie jazyka musí mít oporu v textech, ale jejich výběr, byť ze strany popisujícího racionální, je omezen tím, že se texty zachovaly náhodně a že jim mohou chybět informace o místě původu, statutu původce, do jisté míry i o době vzniku a podmínkách vytvoření (opisy a jejich kvalita byly např. nutně i odrazem kázně opisovačské dílny); mohly snad odrážet stratifikaci jazyka v minulých dobách, která nepochybně musela existovat, ale těžko přímo ukazují běžnou denní mluvenou komunikaci, v níž vývoj jazyka probíhá, aniž by se jeho jednotlivé fáze dostaly do psaných textů s vyšší kulturní funkcí. Zvlášť problematické je to tam, kde se mluví o historické fonetice, protože kromě obecné informace o možnostech artikulačních orgánů a percepčních limitech příjemce (ostatně velmi širokých), doložených zápisů, které jsou zdánlivě odrazem znění výrazů, ale mohly být (tak jako dnes) (nějak) formalizovány, a stavu v jiných jazycích nebo jazykových útvarech nemáme k dispozici žádné objektivní údaje. Operuje-li historická mluvnice v návaznosti na mladogramatický přístup stavem v dialektech, spojuje věci z dnešního hlediska nespojitelné – jazyk běžného denního stylu, navíc teritoriálně rozlišený, a poměrně jednotný kulturní dialekt. Přesto zjednodušeně mluvíme o měkkosti konsonantů, o krátké kvantitě supina (na základě textů, které kvantitu odrážely nesoustavně a vědomi toho, že „moravská kvantita“ má mnohem více krátkých infinitivů než současný spisovný jazyk). V takových případech ovšem asi nikdy nedojde k přijatelnému upřesnění, i když se někteří lingvisté pomocí komparace a tvorbou modelů o něco takového snaží – např. o rekonstrukci kvantitativních poměrů praslovanštiny.

(c) Zjednodušená formulace, ať už vzniklá jakkoli, žije po vstupu do lingvistické tradice vlastním životem. Nikdo si už např. neklade otázku, na základě jakých poznatků vzniklo Dobrovského „pravidlo o přízvukování předložek“, které vyjádřil ve své *Prosodii* (1795). Nebereme v úvahu, že čeština konce 18. století, o níž se mohl opírat, měla omezený repertoár v té době vznikajících náročnějších textů a že tyto texty nebyly asi mluvené, tj. empirické poznatky o skutečném, živém stavu realizací víceslabičných spojení předložky + jména prostě nebyly k dispozici. Ostatně samu aktivní znalost češtiny lze u Dobrovského spíše zpochybnit. Již Durdík v *Kallilogii* (1873, s. 9) přitom říká s oporou o mluvu Prahy, že pravidlo dodržováno není, a znovu a znovu na to upo-

zorňují další autoři. Přesto však, opřeno o autoritu, vstoupilo do mluvnic i do kodifikace české výslovnosti (1955, 1967; 1995) a jako „výjimky z pravidla“ se dodnes uznává jen několik případů, kdy přízvuk na vlastní předložce nemusí v kultivované promluvě být. Otázkou je, zda tato upřesněná, také už nenová informace vejde do povědomí těch, kdo se k jazykové správnosti vyjadřují.

Setrvačnost podobných tvrzení můžeme samozřejmě svádět na tradici školní výuky, neboť do učebnic se nové poznatky o jazyku (na rozdíl např. od poznatků přírodovědných a technických) dostávají ve výběru a spíše se jimi šetří: i když se v lingvistice obecně ví, že dnešní čeština nemá měkké souhlásky (v opozici k tvrdým), že máme jen písmena, po nichž se píše (v českých slovech) měkké *i* – a to ještě s pochybností o tom, proč je mezi nimi *c* a proč je tam ve výčtu *ď, ť, ň*, když ve slabikách *dí, dí ...* se *ď* vyslovuje, ale nepíše – není síla, aby se formulace jakkoli upravila. A kdyby k tomu došlo, stejně by setrvačnost staré, pro zapojení do textu pohodlné vyjádření uchovala: souloví „měkká souhláska“ je totiž poměrně jednoduché na rozdíl od vyjádření „písmena označující souhlásky, po nichž se píše v českých slovech měkké *i*“, eventuálně navrhované velmi nepřesné „měkké písmeno“). Ostatně s dělením slov ke vzorům podle souhlásky v zakončení kmene na tvrdé a měkké se pracuje zcela běžně. Mohli bychom říci, že jde o termíny, jejichž význam není totožný s běžným významem slova, ale to nepomůže. Informace o „měkosti“ vytvořená v jiné fázi poznávání jazyka a odpovídající stavu před mnoha staletími zůstává a utvrzuje uživatele včetně lingvistů-nefonetiků v tom, že je na ní v dnešní češtině něco/mnoho pravdy: např. i v lingvistických souborných pracích se mluví o alternaci typu *d – ď* jako o „změkčování“ atd. Právě taková zjednodušení vyhovují pro školskou praxi a vyhne se jim (ne vždy) až odborná rozvaha a analýza, jež ovšem nemusí být obecně známa a přijímána. Možný rozsah příspěvků (kromě monografií, jež je však těžko věnovat „opravňování obecně oblíbených omylů“ – vypůjčujeme si část názvu Součkovy knížky) dokonce takový rozbor komplikuje. Strávkami neomezený výklad, bohatý seznam sekundární literatury a obrovský poznámkový aparát, který by tu byl nutný, bude možno plně využít až při publikování elektronickém, to však zatím není – kromě některých periodik – v naší lingvistice běžné. A tvořit lingvistický blog? Kdo by ho asi četl?

(d) Pravděpodobně nikdo neodpoví v úplnosti na to, proč na rozdíl od zdravotnictví, techniky, přírodních věd žijí zjednodušení v lingvistice vlastním životem. Můžeme nicméně vyslovit domněnky: Jedna z nich je z okruhu psychologie – obecně platí, že první poučení zůstává v paměti, a pokud není nutností korigováno, vybavuje se i po letech. Jistě, některé „informace“ z dětství jsme konfrontováni se životní realitou opustili (jako příklad uveďme Ježíška nebo pobyt „na houbách“), ale tam, kde nejde o fakta verifikovatelná životem a základními potřebami, mohou zjednodušení klidně přecházet

z generace na generaci. Promítá se do toho i fakt, že objektivizace je u jazyka vždy do jisté míry limitovaná: máme sice dnes vynikající nástroje v korpusích, které umožní kvantifikaci, jež je pokládána za velmi důležitou informaci pro další úvahy, ale sebelepší korpus nezachytí vše, co jazyk má k dispozici jako hotové prvky nebo jako potence, které – třeba dočasně – nevyužívá; např. periferní prvky se mohou objevit náhodně, i když v povědomí nesporně jsou. Nápadným příkladem aktivizace dočasně neproduktivních modelů vyjádření může být využití slovotvorných modelů, jehož hranice nikdo nezachytí. Výsledky takových derivací možná nejsou součástí kultivovaného jazyka a kodifikace je odmítá: jsou součástí dialektů a jejich nových vývojových fází, existují ve vyjadřování slangovém a uplatní se při autorských slovech, reálně fungují také v dětské řeči. I toto je národní jazyk, omezení pozornosti jen na jazyk spisovný (korpora se takto již naštěstí neomezují, ale většího rozsahu jsou jen korpusy založené na veřejně dostupných textech psaných) je zjednodušením vedeným s nejlepšími úmysly, ale samo rozhodování o tom, co je nebo není spisovné, vzniká vně jazyka, v konečném okamžiku při tvorbě kodifikace, nikoli z jeho podstaty. Sociolingvistický přístup k materiálu dává v tom rozšíření základny pozorování podněty, bohužel však vzhledem k trvalým proměnám objektu poznávání nemůžeme očekávat definitivní řešení.

Dalším pramenem napomáhajícím uchovávat zjednodušujících poznatků je skutečnost, že jazyk neexistuje mimo své nositele, že je předmětem studia, ale současně je i prožíván, a to i lingvistou. Postoje k jazyku, opět proměnlivé vývojem společnosti v nejširším smyslu i vývojem člověka samotného, vytvářejí podmínky pro to, aby se uchovaly informace o jazyku, které jsou zakotveny v povědomí a spojují nadgeneračně ty, kdo se jazykem zabývají nebo ho jen užívají, a to zejména, jak jsme již připomněli, v případech, kdy nejde o úzkou specializaci jednotlivce. Revize některého tradovaného poznatku nebo názoru by totiž nutně vedla k nutnosti změn v nespočetném množství textů, které ji v dobré víře využily.

Tradice lingvistiky jako vědy humanitní vede k tomu, že staré poznatky zůstávají součástí našeho vědění, nepokládáme je za neužitečné na rozdíl např. od techniků, pro něž jsou knihy minulých generací zbytečné a končí v lepším případě v depozitáři. V lingvistice něco takového dosud nikoho oficiálně nenapadlo – naštěstí. Ale přesto se to děje. V lingvistice mají sklon k tomu nečíst nic staršího, ev. nesledovat nic, co není věcí vlastní úzké specializace, zejména lidé velmi mladí – svět utíká vpřed, nikdo se už neptá, zda „věčné pravdy“ nejsou velmi limitované, neptá se, z jakých kořenů vznikly a jaký byl cíl práce, v níž byly publikovány. Obávám se, že tento trend poroste a tím bude takových zjednodušených věčných pravd spíše přibývat. A budou vznikat nové, protože zjednodušená východiska přinesou zjednodušené závěry nebo naopak závěry sice podložené pečlivou analýzou zodpovědně vybrané-

ho okruhu materiálu, ale natolik specifické, že skutečné poznání snad doplní, ale obecné obrysy nepřinesou.

A příklad? V češtině argumentuje jedna z dílčích fonologických analýz mj. slabikotvorným „ř“. Příklady vlastních jmen *Břve* (2-slabičné), *Břvany* (3-slabičné) a tvar plurálu (umělého) názvu houby *pestřec* – *pestřce* (3-slabičné) se opakují ve všech starších popisech češtiny, aniž by se bralo v úvahu, že základní informace vznikala v době, kdy byla základem psaná podoba jazyka, pro niž se [ř] a [r] spojovalo (tak např. před sto lety i v řazení slovníků) a že jistě „by to vyslovit šlo“. Přitom se odmítá typ slabik jako *br*, *kšč*, *pf*, tj. bez sonanty, ale s kontrastem okluze a konstrikce, z nichž také lze utvořit slovo – i když na okraji slovní zásoby – jako *kšcnout na kočku*, kde je slabičnost seskupení [kšč] nepopíratelná. Tento rozpor lze jistě řešit generativním modelem vynikající kvality a vnitřně zcela kompatibilním. Ale nebyla by snazší cesta podívat se, zda výchozí premisa není podmíněna dobou a jen si začala klidně žít bez další verifikace? Na to si musí odpovědět každý sám.

(e) To, co jsme uvedli výše, klade otázku: je nutno upustit od zobecnění proto, aby ke zjednodušování nedošlo? Ano, mohlo to být i zajímavé, ale bylo to tak opět zjednodušené. Můžeme uznat, že to, co jsme výše uvedli, je pravda a že každý z nápadů a každá z myšlenek a formulací by mohly být samostatně zpracovány do hloubky a posíleny mnoha dalšími argumenty nejen z popisu češtiny, ale i dalších jazyků. To by přineslo podporu jednotlivých myšlenek, ale možná i jejich korekci. Lidské síly jsou však omezeny, zatímco jazyk je živý, nekonečný a proměnlivý. A omezené jsou i možnosti percepce nových poznatků. O ochotě přistupovat k věcem, jež nejsou v centru vlastního zájmu, s podezřením, zda nejsou náhodou zjednodušené až k nesprávnosti, nemluvě. Stojíme vždy na tradici a zbavit se jí můžeme jen tak, že vytvoříme lingvistiku natolik univerzální a zobecněnou, že bude vytvářet dokonalé modely, v nichž se jednotlivé obecně pojaté prvky doloží vybranými příklady. I toto je cesta, ale nevzniká tak nové zjednodušení? Popíše možná jednotlivost dokonale, ale ztratí se v něm to, co je pro nás u jazyka podstatné, totiž jeho realitu, fungování a živý stav, který roste bez ohledu na to, co někdo někde dokonale popsal.

Cesta od zjednodušení k úplnosti má obecný cíl, ale ten se trvale vzdaluje. Počítejme s tím, že vyjadřujeme-li se o jazyku, vždy zjednodušujeme, i když se snažíme postihnout celou realitu. Čím více dílčí problém zvolíme za své téma, tím méně zjednodušení podlehneme. Ale jazyk je celek, v jehož poznávání jsou dílčí pohledy vznikající z různých pozic a nutně i v různém čase vlastně také jakýmsi zjednodušením; specializovaná monografie vyzvedne jeden aspekt, ale do celostního pohledu z ní může vstoupit zase jen zobecnění, třeba velmi racionálně provedené, ale přece jen zjednodušující. Bylo by dobré mít to na paměti. To proto, abychom se nedopouštěli zbytečných zjednodu-

šení, jimž se budou ti, kdo půjdou po nás, usmívat – a ti hrubšího zrna i posmívat. A abychom se sami nedivili, co ti naši předchůdci „nevěděli“. Možná věděli, ale okolnosti je nutily zjednodušit výklad a zjednodušení je přežilo, zatímco inovace se zapomínají. Je přece tak snadné navazovat na jednoduchá řešení, jednoduché pravdy! A ještě snazší je minulost jednoduše odmítnout s představou, že pravá věda začíná teprve s novou metodou a jejími novými představiteli. Ale je to vhodná cesta?

LITERATURA

BRABCOVÁ, Radoslava – MARTINCOVÁ, Olga: Malý slovník jazykovědných termínů. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1998.

ČECHOVÁ, Marie a kol.: Čeština – řeč a jazyk. 2., přepracované vydání. Praha: ISV nakladatelství 2000.

DOBROVSKÝ, Josef: Prosodie. 1795. Přetisk in Literární a prozodická bohemika. Heřman, M. (ed.). Praha: Academia 1974.

DURDÍK, Josef: Kallilogie, čili O výslovnosti. 1873. Nové vydání Olomouc: Votobia 1997.

HÁLA, Bohuslav a kol: Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov českých. Praha: Academia 1955. 2., doplněné vydání. Praha: Academia 1967.

HUBÁČEK, Jaroslav a kol: Čeština pro učitele. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1991.

HAUSER, Přemysl aj.: Slovník jazykovědné terminologie. Brno: Nová škola 2001.

HŮRKOVÁ, Jiřina: Česká výslovnostní norma. Praha: Scientia 1995.

Mluvnice češtiny I – III. Praha: Academia 1986 – 1987.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995.

LOTKO, Edvard: Slovník lingvistických termínů pro filology. Olomouc: Univerzita Palackého 1998.

PALKOVÁ, Zdena: Fonetika a fonologie češtiny. Praha: Karolinum 1994.

SOUČEK, Ludvík: Obrazový opravník obecně oblíbených omylů. Praha: Práce 1981.

– a zkušenosti vysokoškolské učitelky s více než čtyřicetiletou praxí

PITFALLS OF SIMPLIFICATION

Key words: linguistics, traditional formulations, simplification of the description, Czech language

Simplification in linguistics can be viewed as excessive generalization on the basis of limited data or repetition of knowledge acquired at another time and with another goal. The linguist recurs nowadays to simplification particularly if compelled to make, in a very condensed form, an assertion about a general problem or if he wants to be understood by a layman. A simplified formulation, whatever its origin, lives then its own life. It is apparently because

the first knowledge (acquired at school) stays in the memory for the whole life. However, other aspects play their role, too: the fact that a language does not exist outside its users, that it is an object of research and that, at the same time, it is lived through. Moreover, traditional formulations strengthen the continuity over generations in the way we get to know with the language and live with it. A revision of some simplified piece of knowledge handed down through generations would also necessarily result in a need for the change of a great number of texts which have, in a good faith, made use of it.

When speaking about language we always simplify, even though we make effort to express the whole reality. The more particular problem we choose as our topic, the less it is subject to simplification. However, language is a whole and the descriptions of its particular aspects, resulting from different perspectives and necessarily also at different times, are nothing but simplifications of the total living whole.

Slovenčina – skleníková rastlina?*

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ

Naša jubilantka v príspevku, ktorý odznel pred 15 rokmi na konferencii v neďalekých Budmericiach, upozornila na zásadné protirečenie, „keď jazykovedci na jednej strane ... pripisujú slovenčine vlastnosť jazykovej suverenity, ale na druhej strane túto suverenitu do istej miery okliešťujú, keď ... zužujú priestor variability, komunikačnej a štylistickej diferenciácie“ (Buzássyová, 1995, s. 94 – 95). Sama Klára Buzássyová príčinu tohto okliešťovania slovenčiny vidí v nedostatočnom poznaní hovorenej i hovorovej slovenčiny (a útvarov, ako je bežný hovorený jazyk, štandard a pod.), ale i v tom, že v jazykovovýchovej práci prevládajú odporúčania týkajúce sa spisovného vyjadrovania. Akoby sa zabúdalo, že existujú komunikačné sféry a situácie, v ktorých hovoriaci používajú vo väčšej alebo menšej miere aj nespisovné prostriedky (subštandardné, slangové a pod.). Dôsledkom toho je, pokračuje vo svojej úvahe Klára Buzássyová, že „veľkej časti slovenskej populácie (vrátane prestížnych používateľov slovenčiny, ktorí pracujú s celým bohatstvom jazyka) sa vlastne upiera, že vie po slovensky“ (ibid., s. 95). Jej konštatovanie harmonizuje so sociolingvistickým a pragmalingvistickým krédom, že hodnotu nemá len spisovný jazyk, ale ju majú aj všetky ostatné vrstvy a variety jazyka. Iba prostredníctvom tohto celku sa môžu naplniť všetky ciele a funkcie, ktoré sa na jazyk kladú.

Naša jubilantka dobre vystihla paradox klasického typu – povedzme vtedajšej – jazykovovýchovej práce, ktorá nielen poučala, ale občas aj zneisťovala používateľov jazyka. Tento efekt sa nezriedka umocňoval tým, že sme sa nevedeli (aspoň niektorí z nás) odosobniť od lákavej predstavy dosiahnuť v jazyku *systémovosť* (či, ako upozorňoval viackrát nezabudnuteľný Ján Horecký, skôr analogickosť, porov. najmä Horecký, 2002) aj tam, kde sa jazyku do toho veľmi nechcelo a nechce (plurály: *zajky, ježky, macky, interviewy* a pod.).

Ak to nerešpektujeme, kladieme slovenčinu podľa metaforického vyjadrenia Kláry Buzássovej „do situácie skleníkovvej rastliny, nad ktorou treba

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0152/09 *Slovenčina ako kultúrny jav a médium kultúry*.

ustavične držať ochrannú ruku“ (ibid.). Aj keď naša jubilantka pripúšťa, že ochrana je a bola do značnej miery potrebná, apeluje na to, aby sa v pestovaní kultivovaného slovenského prejavu zachovávala optimálna miera. Ináč podľa nej dávame najavo, že nedôverujeme pevnosti a životaschopnosti nášho materinského jazyka. Odvtedy sa so spojením *skleníková rastlina* stretávame v tomto použití v slovákistickom diskurze v súhlasnom i nesúhlasnom zmysle (pozitívne sa spomína napr. v manifeste pracovníkov Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2000, na ktorý reagoval článok Jazyk potrebuje aj ochranu, 2001, s. 22). Mimochodom, nie je to jediná „fytomorfná“ či „botanická“ metafora slovenských jazykovedcov: známe je aj volanie, aby sa k jazyku pristupovalo nie ako k francúzskemu parku s jeho presnými líniami či tvarmi, ale parku anglickému, ktorý je ekologickejší a v dôsledku neobmedzenejšieho a bezstarostnejšieho pohybu v ňom aj „slobodnejší“, keďže architektúra je založená na prirodzenej kráse pôvodnej krajiny, vyžadujúcej si iba mierne zásahy (Ondrejovič, 2008, s. 15).

V danom prípade ide zrejme stále „len“ o to, či sme ochotní a vlastne aj schopní pozrieť sa na slovenčinu pri všetkých jej peripetiách ako na prirodzene a zdravo sa rozvíjajúci jazyk, ktorý síce možno a treba regulovať, ale tak, ako nám to napovedá sám jazyk. V našom prípade to nie je jednoduché najmä pre širokú (neodbornú) verejnosť aj preto, že prinajmenšom od 30. rokov 20. storočia nás mnohí presviedčali a doteraz presviedčajú, že slovenčina upadá a treba jazyku pomôcť rôznymi opatreniami, napr. nasadením pevného korzetu. Aj dnes sme svedkami pokusov (o ktorých možno s vysokou mierou pravdepodobnosti predpokladať, že budú úspešné) o novelizáciu Zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky,¹ kde sa takisto vychádza z premisy, že slovenčina ako štátny jazyk potrebuje ochranu, a kde sa zároveň tento jazyk mieša s mocou (žiaľ, nie s mocou poznania). Už dávnejšie sa k tomu v súvislosti s pojmom štátny jazyk vyslovil aj Vladimír Mináč: „Jazyk ... akoby sa znečistil mezalianciou jazyka a moci, ... v spojení štátny jazyk pociťujem ... čosi, čo sa určuje iba skrz moc a skrz moc sa aj kontroluje. Takéto umocnenie jazyka má iba číro politické pozadie a prináša iba číro politický efekt, pre vnútornú mohutnosť je to opatrenie neutrálne. Jazyk sa prikrčuje alebo rozrastá, čistí alebo vstupuje do mezaliancií podľa iných, nie mocenských zákonov“ (Mináč – Podracká, 1998, s. 43). Teda nie iba sociolingvisti a pragmalingvisti (Juraj Dolník, Ján Findra a mnohí ďalší) to vnímajú takto: i viacerí elitní používatelia jazyka a umelci majú tento uhol pohľadu.

Aj v prípade novelizácie zákona o štátnom jazyku sa pristupuje k nášmu jazyku ako k niečomu, čo treba chrániť pred ďalším úpadkom a držať na diš-

¹ Pozn. ed.: V čase konania konferencie a prezentovania tohto príspevku bola predmetná novela práve schvaľovaná a aj schválená vládou Slovenskej republiky.

tanc od možných nepriaznivých vplyvov, a to aj prostredníctvom – ak sa už nedá ináč a zrejme sa nedá – pokút a trestov. Veď načo by sa ináč k takejto novelizácii zákona pristúpilo. Predstupňom týchto aktivít boli niektoré „výzvy“ na obšťastanie slovenčiny skleníkovými blokmi, ktoré by ju mali (spisovnú slovenčinu) chrániť pred škodcami, ale možno aj pred vetrom, dažďom i slnkom (porov. k tomu Ondrejovič, 2009).

Napokon sa však vráťme k základnej otázke: potrebuje slovenčina skleníkovú ochranu, či vôbec nejakú ochranu? Klára Buzássyová hovorí, že ochrana je a bola do značnej miery potrebná. Nehovorí teda, že nie (aj keď napr. Ján Horecký považoval ochranu štátneho jazyka za nevhodný termín). Zavše sa stretávame s názorom, že mierny purizmus jazyku nemôže uškodiť. Ale ide o to, aby bol mierny, aby nezmyselne nenivelizoval, nesterilizoval a neochudobňoval bohatstvo a rozmanitosť nášho jazyka. Slovenčina je podľa predstaviteľov nových sociolingvistických a pragmalingvistických prúdení v slovenskej jazykovede, kam patrí aj naša jubilantka, v súčasnosti rozvinutým, „sebavedomým“ a mohli by sme sa odvážiť povedať aj pomerne dobre opísaným oficiálnym jazykom samostatnej republiky i Európskej únie, ktorý, domnievame sa, ochranu tohto typu nepotrebuje. Je dostatočne silným a stabilným jazykom na to, aby si mohol dovoliť aj diferencovať sa a divergovať. To, čo potrebuje, je kultivácia a akási *nežná starostlivosť* (teda: nie bič a praskanie ním, nie násilie a represie). To je možno v inej terminológii ten mierny purizmus. Potrebuje odbornú starostlivosť, ktorá vychádza z čoraz hlbšieho poznania zákonitostí a fungovania jazyka v jeho prirodzenom prostredí.

Určite by sme chceli, aby (spisovná) slovenčina bola stabilná (zároveň však i pružná), systematická a sústavná, ale musí to byť systematickosť a sústavnosť *prírodná* (porov. k tomu najmä Dolník, najnovšie 2007). Mali by sme našej slovenčine dovoliť, aby bola sama sebou, aby bola prirodzene rozmanitá, mnohotvárna a mnohofarebná, aby bola tisícoraká či dokonca občas aj hýrivá. Pravdaže, za mierneho dohľadu jazykovedcov, ktorí vedia zniesť, že občas si zašantí a možno aj prekročí úradne vymedzené priestory. Mali by sme ju opísovať a vysvetľovať práve v takomto kontexte a o vhodnosti takéhoto prístupu by sme mali presvedčať a presvedčiť aj používateľov jazyka (najmä elitných): tých, ktorých Eugen Pauliny vo svojej práci *Norma a jej kodifikácia* (2000) nazval „skutočnými kodifikátormi“. To je naše krátke asociačné rozvinutie jedného odseku zo štúdie našej jubilantky Kláry Buzássyovej.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. In: *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995, s. 87 – 97.

DOLNÍK, Juraj: Normálny stav normy spisovného jazyka. In: Slovo a slovesnosť, 2007, roč. 68, č. 3, s. 256 – 270.

HORECKÝ, Ján: Preskriptívna a deskriptívna lingvistika – miesto v kultivovaní jazyka. In: Studia Academica Slovaca, 2002, roč. 31, s. 82 – 89.

HORECKÝ, Ján: Ak chceme učiť ľudí láske k jazyku, nedá sa to dosiahnuť represiami. Sme, 20. 12. 1996, s. 5.

KAČALA, Ján: Jazyk potrebuje aj ochranu. In: Kultúra slova, 2001, roč. 35, č. 1, s. 22 – 29.

MINÁČ, Vladimír – Podracká, Dana: Paradiso. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 1998.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Bratislava: Veda 2008.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Výzvy na ochranu slovenčiny a živý jazyk. In: Slovák. Pamätnica k sedemdesiatke Rudolfa Chmela. Bratislava: Kalligram 2009, s. 382 – 392.

PAULINY, Eugen: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka (Materiály z konferencie o spisovnom jazyku z r. 1976). Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 43 – 51.

PAULINY, Eugen: Norma a jej kodifikácia. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2000.

Slovenčina si nevyžaduje obranu? Pracovníci Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. In: Slovo, 2000, č. 48, s. 12.

SLOVAK – A GREENHOUSE PLANT?

Key words: Slovak national and standard language, activities in linguistic education, sociolinguistic and pragmatic approach to language, systemic and quasi-systemic phenomena in language, sovereignty of language, the act on the state Language, protection of language, language and power

The article further develops one of the passages from the work of Klára Buzáßyová, the honoured celebrating linguist, that some linguists, by means of their linguistic-educational activities, lead Slovak into the situation of a greenhouse plant which all the time has to be protected. The article presents the argumentation concerning the statement that Slovak is a sovereign language which is not deteriorating, but, on the contrary, is developed, fulfills all its functions, is not threatened by anybody, and hence does not need this type of protection. What it needs is expert linguistic care stemming from the ever-deeper understanding of the principles and the functioning of the language in its natural environment.

Semiotická hladina motivovanosti v jazyku

JÁN SABOL

1. Teoretickým východiskom našej úvahy je uplatnenie jednej z podstát jazykovej sústavy – vzťahu *symetrie* a *asymetrie* (aj s napojením tohto protikladu na semiotické pozadie) – pri pozorovaní a určovaní semiotickej hladiny motivovanosti v jazykovom systéme (z doterajších našich výskumov tejto problematiky porov. Sabol, 2007a; 2007b; 2007c). Ide o jednu z centrálnych teoreticko-metodologických indícií všeobecnej jazykovedy aj s ponukou možnosti ich aplikácie pri skúmaní uvedenej relácie v jednotlivých jazykových rovinách, osobitne pri vymedzovaní paradigmatických a syntagmatických vzťahov medzi prvkami lexikálneho pod systému.

1.1. Symetria a asymetria v jazyku je jednou z dominantných podôb formy a obsahu; tento vzťah sa stal základným iniciátorom dvoch základných semiotických podstát, „podloží“, „tonalít“, „posolstiev“ jazykovej sústavy pri jej vzniku a plne sa premieta do vývinu a súčasného „diania“ jeho prvkov. Ide o ikonicko-symbolický (so symetriou medzi formou a obsahom) a arbitrárny (so „zdedenou“ symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom) semiotický princíp,¹ ktoré úzko – najmä cez svoje prvky,

¹ Vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu má dve základné podoby: a) reflexnú, odrazovú symetriu (forma je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména ikonicko-symbolických znakov) a reflexnú, odrazovú asymetriu (forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména arbitrárných znakov); b) nonreflexnú, „mechanickú“ symetriu medzi formou a obsahom (doména ikonicko-symbolickej „tonality“ jazykových jednotiek) a nonreflexnú, „mechanickú“ asymetriu (doména arbitrárnej „tonality“ jazykových jednotiek). (K naznačeniu týchto podôb vzťahu medzi formou a obsahom porov. Sabol, 2003; 2004; 2005a.)

Pripomíname, že pri analýze uvedeného vzťahu sa musí rešpektovať súmerateľnosť jednotiek jazykovej štruktúry. Ide o vzťah symetrie a asymetrie takých porovnateľných jednotiek ako slabiky a morfémy (špeciálnejšie slabiky a jednotlivých typov morfémy – tieto pozorovania možno využiť – okrem iného – aj pri porovnávanom a typologickom výskume relácií medzi fónickou, morfológickou a slovotvornou štruktúrou slova a tvaru), znaku a slova, taktu a slova, supraznak a vety, verša a vety a pod. Pravda, „vnútorný“, „nonreflexný“ vzťah symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom možno primárne skúmať pri všetkých bilaterálnych jednotkách (od morfémy až po makrokompozičné textémy).

V doterajšom výskume vzťahu symetrie a asymetrie jazykových jednotiek sme venovali značnú pozornosť súčinnosti a protipohybu taktu a slova pri rytmickej organizácii textu, a to pre-

znaky – kooperujú, dopĺňajú sa a vzájomne sa preskupujú² (túto skutočnosť dokumentuje aj neurofyziologický základ reči: ide o dominantné funkcie – vývinovo staršej – pravej a ľavej mozgovej hemisféry, ako to potvrdzujú aj základné typy afázií – potláčanie vzťahu podobnosti, resp. vzťahu príľahlosti, teda metaforického verzus metonymického princípu – Jakobson, 1991, s. 87 n.), vytvárajúc prienikové množiny takých binárnych opozícií v jazykovej sústave, k akým patria (prvý príznak sa dominantne uplatňuje v „zóne“ ikonicko-symbolického princípu, pre druhý je dominantným semiotickým pozadím arbitrárny princíp): **asociatívnosť** (napr. pri štýlotvornom procese ide o fázu **selekcie** tematických prvkov) a **lineárnosť** (napr. pri generovaní textu v diferencovaných komunikačných situáciách tento „činiteľ“ garantuje jazykovo-syntaktické spracovanie tematických prvkov; je to teda os **kompozície**). Na póle asociatívnosti dominantne stojí **metaforický** princíp, realizácia podobnosti, na póle linearity zasa **metonymický** princíp, stvárnenie prvkov podľa príľahlosti. Tieto opozície ďalej „tieňujú“ binárne protiklady **paradigmatickosť** (utvárajúca na základe asociatívnosti štruktúru príslušného systému; porov. paradigmatické vzťahy foném) proti **syntagmatickosti** (linearity, horizontalite; porov. stvárnovanie fonetických korelátov foném v aktuálnej realizácii reči) a **simultánnosť** (voľný, asociačný princíp spájania prvkov) proti **sukcesívnosti** (tendencia k lineárnemu radeniu prvkov). Simultánnosť pomáha kreovať „ikonickosť“ ako (dominantný) znakový princíp **poézie** (vrátane hudobnosti verša) a sukcesívnosť zasa „arbitrárnosť“ ako (dominantný) znakový princíp **prozy**. Uvedené dva základné semiotické princípy v týchto

dovšetkým na pozadí syntakticko-konštrukčného protikladu **diskontinuálnosť** – **kontinuálnosť** ako „vyznenia“ horizontálno-vertikálnej štruktúrovanosti poézie a horizontálnej štruktúrovanosti prózy (Sabol, 2008 a i.; pozri aj upozornenie na binárny protiklad poézia – próza v 1.1).

² Vzťah symetrie ikonicko-symbolických znakov a symetrie a asymetrie arbitrárných znakov treba vidieť vo viacerých rovinách. Ikonické znaky „o objekte, ktorý zastupujú, signalizujú aj formou, nielen obsahom“, ide tu o „**paralelizmus**“ (podč. J. S.) formy a obsahu“ (Krupa, 1980, s. 27); arbitrárne/konvenčné znaky sa charakterizujú „neprítomnosťou odrazovosti na formálnej rovine“ (Krupa, ibid.). Vzhľadom na to, že vo vývine jazyka nachádzame nielen signály „premeny“ (prvších) ikonicko-symbolických znakov na arbitrárne, ale aj vývinovú kontinuitu a preskupovanie týchto obidvoch semiotických princípov (pričom sa „získané“ vzťahy medzi formou a obsahom stávajú trvalou súčasťou ich nového navrstvovania: $IKON_1 \rightarrow ARBITR_1 \rightarrow IKON_2 \rightarrow ARBITR_2$ atď. – pozri Sabol, 2001; 2003, s. 29 – 30, pozn. 1; 2004, s. 30 – 31, najmä pozn. 2), aj pri vývine ikonicko-symbolického princípu (od $IKON_2$) sa „mechanický“ (pozri pozn. 1) vzťah symetrie medzi formou a obsahom (F O) môže obohatovať o impulz predchádzajúcej arbitrárnosti „mechanickým“ vzťahom asymetrie (v podobe relácie jednej formy a viacerých obsahov – pri polysémii; pravda, vnútorná väzba medzi jednotlivými významami sa tu zachováva; a navyše – z hľadiska znaku a pomenovania – je tu stále prítomná symetria: jazykový znak je reprezentovaný významom polysémantického slova; porov. Horecký – Blanár – Sekaninová, 1984, s. 13).

Ako sa ukazuje, vzťah ikonicko-symbolických a arbitrárných znakov nie je disjunktný: je to symbióza, ale aj protipôsobenie ako jedno zo „zrkadení“ symetrie a asymetrie v štruktúre jazykového znaku (podrobnejšie Sabol, 2003, s. 29 – 30, pozn. 1).

dvoch základných formách literatúry dômyselným spôsobom regulujú aj kooperáciu všeobšiahlych, univerzálnych kategórií – **priestoru** a **času**. Priestor sa dominantne zrkadlí na ikonicko-symbolickom, „stacionárnom“ pozadí – je to skôr „konštantná“ doména poézie/lyriky; čas sa ťažiskovo prikláňa k arbitrárnej, „dynamickej“ semiotickej štruktúre – hlási sa cezeň skôr „premenlivý“ princíp prózy, napr. v makrokompozičnej zóne rozprávania. Na osi asociatívnosti sa v komplexnom komunikačnom oblúku ocitá hľadisko **percipienta**; lineárny, sukcesívny tok jazykových prvkov „rozohráva“ **expedient**. Od ikonicko-symbolického znakového princípu sa pri vzniku a fungovaní motivovanosti (podrobne v 2) dominantne odvíjajú **odrazové gramatické kategórie**, arbitrárny semiotický princíp je zasa dominantným pozadím pre **klasifikačné gramatické kategórie** (Sabol, 2004; tam aj odkaz na ďalšie naše štúdie).

2. Od ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického pozadia sa odráža ďalšia, a to jedna z centrálnych binárnych opozícií, stojaca na jednej z ich najvyšších „hladín“, „priečok“, a to vďaka svojej univerzálnosti a zásahu do paradigmaticko-syntagmatickej podstaty a pragmatického fungovania jazykových jednotiek: **motivovanosť** (zóna ikonicko-symbolického semiotického princípu) – **nemotivovanosť** (zóna arbitrárneho semiotického princípu).³ Pri motivovanosti (v širokom zmysle slova) ide o tvorbu a používanie znakových jednotiek, v ktorých je forma aktivizovaná, stimulovaná „priamym“ odleskom skutočnosti, a to v rozsiahlych intralingválnych, intrakomunikačných, extralingválnych a externolingválnych kontextoch premietajúcich sa do kreovania a uplatňovania formy inšpirovanej „reflexmi“ uvedených okolností (porov. aj Sabol, 2005b); tento člen protikladu možno interpretovať napr. aj ako „zdôvodnenosť jazykového vyjadrenia pomenovaného javu“ (Furdík, 2005, s. 265), ako „neľubovoľný, nenáhodný vzťah medzi formou a významom“, forma je tu „v kauzálnom vzťahu“ k významu (Dolník, op. cit., s. 121); ide o „súhrn všetkých faktorov, vďaka ktorým nie je štruktúra slova náhodná“ (Černý – Holeš, 2004, s. 51). Pri nemotivovanosti ide o opačné tendencie ako pri motivovanosti; je to relatívna nezávislosť znakovkej formy od obsahu, nedostatok jednoznačnej korelácie medzi vnútornou štruktúrou znakovkej formy a štruktúrou obsahu (Krupa, op. cit., s. 28; Furdík, 1993, s. 28 – 33).

Z nášho vymedzenia binárnych opozícií na pozadí relácie symetrie a asymetrie formy a obsahu (aj vo „všeobšiahlom“, filozofickom význame) pre-

³ Dominantnosť motivovanosti (motivácie) v jazykovej sústave vyplýva z faktu, že preniká (predovšetkým) skrz-naskrz lexikálnou sústavou, ako o tom svedčí rozsiahla množina jednotlivých typov lexikálnej motivácie (podľa J. Furdíka, 2005, s. 391 – 395), z ktorých má ústrednú funkciu slovotvorná motivácia (k tejto motivácii porov. napr. Horecký, 1959; Dokulil, 1962; Bužássyová, 1974; Furdík, 2003; 2005; Dolník, 2003), garantujúca permanentne sa prejavujúcu tendenciu k stabilite aj k dynamike prvkov slovnej zásoby (porov. termíny etymologická/genetická a synchronná motivácia, demotivácia, remotivácia a transmotivácia – Furdík, 2005, s. 394).

mietnutej do dvoch základných semiotických podstát – ikonicko-symbolickej a arbitrárnej (pozri v 1.1) vyplýva, že opozícia arbitrárnosť – motivovanosť, ktorá sa v jazykovedných úvahách často vymedzuje, nie je z rovnakej úrovne, „hladiny“ (skutočnosťného reflexu a jeho klasifikácie), nie je súmerateľná (porov. napr. aj Zinder, 1971, s. 348 – 349; Černý – Holeš, op. cit., s. 51). Zároveň treba upozorniť na spolupôsobenie a protipohyb členov jednotlivých opozícií definovaných na uvedenom semiotickom pozadí, medzi ktorými sa realizujú ekvipolentné, nie disjunktné vzťahy (porov. aj v 3 a v pozn. 2).

Pripomíname, že vo vymedzovaní binárnych opozícií, navrhnutých na uvedené dva semiotické princípy, a to najmä v priestore jazyka, filozofie a umenia, možno pokračovať ďalej.⁴

3. Symetria a asymetria v jazyku, ktorá je základnou podobou „súžitia“ medzi formou a obsahom jazykových a jazykovo-semiotických jednotiek (ako echa súčinnosti a protipôsobenia ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu), sa premieta aj do relácie motivovanosti a nemotivovanosti. Aj tu však treba upozorniť na tendenciu k homeostáze oboch štruktúrnych vzťahov (symetrie, vedúcej k usporiadaniu, a asymetrie, smerujúcej k dynamike) ako odlesku tendencie k vyvažovaniu (vyvolávanej prienikovým vzťahom) ikonicko-symbolickej a arbitrárnej „tonality“ jazykových jednotiek, ktoré „vie“ o efektivite a múdrosti relativity a kooperácie.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 237 s.

ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Jan: Sémiotika. Praha: Portál 2004. 362 s.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

FURDÍK, Juraj: Život so slovtvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.

HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno – prídavné meno – sloveso. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.

HORECKÝ, Ján – BLANÁR, Vincent – SEKANINOVÁ, Ella: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. (Smolenice 1. – 4. marca 1983.) Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 13 – 21.

⁴ Napr. pri charakteristike prózy J. C. Hronského možno konštatovať (pozri Sabol; in: Sabol – Ruščák – Sabolová, 2005, s. 242 n.), že jednota „gnómického“ a „aktuálneho“ sa v nej prejavuje v súčinnosti zákona, tradície, pravidelnosti, usporiadanosti, nemennosti, predvídateľnosti, roľníckeho archetypu („skica“; odozva dominantne ikonicko-symbolickej semiotickej podstaty) a zmeny, variácie, arytmie, inovácie, improvizácie, neopakovateľnosti, pastierskeho archetypu („kolorovanie“; odozva dominantne arbitrárnej semiotickej podstaty).

JAKOBSON, Roman: Metaforické a metonymické póly. In: Lingvistická poetika (Výber z dieťa). Bratislava: Tatran 1991, s. 87 – 93.

KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava: Veda 1980. 166 s.

SABOL, Ján: Semiotické impulzy biblického textu. In: Slovenská kresťanská a svetská kultúra. Studia Culturologica Slovaca. 2. Red. J. Skladaná. Bratislava: Veda 2001, s. 148 – 156.

SABOL, Ján: Semiotické parametre štýlu. In: Komunikácia a text. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou organizovanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc., v dňoch 15. – 16. novembra 2001 v Prešove. Red. Z. Stanislavová. Prešov: Náuka 2003, s. 29 – 33.

SABOL, Ján: Semiotické pozadie komunikačných sústav. In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Pedagogická fakulta 2004, s. 30 – 36.

SABOL, Ján: Vzťah znaku a slova a supraznak a vety v mediálnom texte. In: Médiá a text. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 17 (AFPh UP 111/193). Ed. J. Rusnák – M. Bočák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005(a), s. 20 – 26.

SABOL, Ján: Historicko-synchronické morfológické a derivačné signály kvantity v slovenčine. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 2. – 3. apríla 2001 v Budmericiach. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2005(b), s. 9 – 32.

SABOL, Ján: Syntagmatický a paradigmatický princíp v konexii fónických prvkov. In: Konferencia a konexia textu. Zborník príspevkov z vedeckého seminára usporiadaného na záver riešenia grantového projektu VEGA „Kohézia a koherencia ako vlastnosť textu a ako aktivita expedienta a recipienta“ v decembri 2001. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník. 48 (AFPh UP 96/178). Eds. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2007(a), s. 13 – 20.

SABOL, J.: Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov. In: Studia Academica Slovaca. 36. Prednášky XLIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007(b), s. 121 – 126.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria v štruktúrovaní rytmu a metra básnického textu. In: Z problematiky literárnej vedy. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie organizovanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Pavla Petrusa, DrSc. (26. október 2007). Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Literárnovedecký zborník. 23 (AFPh UP 189/271). Red. M. Součková. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2007(c), s. 210 – 216.

SABOL, Ján: Všeobecnolinguistické a semiotické aspekty vzťahu symetrie a asymetrie textotvorných prvkov. In: Jazykové a kognitívne aspekty okázálnych výrazov a ich textové funkcie. Zborník príspevkov riešenia grantového projektu VEGA 2006 – 2008 pod názvom „Slovotvorba a textotvorba. Čo dáva text slovotvorbe a slovotvorba textu“. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník 27 (AFPh UP 233/315). Eds. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008, s. 6 – 23.

SABOL, Ján – RUŠČÁK, František – SABOLOVÁ, Oľga: Interpretačné variácie umeleckého textu. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Monographia. 57 (AFPh UP 123/205). Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2005. 315 s.

ZINDER, Lev R.: Uslovnosť i motivirovanosť jazykového znaaka. In: Fonetika. Fonologija. Grammatika. K semidesiatletiju A. A. Reformatskogo. Moskva: Nauka 1971, s. 346 – 351.

SEMIOTIC LEVEL OF MOTIVATION IN LANGUAGE

Key words: content, form, binary oppositions in the language, symmetry, asymmetry, motivation, non-motivation, iconic-symbolic principle, arbitrary principles of semiotic

This paper analyzes one of the dominant positions in a language system – *motivation* – *non-motivation* on the basis of its definition against the background of the iconic-symbolic (the zone of motivation) and the arbitrary semiotic principle (the zone of non-motivation). The opposition between motivation and non-motivation is at the same time connected to the network of binary oppositions in the language (*associativeness* – *linearity*, *metaphoric character* – *metonymy*, *paradigmability* – *syntagmability*, *simultaneity* – *successivity*, etc.) defined under the relation of symmetry and asymmetry between form and content, which has become a decisive initiator of the above two basic semiotic substances.

Štruktúry reprezentácie znalostí v kontexte teórie lexikálnej motivácie*

KAROL FURDÍK

1. Úvod

Voľba vhodného spôsobu reprezentácie znalostí, čiže generatívneho súhrnu faktov modelujúceho určitý výsek reality, je kľúčovým problémom nielen pre aplikácie počítačového spracovania jazyka, ale aj všeobecne pre aplikácie spracúvajúce akékoľvek informácie vo väčšej či menšej miere odvodené z prirodzeného jazyka. Informačné systémy budované na báze artefaktov – textových či multimediálnych dokumentov, údajov uložených v databázach, internetových zdrojov a podobne – v konečnom dôsledku uplatňujú niektorý zo spôsobov reprezentácie znalostí a využívajú ho na vnútornú reprezentáciu údajov alebo na prezentovanie informácií v procese komunikácie s používateľom. V tomto zmysle, sú určené na interakciu s ľudskými používateľmi, informačné systémy v aplikovanom spôsobe reprezentácie znalostí nevyhnutne istým spôsobom narábajú s analýzou prirodzeného jazyka, zameranou najmä na (implicitnú alebo explicitnú) extrakciu vhodných pojmov a vzťahov medzi nimi.

Miera korelácie medzi prístupmi používanými v praxi a lingvistickými teóriami je, pravda, rôzna. Vo veľkej väčšine sa aplikujú ad-hoc riešenia, jazyková analýza buď úplne chýba, alebo je oklieštená na najjednoduchšie morfológické operácie. Modely reprezentácie znalostí sa často vytvárajú úzko špecificky pre daný prípad, bez ambície na všeobecnejšiu platnosť a bez rešpektovania výsledkov výskumu v oblasti lexikológie či lexikálnej sémantiky. Vznikajú tak vzájomne izolované modely reprezentácie znalostí pre jednotlivé domény, ktoré nie sú vzájomne kompatibilné, problematická je ich interpretovateľnosť a znovupoužiteľnosť.

V poslednom desaťročí, v súvislosti s formuláciou vízie tzv. *sémantického webu* (Berners-Lee – Hendler – Lassila, 2001), je zrejماً tendencia tvoriť vše-

* Príspevok bol vypracovaný s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. RPEU-0011-06.

obecne akceptované a zdieľateľné znalostné modely, ktoré môžu slúžiť ako platforma pre sémantickú interoperabilitu služieb a informačných zdrojov dostupných cez štandardizované rozhranie. Takýto znalostný model, formálne vyjadrený pomocou tej-ktorej metódy reprezentácie znalostí, dovoľuje sémanticky opísať heterogénne informačné zdroje a služby, t. j. špecifikovať ich parametre prvkami (pojмами) znalostného modelu, a tým ich urobiť vzájomne kompatibilnými. To následne umožňuje pristupovať k takto opísaným informačným zdrojom a službám na základe *významu* ich parametrov, ktorý je daný sémantickým opisom a štruktúrami príslušných elementov v znalostnom modeli.

Znalostné modely, vytvárané a štandardizované pre aplikácie sémantického webu a všeobecne prístupné v početných ontologických knižniciach (porov. časť 3), možno prirovnáť k formálnemu, počítačom spracovateľnému vyjadreniu lexikálnej zásoby danej problémovej oblasti, domény. Prvky takéhoto modelu obsahujú *pojmy* opisujúce danú oblasť, ktoré sú ohodnotené atribútmi a vzájomne pospájané typizovanými vzťahmi, reláciami. Pojem ako prvok znalostného modelu sa azda dá považovať za ekvivalentný (resp. minimálne za analogický) *lexikálnej jednotke* (Furdík, 2008, s. 27), keďže vonkajšia forma aj vnútorne usporiadaný obsah sú vo formálnej reprezentácii pojmu prítomné a z hľadiska jeho použitia aj relevantné. Navyše, vzťahom k doméne, ktorú daný znalostný model zastupuje, je určený aj denotačný vzťah pre jednotlivé pojmy modelu. Napokon, znalostné modely sú, ako zo samotného názvu vyplýva, určené na opis a reprezentáciu znalostí, čiže obsahových a významových vzťahov abstrahovaných z modelovanej reality. Preto sémantický aspekt je, podobne ako pri lexikálnych jednotkách, dôležitý a inherentne prítomný aj v prvkoch znalostného modelu.

Avšak existujú aj zrejmé disproporcie medzi štruktúrou, vnútornou stavbou a obsahom modelov reprezentácie znalostí voči lexikálnej zásobe v lingvisticom ponímaní. Možno povedať, že odlišnosti sú spôsobené najmä rozdielnym účelom a určením týchto dvoch konceptov. Reprezentácia znalostí, profilovaná ako koncept informatiky a umelej inteligencie (Csontó – Sabol, 1991, s. 107) a následne aplikovaná v systémoch sémantického webu, je štruktúrou statickou, unifikovanou (nepripúšťajúcou alternatívy) a výrazne ovplyvnenou zvolenou technológiou. Vzhľadom na požiadavku všeobecnej akceptovateľnosti znalostných modelov je cieľom štruktúru a obsah modelu čo najviac zafixovať a vytvoriť tak nemenný repertoár sémantických elementov pre jednotný opis informačných zdrojov. Naopak, lexikálna zásoba prirodzeného jazyka, ako primárne komunikačného prostriedku, sa vyznačuje dynamickosťou, otvorenosťou, modifikáciami a neustálym vývojom v synchrónnom aj v diachrónnom priestore (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). Jedným z progresívnych a holistických prístupov k opisu lexikálnej zásoby je *teória lexikálnej*

motivácie (Furdík, 2008), ktorá, vychádzajúc zo zásad neizolovanosti lexémy a onomaziologického prístupu (op. cit., s. 32), prezentuje spôsoby dynamickej organizácie lexikálnej zásoby na základe lexikálnej motivácie ako najdôležitejšieho princípu a inherentnej vlastnosti všetkých lexém, prejavujúcej sa v rámci jednotlivých typov lexikálnej motivácie.

Naznačené paralely a súvislosti medzi lexikálnou zásobou a znalostnými modelmi otvárajú priestor na skúmanie vzájomných vzťahov a možností dopĺňania sa rôznych metód reprezentácie znalostí a spôsobov modelovania sémantických vzťahov v rámci týchto metód s lingvistickými prístupmi k opisu lexikálnej zásoby. V príspevku sa pokúsime poukázať na niektoré z týchto vzťahov, pričom sa zameriame na teóriu lexikálnej motivácie, predovšetkým na spôsoby formalizácie lexikálnomotivačných typov pomocou metód reprezentácie znalostí a naopak, na možnosti rozšírenia štruktúr reprezentácie znalostí o prvky identifikované pre jednotlivé typy lexikálnej motivácie.

2. Motivácia v lexikálnej zásobe

Teóriu motivácie v lexikálnej zásobe ako komplexný náhľad na vzťahy a procesy prebiehajúce v lexikálnom jazykovom subsystéme formuloval J. Furdík v niekoľkých etapách (Ološtiak, 2008). Žiaľ, autorovi sa nepodarilo dielo dovŕšiť a táto teória ostala v mnohých smeroch nedopracovaná. Vďaka editorovi M. Ološtiakovi však je k dispozícii ucelený súbor všetkých relevantných materiálov, ktoré bolo možné z autorových publikovaných i nepublikovaných prác, rukopisných fragmentov a prednášok zhromaždiť a prezentovať vo forme i keď nedokončenej, predsa však koncepcne bohatej, podnetnej a syntetizujúcej teórie (Furdík, 2008).

Centrálnym a východiskovým pojmom tejto teórie je *motivácia* definovaná ako „najdôležitejší princíp organizácie lexikálnej zásoby“ (op. cit., s. 32). Prvky lexikálnej zásoby, t. j. lexikálne jednotky, resp. lexémy, existujú vo vzájomných dynamických väzbách, ktorých zjednocujúcim princípom je motivácia, a to ako *proces*, *vzťah* i *vlastnosť* (Furdík, 2004, s. 29).¹ Individualizačné vyčlenenie lexémy ako samostatnej a koherentnej jednotky voči iným lexémam v rámci lexikálnej zásoby je výrazne deterimované práve súhrnom motivácií tejto lexémy.

Lexikálnu motiváciu definuje J. Furdík (2008, s. 32) jednak ako možnosť odpovedať na otázku „*Prečo sa X volá tak?*“ a zároveň ako inherentnú vlast-

¹ V citovanom zdroji J. Furdík síce spomína *slovotvornú* motiváciu, ktorá je iba jedným z typov lexikálnej motivácie, avšak z kontextu „... jednotiaci princíp, ktorý sa uplatňuje vo všetkých jednotkách slovnej zásoby“ (Furdík, 2004, s. 29) možno usudzovať, že sa proces, vzťah a vlastnosť, ako tri stránky skúmaného javu, dajú zovšeobecniť aj na motiváciu v lexikálnej zásobe ako celku (t. j. na *lexikálnu* motiváciu).

nosť všetkých lexém, ktorá ich v lexikálnej zásobe usporadúva do siete vzájomných vzťahov. Z tejto definície vyplýva, že vysvetlenie pôvodu, obsahu a cieľa pomenovania *X*, uskutočnené identifikovaním vzťahov voči iným lexémam, určuje *X* ako samostatnú lexikálnu jednotku, začleňuje *X* do lexikálnej zásoby, a tým v konečnom dôsledku, berúc do úvahy vzťahu *X* v rámci roviny morfolologickej, syntaktickej a ďalších jazykových rovín, „predpisuje“ použitie *X* v jazykovej komunikácii.

V tomto kontexte je azda vhodné spomenúť spôsob jazykovej analýzy textu v informačných systémoch, ktorý sa tradične vykonáva v *sekvencii*, postupnosti od najnižšej, fonologickej roviny až po analýzu na rovine sémantickej a pragmatickej. Výsledky analýzy na nižšej úrovni tvoria pritom vstup pre analýzu na úrovni o jednu rovinu vyššej. Takáto postupná jazyková analýza sa podľa E. Páleša (1994, s. 20) nazýva *stratifikačná sekvencná jazyková analýza*. Problémom pri tomto prístupe sú nejednoznačnosti, ktoré vznikajú pri čiastkových analýzach na úrovni jednotlivých jazykových rovín, v sekvencnom spracovaní sa kumulujú a spôsobujú neúmerň nárast výpočtovej zložitosti. Riešením, ktoré E. Páleš navrhuje (op. cit., s. 27), je *holistický model jazykovej analýzy*, pri ktorom čiastkové analýzy prebiehajú paralelne a nejednoznačnosti sa odstraňujú efektívnejšie, synergicky, v súčinnosti viacerých jazykových rovín.

Teória lexikálnej motivácie, vzhľadom na proklamovanú komplexnosť a univerzálnosť motivácie ako kľúčového štruktúrotrvorného princípu v lexikálnej zásobe, zodpovedá koncepcii holistickej jazykovej analýzy. Vnútorňá diferenciácia lexikálnej motivácie na jednotlivé typy (Furdík, 2008, s. 33) sa v tejto teórii navrhuje a realizuje prierezovo, naprieč všetkými jazykovými rovinami. Členenie na najvyššej úrovni na základné, nadstavbové a kontaktové typy lexikálnej motivácie možno považovať za metodologické, určené mierou súvzťažnosti k lexike ako celku. *Základné typy* motivácie, nazvané priamo podľa príslušných jazykových rovín, ktorých javy daný motivačný podtyp iniciujú (napr. fónická, morfológická, syntaktická, frazeologická motivácia), sa priamo podieľajú na formovaní lexikálnej zásoby, sú jej pevnou súčasťou. *Nadstavbové typy* ako sociolektická, teritoriálna, stratifikačná či individualizačná motivácia vyjadrujú pragmatické, štylistické a mimojazykové javy ovplyvňujúce lexiku. Napokon *kontaktové typy*, t. j. akceptačná a abreviačná motivácia, reprezentujú javy vznikajúce pri kontakte jazyka s iným kódom, napríklad pri prijímaní nových slov z iného jazyka alebo adaptáciou skratiek a iných graficky špecifikovaných podôb.

Jeden z možných spôsobov aplikovania teórie lexikálnej motivácie, zamieraný najmä na využitie v systémoch na počítačové spracovanie jazyka, sa pokúsime priblížiť na nasledujúcom jednoduchom príklade. Majme lexému *skalisko*, pre ktorú sa dá, napríklad pomocou tradičného výkladového slov-

níka, identifikovať zodpovedajúci význam *veľká skala*. Ak by tento slovník bol tvorený s využitím princípov teórie lexikálnej motivácie, potom by mal pri heslovom slove *skalisko* obsahovať okrem deklaratívneho vymedzenia významu aj príslušné zdôvodnenie charakterizujúce spôsob začlenenia do lexikálnej zásoby. Týmto zdôvodnením by mohol byť určený typ motivácie, jeho prípadné parametre a atribúty a tiež formálne vyjadrená diagnostická parafráza (Furdík, 2004, s. 60).

Lexéma *skalisko* je zrejme slovotvorne motivovaná, odvodená od substantívneho motivantu *skala* slovotvornou príponou *-isko*. Lexéma teda patrí do základného a špecifikovaného typu slovotvornej motivácie, a to s nasledujúcimi charakteristikami:

Slovotvorná forma:		
základ	formant	
<i>skal-</i>	<i>-isko</i>	
Slovotvorný význam, onomaziologické charakteristiky:		
príznak	spoj	báza
<i>skala</i>	<i>(byť, mať vlastnosť)</i>	<i>veľký</i>

Diagnostická parafráza pre lexému *skalisko* môže mať tvar vety „*taká skala, ktorá je veľká*“, prípadne aj syntagmy „*veľká skala*“. Parafráza je vytvorená z onomaziologickej štruktúry a formálne sa dá vyjadriť napríklad konštruktom *mať_vlastnosť(skala, veľký)*.² Príslušný heslový záznam v slovníku tvorenom podľa teórie lexikálnej motivácie by teda v tomto prípade mohol mať tvar:

motivát: *skalisko* {
 motivant: *skala*
 diagnostická parafráza: *mať_vlastnosť(skala, veľký)*
 motivačný typ: slovotvorná motivácia {
 slovotvorný základ: $Z_s = \text{skal-}$
 slovotvorný vzorec: $(Z_s + \text{-isko})$ }

Explicitná informácia o príslušnosti k motivačnému typu je v tomto vyjadrení do istej miery redundantná, pretože sa dá odvodiť z prítomnosti ostatných charakteristík, v uvedenom príklade zo slovotvorného základu a vzorca. Avšak zobrazenie motivačného typu motivácie zvyšuje čitateľnosť heslového záznamu, preto je azda vhodné ju v tejto forme ponechať.

Okrem slovotvornej motivácie možno pri lexéme *skalisko* identifikovať aj ďalšie motivačné typy, a to nadstavbovú expresívnu motiváciu a elementárnu

² Výhodné je použiť *predikátový počet prvého rádu* (Csontó – Sabol, 1991, s. 118), ktorý okrem binárnych predikátov obsahuje aj funkcie, ktorých návratovou hodnotou sú objekty.

paradigmatickú motiváciu. Expresívna motivácia je vyjadrením príznaku zveľičenia, uvádzaného v slovníkoch (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003; ďalej KSSJ). Paradigmatická motivácia je podmienená príslušnosťou k slovo-
tvornému hniezdu východiskového motivanta *skala*, k slovo-
tvornému typu s rovnakým slovo-
tvorným vzorcom (desubstantíva so slovo-
tvorným forman-
tom *-isko*) a k rovnakej onomaziologickej kategórii (neživotný, materiálny a substantívom vyjadrený onomaziologický príznak, rovnaký onomaziolo-
gický spoj a báza). Heslový záznam by teda mal obsahovať aj formalizované informácie o príslušnosti k týmto motivačným typom, a tým by mal vymedziť pozíciu lexémy v rámci štruktúry lexikálnej zásoby zachytenej v slovníku.

Okrem faktov deklaratívne opísaných pri heslovom zázname však existujú aj implicitné skutočnosti, ktoré je možné z takto koncipovaného slovníka odvodiť, využívajúc pritom definitorickú charakteristiku motivácie nielen ako vlastnosti lexémy, ale aj ako vzťahu a procesu. Pre lexému *skalisko* sa dá využiť vzťah podmienenosti medzi slovo-
tvorným významom vyjadreným diagnostickou parafrázou a slovo-
tvornou formou reprezentovanou slovo-
tvorným vzorcom obsahujúcim určujúci formant. Slovo-
tvorný vzorec opisuje pa-
radigmatický rad, z ktorého je možné odvodiť príslušný význam vyjadrený diagnostickou parafrázou, kde onomaziologický príznak bude nahradený premennou. Príslušné pravidlo sa dá napísať v tvare:

$$AK\ X = (Z_s + \textit{-isko}), \text{ POTOM } mat_vlastnosť(motivant(X), veľký) = K,$$

kde K je konštanta z intervalu $\langle 0, 1 \rangle$ a vyjadruje globálnu mieru platnosti pravidla.³ Interpretáciou takéhoto pravidla je tvrdenie: „Ak je motivované desubstantívum so slovo-
tvorným základom Z zakončené na *-isko*, potom (s pravdepodobnosťou K) je slovo-
tvorný význam⁴ desubstantíva určený parafrázou *mat_vlastnosť*(Z , veľký)“. Pravidlo má klasifikačný a diagnostický charakter, dá sa použiť na rozhodnutie o začlenení neznámeho, v slovníku nezaraďeného slova do lexikálnej štruktúry. Navyše je pravidlo aj generatívne, produkuje nové, resp. potenciálne lexémy, a to napríklad pridaním slovo-
tvorného formantu k základu substantívnych lexém, pričom je vopred známy výsledný slovo-
tvorný význam takto odvodeného slova.

Ďalej sa ponúka možnosť využiť zapojenosť motivanta do lexikálnej zásoby, vyjadrenú príslušnosťou k elementárnej paradigmatickej motivácii. Lexé-

³ Pravidlá je možné navrhnuť aj iným, vhodnejším spôsobom, napríklad tak, že pravidlo bude absolútne platné (t. j. $K=1$), prípadne antecedent pravidla bude zložený z viacerých predpokladov – kritérií pre Z_s alebo pre motivát. Tým by sa eliminovali viacznačnosti pri iných lexémach zakončených na *-isko*, napr. *pracovisko*, *letisko* a pod., ktorých význam nezodpovedá konzekventu uvedeného pravidla.

⁴ V tomto prípade, keďže sa uvažujú iba javy slovo-
tvornej motivácie, je lexikálny význam totožný so slovo-
tvorným významom (porov. Furdík, 2004, s. 54).

ma *skala* je členom synonymického radu *skala* – *bralo*, *kameň*, *útes* (KSSJ, 2003), čo sa dá formálne vyjadriť zápisom $\text{synonymum}(\text{skala}) \in \{\text{bralo}, \text{kameň}, \text{útes}\}$. Využívajúc vo vyššie uvedenom pravidle substitúciu $\text{motivant}(X) = \text{synonymum}(\text{motivant}(X))$, dostávame upravené pravidlo, ktorého dôsledková časť má tvar $\text{mať_vlastnosť}(\text{synonymum}(\text{motivant}(X)), \text{veľký}) = K$. Spätným aplikovaním takto upraveného pravidla na desubstantívum *skalisko* získame alternatívne vyjadrenia lexikálneho významu⁵ „*veľká skala*“, „*veľké bralo*“, „*veľký kameň*“ a „*veľký útes*“.

Zhrnutie a zovšeobecnenie prezentovaných príkladov naznačuje, že teória lexikálnej motivácie poskytuje vhodné nástroje a mechanizmy, ktorými možno, na základe zjednocujúceho princípu motivácie, formálne vyjadriť význam lexikálnej jednotky ako súbor konštituentov a vzťahov medzi nimi. Význam lexémy je daný diagnostickou parafrázou, formálne reprezentovanou konštruktom logiky prvého rádu. Tento referencuje konštituenty významu, ktorými sú iné lexémy a ich vzájomné relácie, napríklad *mať_vlastnosť()*, *synonymum()* a pod. Súčasťou reprezentácie významu sú generatívne, klasifikačné a diagnostické pravidlá na identifikáciu existujúcich aj potenciálnych lexém patriacich do rovnakej významovej paradigmy.

Výsledná štruktúra takto koncipovaného lexikálneho systému by mohla slúžiť ako základ a východisko na modelovanie údajov, faktov a znalostí aj v systémoch na počítačové spracovanie jazyka, systémoch sémantického webu a v informačných systémoch všeobecne. Súčasná podoba teórie lexikálnej motivácie (Furdík, 2008) však neobsahuje dostatočne presnú špecifikáciu jednotlivých motivačných typov, azda s výnimkou slovtvorného typu. Na počítačové spracovanie je potrebné každý z typov a podtypov lexikálnej motivácie exaktne opísať, identifikovať kritériá na zaradenie lexém do typov a formálne vyjadriť atribúty, pravidlá a vzťahy medzi lexémami. Na tieto úlohy je dôležité nájsť vhodný *spôsob reprezentácie* formalizovaného lexikálneho systému, spĺňajúci požiadavky jednoznačnosti, flexibilitnosti a otvorenosti. Zvolená reprezentácia by mala byť tiež dostatočne expresívna, čitateľná pre človeka a samozrejme aj spracovateľná počítačom. Viaceré z týchto kritérií spĺňajú *modely reprezentácie znalostí*, ktoré v nasledujúcej časti predstavíme a opíšeme z hľadiska ich možností formálne reprezentovať lexikálny systém štruktúrovaný na základe teórie lexikálnej motivácie.

3. Metódy a modely reprezentácie znalostí

Reprezentácia znalostí (vedomostí), čiže súhrn formálnych prostriedkov na tvorbu znalostného modelu, je kombináciou *údajových štruktúr* a *interpretáč-*

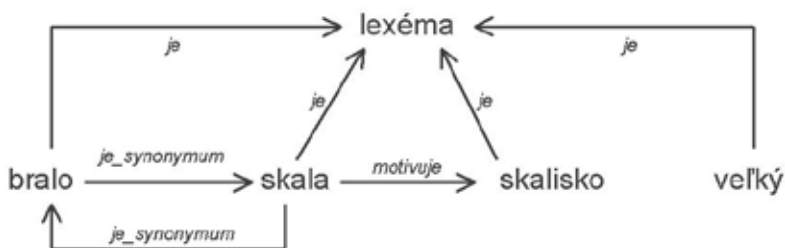
⁵ Tu sa okrem slovtvornej uplatňuje aj elementárna paradigmatická motivácia, preto lexikálny význam je širší ako slovtvorný.

ných procedúr (Csontó – Sabol, 1991, s. 107). Údajové štruktúry sú formalizmom, pomocou ktorého je možné explicitne zaznamenať, reprezentovať určité fakty z okolitého sveta. Interpretačné procedúry sú súborom metód umožňujúcich takto reprezentované fakty využívať – analyzovať ich, transformovať do iných reprezentácií, prípadne odvádzať z existujúcich faktov nové. Vzájomná optimálna súčinnosť týchto dvoch zložiek môže smerovať k niečomu, čo sa dá označiť ako inteligentné správanie sa (v intenciách Turingovho testu).

Pri návrhu informačného systému využívajúceho reprezentáciu znalostí je primárnym problémom voľba vhodných údajových štruktúr, ktoré následne určujú interpretačné procedúry a možnosti ich využitia. V súčasnosti je známych a používaných mnoho formalizmov, viac alebo menej vhodných na formálnu reprezentáciu znalostí. Podľa spomínaných autorov (op. cit., s. 113 – 148) sú to napríklad *metóda stavového priestoru*, *formálna výroková a predikátová logika*, *produkčné systémy*, *rámce a skripty*, *sémantické siete* a ďalšie. Tieto reprezentácie vznikali zväčša ako modely pamäti alebo komunikačných procesov, často vychádzali z metód analýzy prirodzeného jazyka a lingvistickej teórie, pričom cieľom bolo opísať doménové oblasti pomocou prostriedkov formálnej logiky.

Sémantické siete, ako najstaršia metóda reprezentácie znalostí (Quillian, 1968), boli pôvodne navrhnuté ako psychologický model ľudskej asociatívnej pamäti. Štruktúra sémantickej siete pozostáva z uzlov reprezentujúcich objekty (všeobecné a konkrétne pojmy, resp. udalosti) a z orientovaných hrán modelujúcich vzťahy medzi objektmi v uzloch. Sémantická sieť umožňuje tzv. inferenciu, čiže odvodzovanie nových faktov, na základe porovnávania fragmentov štruktúry siete. Interpretácia sémantických sietí nie je jednoznačná, závisí od modelovanej domény (odvodené výroky nie sú platné všeobecne, ale iba v danej doméne) a od použitého inferenčného mechanizmu (Csontó – Sabol, 1991, s. 135).

Obrázok 1. Sémantická sieť v okolí lexémy *skalisko*

Sémantická sieť modelujúca príklad z predchádzajúcej časti je zobrazená na obrázku 1. Zo schémy však vidno, že tento formalizmus je pomerne obme-

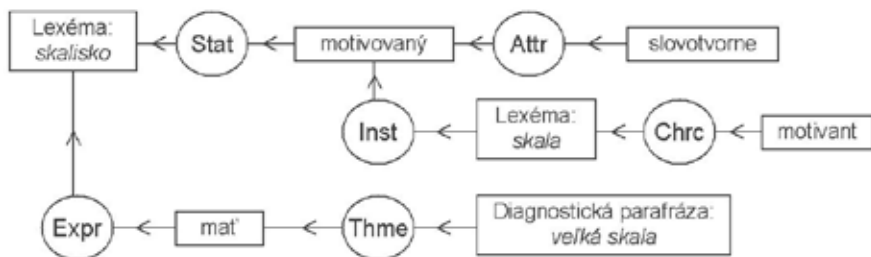
dzený a nedovoľuje reprezentovať viaceré vzťahy a fakty z príkladu, napríklad dvojčlennú reláciu *mať_vlastnosť()* pri diagnostickej parafráze a atribúty slovo tvornej motivácie. Sémantické siete majú aj ďalšie obmedzenia, problematiku je napríklad modelovanie temporálnych a modálnych vzťahov, kvantifikátorov, procesov a podobne.

Snahou vyriešiť niektoré z nedostatkov sémantických sietí bol inšpirovaný návrh formalizmu *konceptuálnych grafov* (Sowa, 1992). Táto primárne grafická metóda reprezentácie výrokovej, predikátovej a modálnej logiky rozširuje možnosti sémantických sietí o modelovanie existenčných a všeobecných kvantifikátorov, konštánt a relácií. Každý výrok určitej logickej teórie je reprezentovaný osobitným grafom, príslušné argumenty sú uzlami v tomto grafe.

Aby bolo možné vytvoriť konceptuálne grafy pre príklad lexémy *skalisko*, je potrebné prepísať heslový záznam navrhnutý pre túto lexému do zodpovedajúcich logických výrokov, napríklad:

Lexéma skalisko je slovo tvorne motivovaná a jej motivantom je lexéma skala.
Diagnostickej parafráze lexémy skalisko je „veľká skala“.

Konceptuálny graf modelujúci tieto výroky je prezentovaný na obrázku 2. Relácie *Stat* – stav, *Attr* – atribút, *Inst* – nástroj, *Chrc* – charakteristika, *Expr* – adresát deja (*experiencer*) a *Thme* – téma zodpovedajú sémantickým hĺbkovým pádom.

Obrázok 2. Konceptuálny graf pre časť heslového záznamu lexémy *skalisko*

Konceptuálne grafy majú oproti sémantickým sieťam podstatne vyšší vyjadrovací potenciál. Deklaratívnosť reprezentácie a silná väzba na výrovkovú logiku však obmedzujú flexibilitu ich použitia, pomerne problematické je aj modelovanie dejov, procesov a dynamických akcií. Tieto nedostatky odstraňuje ďalšia z metód reprezentácie znalostí, ktorou sú *rámce a skripty* (Csontó – Sabol, 1991, s. 141). Pri tejto metóde sa fakty modelujú pomocou údajových štruktúr *<atribút, hodnota>*, ktoré môžu vyjadrovať deklaratívne fakty aj pro-

cedurálne informácie v preddefinovanom vnútornom vzťahu, napríklad ako postupnosti čiastkových udalostí. Rámce a skripty sa opisujú formálnym jazykom KRL (*Knowledge Representation Language*), ktorý okrem deklaratívneho a procedurálneho modelovania znalostí dovoľuje aj porovnávanie, odvodzovanie a vyhľadávanie informácií (Bobrow – Winograd, 1976). Napriek progresívnosti koncepcie však metóda rámcov a skriptov nenašla širšie praktické uplatnenie. Medzi možné dôvody možno zaradiť relatívnu zložitnosť jazyka KRL, komplikovanú adaptabilitu spôsobenú preddefinovaním úzkej skupiny operátorov jazyka a azda aj to, že táto metóda, vzhľadom na technologický vývoj, do istej miery prebehla svoju dobu.

V súčasnosti sú najpoužívanejším formalizmom na reprezentáciu znalostí *ontológie* (Gruber, 1993), ktoré svojimi vlastnosťami integrujú všetky doposiaľ spomínané metódy. Výhodou ontológií je predovšetkým veľká flexibilita, otvorenosť a rozšíriteľnosť vnútornej reprezentácie, založenej na jednoduchom, čitateľnom a štandardizovanom formáte XML. Popularita ontológií vzrástla v poslednom desaťročí v súvislosti s formuláciou vízie sémantického webu (Berners-Lee – Hendler – Lassila, 2001) a následnými aplikáciami, pri ktorých sa ontológie používajú ako takmer výlučná metóda reprezentácie sémanticky obohatených informácií. Tento trend je podporený existenciou širokej škály nástrojov na tvorbu a údržbu ontológií, na odvodzovanie a vyhľadávanie znalostí v ontológiách, na spájanie viacerých ontológií a podobne. Softvérové nástroje sa líšia v závislosti od konkrétneho formátu vnútornej reprezentácie ontológie, z ktorých najpoužívanejšie sú RDF/RDF-S, OWL/OWL-S a WSMO/WSML.

Ontológia je formálnym prostriedkom na reprezentáciu kategórií (tried) a jednotlivín (inštancií) vo vzájomných vzťahoch, opisujúcich určitú problémovú oblasť, doménu. Triedy a inštanície sa súhrnne nazývajú pojmi, resp. konceptmi. Koncepty sú ohodnotené atribútmi vyjadrujúcimi ich vlastnosti. Najčastejšie sa atribúty modelujú trojicou <meno, typ, hodnota>, pričom mechanizmus ontológie dovoľuje *dedenie* atribútov medzi triedou a inštanciou a tiež medzi nadradenou a podradenou triedou. Vzťahy medzi konceptmi vrátane vzťahov nadradenosti a podradenosti sú vyjadrené ohodnotenými orientovanými reláciami. Formalizmus ontológie môže obsahovať aj ďalšie prvky spresňujúce a zjednodušujúce modelovanie, napríklad axiomy, pravidlá, ohraničenia kardinality či intervalu prípustných hodnôt pre atribúty, preddefinované typy atribútov a ďalšie. Dôležitou vlastnosťou ontológie je možnosť inferencie, deduktívneho aj induktívneho odvodzovania inherentných, kvalitatívne nových a v štruktúre explicitne nevyjadrených faktov.

Podobne ako konceptuálny graf aj ontológiu možno zobraziť lineárnym zápisom aj grafickou schémou. V grafickej reprezentácii sú koncepty, t. j.

triedy a inštancie, modelované uzlami a relácie medzi konceptmi sú vyjadrené orientovanými hranami. Forma zobrazenia atribútov a ostatných prvkov ontológie sa mení v závislosti od použitého editačného nástroja, napr. Protégé (<http://protege.stanford.edu>) alebo WSMOStudio (<http://www.wsmostudio.org>).

Formát lineárnej textovej reprezentácie je daný použitým formálnym jazykom, v ktorom je ontológia vytvorená. Používajú sa jazyky na báze XML, najčastejšie už spomínané RDF, OWL a WSM. Na obrázku 3 je príklad lineárneho zápisu ontológie v jazyku OWL pre časť heslového záznamu lexémy *skalisko* spolu s hierarchiou príslušných tried vytvorených v editačnom nástroji Protégé.

Obrázok 3. OWL ontológia pre časť heslového záznamu lexémy *skalisko*

Paradoxne, popularita ontológií spôsobila istú degradáciu pôvodného určenia tohto formalizmu na sémantické modelovanie a reprezentáciu znalostí. Prejavuje sa silná závislosť od technológie, vytráca sa modelovanie sémantických vzťahov ako primárny cieľ a do popredia vystupujú technické detaily. V súčasnosti vytvárané ontológie často obsahujú množstvo zo sémantického hľadiska nepodstatných (a neinterpretovateľných) informácií, ktoré predpisuje použitá technológia. Vývoj, zdá sa, smeruje skôr k štandardizácii základ-

ných ontologických schém,⁶ uprednostňuje sa použitie ontológie ako objektovo orientovanej databázy,⁷ kým aspekt sémantiky a schopnosti reprezentovať význam už nie je natoľko zdôrazňovaný. Tento trend považujeme za problematický, pretože posúva ontológie do pozície tradičných relačných databáz, v ktorých sú uložené údaje bez príslušných sémantických vzťahov.

Jedným z možných východísk z tejto situácie by azda mohol byť istý obrat, respektíve návrat k jazyku, ktorý, ako komunikačný prostriedok, inherentne sprostredkúva pôvodnú sémantickú informáciu. Cieľom by teda, nazdávame sa, malo byť vytváranie ontológií nie iba konsenzuálne a ad-hoc, ale s rešpektovaním a integrovaním výsledkov výskumu v oblasti lingvistiky a lexikálnej sémantiky.

4. Prepojenie lingvistických štruktúr a modelov reprezentácie znalostí

Napriek tomu, že metódy a formalizmy reprezentácie znalostí boli vytvárané ako modely lexikálno-sémantických štruktúr predpokladaných v ľudskej pamäti, postupne sa od lingvistických fundamentov vzdalovali. Aplikácie modelov reprezentácie znalostí v najrôznejších oblastiach (napr. modelovanie firemných procesov, medicína, biomedicína a genetika, elektronická výučba, elektronická verejná správa atď.) uprednostňovali technologické aspekty na úkor exaktného sémanticko-lingvistického opisu. Avšak aj v týchto aplikáciách, predovšetkým v informačných systémoch spracúvajúcich textové dokumenty, sa uplatňujú prístupy *dolovania znalostí z textov* (*text mining*), ktoré využívajú automatizované algoritmy strojového učenia a jazykovej analýzy v kombinácii s metódami reprezentácie znalostí (Furdík – Paralič – Smrž, 2008). Jazyková analýza využíva najčastejšie štatistické, zriedkavejšie aj lingvistické metódy (Páleš, 1994) a zahŕňa predspracovanie textov, členenie textov na slová, odstránenie neplnovýznamových slov, úpravu slov na základný tvar a následnú morfológickú, niekedy aj syntaktickú a sémantickú analýzu. V rámci dolovania znalostí z textov sa vykonáva extrakcia termínov, kľúčových slov a vlastných mien z textov a najmä nadväzujúce klasifikačné a zhľukovacie úlohy. Cieľom týchto úloh, v kombinácii s modelmi reprezentácie znalostí, je podpora *sémantickej anotácie*, t. j. získavania formálneho opisu textových dokumentov zodpovedajúceho ich významu (Smrž a kol., 2007).

Ďalším príkladom prepojenia lingvistických štruktúr a modelov reprezentácie znalostí je projekt *WordNet* (<http://wordnet.princeton.edu>) a naň nad-

⁶ Vytvárajú sa knižnice ontológií, napr. <http://www.daml.org/ontologies/>, <http://www.schemaweb.info>, http://protegewiki.stanford.edu/index.php/Protege_Ontology_Library, štandardy <http://dublincore.org>, <http://www.w3.org/2004/02/skos/> a pod.

⁷ Ako príklad možno spomenúť ontológie používané v biomedicíne, napr. <http://www.obofoundry.org>.

väzujúci projekt *EuroWordNet* (<http://www.illc.uva.nl/EuroWordNet/>). Oba tieto projekty sú zaujímavým a vcelku úspešným pokusom o komplexnú formálnu systemizáciu slovnej zásoby, využiteľnú na počítačové spracovanie. Cieľom projektov bolo vytvoriť lexikálnu databázu obsahujúcu slová vo vzájomných vopred definovaných vzťahoch, pričom sa využil formalizmus sémantickej siete (Genči, 2007). WordNet je zameraný iba na angličtinu, EuroWordNet sa snaží modelovať a vzájomne prepájať slovnú zásobu ďalších ôsmich európskych jazykov.⁸

Základnou jednotkou, ktorá v lexikálnej databáze WordNet reprezentuje slovo s príslušným sémantickým okolím, je tzv. *synset* (*set of synonyms*). Synset, ako skupina sémantických ekvivalentov, je vyjadrením významu daného slova v kontexte slovnej zásoby uloženej v databáze WordNetu. V synsetoch sú, v závislosti od slovného druhu opísaného slova, špecifikované tieto sémantické relácie:

- *hyperonymá* / *hyponymá* (vzťah druh / trieda): substantíva (S), verbá (V);
- *koordinované termíny*, zdieľajúce spoločné hyperonymum: S, V;
- *holonymá* / *meronymá* (vzťah časť / celok): S;
- *antonymá*: S;
- *troponymá*, vzájomne podmienené aktivity: V;
- *podobné k*: adjektíva (Adj);
- *odvodené od*: S, Adj.

Lexikálna databáza WordNet bola použitá vo viacerých projektoch zameraných na vývoj on-line slovníkov, znalostných a sémantických systémov. Využila sa tiež ako referenčný sémantický model na mapovanie konceptov v ontológiách SUMO (<http://www.ontologyportal.org>), OpenCyc (<http://www.opencyc.org>) a niektorých ďalších.

Koncepcne je vnútorná organizácia databázy WordNet do určitej miery podobná teórii lexikálnej motivácie. Význam slova je vo WordNete vyjadrený sémantickými vzťahmi, reláciami s inými slovami. Tieto vzťahy predstavujú základný štruktúrotvorný princíp lexikálnej databázy WordNetu. V teórii lexikálnej motivácie je týmto zjednocujúcim princípom motivácia, pričom sémantické relácie použité vo WordNete sú tu iba súčasťou jedného motivačného typu, konkrétne elementárnej paradigmatickej motivácie. Prístup teórie lexikálnej motivácie je teda podstatne komplexnejší a ucelenejší, zohľadňujúci skutočné vzťahy a dynamické procesy v lexikálnej zásobe jazyka (na rozdiel od pevne preddefinovaných sémantických relácií databázy WordNet).

Aplikácie lexikálnej databázy WordNet v ontológiách poukazujú na vhodnosť integrácie a funkčného prepojenia systémov reprezentácie znalostí

⁸ V súčasnosti existujú lexikálne databázy vybudované na princípe projektu WordNet pre niekoľko desiatok jazykov. Inštitúcie podieľajúce sa na vývoji týchto databáz sú združené v organizácii Global WordNet Association (<http://www.globalwordnet.org>).

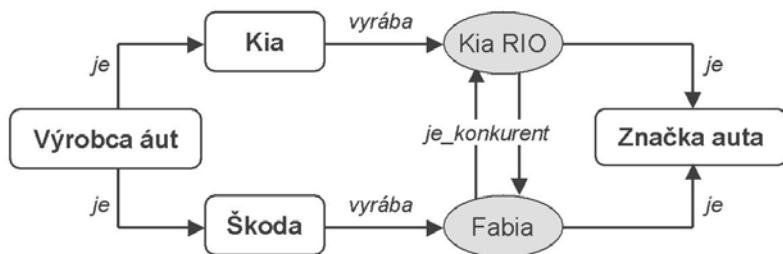

s modelom lexikálnej zásoby, ktorý slúži pre tieto systémy ako referenčný sémantický rámec. Z tohto hľadiska sa zdá byť práve teória lexikálnej motivácie vhodným rozšírením a doplnením metód reprezentácie znalostí. Potenciál a možnosti vzájomného prepojenia týchto prístupov sa pokúsime demonštrovať na nasledujúcom príklade. Majme reklamný slogan v znení: „Kia RIO. Nebudete ŠKODOVAŤ.“⁹ Úlohou je rozhodnúť, či daná reklama neobsahuje (hanlivý) odkaz na konkurenciu.

1. *Riešenie pomocou teórie lexikálnej motivácie* zistí slovotvornú motivovanosť desubstantívneho slovesa ŠKODOVAŤ. Motivantom je lexéma ŠKODA a slovotvorným formantom je *-ovať*. Zistí sa potenciálna príslušnosť aj k slovotvornému typu, do ktorého patria lexémy *stanovať*, *valcovať* atď. Popri iných významoch sa odhalí aj význam „*používať (na niečo)*“, ktorý možno vyjadriť formálnou diagnostickou parafrázou *používať(ŠKODA)*.

S využitím teórie lexikálnej motivácie sa dá ešte zistiť onymická motivácia lexémy ŠKODA ako vlastného mena. Ďalšie skutočnosti a súvislosti, napríklad že Škoda aj Kia sú názvami dvoch rôznych výrobcov áut, a teda vzájomných konkurentov, sa však iba pomocou teórie lexikálnej motivácie odhaliť nedajú.

2. *Riešenie pomocou reprezentácie znalostí*. Na obrázku 4 je zobrazená ontológia modelujúca vzťahy medzi triedami *Značka auta* a *Výrobca áut*, ich podtriedami a príslušnými inštanciami (označenými sivým pozadím). Z tejto štruktúry sa dá zistiť, že *Kia RIO* je značka auta od výrobcu *Kia* a *Škoda* je názov výrobcu áut. Tiež je možné spätnou inferenciou od inšancií odvodiť vzťah konkurencie medzi týmito dvoma výrobcami. Avšak súvislosť medzi názvom výrobcu áut *Škoda* a slovom ŠKODOVAŤ, použitým v reklamnom slogane, iba z danej ontológie zistiť nemožno. Na odhalenie tejto súvislosti by bolo potrebné ontológiu rozšíriť a reprezentovať v nej aj slovotvorné či iné lingvistické vzťahy.

Obrázok 4. Grafická reprezentácia ontológie výrobcov áut

⁹ Titulok inzerátu KIA Motors (http://www.stopmagazin.sk/Pdf/STOP_2009_05/INZ_KIA.pdf).

3. *Riešenie pomocou štatistickej jazykovej analýzy*, metódy dolovania znalostí z textov. Štatistickým porovnávaním reťazcov sa dá zistiť súvislosť, formálna tvarová podobnosť, medzi slovami *Škoda* a *ŠKODOVAŤ* (Kostelník – Furdík, 2003). Tento vzťah je možné kvantitatívne vyjadriť a zistiť tak mieru podobnosti týchto dvoch reťazcov grafém. Štatistickými ani inými (napr. heuristickými) metódami dolovania znalostí sa však nedá určiť kvalita a význam tejto podobnosti, t. j. prečo a akým spôsobom tieto lexikálne jednotky súvisia.

Štatistická analýza odhalí aj príslušnosť slova *ŠKODOVAŤ* k paradigme slov zakončených na *-ovať*, avšak znova iba na formálnej povrchovej úrovni, bez určenia kvality a významu tohto vzťahu. Samozrejme nie je možné ani identifikovať slová *Kia* a *Škoda* ako názvy výrobcov áut a zistiť ich vzťah vzájomnej konkurencie, pretože metódy dolovania znalostí z textov apriórne nepracujú so sémantickými informáciami.

Žiadny zo spomínaných prístupov nie je sám osebe dostatočný na riešenie tohto modelového príkladu, avšak z čiastkových analýz vyplýva, že jednotlivé prístupy sú komplementárne a ich vhodná kombinácia by mohla smerovať k želanému výsledku. Výhodou modelov reprezentácie znalostí, najmä sémantických sietí a ontológií, je ich schopnosť jednotným spôsobom reprezentovať jazykové javy aj mimojazykové skutočnosti. Preto sa najvýhodnejším spôsobom komplexného riešenia zdá byť transformácia princípov a pravidiel teórie lexikálnej motivácie do formálnej reprezentácie znalostného modelu ontológie. Integrácia sémantických doménových znalostí, podporných algoritmov dolovania znalostí z textov a lingvistického modelu lexikálnej zásoby by vytvorila kvalitnú platformu na široké využitie v sémanticky orientovaných informačných systémoch.

5. Zhrnutie a záver

V príspevku sme skúmali vzájomné vzťahy, možnosti a spôsoby prepojenia metód a modelov reprezentácie znalostí (Csontó – Sabol, 1991, s. 107) s teóriou lexikálnej motivácie (Furdík, 2008). Na adekvátny sémantický opis faktov v modeloch reprezentácie znalostí je potrebné oprieť sa o lexikálny význam slov, odvodený pomocou lingvistických prístupov a metód z prirodzeného jazyka.

Teória lexikálnej motivácie, ako jedna z takýchto metód, opisuje lexikálnu zásobu z hľadiska motivácie ako základného štruktúrotrvorného princípu a zjednocuje rôzne atribúty a charakteristiky lexém naprieč jazykovými rovinami smerom k vyjadreniu lexikálneho významu. Z mnohých aspektov tejto teórie možno vyzdvihnúť *funkčnosť* príslušnosti k typom a podtypom lexikálnej motivácie, ktorá následne determinuje vyjadrenie významu v modeloch

reprezentácie znalostí. Navyše, typy lexikálnej motivácie sú *generatívne*, sú schopné produkovať paradigmatické rady významovo korelovaných lexém a formulovať klasifikačné a diagnostické pravidlá na zaradenie potenciálnych a neznámych slov do lexikálnej štruktúry. To zodpovedá otvorenosti a dynamickosti prirodzeného jazyka a dovoľuje aplikovať princípy teórie lexikálnej motivácie aj v takých systémoch reprezentácie znalostí, pri ktorých sa kladú zvýšené požiadavky na flexibilitu a adaptabilitu sémantického modelu.

Integrácia teórie lexikálnej motivácie a modelov reprezentácie znalostí, ktorej dôvody, potenciál a možné výhody sme sa snažili načrtnúť v časti 4, predpokladá priblíženie sa a „ústretné kroky“ z oboch strán. Pre teóriu lexikálnej motivácie bude potrebné precizovať a explicitne vyjadriť pravidlá pre jednotlivé typy a podtypy lexikálnej motivácie. Za dôležitú pokladáme voľbu vhodného formalizmu na reprezentáciu týchto pravidiel, ktorým môže byť napríklad jazyk ontológie alebo aj iný jazyk formálnej logiky. Pre modely a systémy reprezentácie znalostí treba očistiť schémy od nesystémových technických elementov a následne by sa mali funkčným spôsobom reprezentovať pravidlá pre typy lexikálnej motivácie a štruktúry lexikálnej zásoby vytvorené podľa týchto pravidiel. Na záver si dovoľujeme vyjadriť presvedčenie, že sa v budúcnosti podarí aspoň niektoré z týchto cieľov naplniť v rámci ďalšieho výskumu v oblasti lexikológie, lexikálnej sémantiky a reprezentácie znalostí.

LITERATÚRA

- BERNERS-LEE, Tim – HENDLER, James – LASSILA, Ora: The Semantic Web. In: Scientific American, 284(5), 2001, s. 34 – 43.
- BOBROW, Daniel G. – WINOGRAD, Terry: An Overview of KRL, a Knowledge Representation Language. Report No. STAN-G-7 6-58 1, Stanford Artificial Intelligence Laboratory, Dept. of Computer Science, 1976, 43 s.
- CSONTÓ, Július – SABOL, Tomáš: Umelá inteligencia. Košice: Fakulta elektrotechniky a informatiky, Technická univerzita v Košiciach 1991. 311 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovo tvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Vydavateľstvo Náuka 2004. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- FURDÍK, Karol – PARALIČ, Ján – SMRŽ, Pavel: Classification and automatic concept map creation in eLearning environment. In: Proceedings of the 7th annual conference Znalosti 2008 (Bratislava, 13. – 15. február 2008). Ed. V. Snášel. Bratislava: Vydavateľstvo STU 2008, s. 78 – 89.
- GENČI, Ján: Formálny model pre dolovanie synsetov a jeho využitie. In: DATAKON 2007, Proceedings of the Annual Database Conference (Brno, 20. – 23. október 2007). Eds. L. Popelínský, O. Výborný. Brno: Fakulta informatiky, Masarykova univerzita 2007, s. 102 – 110.
- GRUBER, Thomas: A translation approach to portable ontology specifications. In: Knowledge Acquisition, Volume 5, Issue 2. London, UK: Academic Press Ltd. 1993, s. 199 – 220.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 429 s.

KOSTELNÍK, Peter – FURDÍK, Karol: Pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti pre flektívne jazyky. In: Varia X. Zborník materiálov z desiateho kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok, 22. – 24. 11. 2000). Ed. M. Nábělková, M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2003, s. 80 – 91.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

OLOŠTIAK, Martin: Motivatólóg Juraj Furdík. Predhovor. In: J. Furdík, Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Košice: Vydavateľstvo LG 2008, s. 11 – 23.

PÁLEŠ, Emil: SAPFO – parafrázovač slovenčiny. Počítačový nástroj na modelovanie v jazykovede. Bratislava: Veda 1994. 305 s.

QUILLIAN, M. Ross: Semantic Memory. In: Semantic Information Processing. Ed. M. Minsky. Cambridge, Mass.: The MIT Press 1968, s. 227 – 270.

SMRŽ, Pavel – PARALIČ, Ján – SMATANA, Peter – FURDÍK, Karol: Text Mining Services for Trialogical Learning. In: Proceedings of the 6th annual conference Znalosti 2007 (Ostrava, 21. – 23. február 2007). Eds. P. Mikulecký, J. Dvorský, M. Krátký. Ostrava: FEI VŠB – Technická univerzita Ostrava 2007, s. 97 – 108.

SOWA, John F.: Conceptual Graphs Summary. In: Conceptual Structures, Current Research and Practice. Chichester, UK: Ellis Horwood Ltd. 1992, s. 3 – 51.

KNOWLEDGE REPRESENTATION STRUCTURES IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF LEXICAL MOTIVATION

Key words: knowledge representation methods and models, lexical motivation theory, structure of lexical base, conceptual graphs, semantic networks, ontologies

The paper describes the theory of lexical motivation introduced by J. Furdík and investigates the possibilities of employing this theory in the structures and methods of knowledge representation. The fundamentals of the theory are presented, including the explanation of motivation as a central principle of organising a lexical base, the distribution of the motivation types and their characteristics. The conceptual graphs, semantic networks and ontologies are outlined and briefly described as the models used for representing the knowledge structures in the research of artificial intelligence. The lexical motivation theory is utilised to identify a formalised lexical meaning of words, which can be further employed in the models of knowledge representation. A way of functional integration of these two approaches is discussed in the paper and is illustrated on an example.

O individualizačnej motivácii lexikálnych jednotiek¹

MARTIN OLOŠTIAK

Jubilantka Klára Buzássyová je lingvistickej a kultúrnej verejnosti dobre známa aj ako zakladateľka slovenskej okazionalistiky. K skúmaniu tejto časti slovnej zásoby sa prirodzeným spôsobom dostala prostredníctvom záujmu o slootovoru, ktorá je s problematikou okazionalizmov úzko spätá. Jej štúdie o vzťahu okazionalizmov k norme, o okazionálnom tvorení slov vo vzťahu k synchrónnej a diachrónnej dynamike, o okazionalizmoch v slovenskej literatúre, o tvorivosti a reprodukovateľnosti v jazyku, o časovom faktore v slovnej zásobe (najnovšie v štúdiu z roku 2008 o efemérnych slovách), ale aj štúdie o širšie ponímanej problematike vzťahu textových a lexikónových jednotiek sú mimoriadne objavné, stelesňujú významný poznatkový vklad do tejto oblasti lingvistického výskumu a zároveň reprezentujú nevysýchajúci inšpiračný zdroj. Aj preto je čítanie textov Kláry Buzássyovej skutočným intelektuálnym pôžitkom.

Východisko uvažovania: teória motivácie v lexikálnej zásobe

Juraj Furdík rozpracoval koncepciu, ktorá predstavuje jeden z možných celkových prístupov k skúmaniu lexikálnej zásoby. V tejto koncepcii sa lexika považuje za súbor lexikálnych jednotiek (jednoslovných a viacslovných), ktoré sú späté sieťami rôznych vzťahov. Kľúčovým pojmom a termínom v tomto prístupe je **lexikálna motivácia**, ktorá sa chápe ako základný princíp fungovania lexiky vo všetkých jej aspektoch. Vychádza sa z týchto teorém: lexéma sa pokladá za neizolovanú jednotku a pri jej skúmaní sa preferuje onomaziologický prístup, ktorý odráža prirodzený smer semiózy. Lexikálna motivácia poskytuje jednak možnosť odpovedať na otázku **Prečo sa lexéma X volá tak?**, jednak tu ide o vlastnosť ako sieť vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami. Dopieva sa pritom k tomuto antisaussurovskému tvrdeniu: „Nie arbitrárnosť,

¹ Za poznámky a pripomienky k rukopisu tejto práce ďakujem doc. PaedDr. Ľudmile Liptákovéj, CSc.

ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna. Arbitrárnosť platí len pre izolovanú jazykovú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu“ (Furdík, 2008, s. 31 – 32).²

Lexikálna motivácia je strechovým pojmom/termínom, v konkrétnej analýze sa počíta s viacerými, konkrétne so sedemnástimi motivačnými typmi. V predkladanom príspevku si všimneme individualizačnú motiváciu.

1. Individualizačná motivácia

J. Furdík (2008, s. 66 – 67) venuje individualizačnej motivácii (ďalej IM) pomerne málo pozornosti. Po konštatovaní, že individualizačne motivované sú okazionalizmy – „slová určené na jednu príležitosť, nikdy predtým ani nikdy potom sa nepoužijú“ (s. 66) –, uvádza stručný výpočet vlastností okazionalných lexém, prevzatý z monografie Ľ. Liptákovej (2000).

Hoci túto okolnosť J. Furdík nevysvetľuje, termín IM uňho zrejme vychádza z jednej z definičných vlastností okazionalizmov – z individuálnej príslušnosti (Liptáková, 2000, s. 18; tam aj ďalšia literatúra). Tejto vlastnosti sa v okazionalistických prácach prisudzuje graduálny charakter (teda taký, ktorý nie je platný absolútne, netýka sa všetkých okazionalizmov). Individuálna príslušnosť sa priznáva tým okazionalizmom, ktoré boli utvorené známymi komunikantmi – napr. spisovateľmi, esejistami, publicistami. Problém vidíme v tom, že individuálna príslušnosť sa týka každého autora okazionalizmu bez ohľadu na to, či ide o známu alebo úplne neznámu osobu – túto skutočnosť si uvedomujú aj bádatelia, hoci z nej nevyvodzujú príslušné dôsledky a individuálnu príslušnosť nepokladajú za absolútne platnú vlastnosť, porov.:

*„Pri graduálnom charaktere príslušnosti k individuálnemu, jedinečnému autorovi zohráva úlohu okolnosť, či autorom okazionalizmu je významný spisovateľ [...], ktorého individuálny štýl je dobre známy, okazionalizmy tohto autora sú charakteristické a preňho typické (nemohol ich vytvoriť nik iný), alebo ide o okazionalizmy, ktoré mohli vytvoriť ľubovoľní **individuálni** hovoriaci“* (Buzássyová, 1990, s. 71; zvýraznil M. O.).

Podobne sa vec formuluje aj na inom mieste: „Okazionalizmy nepoužíva celé jazykové spoločenstvo, iba **individuálni** hovoriaci“ (Buzássyová, 1999, s. 134; zvýraznil M. O.). A do tretice na predchádzajúcej strane tej istej štúdie pri porovnávaní okazionalizmov a neologizmov autorka konštatuje, že „okazionalizmy teda charakterizuje príslušnosť k reči a k **individuálnemu** hovoriacemu“

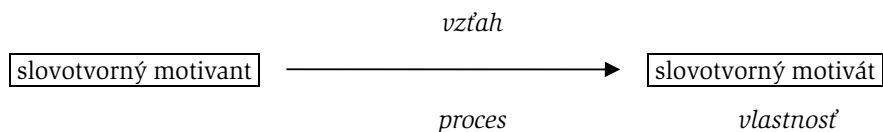
² J. Furdík túto koncepciu počas svojho života stihol publikovať len skicovito v dvoch krátkych štúdiách. Najkomplexnejšie svoje chápanie fungovania lexiky vysvetlil na vyučovacích hodinách z lexikológie slovenského jazyka. Preto sa hlavným zdrojovým podkladom pri koncipovaní posmrtné vydanej práce *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* (2008) stali prepisy diktafónových nahrávok z týchto vyučovacích hodín.

(s. 133; zvýraznil M. O.). Známosť/neznámosť autora okazionalizmu však podľa nášho názoru nemá vplyv na individuálnu príslušnosť. Rozdiel (z hľadiska analyzovanej vlastnosti irelevantný) je len v tom, že ak bol okazionalizmus utvorený známym človekom, ostatní členovia komunikujúceho spoločenstva tohto jednotlivca vedia identifikovať.³ Nazdávame sa teda, že vlastnosť <individuálna príslušnosť> možno pokladať za absolútne platnú a v tomto prípade má termín *individualizačná motivácia* svoje opodstatnenie.

Na viacerých miestach sme konštatovali, že za vhodný metodologický základ pri analýze lexikálnej motivácie považujeme aplikáciu poznatkov o slovotvornej motivácii na iné typy motivácie, keďže slovotvorná motivácia predstavuje centrálny motivačný typ (napr. Ološtiak, 2004, 2007, 2009). Porovnávanie v zmysle hľadania analógií a anomálií možno uskutočňovať na rozličných úrovniach, pričom za základné pokladáme tieto aspekty: motivácia ako proces, vzťah a vlastnosť, vzťah motivant – motivát, motivačné funkcie, polymotivácia, remotivácia, demotivácia. Na tomto mieste načrtujeme len základné paralely a rozdiely medzi slovotvornou a individualizačnou motiváciou.

J. Furdík (1993) uvažuje o princípe slovotvornej motivácie (ďalej SM), ktorá sa prejavuje ako proces, vzťah a vlastnosť. Schematicky:

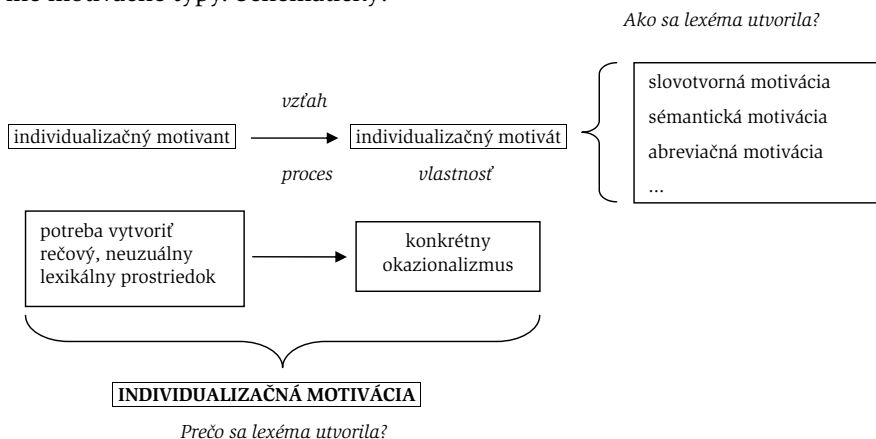
SM je z hľadiska jazykového systému inherentný motivačný typ, čo sa prejavuje v tom, že slovotvorný motivant má intralingválny charakter, môže ním byť jednoslovná alebo viacslovná lexéma, prípadne syntagma (Furdík, 2004, s. 33). Podstatou SM je utvorenie novej jednotky pomocou zmeny morfématickej štruktúry, pričom zväčša dochádza aj k zmene lexikálneho významu (*mlieko* → *mliekar*, *dve poschodia* → *dvojposchodový*). IM je nadstavbový (adherentný) motivačný typ. To znamená, že motív existencie IM prichádza z mimojazykového priestoru. Individualizačný motivant má teda extralingválny charakter a môžeme zaň pokladať momentálnu potrebu vytvoriť rečový, neužálny lexikálny prostriedok.⁴ Vlastné fyzické utvorenie tohto lexikálneho prostriedku je záležitosťou iného typu motivácie, nominačnú funkciu (v uve-

³ Identifikáciu autorstva okazionalizmov v týchto prípadoch podporuje aj písanosť komunikátu (esej, báseň, glosa, editoriál, fejtón, reportáž a pod.).

⁴ Z tejto charakteristiky sa vymyká tvorenie detských okazionalizmov. Deti tvoria okazionalizmy nezámerne predovšetkým v dôsledku svojej nedostatočnej jazykovej kompetencie. Dôležité je však upozorniť na skutočnosť, že „s narastajúcim vekom, na vyššom stupni ovládania jazyka sa objavuje zámerné vymýšľanie okazionalizmov“ (Liptáková, 2000, s. 27). Možno teda konštatovať, že čím dokonalejšia je detská jazyková kompetencia, tým vyšší je aj stupeň zámernosti pri tvorení príležitostných slov, teda stupeň „nespokojnosti“ s tým, čo ponúka užálna lexika.

denom zmysle fyzického utvorenia) totiž môžu plniť len inherentné motivačné typy – vo vzťahu k IM je to predovšetkým SM, ďalej, ako poukážeme v časti 2.3, aj paradigmatická, interlingválna, frazeologická a abreviačná motivácia. Prostredníctvom IM teda vieme odpovedať na otázku *Prečo sa daná lexéma volá tak?*, odpoveď na otázku *Ako sa daná lexéma utvorila?* sprostredkujúajú iné motivačné typy. Schematicky:

2. Motivačná kooperácia

Motivačná kooperácia sa prejavuje v prítomnosti dvoch alebo viacerých typov motivácie v jednej lexéme. J. Furdík kooperáciu spomína v štúdiu Slovo tvorná motivácia medzi ostatnými typmi lexikálnej motivácie (2000; 2005). Poznomenáva, že: a) najmenej typov sa nachádza v lexémach z centra lexi-ky; b) ústrednú funkciu plní slovo tvorná motivácia (stručne sa uvádzajú lexi-kálne javy dokladajúce spoluprácu slovo vornej motivácie s inými typmi). Prítomnosť a interakciu dvoch a viacerých typov lexikálnej motivácie autor dokladá aj v prehľadnej tabuľke (Furdík, 2005, s. 393); napr. *trolejbus* (para-digmatická + slovo tvorná + kontakto vá motivácia), *SDL-ka* (paradigmatická + morfolo gická + slovo tvorná + onymická + sociálno-stratifikáč ná + abreviač ná motivácia), *antiglobalizač ný* (paradigmatická + slovo tvorná + tempo rálna + kontakto vá motivácia).

Charakteristika a vysvetlenie princípov, na základe ktorých k motivačnej kooperácii dochádza, predstavuje podľa nášho názoru veľmi dôležitý, ba v is-tom zmysle fundamentálny aspekt celej teórie (bližšie porov. Ološtiak, 2009). „Kooperačným“ spôsobom totiž možno z jednotného teoreticko-metodo-lo-gického hľadiska charakterizovať všetky lexikálne javy a procesy. Motivač ná kooperácia sa prejavuje dvomi spôsobmi: a) **Statický**: pri jednej lexéme sa

zisťuje prítomnosť viacerých typov lexikálnej motivácie. b) **Dynamicky:** pozornosť sa upriamuje na opísanie a vysvetlenie lexikálnych procesov (bližšie porov. Ološtiak, 2009).

Do motivačnokoooperačných vzťahov a procesov sa prirodzeným spôsobom zapájajú aj IM. V nasledujúcej časti sa pokúsime tieto procesy a vzťahy charakterizovať. Všimneme si však len motivačné dvojice v zmysle *individualizačná motivácia a iný motivačný typ*. Tento postup sme uplatnili pri analýze koooperačnej potencie slovotvornej motivácie (Ološtiak, 2009).

Motivačné „kolokáty“ IM rozdeľujeme do štyroch skupín. Na prvom mieste si všimneme spoluprácu IM s tými motivačnými typmi, ktoré sú nejakým spôsobom reflektované v definičných vlastnostiach okazionalizmov (slovotvorná, temporálna, expresívna motivácia) (časť 2.1). Do druhej skupiny patrí vzťah IM k paradigmatickej motivácii; pôjde o načrtnutie lexikálnoparadigmatických vzťahov, do ktorých sa individualizačne motivované jednotky zapájajú (časť 2.2). Ďalej si všimneme spoluprácu s interlingválnou, frazeologickou, sémantickou, abreviačnou a onymickou motiváciou, prostredníctvom ktorých sa rozširuje tradičné chápanie okazionalnosti a okazionalizmov o nové lexikálne javy (časť 2.3). Nakoniec sa zmienime o motivačnej inkompatibilitete, resp. motivačnom podmieňovaní, ktoré sa týka vzťahu IM k sociolektickej a k terminologickej motivácii (časť 2.4).

2.1. Motivačná kooperácia a definičné vlastnosti okazionalizmov

2.1.1. IM a slovotvorná motivácia

V doterajšej okazionalistickej literatúre sa slovotvorbe venuje najviac pozornosti. Je to pochopiteľné. Vlastnosť <slovotvorná motivovanosť> sa síce nepokladá za absolútnu, ale pri okazionalizmoch sa na prvom mieste počíta so slovotvorne motivovanými slovami a takmer všetky okazionalistické analýzy sa týkajú práve tohto typu lexikálnych jednotiek. Svedčí o tom aj analýza korpusu vyše 1400 okazionalných pomenovaní, ktoré na konci monografie *Okazionalizmy v hovorenej slovenčine* uvádza Ľ. Liptáková (2000, s. 113 – 142). V ňom sa nachádza vyše 94 % slovotvorne motivovaných lexém. V porovnaní s uzuálnou lexikou, kde sa zastúpenie slovotvorne motivovaných slov podľa výskumov v slovanských jazykoch pohybuje okolo 65 %, ⁵ je teda slovotvorná motivácia pre okazionalizmy v tradičnom vymedzení takmer nenahraditeľná. Je to prirodzené, keďže slovotvorný význam ako nápozd komunikačne relevantného lexikálneho významu zohráva dôležitú úlohu pri málo frekventovaných lexikálnych jednotkách (Furdík, 1993, 2004). A okazionalizmy vyzna-

⁵ Podľa najnovších sondážnych výskumov, ktoré sme zatiaľ nepublikovali, na materiáli Slovníka koreňových morfémov (2007) sa ukazuje, že v slovenčine je zastúpenie slovotvorne motivovaných slov až na hranici 80 %.

čujúce sa okrem iného aj funkčnou jednorazovosťou sú z pohľadu frekvencie extrémnym prípadom. Napriek tomu, že komunikant sa s daným okazionalizmom stretáva prvýkrát v živote, práve prostredníctvom systémovej poistky garantovanej slovotvornou motiváciou je význam okazionalizmu do istej miery predvídateľný. „Nápovedná“ sila slovotvorného významu je najviditeľnejšia vtedy, ak sa okazionálna lexéma vytvorila podľa vysoko produktívnych slovotvorných typov; terminologicky ide o potenciálne slová: napr. *Kríže čelíme aj širokorozchodne*. (porov. Buzássyová, 1979, 1990; Liptáková, 2000, s. 14). Prediktabilita je však pomerne vysoká aj v prípadoch, keď sa okazionalizmus utvorí v súlade s existujúcimi slovotvornými normami. Podľa nášho názoru teda nemusí ísť vždy o slová patriace do vysoko produktívnych slovotvorných typov, napr. *súrušnie*, *pápežomil* – *ficomil* – *putinomil* (pravda, do hry vstupujú aj ďalšie faktory, napr. príslušnosť do typu onomaziologickej kategórie – najmenej prediktabilné sú deriváty patriace do mutačného typu).

Pri druhej skupine tzv. príležitostných slov sa slovotvorná norma nejakým spôsobom porušuje, a teda aj miera prediktability lexikálneho významu pomocou slovotvornej štruktúry je menšia. Pravda, ako na viacerých miestach upozorňuje K. Buzássyová, hranica medzi uvedenými skupinami je priestupná. Celkovo, bez ohľadu na to, či ide o potenciálne alebo príležitostné slová, možno konštatovať, že slovotvorná motivácia spolu so situačnou zakotvenosťou robia z okazionalizmov plnohodnotné, i keď jednorazové komunikačné prostriedky.

V neposlednom rade zdôrazňujeme skutočnosť, ktorá sa týka protirečivosti statusu okazionalizmov. Vyjdime z nasledujúceho citátu: „Význam okazionálnej lexiky je v tom, že aj keď patrí do reči, stojí akoby mimo jazykového systému (langue), je s jazykovým systémom nerozlučne a mnohokrátymi väzbami spätá. Okazionalizmy nevznikajú na báze nejakých osobitných afixov a základov, sú len svojráznymi kombináciami toho, čo v danom jazykovom systéme existuje“ (Buzássyová, 1990, s. 65). Autorka zdôrazňuje, že okazionalizmy, aj napriek tomu, že sa u nich zdôrazňuje príslušnosť k reči a neuzuálnosť (ide o absolútne platné definičné vlastnosti), nevznikajú v rečovom vzduchoprázdne, ale práve naopak, sú svojisky späté s langue a dodajme, že sa tak deje predovšetkým zásluhou slovotvornej motivácie. Podobne ako pri uzuálnych lexémach utvorených pomocou analogickej slovotvorby (Furdík, 1993, s. 52 – 59) aj pri okazionalizmoch možno uvažovať o „horizontálnej“ a „vertikálnej“ dimenzii utvorenosti/motivovanosti. Horizontálna dimenzia je zastúpená vzťahom k motivantu, vertikálna dimenzia sa týka príslušnosti do slovotvorného typu: *rušeň* → *súrušnie* (viacero rušňov vedľa seba): sú- + Z_s + $-R_{n_3}$ *súrušnie* – *súvetie* – *súkvetie* – *súhvezdie* – *súostrovie*... (k metodike uvádzania slovotvorných vzorcov porov. Furdík, 2004, s. 47 – 48).

V súvislosti so vzťahom IM a slovotvornej motivácie možno spomenúť aj individuálnu slovotvornú remotiváciu existujúcich uzuálnych slov, ktoré takýmto spôsobom jednorazovo nadobúdajú inú vnútornú štruktúru, a teda aj iný lexikálny význam: napr. *sadista* „pracovník sadu“ ← *sad*, *senník* „záznamník snov“ ← *sen* (príklady Ľ. Liptákovej); *predpoklad* ← *poklad* (podľa *predzápas*, *predpredaj*), reduplikovaná zloženina *barbar* ← *bar* + *bar* „ten, kto chodí z baru do baru“ (porov. aj časť 2.2 o okazionalnej homonymii).

2.1.2. IM a temporálna motivácia

Za temporálne motivované sa pokladajú časovo príznakové lexikálne jednotky, na jednej strane „lexikálni seniori“ (archaizmy a historizmy, prípadne zastarané a zastarávajúce slová), na druhej strane „lexikálni juniori“ (neologizmy). Okazionalizmy možno pokladať za extrémny typ temporálne motivovaných jednotiek, za lexikálne podenky, ktoré si, obrazne formulované, užívajú svojich niekoľko sekúnd komunikačnej slávy a upadajú do zabudnutia; porov. definičnú vlastnosť <funkčná jednorazovosť>. V tomto smere možno konštatovanie K. Buzássyovej, že „okazionalizmy na rozdiel od neologizmov nemôžu zastarávať, novosť je ich trvalou vlastnosťou“ (Buzássyová, 1990, s. 69), doplniť v tom zmysle, že okazionalizmy ani nestihnú zostarnúť, zovšednieť, pretože umierajú v okamihu svojho zrodu.

V tejto súvislosti sa žiada ozrejmiť ešte jeden moment, na ktorý upozorňuje K. Buzássyová (2008, s. 253): „Okazionalizmy nespájame s podenkovitosťou, krátkym zánikom, lebo napríklad príležitostne utvorené autorské slová spisovateľov žijú v ich literárnych textoch.“ Život okazionalizmov v literárnych a všeobecnejšie v písaných textoch je skutočne vzhľadom na charakter tohto komunikačného kanála (grafická petrifikovanosť) odlišný od okazionalizmov v hovorenej komunikácii. Definičná vlastnosť <funkčná jednorazovosť> sa ich však podľa nášho názoru takisto dotýka. Ani písané autorské, ani hovorené „neautorské“ okazionalizmy neprekračujú hranice jednorazového parolového použitia. Autorské slová sú viazané na príslušný text a pri každej individuálnej čitateľskej recepcii znovu a znovu na chvíľu ožívajú, medzitým „driemu“, „hibernujú“ a „čakajú“ na čitateľské „odklatie“. Jedinčná príležitostná utvorenosť a kódovanie na strane autora sa na druhom póle komunikačného oblúka realizuje ako jedinečné, u každého čitateľa individuálne prežívané dekodovanie.

2.1.3. IM a expresívna motivácia

Za expresívne motivované sa pokladajú expresivizmy. Expresívnosť sa hodnotí ako graduálna vlastnosť okazionalizmov, i keď v širšom ponímaní každý okazionalizmus možno hodnotiť aspoň ako implicitne expresívny, pretože „vytvorenie okazionalného slova možno považovať za výsledok subjektívnej reakcie človeka na istý úsek reality“ (Liptáková, 2000, s. 17). Komunikant vystupuje ako aktívny homo nominans, ktorý manifestuje svoju schopnosť byť

jazykovo kreatívny, originálny a jedinečný. Prejavuje sa tu dôležitá komunikačno-pragmatická funkcia okazionalizmov: „...okazionalizmy nám umožňujú vyjadriť to, na čo niekedy bežné slová nestačia. Pomocou nich môžeme byť v komunikácii vtipnejší, aktuálnejší, osobnejší, emocionálnejší, empatickejší, ale často aj výstižnejší a úspornejší“ (Liptáková, 2008, s. 61).

Stupeň expresivity celkom prirodzene závisí od prediktability, a to nepriamo úmerne: čím menšia je prediktabilita okazionalizmu, tým väčšia je jeho expresívna potencia (porov. aj Liptáková, 1999, s. 107). Je samozrejme, že miera expresívnosti závisí aj od stupňa expresívnosti použitých slovotvorných (a širšie jazykových) prostriedkov. Možno rámcovo konštatovať, že najväčšími expresívne sú neprediktabilné okazionalizmy, teda príležitostné slová utvorené podľa netradičných alebo v uzuálnej lexike málo frekventovaných slovotvorných (a širšie nominačných) postupov, ktoré vo svojej štruktúre obsahujú nápadný, niekedy okazionálne prevzatý cudzí prvok a ktoré navyše majú expresívny motivant; napr.: *archichecht* (architekt + chechtať sa), *sociálny debokrat* (demokrat + debil), *Slotwaldov* (Slota + Gottwaldov), *Bordelistan* (bordel + analógia s toponymami na -stan), *wurstožrút* „Rakúšan“⁶. Uvedené príklady vzhľadom na použité expresívne slovotvorné prostriedky (napr. základy odkazujúce na motivujúce expresivizmy debil, bordel, žrať, prevzatý komponent wurst-), exkluzívne nominačné postupy (blending, resp. lexikálna kontaminácia napr. v slovách *archichecht*, *debokrat*), teda celkovú jazykovú exkluzívnosť, nezvyčajnosť, sú naozaj neprediktabilné⁷ a na adresáta pôsobia ako lexikálny „blesk z jasného neba“, čím sa dosahuje aj vysoká miera ich celkovej expresívnosti.

2.2. IM a paradigmatická motivácia

K chápaniu paradigmatickej motivácie porov. práce J. Dolníka (1990, 2003) a J. Furdíka (2008). V nasledujúcich riadkoch si všimneme len synonymické, paronymické a homonymické interlexematické vzťahy, do ktorých okazionalizmy vstupujú.

Synonymia

So vzťahom IM a paradigmatickej motivácie súvisí okrem iných aj vlastnosť <nominačná fakultatívnosť>. Konštatuje sa, že okazionalizmy sú z hľadiska nominácie fakultatívne, zväčša nepomenúvajú nové objekty mimojazykovej reality, keďže vznikajú ako široko chápané synonymá k existujúcim výrazom

⁶ Z internetovej diskusie po zápase majstrovstiev sveta v ľadovom hokeji Slovensko – Rakúsko 8:1 (5. 5. 2005): *Takto sa hrá hokej, wurstožrúti!*

⁷ Na rozdiel od tohto prístupu P. Štekauer, aplikujúc onomaziologickú teóriu slovotvorby (Štekauer, 1998), pokladá okazionalizmy za pravidelné a plne prediktabilné lexikálne jednotky bez ohľadu na frekvenciu. Ich zvláštnosť podľa neho spočíva vo vzťahu medzi jazykom a mimojazykovou realitou a vo vzťahu medzi jazykom a používateľmi jazyka (podrobnejšie Štekauer, 2002).

(Liptáková, 2000, s. 17). Na rozdiel od A. G. Lykova (1976) a K. Buzássyovej (1990) a v súhlase s Ľ. Liptákovou (2000, s. 103) sa nazdávame, že nominačná fakultatívnosť je pri okazionalizmoch odstupňovaná a nemá absolútny, ale graduálny charakter.

Najočividnejšie sa nominačná fakultatívnosť prejavuje v prípadoch, keď existuje uzuálny synonymum s totožným lexikálnym významom, napr. *zaváratkó* [vrchnák],⁸ *šalatáreň* [bufet], *Slintovízia* [TV Markíza]. Oslabenú nominačnú fakultatívnosť možno pozorovať vtedy, ak nejde o absolútne synonymá. Okazionalizmy tu najčastejšie fungujú ako výsledok snahy o čo najadekvátnejšie, najvýstižnejšie pomenovanie denotátu, a to predovšetkým v zmysle konkretizácie. Napríklad okazionalizmus *výbodíe* s významom „okružlý počet bodov“⁹ bol utvorený jednak na základe slovotvornej analógie so slovom *výročíe*, jednak medzi týmito slovami možno zároveň pozorovať vzťah čiastočnej synonymie založený na spoločnom významovom komponente [okružlý počet niečoho]. Podobné príklady na konkretizáciu možno nájsť aj u Ľ. Liptákovvej, napr. *medziplotník* „chodník medzi plotmi“ [chodník], *pešochodky* „pohodlné topánky s nízkym podpätkom“ [topánky].

Nominačná fakultatívnosť je najviac oslabená v prípadoch, keď k okazionalizmu neexistuje uzuálny lexikalizovaný výraz, iba opisná syntaktická konštrukcia, napr. *pápežomil* [človek, ktorý zbožňuje pápeža], *scelebritovanie sa* [stanie sa celebritou], *bezJOJkový* [taký, ktorý je bez televíznej stanice TV JOJ], *erotoúmysel* [erotický, sexuálny úmysel], *lamiňákfíra* [rušňovodič pracujúci na rušňoch radu 240 s prezývkou Laminátka], *spolusilvestrovač* [človek, s ktorým sme spoločne strávili posledný deň v roku]. V týchto prípadoch okazionalizmus funguje ako ekonomizačný a kondenzačný nominačný prostriedok (Liptáková, 1998, s. 35).

V súvislosti s paradigmatickou motiváciou je potrebné spomenúť aj tzv. okazionálnu synonymiu, napr. *štikáč* / *štikátor* / *klieštikár* / *štikmajster* (Liptáková, 2008). Vzhľadom na jednorazové komunikačné využitie v týchto prípadoch možno o synonymii uvažovať len z „nadhľadu“, teda z pozície externého zaznamenávateľa príslušných okazionálnych výrazov. Komunikanti, ktorí dané slová s rovnakým alebo súvzťažným významom vytvorili, o sebe totiž nevedia; tieto okazionalizmy sa vytvárajú nezávisle od seba (Liptáková, 1999, s. 106). V tomto zmysle okazionálne synonymá (na rozdiel od uzuálnych synonym) nevstupujú do reálnych paradigmatických vzťahov, ktoré by si používatelia jazyka uvedomovali; porov. napr. výpoveď, v ktorej sa na syntagmatickej osi prejavuje vzťah synonymie: *Utekal, ba nie, ten až trielil domov*.

⁸ Uzuálne synonymá uvádzame v hranatých zátvorkách.

⁹ Na internetovej stránke www.vlaky.net registrovaní používatelia dostávajú za isté aktivity istý počet bodov. Slovo *výbodíe* bolo utvorené pri príležitosti, keď jeden z používateľov ako prvý dosiahol okružlý počet 100 000 bodov.

Paronymia

Na pozadí paronymie ako lexikálnoparadigmatického vzťahu formálnej podobnosti je založené tvorenie okazionalizmov, ktoré sú slovotvorne motivované, ale zároveň sa pri nich aktualizuje aj paronymický vzťah k uzuálnemu slovu: *Podľa správania niektorých mladých ľudí už nehovoríme o mladej populácii, ale **papulácii**.* (T. Janovic) – *Parlament by mali zbúrať. Poničení **posranci** by si toho aj všimli možno až po roku.* (ID)¹⁰ – *Ten drbnutý Robertko musí do všetkeho **Fičovať** ?????* (ID)

V písanej komunikácii možno za osobitný prípad paronymických okazionalizmov považovať tzv. paronymické kondenzáty. Ide predovšetkým o prípady, keď jedno z parónym má istý segment (alebo skupinu segmentov) navyše, ktorý sa v písanej podobe zaznačuje do zátvoriek. Veta sa použitím takéhoto kondenzátu stáva kontrapunkticky viacmyselnou (odkazujeme na štúdiu K. Buzássyovej o kontrapunkte výrazu a významu v esejistickom texte, 1984): *Kde je tomu príčina? Hm, ešte donedávna asi 75% všetkých investícií, ktorá prichádzali na Slovensko, smerovali priamo do Bratislavy + západoslovenský kraj, či **žu(m)pa**, či ako to teraz volajú.* (ID) – *Muž, ktorý **zmen(š)il** 20. storočie* [titulok článku o Jackovi Kilbym, vynálezcovi integrovaného obvodu] (SME) – *Dnes som pre vás **spís(k)al** pár riadkov o ďalšom z radu MP3 „plejerov“.* (InZine 1999) – *SuperStar sa dá využiť na pobavenie ... po pracovnom týždni **(m)učenia** v škole, alebo po namáhavej práci, je dobré si sadnúť, vypnúť, ... zapnúť.* (SME blog). Uvedené príklady sú dôkazom štylistickej a štylizačnej sily kontrapunktu, ktorý spočíva vo vytvorení vyššieho celku z primárne nesúvisiacich, resp. nezávislých pojmov. Spomedzi štyroch typov kontrapunktu autorka za centrálny považuje práve uvedený typ založený na paronymii (teda čiastočnej výrazovej totožnosti či súvzťažnosti) (Buzássyová, 1984, s. 344). Hoci sa v citovanej štúdii uvádzajú len príklady na kreovanie kontrapunktického efektu pomocou samostatných slov, nazdávame sa, že sem možno zaradiť aj uvedenú skupinu paronymických kondenzátov. Podobne ako v jednom z príkladov, ktoré spomína K. Buzássyová (*hudba a huba*), aj v dvojiciach *žu(m)pa* (župa – žumpa), *spís(k)al* (spísať – spíškať), *(m)učenie* (učenie – mučenie) ide o usúvzťažnenie slov, ktoré sú formálne podobné¹¹ a významovo a štylisticky rozdielne.¹² Slová v kontrapunktickom vzťahu sa zaznamenávajú kondenzovane v jednom celku s graficky (v zátvorkách) vyčlenenou časťou, ktorú má jedno slovo oproti druhému slovu navyše. Uvede-

¹⁰ ID = príklady zachytené v internetových diskusiách, ktoré pravopisne neupravujeme.

¹¹ Presnejšie: na úrovni formy sú v privatívnom protiklade (inkluzívny vzťah) (FD) a na úrovni obsahu v disjunktnom vzťahu (SD): FP//SD. Ide o slová s náhodnou formálnou príbuznosťou (Dolník, 1987, s. 132).

¹² Prostredníctvom štylistickej rozdielnosti sa dosahuje výraznejší stupeň kontrapunktickosti, ale prítomnosť štylistického diferenciatora nie je obligatórna: *zmen(š)iť* (zmeniť a zmenšiť).

nú pomenúvaniu stratégiu podľa nášho názoru možno pokladať za prejav IM, pretože takéto jednotky sa vytvárajú individuálne, jednorazovo, neuzuálnym, len v reči realizovaným spôsobom.

Homonymia

Príklady, ktoré sme uvádzali v súvislosti so slovotvornou remotiváciou (2.1.1), možno chápať aj ako prejav homonymie na úrovni neuzuálne – uzuálne pomenovanie (*sadista, predpoklad, barbar*).

2.3. Motivačná kooperácia a rozšírené chápanie pojmu okazionalizmus

2.3.1. IM a interlingválna motivácia

Za výsledok spolupráce IM a interlingválnej motivácie považujeme individuálne citátové použitie cudzojazyčnej lexémy, napr.: *mam **frage***:-) – *Finále bolo úžasné, taký futbal sa vo vašej sovietskej lige nehraje, **tovarišč***. – *tam budú veľmi jasne „**peaks**“ ako vianoce, veľká noc, etc. a potom dlhé obdobia s nízkym „**demand**“* (o frekvencii cestujúcich v charterovej leteckej doprave) – ***Government** má jazykovú políciu, ktorá dozera na jazyk, čiže: Sankcie vychovali nový národ! – **good luck** na tých maturitách!* (všetky príklady sú z ID).

Aj tu možno zaregistrovať lexémy adaptované na rozličných stupňoch, napr.: *Si ma dostal. **Roflujem**. Sa na tom budem suľať este cestou domov večer asi* (ID). Okazionalizmus *roflovať* vznikol zo skratky ROFL¹³ pomocou flektivačného formantu *-ovať*.

2.3.2. IM a frazeologická motivácia

Spoluprácu IM a frazeologickej motivácie stelesňujú aktualizácie frazém, teda také realizácie frazém v texte, v ktorých „sa aktuálne, subjektívne, individuálne, autorsky či jednoducho povedané neuzuálne zasahuje do zloženia frazémy, do jej tvarovosti“ (Mlacek, 2007, s. 130). Aktualizačné stratégie sa uplatňujú v rozličných komunikačných sférach a prostrediach, v bežnej komunikácii, v reklame, v umeleckej literatúre a inde: *zajtra nikto nebude vedieť že sa o tom písalo, taketo dolezíte spravy... „**jedným okom dnu, druhým von**“* – *zigo nikdy nebol debilko je to pan hokejista a vy debilkovia, **mu nesahate ani len po brusnu hranu na korculiach*** – *Ako darček som dostal Encyklopediu lokomotív a vlakov od Davida Rossa z Ottovho nakladateľstva. Ono **darovanému koňaku na hviezdíčky nehľaď**, ale nedá mi sa k nej nevyjadriť.* (všetky príklady ID) – *K-Cero – a ste vo svojej koži.* (reklamný slogan) – *Dobrá rada nad RESET.* (názov rubriky v jednom denníku) – *Panny by mali chodiť s lingvistami. Tí chytajú iba za slovo.* (M. Lechan) – *O čo menej smoly majú cestári, o to viac jej majú motoristi.* (S. Radič)

¹³ Skratka ROFL (z angl. rolling on the floor laughing „váľať sa po zemi od smiechu“) sa používa v chatoch a internetových diskusných fórach a vyjadruje veľkú intenzitu smiechu, pobavenia.

V tejto súvislosti možno pripomenúť aj defrazeologickú deriváciu okazionalizmov. Slovo tvorným motivantom okazionalizmu je frazeologická jednotka, napr. mať ostré lakty → *ostrolaktový*, byť pod papučou → *papučiar/podpapučiar* (oba príklady uvádza Ľ. Liptáková); *Sudny clovek vie, ze v porovnaní s portugalcami je náš trener stále v pozícii zhovnabičupletcu*. (ID)

2.3.3. IM a sémantická motivácia

Sémanticky motivované sú sekundárne významy polysémického slova odvodené od základových významov. Pri okazionalizmoch sa tento druh motivácie vyskytuje pomerne zriedkavo, napr. *nevidiaci* ľad (sotva viditeľný), *počmáraný* po tvári (vráskavý), *krátke* jedlo (malá porcia) (príklady z korpusu Ľ. Liptákovvej, 2000). Ide o detské výrazy v nominačnej, nie aktualizačnej funkcii.

Pomocou spolupráce IM a sémantickej motivácie v úzkej nadväznosti na paradigmatickú motiváciu možno vysvetliť aj lexikálne využívanie ironie, ktorej podstata spočíva v tom, že autor výpovede individuálne, neuzuálne, práve v konkrétnej komunikačnej situácii mieni presný opak toho, čo jazykovo vyjadril: *Bol to vynikajúci výkon! – Je povestný svojou rýchlosťou. – Páči sa mi „pozitívna“ žurnalistika*. Pre takto jazykovo stvárnenú iróniu je dôležitá silná situačná podmienenosť, ako aj prítomnosť paralingválnych jazykových prostriedkov (intonácia, vetný dôraz; mimika, gestika); v písanej podobe sa často používajú úvodzovky (porov. Findra, 1987, s. 340).

2.3.4. IM a abreviačná motivácia

Na prejav spolupráce IM s abreviačnou motiváciou možno považovať jednak tvorenie individuálnych, neuzuálnych skratiek pre potreby jedného textu (napr. pre potreby tohto nášho referátu používame skratku IM vo význame „individualizačná motivácia“), ako aj individuálnu remotiváciu skratiek, a to predovšetkým s pragmatickým účelom (snaha autorov o vtipnosť, iróniu, sarkazmus, expresívnosť). Napríklad nedávno v diskusii k článku o vymenovaní nových profesorov prezidentom republiky¹⁴ sa skratka titulu RSDr. (rerum socialium doctor – doktor sociálnopolitických náuk, ešte predtým doktor sociálnych vied), ktorý je poznačený negatívnymi konotáciami vzťahujúcimi sa na spoločenské pomery pred rokom 1989, remotivovala týmito rozličnými spôsobmi: *Rodneý Strany Doktor, rýchlo spravený doktor*,¹⁵ *rectum stranícium doctor, Rerum Srandorum Doctor, Rectum Srandorum Doctor*; podobne aj ZSSK

¹⁴ <<http://www.sme.sk/c/4271148/gasparovic-vymenoval-49-novych-profesorov.html>> (skopírované 21. 2. 2009)

¹⁵ Tieto prvé dva príklady zrejme nie sú okazionalizmy, ale skôr sociolektizmy. V internetovej encyklopédii Wikipedia sa píše: Pretože tento titul získavali zvyčajne komunistickí predstavitelia a nomenklatúrne kádre, nazýval sa ľudovo (podľa skratky) „rodnej strany doktor“, „rozhodnutím strany doktor“ alebo po česky „rychle snadno doktor“ <<http://sk.wikipedia.org/wiki/RSDr.>> (17. 3. 2009).

(Železničná spoločnosť Slovensko): *Značne Spomalená Slovenská Korporácia*, *Zdvihli Sme Slovákom Krv*. Vďačným objektom remotivačno-expresívnej stratégie sú v súčasnosti skratky názvov politických strán a hnutí, kde môže ísť o paródiu (HZDS – *Horda Zbojníkov Drancujúcich Slovensko*, SNS – *Strana Nepriateľov Slovenska*) alebo o propagandu (HZDS – *Hlasujte za detský smiech*; leták ku Dňu matiek); porov. Michalíková (1999).

Skratky môžu fungovať aj ako komponenty slovotvorne motivovaných okazionalizmov; porov. kontext: *Nieko kompetentný by mohol zvážiť, či by sme v rámci EUnifikácie nemali používať tiež aj slovenský termín „Regionálny vlak“ pre súčasné osobné vlaky (ID)*.

2.3.5. IM a onymická motivácia

Onymicky motivované sú vlastné mená. Vo vzťahu IM a onymickej motivácie sa do pozornosti ponúka „podozrenie“ z motivačnej inkompatibility. V onomastickom výskume sa totiž podčiarkuje spoločenská determinácia onymických jednotiek. Táto skutočnosť sa napríklad v onomastickej koncepcii V. Blanára (1996) prejavuje vo vymedzení subkategoriálneho príznaku <spoločensky podmienená identifikácia//diferenciácia>. Spoločenská podmienenosť fungovania vlastného mena tu priamo vylučuje individualizačnú motivovanosť. Napriek tomu sa nazdávame, že existuje kategória okazionalných vlastných mien, ktorá spomínanou všeobecnoonomastickou vlastnosťou nedisponuje. Pri tejto špecifickej skupine lexikálnych jednotiek však možno nájsť príznak <identifikácia//diferenciácia jednotliviny>, ktorá podľa nášho názoru je dostatočným argumentom na to, aby sme takéto jednotky mohli považovať za propriá. Vhodný dokladový materiál opäť poskytujú diskusné fóra na internete, v ktorých možno nájsť mnoho príkladov na jednorazové, neuzuálne použitie vlastných mien, najmä vlastných mien politikov. Tieto výrazy sú väčšinou záporne expresívne, s uzuálnymi propriami vstupujú do paronymických vzťahov a prostredníctvom apelatívnych zložiek sa pri nich často aktualizuje charakterizačná funkcia, napr. *Blatník*, *Šašovič*, *Zradičová*, *Smradičová*; porov. vety: *Typicky saso Gasparovic. Ale ten vlastne nevie dobre ani po slovensky. Vela hovorit, ale nic nepovedat - to vie len nas Sasovic!!! – Mam tip na otazku, ktora by vyhovovala aj Icovi Blatníkovi. – A madarsky pani Zradicova neviete? Kto vam potom tie bilbordy na juznom slovensku pisal? – Jedine v prípade, že jeho tajný žolík Smradičová predbehne vďaka masívnej propagande starého Cuja Gaštanoviča. – Ohnededa* [t. j. Tomáš Bezdeda] *mal by uvadzat aj relaciju S.O.S.* (všetky príklady ID)

Niektoré z nich sa v príslušnej internetovej komunite postupom času uzualizujú, stávajú sa sociolektickými výrazmi (funkčne sa prehodnocujú na prezývky) a individualizačnú motiváciu strácajú (porov. ďalej časť o individualizačnej demotivácii), napr. *Gašpi*, *Gašparko*, *Gašparkovič*, *Seat*, *Seatovič* (všetko prezývky I. Gašparoviča).

2.4. Motivačná inkompatibilita

Inkompatibilita IM a terminologickej motivácie je zrejmá. Vlastnosti odborného termínu, predovšetkým definovanosť, presnosť, systémovosť, predpokladajú istú mieru konsenzu, dohody medzi odborníkmi v danej vednej oblasti. Vlastnosti okazionalizmov sú vo vzťahu k terminologickým potrebám v rozpore.

Inkompatibilita IM sa prejavuje aj vo vzťahu k sociolektickej motivácii, konkrétne ide o statické vymedzenie (lexéma nemôže byť súčasne individualizačne aj sociolektsky motivovaná). Pokiaľ ide o dynamické vymedzenie, možno pozorovať motivačné podmieňovanie – proces oslabenia a straty IM je podmienený nadobudnutím sociolektickej motivácie (porov. nasledujúcu časť o individualizačnej demotivácii).

3. Individualizačná demotivácia

Individualizačná demotivácia znamená oslabovanie až stratu definičných vlastností, predovšetkým tých, ktoré pokladáme za absolútne (individuálna príslušnosť, neuzuálnosť, príslušnosť k reči, nereprodukovanosť). Len málo okazionalizmov sa uzualizuje: „Hoci teoreticky nie je vylúčená možnosť prechodu okazionalizmov z reči (parole) do jazyka (langue), okazionalizmy principiálne na tento prechod neašpirujú“ (Buzássyová, 1999, s. 133). Ďalším aspektom, ktorý pri individualizačnej demotivácii zohráva úlohu, je aj odstupňovanie možnosti uzualizácie pri rozličných skupinách okazionalizmov.¹⁶ Potenciálne slová, ktorými sa zaplňajú existujúce prázdne miesta v slovotvornom systéme (napr. kompozitá *europrepitné*, *euroilúzia*), majú väčšiu potenciu individualizačne sa demotivovať než príležitostné slová, ktoré vo svojej štruktúre obsahujú neštruktúrne, nenormatívne, exkluzívne prvky. Dôležitým spúšťačím mechanizmom individualizačnej demotivácie sú pomenovacie potreby komunikujúceho spoločenstva. Na túto skutočnosť upozorňuje K. Buzássyová (1990; píše o spoločenskej relevantnosti príslušného denotátu), keď poukazuje na uzualizované slovo *záškolák*, ktoré podľa O. Martincovej (1983) vzniklo ako okazionalizmus. Možno doplniť, že okazionalizmy vznikajú z napätia, nesúladu medzi intersubjektívnymi pomenúvacími potrebami komunikujúceho spoločenstva a subjektívnymi pomenúvacími potrebami individuálneho komunikanta, ktorému nestačí existujúca uzuálna lexika. Pri individualizačnej demotivácii sa tieto potreby začínajú harmonizovať, individuálna pomenovacia potreba sa postupne pretavuje do pomenovacej potreby viacerých jednotlivcov.

¹⁶ „Principiálne existuje možnosť prechodu okazionalizmov medzi kánonické slová, pravdepodobnosť tohto prechodu je však pri okazionalizmoch rozličných typov rôzne odstupňovaná“ (Buzássyová, 1990, s. 67).

Je prirodzené, že – obrazne povedané – okazionalizmus sa zo dňa na deň nemôže dostať do lexikografického diela typu Krátky slovník slovenského jazyka. Preto najčastejšia a najbližšia cesta od IM vedie k sociolektickej motivácii.¹⁷ Inými slovami: individualizačnú demotiváciu najčastejšie sprevádza nadobudnutie sociolektickej motivácie, napr. *fotovačka* (nový výraz na internetovom portáli o železničiach <www.vlaky.net> označujúci príjemne strávený čas fotením všetkého, čo súvisí so železnicou); *lámavica*, *tušák*, *opekačka* – v monografii Ľ. Liptákovej (2000) sa tieto výrazy uvádzajú medzi okazionalizmami, dnes ich možno pokladať za súčasť študentského, resp. mládežníckeho sociolektu. Podobne aj okazionalizmus *huboto* „hubové rizoto“ sa stal po prvotnom neuzuálnom použití „súčasťou rodinného komunikačného kódu“, ako vysvetľuje Ľ. Liptáková (2008, s. 64).

Záver

Vychádzajúc z furdíkovskej teórie motivácie v lexikálnej zásobe a existujúcich, najmä jubilantkiných prác o okazionalizmoch v slovenčine, v štúdiu sme sa snažili bližšie ozrejmiť pojem okazionalizmus. Pri charakteristike individualizačnej motivácie sme najprv uplatnili porovnanie s centrálnym motivačným typom, so slovotvornou motiváciou. Individualizačná motivácia je adherentným typom motivácie, to znamená, že motív jej existencie prichádza z mimojazykového priestoru: individualizačným motivantom je potreba vytvoriť rečový, neuzuálny, exkluzívny lexikálny prostriedok, individualizačným motivátom je konkrétny okazionalizmus.

Za dôležitý, ba v istom zmysle fundamentálny aspekt teórie motivácie pokladáme motivačnú kooperáciu – spoluprácu medzi jednotlivými typmi lexikálnej motivácie. V príspevku sme si všimli: a) spoluprácu s tými motivačnými typmi, ktoré sú nejakým spôsobom reflektované v definičných vlastnostiach okazionalizmov (slovotvorná, temporálna, expresívna motivácia); b) spoluprácu s paradigmatickou motiváciou (aj jednorazové lexémy totiž vstupujú do lexikálnoparadigmatických vzťahov); c) spoluprácu s tými motivačnými typmi (sinterlingválnou, frazeologickou, sémantickou, abreviačnou a onymickou motiváciou), prostredníctvom ktorých možno rozšíriť tradičné chápanie okazionalnosti o ďalšie lexikálne javy (typologicky vyčleňujeme slovotvorné, sémantické, abreviačné, frazeologické, interlingválne, onymické okazionalizmy); d) motivačnú inkompatibilitu ako osobitý prejav kooperácie (individualizačná motivácia je inkompatibilná s tými motivačnými typmi, ktoré implikujú ustálenosť, reprodukovanosť či spoločenský konsenzus, napr. terminologická a sociolektická motivácia).

¹⁷ Sociolekticky motivované sú lexémy typické pre komunikáciu v istej spoločenskej skupine (slangizmy, profesionálna lexika, argotizmy).

Juraj Dolník v diskusii na konferencii poznamenal, že okazionalizmy tvoria akýsi komplement slovnej zásoby (nepatria do vlastnej slovnej zásoby) a okrem iného je pri nich aktuálna otázka integrovateľnosti do jazykového systému. Aj keď okazionalizmy nepochybne patria do periférie (vhodnejšie azda bude napísať: tvoria perifériu periférie lexiky), prejavuje sa pri nich vnútorná diferencovanosť a ukazuje sa, že ani pri okazionalnej nominácii sa nevarí z čistej lexikálnej vody, ale možno pozorovať rozličnú spätosť s jazykovým systémom (najviac späté s jazykovým systémom sú potenciálne slovotvorné okazionalizmy, najperiférnejšie sú interlingválne okazionalizmy).

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii.) Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontrapunkt významu a výrazu v esejistickom texte. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 6, s. 337 – 344.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionalná slovotvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Materiály zo sympózia konaného v rámci 7. zasadnutia Lexikologicko-lexikografickej komisie pri Medzinárodnom komitete slavistov (Nové Vozokany 24. – 26. apríla 1989). Red. V. Blanár et al. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Tvorivosť a reprodukovanosť v jazyku. In: Pange lingua. Zborník na počesť Viktora Krupu. Red. J. Genzor – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 131 – 146.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia nominácie. (K problému textových a lexikónových jednotiek nominácie.) In: Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4. konferencji Komisji Slowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Katowice 27. – 29. września 2000 r. Red. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000, s. 17 – 23.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Jazyk a spoločnosť: krátka „kariéra“ niektorých slov a významov slov (Príspevok k vymedzeniu pojmu efemérne slovo). In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 245 – 255.

DOLNÍK, Juraj: Logické princípy organizácie slovnej zásoby. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 3, s. 129 – 138.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

FINDRA, Ján: Štylistika úvodzoviek. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 6, s. 335 – 345.

FURDÍK, Juraj: Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej. In: Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Slowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (Katowice 27 – 29 września 2000 r.). Eds. K. Kleszczowa – L. Selimski. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2000, s. 59 – 62. Znovu publikované: FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia medzi ostatnými typmi lexikálnej motivácie. In: Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 391 – 396.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavoch. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 1, s. 30 – 38.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Slovtvorné potencie a ich komunikačná (okazionálna) realizácia. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Materiály z 3. konferencie o komunikácii. Banská Bystrica – Donovaly 11. – 13. septembra 1997. 2. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica 1999, s. 131 – 134.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Status okazionalizmu v hovorenej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 28. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1999, s. 102 – 109.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 146 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Príležitostná slovtvorba ako súčasť jazykovej interpretácie sveta. In: Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie. Eds. J. Sabol – L. Sišák. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 60 – 83.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova 1983. 161 s.

MICHALÍKOVÁ, Miroslava: Skratka ako lexikálna jednotka. [Diplomová práca.] Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 1999. 107 s.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. 2., uprav. vyd. Bratislava: Stimul 2007. 160 s.

OLOŠTIAK, Martin: Abreviačná a slovtvorná motivácia. In: Slovo o slove. Zborník Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Ročník 11. Ed. Ľ. Sičáková – Ľ. Liptáková. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2005, s. 39 – 50.

OLOŠTIAK, Martin: Interlingválna a slovtvorná motivácia. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 103 – 112.

OLOŠTIAK, Martin: Spolupráca slovtvornej motivácie s inými typmi lexikálnej motivácie. In: Jazykovedný časopis, 2009, roč. 60, č. 1, s. 13 – 34.

ŠTEKAUER, Pavol: An Onomasiological Theory of English Word-formation. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1998. 192 s.

ŠTEKAUER, Pavol: On the Theory of Neologisms and Nonce-formations. In: Australian Journal of Linguistics, 2002, roč. 22, č. 1, s. 97 – 112.

ON INDIVIDUALIZING MOTIVATION IN A LEXICON

Key words: lexicology, lexical motivation, individualized motivation, nonce-formations.

Individualizing motivation (IM) is understood as a special type of lexical motivation. This concept was first outlined by J. Furdík in his Theory of Motivation in a Lexicon (2008). IM, in his view, represents one of the seventeen types of lexical motivation. Motivated by means of individualizing motivation are nonce-formations (hapax legomena). The adjective „individualizing“ points out the fact that nonce-formations are individually formed, and its use is usually restricted to a one and only communication situation.

In the first part IM is compared with word-formation motivation (WFM). WFM is of intralinguistic provenience. IM is an extralinguistic entity because the motive of its existence derives from an individual communication demand of a single member of a speech community. IM answers the question Why a nonce-formation is a nonce-formation? in the following way: a lexeme is a nonce-formation because it reflects the individualized communication need of a single member of a speech community. The next part is devoted to the cooperation of IM with other types of lexical motivation (i.e. with WFM, temporal, expressive, paradigmatic, interlingual, phraseological, semantic, abbreviation and onymic motivation). The final section deals with the disappearance of IM which is accompanied by the acquisition of sociolectal motivation.

Úvahy nad slovotvorno-motivačnými vzťahmi kompozít (na materiáli češtiny)*

PATRIK MITTER

Pri synchronnom opise slovnej zásoby sa bežne pracuje s protikladom motivovanosti a nemotivovanosti jazykového znaku. V rámci lexiky sa odlišujú slová značkové (nemotivované) a opisné (motivované).¹ Zatiaľ čo pri značkových slovách nie je na synchronnej báze možné vysvetliť kauzálnu súvislosť medzi zvukovou formou slova a jeho významom, opisné slová svojou formálnou štruktúrou naznačujú svoj význam, resp. aspoň jeho niektoré prvky.

Všeobecne sa vymedzujú tri druhy motivácie lexikálnych jednotiek. Zvuková (invitatívna), ktorá spočíva v napodobovaní mimojazykových zvukov spätých s označovaným predmetom alebo javom (napr. *mňoukat*, *kdákat*). Sémantická (transpozičná) motivácia je založená na metaforickom alebo metonymickom prenášaní významu (napr. *oko* „zrakový orgán“, ale aj „slučka“, „krúžok z rôznych materiálov“, „vec/predmet, ktorý pripomína oko“).

Nás bude ďalej zaujímať predovšetkým motivácia slovotvorná, ktorá je z hľadiska systému v slovnej zásobe najvýznamnejším typom motivácie. Táto motivácia sa zakladá na morfematicko-slovotvornej korešpondencii slov (napr. *ryba* - *rybář*, *lovit* - *lovec*, *učit* - *učitel*). Slovotvorná motivácia umožňuje, aby sa slovo prostredníctvom svojich morfematických zložiek začlenilo do väčších (viac či menej) uzavretých, systémovo usporiadaných skupín, t. j. slovotvorných hniezd, slovotvorných typov a podtypov (pozri Furdík, 1993, s. 19 – 20).

V tejto štúdii sa budeme ďalej zaoberať slovotvornou motiváciou zložených slov. Budeme sa usilovať uplatniť doposiaľ vyskúmané aspekty slovotvornej motivácie derivátov priamo na zložené slová.² Vzhľadom na to,

* Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu Grantovej agentúry Českej republiky č. 405/06/P094 *Hybridní složeniny v současné češtině*.

¹ Pomenovania značkové a opisné slová sa používajú v českej tradícii podľa V. Mathesia.

² V slovotvornej literatúre je problematika slovotvorných vzťahov zväčša ilustrovaná na príkladoch slov derivovaných.

že sa primárne venujeme bohemistickej jazykovede, budeme svoje úvahy prezentovať na báze českého lexikálneho materiálu.

Pri teoretickom skúmaní otázok slootovornej motivácie sa ako zaujímavá javí otázka, aký je vzťah medzi slootovornou motiváciou a frekvenciou slov. Ako vyplýva z výskumov J. Furdíka (c. d., s. 37 – 38), ktoré realizoval na základe súborov slov spracovaných vo *Frekvenčnom slovníku slovenčiny* (Mistrík, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 726 s.; ďalej len FSS), ukazuje sa podstatný rozdiel v zastúpení motivovaných slov medzi najfrekvencovanejšími slovami. Medzi 500 najfrekvencovanejšími slovami v slovenčine je podľa FSS 78 slootovorne motivovaných (t. j. 15,6 %), pritom medzi 100 najfrekvencovanejšími slovami sú to iba dve slová (t. j. 2 %). Podiel slootovorne motivovaných slov sa zvyšuje smerom k menej frekvencovaným jednotkám. Medzi slovami na 101. – 200. mieste podľa frekvencie to je 11 slov (11 %), na 201. – 300. mieste a 301. – 400. mieste po 20 slov (20 %), na 401. – 500. mieste 25 slov (25 %). Zreteľný je nárast podielu slootovorne motivovaných slov medzi slovami na 8037. – 9568. mieste, kde je takýchto slov už 1183 (t. j. 77,3 %). Podľa globálneho odhadu M. Dokulila (1962, s. 105) tvoria slootovorne motivované slová viac ako 2/3 slovnej zásoby súčasnej češtiny. Tieto odhady by bolo potrebné spresniť analýzou frekvencie slootovorne motivovaných slov v súčasnej češtine i z toho dôvodu, že Dokulilove odhady vychádzajú zo slovnej zásoby češtiny na začiatku 60. rokov 20. storočia. Dynamika slovnej zásoby v priebehu uplynulých viac ako 45 rokov mohla vyššie uvedené údaje korigovať.

Pokiaľ ide o vzťah medzi zastúpením kompozít a frekvenciou slov, J. Furdík (c. d., s. 23 – 24) na základe analýzy vzorky 3080 slov z FSS (zhromaždených podľa tabuľky náhodných čísel) zistil, že medzi týmito 3080 slovami bolo 2007 slov slootovorne motivovaných (t. j. 65,10 % zo skúmanej vzorky), pričom kompozít bolo 318 (t. j. 10,33 % z tejto vzorky).³ Podiel kompozít v rámci slootovorne motivovaných slov dosahoval 15,85 %, čo potvrdzuje silnú pozíciu derivácie pri tvorení slov. Medzi kompozitami dominovali tie, ktoré boli utvorené čistou kompozíciou. Tie predstavujú podiel 92,45 % všetkých kompozít, 14,65 % slootovorne motivovaných slov a 9,55 % všetkých slov v skúmanej vzorke. Podiel kompozít utvorených na základe komplexných postupov dosahoval 7,55 % všetkých kompozít, 1,2 % slootovorne motivovaných slov a 0,78 % všetkých slov v skúmanej vzorke.

Slootovorná motivácia je jedným zo základných slootovorných vzťahov. Paralelným vzťahom k nej je fundácia. Medzi dvoma pomenovaniami je

³ Nie je však známe, či medzi kompozitami boli zahrnuté aj kompozitá pozostávajúce len z cudzích slootovorných základov. Pri nich nie je jasné, či boli do slovenčiny už prevzaté, alebo či boli utvorené až v slovenčine.

vzťah motivovanosti (motivácie) vtedy, ak sa pomenovanie B (motivované) objasňuje, ozrejmuje pomocou pomenovania A (motivujúceho) alebo naopak, a to po stránke výrazovej (formálnej) a významovej (sémantickej). Vzťah fundácie existuje medzi pomenovaním A i B, ak predpokladá pomenovanie A pomenovanie B (alebo naopak), alebo ak sa javí (a pociťuje) pomenovanie A ako základ (ide teda o pomenovanie základové, fundujúce pre pomenovanie B) pre pomenovanie B (ide teda o pomenovanie založené na pomenovaní A), resp. naopak (a to po stránke formálnej a sémantickej).

Pri synchrónnom opise slovotvorných vzťahov je možné konštatovať, že pojmy fundácia a motivácia sú dvomi rôznymi aspektmi toho istého reálneho vzťahu. V prípade fundácie ide o to, ktorým iným výrazom alebo ktorými výrazmi je daný výraz fundovaný, v prípade motivácie o to, ktorým iným výrazom je daný výraz motivovaný. Vzťah fundácie sa uplatňuje predovšetkým z pohľadu produktora reči, vzťah motivácie predovšetkým z pohľadu poslucháča, pri interpretácii slov. Preto sa tiež v praxi často uvažuje o jedinom vzťahu motivácie (pozri aj Mluvnice češtiny (1), 1986, s. 206 – 208). Nám ide o pohľad z hľadiska recipienta, o interpretáciu slov. Z tohto dôvodu používame ďalej v texte termín motivácia.

Motivačné vzťahy dané povahou slovotvorného systému môžu byť modifikované niektorými frekvenčnými či štylistickými činiteľmi. Čím nižšia je frekvencia a čím menšia je možnosť uplatnenia daného výrazu v komunikácii (vzhľadom na frekvenciu a štylovú oblasť motivovaného slova), tým slabšie sa príslušný motivačný vzťah pociťuje. Napr. substantívum *sebepochopení* treba z hľadiska slovotvorného systému považovať za derivát od slovesa *sebepochopit se*. Toto sloveso však nemusí byť v slovnej zásobe jazyka vôbec doložené alebo je jeho výskyt v nej ojedinelý. Z tohto dôvodu môžeme považovať substantívum *sebepochopení* za slovotvorne nemotivované slovesom *sebepochopit se*, ale naopak, za motivant pre toto prípadne vzniknuté (pokiaľ ešte nie je v slovnej zásobe doložené) sloveso.

Synchrónna motivácia nemusí reflektovať diachrónnu motiváciu slova, t. j. jeho genézu (aj keď slovo tak pôvodne bolo, resp. mohlo byť utvorené). Rozdiel teda môže existovať medzi motiváciou primárnou (t. j. v našom prípade genetickou) a motiváciou sekundárnou, ktorá je výsledkom prehodnotenia pôvodného motivačného vzťahu. Napr. zloženina *veršotvorství* sa mohla pri svojom vzniku opierať o substantíva *verš(e)* a *tvorství* (zastaraný výraz). Zo synchrónneho hľadiska sa však táto zloženina opiera o substantívum *verš(e)* a sloveso *tvoriť*, pretože substantívum *tvorství* sa v súčasnej češtine nevyskytuje. Z diachrónného hľadiska je možné hodnotiť tento spôsob ako kompozično-sufixálny, teda *verš-* + *-o-* + *-tvoriť* → *verš-* + *-o-* + *-tvor* + *-ství* → *veršotvorství* (za účasti alternácie *ř/r*).

Z hľadiska motivačnej intencie lexiky sa rozlišujú jej 4 základné typy (pozri Furdík, 2004, s. 80 – 83). Z podstaty kompozít vyplýva, že sú to slovo tvorne motivované lexikálne jednotky (nemôžu teda byť motivátom, t. j. slovo tvorne nemotivované) a sú zväčša aj motivantom pre ďalšiu lexikálnu jednotku či jednotky. Zloženina teda vzniká spojením minimálne dvoch slovo tvorných základov, a preto musí byť vždy slovo tvorne motivovaná. Súčasne však môže motivovať ďalšiu zloženinu. Napr. zloženina *časopis* je motivantom pre zloženinu *pornočasopis*, tá je motivantom pre derivát *pornočasopisecký*.

Zloženina teda môže byť motivantom pre derivát, napr. *velkomesto* → *velkomestský* (tá môže byť motivantom aj pre ďalší derivát, napr. adjektívum *velkomestský* motivuje adverbium *velkomestsky*). Niektoré zloženiny môžu byť paralelne motivantom pre ďalšie zloženiny, napr. zloženina *časopis* je motivantom pre zloženinu *pornočasopis* a súčasne aj pre derivát *časopisecký*. Schematicky môžeme pozície zloženín v slovo tvornom zväzku podľa nášho názoru znázorniť takto:

- a) motivujúca voľná syntagma/frazéma → zloženina → zloženina (zloženina → derivát)/derivát (→ derivát atď.);
- b) motivujúca voľná syntagma/frazéma → zloženina → derivát (derivát atď.);
- c) motivujúca voľná syntagma/frazéma → zloženina → zloženina → derivát → derivát → derivát atď.

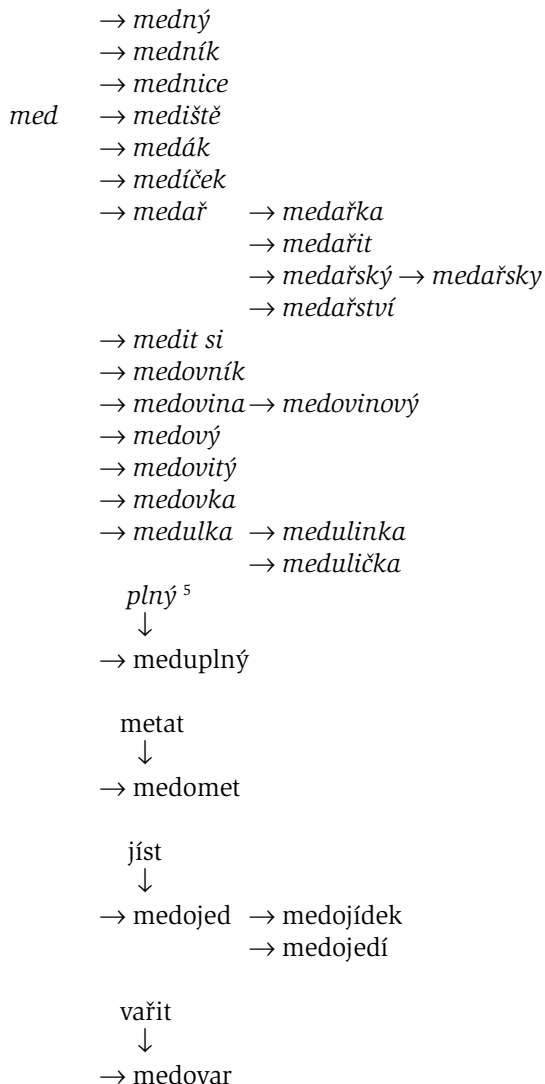
Zloženina je teda spravidla disponovaná na to, aby bola motivantom pre derivát alebo pre ďalšiu zloženinu (tá je pritom rovnakej slovo druhovej príslušnosti ako zloženina motivujúca). Derivačné schopnosti zloženín z hľadiska ich slovo druhovej príslušnosti môžeme schematicky znázorniť takto: substantívna zloženina → adjektívny derivát; adjektívna zloženina → adverbálny derivát, príp. substantívny derivát (ako výsledok transpozície); verbálna zloženina → substantívny derivát/adjektívny derivát. Z tohto zistenia vyplýva, že sa zloženina spravidla nenachádza na koncoch slovo tvorných radov, pretože sa od nej často môže tvoriť ešte derivát.

Prípady, keď sa zloženina nachádza na konci slovo tvorného radu, sú vzácnnejšie. Ide napr. o zložené substantíva, adjektíva, adverbá (nie však o adverbá odvodené od iných zložených slov), od ktorých už nie je možné tvoriť deriváty. Postavenie zloženín a derivátov v slovo tvorných radoch môžeme ilustrovať na príklade schémy slovo tvorného zväzku slova *med*. Túto schému sme prevzali z Dokulilovho *Tvoření slov v češtině 1* (1962) a upravili.⁴

⁴ Pozri tamže, s. 13. Pôvodnú schému sme upravili do podoby slovo tvorných radov a slovo tvorných paradigiem. Vynechali sme diachrónnu súvislosť slova *med* so slovom *medvěd*, pretože nie je z hľadiska ilustrácie postavenia kompozít v tomto slovo tvornom zväzku relevantná. Šípka naznačuje smer motivácie.

Schéma: **Znázornenie slovotvorného zväzku slova *med***

⁵ Domnievame sa, že slovotvornú motiváciu kompozít je možné znázorniť len zavedením slovotvorného radu druhého základu zloženiny. Tento druhý slovotvorný rad znázorňujeme vertikálne (t. j. ako druhú rovinu), pretože iné riešenie nie je možné. Vzniknutá schéma slovotvorno-motivačných vzťahov uvedených kompozít má teda plošný charakter.

sát
↓
→ medosavec
→ medosavka

ústa
↓
→ medoústý

sladký
↓
→ medosladký

téci
↓
→ medotoký

květ
↓
→ medokvěť

dar
↓
→ darovat
→ medodárný

nosit
↓
→ medonosný

mluvit
↓
→ medomluvný

Zo znázornenia motivačných vzťahov vyplýva, že kompozitá sú „ukončovateľmi“ slovotvorných radov v tých prípadoch, keď od nich už nie je možné ďalej tvoriť derivát (teda nové pomenovanie). Ukazuje sa, že tým konečným prvkom slovotvorného radu môžu byť zložené substantíva i adjektíva. Zložené substantíva – v prípade našej schémy *medomet*, *medovar*, *medokys*, *medosavec*, *medosavka* – sú konečným prvkom daného slovotvorného radu. Pokiaľ by bolo možné utvoriť od nich derivát alebo ďalšie kompozitum, potom by

táto motivujúca zloženina nebola konečným prvkom slovotvorného radu. Tak je to v prípade zloženiny *medojed*, ktorá je motivantom pre substantívny derivát *medojídek* a adjektívny derivát *medojedí*. Prípady, keď zloženina motivuje derivát a ten motivuje ďalší derivát (a ten zase ďalší derivát), sú pomerne časté. Najčastejšie ide o rady typu zložené verbum → odvodené substantívum → odvodené adjektívum → odvodené adverbium (napr. *spoluprodukovat* → *spoluproducent* → *spoluproducentský* → *spoluproducentsky*); zložené substantívum → odvodené adjektívum → odvodené adverbium (napr. *maloměsto* → *maloměstský* → *maloměstsky*). Od zložených adjektív sa tvoria substantíva ako výsledok transpozície onomaziologickej kategórie vlastnosti z adjektívneho do substantívneho výrazu (napr. *malomyslný* → *malomyslnost*) alebo sa tvoria derivované adverbiá ako výsledok spätnej transpozície onomaziologickej kategórie vlastnosti z adjektívneho do adverbiálneho výrazu (napr. *svatosvatý* → *svatosvatě*). Zložené adverbiá nie sú motivujúcim výrazom pre žiadne ďalšie slovo. Adverbiálne kompozitá tvoria pritom početne obmedzenú skupinu výrazov.

Zloženiny, ktoré sú motivantom pre ďalšie zloženiny, nie sú javom neobvyklým, napr. *watthodina* → *kilowatthodina* (ide o typ a), pozri vyššie). Prípady, keď súčasťou slovotvorného radu sú zloženiny pozostávajúce z troch a viacerých slovotvorných základov, sú zväčša obmedzené na terminologické potreby v oblasti chemického názvoslovía, napr. *benzenhexachlorid*_{/chem./}, *gastrocholecystoanastomóza*_{/med./}. Ide o výrazy zložené iba z cudzích slovotvorných základov. Z domácich či hybridných zloženín vznikajú takéto slovotvorné rady len výnimočne.

Prípady, keď zloženina motivuje ďalšiu zloženinu (a tá ešte ďalší výraz) a súčasne aj derivát (a ten rovnako ešte ďalší derivát), nie sú časté, predsa však existujú. Napr. zloženina *časopis* motivuje zloženinu *pornočasopis* (a tá ďalej derivát *pornočasopisecký*, ktorý je motivantom pre adverbium *pornočasopisecky*) a súčasne aj derivát *časopisecký* (a ten ďalej derivát *časopisecky*). Táto skutočnosť je daná už tým, že v češtine vznikajú zloženiny pozostávajúce z troch alebo viacerých slovotvorných základov (pričom aspoň jeden z týchto základov je domáci) iba ojedinele. Ide práve o zloženiny typu *pornočasopis* alebo napr. *benzinodisulfodisulfokyselina*. Tvorenie takýchto mnohočlenných zloženín – typické napr. pre nemčinu – nie je češtine ako flektívnemu jazyku vlastné.

Rovnako ako niektoré zložené substantíva ukončujú slovotvorné rady aj niektoré zložené adjektíva. Vo vyššie uvedenej schéme túto skutočnosť potvrdzujú zloženiny *medoústý*, *medosladký*, *medotoký*, *medokvětý*, *medodárný*, *medonosný*, *medomluvný*. Od nich nie sú doložené žiadne slová odvodené ani zložené. Ak by existovali (napr. derivované substantíva *medoústost*, *medosladkost*, *medotokost*, *medokvětost*, *medodárnost*, *medonosnost*, *medomluvnost*), potom

by vyššie uvedené zložené adjektíva neboli koncom príslušných slovotvorných radov. Tieto potenciálne substantívne deriváty sú podľa nášho názoru vo väčšej miere realizovateľné najmä vtedy, ak bolo motivujúce adjektívum utvorené komplexným spôsobom kompozično-sufixálnym. Túto domnienku potvrdzujú napr. už realizované názvy vlastností, derivované od zložených adjektív, ako napr. *duchapřítomnost* (*duchapřítomný* →), *tvrdohlavost* (*tvrdohlavý* →), *málomluvnost* (*málomluvný* →). Domnievame sa, že od adjektívnych zloženín utvorených komplexným spôsobom kompozično-transflexným sa derivované substantíva spravidla netvoria. K tomuto záveru nás vedie uzuálna nerealizovateľnosť hypotetických slov *medoústost*, *medokvětost*, *trojčipost*, *čtver(o)hlasost* derivovaných od predpokladaných motivujúcich zložených adjektív *medoústý*, *medokvěťý*, *trojčípý*, *čtver(o)hlasý*. Tieto zistenia by bolo potrebné potvrdiť na rozsiahlejšom materiáli adjektívnych zloženín.

Z vyššie uvedených príkladov vyplýva, že pokiaľ sa v slovotvornom rade objavuje zložené adverbium, zložené adjektívum a zložené substantívum, sú tieto výrazy buď koncom príslušného slovotvorného radu (zložené adverbiá), alebo prvkom, ktorý má schopnosť slovotvorný rad ukončovať. Po zložennom substantíve nasledujú v slovotvornom rade maximálne 2 slová (príklady so zloženinou *pornočasopis* pozri vyššie), výnimočne – len pokiaľ sú v slovotvornom rade zastúpené aspoň 2 kompozitá – 3 slová (príklad so zloženinou *časopis* pozri vyššie). Niektoré zložené substantíva môžu stáť na konci príslušného slovotvorného radu, napr. i vyššie uvedené zloženiny *medomet*, *medovar* a i.

Oproti zloženým substantívam, adjektívam a adverbiam sa zložené slovesá spravidla na konci slovotvorných radov nenachádzajú. Od nich sa zväčša tvoria substantívne deriváty (a od nich deriváty adjektívne a od nich ďalej deriváty adverbálne) a adjektívne deriváty, napr. rad *znovuvyzbrojit* → *znovuvyzbrojení* (dejové substantívum), *znovuvyzbrojit* → *znovuvyzbrožený*, ďalej *spoluprodukovat* (pozri vyššie). Ak sú zložené slovesá predposledným prvkom slovotvorného radu, blížia sa svojou schopnosťou slovotvorne motivovať ďalšie slová k zloženým adjektívam. Po zložennom slovese nasledujú v slovotvornom rade buď paralelne derivované substantívum a adjektívum (teda 1 prvok v paralelných slovotvorných radoch), alebo lineárne substantívum, adjektívum a adverbium (teda 3 prvky v slovotvornom rade). V druhom prípade sa zložené sloveso blíži z hľadiska schopnosti slovotvorne motivovať ďalšie slová k zloženým substantívam.

Zložené adverbiá stoja vždy na konci slovotvorného radu, pretože sa od nich deriváty ani kompozitá netvoria, napr. adverbálne kompozitá *pololeže*, *střemhlav*, *zprvopočátku*, nevlastné zloženiny *koneckonců*, *ostošest*_{/expr./}.

Z podstaty kompozít domácich a hybridných vyplýva, že z hľadiska domáceho slovotvorného systému ide vždy o výrazy slovotvorne motivované.

Kompozitá obsahujúce len cudzie slovotvorné základy môžu z tohto pohľadu patriť k výrazom slovotvorne motivovaným i nemotivovaným. Prvý prípad nastáva, ak je také kompozitum zložené iba z cudzích slovotvorných základov, ktoré v slovnej zásobe domáceho (v našom prípade českého) jazyka už existujú, napr. *mini-* + *-katalog* → *minikatalog*. V takom prípade však nie je jasné, či kompozitum bolo v tejto podobe do preberajúceho jazyka prevzaté, alebo či sa utvorilo až v ňom. Druhý prípad nastáva, pokiaľ je takého kompozitum zložené z cudzích slovotvorných základov, ktoré ešte neboli do daného domáceho jazyka prevzaté, a to ani ako samostatné lexikálne jednotky.

Niektoré motivačné vzťahy derivátov môžu byť chápané obojsmerne, t. j., že motivujúce slovo je vlastne týmto motivovaným slovom motivované. Na rozdiel od takýchto prípadov derivátov je však kompozitum vždy motivované syntagmou a v takom vzťahu nie je možné zamieňať motivant za motivát.

Nie celkom jednoznačné vzťahy však môžu existovať pri takých kompozitách, pri ktorých pri ich tvorení nie je ako motivant zastúpený systémovo predpokladaný člen. Ide o výrazy s koncovými komponentmi *-log*, *-fil*, *-holik*, *-man*, *-fob*, *-mil*, ktoré sa tradične považujú za deriváty utvorené transflexiou od slov s koncovými komponentmi *-logie*, *-filie*, *-holie*, *-manie*/*-mánie*, *-fobie*, *-milie*. Niekedy však môžu výrazy typu *jablkoholik*, *učomil* vzniknúť priamo kompozíciou a nie deriváciou od predpokladaného motivujúceho slova (napr. v uvedených prípadoch slová *jablkoholie*, *učomilie*). Tento slovotvorný medzičlánok môže buď úplne chýbať, alebo môže vzniknúť dodatočne k už utvorenému substantívu na *-holik*, *-mil*. Následne je tento „parolový“ slovotvorný vzťah prehodnotený na vzťah „languový“, takže zo vzťahu *učomil* → *učomilie* je vzťah *učomilie* → *učomil*. Existenciu slovotvorného medzičlánku typu *učomilie* je však niekedy možné iba predpokladať, pokiaľ ju nemožno vo fáze tvorenia príslušných výrazov typu *učomil* doložiť. Takéto pomenovania patria medzi potenciálne, t. j., pokiaľ v slovnej zásobe dosiaľ neexistujú, môžu byť ľahko utvorené. Táto skutočnosť je daná vysokou produktivitou niektorých komponentov (napr. práve komponentov *-logie*/*-log*, *-filie*/*-fil*, *-holie*/*-holik*, *-fobie*/*-fob*, *-manie*/*-mánie*/*-man*, *fobie*/*-fob*, *-milie*/*-mil* ap.), ktorá je daná vysokým stupňom spájateľnosti týchto komponentov s inými.

Veľký počet kompozít preberajú jazyky už v podobe hotových pomenovaní. V niektorých prípadoch sa jednotlivé komponenty zložených pomenovaní v cieľovom jazyku vyprofilujú ako produktívne slovotvorné prostriedky na tvorenie ďalších zloženín, napr. na základe prevzatého slova *workholik* (a podľa tohto modelu) sa vytvorili výrazy *jablkoholik*, *čajholik*, *čokoládoholik*, *estetoholik* atď. Na vznik uvedených pomenovaní pôsobí ako dynamický faktor tendencia k analogickému tvoreniu slov. Analogické tvorenie slov sa však nedá zaradiť do nejakých presných pravidiel. Toto „kopírovanie“ už existujúcich pomenovaní je dokladom toho, že sa v novej lexike uplatňuje predovšetkým

motivačná sila paradigmatických vzťahov a princípu analógie. Analogické tvorenie slov do istej miery ovplyvňuje aj slovotvornú potenciálnosť niektorých prvých alebo druhých komponentov. Táto potenciálnosť sa v novej lexike prejavuje ich možnou spájateľnosťou s väčším počtom domácich slovotvorných základov. Následne realizované lexikálne jednotky s týmito komponentmi tak zvyšujú počet hybridných slov a vytvárajú slovotvorné rady, pričom ich konečnosť nie je v mnohých prípadoch možné stanoviť (Rangelova, 1999, s. 36).

Okazionalitu odlišujeme v súlade s *Encyklopedickým slovníkom češtiny* (2002, s. 292 – 293) od slovotvornej potenciálnosti, pretože okazionálne jednotky sú pevnejšie viazané na daný kontext ako tie, ktoré vznikajú ako realizácie slovotvornej potenciálnosti niektorého slovotvorného prostriedku. Následné uplatnenie okazionálnych jednotiek mimo daného kontextu nie je zväčša možné, a to z dôvodu ich nefunkčnosti mimo takeého kontextu.

Pokiaľ vyššie uvedený slovotvorný medzičlánok vo fáze tvorenia substantív na *-mil*, *-holik* a *i*. nie je doložený, môže byť (v tomto prípade) kompozitum jediným motivantom derivovaného vzťahového adjektíva, napr. *jablkoholik* → *jablkoholický*. Po prípadnom utvorení slovotvorného medzičlánku môže byť toto derivované vzťahové adjektívum dodatočne vzťahnuté k tomuto medzičlánku ako k svojmu motivantu. V našom prípade by išlo o vzťah *jablkoholie* → *jablkoholický*. Vzťahové adjektívum môže byť následne chápané ako motivant oboch výrazov, t. j. *jablkoholie* a *jablkoholik*, napr. teda *jablkoholie* → *jablkoholický* a *jablkoholik* → *jablkoholický*. Súčasne dochádza k prehodnoteniu vzťahu *jablkoholik* → *jablkoholie* na vzťah opačný, t. j. *jablkoholie* → *jablkoholik*. Podobné prehodnotenie slovotvorných vzťahov sa týka dvojíc *znovuvýstavba* a *znovuvystavět*, *znovuotevření* a *znovuotevřít*, *znovupostavený* a *znovupostavit*. Pokiaľ by pri tvorení substantív a adjektív uvedených v predchádzajúcej vete nebolo príslušné sloveso ich motivantom, mohlo by byť k týmto menám utvorené dodatočne. Následne môže byť pôvodný motivačný vzťah substantívum (príp. adjektívum) → sloveso prehodnotený na vzťah sloveso → substantívum (príp. adjektívum).

Pri väčšine kompozít je však motivačný vzťah k svojmu motivantu jednoznačný, jednosmerný, bez možnosti paralelnej motivácie.

Záver

V prvej časti štúdie sme sa zaoberali postavením kompozít v slovotvorných vzťahoch. Skúmanie sme obmedzili na kompozitá domáce a hybridné. Ukazuje sa, že sa kompozitá spravidla nenachádzajú (okrem výnimiek) na konci príslušných slovotvorných radov.

Druhú časť štúdie sme zamerali na konkrétne prípady slovotvorno-motivačných vzťahov kompozít. Niektoré languovo podmienené slovotvorné vzťa-

hy môžu byť pod vplyvom parole prehodnotené, zväčša je však pri kompozitách vzťah k svojmu motivantu či motivátu plne v súlade so slovotvorným systémom češtiny. Možnosť paralelnej slovotvornej motivácie sa objavuje pri kompozitách s dejovým substantívnym alebo adjektívnym slovotvorným základom vo funkcii druhého komponentu.

LITERATÚRA

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: Nakladatelství ISV 1995. 202 s.
DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Praha: Academia 1962. 264 s.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Lidové noviny 2002.
FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.
FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
Mluvnice češtiny (1). Praha: Academia 1986.
RANGELOVA, Albena: K dvěma česko-bulharským paralelám. In: Konfrontační studium inováčních procesů ve slovanských jazycích. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 1999, s. 33 – 36.
REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2001.
Slovník spisovné češtiny (pro školu a veřejnost). 1., 2. a 3. vyd. Praha: Academia 1978, 1994, 2003.
Slovník spisovného jazyka českého. 2. vyd. (obsahuje i 1. vyd.). Praha: Academia 1989.

REFLECTIONS ON WORD-FORMATION MOTIVATIONAL RELATIONS OF COMPOSITE WORDS (ON THE MATERIAL OF CZECH)

Key words: composite word, composition, motivation, word-formation motivational relations

In the first part of this work we deal with the position of composite words in word-formation groups. We limited our research to the domestic and hybrid compounds. These compounds (with some exceptions) turn out to be at the end of the appropriate word-formation lines. In the second part we deal with the particular cases of word-formation motivational relations of composite words. Some word-formation relations in language can be influenced by parole, but with most compounds their motivational relation to the motivant or motivate is definite. The opportunity of parallel motivation occurs with compounds including an action noun in the position of the last component.

Náhľady na tvorenie slov v slovenčine a srbčine

ANNA MARIČOVÁ

Slovenčina a srbčina sú dva geneticky príbuzné a typologicky blízke slovanské jazyky, jeden zo západnej, druhý z južnej skupiny, ktoré sa vyvíjajú podľa vlastných vnútorných zákonitostí, s niektorými spoločnými alebo blízkymi znakmi, ktoré odkazujú na spoločný praslovanský základ. Všestranný výskum systémov týchto dvoch jazykov má pre používateľov z radov slovenskej populácie v Srbsku neoceniteľný význam. Synchronný výskum plánov formy a obsahu prináša poznatky o ich špecifickom vzťahu – vysokom stupni zhody v pláne formy a nižšom stupni zhody v pláne obsahu. Táto skutočnosť je predpokladom pre interferenciu.

Vývin slovenskej jazykovedy dlho šiel paralelne s českou jazykovedou, ako i vývin srbskej jazykovedy s chorvátskou, kde to bol aj jeden jazyk. Mnohé javy sú v nich často identické alebo veľmi blízke, čo si podľa našej mienky vyžaduje doklady z oboch paralelných jazykov, vyhýbajúc sa ostrej hranici.

Náhľady na miesto tvorenia slov v systéme jazyka a na jeho vzťah k iným jazykovedným disciplínam sa v jednotlivých jazykovedách líšia.

V čase, keď sa jazykoveda členila na fonetiku a gramatiku, tvorenie slov sa nepovažovalo za predmet jazykovedy, ale sa zaraďovalo do gramatiky ako osobitná časť náuky o slove. Až keď sa začali zdôrazňovať dve základné stránky jazyka: slovná zásoba a gramatická stavba, náuka o tvorení slov sa začala zaraďovať do lexikológie. V gramatikách sa tvorenie slov tradične zaraďovalo do morfológie, pretože väčšina autorov videla viacej styčných bodov s morfológiou než s lexikológiou. Kapitoly o tvorení slov sa v gramatikách zaraďovali za rozbor morfologickej problematiky slovných druhov. Takýto výklad je v *Slovenskej gramatike* z roku 1968 (Pauliny – Štolc – Ružička, 1968), keďže sú podľa mienky autorov spôsoby tvorenia typické pre určité slovné druhy. Tak utvorené slovo môže byť základom pre ďalšie tvorenie. Výsledkom tvorenia nových slov sú vždy nové lexikálne jednotky, nie gramatické tvary, čo má bližšie k lexikológii. V *Slovenskej gramatike* E. Paulinyho výklad má netradičný charakter pre slovenčinu. Kapitola o tvorení slov stojí po lexikológii a pred

slovnými druhmi, lebo „tento výkladový postup má naznačiť fungovanie jazyka v komunikácii“ (Pauliny, 1981).

Tvorenie slov v češtine skúmal M. Dokulil. Slovotvorbu M. Dokulil nazýva derivačnou morfológiou. Podľa neho „slovotvorba“ je základným prostriedkom dopĺňovania slovnej zásoby a upevňovania jej sémantiky, čo tesne súvisí s lexikológiou na jednej strane, ale zároveň sa tvorenie slov spája s morfológiou tým, že sú slovotvorné prostriedky v prvom rade „prostriedky morfémové“ a mechanizmus tvorenia slov má výrazne morfológický charakter (Dokulil, 1962, 1986).

Problematicku tvorenia slov v slovenčine najpodrobnejšie spracoval J. Horecký. Podľa neho náuku o tvorení slov treba jednoznačne zaradiť do lexikológie ako jej veľmi typickú časť aj vtedy, ak sa chápe ako derivačná morfológia, lebo je tvorenie slov odvodzovaním a skladaním iba jedným zo spôsobov obohacovania slovnej zásoby popri posúvaní významu, spájaní a preberaní slov (Horecký, 1957; 1959; 1964; 1971). Oblasť tvorenia slov sa v slovenskej lexikológii zdôrazňuje ako zreteľná prechodná oblasť medzi lexikálnou a inými rovinami (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980).

Podľa J. Furdíka základné poznatky z lexikológie sa tradične zaraďovali do morfológie. V rámci slovných druhov sa preberali poznatky o tvorení slov určitých slovných druhov, paradigmatika a ich gramatické kategórie. Silný vývin slovotvorby a lexikológie prinášal inovácie a ich zaznamenanie si z metodologických a pedagogických dôvodov vyžadovalo osamostatnenie (Furdík, 2003). Derivatológia je súčasťou lexikológie, ktorá je tesne spätá s inými rovinami jazyka, od morfológie po štylistiku. Je to náuka o slovotvornej motivácii, v ktorej nejestvujú ostré hranice medzi synchróniou a diachróniou (Furdík, 2004).

E. Sekaninová tvorenie slov tiež zaraďuje do lexikológie ako jej špecifickú disciplínu, ktorej aspekty zasahujú do morfológie a s ktorou sa navzájom prekrývajú. Autorka toto tvrdenie dokumentuje uzávermi, ku ktorým prišla na základe skúmania tvorenia slovies predponami (Sekaninová, 1980).

Podľa K. Buzássyovej k interakcii morfolologickej a lexikálnej roviny pri tvorení slov treba priradiť i syntaktickú, pretože pri skúmaní odvodených slov vo vete do popredia vystupuje vzťah slovotvorných a syntaktických štruktúr (Buzássyová, 1974).

V srbskej a chorvátskej jazykovede sa tiež rôznymi spôsobmi hovorí o tvorení slov. A. Belić, najznámejší juhoslovanský – srbský jazykovedec, podrobne a vecne rozoberal tvorenie slov pri jednotlivých slovných druhoch, ale sa nesnažil určiť mu miesto v jazykovede. Podľa neho náuka o tvorení slov predstavuje iba jednu časť náuky o slovách vôbec, no pojem lexikológie sa u neho nevyskytuje (Belić, 1949).

Podobne ako A. Belić i M. Stevanović pri tvorení slov nehovorí o lexikológii. V gramatike *Savremeni srpskohrvatski jezik*, ktorá je i teraz aktuálna, M. Stevanović tvorenie slov spracoval ako osobitnú časť po slovných druhoch

v rámci morfológie. Podľa neho v rámci náuky o slovách sa vyčleňuje osobitná časť tvorenie slov, ktorá sa zaoberá výskumom vzniku a zložením slov. Tvorenie slov treba odlišovať od tvorenia tvarov, ktorých význam závisí od vzťahu k iným tvarom (Stevanović, 1964).

V srbskej gramatike Ž. Stanojčiča a L. Popovića jedna časť má názov *Morfologija i tvorba reči* alebo sústava tvarov a sústava slov. Obe skúmajú slová v rámci slovných druhov z vlastného aspektu, podľa vlastnej metodológie a terminológie. Na jednej strane sú gramatický (tvarotvorný) základ a gramatické morfémy (ohýbacie prípony a tvary) a na druhej slovotvorný základ (koreň alebo kmeň) a slovotvorné morfémy – afixy (predpony a prípony) (Stanoyčič – Popović, 1999).

R. Simić tvorenie slov zaraďuje do morfológie (Simić, 2002).

S. Babić, chorvátsky jazykovedec, vo svojej knihe *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, ktorá bola vydaná v rámci Veľkej chorvátskej gramatiky v Záhrebe, podobne ako i Ján Horecký tvorenie slov chápe ako jazykovednú disciplínu, ktorá patrí do lexikológie, ktorú preto nemožno zaradiť do gramatiky, ale keďže sa slová tvoria na základe určitých mechanizmov, tvorenie slov patrí tiež do gramatiky. Podľa Babića tvorenie slov možno nazvať i lexikálnou morfológiou (tak ako ju nazýva i M. Dokulil), ale vtedy treba mať na zreteli, že sa pojem morfológie musí chápať v širšom zmysle. Ide tu vlastne o tvorenie slov morfémy: raz sa spájaním morfémy utvára nové slovo (lexika), inokedy sa iba mení tvar toho istého slova (morfológia). Celá Babićova kniha je vlastne štúdiom o tvorení slov, ktorá je spôsobom výkladu najbližšia slovenskej lexikológii (Babić, 1986, 1991, 2002).

V chorvátskej gramatike autori E. Barić a kolektív podobne ako i M. Stevanović v srbskej gramatike tvorenie slov ako osobitnú časť zaraďujú po morfológii a v nej dopodrobna analyzujú tvorenie jednotlivých slovných druhov predponami, príponami, skladaním a zrastaním. Podľa nich tvorenie slov je časťou gramatiky, ktorá skúma štruktúru slov a určuje pravidlá tvorenia nových slov a tesne je spätá so slovotvornou motiváciou (Barić, 1997).

Podľa D. Šipku lexikológia sa ako vedná disciplína úplne osamostatnila iba v posledných desaťročiach – najmä v 80. a 90. rokoch 20. st., hoci sa lexikologickými otázkami zaoberali ešte v antickej dobe. Tvorenie slov je časťou alebo subsystémom lexikológie a treba ho brať buď ako lexikologickú disciplínu s vysokým stupňom autonómie, alebo ako osobitnú disciplínu mimo lexikológie. Predmetom tvorenia slov je spôsob spájania slovotvorných morfémy a proces formovania lexém. Tvorenie slov úzko súvisí nielen s lexikológiou, ale i s inými jazykovednými disciplínami, v prvom rade s fonetikou a fonológiou, s morfológiou, psycholingvistikou. D. Šipka tiež uvažuje o tom, či tvorenie netreba zaradiť do morfológie, pretože taká tradícia má silnú oporu v americkej lingvistiky, no jeho kniha je založená na stanoviskách, ktoré jasne

ukazujú, že je to lexikologická disciplína a morfémy, ktoré sa zúčastňujú pri tvorení tvarov, sa líšia od tých, ktoré tvoria lexémy (Šipka, 1998).

V gramatike chorvátskeho jazyka, ktorej autormi sú J. Silić a I. Pranjković, tvorenie slov sa zaraďuje do morfológie. Jazykovedná disciplína, ktorá skúma tvorenie slov a tvorenie tvarov, sa nazýva slovotvorba alebo morfológia a v gramatike sa tvorenie slov uvádza po ohýbaní (Silić – Pranjković, 2005).

V novšom období sa tvorením slov ako osobitnou jazykovednou disciplínou v srbčine zaoberá I. Klajn v knihách: *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 1. Slaganje i prefiksacija. a Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 2. Sufiksacija i konverzija*. Zaraďuje ju do gramatiky ako osobitnú časť po morfológii, pred syntax. Autor vychádza z konštatácie, že tvorenie slov nie je iba sufexácia, ako sa veľmi dlho chápalo, keď sa tvorenie stotožňovalo s odvodzovaním pomocou prípony, ale i prefixácia (Klajn, 2002, 2003).

Medzi najmladších jazykovedcov, ktorí sa v srbčine zaoberajú lexikologickou problematikou, patrí R. Dragičević, podľa ktorej tam patrí i tvorenie slov. Tvorenie slov sa v srbistike tradične chápe ako časť morfológie, pretože sa zameriava na otázky formálnej štruktúry slov. Sémantika sa rozumie, ale je v úzadí. Podľa nej v súčasnosti sa tvorenie slov čoraz častejšie skúma zo sémantického uhla a nazýva sa sémantickou deriváciou, ktorá je tesne spätá s morfológickou, ktorú netreba zaraďovať do lexikológie, ale ju skúmať paralelne s morfológickou ako súčasť tvorenia slov. Totiž podľa súčasných lexikológov význam slov treba skúmať paralelne s tvorením (Dragičević, 2007).

Základom výskumu tvorenia slov je slovotvorná štruktúra, ktorú tvoria slovotvorný základ a slovotvorná prípona, resp. predpona alebo dva slovotvorné základy vo vzájomnom vzťahu. Pri tvorení príponou na prvom mieste je diferencujúci alebo určovaný prvok – slovný základ a na druhom identifikujúci, určujúci – prípona. Pri tvorení predponou poradie je opačné, tam je na prvom mieste identifikujúci prvok – predpona a na druhom diferencujúci prvok (Horecký, 1971).

Všetky slová v rámci slovnej zásoby možno z formálneho hľadiska deliť podľa spôsobu utvorenia a podľa zloženia. Keď ide o utvorenie, slová sa členia na slovotvorný základ a formant (príponu – predponu) a podľa zloženia sú slová prvotné (neodvodené), odvodené a zložené. Tak odvodené, ako i zložené slová sú vždy charakterizované dvojčlennou slovotvornou štruktúrou. Pri odvodených slovách je to slovotvorný základ a prípona alebo predpona, pri zložených slovách sú to dva alebo viacej základov, ktoré sú nositeľmi významu slova. V porovnávaných jazykovedách sa nerovnako chápu pojmy odvodených a zložených slov, kým sa názory o neodvodených – prvotných slovách vôbec nelíšia.

V slovenčine a češtine sú odvodené slová tie, ktoré popri slovotvornom základe majú ešte predponu alebo príponu, alebo súčasne obe. Ovodenosť sa môže uvedomovať, ale sa nemusí. Význam odvodeného slova je často vzdialený od významu základného slova. Zložené slová pozostávajú z dvoch slovotvorných základov plnovýznamových slov.

Podľa A. Beliča jednoduché – neodvodené slová nezávisia v momente prehovoru od iných slov, cítia sa ako jednoduché, nezávislé od vzniku. Oproti nim zložené slová pozostávajú najmenej z dvoch slov, s jednotným významom, ale sa musia cítiť ako zložené. Časti zloženého slova si zachovávajú svoju samostatnosť. Jednotnosť významu sa dosahuje určovaním jednej časti druhou a spájaním oboch častí spoločnou funkciou alebo spoločným významom. Je to voľná kombinácia dvoch samostatných častí v jednotnom významovom pojme. Pokiaľ v slove cítiť polaritu, dovtedy možno hovoriť o ozažstnom zloženom slove. Slová, v ktorých sa cíti základ a odvodzovacia prípona, sú odvodené slová. Pri odvodených slovách sa musí cítiť, že sú utvorené zo spoločného základu a prípony (Belič, 1949).

M. Stevanović zastáva Beličovo stanovisko. Podľa neho neodvodené slová, na rozdiel od odvodených, nemožno deliť. Odvodené slová majú vždy jednu spoločnú časť, ktorá pre všetky odvodené slová býva nositeľom spoločného základného významu, ktorý sa pripojením odvodzovacej prípony mení, alebo sa modifikuje. Zložené slová sú utvorené z dvoch alebo viacerých slov alebo z dvoch alebo viacerých slovotvorných základov (Stevanović, 1964).

E. Baričová v chorvátskej gramatike uvádza, že odvodené slovo pri tvorení súvisí s jedným slovom a sám postup toho tvorenia sa nazýva odvodzovaním. Keď slovo pri tvorení súvisí s dvoma slovami, vtedy sa hovorí o zloženom slove a postup takéhoto tvorenia sa nazýva skladaním (Barič, 1997).

Tak v slovenčine, ako i v srbčine, ale i v češtine a chorvátčine nové slová možno tvoriť odvodzovaním a skladaním. V slovotvornej štruktúre týchto slov možno rozlišovať slovotvorný základ, predponu (prefix) a príponu (sufix). Predpona a prípona sú slovotvorné formanty, ktorými sa tvoria nové slová alebo sa modifikuje lexikálny význam slovotvorného základu. Slovotvorné postupy prefixácie a sufixácie sa od seba líšia miestom pripojenia predpony alebo prípony k slovotvornému základu a dôsledkami, ktoré z neho vyplývajú. Vzťah slovotvornej prípony a základu je oveľa tesnejší než vzťah predpony a slovotvorného základu. Prípona vždy súvisí s lexikálnym významom slovotvorného základu, stojí za základom, ktorý rozširuje, a dáva slovu novú tvaroslovnú charakteristiku. Ako samostatné slovo sa nevyskytuje, lebo nemôže fungovať sama osebe ako osobitné slovo. Prípona neformuje slovo ako celok, ale má funkciu gramaticky klasifikačnú, lebo zaraďuje slovo k určitému paradigmatickému typu. Prípony tvoria formálne a sémanticky vyhradenú a pomerne stálu sústavu, ktorá je typická pre každý jazyk a v rámci neho

pre jednotlivé slovné druhy. Najčastejšie sa vyskytujú pri tvorení podstatných a prídavných mien.

V slovenčine a češtine sa slová utvorené predponou alebo príponou, alebo súčasne i predponou i príponou považujú za odvodené (Horecký, 1971).

Podľa A. Belića slová utvorené zo slovotvorného základu a prípony sú odvodené (Belić, 1949). M. Stevanović o odvodzovaní tiež hovorí ako o jednom z najčastejších spôsobov tvorenia slov v srbčine. Podľa neho prípony nemajú vlastný význam, ale určitým spôsobom modifikujú slovotvorný základ. Najčastejšie sa vyskytujú pri tvorení podstatných a prídavných mien (Stevanović, 1964).

Autori chorvátskej gramatiky považujú prípony za synsémantické slová, ktoré nemajú vlastný význam, ale sú nositeľmi špecifického významu slov (Brabec – Hraste – Živković, 1961). Podľa S. Babića odvodzovanie príponami je najcharakteristickejšim spôsobom tvorenia slov v chorvátskom jazyku. V slovách má vždy pevné miesto – stojí na konci slova, nikdy nemôže byť slovotvorným základom, nevyskytuje sa samostatne, nemôže tvoriť sémantické jadro slova, ale modifikuje význam slovotvorného základu (Babić, 2002).

V slovenčine sa odvodené slová tvoria i predponou – prefixom. Predpona stojí pred slovotvorným základom, ktorý významovo modifikuje, ale neuplývajú na zmenu gramatického charakteru. Na rozdiel od prípon predpony sa voľnejšie spájajú so slovotvorným základom. Väčšina domácich predpôn sa môže vyskytnúť ako samostatné slovo – ako predložka, hoci medzi nimi nie vždy jestvujú významové paralely. Tak predpony, ako i prípony tvoria osobitný systém pri každom slovnom druhu. Predpony sú najtypickejším prostriedkom na odvodzovanie slovík, hoci sa nimi môžu tvoriť aj iné slovné druhy (Horecký, 1971; Dokulil, 1986).

Pri opise tvorenia nových slov slovotvornou predponou mienky slovenských, českých, srbských, chorvátskych, macedónskych a slovinských lingvistov sa rozchádzajú.

V duchu tradičnej mladogramatickej jazykovedy A. Belić predponové slová kvalifikuje ako zložené slová (Belić, 1949). Tiež v tom duchu E. Barićová hovorí, že sa tvorenie predponami považovalo za osobitný typ skladania a slová utvorené predponami sa nazývali zloženými (Barić, 1979). Podľa M. Stevanovića slová, ktoré vznikli spojením predložky so slovom, sú zložené, a predložka sa v takom spojení stala predponou (Stevanović, 1964). Autori chorvátskej gramatiky hovoria, že sú predpony i dnes väčšinou samostatné slová (predložky), z čoho vyplýva, že slová, ktoré obsahujú predpony, sú zložené. „Kompozitá sú slová s predponami, ktoré sú predložky“ (Brabec – Hraste – Živković, 1961).

Trochu inak o predponových slovách hovorí S. Babić. Pre gramatickú zvláštnosť predpôn, pretože mnohé predpony ani nie sú samostatnými slovami, a že aj tie, ktoré sú, často v utvorenom slove nemajú ten význam, ktorý

majú ako samostatné slová – tvorenie predponami sa zaraďuje k odvodzovaniu a nie k skladaniu. Predsa kvôli definícii o odvodzovaní a skladaní a kvôli jednotnosti pri tvorení takýto spôsob sa bude považovať za skladanie a také slová za zložené, ale bude to typ osobitných zložených slov (Babić, 2002).

D. Šipka hovorí o dvoch spôsoboch tvorenia slov: o odvodzovaní (derivácii) a o skladaní (kompozícii). V prvom prípade sa vyskytuje slovotvorný základ a slovotvorná morféma a v druhom dva slovotvorné základy. Ďalej hovorí o sufixálnom a prefixálnom odvodzovaní. Odvodzovanie predponami sa vyskytuje iba pri slovesách. Z toho vyplýva, že D. Šipka tvorenie predponami považuje za odvodzovanie (Šipka, 1998).

V jednej z najnovších srbských kníh o tvorení slov I. Klajn (súčasný srbský jazykovedec) konštatuje: keďže predpony nie sú predložky (nie sú samostatné slová), prefixáciu nemožno považovať za skladanie. Prefixácia a sufixácia sú dva osobitné, ale blízke spôsoby tvorenia slov. Ako nazvať tvorenie predponami: afixáciou alebo deriváciou (odvodzovaním)? Prijateľnejšie by bolo odvodzovaním, no keďže je v srbčine tento termín zaužívaný iba pre tvorenie príponami, I. Klajn si utvoril nový názov. Slovo utvorené predponou nie je zložené, ale ani odvodené, je *prefixálom* (Klajn, 2002).

Pri čisto prefixálnej tvorbe predpona sa pripína na celé slovo, ktoré zostáva v rámci tej istej gramatickej kategórie slov ako i základné slovo v oboch porovnávaných jazykoch. Predponami sa najčastejšie tvoria slovesá, čo predstavuje najproduktívnejší spôsob ich tvorenia v oboch jazykoch.

Hoci sa voľakedy predponové slová (slovesá) i v slovenčine považovali za zložené, J. Horecký odôvodňuje, prečo tu nejde o zložené slová. Podľa neho do úvahy sa berie iba formálna stránka predpôn a predložiek, čo nemôže byť presvedčivá paralela. Tak predložky, ako i predpony majú viacej významov, ktoré nie sú paralelné. Významy predpôn pri slovesách majú samostatný vývin, kým časti zložených slov ho nemajú. Pri zložených slovách prvá časť nikdy nevyjadruje nejaký gramatický význam – nemá gramatickú funkciu. Oproti tomu predpona skoro pravidelne pri slovesách býva nositeľom slovesného vidu. Pri zložených slovách cítiť určitú voľnosť – do oboch častí možno dosadzovať, kým pri odvodených slovách je jedno miesto pevne obsadené predponou alebo príponou a len na to druhé možno dosadzovať. Keďže sa predpony voľnejšie spájajú so slovotvorným základom ako prípony, to pravdepodobne vplývalo na niektorých jazykovedcov, aby predponové slová chápali ako zložené (Horecký, 1957; 1971).

V južnoslovanských jazykoch sa náhľady na túto problematiku rozchádzajú. Tak napr. podľa A. Belića slovesá s predponami sú ojazstné zložené slovesá, pretože si predpony ako časti zloženého slovesa zachovávajú určitú autonómiu a vnášajú doň buď zmenu reálneho významu, alebo zmenu slovesného vidu (Belić, 1949). V macedónčine sa tvorenie predponou nazýva odvo-

dzovaním (Kepeski, 1950; Koneski, 1976). V slovinčine sa tvorenie príponami a predponami považuje za dva odlišné spôsoby tvorenia slov – jedno je odvodzovanie a druhé zostavovanie, ale nie skladanie ako v srbčine. Zostavené slová sú tie, ktoré pozostávajú zo slovotvorného základu ako samostatného slova a predpony, ktorej významy možno cítiť samostatne (Toporišič, 1972; 1981). Podľa M. Stevanovića predpona vnáša do slovesa, s ktorým tvorí zložené slovo, určitú zmenu významu. Základný význam slova sa zachováva a predpona vplýva na zmenu slovesného vidu a na určitý spôsob modifikuje význam zloženého slova (Stevanović, 1964). Autori Težak – Babić vidia svojráznosť predponového tvorenia v tom, že je napr. prvou časťou zloženého slova (slovesa) tzv. funkcionálne, gramatické slovo, ktoré význam nadobúda podľa funkcie zo syntaktického vzťahu (Težak – Babić, 1966). Podľa R. Simića predpony sú podľa pôvodu predložky, a preto ich treba brať ako osobitné základy, aj keď sa podľa významu a funkcie od nich líšia a majú bližšie k príponám a v jazykovede sa často vyrovnávajú (prefix = sufix ako prípona). Keď však hovorí o slovesách utvorených predponou, charakterizuje ich ako zložené. Hovorí totiž, že sú predpony nositeľmi príslovkových významov, ktoré zrastajú s významom slovesného základu a tvoria zložené slovo (Simić, 2002).

Nie vždy možno určiť morfematickú štruktúru odvodeného slova v porovnávaných jazykoch, pretože sa stáva, že predpona stratí svoj význam a funkciu a spolu so základným slovom tvorí nedeliteľný celok a pôsobí ako neodvodené – ťažko rozložiteľné slovo (Peciar, 1962).

V porovnávaných jazykoch sú zložené slová tie, ktoré sa skladajú zo slovných základov dvoch, zriedka z viacerých, plnovýznamových slov, ktoré určujú význam utvoreného slova (Pauliny – Štolc – Ružička, 1968; Dokulil, 1986; Stevanović, 1964; Babić, 2002).

Podstatou slovotvornej štruktúry (ozajstných) zložených slov je spojenie plnovýznamových slovných základov do jednej lexikálnej jednotky. Pripojenie komponentov v kompozitách je voľné. Pri mechanickom priradení do kompozít zložky sú zreteľné a paralelné samostatné slová sa v jazyku často vyskytujú v tom istom význame. Spájanie zložiek v zloženom slove môže byť spojkové a bezspojkové. Časti zloženého slova si zachovávajú pôvodný význam, zatiaľ čo nové slovo okrem významu obsiahnutého v zložkách dostáva i celkový význam.

Pri tvorení zložených slov sa zúčastňujú dve autosémantické slová na rozdiel od odvodzovania, kde je jedno synsémantické a druhé autosémantické. Zložené slovo tvoria buď dva rovnocenné členy, alebo – určovaný a určujúci. Určovaný člen je obyčajne na konci slova, ktorý do zloženiny nikdy nevstupuje ako hotové slovo, ale sa tvorí buď odvodzovaním príponou, alebo zmenou tvaroslovných charakteristík. Určujúci člen sa vyskytuje v podobe čisto slovotvorného základu. Druhý člen zloženiny je bližšie určený, determinovaný prvým.

Príspevok mal za cieľ ukázať na jednotlivé náhľady slovenských a srbských jazykovedcov na problematiku tvorenia slov v rámci systémov dvoch jazykov.

LITERATÚRA

- BABIĆ, Stjepan: Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku. Zagreb: Globus 2002.
- BARIĆ, Eugenija [et. al.]: Hrvatska gramatika. Zagreb: Školska knjiga 1997.
- BELIĆ, Aleksandar: Savremeni srpskohrvatski književni jezik. 2. Nauka o građenju reči. Beograd: Naučna knjiga 1949.
- BRABEC, Ivan – HRASTE, Mate – ŽIVKOVIĆ, Sreten: Gramatika hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb: Školska knjiga 1961.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: VEDA 1974.
- DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962.
- DRAGIČEVIĆ, Rajna: Leksikologija srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike 2007.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004.
- HORECKÝ, Ján: O tvorení slovies predponami. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 3, s. 141 – 155.
- HORECKÝ, Ján: Slovtvorná sústava slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959.
- HORECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964.
- HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.
- KEPESKI, Krume: Makedonska gramatika. Skopje: Državno knjigoizdateljstvo 1950.
- KLAJN, Ivan: Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 1. Slaganje i prefiksacija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Novi Sad: Matica srpska 2002.
- KLAJN, Ivan: Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 2. Sufiksacija i konverzija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 2003.
- KONESKI, Blaže: Gramatika na makedonskiot literaturnen jazik 1 – 2. Skopje: Prosvetno delo 1976.
- ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.
- PAULINY, Eugen – ŠTOLC, Jozef – RUŽIČKA, Jozef: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.
- PAULINY, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.
- PECIAR, Štefan: O homonymii slovesných predpôn. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 1, s. 3 – 22.
- SEKANINOVÁ, Ella: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava: VEDA 1980.
- SILIĆ, Josip – PRANJKOVIĆ, Ivo: Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta. Zagreb: Školska knjiga 2005.
- SIMIĆ, Radoje: Srpska gramatika 1. Beograd – Nikšić: Jasen 2002.
- STEVANOVIĆ, Mihajlo: Savremeni srpskohrvatski jezik. 1. Beograd: Naučno delo 1964.
- ŠIPKA, Danko: Osnovi leksikologije i srodnih disciplina. Novi Sad: Matica srpska 1998.
- TEŽAK, Stjepko – BABIĆ, Stjepan: Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika za osnovne i druge škole. Zagreb: Školska knjiga 1966.
- TOPORIŠIČ, Jože: Slovenska slovnica. Maribor: Založba obzorja 1972.

OPINIONS ON WORD FORMATION IN SLOVAK AND SERBIAN

Key words: the place of word formation in Slovak and Serbian, words categorized according to the manner of formation, derivation – compounding, suffixes – prefixes

The paper elaborates various views of word formation in Slovak and Serbian linguistics. The position of word formation is analyzed with respect to other linguistic disciplines in these two Slavic languages. On some occasions word formation is placed within lexicology, on others within morphology. A special place in word formation is given to the division of words according to the manner of formation – with suffixes or prefixes – and different interpretations of prefixation processes. A particular emphasis is put on the words formed with prefixes which are treated as derivatives in Slovak and as compounds in Serbian.

Typy kompozít v slovenčine a srbčine

ANNA MAKIŠOVÁ

V práci sa zameriavame na konfrontačný výskum kompozít v dvoch geneticky príbuzných jazykoch, v dvoch slovanských jazykoch v kontakte, v slovenčine a srbčine. Analyzujeme a opisujeme kompozitá zo synchronného hľadiska. Z metodologického hľadiska východiskovým jazykom je slovenský jazyk, kategória kompozít v spisovnej slovenčine. V srbskom jazyku sme nie vždy hľadali korešpondujúce ekvivalenty, ale lexémy podľa uvedeného slovo-tvorného modelu. Základný materiál, ktorý v práci analyzujeme, vyxcerptovali sme z explikatívnych slovníkov slovenského a srbského jazyka, a to zo Slovníka slovenského jazyka I – V (Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959 – 1965), Slovníka súčasného slovenského jazyka A – G (Bratislava: Veda, 2006), ktorý obsahuje viac než 30 000 heslových slov, a v srbčine sme materiál čerpali z Rečnika srpskohrvatskog književnog jezika I – VI (Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska, 1967 – 1969, I – III i Novi Sad: Matice srpske, 1971 – 1976, IV – VI), ktorý obsahuje vyše 143 000 hesiel. Slovenský materiál sme čerpali aj zo Slovníka koreňových morférov slovenčiny (Sokolová, M. – Ološtiak, M. – Ivanová, M. a kol. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005).

Zložené slová v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny sú frekventované. Zastúpenosť badať najmä v odbornej terminológii, publicistických textoch a v spoločensko-politickej komunikačnej sfére. Kompozitá sú zastúpenejšie v písanej podobe jazyka. Ide hlavne o preberanie z cudzích jazykov. V predchádzajúcich obdobiach nové lexémy sa tvorili prevažne prefixáciou a sufixáciou, kým v súčasnosti je zastúpené skladanie slov. Ako uvádza K. Buzássyová (2003), pri skladaní nedochádza k alternačným zmenám, čo je vhodné najmä pri tvorení termínov vo vede a technike.

V slovenskej lingvistickej literatúre problematika tvorenia kompozít spracovaná je parciálne. V staršej literatúre tvorenie slov ako osobitná náuka sa zaraďovalo do gramatík. Iní autori zase tvorenie slov zaraďovali do morfológie. V súčasnosti patrí do lexikológie. K významným prácam o slovo-tvorbe patria práce J. Horeckého *Slovo-tvorná sústava slovenčiny* (1959) a *Slovenská*

lexikológia I. Tvorenie slov (1971). Súčasný trendy v slovotvorbe podali autori *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* J. Horecký, K. Buzáßsyová, J. Bosák a kol. (1989). Autori pozornosť sústredili hlavne na internacionálne a hybridné zloženiny. Podobne aj v štúdiách, ktoré boli uverejnené v poslednom období, analyzujú sa hybridné alebo internacionálne kompozitá. Medzi práce tohto druhu zaraďujeme aj najnovšie publikované derivatologické dielo Juraja Furdíka *Slovenská slovotvorba*. Autor niektoré kapitoly venuje kompozitám. K. Vužňáková vo svojej štúdii (2006) na s. 15 uvádza, že kompozitám sa venuje menšia pozornosť v porovnaní s odvodenými slovami.

V srbskej lingvistickej literatúre o kompozitách sa píše v prvom rade v gramatikách (Mihailo Stevanović: *Savremeni srpskohrvatski jezik*, 1975, Stjepan Babić: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, 1986) a najnovšie túto problematiku podal Ivan Klajn v monografii *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku I.* (2002). Prístupné sú aj početné štúdie, v ktorých sa spracúvajú jednotlivé typy kompozít (Vukičević, Rakić).

V lingvistickej literatúre kompozitám sa venovalo menej priestoru v porovnaní s odvodzovaním. To preto, že v slovanských jazykoch na prvom mieste je tvorenie slov príponami a v menšom počte predponami. V súčasnosti sa kompozícia dostáva do popredia, keď do slovenčiny, srbčiny, ale aj do iných jazykov sa dostávajú najmä internacionalizmy utvorené z gréckych, latinských, anglických základov.

Zložené slová (kompozitá) majú v porovnaní s odvodenými názvami niektoré výhody. Umožňujú explicitnejšie vyjadriť znaky pojmu než deriváty. K. Buzáßsyová cituje poľskú bádateľku H. Jadacku, ktorá nárast tvorby „zložených slov vidí v uľahčení takýchto slovotvorných techník tým, že pri nich nedochádza k morfonologickým (alternačným) zmenám, čo je vítanou vlastnosťou najmä pri tvorení termínov vo vede a technike, ktoré dnes výrazne ovplyvňuje komunikáciu“ (Buzáßsyová, 2003, s. 31). Také zložené slová vznikajú v oblasti vedy a techniky, utvárajú sa z dvoch základov. „Zložené slovo (kompozitum) vzniká vtedy, keď sa jeden denotát prestáva označovať dvoma slovami a v závislosti od komunikačnej situácie sa označuje iba jedným slovom, pričom niekedy aj viacslovný výraz, aj jednoslovný výraz fungujú v jazyku paralelne. Zložené slovo ako pomenovacia jednotka sa teda skladá z dvoch, výnimočne troch slov (koreňových morfém), ktoré sú v logicko-syntaktickom vzťahu a tvoria osobitnú formálno-sémantickú (lexikálnu a gramatickú) jednotu“ (Horecký – Buzáßsyová – Bosák a kol., 1989, s. 230).

„Zložené slová sa tvoria spájaním dvoch plnovýznamových slov, teda obsahujú aspoň dve koreňové morfémy. Podľa gramatickej povahy druhej časti sa zložené slová členia do jednotlivých slovných druhov: zložené podstatné mená, zložené prídavné mená, zložené slovesá a pod.“ (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, s. 131). Aj prvá časť v rámci jedného zloženého slova môže

patriť k rozličným slovným druhom. Podľa toho rozlišujeme aj rôzne typy zložených slov.

V práci sme sa zamerali na výskum autosémantických slovných druhov.

Substantívne kompozitá

V závislosti od štruktúry substantívnych kompozít rozlišujeme viac typov. V prvom rade na základe toho, ku ktorému slovnému druhu patrí prvá časť lexémy. V práci vyznačujeme prvý slovotvorný základ, ktorý je „spojený“ s druhým slovotvorným základom spájacou morférou -o-, -e-, -i- alebo -ø-. V kompozitách spájacia morféma nemá žiadnu sémantickú funkciu, nemodifikuje význam slova tak ako sufix alebo prefix, má funkciu len spojiť dve lexémy. Základné kritérium pri zaraďovaní kompozít do jednotlivých typov je morfológické zaradenie prvej časti zloženiny. Tak v rámci substantívnych kompozít vyčlenili sme niekoľko typov. V rámci jednotlivých typov vyčlenili sme aj podtypy na základe morfológických charakteristík.

1. substantívum + spájacia morféma + substantívum

Tento typ je častý a produktívny a v rámci neho vyčleňujeme niekoľko podtypov:

1. V prvej časti kompozít vyskytuje sa podstatné meno mužského rodu, napr.: *bleskozvod*, *bratovrah*, *lesostep*, *stredobod*; *brakorazvod*, *gradonačelník*, *juzozapad*, *konjorep*. Prvá časť uvedených kompozít končí sa na konsonant, má podobu nominatívu jednotného čísla a po ňom nasleduje spájací vokál -o-.

2. Do druhého podtypu zaraďujeme kompozitá, ktoré v prvej časti majú podstatné meno ženského rodu. V našom korpuse kompozít tohto typu v oboch skúmaných jazykoch bolo značne menej v porovnaní s predchádzajúcimi, napr.: *bodkočiarka*, *muchotrávka*, *siločiara*, *vodopád*; *basnopolisac*, *kozorog*, *parobrod*, *veronauka*. Prvá časť kompozít sa končí na konsonant, a preto ani nemá podobu jednotného čísla singuláru ako v predchádzajúcom podtype. V slovenčine podstatné mená v úplnosti zaraďujeme ku skloňovaciemu typu *žena* (okrem podstatného mena *vodopád*) a v srbčine sú to substantíva *a*-skloňovania. V oboch jazykoch sa vyskytuje spájací vokál -o-. V slovenskom korpuse sme zaznamenali niekoľko kompozít, v ktorých sa namiesto spájacej morfémy vyskytuje gramatická morféma prvého komponentu. M. Sokolová (1996) takúto morfému nazvala relačná morféma s funkciou konektívnej submorfémy. V lingvistickej literatúre tieto kompozitá pomenované sú ako zrazeniny (nevlastné zloženiny), napr.: *ctibažnosť*, *kostihoj*, *krvilačnosť*, *kúpychtivosť*, *láskyplnosť*, *slávybažnosť*, *strastiplnosť*, *úctyhodnosť*, *vlastizrada* a kompozitum s prefixálnou morférou *na-*: *nactiutíhač*.

3. Do tretieho podtypu zaradili sme kompozitá, ktoré v prvej časti obsahu-

jú podstatné meno stredného rodu. Sú menej produktívne v oboch jazykoch, napr.: *bruchopasník, delobuch, drevorubač, mäsožravec; čudotvorac, drvo-rezbar, pismoslikar, uvobolja, zlatorog, zlatovrana*.

4. Štvrtý podtyp tvoria substantívne kompozitá so spájacím vokálom *-e-*. V porovnaní s predchádzajúcim spájacím vokálom menej je frekventovaný. V srbčine nasleduje po palatálnych spoluhláskach. Vyskytuje sa v celom rade kompozít, ktoré v prvej časti obsahujú substantívum *kuća*, napr.: *kuće-domaćin, kućegazda, kućegospodar, kućehranitelj, kućevlasnik, careubistvo, kraljeubistvo, oceubilac, oceubistvo*. V slovenčine sme zaznamenali len niekoľko substantívnych kompozít so spájacím vokálom *e-*: *dejepis, dejepisár, dejepisec, moreplavec, zemeguľa, zememerač, zemepán, zemepis, zemepisec, zemežľč*.

5. Do tohto podtypu sme zaradili substantívne kompozitá bez spájacieho vokálu. Tento typ je značnejšie zastúpený medzi cudzími kompozitami než domácimi, napr.: *kníhkupec, kníhkupectvo, kníhkupkyňa, kníhtlač, kníhtlačiareň, kníhtlačiarstvo* – využíva sa gramatická morféma prvého komponentu, *nocľah, nocľaháreň, nocľaznica, nocľazník, strojevodca, traťmajster, vlakvedúci, zbormajster; čuvarkuća, duvankesa, lubendinja, pelengače, trnboba, veškopa*. Tvorenie kompozít bez spájacieho vokálu nie je produktívne.

Vo všetkých dokladoch prvá časť kompozít obsahuje substantívny základ. Má tvar nominatívu jednotného čísla a v niektorých slovenských dokladoch namiesto spájacej morfémy sa využije gramatická morféma prvého komponentu. Kompozitá tohto typu sú menej produktívne. Veľmi málo je dokladov, v ktorých nastáva skracovanie prvého komponentu (*kupoprodaja, lubendinja*) alebo druhého komponentu. Skracovanie nastáva pri tých kompozitách, ktoré obsahujú sloveso *písať*: *zemepis, prírodopis, životopis; zemljopis, prirodopis*. Druhý komponent kompozít je substantívum v nominatíve jednotného čísla. Lexémy sú často neodvodené, ale vyskytujú sa aj odvodené z iných slovných druhov. Odvodzovanie nenastáva pri tvorení kompozít, ale tie lexémy v jazyku už existujú ako odvodené. Neuvádzali sme jednotlivé sufixy pri tvorení kompozít, lebo by to zabralo dosť priestoru. Kompozitá tohto typu v oboch jazykoch pomenúvajú názvy osôb, zvierat, rastlín, vecí, názvy deja alebo abstraktné pojmy.

II. Prvý komponent adjektívneho pôvodu

Kompozitá tohto typu obsahujú v prvej časti adjektívny slovotvorný základ, potom nasleduje spájacia morféma, pri tomto type zvyčajne *-o-*, ktorá nie je záväzná, a v druhej časti substantívum v nominatíve jednotného čísla, ktoré má funkciu samostatnej lexémy. Kompozitami tohto typu označujeme predovšetkým pojmy zo zoológie, botaniky, fyzický alebo duševný stav a názvy osôb, napr.: *cudzojazyčnosť, čiernovláška, drahocennosť, holobriadok, kru-*

tovláda, ľahkomyselnica, modrotlač, ostrolist, rýchločistiareň, veľkopredajňa, veselohra, žltochvost; belograd, bosohodac, crnobor, crvenokožac, dalekovod, debelokožac, dugoperka, golosemenica, krasnopisac, miloglas, suvozemac, visokoškolic, zloduh, žutokľunac. Kompozitá bez spájacej morfémy sú zriedkavé: *veľdielo, veľhory, veľjašter, veľmoc, veľryba; rođendan, šarenrep, vodenkonj, vodenpauk, zelenkada.*

III. Prvý komponent pronomínálneho pôvodu

Najpočetnejšie kompozitá tohto typu sú tie, ktoré v prvej časti obsahujú zámeno *samo-* (základ *sam-* a spájacia morféma *-o-*). Typ so zámenným vymedzovacím základom *samo-* je produktívny v oboch pozorovaných jazykoch. V druhej časti môže byť podstatné meno alebo derivát verbálneho pôvodu: *samohláska, samochvála, samolepka, samoliečba, samoobsluha, samospád, samosudca, samoúčel, samovar, samovláda, samovrah, samozápal; samoaanaliza, samoglasnik, samosvest, samoodbrana, samokritika, samoobmana, samovar, samovolja, samozaštita;* alebo slovesné podstatné meno: *samočistenie, samoopelenie, samooplodenie, samourčenie, samozásobenie, samozohrievanie; samoispitvanje, samoodržanje, samoosečanje, samopriznanje, samosažaljenje, samoopredeljenje, samoposmatranje, samosaopštenje.* V prvej časti môže stáť aj zvrtné zámeno *seba-* (základ *seb-* spájacia morféma *-a-*), v slovenčine frekventované, kým v srbčine sú len ojedinelé doklady: *sebadôvera, sebaistota, sebaklam, sebaobrana, sebaopoznanie, sebaúcta, sebavyšchova; sebeljubac, sebeljubivost, sebemučenie, sebeponiženie, sebevid, sebezaborav, sebeznanost.* Vyskytujú sa aj kompozitá, ktoré v prvej časti obsahujú iné typy zámen (bez spájacej morfémy): *inoverec, každodennosť, svojbytnosť, svojvôľa, všetoj, všetiek, všeuumelec, vševod; inozemac, ovozemac, svakodnevlje, svečovek, svemoč, svemudrost, sveživot.*

IV. Prvý komponent numerálneho pôvodu

Numeráliá sa často používajú ako prvá časť zložených slov. V tomto type kompozít v prvej časti sa vyskytuje buď číslovka, alebo číslovkový základ najčastejšie bez spájacej morfémy, kým druhá časť kompozít je substantívum v nominatíve jednotného čísla. V prvej časti číslovka môže mať podobu základnej, radovej alebo skupinovej. Vo väčšine prípadov číslovky sa spájajú s pomenovaniami, ktoré označujú neživé objekty, je to spojenie dvoch, troch alebo štyroch rovnakých elementov: *desaťboj, desaťročie, dvojčíslo, dvojhra, dvojsmernosť, osemhran, päťhlas, sedmoslivkár, štvoruholník; dvogodište, petougao, dvokrilac, jednobozac, stokoža;* na pomenovania zvierat sa vzťahujú kompozitá *dvojročiak, osmonoh, stonoha; dvopapkar, jednorog, stonoga.* Osobitnú skupinu tvoria kompozitá, v rámci ktorých číslovka sa nevzťahuje priamo na podstatné meno v druhej časti, ale na nejaký pojem, ktorý s ňou súvi-

sí, napr. *dvoboj* (športová súťaž zložená z dvoch disciplín), *dvovlast*, *dvomeč*, *troboj*. Rozlišujeme kompozitá, ktoré v prvej časti obsahujú radovú číslovku a spájaci morfému *-o-*: *druhoročiak*, *druhopsis*, *druhotriednosť*, *prvoročiak*, *prvovýrobca*, *štvrtoročiak*; *drugoligaš*, *prvoborac*, *prvomučenik*, *prvorotka*, *prvorazredac*, *prvotimac*.

Lexémy s formantom **pol-** môžeme zaradiť medzi kompozitá s číslovkou v prvej časti, lebo v slovenčine *pol* je označené ako nesklonná číslovka so sémantikou „pol, polovička“. V Slovníku koreňových morféme slovenčiny (Sokolová – Ološtiak – Ivanová a kol., 2005, s. 342 – 343) autori uvádzajú značný počet takýchto lexém. Sú doklady bez spájacej morfémy a so spájacou morfému *-o-*. Uvedieme niekoľko: *polčas*, *poldeň*, *polpriamka*, *polostrov*, *polrok*, *poltopánka*, *polhodina*, *poloblázon*, *polokmeň*, *polotma*, *polotieň*, *polosvetlo*; *polucípele*, *polucrnac*, *polukorak*, *polukrug*, *poluprsten*, *polusestra*, *polutama*, *polulaž*, *polusan*. I. Klajn formant *polu-* zaraďuje medzi produktívne elementy v súčasnosti a píše, že neustále vznikajú nové lexémy. Do tohto typu zaraďujeme aj kompozitá, ktorých prvý slovotvorný základ pozostáva z lexém **štvrt-/čtvrt-**: *štvrt hodina*, *štvrt kmeň*, *štvrt rok*, *štvrt storočie*; *čtvrt godišťe*, *čtvrt godišnjak*.

V. Prvý komponent verbálneho pôvodu

Srbskí lingvisti (Belić, Stevanović, Vukićević) zastávajú mienku, že prvá časť kompozít má podobu imperatívu druhej osoby jednotného čísla. K tejto konštatácii sa prikáňa aj I. Klajn, napr.: *derikoža*, *gulikoža*, *ispičaša*, *mutivoda*, *palikuća*, *raspikuća*, *razbibriga*, *secikesa*, *smrdibuba*, *tužibaba*, *vadičep*, *vrfiguz*, *vrfigep*, *vucibatina*. Vyskytujú sa kompozitá aj so spájacím vokálom *-o-*, ale takých je pomerne málo (*kupoprodaja*, *primopredaja*). V slovenčine tieto kompozitá nezaraďujeme medzi imperatívne tvary, ale prvá časť má skrátenú podobu. Po nej nasleduje spájací vokál *-o-*, *-i-*, *-e-*: *bolehlav*, *lomikameň*, *chváloreč*, *kazisvet*, *kmitočet*, *lomidrevo*, *lomikameň*, *meľhuba* (bez spájacieho vokálu), *miesiželezo*, *neznaboh*, *pršiplášť*, *svietiplyn*, *tľchuba* (bez spájacieho vokálu), *trasochvost*, *utrimiska*, *utrinosa*, *vrfighvosť*, *vydriduch*.

VI. Prvý komponent adverbálneho pôvodu

Kompozitá tohto druhu niekedy sa dajú ťažko rozlíšiť od kompozít, ktoré majú v prvej časti adjektívum, lebo adverbium v srbčine má formálnu podobu so stredným rodom. Rozlíšiť príslovku a prídavné meno niekedy spôsobuje ťažkosti, ale so slovesom sa skôr spája príslovka ako prídavné meno. Podľa Slovníka koreňových morféme (2005), ale aj iných zdrojov uvedieme doklady: *d'alekohľad*, *domased*, *horenos*, *mnohotvárnosť*, *málokrvnosť*, *málovravnosť*, *viacčlennosť*, *znovunadobudnutie*; *brzorek*, *krivovovac*, *maloletník*, *mnohoženstvo*, *ranoranilac*, *ravnoteža*, *sladokusac*, *zločin*. Z dokladov vyplýva, že

v druhom slovotvornom základe môže stáť vlastné substantívum alebo substantívum verbálneho pôvodu.

Adjektívne kompozitá

V závislosti od štruktúry adjektívnych kompozít rozlišujeme viac typov podľa toho, ktoré slovné druhy sú na mieste prvého slovotvorného základu kompozít. Základné kritérium aj v tomto type je zloženie lexém.

I. Prvý komponent substantívum

1. Substantívny základ + spájacia morféma -o- + adjektívum odvodené zo substantíva

Tento typ tvorenia je zastúpený v oboch skúmaných jazykoch. Kompozitá sa tvoria tak, že prídavné meno v druhej časti je odvodené z podstatného mena príponami -ný/-ny, -ý, -ovský, -ský/-sky, -ický, napr.: *bohoslužobný, denodenný, krvopotný, lesohospodársky, prírodovedný, stĺporadý, striebrohlasý, svetochýrny, teplovzdušný, vzduchotesný, zlatohlavý, železnorudný; francjozefovski, gromoglasan, majmunolik, srebroglasan, srebrojsajan, zlatoglav, zlatozub, zmijokos*.

2. Substantívny základ + spájacia morféma -o- + adjektívum

V rámci tohto podtypu v slovenčine rozlišujeme viacej skupín kompozít. Jednu skupinu tvoria tie, ktoré v úplnosti zodpovedajú uvedenej schéme, napr. *farboslepý, ľudoprázdný, skalopevný, snehobiely, striebrosivý, vodorovný, víťazoslávny, vzduchotesný, zlatočervený*. Druhú skupinu tvoria kompozitá, v ktorých sa namiesto spájacej morfémy využije gramatická morféma prvého komponentu, napr.: *bleskurýchly, bojachtivý, duchaplný, duchaprítomný, mrazuvzdorný, pomstychtivý, pravdepodobný, vedychtivý, vládychtivý*. Prídavné mená tohto typu sú v súčasnej spisovnej slovenčine produktívne. O tomto type zložených prídavných mien písal L. Dvonč (1990). V súčasnej spisovnej slovenčine prídavné mená s časťou -chtivý patria medzi produktívne. Svedčí o tom aj fakt, že hoci v lexikografickej literatúre, v slovníkoch a v odbornej jazykovednej literatúre sa s nimi nestretávame, ale hlavne na stránkach dennej tlače sú čoraz frekventovanejšie. Tretiu skupinu kompozít v slovenčine tvoria tie, ktoré v prvej časti majú adjektívum odvodené zo substantíva, napr. *cviklovočervený, čerešňovočervený, krvavočervený, mäsovočervený, medovožltý, ohnivočervený, pomarančovočervený, tehlovočervený, vínovočervený*.

V srbčine sme zaznamenali len jednu skupinu kompozít tohto druhu: *gromoglasan, krvožedan, perolak, srebrojsajan, vatrostalan, verodostojan, vodootporan, vodoravan*. Niektoré lexémy sa vyskytujú bez spájacej morfémy a prítomná je gramatická morféma prvého komponentu, rovnako ako aj v slovenčine: *celishodan, hvalevredan, svrsishodan*.

3. Substantívum + spájacia morféma + adjektívum verbálneho pôvodu

Kompozitá s touto štruktúrou sú produktívne a v druhej časti sa môže vyskytnúť prídavné meno derivované zo slovesa. Na substantívny základ prostredníctvom spájacej morfémy *-o-* sa pripojí sloveso *tvoriť* a zároveň sa k tomuto základu pripája slovotvorná prípona *-ný*. Obidva procesy, teda skladanie dvoch slovotvorných základov a sufixálne odvodzovanie, prebiehajú súčasne, napr. *-tvorný*: *cenotvorný*, *dejotvorný*, *divotvorný*, *krvotvorný*, *mierotvorný*, *obrazotvorný*, *slabikotvorný*, *slovotvorný*, *slzotvorný*, *štátotvorný*, *vetotvorný*, *významotvorný*; v niektorých prípadoch sa uskutočňuje aj hlásková úprava substantívneho základu a príslušné hláskové alternácie (*rytmotvorný*, *pojmotvorný*, *cukrotvorný*); *-milný*: *ľudomilný*, *suchomilný*, *svetlomilný*, *teplomilný*, *vodomilný*; *-merný*: *dážďomerný*, *plochomerný*, *snehomerný*, *svahomerný*, *teplomerný*, *uhlomerný*, *vodomerný*; *-nosný*: *dážďonosný*, *medonosný*, *plodonosný*, *smrtonosný*, *zlatonosný*; *-pisný*: *dejepisný*, *knihopisný*, *národopisný*, *prírodopisný*, *strojopisný*, *výškopisný*, *životopisný*, (v zloženinách *dejepisný* a *zemepisný* vyskytuje sa spájacia morféma *-e-*); *-tesný*: *plynotesný*, *prachotesný*, *vodotesný*, *vzduchotesný*, *zvukovotesný*; *-vzdorný*: *tlakovzdorný*, *vodovzdorný*. V niektorých kompozitách sa nevyskytuje spájacia morféma, ale sa využíva gramatická morféma prvého komponentu: *hudbymilovný*, *mierumilovný*, *mrazuvzdorný*, *pokojamilovný*, *pravdymilovný*, *slobodymilovný*, *vetruvzdorný*. V srbčine produktívne sú kompozitá s verbálnym základom *-bolan*, *-hlepan*, *-loman*, *-ľubiv*, *-meran*, *-moran*, *-nosan*, *-tvoran*, napr. *dušomoran*, *kišonosan*, *krstobolan*, *medonosan*, *miroljubiv*, *mirotvoran*, *plodotvoran*, *rodoljubiv*, *slavohlepan*, *umobolan*, *vodomeran*, *vratoloman*, *zakonomeran*, *zakonotvoran*, *zimomoran*, *žitonosan*.

II. Prvý komponent adjektívum

1. Adjektívum + spájacia morféma *-o-* + adjektívum derivované zo substantíva

Kompozitá tohto druhu patria určite medzi najproduktívnejšie adjektívne kompozitá. Prvou časťou kompozita, prídavným menom, označujeme niektorú z farieb, ale môžu byť zastúpené aj iné prídavné mená, napr. *bielobradý*, *bielohlavý*, *bielokvetý*, *bielovlasý*, *celohodvábny*, *celovečerný*, *červenofúzy*, *červenolíci*, *čiernooký*, *dlhochvostý*, *drobnokvetý*, *hruboruký*, *holokrký*, *krátkonohý*, *modrotlačový*, *ostrouhlý*, *svetlozamatový*, *širokoplecí*, *tenkoblanný*, *tmavoorechový*, *tučnolistý*, *tupouhlý*, *veľkohlavý*. Kompozitá tohto typu tvoria sa tak, že sa na substantívny základ pridávajú sufixy *-atý*, *-cký*, *-ný*, *-sky*, *-ový*, *-ý*.

V srbčine kompozitá tohto druhu tvoria sa nulovým sufixom. Substantívne základy sú vo väčšine prípadov jednoslabičné: *bistrook*, *bledolik*, *crnook*, *debelonog*, *dugolist*, *kratkodlak*, *krupnook*, *krupnozrn*, *mladolik*, *oštrozub*, *praznoglav*, *raznolik*, *sivook*, *uskogrud*,

Adjektívum + spájacia morféma -o- + adjektívum

Do tejto podskupiny kompozít zaraďujeme lexémy, ktoré označujú farbu, nuansu alebo väčší alebo menší stupeň vlastnosti. Percentuálne najviac kompozít označuje farbu, napr.: *bielobelasý, bledoružový, bledosivý, červenohnedý, čiernobiely, modrosivý, sivobelasý, svetloružový, sýtočervený, tmavočervený*, zriedkavejšie iné vlastnosti, napr. ktorými vyjadrujeme chuť: *horkosladký, kyslosladký, sladkohorký, sladkokyslý*, alebo všeobecné vlastnosti: *hluchonemý, plnotučný, staronový*.

Rovnako aj v srbčine kompozitá označujú farbu alebo farebný odtienok, napr.: *bledožut, crnobeli, mutnobeo, otvorenožut, plavomaslinast, plavosiv, sivomaslinast, sivozelen, sjajnozelen, tamnoplav*, alebo nejakú vlastnosť: *gluvonem, gorkoslan, slatkogorak, slatkoslan*.

2. Adjektívum + spájacia morféma -o- + adjektívum verbálneho pôvodu

Dokladov k tomuto typu v oboch skúmaných jazykoch je pomerne málo. Druhú časť kompozít môžeme zaradiť aj k substantívam, a tak ich zaradiť do prvého podtypu v tejto skupine, napr. *ďalekosiahly, krivoprísahný, ľavotočivý, novopečený, širokorozchodný, rovnobežný, sladkobôľny, vysoko zdvižný*. Ekvi-valentné zloženiny v srbčine sa tvoria rovnakým spôsobom, ako aj v slovenčine – kompozično-derivačným spôsobom: *celokupan, dalekovidan, istoznačan, kratkovidan, tankočutan*.

III. Prvý komponent pronominum

V tomto type znovu rozlišujeme niekoľko podtypov.

1. Zámeno + adjektívum substantívneho pôvodu

Na prvom mieste môže stáť zvrtné privlastňovacie zámeno *svoj*, napr.: *svojhlavý, svojmocný, svojpomocný, svojprávny, svojvoľný, svojzákonný; svojeglav, svojeobrazan, svojeručan, svojevlstan, svojevoljan, svojevremen, svojevrstan*. Rozdiely medzi skúmanými jazykmi spočívajú v tom, že v srbčine sa vyskytuje spájací vokál -e- a na ten spôsob zámeno nadobúda tvar stredného rodu.

Prvý komponent ukazovacie zámeno: *tohočasový/tohočasý, tohoročný/tohtoročný, tohoveký; onostran, ovogodišnji, ovonedeljni, ovosezonski, ovostran, ovovremenski, ovozemaljski*.

Vymedzovacie zámeno *každý* a spájacia morféma -o-: *každodenný, každoročný, každovečerný; svakogodišnji, svakojutarnji, svakovečernji*.

2. Zámeno + adjektívum verbálneho pôvodu

Zaznamenali sme len niekoľko dokladov v oboch jazykoch: *vševládny, vševediaci, vševidiaci, všezravý; svemoguć, sveobuhvatan, sverazoran, sveznajuci, svevidan*.

V prvej časti môže stáť zámeno *sam* a spájacia morféma -o-. Tento typ je produktívny, napr.: *samočinný, samočistiaci, samohybny, samochodný, sa-*

moľúbivý, samonosný, samoopelivý, samorastlý, samosiaty, samotečný, samozápalný; samohodan, samohran, samokretan, samolepliv, samoljubiv, samorodan, samotvoran, samouk, samoživ. V druhej časti kompozít môže byť substantívny základ: samoindukčný, samokritický, samosudcovský, samoúčelný, samovedomý, samovládny; samobitan, samosvestan, samovlastan, samovoljan.

Zámeno + prídavné meno v komparatíve: *sebalepší, seabamenší, seabaväčší, seabavedomý.*

IV. Prvý komponent číslovka

1. Základná číslovka + adjektívum substantívneho pôvodu

Tento typ v oboch skúmaných jazykoch je neobmedzene produktívny, lebo na prvom mieste môže stáť hociktorá základná číslovka. V druhej časti je prídavné meno odvodené zo substantíva rozličnými sufixmi. Na základe vyexcerpovaných dokladov vyčlenili sme tieto sufixy: *-ový, -ný/-ny, -ý: dvanásťstupňový, dvestoročný, dvojhlasný, jednoposchodový, jednotriedny, osemboký, osemďňový, päťhodinový, sedemstrunový, šesťýždňový, štvorboký.*

V srbčine ekvivalentné kompozitá obsahujú spájaci morfému *-o-*, napr.: *čtvoročlan, dvoglav, dvočlan, dvostepen, jednodelan, jednook, jednoruk, jednočlan, petokrak, petosoban, stoglav, storuk, troimen.* Základné číslovky *sedem* a *osem* v kompozitách majú tvar radovej číslovky *sedmo-*, *osmo-* a číslovka *štyri* tvar skupinovej číslovky *čtvoro-*. Na základe tejto konštatácie môžeme hovoriť aj o tvaroch *dvo-* a *tro-*, ktoré predstavujú skráteneý základ skupinových čísloviek *dvoj-i, troj-i.*

2. Radová číslovka + spájacia morféma *-o-* + adjektívum substantívneho pôvodu

S radovou číslovkou vyexcerpovali sme len niekoľko adjektívnych kompozít: *druhoradý, druhostupňový, druhotriedny, prvobytný, prvomájový, prvoročný, prvotriedny, prvostupňový, prvoradý, treťoradý, treťostupňový, treťoročný; drugorazredan, drugostepen, prvoklasan, prvorazredan, prvostepen/prvostepeni, trećerazredan, trećestepen/trećestepeni.*

3. Násobná číslovka + adjektívum verbálneho pôvodu

Slovesný základ sa vyskytuje v týchto kompozitách: *dvojčinný, dvojkosný, dvojrezný, dvojsečný, dvojstrižný; dvosekli, dvoznačan, jednoroden, jednosedan, jednoznačan, troznačan.*

4. Radová číslovka + spájacia morféma *-o-* + adjektívum verbálneho pôvodu

V oboch jazykoch dokladov na tento typ kompozít je veľmi málo: *druhorodený, druhostrižný, prvorodený; drugorodení, drugoplasiran, prvoplasiran, prvovenčani, prvorodení, trećeplasiran.*

Treba pripomenúť, že prvú časť zloženého adjektíva môže tvoriť aj neurčitý číselný alebo číslovkový výraz. Takých výrazov nie je veľa, lebo aj neurčitých základných čísloviek je veľmi málo. S istými rozpakmi sa k nim zaraďujú číslovky *mnoho/veľa, málo* a ich stupne *viac – najviac, menej – najmenej* (kategória stupňovania skôr ich zaraďuje k príslovkám). Preto aj pri zaraďovaní k jednotlivým slovným druhom vzniká kolísanie. Také sú napr.: *maloletý, málozubý, mnohočlenný, mnohonárodný, mnohotvárný, veľavravrný, veľavýznamný, viacčlenný, viacdenný, viachlasný, viacjazyčný, viacročný, viaczdrojový*.

V. Prvý komponent adverbium

1. Adverbium + adjektívum substantívneho pôvodu

V tomto podtype adjektívnych kompozít v slovenčine sú časté príslovky *málo-, mnoho-, nízko-, viac-*. Kompozitá sa tvoria kompozično-derivačným spôsobom: *málodetný, mnohobunkový, mnohočlenný, mnohofarebný, mnohohlasný, mnohorejazyčný, mnohomiestny, nízkokmenný, nízkotlakový, viacbunkový, viacčlenný, viacdetný, viachlasový, viacizbový, viacjazyčný*. V srbčine na prvom mieste vyskytujú sa príslovky *dugo-, malo-, mnogo-, više-*, napr.: *dugogodišnji, malokrvan, malouman, mnogočasovni, mnogoljudan, mnogomilionski, mnogospreatan, mnogostruk, višeglasan, višefazan, višemesečni, višestranački, višelijski*.

2. Adverbium + adjektívum verbálneho pôvodu

Táto podskupina je produktívna, lebo príslovka tu má základnú funkciu, adjektíva sú určované adverbiami, napr. *dlhotrvajúci, dlhotrvanlivý, dolupodpísaný, ďalekosiahly, ďalekovidný, horeuvedený, krivoprísahný, ľahkomyselný, málovravný, mnohoznačný, okolostojaci, prostoreký, rovnobežný, sladkobôľny, veľaspomínaný, veľavravrný; brzohodan, brzoplet, brzorek, ďalekovid, dugotrajan, jasnovid, kratkorek, kratkotrajan, lakomislen, malorek, slabomislen, sporovozni, sporohodan*.

VI. Prvý komponent verbum

Verbálny základ + spájacia morféma *-o-* + adjektívum substantívneho pôvodu

I. Klajn (2002) uvádza, že adjektívne kompozitá môžu mať v prvej časti sloveso alebo slovesný základ. Takých lexém v súčasnom jazyku je pomerne málo. Aj pri substantívnych kompozitách sloveso sa vyskytuje výlučne v imperatívnych zložených lexémach. Pretože nerozlišujeme imperatívne adjektívne kompozitá, dokladov je pomerne málo v oboch jazykoch: *držgrošský, neznabožský, pršiplášťový, vrtohlavý; mrzovoljan, vijoglav, vrljook, vrtoqlav*. V srbčine imperatívne zloženiny sú tie, ktoré v prvej časti obsahujú *nazovi-*: *nazovimudar, nazovisocijalistički*.

Verbálne kompozitá

Môžeme konštatovať, že kompozitá tohto druhu sú málopočetné v oboch jazykoch. Keď ide o lingvistickú literatúru, J. Horecký (1971) neuvádza ani jedno zložené sloveso v kapitole o slovesách. Ani v novšom vydaní Lexikológie (1980) sa nehovorí o zložených slovesách. Doklady sme vyexcerpovali hlavne z už spomenutého Slovníka koreňových morfémy slovenčiny (2005). Zriedkavé je tvorenie kompozít s druhým verbálnym slovotvorným základom.

1. substantívum + spájacia morféma -o- + verbum

blahopriať, blahorečiť, blahosloviť, blahoželať; crvotočiti, hodočastiti, rukovoditi, strahovladati.

2. adverbium + verbum

cudzoložiť, cudzopasiť, spolucítiť, spolurozhodovať, zlorečiť, znovunastaviť, znovuožívať; krivoloviti, zlopatiti, zlostavljati, zloupotrebiti.

3. pronominum + verbum

Tento podtyp verbálnych kompozít je ešte chudobnejší ako predchádzajúce. Ide o slovesá, ktoré v prvej časti obsahujú vymedzovacie zámeno *sám, sama, samo*. V slovenčine uvedené lexémy obsahujú aj prefixálnu morfému *o-*, napr.: *osamostatniť sa, osamostatňovať; samodaviti se, samodisciplinovati se, samokažňavati se, samosavladavati se.*

4. adjektívny základ + spájacia morféma -o- + substantívny základ

splnomocniť, splnomocňovať; dugočasiti, ozloglasiti, vitoperiti, zloglasiti

Takýchto lexém je veľmi málo, sú to ojedinelé doklady, lebo ide o derivačno-kompozičné postupy.

Pronominálne kompozitá

Zámenné kompozitá na rozdiel od iných kompozít majú celkom inú štruktúru. Základný rozdiel spočíva v tom, že nemôžu pozostávať z iných slovných druhov, druhá časť vždy musí byť zámeno:

Zámeno + zámeno

henten, kedy-tedy, kdekto, neviemkto, tamten, tentam, tentotam, tentotu, tuhľaten, kdejaký, kdekade, kdekto, kadekto; itošta, koješta, kojeko, kojekakav, svekolik, iko, išta, ikoji, niko, nikakav, gdekoji, kojigod, kakavgod, štogod.

Rovnako ako pri numerálnych kompozitách aj v tejto skupine môžeme rozlišovať kompozíciu troch základov, napr. *bohvieako, bohviečo, bohviekde, bohvieкто, čertviekedy, čertviekoľko, ktoviečo.*

Numerálne kompozitá

V lexikológii slovenského jazyka o numerálnych kompozitách sa vôbec nehovorí. O tejto problematike I. Klajn už v spomínanej monografii sa zmieňuje,

že v súčasnosti môžeme utvoriť najväčšie percento numerálnych kompozít. Všetky základné dvojciferné číslovky od 21, ktoré sa nekončia na nulu, sú kompozitá, napr. *tridsaťštyri*, *osemdesiattri*, *päťdesiattri*. Kompozít tohto druhu existuje neobmedzené množstvo. Rovnaká zásada platí aj pri trojciferných číslach. Ako jedno slovo sa píšú stovky, desiatky a jednotky, ale rovnako tak sa môžu stovky písať osobitným slovom *dvestoštyridsaťdva*, ale aj *dvesto štyridsaťdva*. V srbčine za kompozitá sa považujú trojciferné číslovky, ktoré sa končia na nulu: *dvesta*, *trista*, *čtiristo*, *petsto*, kým dvojciferné, trojciferné... číslovky sa píšú oddelene: *dvadeset pet*, *sto trideset šest*, *hiljadu sto pedeset šest*.

Pri numerálnych kompozitách môžeme rozlišovať aj tri a viacej slovtvorných základov: *stodvadsaťšesť*, *tisícdeväťstoosemdesiatdeväť*.

Adverbiálne kompozitá

Táto skupina kompozít predstavuje deadjektívne alebo desubstantívne lexémy. Z toho vyplýva aj slovnodruhovú príslušnosť predného a zadného člena. Predné členy môžu byť substantíva, adjektíva, zámená, verbá a adverbiá, zadné členy sú skutočnými alebo formálnymi adverbiami, t. j. derivačnými, odvodenými z podstatných alebo prídavných mien, napr. *bojachtivo*, *ctibažne*, *doleznačky*, *horeznačky*, *chválychtivo*, *jednoslovne*, *každodenne*, *kúpychtivo*, *márnomyseľne*, *polokolenačky*, *pološeptom*, *pomstybažne*, *prácejchtivo*, *samolíbo*, *slabomyseľne*, *slávybažne*, *slovtvorne*, *spásyachtivo*, *strmhlav*, *svojhlavo*, *včasráno*, *vedyachtivo*, *viac-menej*, *všemocne*, *vzduchotesne*, *zažmuročky*, *ziskubažne*, *žiaruvzdorne*, *životachtivo*. Rovnaké modely tvorenia zloženín vyskytujú sa aj v srbčine, napr.: *gdekada*, *kamogod*, *kojegde*, *kojekako*, *kojekud*, *malogde*, *malokad*, *malopre*, *poludesno*, *poluležeći*, *ponegde*, *ponekud*, *svagde*, *svakud*, *svejedno*. I. Klajn uvádza skupinu adverbií, ktoré boli utvorené z predložky a samostatnej lexémy (podstatné meno v páde, prídavné meno v páde, príslovka, zámeno). Túto skupinu charakterizuje ako „problematickú“ (2002, s. 135): *dogodine*, *međutim*, *namrtvo*, *nanovo*, *odnekud*, *odranije*, *popodne*, *potom*, *uprazno*, *začudo*, *zamalo*, *zatim*, *zato*. Ekvivalenty týchto kompozít v slovenčine nezaraďujeme medzi kompozitá.

V rámci kompozít každý z komponentov si zachováva pôvodný význam, avšak z druhej strany je tu nové slovo, ktoré má okrem významu obsiahnutého v jednotlivých zložkách aj význam celkový. V zloženinách sme si všímali slová ako celok a pri analýze sme vychádzali z rozdielnosti komponentov zloženého slova, najmä z toho, aké slovné druhy sú zastúpené v zložkách, a z modelu slovného spojenia, podľa ktorého skúmané slovo vzniklo. Treba upozorniť na pochybnosti, ktoré môžu vzniknúť pri interpretácii slovnodruhovej príslušnosti prvého komponentu kompozita. Zvlášť je to výrazné, keď

ide o adjektíva a adverbiá. Treba pripomenúť, že medzi zloženými slovami je veľa takých, ktorých prvý alebo druhý komponent sa opakuje v mnohých slovách, takže tvoria sémantické rady. Takéto tvorenie je takmer neobmedzené, je to spôsob veľmi produktívny, sémantické rady sa neustále dopĺňajú novými slovami.

Z uvedeného vyplýva, že podstatný rozdiel medzi slovenčinou a srbčinou pri tvorení kompozít neexistuje. V rámci jednotlivých typov rozdiely boli minimálne.

Z výskumu vyplýva, že pri niektorých kompozitách, ako napr. pri substantívach, adjektívach, numeráliách, ide o zlúčenie rovnorodých komponentov, nenastávajú zmeny slovného druhu obidvoch komponentov a základy sa spájajú pomocou spájacej morfémy. Pri iných zase nastáva derivácia, najmä druhého komponentu, slovnodruhovú zmenu, využívajú sa derivačné postupy a kombinácia skladania a odvodzovania. Prítomný bol aj tretí spôsob spájania, namiesto spájacej morfémy sa využíva gramatická morféma prvého komponentu.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií. In: Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 31 – 50.

DVONČ, Ladislav: Prídavné mená typu *bojachtivý*. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 4, s. 222 – 228.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Editor Martin Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

KESSELOVÁ, Jana: O zložených adjektívach s časťou *-tvorný*. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 3, s. 151 – 157.

KLAJN, Ivan: Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. 1. Slaganje i prefiksacija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Novi Sad: Matica srpska 2002. 372 s.

MALÍKOVÁ, Oľga Mária: K otázke vymedzenia zložených slov a frekventovaných prvých a druhých častí zloženín. In: Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974, s. 41 – 56.

ONDRUS, Pavol – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 131 – 136.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 227 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŠIMON, František – MOŠKO, Gustáv: Predpony v Morfematickom slovníku spisovnej slovenčiny. In: Studia Philologica 3. Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1996, s. 100 – 114.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina a kol.: Slovník koreňových morfémy slovenčiny. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 577 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Prínos slovníka koreňových morféme k charakteristike kompozít. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 2, s. 99 – 126.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Slovotvorné (onomaziologické) kategórie a slovotvorný význam derivátov a kompozít v slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 2006, roč. 57, č. 1, s. 13 – 32.

TYPES OF COMPOUNDS IN SLOVAK AND SERBIAN

Key words: compounds, genetically similar languages, types of compound combinations

The paper aims at contrastive analysis of compounds in two genetically related Slavic languages. It is focused on autosemantic words. We deal with the word-formative character of the compounds and on its basis classify the groups with various structures.

Dieťa a slovotvorba*

ĽUDMILA LIPTÁKOVÁ

Východiská

V príspevku sa venujeme špecifickému vývinovolingvistickému aspektu slovotvorby, keď sa zameriavame na jej úlohu v rečovej i širšie v kognitívnej ontogenéze dieťaťa. Podnety a zároveň teoretické východiská skúmania vzťahu dieťaťa a slovotvorby možno rozdeliť do troch okruhov.

V rámci **výskumu okazionalizmov v hovorenej komunikácii** (Liptáková, 2000, 2008a) sme zistili, že príležitostná slovotvorba je neoddeliteľnou súčasťou spontánneho rečového správania sa dieťaťa predškolského a mladšieho školského veku. Pri výskume tzv. hovorených okazionalizmov sme sa teoreticky opierali o viaceré okazionalistické zdroje, predovšetkým však o práce zakladateľky slovenskej okazionalistiky Kláry Buzássyovej (1979, 1980, 1990), ktorej ako prejav veľkej vďačnosti a úcty tento článok venujeme. Z českej okazionalistiky nás inšpirovali výskumy O. Martincovej (1985, neskôr v spoluautorstve s K. Buzássyovou 2003). Zo zahraničných zdrojov sme vychádzali najmä z ruských okazionalistických prác A. G. Lykova (1976), E. Chanpiru (1966), V. V. Lopatina (1973), I. S. Uluchanova (1984), ako aj z – vo vzťahu k skúmaniu detskej slovotvorby veľmi podnetnej – práce K. Čukovského (1970). Teoretickou bázou nášho skúmania bola takisto nemecká okazionalistika reprezentovaná zvlášť dielami W. Fleischera (1969) a D. Kastovského (1982). Najvýznamnejším všeobecným derivatologickým východiskom bola pri skúmaní rôznych typov hovorených okazionalizmov, vrátane detských, teória slovotvornej motivácie Juraja Furdíka (1993, 2004) a takisto autorovo rozpracovanie štylistických dimenzií slovotvorne motivovaného slova (1987).

Druhou oblasťou teoretických východísk skúmania vzťahu dieťaťa a slovotvorby je psychologická, osobitne kognitívropsychologická, a vývinovo-

* Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu APVV-0073-06 *Dynamické testovanie latentných učebných kapacít detí zo sociálne znevýhodňujúceho prostredia*.

lingvistická literatúra prinášajúca zásadné zistenia **o štádiálnom charaktere kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa**. Tu sa opierame o najreprezentatívnejšie teórie psychického vývinu dieťaťa J. Piageta (1997) a L. S. Vygotského (1970, 2004) v ich interakcii, teda vo vyváženom zdôrazňovaní tak vrodenných predpokladov a procesu biologického dozrievania, ako aj úlohy stimulácie socio-kultúrnym prostredím v procese ontogenézy (porov. aj Sternberg, 2002). Vo výskume vzťahu kognície a reči dieťaťa sa ukazuje ako užitočný explanačný zdroj aj teória štruktúrnej kognitívnej modifikovateľnosti Reuvena Feuersteina (2006), podľa ktorej popri biologickej a socio-kultúrnej ontogenéze existuje aj tretia ontogenéza – pre človeka jedinečná transmisia seba samého a kultúry ako prostriedok generačnej kontinuity. Mechanizmom tohto procesu sú sprostredkované učebné skúsenosti (MLE – mediated learning experience), ktoré spočívajú v rozvíjaní funkcií konštruovania poznatkov s cieľom pomôcť žiakovi pri utváraní a stimulovaní tých kognitívnych funkcií, pomocou ktorých môže dosiahnuť vzdelávacie štandardy a zároveň rozvíjať svoje metakognitívne schopnosti (Jensen, 2003).

Pri konfrontovaní znakov detskej slovotvorby s daným štádiom rečového vývinu dieťaťa sa opierame o zahraničné vývinovolingvistické práce (Owens, 2008; McLaughlin, 2006), ale aj o unikátne **výsledky výskumu reči slovensky hovoriacich detí** autorského tímu pod vedením D. Slančovej (Štúdie o detskej reči, 2008). Výskumné zistenia autoriek poskytujú obraz o vývine detskej reči v komplexnosti všetkých dimenzií komunikačného znaku a ich vzájomných vzťahov – od vymedzenia ontogenetickej postupnosti pragmatických funkcií a ich charakteristiky cez stanovenie vývinovo relevantných sémantických kategórií a analýzy ich vonkajšej a vnútornej dynamiky až po verbálne a neverbálne prostriedky ich vyjadrenia (s dôrazom na odkrývanie zákonitostí vývinu zvukovej, lexikálnej a komunikačnoregistrovej stránky detskej reči), a to všetko v konfrontácii s analýzou a interpretáciou reprezentatívnych koncepcií psychického vývinu dieťaťa.

A napokon, tretí okruh teoretických východísk sa viaže na **psycholingvistiké a kognitívningvistické zdroje zaoberajúce sa súvzťažnosťou myslenia a reči**, kognitívnej a komunikačnej kompetencie, kognitívnych a jazykových štruktúr. Analýzu principiálnych otázok vzťahu jazyka a kognície v slovenskom vedeckom diskurze reprezentuje rovnomenný zborník (pozri napr. Dolník, 2005; Rybár, 2005). Z psycholingvistických zdrojov je pre skúmanie súvzťažnosti kognitívnych a slovotvorných štruktúr dieťaťa teoreticky prínosná práca I. Nebeskej (1992). Psycholingvistický výskum L. Maršálovej (1982) prináša užitočné zistenia o organizácii mentálneho slovníka dieťaťa aplikovaním metódy slovoasociačného experimentu. Zisťované paradigmatické a syntagmatické asociácie odrážajúce významové štruktúry, ktoré sa podieľajú na organizácii detského slovníka, napr. v rámci kategórie nadradených pojmov, koordinova-

ných pojmov (tu by sme mohli zaradiť aj vzťah slovotvornej motivácie) či definujúcich charakteristík, sa prejavili ako výrazný signalizátor úrovne kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa. Špecifickými aspektmi vzťahu detskej reči a kognície sa zaoberajú lingvistické a lingvodidaktické práce J. Kesselovej (2001, 2003), E. Höflerovej (2003, 2008), K. Vužňákovskej (2008) a i.

Detská slovotvorba

Základným predpokladom úspešnosti skúmania vzťahu dieťaťa a slovotvorby je rešpektovanie „detskosti“ slovotvornej recepcie a produkcie dieťaťa. Na úvod ju ilustrujeme niekoľkými príkladmi:

(v čakárni u lekára)

Mama: „Ničoho sa tu radšej nedotýkaj, pretože je rozšírená chrípková epidémia.“

Dieťa, predškôlaček: „... Keď mi vojde **chrípok** do rany, budem mať chrípku?“

(doma, pred odchodom mamy za povinnosťami)

Mama: „Idem do rozhlasu.“

Dieťa, predškôlaček: „A čo tam budeš robiť? Aha, už viem. **Rozhlasovať**.“

(doma, zamyslenie pri robení domácej úlohy)

Dieťa, mladší školský vek: „Mami, z čoho vzniklo slovo **zvieratá**? Aha, viem, asi **rata!**, lebo zvieratá sú nebezpečné...“

(doma v rozhovore o škole, o živote)

Dieťa, mladší školský vek: „Mami, pozri, ako to ide: Najprv je prvák, druhák... potom stredoškôlaček, vysokoškôlaček, dospelák a potom už len **starák** a **zomrák**.“

V rámci výskumu živej slovotvorby v hovorenej slovenčine sme sa osobitne venovali aj skúmaniu detských okazionalizmov. Slovotvorná aktivita detí má svoje špecifické príčiny a výsledky. Aj táto časť rečového správania sa detí je potvrdením známej myšlienky J. J. Rousseaua, že dieťa nie je iba zmenšeninou dospelého človeka a, dovoľme si zdôrazniť, že sa to nevzťahuje iba na fyzickú a rozumovú oblasť, ale aj na oblasť reči. Dokonca aj taká okrajová vrstva slov, akou okazionalizmy napriek svojim významným rečovým funkciám sú, sa v detskej reči modeluje iným, svojským, teda „detským“ spôsobom. Pripájame sa teda k piagetovskej pozitívnej charakteristike tak detského rozumu, ako aj detskej reči a k hodnoteniu detskej slovotvornej recepcie a produkcie neprístupujeme v zmysle, čo dieťa na rozdiel od dospelého v slovnej zásobe nemá, ale, naopak, čo nám príležitostná slovotvorba dieťaťa prezrádza o jeho kognitívnom potenciáli a o jeho jazykovej interpretácii okolitého sveta.

V procese poznávania, mentálneho interpretovania a pomenúvania reálií okolitého prostredia dieťaťom prebiehajú viaceré semiotické procesy (porov. Vužňáková, 2008): okrem toho, že dieťa skúma formu počutého slova a otázkou *Čo je to?* pátra po význame; okrem toho, že sa dožaduje formy poznávaného významu otázkou *Ako sa to volá?*; dokáže si pomocou slovotvornej intuície zodpovedať i otázku *Prečo sa to volá práve tak?* Systémové myslenie dieťaťa založené na princípe analógie (výstižne to vyjadruje napr. známy výrok V. Šmilauera, 1971, s. 194: „Jazyk je menej systematický ako dieťa.“) je preň dokonca v procese poznávania súvislostí medzi javmi okolitého sveta dôležitou oporou, či už má povahu objektívneho alebo subjektívneho, egocentrického uvedomovania si vzťahov. (Např. *zubáreň* – „zubná ambulancia“ – uvedomovanie si súvislosti medzi kategóriou miesta a konkrétnym objektom; *novinárka* – „tá, ktorá roznáša noviny“ – uvedomovanie si vzťahu medzi kategóriou osoby a konkrétnym objektom). Ontogeneticky prirodzené „cítienie“ vzťahu medzi slovotvorne motivujúcim a motivovaným slovom má tak pre dieťa veľký význam ako rámec rozvíjania jeho vedomostného a skúsenostného komplexu.

Osobitným prejavom pravdepodobne vrodeneho mechanizmu spúšťajúceho v ranej fáze rečovej ontogenézy tvarovú univerzalizáciu sú tzv. morfológické analógie (porov. Nebeská, 1992). Tzv. hypergeneralizácie sa vyskytujú vo všetkých jazykoch (Rybár, 2005, s. 88). V slovenčine sa prejavujú ako univerzalizácia pravidelných morfológických tvarov v rámci jednotlivých ohýbacích paradigmat a pri stupňovaní (Stejskalová, 1977; Liptáková, 2008a): otec – od *oteka*, štipce (na bielizeň) – jeden *štipc*, zobrať – *zobram*, vezmem – *vezmela*, vyprevidiť – *vyprevidovať*, bojím sa – *bojili sme sa*, zlý – *zlejší*, dobrý – *dobrejší*, hore – *horšie*, dole – *dolšie*, skôr – *skôršie*... Zaujímavým prípadom je univerzalizácia neživotného tvaru, keď gramaticky životnú formu zvieracieho substantíva dieťa subjektívne vníma v rámci prirodzenej kategórie neživotnosti: *Sadnem si na kôň* (= operadlo na gauči). – *Podaj mi ten slon* (= hračka). (Za tieto príklady vďačím Mgr. Ľudke Buzássyovej, PhD.)

Napr. v rečovej ontogenéze anglicky hovoriacich detí sa sledujú hypergeneralizácie či „overregulation“ najmä pri pravidelnom tvorení minulého času nepravidelných slovies, pri analogickom tvorení nepravidelných tvarov a pri pravidelnom tvorení plurálu pri nepravidelných substantívach, např. *fall* – *fallen/felled* (miesto *fell*); podľa *sing* – *sang* je utvorené *bring* – *brang* (miesto *brought*); *mouse* – *mouses* (miesto *mice*) (Owens, 2008, s. 270; Sternberg, 2002, s. 344).

Výskum detskej slovotvorby teda poukazuje na nasledujúce súvislosti a význam slovotvornomotivačného vzťahu v rečovom správaní sa dieťaťa:

- Dieťa disponuje istou **slovotvornou intuíciou** alebo implicitnými slovotvornými pravidlami, čo sa argumentačne môže priradiť k pôsobeniu faktora vrodenných dispozícií či k N. Chomským formulovanej existen-

cii vrodeného modulu jazykového vývinu v rečovej ontogenéze dieťaťa. Podľa Chomského teórie parametrov každý jedinec vlastní množinu univerzálnych princípov a parametrov, pričom sa tento tzv. univerzálny softvérový balík spúšťa pôsobením jazykových dát (Rybár, 2005, s. 94). Osvojovanie si jazyka dieťaťom je potom proces, v ktorom sú v interakcii empirické údaje recipované dieťaťom z okolitého komunikačného prostredia a univerzálne princípy zakotvené v kognitívnej báze dieťaťa ako súčasti jeho genetickej vybavenosti (Dolník, 2005, s. 63).

- Intuitívne slovtvorné znalosti dieťaťa uľahčujú **kódovanie a dekódovanie významov** v procese slovtvornej produkcie a recepcie. Prijímané jazykové stimuly spúšťajú mechanizmus jazykovej schopnosti (Dolník, 2005, s. 49), ktorá sa využíva ako stratégia rozvíjania slovnej fluencie a flexibility dieťaťa, ktoré sú zase dôležitým predpokladom rozširovania hraníc jeho verbálnej interakcie.
- Schopnosť individualizovanej, aktualizovanej kombinácie prvkov slovtvorného systému dieťaťa umožňuje **bezprostrednú a individuálnu rečovú interpretáciu referenčnej skutočnosti**. Reflektovanie a interpretovanie reality človekom sa totiž najväčšmi odráža v slovnej zásobe (porov. Vaňková et al., 2005). Najbezprostrednejšie sa tento odraz uskutočňuje pomocou ad hoc utvorených slov, pretože tieto individuálnym výberom pomenovacieho východiska i spôsobu utvorenia slova najpriamočiarejšie prezrádzajú, ako svet okolo seba vnímame, i to, prečo sa tak deje. U dieťaťa, ktoré počas raného kognitívneho a rečového vývinu prechádza postupným oddeľovaním slova od pomenúvanej veci, teda objavovaním znakovosti slova, má využívanie slovtvornomotivačného vzťahu osobitný epistemologický rozmer (porov. Vužňáková, 2006, s. 19).
- Pri uplatnení holistického prístupu k vysvetľovaniu osvojovania si jazyka dieťaťom, teda pri zdôrazňovaní súvzťažnosti jazykových a všeobecných kognitívnych princípov (Dolník, 2005, s. 43), považujeme slovtvornomotivačný jazykový princíp za **rámec rozvíjania kognitívnych procesov, vedomostného a skúsenostného komplexu dieťaťa**. Holistický prístup (jazyk ako jeden z prejavov kognície) vnímame vo vzťahu k modulovému prístupu (jazyk ako svojbytný modul) ako komplementárnu metodológiu, pričom obe prinášajú zásadné odpovede na otázky súvisiace s interakciou biologických, kognitívnych a sociálnych faktorov rečovej ontogenézy.

Súvislosť kognitívnych a slovtvorných štruktúr

Pri uvažovaní o súvislosti kognitívnych a slovtvorných štruktúr dieťaťa budeme vychádzať z dominantných kognitívnych štruktúr v predškolskom

veku, resp. z ich vývinovej modifikácie v mladšom školskom veku. V období predoperačného, predpojmového a intuitívneho myslenia dieťaťa, ale aj v neskoršom štádiu konkrétno-faktických operácií je v kognícii dieťaťa výrazne zastúpené činnostné a účelové reflektovanie sveta. Podľa K. Čukovského (1970) trojročné dieťa je presvedčené, že každá vec existuje na presne určenú činnosť a mimo tejto činnosti ju nevie pochopiť. **Kognitívna štruktúra dynamickosti, akčnosti**, činnostného a účelového vnímania okolitého sveta sa považuje za ústredný organizačný princíp subjektívneho slovníka dieťaťa rozhrania predškolského a mladšieho školského veku (porov. Maršalová, 1982, s. 125). V tejto súvislosti nie je náhodná výrazná **dejovosť detských okazionalizmov**. Tú môžeme bližšie špecifikovať podľa slovotvorných parametrov: a) pomenovacie východisko, b) pomenúvacia kategória, c) sémantická kategória.

a) Slovtvorná intuícia dieťaťa spojená s akčným reflektovaním okolitého sveta sa prejavuje v spontánnej voľbe **dejového pomenovacieho východiska**: vreckovka – *fukovka*; lopta – *hopsačka*, *kotúľka*; telefón – *zvoňadlo*, *vraviak*; parfum – *voňadlo*; dvojčatá – *podobníci*; benzínová pumpa – *tankovačka*; bôtasy na suchý zips – *zalepovačky*. Pri pomenúvaní predmetov deti veľmi často využívajú ako pomenovacie východisko činnosť, na ktorú sa daný predmet používa (ihla – *zošívadlo*; lyžica – *papajka*; kvety – *gratulky*).

b) Tak ako je **desubstantívne derivovanie slovies** produktívne v jazyku a v individuálnych rečových prehovoroch dospelých komunikantov (Liptáková, 2005), tvorí aj nápadnú súčasť rečového správania sa detí. Vzhľadom na jeho frekvenciu a opakovateľnosť výskytu v danom veku považujeme ho za univerzálny prvok rečovej ontogenézy slovensky hovoriaceho dieťaťa. Prírodné a bezproblémové situačne viazané odvodzovanie slovies od individuálne zvolených východiskových substantív je typickým znakom rečovej ontogenézy v predškolskom veku a v menšej miere, v súvislosti s vývinovou progresiou v prospech konvenčných jazykových riešení, aj v mladšom školskom veku. Podobnú tendenciu takmer neobmedzeného tvorenia slovies zo substantív zisťuje u ruských detí, teda v typologicky, areálovo i geneticky príbuznom jazyku, K. Čukovskij (1970). V rečovom vývine dieťaťa predškolského a mladšieho školského veku je teda príležitostná tvorba desubstantívnych slovies jednou z užitočných stratégií rozširujúcich slovnú fluenciu i flexibilitu. Ako prototypové vyjadrenie rôzne špecifikovaného dejového vzťahu k substancii sa ukazuje štruktúra: (prefix) + substantívum + *-ovať*. Keďže formantový typ *-ovať* dosahuje vysokú produktivnosť v normatívnej slovtvorbe i v okazionálnej slovtvorbe dospelých hovoriacich (Liptáková, 2005), mohli by sme tu hádam uvažovať o ontogenetickej súvislosti. (O dôležitosti vysvetľovania osvojovania si jazyka dieťaťom aj z dôvodu adekvátnejšieho opisu jazykového systému pozri Dolník, 2005, s. 40.)

c) Prítomnosť **rozdielných kognitívnych štruktúr** v psychike dieťaťa predškolského a mladšieho školského veku sa prejavuje aj v **odlišnej sémantike aktuálne utvorených desubstantívnych slovies**. U predškolákov tvoria polovicu zachyteného korpusu procesové dynamické slovesá odrážajúce kontinuálne vnímanie typických detských časopriestorových aktivít, najmä zo sémantických skupín „hrať sa“ (*emkovať sa, pištoľovať*), „pohybovať sa“ (*zaloptovať si, tanierovať sa*) a „pracovať“ (*plastelínovať, vysieláčkovať*). U detí mladšieho školského veku sa ubúdajúci egocentrizmus a dominantná kognitívna štruktúra grupovanie (zoskupovanie) zrkadlia vo výraznejšom podiele kauzatívnych slovies ako prostriedkov vyjadrenia zámernej činnosti smerujúcej k istému objektu a ako prostriedkov členenia časopriestoru na udalostné sekvencie (napr. *vyfarbičkovať* = vymalovať obrázok farbičkami; *dotrávičkovať* = dokresliť trávičku; *hviezdičkovať* = dávať niekomu hviezdičky; *zmágiovať* = použiť na niekoho mágiu; *zahračkovať* = zaplniť izbu hračkami). Dynamizmus spoločný obom vekovým skupinám sa premietá v okrajovom zastúpení statických slovies (*zašpenátiť sa* = zašpiňať sa od špenátu; *odtrémovať sa* = zbaviť sa trémy).

Ďalšími dominantnými **kognitívnymi štruktúrami** predoperačného vývinového štádia sú **egocentrizmus** a **centrácia**, ktoré sa v štádiu konkrétno-faktických operácií suplementárne modifikujú na **ubúdanie egocentrizmu** a **decentráciu**. Kognitívny egocentrizmus spočíva v neschopnosti vidieť svet ináč než zo subjektívneho hľadiska; centrácia znamená sústredenie pozornosti na jeden znak situácie a zanedbávanie ostatných, akokoľvek sú dôležité (Piaget – Inhelder, 1997). Dieťa vyžaduje, aby sa jeho poznanie okolitého sveta premietalo do reči, preto ak nenachádza vo svojom mentálnom slovníku výstižnú slovnú „nálepku“, jednoducho aktualizuje istým spôsobom zakódovaný slovotvorný mechanizmus subjektívnym výberom preň podstatného pomenovacieho východiska. Napr.: pôrodnicu nazýva *bábätkáreň* či *tehotnica*, mixér *húkačka*, murárov *domári*, krajčírku *šijačka*, plávajúceho vtáka *plávač*.

Dieťa predškolského veku už síce dokáže postupne vyčleňovať svoje predstavy o veciach z jednoliateho synkretického obrazu a spájať ich do rovnorodých komplexov, ale ešte vždy sa to deje na základe vnímania konkrétnych, nie abstraktných súvislostí jednotlivých elementov (Vygotskij, 1970). V detskom novotvare sa premietá egocentricky a centrovane interpretovaná referenčná skutočnosť (horár, ktorý zachráni Červenú čiapočku, je *vyslobodník*; šermiar je *mečiar*; tenista je *raketista*; cigareta je *fajč* a pod.).

Takisto ad hoc utvorené slovesá s individuálne zvoleným motivačným východiskom korešpondujú aj s centrovaním pozornosti dieťaťa na preň podstatný (objektívne nie vždy najdôležitejší) znak danej situácie (napr. pohybujem sa tak, akoby som prechádzal na inú koľaj → „prekoľajujem sa“; teraz sa tu hrám s Emkou (je súčasťou môjho priestoru) → „emkujem sa“). Postupné oslabovanie egocentrizmu dieťaťa, keď je preň jedinou perspektívou interpre-

tácie sveta vlastné telesné JA, spôsobuje okrem iného aj postupné vyčleňovanie dieťaťa ako poznávacieho subjektu z priamej závislosti od svojho okolia (Piaget – Inhelder, 1997). Možno aj to je jeden z dôvodov, prečo sa odlišné chápanie vzťahu PRIESTOR – JA (už nie stotožňovanie vlastného JA s okolitým priestorom, ale chápanie JA ako jeho súčasti) podpisuje pod menšiu produkciu okaziónálnych desubstantívnych slovies v mladšom školskom veku, keď potreba kondenzovaného pomenovania aktuálneho „tu a teraz“ už nie je taká intenzívna a dieťa sa uspokojí aj s disponibilným opisným uzuálnym vyjadrením. Na druhej strane, v tomto štádiu kognitívneho vývinu vzrastá potreba príležitostného tvorenia desubstantívneho slovesa z dôvodu špecifikácie vyjadrenia, čo korešponduje so spomínaným oslabovaním egocentrizmu a rozvíjaním kritickosti v jazykovej interpretácii sveta (napr. „Teraz si mi ten jogurt *preguličkovala*.“ = preplnila obilninovými guľičkami; „Sestra mi *zahračkovala* celú izbu.“ = zaplnila hračkami).

Funkcie slovotvornej motivácie v reči dieťaťa

J. Furdík vo svojej slovotvornej teórii definoval jazykové funkcie slovotvornej motivácie (1993). V súvislosti so vzťahom slovotvorby a dieťaťa sa pokúšame o naznačenie špecifických funkcií, ktoré slovotvorná motivácia plní v rečovej a kognitívnej ontogenéze dieťaťa predškolského a mladšieho školského veku. Ide o tieto funkcie:

- **pomenúvacia** – dieťa aktívne využíva slovotvornú motiváciu v procese pomenúvania javov, na ktoré nemá vo svojom mentálnom slovníku disponibilné uzuálne pomenovanie;
- **poznávacia, interpretačná** – pre dieťa sú intuitívne slovotvorné znalosti nástrojom uvedomovania si a interpretovania subjektívne alebo objektívne chápaných vzťahov medzi javmi;
- **sociálnointerakčná** – vrodenný mechanizmus slovotvornej schopnosti vytvárajúci predpoklad na zvyšovanie slovnej fluencie a flexibility, v produkčnom i recepcnom zmysle, zároveň dieťaťu rozširuje hranice úspešnej verbálnej, a teda aj sociálnej interakcie;
- **kognitívnostimulačná** – detskú slovotvornú produkciu a recepciu chápeme vo vzťahu ku kognitívnemu vývinu dieťaťa nielen ako jeho odraz, ale na základe holistického vnímania súvzťažnosti jazykových a kognitívnych princípov aj ako predpoklad jeho ďalšieho stimulovania. Ak dieťa na základe epistemologického rozmeru slovotvornej motivácie dokáže vnímať prostredníctvom slovotvorných štruktúr štruktúru rôznych výsekov skutočnosti, môže to fungovať aj naopak – zámerné sprostredkovanie učebných slovotvorných aktivít vytvára predpoklady na stimulovanie diferencovaných kognitívnych procesov dieťaťa (pozri nižšie);

- **rečovostimulačná** – z učebných slovotvorných aktivít, ale aj zo spontánnej slovotvornej aktivity môže dieťa okrem stimulovania kognitívnych procesov profitovať aj vo vzťahu k variabilizácii, špecifikácii a individualizácii vyjadrenia (porov. Liptáková, 2008a);
- **diagnostická** – zisťovanie miery slovotvornej „citlivosti“ dieťaťa môže byť nástrojom diagnostikovania ontogeneticky podmienených jazykových schopností, ale vo vzťahu k všeobecným kognitívnym procesom aj nástrojom zisťovania jeho prejavovaných alebo latentných učebných schopností.

Bližšie sa pristavíme pri poslednej, teda **diagnostickej funkcii**. V rámci riešenia grantového projektu APVV-0073-06 *Dynamické testovanie latentných učebných kapacít detí zo sociálne znevýhodňujúceho prostredia* (Džuka – Kovalčíková, 2008), ktoré prebieha v interdisciplinárnom tíme pedagógov, psychológov a didaktikov na Pedagogickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, sme sa pri zostavovaní testu komunikačnej kompetencie pokúsili o usúvzťažnenie jazykových a kognitívnych štruktúr dieťaťa (Liptáková et al., 2008b). Okrem testovania komunikačnej kompetencie sa v rámci projektu diagnostikujú učebné schopnosti dieťaťa na prahu školskej dochádzky (nultý, resp. prvý ročník ZŠ) aj prostredníctvom testovania matematických schopností. Cieľom projektu je vytvoriť nástroj diferenciálnej diagnostiky učebnej potenciality dieťaťa na základe postupov dynamického testovania. Preferovanie dynamického testovania kognitívneho potenciálu pred tradičným statickým má svoje opodstatnenie práve u socio-kultúrne hendikepovaných detí. Pri dynamickom prístupe sa totiž neanalyzuje iba momentálne prejavovaná úroveň vývinu, ale predovšetkým proces vývinu, a to na základe edukačnej intervencie, čiže odstupňovanej pomoci poskytnutej testovanému dieťaťu.

V procese tvorby a overovania testu boli vyšpecifikované ťažiskové domény a im zodpovedajúce typy položiek. Ide o také typy jazykových štruktúr, ktoré najvýraznejšie reflektovali kognitívne štruktúry dieťaťa. Predpokladanú prirodzenosť vzťahu dieťaťa a slovotvorby sme mali možnosť sledovať pri diagnostikovaní paradigmatických asociácií, teda procesu uvedomovania si súvzťažnosti pojmov ako odrazu organizácie mentálneho slovníka dieťaťa. Opierali sme sa pritom o výsledky psycholinguvistického výskumu L. Maršálovej (1982), podľa ktorého sú paradigmatické asociácie, teda asociácie v rovnakej tvarovej triede, k akej patrí podnetové slovo, výrazným signalizátorom úrovne rečového a kognitívneho vývinu dieťaťa, a teda aj jeho učebných predpokladov. Odrážajú totiž významové štruktúry, ktoré sa podieľajú na organizácii detského slovníka, a to v rámci istých kategórií, napr. nadradených pojmov, koordinovaných pojmov, definujúcich charakteristík atď. Cieľom merania paradigmatických asociácií v našom výskumnom nástroji bolo okrem iného aj zisťovanie prítomnosti logickej kategórie koordinovaných pojmov, pričom vzťah koordinácie pojmov tu zakladáme práve na slovotvornomotivačnom vzťahu.

Zostavili sme položku, ktorej cieľom bolo merať schopnosť porozumieť vzťahu medzi formou a významom slovotvorného sufiku prostredníctvom identifikovania prirodzenej kategórie zdrobňovania a zveličovania. Zámerne sme použili slová, pri ktorých sme predpokladali nulovú frekvenciu v reči rómskeho 6 – 7-ročného dieťaťa, aby sme vylúčili automatizovanú reprodukciu slovotvornej štruktúry. V istom zmysle sme sa inšpirovali metódou ohýbania umelých slov Berkovej-Gleasonovej (tzv. WUG-test; podľa Rybár, 2005, s. 92). Keďže vzorku testovaných detí zo sociálne znevýhodňujúceho prostredia tvorili práve rómske deti, ich tzv. obmedzený rečový kód (Bernstein, 1975) v slovenskom jazyku približoval testovaciu situáciu experimentom s umelým jazykom. Výskumné zistenia ukázali, že deti boli na základe poskytovania pomoci administrátorom, odstupňovanej podľa úrovne kognitívnych operácií,¹ schopné pochopiť princíp slovotvornomotivačnej viazanosti prototypového sufiku zdrobňovania (-ček) a zveličovania (-isko) aj napriek tomu, že s ich spojením s konkrétnym motívom sa doteraz nestretli (*sochor* – *sochorček* – *sochorisko*; *kúdol* – *kúdolček* – *kúdolisko*). Ukazuje sa teda, že aj dieťa s komplikovanejšou rečovou situáciou (paralelné či časovo posunuté osvojovanie si materinského jazyka a oficiálneho jazyka) disponuje aj v tzv. druhom jazyku implicitnými pravidlami, ktoré pravda dokázalo uplatniť v situácii zámernej edukačnej intervencie. Uvedené diagnostikovanie citlivosti na vzťah medzi slovotvornou formou a slovotvorným významom pri sufikálne utvorených modifikačných derivátoch, v našom prípade so zámerom overiť učebnú potencialitu dieťaťa, korešponduje aj so skúmaním vrozených strategických princípov dieťaťa D. Slobina (podľa Owens, 2008, s. 163 – 167). Na základe jedného z definovaných univerzálnych princípov osvojovania si jazyka deti si skôr osvojujú sufiky než prefixy, a teda aj v učebnej situácii je pre ne významovo-formálna dominantna konca slova prirodzená.

V súvislosti s **kognitívnostimulačnou funkciou slovotvorby** v reči dieťaťa môžeme prostredníctvom uvedenej testovej položky ilustrovať, ako sa v rámci inštrukčnej časti (ako sme už spomínali, išlo o dynamické testovanie, a preto sa dieťaťu podáva v rámci inštrukčnej časti odstupňovaná pomoc) stimulovali jednotlivé kognitívne procesy. Opierame sa o revidovanú kognitívnu taxonómiu B. S. Blooma (2001) a o systém funkcií konštruovania poznatkov M. R. Jensena (2003).

¹ Keďže cieľom riešenia projektu nie je len zisťovanie aktuálnej úrovne danej komunikačnej zručnosti, ale predovšetkým zisťovanie miery učiteľnosti dieťaťa, vytvorili sme systém odstupňovanej pomoci (tzv. hintová procedúra). Jednotlivé kroky sú odstupňované v závislosti od miery pomoci poskytnutej dieťaťu, teda od najmenej po najväčšiu. Systém inštrukcií pozostáva z troch častí: Prvá, vstupná časť spočíva v pomoci testovanému dieťaťu na úrovni nižších kognitívnych operácií, a to pozornosti a porozumenia formulácii úlohy. Druhá, hlavná, elaboračná časť predstavuje postupnosť analytických procesov podstatných pri riešení úlohy. Tretiu, záverečnú časť tvorí úloha nápovedného, imitatívneho charakteru, ktorá korešponduje s preferovaným spôsobom učenia sa v danom veku.

Motivačný vstup k testovej poločke:

Určite vieš, že skoro každá vec môže byť malá i veľká. Teraz Ti ukážem obrázky, na ktorých to môžeš uvidieť. Ukážeme obrázky:

4 obrázky: trojica sochor – sochorček – sochorisko; ešte jeden sochorček; podložka s tromi okienkami

Úloha

Poukladaj obrázky tak, ako Ti poviem:

sochor – sochorček – sochorisko (ukazujeme na príslušné okienko)

1. pozornosť, porozumenie formulácii úlohy:

Tvojou úlohou je, aby si poukladal/a obrázky v takom poradí, ako budem hovoriť slovami: sochor – sochorček – sochorisko. Poukladaj... (ukazujeme okienka).

2. rozlišovanie, porovnávanie:

Dobre si všimni, aké veci sú na obrázkoch. Čím sa líšia? Poukladaj... (ukazujeme okienka).

3. analýza – syntéza:

Ukážem Ti iné obrázky: trojica domček – dom – domisko. Čo je na obrázkoch? Ukáž veľký (administrátor povie: To je domisko.) Zopakuj – domisko. Ukáž malý (administrátor povie: To je domček.) Zopakuj – domček. Ukáž ani veľký, ani malý (administrátor povie: Toto je dom.) Zopakuj – dom. A teraz poukladaj sochor – sochorček – sochorisko (ukazujeme okienka).

4. kategorizovanie; inferenčné myslenie:

Pod okienka poukladaj: Ani veľký, ani malý – **dom** – zopakuj. Malý – **domček** – zopakuj. Veľký – **domisko** – zopakuj. A teraz do okienok poukladaj: sochor – sochorček – sochorisko (ukazujeme okienka).

5. vytváranie mentálnych reprezentácií:

Dieťa, ktoré úlohu vyriešilo, pochopilo vzťah medzi významom a formou slovotvorného sufiku reprezentujúceho prirodzené kategórie zdobňovania a zveličovania.

Na učiacu úlohu nadväzuje transferová úloha, ktorej cieľom je overiť prejav latentnej schopnosti dieťaťa naučiť sa princíp riešenia úlohy s využitím iných elementov.

Podobný postup stimulovania kognitívnych procesov je realizovateľný a žiaduci nielen pri diagnostike jazykových schopností, ale aj v procese ich rozvíjania prostredníctvom systému učebných slovotvorných cvičení.

Záverom

Téma dieťa a slovotvorba otvára celý rad výskumných problémov, ktorých spoločným znakom je vzhľadom na koncepčné uplatňovanie vývinovolingvis-

tického hľadiska nevyhnutnosť transdisciplinárneho prístupu. Práve zdôrazňovanie ontogenetického aspektu nám pomohlo odhaliť špecificky „detské“ rečové funkcie slovotvorby. A navyše, slovtvorná recepcia a produkcia je tou časťou rečového správania sa dieťaťa, ktorá môže pomerne presvedčivo ilustrovať interakciu vrodenej, prostredia a sprostredkovaných učebných skúseností v symbióze kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa. Parafrázujúc názov štúdie Juraja Furdíka *Čo dáva slovtvorba lexikológii* (1993, s. 34) uzatvárame pristavenie sa pri vzťahu dieťaťa a slovtvorby konštatovaním, že na otázky *Čo dáva slovtvorba dieťaťu*, resp. *Čo dáva dieťa slovtvorbe* jestvuje viacero známych i doteraz ešte neznámych odpovedí. A ak si citujúc našu vzácnu jubilantku PhDr. Kláru Buzássyovú, CSc., pripomíname, že aktívna slovtvorba funguje ako indikátor synchronnej a diachrónnej dynamiky slovnnej zásoby (1990), v prípade detskej slovtvornej produkcie k tomu pristupuje aj ontogenetický aspekt indikovania úrovne kognitívneho a rečového vývinu dieťaťa.

LITERATÚRA

A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing of Educational Objectives. Editors: Lorin W. Anderson, David R. Krathwohl, Peter W. Airasian, Kathleen A. Cruikshank, Richard E. Mayer, Paul P. Pintrich, James Rath, Merlin Wittrock. New York: Longman 2001. 352 s.

BERNSTEIN, Basil: *Langage et classes sociales*. Paris: Minuit 1975.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionalizmy v slovenskej literatúre. In: *Studia Academica Slovaca*. 9. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1980, s. 91 – 108.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Okazionálna slovtvorba ako indikátor synchronnej a diachrónnej dynamiky. In: *Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov*. Zost. V. Blanár. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – MARTINCOVÁ, Olga: Neuzuální slovtvorba v západoslovanských jazykoch. In: *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Slowotworstwo/Nominacja*. Red. I. Ohnheiser. Opole: Universität Innsbruck, Institut für Slawistik – Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej 2003, s. 262 – 275.

ČUKOVSKIJ, Kornej: *Ot dvuch do piati*. Moskva: Detskaja literatura 1970.

DOLNÍK, Juraj: Jazykový systém ako kognitívna realita. In: *Jazyk a kognícia*. Ed. J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš. Bratislava: Kalligram 2005, s. 39 – 82.

DŽUKA, Jozef – KOVALČÍKOVÁ, Iveta: Dynamické testovanie latentných učebných schopností. In: *Československá psychologie*, 2008, roč. 52, č. 4, s. 366 – 377.

FLEISCHER, Wolfgang: Stilistische Aspekte der Wortbildung. In: *Deutsch als Fremdsprache*, 1969, s. 273 – 280.

FEUERSTEIN, Reuven: Podpora inkluzívneho a kognitívneho vyučovania ve školách. In: *Inkluzivní a kognitivní edukace*. Ed. V. Pokorná. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta 2006, s. 10 – 21.

FURDÍK, Juraj: Štylistické dimenzie slovtvorne motivovaného slova. In: *Jazykovedný časopis*, 1987, roč. 38, č. 1, s. 25 – 31.

- FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovtvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004.
- HÖFLEROVÁ, Eva: Školský dialog a jeho vliv na rozvoj řeči dětí. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2003. 119 s.
- HÖFLEROVÁ, Eva: Proč tak mluví? K současnému poznání řeči dětí a mládeže. In: Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Komunikace jako klíč k dětem a mládeži. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta 2008, s. 138 – 143.
- CHANPIRA, E.: Ob okkazonal'nom slove i okkazonal'nom slovoobrazovanii. In: Razvitije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka. Red. E. A. Zemskaja – D. N. Šmelov. Moskva: Nauka 1966, s. 153 – 166.
- JENSEN, Mogens R.: Mediating knowledge construction: Towards a dynamic model of assessment and learning. Part I: Philosophy and theory. Educational and Child Psychology, 2003, Vo. 20, No. 2, s. 100 – 117.
- KASTOVSKY, Dieter: Wortbildung und Semantik. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann 1982, s. 151 – 168.
- KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o dialógu detí. Prešov: Náuka 2001.
- KESSELOVÁ, Jana: Morfológia v komunikácii detí. Prešov: Vydavateľstvo Anna Nagypová 2003.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Preferované slovtvorné typy desubstantívnych slovies v súčasnej slovenčine. In: Západoslovanské jazyky I. Zborník vedeckovýskumných prác. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici – Ostravská univerzita v Ostravě – Uniwersytet Śląski w Katowicach 2005, s. 99 – 108.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Príležitosť slovtvorba ako súčasť jazykovej interpretácie sveta. In: Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Eds. J. Sabol – L. Sisák. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2008(a), s. 60 – 83.
- LIPTÁKOVÁ, Ľudmila – HLEBOVÁ, Bibiána – KRESILA, Juraj – KLIMOVIČ, Martin: O procese tvorby dynamického testu komunikačnej kompetencie dieťaťa zo sociálne znevýhodňujúceho prostredia. In: Acta Paedagogicae. Presoves – Nova Sandes. Annus VI. Ed. D. Šimčík. Prešov 2008(b), s. 60 – 69.
- LOPATIN, Vladimír Vladimirovič: Roždenije slova. Neologismy i okkazonal'nyje obrazovanija. Moskva: Nauka 1973. 152 s.
- LYKOV, Alexej Georgijevič: Sovremennaja russkaja leksikologija. (Russkoje okkazonal'noje slovo.) Moskva: Vysšaja škola 1976. 118 s.
- MARŠÁLOVÁ, Libuša: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982.
- MARTINCOVÁ, Olga: Okazionální pojmenování a jejich tvoření v současné češtině. In: Filologické studie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. XIII. Praha 1985, s. 19 – 31.
- MC LAUGHLIN, Scott: Introduction to Language Development. 2th edition. Edmont: Thomson Delmar Learning 2006. 508 s.
- NEBESKÁ, Iva: Úvod do psycholingvistiky. Praha: H & H 1992. 127 s.
- OWENS, Robert E., Jr.: Language Development. An Introduction. 7th edition. New York: Allyn and Bacon 2008. 509 s.
- PIAGET, Jean – INHELDER, Bärbel: Psychologie dítěte. Praha: Portál 1997.
- RYBÁR, Ján: Vývin jazyka u dieťaťa – vrodenej verzu ziskanej. In: Jazyk a kognícia. Ed. J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš. Bratislava: Kalligram 2005, s. 84 – 103.
- STEJSKALOVÁ, Mariana: Z lexiky detskej reči. In: Varia VI. Zborník zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov. Zost. M. Nábeľková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 69 – 73.
- STERNBERG, Robert J.: Kognitívni psychologie. Praha: Portál 2002, s. 317 – 383.

- ŠMILAUER, Vladimír: Novočeské tvoření slov. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1971.
- Štúdie o detskej reči. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis 193/275. Jazykovedný zborník 23. Ed. D. Slančová. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta 2008.
- ULUCHANOV, Igor Stepanovič: Uzuľnyje i okkazionalnyje jedinicy slovoobrazovatel'noj sistemy. In: Voprosy jazykoznanija, 1984, s. 44 – 54.
- VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha: Karolinum 2005.
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny. Prešov: Prešovská univerzita 2006. 163 s. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/elpub/PF/Vuznakova1/index.htm>
- VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Rečová (jazyková) výchova v materskej škole a vývin detskej reči. In: Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. 14. Ed. L. Sičáková – K. Vužňáková – R. Rusňák. Prešov 2008, s. 150 – 158.
- VYGOTSKIJ, Lev Semionovič: Myšlení a řeč. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1970.
- VYGOTSKIJ, Lev Semionovič: Psychologie myšlení a řeči. Zost. J. Průcha. Praha: Portál 2004.

CHILD AND WORD FORMATION

Key words: word formation process, occasional words, child's speech and cognition, diagnostics of child's speech

In this paper we focus on the analysis of the relation between the child's speech and cognition and the word formation process. On the basis of our previous research, we regard the „spoken“ occasional lexical units as a special type of occasional words fulfilling various specific functions which can be differentiated with respect to the age of the author and to the communicative situation. Occasional words belong to speech behaviour in general, including the child's behaviour.. The process of word formation and its reception fulfills a specific function in the children's speech.

The occasional lexis of children above all reflects their restricted communicative competence, i. e. it fulfills the naming function. The research proves that word formation procedures can correspond to the stages of children's cognitive development, especially the dynamic and egocentric character of children's thinking. For example, the dynamics of children's existence and thinking is reflected in the fluency of occasional denominal verbs. Derivation of a verb from an individually chosen motivating noun is the typical word formation process in child speech ontogenesis in pre-school, as well as in junior school age groups of Slovak children. The cognitive egocentrism of children is reflected for example in their spontaneous selection of individual starting-point for derivation. We consider that word formation

fluency of pre-school and junior school age children seems to be one of useful strategies of increasing children's vocabulary fluency and flexibility. Therefore this natural manifestation of children's speech behaviour can be used for their next speech and cognitive development. The word formation processes including occasional procedure is very important by satisfying of naming or expressing needs of children as well as by creating child's linguistic understanding of the world.

With respect to the diagnostic function of word formation process in child's speech in the paper, the processes of constructing and verifying a diagnostic tool for assessing communicative competence of pupils in zero grade of primary school coming from socially disadvantaging backgrounds are analysed. The paper is also intended as a presentation of partial results of the APVV-0073-06 project – Dynamic testing of latent learning capacities of children from socially disadvantaging backgrounds.

Využitie okrajových slovotvorných postupov v slovenčine

GABRIELA MIŠŠÍKOVÁ

V štúdiu venujeme pozornosť okrajovým slovotvorným postupom, najmä tvoreniu akronymov, spĺývaniu (blending) a skracovaniu lexém (clipping). Tieto postupy sú charakteristické najmä pre analytickú angličtinu, kde sú vysoko produktívne a frekventované. V slovenčine je využitie týchto slovotvorných postupov limitované morfológickým typom jazyka: flektívnosť slovenčiny a jej odlišný foneticko-fonologický systém predstavujú istú prekážku pri spĺvaní a skracovaní lexém. Napriek tomu je štúdium okrajových slovotvorných postupov zaujímavé a relevantné, lebo naznačuje dynamické tendencie vo vývoji modernej slovenčiny. V neposlednom rade tiež poukazuje na kreativitu používateľov slovenského jazyka.

Medzi okrajové slovotvorné postupy patrí tvorenie akronymov, tvorenie skrátených tvarov pomenovaní známe pod anglickým názvom *clipping* a spĺvanie, respektíve prekrývanie dvoch lexém, v angličtine označované ako *blending*¹, respektíve *blends*. Pri ich skúmaní sme sa zamerali na tri oblasti použitia, v ktorých sme predpokladali tvorbu pomenovaní pomocou okrajových slovotvorných postupov. Najprv sme aktualizovali výsledky nášho komparatívneho výskumu stomatologickej terminologickej lexiky (Miššíková, 1998), potom sme skúmali tvorbu názvov a pomenovaní v komerčnej sfére a nakoniec sme sledovali využívanie týchto postupov v slangu a hovorovom jazyku.

V rámci komparatívneho štúdia slovenskej a anglickej stomatologickej terminológie sme zaregistrovali pomenovania, ktoré sú výsledkom okrajových slovotvorných postupov. Hoci mnohoznačnosť a figuratívnosť lexikálnych

¹ V Dynamike slovej zásoby súčasnej slovenčiny (1989, s. 26) sa ilustruje „vzťah inklúzie vo formovej zložke“ práve v rozličných typoch mechanického spájania morfém (blending), napríklad *endorfín* (endogénny morfín) alebo *stomatochirurgia* (stomatologická chirurgia). Takéto pomenovania sú v slovenčine používané pomerne často, avšak sú takmer výlučne prevzaté z angličtiny, napríklad *smog* (smoke + fog), *brunch* (breakfast + lunch) a pod. Naše príklady naznačujú, že často nejde iba o mechanické spájanie morfém, práve naopak, štruktúra a sémantika pravých a vydatených blendov je nepriezračná (porovnaj slovenské pomenovanie *Šturák, Literatúrista* alebo *človece*). Preto sa v angličtine, odkiaľ pochádzajú, nazývajú neprediktabilné slovotvorné postupy (t. j. nemožno vopred určiť podobu výsledného produktu slovotvorného postupu).

pomenovaní je v terminologickej slovnej zásobe nežiaduca, v odborných textoch sa vyskytujú aj štylisticky príznakové pomenovania, ktoré sú produktom okrajových slovotvorných postupov. Výslednú podobu pomenovaní pri skracovaní pôvodných lexém a pri špecifickom splývaní dvoch alebo viacerých slov ovplyvňujú rôzne mimojazykové činitele (napríklad komerčný zámer), ktoré sú málo predvídateľné, respektíve sú známe len tvorcom pomenovania. Preto sa tieto postupy označujú aj ako neprediktabilné. Podobne možno charakterizovať aj tvorenie akronymov, ktorých podoba vo veľkej miere závisí od zámeru autora. Malá miera predvídateľnosti je typická nielen pre výslednú podobu novoutvoreného pomenovania, ale aj pre jeho úplné porozumenie. Napríklad dobre utvorené akronymy, ktoré majú podobu plnovýznamovej lexikálnej jednotky, kódujú významy na dvoch rovinách (napr. angl. *SALT*, *WASP*, *KISS* alebo slov. *OKO*, *CIT*). Ich porozumenie býva problematické, lebo nie vždy vieme, aké slová sa skrývajú za použitými iniciálami.

Produktmi tvorenia slov pomocou neprediktabilných slovotvorných postupov sú v angličtine rozmanité typy lexém, ktoré charakterizuje okrem nepravidelnosti tvorenia vysoká produktivita a frekvencia použitia. Nízka prediktabilita výslednej podoby pomenovania vyplýva najmä z rozmanitosti spôsobov, ktorými sa pôvodné lexémy skracujú a prekrývajú. Je takmer nemožné stanoviť pravidlá ich tvorenia pomocou slovotvorných zákonitostí. Pravidlá slovtvorby aplikované na tvorenie slov afixáciou, t. j. pomocou prefixov a sufixov, sa stávajú v prípade neprediktabilných slovotvorných postupov irelevantné. Často sú rozhodujúce rôzne mimojazykové javy, napríklad ľahká zapamätateľnosť, možnosť efektného (a efektívneho) grafického využitia, ale aj dobrý zvuk (ľubozvučnosť) a výrazovosť nového pomenovania. V angličtine neexistujú takmer žiadne lingvistické obmedzenia pri využití týchto postupov, avšak vo flektívnej slovenčine je ich využitie problematické. V slovenčine sa príležitostne využíva splývanie lexém (blending) a tvorenie akronymov, avšak v slovenských odborných textoch sa tieto pomenovania vyskytujú najmä ako výpožičky z angličtiny.

Anglický termín *clipping* označuje slovotvorný proces, v ktorom sa skracuje pôvodná lexéma (jednoduchá alebo zložená), pričom si zachováva svoj pôvodný význam a slovnodruhovú zaradenie. Často je však sprevádzaná zmenou štylistickej charakteristiky, čo v prípade odborných textov znamená posun od vedecko-náučného k populárno-náučnému štýlu.

V odbornej terminológii sa tento spôsob tvorenia používa komplexne. Neexistujú pri ňom žiadne obmedzenia, podmienkou je, aby nový tvar mal charakter slova (angl. *parylene* od *paraxylene*, slov. *paraxylén*, angl. *phorate* od *phosphorodithioate*, slov. *fosforoditiát*, angl. *pregreg* od *preimpregnated*, slov. *preimpregnovaný*). Tento slovotvorný postup sa využíva pri tvorení názvov chorobného stavu, napr. termín *hypoxia* vznikol redukciou slovotvornej bázy

pôvodného termínu *hypoxaemia*². V prípade dlhých pomenovaní predpokladáme snahu o efektívnejšie vyjadrovanie. Napríklad v odborných učebniciach sa v snahe o lepšiu čitateľnosť textu úplné (neskrátené) názvy uvádzajú v zátvorkách, prípadne v poznámkovom aparáte.

Anglickým termínom *blending* označujeme tvorenie nových lexém z rôznych častí dvoch (prípadne i viacerých) slov takým spôsobom, že rozloženie novej lexémy na morfémy často nie je možné. Všeobecne známy je príklad anglického slova *smog* (používaného aj v slovenčine), ktoré vzniklo splynutím slov *smoke* a *fog*. Novšie príklady sú *chunnel* < *channel* + *tunnel*, *ballute* < *balloon* + *parachute* a iné. V našom materiáli sa okrajovo vyskytli príklady typu *Oxycel* (z angl. *oxidized cellulose*, slov. *oxidovaná celulóza*). Pomenovania utvorené týmto spôsobom sú v slovenčine používané pomerne často, avšak sú to takmer výlučne pomenovania prevzaté z angličtiny.

V terminologickej lexike možno považovať za *blending* názvy rôznych súprav nástrojov a materiálov používaných v stomatológii. Napríklad pri pomenovaniach typu *Chirodent*, *Minident*, *Unident* a pod. možno predpokladať, že vznikli splynutím slov *chirurgický*, *minimálny*, *unifikovaný* + *dentálny*.

Tretiu skupinu neprediktabilných slovotvorných postupov predstavuje tvorenie akronymov. Akronym sa tradične definuje ako pomenovanie utvorené z prvých písmen slov tvoriacich názov istého javu. Takéto zoskupenie iniciálok získava charakter novej lexémy. Akronymy sa často využívajú na pomenovanie inštitúcií alebo vedecko-spoločenských zoskupení (napríklad *PALA* < **P**oetics and **L**inguistics **A**ssociation). Populárne a efektívne je tvorenie akronymov ako názvov pracovných korpusov, projektov a pod. Takéto pomenovania sa používajú ako bežné lexikálne jednotky, môžu vstupovať do ďalších slovotvorných postupov, napríklad tvoriť kompozitá, čím sú výhodné nielen pre ústny, ale aj pre písomný akademický diskurz. Príkladom je jazykový korpus *SPACE* vytvorený na výskumné účely (**S**pecialized and **P**opular **A**cademic **E**nglish) alebo pomenovanie projektu pre zahraničných študentov z Turecka a Európy *TREE* (**T**urkey and **E**ast **E**urope). Mnohé všeobecné substantíva sú akronymy, napríklad slovo *RADAR* (z angl. **r**adio **d**etection and **r**anging). Podobne sa v skrátenej podobe používajú viacslovné termíny (*RAM* < **R**andom **A**ccess **M**emory, *REM* < **R**apid **E**ye **M**ovement). Avšak nie každú skratku klasifikujeme ako akronym. V angličtine je rozhodujúcim kritériom výslovnosť. Ak sa iniciálky vyslovujú ako jedno slovo a nie ako sled jednotlivých písmen, ide o akronym. V terminologickom materiáli sa používa pomerne veľa skratiek. Niektoré z nich možno hodnotiť ako akronymy (angl. *kerma* – *kinetic*

² Podobný príklad uvádza M. Sokolová, keď objasňuje príčiny asymetrického fungovania či skracovania. Jedným z faktorov, ktoré ovplyvňujú tvorenie variantov, sú fonologické faktory (aj koexistencia nezjednodušených a zjednodušených variantov), napríklad *linoleorez* – *linorez*, *železnorudný* – *železorudný*, *drobnučký* – *drobučký* a pod. (Sokolová, 2008, s. 27).

energy released in material, slov. *kinetická energia uvoľnená v materiáli*, angl. *POP – plaster of Paris*, slov. *materiál používaný na dentálne modely*).

Skratky sú častým komponentom viacslovných pomenovaní (angl. *EDTA solution*, *DMFC index*, slov. *roztok EDTA*, *index DMCF*) a používajú sa tiež ako synonymné názvy pôvodných rozsiahlych terminologických pomenovaní (*PMMA – polymethylmethacrylate*). Bývajú častou súčasťou tabuliek a schém v odborných textoch.

Tvorenie akronymov je založené na ortografii daného jazyka, preto sa podstatne líši od ostatných slovotvorných postupov.

Istú kreativitu a snahu o originálnosť vyjadrenia možno vidieť v komerčnej sfére pri tvorení názvov súkromných firiem a podnikov. Napríklad hotel na Donovaloch majiteľ pomenoval *Donly*, čo je skrátená podoba slova *Donovaly* (clipping). Pomenovanie študentskej agentúry *Šturák*, ktorá sídli v internáte Ľ. Štúra (< Štúr + intrák alebo < Štúr + študák?), predstavuje splývanie lexém (blending) podobne ako názov firmy *GALANTA KOZE* (galantéria + kožené výrobky) alebo originálne pomenovanie firmy *MÄSPOMA* (predaj širokého sortimentu *mäsiarskeho pomocného materiálu*). Pomenovania produktov bývajú tiež výsledkom splývania lexém (blending), napríklad *Tatramat* (Tatry + automat), *Topvar* (Topoľčany + pivovar) a pod. Názvy inštitúcií, organizácií a firiem sú často akronymy, napríklad *SACKA* (Slovenská asociácia cestovných kancelárií a agentúr) alebo *SEIT* (svietidlá, elektro, informačné technológie). Vzhľadom na zahraničný pôvod a/alebo medzinárodné pôsobenie mnohé firmy využívajú vo svojich názvoch anglické, respektíve internacionálne pomenovania: *INTEL* (integrovaná elektronika), *LABOMONT* (montáž laboratórií), *LABSERVIS* (servis laboratórií), *LABTEST* (laboratórne testovanie), *VACUTEC* (vákuová technika), *QUALYS* (< quality + analysis; analýza kvality) a pod.

Stúpajúci trend zaznamenáva využívanie skratkových slov v tvorení slovenských názvov firiem typu *NAD-Haluza* (Igor Haluza, nákladná doprava). Vplyv angličtiny na slovenskú slovotvorbu predstavuje miešanie kódov typu *a3um*-atelier (átrium ateliér), *100jan* (stojan), *100larstvo* (stolárstvo), *100p* (stop) a pod. Tento postup sa využíva najmä v internetovej komunikácii, kde je primárna jednak snaha zaujať vizuálne, ale aj úmysel vyjadriť sa efektívne a ekonomicky (z angličtiny pochádza medzinárodne využívaný bohatý inventár akronymov, ktoré počítajú s efektom hláskovania jednotlivých písmen a výslovnosti čísel, napr. *CU*, *4U*, *2night*).

Pri hľadaní vhodného mena je dôležité, aby rovnaké meno nepoužíval v danej brandži už niekto iný (iba ak by úmyselne simuloval zvuk či ortografiu známej značky s cieľom pomýliť zákazníka). Menom môže byť priezvisko otca – zakladateľa firmy (*Tomáš Baťa*), jeho prezývka (napríklad názov firmy *Hrivis* slovenského podnikateľa Ivana Hrivňáka) alebo jeho iniciálky (napríklad *IKEA*

– akronym vytvorený z iniciálok mena zakladateľa firmy Ingvara Kamprada, mena farmy Elmtaryd, kde vyrastal, a mena dediny Agunnaryd, pri ktorej táto farma ležala). Názvom firmy môže byť akronym dlhého pomenovania, ako napríklad *Intel* (**I**ntegrated **E**lectronics), či vtipná prešmyčka, ako napríklad *FCUK* (French connection UK). Nasledujúce názvy ilustrujú tvorenie pomenovaní typu blending: *JACKOBUS* (Jacko + autobus; Anton Jacko, autobusová doprava), *QUALLDOM* (< quality + domov; zariadi váš dom), *BRAWOOD* (Branislav + wood; Branislav Capek – krása dreva pre vaše bývanie).

V hovorovej slovenčine používame slová *motel* (motor + hotel), *botel* (boat + hotel), *satel* (save + hotel), ktoré sú prevzaté z angličtiny. Podobne aj niektoré, najmä internetové časopisy majú anglické názvy, napríklad *Fanzine* (fans + magazine), *webzine* (web + magazine), alebo s importovanými produktmi importujeme aj ich anglické názvy, napríklad názov obuvi *Sandsation* (sand + sensation) a pod.

Jedinečné využitie slovotvorných postupov sa vyskytuje všade tam, kde sa používatelia jazyka necítia byť povinní dodržiavať striktné spisovnú normu, teda najmä v neformálnych prejavoch a umeleckých textoch (najmä rozprávky a poézia). V jednom interview sa istý herec označil za *Člováka*, lebo otec je Čech a matka Slovenka (Čech + Slovák). Boris Filan použil slovo *Prúsel* (prúser + Brusel), keď hovoril o istom politickom faux pas v Bruseli, Daniel Hevier má vo svojej rozprávke *klobučajník* (klobúk, ktorý môže poslúžiť ako čajník) a výstižný je aj názov podujatia *Partyslava* (Party + Bratislava).

Priestor na využitie okrajových slovotvorných postupov poskytujú aj rôzne esejistické texty, fejtóny, filmové a hudobné kritiky a recenzie. Pre tento typ textov sú typické pomenovania, v ktorých sa prelínaním či splývaním známych pojmov vytvárajú originálne pomenovania so silným sémantickým nábojom a výrazným štylistickým zafarbením. Napríklad mierne ironizujúci názov pre filmový smer, ktorý sa venuje obrazom zo života v krajinách bývalej (komunistickej) východnej Európy – *Ostalgia* (Ost + nostalgia). Pôvod v umeleckých textoch má pomenovanie ľudí s pokornou povahou – *človce* (človek + ovce), utvorené podľa anglického *sheeple* (sheep + people), podobne ako anglické pomenovanie povahy človeka, v ktorej sa mieša mierumilovnosť holubice a útočnosť jastraba *dawk* (dove + hawk). Výstižné je pomenovanie učebnice nemeckej gramatiky *Grimmatik*, ktorá vysvetľuje pravidlá gramatiky nemeckého jazyka na textoch rozprávok bratov Grimmovcov (Grimm + Grammatik). Tieto pomenovania majú často charakter internacionalizmov vzhľadom na svoju jasnú slovotvornú motiváciu a sémantickú priezračnosť. V tomto zmysle fungujú v jazyku rovnako dobre ako užitočné výpožičky z angličtiny.

Za *akronymy* možno pokladať prezývky typu *JODO* (**J**ozef + **D**obiš), podpisy autorov článkov v tlači, napr. *peb* (**P**eter **B**álik), alebo diskutujúcich na internete typu *Juran* (**J**uro **Š**uran) a mnohé iné.

Je známe, že uvoľnený jazykový prejav nachádzame najmä na internetových fórach, kde kreatívnosť a najmä odvaha pisateľov napísať čokoľvek nepozná hraníc. Príkladom vkusného a zábavného experimentovania s jazykom je webová stránka internetového časopisu o literatúre www.literatlík.sk. Nachádzame tu viacero príkladov na hru s jazykom. Napríklad literárny blog sa nazýva *Literaturista* (literatúra + turista/naturista/alebo analogicky utvorené podľa vzoru slavista, rusista?), diskusné fórum má názov *Debatlík* (debata + ratlík) a literárny časopis *Literatlík* (literatúra + ratlík), výber najúspešnejších knížiek je *Litparáda* (literatúra + hitparáda). Slovo „ratlík“ nám asocjuje niečo milé, hravé, vzrastom malé a skromné, autori stránky tým naznačujú svoj postoj. Časť venovaná rôznym postrehom a nápadom sa volá *Inšpiratlík* (inšpirácia + ratlík). Niekoľko lexém typu blending nachádzame aj v novoročnom príhovore: ... a šťastný nový *rozštek!* (rok + rozštekať), výstižné a sémanticky hutné je aj označenie silvestrovského programu ako *Silwestern* (Silvester + western).

Pre hovorový prejav je typické skracovanie slov, napríklad výpovede typu *Dík za info*, *Mne to neva* a pod. Avšak v ostatnom čase možno pozorovať podobnosť s anglickým *clipping*, teda slovotvorným postupom, ktorý spočíva v ponechaní začiatkovej časti slova (angl. *deli* < *delicious*), ponechaní stredy slova (angl. *jams* < *pyjamas*) alebo koncovy časti slova (angl. *Fro* < *Afro*, *loid* < *celuloid*). Postupy v slangovom vyjadrovaní pripomínajú vyššie uvedené typy skracovania pôvodných (dlhých) lexém. Často sa napríklad nedopovie, resp. odstráni koniec slova ako vo vete *To je úžas taška* (namiesto *úžasná taška*). Vyššie uvedený príklad názvu hotela *Donly* alebo známe familiárne pomenovanie *Blava* sú typické príklady vynechania strednej časti slova.

Slang mladých, ktorí majú zvyčajne blízko k angličtine, ponúka mnoho príkladov originálneho kombinovania slovenských a anglických prvkov pri využívaní všetkých typov okrajových slovotvorných postupov. Typické je napríklad tvorenie lexém splývaním (blending) typu *supiš* (super + perfiš) alebo esemeskové výrazy typu *cmukiss* (cmuk + kiss).

Záverom možno konštatovať, že okrajové slovotvorné postupy sú vo všeobecnej slovnej zásobe slovenčiny viac produktívne než v odbornej terminológii. V stomatologickej terminológii je zastúpené najmä tvorenie nových lexém splývaním (blending), a to najmä pri tvorení názvov rôznych súprav nástrojov *Chirodent*, *Minident*, *Unident*. V slovenčine sa tiež používajú názvy amerických zdravotných programov typu *Medicare* (Medical Care), *Medicaid* (Medical Aid). Názvy zdravotných poisťovní, napríklad *Amslico* (**A**merican **S**lovak **I**nsurance **C**ompany), a odborných časopisov, napríklad *JAMA* (The Journal of the **A**merican **M**edical **A**ssociation) alebo *RADPROM* (**R**adiation **P**rotection **M**edicine), ilustrujú tvorenie akronymov. Uvedené lexémy jednoznačne patria do odborného jazyka medicíny, avšak svojou štylistickou hodnotou predstavujú časť bežnej terminologickej lexiky. Okrajové slovotvorné

postupy sú vo všeobecnej slovnej zásobe produktívnejšie, využívajú sa najmä v komerčnej sfére pri tvorení názvov firiem a ich produktov, ako aj v hovorovom jazyku a slangu, kde výstižne a originálne pomenúvajú špecifické javy.

LITERATÚRA

- AMBRUS, Patrik: Menej je niekedy viac. In: Kultúra slova, 2008, roč. 42, č. 2, s. 71 – 76.
- ANDRIK, Pavel: Prekladový stomatologický slovník. Bratislava: Vydavateľstvo Osveta 1992.
- BAUER, Laurie: English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press 1983.
- HARTY, F. J. – OGSTON, R.: Concise Illustrated Dental Dictionary. Bristol: Wright 1987.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: VEDA 1989.
- MIŠŠÍKOVÁ, Gabriela: Konfrontačný opis slovnej zásoby. Anglická a slovenská stomatologická terminológia. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 1998.
- PINKER, Steven: Slová a pravidlá. Zložky jazyka. Bratislava: Kalligram 2003.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfematický výskum slovenčiny medzi XIII. a XIV. slavistickým zjazdom. In: Jazykovedný časopis, 2008, roč. 59, č. 1 – 2, s. 25 – 36.
- Zoznam firiem na <http://www.e-katalog.sk/>

UTILIZATION OF MARGINAL WORD-FORMATIVE PROCESSES IN SLOVAK

Key words: unpredictable word-formation, acronyms, clipping, blending, creativity in language use

The aim of this paper is to discuss the use of specific word-forming processes commonly known as marginal and/or unpredictable in Slovak. These are clippings, blends and acronyms, which are very common and typical in English. Their use in Slovak is limited due to its complex inflection and the specific phonological system. However, formation of blends and clippings has become popular mainly in those spheres of language use where the speakers – creators of the new names – are not bound to strictly follow the norm of the standard language. Thus the occurrence of acronyms, blends and clippings has become more frequent in the field of private enterprise and commerce (names of agencies, firms, products, etc.). Another source of unpredictable word-formations is a variety of playful usages in colloquial language, slang and the language of internet communication (skype, chatting, blogging, etc.). The most characteristic feature of unpredictable word-formations is their high dependency on extra-linguistic phenomena and stylistic markedness. Their increasing occurrence in Slovak indicates the influence of English word-formation processes.

Konkurencia a kooperácia lexikálnych prostriedkov v profesijnej komunikácii

JANA KLINCKOVÁ

Vážené kolegyne a vážení kolegovia, predovšetkým mi dovoľte poďakovať sa za to, že dnes môžem osobne popriať všetko najlepšie našej jubilantke, Kláre Buzássyovej, ktorá je pre mňa ozajstnou prvou dámou slovenskej lingvistiky. V osobnom živote, ale aj v práci Ti, milá Klára, úprimne prajem, aby si ešte dlho mohla zažívať krásny pocit plynúci z vlastnej užitočnosti v živote, aby Ťa neopúšťal Tvoj tvorivý elán, aby si mala každý deň dôvod tešiť sa zo života.

Pri koncipovaní príspevku, ktorý sa venuje dynamike lexikálnych jednotiek, sa natíska uviesť aj podtitul Výskum lexikálnych jednotiek v klinickej medicíne po dvadsiatich rokoch. Uvažovať o zopakovaní rovnakého výskumu v takomto intervale (1. výskum: 1983 – 1987, 2. výskum: 2008) je síce zaujímavý, ale i odvážny projekt. Impulzom na jeho realizáciu boli skutočnosti, ktoré podľa sociolingvistických kritérií by mohli mať celkom zaujímavú výpočtovú hodnotu. Zmenená spoločenská klíma, aktuálne názory na postavenie slangizmov a profesionalizmov v jazykovej komunikácii, vyjdenie 1. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka, v ktorom sa pracuje s pojmom *funkčný kvalifikátor*, to sú sociofaktory, ktoré priam provokujú dozvedieť sa, ako sa uvedené zmeny odrazili pri tvorení a využívaní lexikálnych prostriedkov v profesijnej komunikácii.

Za zmenené spoločenské okolnosti, ktoré vplývajú na kvalitu komunikácie, pokladáme:

- zmenené štatúty zdravotníckych zariadení a postavenie zamestnancov,
- inú kvalifikačnú štruktúru stredného zdravotníckeho personálu (napr. povinné bakalariáty na istých pracovných pozíciách),
- nové diagnostické metódy, prístupy, nástroje, zariadenia a i.,
- informačné technológie vstúpili do viacerých procesov.

Nezmenili sa však štandardné komunikačné situácie, v ktorých komunikácia v klinickej medicíne prebieha, ako ani komunikačná stratégia v komunikácii lekára s pacientom.

Zámer a ciele opakovaného výskumu boli definované tak, aby sledovali:

- ako sa zmenila lexika v skúmanej profesijnej sfére v období rokov 1983 – 2008 a čo ovplyvňuje jej súčasnú úroveň,

Vychádzame zo známeho poznania, že lexika je najviac dynamická vrstva jazykových prostriedkov a najrýchlejšie reaguje na spoločenské zmeny a sociálne potreby svojich používateľov.

- ktoré pragmatické/sociolingvistické činitele najviac ovplyvňujú súčasný stav v profesijnej komunikácii a ako sa „premietajú“ do nominačných postupov,

Za relevantné pri tomto hodnotení pokladáme, že v sledovanom období 20 rokov došlo čiastočne k výmene generácií a terajšia aktívna generácia lekárov už nie je „poznačená“ rezíduami minulosti (napr. lekári ako absolventi českých univerzít, odborné publikácie a študijné materiály v češtine a častokrát zhovievavé tolerovanie bohemizmov v odbornej komunikácii) a existuje kvalitná slovenská lekárska terminológia. Slangizmy využívala v minulosti najmä najmladšia a stredná generácia, v súčasnosti nové slangizmy početne nevznikajú. Možno tento stav hodnotiť ako vyššiu komunikačnú kompetenciu používateľov jazyka a hodnotiť ho pozitívne?

- ako a či na výber lexikálnych prostriedkov (neutrálne pomenovanie – profesionalizmus – slangizmus) zásadne vplýva
 - a) **komunikačná rola** komunikanta (aktívny – pasívny – neutrálny účastník komunikácie (Hoffmannová, 2007, s. 40),
 - b) **sociálna rola** komunikanta (lekár – pacient),
- ak je rozhodujúcou funkciou v komunikácii lekár – pacient **porozumenie a vzájomné dorozumenie**, aký kanál okrem auditívneho môže prispieť k efektívnej komunikácii? Je to maximálna empatia a premyslené vizuálne a taktilné signály alebo rozhodujúcim prostriedkom zostalo stále slovo, t. j. presné a zrozumiteľné pomenovanie choroby, lekárskeho vyšetrenia, výsledku z rozboru či popis nahrávky z magnetickej rezonancie a pod.?

Pri konštatovaní zmien v oblasti zdravotníckej starostlivosti nemožno nespomenúť skutočnosť, ktorá podľa vzoru západných krajín sa začala uplatňovať aj u nás: ide o slobodný prístup k informáciám, ktorý v medicíne znamená, že pacient má právo byť pravdivo informovaný o tom, v akom stave sa nachádza. Toto je zrejme dôvod, prečo lekári siahajú po zrozumiteľných spisovných alebo hovorových pomenovaniach.

- produktívnosť slovotvorných postupov v onomaziologických kategóriách lekárov a pacientov,

- prítomnosť dynamických tendencií v profesijnej komunikácii, t. j. či a ako funguje prechod slangizmov k profesionalizmom, resp. ku kolokvializmom.

Pri hodnotení pohybu sledovaných lexikálnych prostriedkov dôležitými teoretickými východiskami boli štúdie vymedzujúce pojmy bežný hovorený jazyk, variety, subštandardy (J. Bosák), profesionalizmy a ich postavenie v slovnej zásobe (J. Findra); komunikačný prístup pri rozbere výskumnej vzorky sme aplikovali v súlade s jeho primárnym významom (Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny; J. Hoffmannová).

Komunikačný prístup v posudzovaní komunikačných aktov si vyžaduje, aby sa bežný hovorený jazyk nehodnotil iba na pozadí spisovnej normy vlastnej písanému jazyku. ... Ide tu o svojbytný komunikačný útvar, v ktorom „uvolnená“ gramatická a lexikálna zložka nezapríčiňuje nezrozumiteľnosť (šum) v komunikácii...

Novovznikajúce pomenovanie jednotky opisujeme ako také jednotky (alebo skupiny jednotiek), ktorých výskyt je dôsledkom fungovania naznačeného komunikačného a jazykového mechanizmu. Významným kritériom pri posudzovaní normatívnosti týchto nových prvkov je ich vysoká frekvencia v komunikačných sférach spisovnej slovenčiny. ...

V bežnej dorozumievacej sfére sa čoraz výraznejšie prejavuje konkurencia hovorenej podoby spisovného jazyka s nespisovnými útvarmi ako dôsledok narastania funkcií spisovného jazyka a rozširovania hraníc spisovnosti.

(Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, 1989, s. 296 – 297)

Výsledok fungovania takto naznačeného komunikačného a jazykového mechanizmu v komparácii s pôvodnou charakteristikou pomenovaní môžeme sledovať na týchto príkladoch:

1. porovnávanie – pacienti – derivačná univerbizácia (termín: Dolník, 2003, s. 188):

-ár

- cukrovk-ár = kto má cukrovku, diabetes – funkčno-štylistický kvalifikátor: hovorové slovo (SSSJ, s. 450),
- cukr-ár: potvrdený výskyt – funkčno-normatívny kvalifikátor: slang, homonymum,
- cukr-áš, cukr-ouš, slang, v novom materiáli sa nevyskytujú,
- depk-ár = kto je/býva v depresii, slang (SSSJ, s. 601, uvádza depka = stav sklúčenosti, smútku, depresia, slang), tiež depres-ák,
- hodin-ár = pôvodné pomenovanie, homonymum + nová variantná podoba hodin-k-ár = pacient ošetrovaný každú hodinu, slang,

- ihličk-ár, pôvodne feťák = kto fetuje, slang.

-ák, -iak

- dement'-ák = dementný pacient (univerbizácia substantivizáciou), slang + nové pomenovanie *dement* (trunkácia) slang (porov. *dement* v SSSJ, s. 591: pejoratívne, vo význame obmedzený človek, hlupák),
- feť-ák = kto fetuje, fetovač, slang (SSSJ, s. 968), tiež fetoš,
- infar(k)ť-ák = kto prekonal infarkt, slang,
- kameň-ák (pôv.) + nové pomenovanie kameň-ár = pacient s močovými kameňmi, slang,
- retard'-ák (pôv.), slang + nové pomenovanie *retard* (trunkácia) alebo *organický* (eliptická univerbizácia/metonymia), slang,
- schiz-ák = schizofrenický pacient, slang,
- závisl-ák + závislý (univerbizácia substantivizáciou) = drogový závislý pacient, slang,
- žľ-ák + žltý (univerbizácia substantivizáciou) = pacient so žltáčkou, slang.

-oš

- drog-os = drogový závislý pacient, slang,
- fet-os = fetujúci pacient, slang,
- hiv-os = HIV - pozitívny pacient, slang,
- pac-os = pacient, slang,
- schiz-os = schizofrenický pacient, slang.

2. porovnávanie – lekári – derivačná univerbizácia:

-ár/-iar

- pôvodné profesionalizmy *zubár* (hovorové už v KSSJ, 1987, s. 576), *deckár* (detský lekár, SSSJ, s. 570, hovor.), *srdciar* (kardiológ) majú už funkčno-štylistický kvalifikátor = **hovorové slovo** aj v KSSJ, 1987, s. 419), kým *kožiar*, *krčiar*, *pľúciar* sú ešte profesionalizmy – pragmatika ich „tlačí“ do pozície neutrálnych pomenovaní,
- kolen-ár (chirurg, odborník na kolená), profesionalizmus, nové pomenovanie.

-ák

- úrazov-ák = lekár z úrazového oddelenia, slang,
- gynd'-ák = gynekológ, slang.

-oš

- ár-os = lekár z ARO, slang (porovnaj *áro*, hovorové, SSSJ, s. 166), tiež árista,

- gynd-oš = gynekológ, slang (aj v SSSJ, s. 1104),
- sestr-oš = zdravotný brat, slang.

Ak sme pri vyhodnocovaní prvého výskumu konštatovali, že komunikácia v klinickej medicíne môže byť oficiálna a poloficiálna a že o vhodnosti použitia jazykového prostriedku rozhoduje najmä jeho funkcia v komunikačnej situácii, po porovnaní výskumných vzoriek môžeme tieto konštatácie potvrdiť a doplniť ich o nasledujúce poznatky:

1. vzhľadom na pretrvávajúcu existenciu rôznych KoSi (lekár – lekár, lekár – sestra, lekár/sestra – pacient) vedľa seba bez konkurencie existujú a aktuálne sa využívajú terminologické pomenovania – hovorové slová – profesionalizmy – slangizmy, napr:

kooperácia termín – kolokvializmus – profesionalizmus – slangizmus:

- lekár z anesteziologicko-resuscitačného oddelenia – árista – ároš,
- pacient s diabetes – diabet – cukrovkár – cukrár – cukraš,
- gynekológia – gynda – gynča,
- centrálny tomograf – cété – cétéčko,
- cervicocapitálna protéza – cécépé – cécépéčko,
- extracorporálna cirkulácia – écécé – ecécéčko,
- perkutánna transluminárna koronárna angioplastika – pétécéáčko,
- dobutrex (liek) – dobu (prof.) – dobík, dobáč (slang.),
- infúzia – infúзка – infka,
- jednotka intenzívnej starostlivosti – JIS, jisál, jiska, intenzívka (prof.), reska, metka (slang.). *Názov metka sa vytvoril od slova jednotka intenzívnej metabolickej starostlivosti, resp. metabolická jednotka, ktorá sa nachádza na jednotke intenzívnej starostlivosti.*

(Poznámka:

Pri niektorých pomenovaniach toľko možností voľby nie je, napr. zubný lekár – dentista – zubár – 0, pediater – detský lekár – deckár, gynekológ – 0 – gyndoš.)

2. Ak je opodstatnený predchádzajúci názor o koperácii lexikálnych prostriedkov rozdielných lexikálnych vrstiev, tak tým sa len potvrdzuje názor, že „tradične chápaná príznakovosť lexikálnych jednotiek sa čoraz rýchlejšie neutralizuje, nové lexikálne prostriedky neabsolvujú triádu „slangovosť – hovorovosť – neutrálnosť“, ale tento časový úsek straty príznakovosti jednak podstatne skracujú, jednak začínajú fungovať ako neutrálne, bezpríznakové jednotky od samého začiatku svojho vstupu do príslušnej (predovšetkým odbornej) komunikačnej sféry či médií“ (Bosák, 2005, s. 24).

3. Ak berieme do úvahy v súčasnosti v komunikácii silne sa presadzujúci pragmatický aspekt a sledujeme, ako funguje jazyk so zreteľom na konkrétne (socio) vlastnosti a (komunikačné) ciele jeho používateľov, tak pri hodnotení profesionalizmov ako semivariety sociolektov za opodstatnené možno pokladať preukázateľné dynamické tendencie, ktoré sa prejavujú napr. takto:

- slovotvorným modelom s nedeformovanou výrazovou štruktúrou (Bosák, 2005, s. 25),
- ľahkou dekodovateľnosťou slovotvornej štruktúry na strane percipienta (Dolník, 1999, s. 116),
- ich používanie naprieč viacerými generačnými skupinami v zmysle „čo je frekventované, nemôže byť dlhodobo príznakové“ – teória morfologickej ekonómie (Dolník, 1999, s. 117),
- to, čo zodpovedá štruktúrnej (t. j. časté používanie prípony), funkčnej (t. j. používajú ho všetky sociálne vrstvy), komunikačnej (t. j. slovo je zrozumiteľné, nesie zreteľné znaky jazykovej ekonómie) požiadavke, je bezpríznakové (Bosák, Dynamika..., 1989, s. 296 – 308, 353n).

Paralelné využívanie spisovných, štandardných a subštandardných prostriedkov sa v našich prípadoch jednoznačne prejavuje ako kooperácia.

Dynamické tendencie, ktoré sú „podporované“ vonkajším komunikačným prostredím, majú zásluhu na „prechode“ lexém z jednej vrstvy do druhej, na zmene ich kvalifikátorov, ale aj na tom, ako často sa v hovorených komunikátoch využívajú.

V onomaziologickej kategórii *pacienti* zo slovotvorných postupov je najčastejšie využívaným postupom sufixálna derivácia. Tu sa stretávame so zaujímavým javom, a to s určitým typom analógie. To znamená, že niektoré derivačné prípony sa využívajú jednak pri tvorbe spisovných pomenovaní a aj pri tvorení profesionalizmov, alebo pri tvorení hovorových slov a pri slangizmoch.

Podobne sa „správa“ aj derivačná prípona **-ár/-iar**

- pri hovorových lexémach – *srdc-iar* (pacient s chorobou srdca), *vred-ár* (pacient so žalúdočnými vredmi),
- ale aj pri slangových pomenovaniach: *kameň-ár* (pacient s močovými kameňmi), *hodin-ár* (pacient ošetrovaný každú hodinu).

K prehodnocovaniu slangového slova na hovorové slovo dochádza najčastejšie v prípadoch s príponou **-ka**, ktorá stráca príznak gestačnosti a aktuálnosti, napr. v pomenovaniach *averzívka*, *infúзка*, *inzulínka*, *intravenózka*, *terénka*, *transfúзка*, ktoré sa v súčasnosti snažia o prechod do bežnej variety hovorovej slovenčiny, kým *subkuťanka* (subkutánna injekcia), *vyvolačka* (injekcia vyvolávajúca pôrod) si ešte znaky slangovosti zachovávajú. Príznakové stále zostávajú expresívne a menej frekventované derivačné prípony, napr.

-**oš**: *drog-oš* (drogovo závislý pacient) a *hiv-oš* (HIV-pozitívny pacient), *schíz-oš* (schizofrenik),

-**áč**: *kontr-áč* (kontrapulzátor, lekársky prístroj),

-**ík**: *def-ík* (defibrilátor, lekársky prístroj).

Záver: Opakovaný výskum potvrdil, že slangizmy a profesionalizmy sú naďalej súčasťou hovorených komunikátov aj v profesijnej oblasti klinickej medicíny.

Analýza výskumného materiálu potvrdila aktívny výskyt 3 lexikálnych vrstiev: slangizmov, profesionalizmov a (prechodnú vrstvu) hovorových slov. Napriek konštatovaniu o nízkej produkcii nových slangizmov existujúce slangizmy ešte vždy tvoria najpočetnejší súbor pomenovaní (54 %), profesionalizmy predstavujú 36 % a hovorové slová 10 % výskumnej vzorky.

Najproduktívnejším slovotvorným postupom pri slangizmoch je metaforizácia a univerbizácia s deriváciou. Pri profesionalizmoch sú najproduktívnejšie transformačné postupy: trunkácia, akronymizácia a univerbizácia elipsou. Tieto slovotvorné postupy najlepšie plnia požiadavky jazykovej ekonómie, čo je jeden z dôležitých znakov profesionalizmov. Je zaujímavé, že predpoklad o silnom vplyve sociolingvistických činiteľov sa v novom výskume nepotvrdil, pretože ani vek, ani vzdelanie a ani dĺžka pôsobenia v oddelení nehrá v používaní profesionalizmov a slangizmov zásadnú rolu. Opakovaný výskum potvrdil nielen to, že sociolekty – slangizmy a profesionalizmy – sú frekventovanými semivarietami hovoreného jazyka v profesijnej komunikácii, ale aj to, že semivariety nie sú konkurenčnými, ale kooperujúcimi jazykovými prostriedkami v jazykovej komunikácii.

LITERATÚRA

BOSÁK, Ján: Hovorovosť ako dynamický faktor. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 2, s. 65 – 73.

BOSÁK, Ján: Inovácie v slovanských jazykoch a problematika ich štandardizácie. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 5, s. 286 – 291.

BOSÁK, Ján: Dynamika subštandardov. In: Studia Academica Slovaca. 34. Prednášky XLI. letnej školy. Bratislava: STIMUL 2005, s. 21 – 28.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Význam, komunikačná a štylistická platnosť pomenovaní opozícia – opozičník/opozičníci. In: Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 4, s. 193 – 203.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk a hodnotenie. Banská Bystrica: Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela 1999.

Jazyk a komunikácia v súvislostiach. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 24. – 25. júna 2004 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2005. 318 s.

DOLNÍK, Juraj: Súčasná spisovná slovenčina a jej problémy. Bratislava: Stimul 2007. 161 s.

FINDRA, Ján: Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby. In: Philologica XXX, 1979, s. 69 – 75.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed: M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Stylistika a Praha: Trizonia 1997. 200 s.

HORECKÝ, Ján - BUZÁSSYOVÁ, Klára - BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

KLIMEŠ, Lumír: Komentovaný prehľad výzkumu slangu v Československu, v České republice a ve Slovenské republice v létech 1920 - 1996. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita 1997.

KLINCKOVÁ, Jana: Ústna komunikácia v odbornej sfére. (Charakteristika lexikálnych prostriedkov v medicínskej komunikácii.) [Rkp. kandidátskej dizertácie.] Banská Bystrica: Pedagogická fakulta 1988.

KLINCKOVÁ, Jana: Profesionalizmy ako špecifická vrstva lexikálnych prostriedkov. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 327 - 334.

KRAJČÍROVÁ, Beáta: Profesionalizmy a slangizmy v klinickej medicíne. [Rkp. diplomovej práce.] Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela 2009.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

RUŠČÁK, František - FARKAŠOVÁ, Jana: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (I). In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 2, s. 65 - 73.

RUŠČÁK, František - FARKAŠOVÁ, Jana: Slovenčina v súčasnom nemocničnom komunikačnom prostredí (II). In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 3, s. 139 - 148.

Slovník súčasného slovenského jazyka A - G. Bratislava: VEDA 2006.

COMPETITION AND CO-OPERATION OF LEXICAL MEANS IN OCCUPATIONAL CONVERSATION

Key words: sociolinguistics, clinical medicine, communication, spoken language, semi-variety, slang words, professionalisms

In the article Competition and Co-operation of Lexical Means in Occupational Conversation we deal with the occupational (professional) conversation in the field of clinical medicine. The analysis of the material is based on the comparison of analogous research samples obtained in the period of 20 years. When comparing the samples we focused on the dynamism of lexical means in standard communication situations. Our repeated research confirmed not only our hypothesis that language reacts optimally to the needs of its users, and the users adequately and properly use the linguistic units for carrying out their communicational strategies, but also the fact that slang words and professionalisms are frequent semi-varieties of spoken language in professional communication, where together with terms and general standard expressions they function as cooperating linguistic means.

Coolový pokec o slangu teenagerov*

OLGA ORGOŇOVÁ – ZUZANA SEDLÁČKOVÁ

„Byť cool je dnes proste in. Vedieť, aké oblečko si kúpiť a ako sa fajne oháknúť, kam ísť na drink či disko, čo práve fičiť na nete, je pre každého teenagera fakt life.“

Slang je ako „špecifický jazyk“ istej spoločenskej skupiny prakticky chápaný od momentu, keď si jeho existenciu začali vedci plne uvedomovať. Jedna z mnohých teórií vysvetľujúca etymológiu anglického slova *slang* sa opiera o lingvistické výskumy z polovice 18. storočia. V anglickom prostredí sa v tomto období zaužíval pojem *s'language* (vo význame *somebody's language* = niečí jazyk), ktorý označoval neštudovaný, vulgárny jazyk nižších pracujúcich spoločenských vrstiev a tvoril výrazný protipól voči oficiálne uznanému a kultivovanému jazyku anglických gentlemanov a dám. A hoci dnes už slang nie je považovaný za jazyk nižších vrstiev, svoju priamu naviazanosť na istú spoločenskú skupinu si ponechal.

V duchu stratifikácie národného jazyka na variety a semivariety sa slang zaraďuje medzi tzv. sociálne viazané semivariety (Slančová – Sokolová, 1994, s. 227). Okrem pojmu sociálne viazané semivariety sa v praxi môžeme stretnúť aj s termínom sociolekt (porov. J. Bosák, 2005, s. 24; P. Odaloš, <http://nevarchivum.klte.hu>). Oba spomenuté termíny automaticky evokujú spätosť so spoločnosťou, a preto ich chápeme synonymne.

Sociolekty sú útvary národného jazyka, ktorých prostriedky sa využívajú pri uvoľnenej, neoficiálnej, resp. polooficiálnej komunikácii určitou vymedzenou skupinou ľudí, ktorú spája spoločné pracovné a/alebo záujmové prostredie. Používanie týchto výrazov je zároveň aj vyjadrením spolupatričnosti ľudí k tejto skupine (Hubáček, 1990, s. 114).

Hranica medzi jednotlivými sociolektmi nie je nepriechná. Prelínajú sa medzi sebou, podobne ako aj so štandardnou a subštandardnou varietou. Pri

* Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0658/08 *Racionálna a iracionálna v štýle* a v rámci Grantu UK/86/2009 *Slang tínedžerov*.

zohľadnení sociálneho aspektu (t. j. naviazanosť na istú sociálnu skupinu) má slang spojitosť s inými sociálne viazanými semivarietami – profesionalizmami a argotom (Slančová – Sokolová, op. cit., s. 226). *Subštandardná varieta* je charakterizovaná uvoľnenejšou normou, zväčša sa jednotky vyznačujú istou mierou expresívnosti a čiastočne deformovanou alebo nesystémovou výrazovou štruktúrou (porov. výrazy ako *kapsáče* = nohavice s viacerými vreckami; systémovo by sa asi mali volať „vreckáče“). Často ide o slová, ktoré sú rozšírené v bežnej komunikácii bez ohľadu na to, či ide o záujmovú, pracovne alebo vekovo podmienenú skupinu ľudí, a mnohé z nich sú zároveň aj cudzieho pôvodu (Bosák, 2005, s. 24 – 25). *Profesionalizmy*, ako konštatuje J. Bosák (op. cit.), sú mnohokrát výrazovo ekonomické, univerbizované pendanty viacslovných odborných pomenovaní – termínov a v komunikácii plnia funkciu neoficiálnych náprotivkov termínov. Majú menej výraznú tendenciu k expresívnosti a hravosti a sú relatívne stabilné. *Slangizmy* sa naopak vyznačujú väčšou premenlivosťou, dynamickosťou a veľkou mierou expresivity.

Slangov existuje nespočetné množstvo. „*Aj keď sa v odbornej literatúre o slangu hovorí v singulári, v skutočnosti ide o tematicky mnohé súbory pomenovaní, o slangy, ktoré by sa dali z hľadiska tematického členiť na desiatky odborov*“ (Mistrík, 1997, s. 104). Okrem lingvistami preskúmaných slangov (porovnaj napríklad periodikum *Čeština doma a ve světě*, 2000, tematicky venované slangu a sociálnym dialektom) vznikajú stále nové a nové slangové slová a súbory slangových výrazov. Ovplyvňuje to najmä vznik nových záujmových skupín, ako aj postupné odkrývanie nových či menej známych sfér komunikácie a im zodpovedajúcej reči komunikantov (porov. reč writerov, hoperov atď.).

Neustále prebiehajúce zmeny v spoločenskej či ekonomickej sfére sú vo vzájomnej interakcii aj s vedomím mladých ľudí a implikujú tak profilovanie osobitých generačných čŕt, spôsobu života a foriem správania. V súčasnosti môžeme postrehnúť trend kultúrneho aj sociálneho osamostatňovania sa mládeže a príklon k svojráznemu životnému štýlu. Dištancovanie sa mladých ľudí od „tradičnej“ hodnotovej štruktúry staršej generácie sa okrem iného výrazne prejavuje aj po jazykovej stránke. V centre pozornosti nášho výskumu stoja predovšetkým verbálne prejavy teenagerov, mladých ľudí vo veku 11 až 19 rokov (tzv. „náštročných“).

Faktory podmieňajúce fungovanie, vznik a rozšírenie mládežníckeho slangu

Mládežnícky slang nesporne patrí medzi slangy značne dynamické, pestré a životaschopné, pretože skupina myšlienkovy pružných mladých ľudí je v spoločnosti výrazná.

Faktory a motivácie, ktoré sú relevantné pre vznik, distribúciu a fungovanie slangových výrazov, možno na lepšiu orientáciu rozdeliť na mimojazykové a jazykové. Obe pomyselné delenia sú však „spojené nádoby“ a jedna skupina aspektov neustále vplýva na druhú a vzájomne sa prelínajú i doplňajú.

1. Jazykové faktory

1.1. Ústnosť a spontánnosť prejavu

Slang je svojská, dynamická a neoddeliteľná súčasť primárnej a spontánnej komunikácie. Napriek tomu, že slangu sa tradične v rámci dichotómie *spisovnosť* – *nespisovnosť* pripisuje kvalifikátor nespisovný, netreba sa naň pozerať výhradne negatívne ani výhradne dichotomicky (ale skôr v graduálnej škále v prieniku s profesionálnou rečou, ktorá je bližšie k spisovnosti, po nespisovný subštandard). Nespisovnosť sa dá v tomto prípade skôr chápať ako parameter evokujúci neoficiálnosť, súkromnosť ústnej komunikácie. V tomto zmysle slang možno ponímať ako komplement k oficiálnosti, pretože svoje využitie má práve pri uvoľnenejšej, t. j. neoficiálnej (neinštitucionálnej) a neformálnej komunikácii.

1.2. Stručnosť/úsornosť vyjadrovania a jeho komunikačná výhodnosť

Momentálny trend uponáhľaného spôsobu života sa prenáša aj do verbálneho prejavu mládeže. Mladý človek sa rýchlo meniacej sa dobe prispôbuje pružnejšie ako starší človek, je myšlienково pohotovejší a priamo úmerne s tým uspôsobuje aj svoje verbálne vystupovanie či – rečou pragmatiky povedané – rečové použitia v zmysle verbálnych „činov“. Zdlhavé vyjadrovanie vníma väčšina teenagerov ako obmedzujúce, a teda nežiaduce. Preto má v komunikácii mladých svoje opodstatnenie stručnosť prejavujúca sa najmä častým výskytom zrazenín, ešte väčšími unverbátov či abreviátúr. Redukcia totiž dostatočne vyhovuje sklonu mladých k rýchlej a efektívnej komunikácii. Všimnime si: *podpiskarta* (pohľadnica s fotografiou a podpisom „celebrity“), *onlinovka* („online hra“ – PC hra, ktorá sa hrá na internete), *šoubiz* (šoubiznis), *expit* (získavať skúsenosti).

Snaha čo možno najviac zostručniť aj písomný neformálny prejav v elektronických médiách osobitne inšpiruje mnohých teenagerov k preferenčnému využívaniu skratiek a akronymov. Komunikácia prostredníctvom internetu (chatovanie [četovanie] – z angl. chat – voľná debata) je pre mladých samozrejmosťou a túto formu „pokecu“ radi využívajú. Pri vzájomnom písaní si v komunikácii s rovesníkmi zvyknú používať už ustálené iniciálové skratky. Ich prejav tak nadobúda pre nezainteresovaného človeka podobu takmer tajnej, kryptosémickej reči. Napriek tomu, že tento spôsob dominuje pri komunikácii prostredníctvom počítača, nie je ojedinelé, keď tento „počítačový jazyk“ postrehneme aj v hovorených prejavoch. Ako príklad môžeme uviesť niekoľko frekventovaných ini-

ciálových skratiek: *NZ* (nie je za čo, nemáš za čo), *JJ* (jasné, resp. áno), *NJ* (no jasné, no hej), *OMG* (z angl. Oh my god! – Ó bože!/Môj ty bože!), *BTW* (z angl. By the way – mimochodom), *GG* (z angl. Good game!), *GL* (z angl. Good luck! – Mnoho šťastia), *THX* (z angl. Thanks!) a mnohé iné – niektoré z nich uvádzame v nasledujúcom internetovom slovníčku:

Skratka	Význam	Preklad
ASAP	<i>As Soon As Possible</i>	Podľa možnosti čo najskôr
BB	<i>Bye Bye</i>	Čau čau
BRB	<i>Be Right Back</i>	Hneď som späť
BTW	<i>By The Way</i>	Mimochodom
DND	<i>Do Not Disturb!</i>	Nerušiť!
GG	<i>Great Game, Good Game</i>	Dobrá hra
GL	<i>Good luck!</i>	Veľa šťastia!
ILU	<i>I Love You</i>	Milujem ťa
IMO	<i>In My Opinion</i>	Podľa môjho názoru
LOL	<i>Lot Of Laugh; Laughing Out Loud</i>	Veľa smiechu
NP	<i>No Problem</i>	Bez problémov
NSN	<i>Never Say Never</i>	Nikdy nehovor nikdy
OMG	<i>Oh My God</i>	Oh, môj bože
PLS	<i>PLeaSe</i>	Prosím
ROFL,ROTFL	<i>Rolling On (The) Floor Laughing</i>	Váľam sa po zemi od smiechu.
Sec	<i>Second!</i>	Počkaj!; Sekundu!
SRY	<i>SoRrY</i>	Prepáč
SUS	<i>See You Soon</i>	Skoro sa uvidíme
THS, THX	<i>Thanks; Thank you</i>	Ďakujem
UDK, YDK	<i>You Don't Know</i>	Ty nevieš; Človek nikdy nevie.
WOM	<i>Wait On Me</i>	Počkaj na mňa

WTF	What The Fuck?	Čo sa to k***a deje?
Y?	Yes?	Áno?
YY	Yes, Yes.	Áno, áno <i>v slovenčine adaptované aj ako JJ</i>

1.3. Jazyková hra, kreativita a originalita

Pri vzájomnej interakcii teenagerov môžeme často postrehnúť akýsi „jazykový exhibicionizmus“ (Hoffmannová, 2000, s. 250). Predpokladom každej komunikácie je výmena informácií medzi komunikantmi podmienená vzájomným dorozumievaním. Rovnako aj vrstva slangových slov slúži na dorozumievanie v rámci istej skupiny. Avšak pri komunikácii mladých ľudí je rozhodujúca ambícia vyjadriť sa v danom momente originálnym spôsobom a prejaviť tak silu svojej tvorivej osobnosti. Jazyková hra so slovíčkami ponúka dostatočné možnosti, ako svoje okolie zaujať, zabaviť a zároveň svojou kreativitou v kolektíve vyniknúť. Pri tvorení slangizmov sa v hojnej miere uplatňuje metaforizácia a metonymizácia, vďaka ktorým získavajú „bežné“ (teda nacionálne) pomenovania konkurenčné sekundárne tvary so suprasémanticky navrstvenými obsahovými štruktúrami.

Metaforizáciou a metonymizáciou získavajú zdanlivo všedné pomenovania nový obsah i osobitnú výpovednú hodnotu. Tak napríklad *zajačik* nie je len „malý zajac“, ale v mládežníckej subkultúre sa týmto výrazom preferenčne označuje mladý partner staršej ženy, *zadret* = povedať hlúposť, *rozbiť sa* = opiť sa, *bukvica* = homosexuál. Popri vrstve slangových slov známych širokej skupine ľudí (*melón* = milión, *vyrúbať sa* = spadnúť, *oxidovať* = zavadzať, prekážať) dáva metaforizácia či metonymizácia priestor na vznik slangizmov využívaných len užším okruhom používateľov (*prdy* = zanedbateľné veci, *mulťák* = ten, čo má viac prezývok na istej webstránke, „viacnásobný“ účastník elektronickej komunikácie) a humor či irónia sú typickou súčasťou ich obsahu.

Ako slangizmy môžu vystupovať okrem samostatne stojacich slov aj ustálené slovné spojenia a konštrukcie. Tieto konštrukcie sa občas vyznačujú originálnymi kolokáciami. Všimnime si: *tlačiť kaleráby do hlavy*; *mať niečo/niekoľko na saláme*; *byť na prášky*; *upraviť niekomu fasádu* a iné.

1.4. Expresivnosť a intenzifikácia výrazu

Expresivnosť a emocionálnosť sú dominantným poznávacím znakom slangových výrazov teenagerov, dokonca v spätosti s touto črtou možno vnímať aj istú psychickú úchylku niektorých mladých ľudí, *emáčov* (stúpcov štýlu „emo“). Subjektívny postoj mladých k danej skutočnosti sa intenzifikuje až po pátos v ich vyjadrovaní, ktorý mnohokrát súvisí s (vedomou či nevedo-

mou) hyperbolizáciou či exaltovanosťou stvárňovaného obrazu sveta. Tak napríklad mládež spontánne inklinuje k „radikálnejším“ pomenovaniám ako *navázať sa* (do niekoho) namiesto používania „tuctového“ „na niekoho sloвне útočiť“; hry nielen prosto „hrajú“, ale ich *drtia*, to, čo im je ľahostajné, majú *v paži*, prípadne *v pécku* a „lepšie“ než prekabátiť niekoho je *prešťať* ho. Zveličenie sa prejavuje rovnako v negatívnych aj v pozitívnych hodnoteniach. S obľubou sa využívajú tiež polokompozitá s prefixoidmi *hyper-*, *super-*, *extra-*, *mega-*, *giga-*, ktoré sa podľa ľubovôle pridávajú tam, kde teenageri pociťujú potrebu zdôrazniť intenzitu obsahu (napríklad *superhit*, *megapárty*, *extralama*, *hypernuda*, *gigahit*).

Expresívnosť a emocionálnosť slangizmov je motivovaná potrebou teenagerov vyjadriť širokú škálu emócií a vzájomných interpersonálnych vzťahov. Hodnotiaci aspekt slangových výrazov sa pohybuje od extrémnej negatívnej po extrémnu pozitívnu. Mnohé slangizmy majú hodnotiace sémym kontextovo viazané, pričom v istých kontextoch oscilujú v pozitívnej a v iných v negatívnej časti hodnotiacej škály (napríklad v pozitívnom aj negatívnom význame sú chápané slová *haluz/haluška*, *fest*, *mrtné*, *čávo*). Mladí sa v rámci svojho kolektívu častokrát „titulujú“, čím dávajú najavo svoju momentálnu náladu, prípadne vzťah (pozitívny aj negatívny) k druhému (napr. *bejby*, *čaja/čajka*, *cica*, *čávo*, *kámo*, *mačo*, *king*).

1.5. Graduálne preberanie výrazov internacionálnej proveniencie (najmä anglicizmov a amerikanizmov)

Prienik výrazov internacionálneho pôvodu podmieňujú predovšetkým intenzívnejšie kontakty so zahraničím a globalizácia, pestovanie nových záujmov a „voľnočasových“ aktivít (súvisiacich najmä s využívaním internetu – napríklad pri elektronickej komunikácii na facebooku, icq, pri online elektronických hrách a pod.), s ktorými prichádza aj ich pôvodný jazyk a tým je takmer výhradne angličtina.

Import anglicizmov môžeme pri hovorených (aj písaných) prejavoch mládeže postrehnúť veľmi často. Mnohé také prevzatia sa viac-menej adaptujú graficky, zvukovo, morfológicky, slovotvorne či lexikálne. Napr. slovesá *resetnúť*, *kliknúť*, *nalogovať/nalognúť*, *čeknúť*, *compit/kompit* sa bezproblémovo včlenili (okrem iného) do deklinačných paradigiem, ohybné sú tiež substantíva *web*, *net*; slovotvornou adaptáciou vzniklo pomenovanie *webka*, graficky i slovotvorne je adaptovaný výraz *gejmka* (z angl. game – hra) atď. Pravda, vzhľadom na niektoré zo stimulov tvorby slangu (najmä revolta voči konvenciám a normám, odpor voči oficiálnosti a dištancovanie sa od autorít vrátane rodičov, sklon k hre, k sebaaprezentácii...) v prípade mnohých slangizmov je stupeň adaptácie azda (zbytočne) nižší než v prípade štandardnej či spisovnej lexiky. Porovnaj: dostať *stund* („zaseknúť sa“, nebyť schopný konať), mať *luck* (mať šťastie).

Vzájomná interakcia pri chatovaní vyžaduje rýchlu a ekonomickú reakciu. Pretože chatovanie simuluje hovorenú komunikáciu, vykreovala sa sústava tzv. emotikonov (slangovo smajlov/smajlíkov). Je to pôvodne súbor znakov zložených z interpunkčných znamienok, ktoré vyjadrujú širokú škálu emócií a pocitov (úsmev, radosť, hnev, rozpaky atď.). Novšie ich nahradili graficky dokonalejšie piktoqramy.

Nemalé uplatnenie majú v komunikácii teenagerov aj anglické pozdravy (napr. *Bye, Hi, Hello*), anglický súhlas, resp. nesúhlas (*No, Yes, O.k., resp. oki*), pričom tieto pôvodom anglické výrazy sa mnohokrát špecificky inovujú. Napríklad súhlas *O.k.* nevyslovia s anglickou výslovnosťou [ou kej], ale ako [o:ka:], súhlas *Yes* sa zmení na *yesan* [jesan].

Ustálené slovné spojenia z angličtiny sa objavujú v neadaptovanej citátovej podobe, napríklad *Take it easy!; Don't worry!; And the winner is?* (Ber to s nadhľadom! Neboj, žiadna panika!; A víťazom/najlepším je?), no tiež sa vyskytujú v kombinácii so slovenskými slovami, napr. *Ten má aké lucky!* (Ten má ale šťastie!), *Je king!/Je boss!* (Je skvelý!/Je naj!), *To je cool!* (To je skvelé!) a pod.

2. Mimojazykové faktory

2.1. Spoločenská „revolta“: antipatia voči autoritám a negácia oficiálnosti

Mladý človek si na prahu svojej dospelosti začína uvedomovať sám seba v rámci spoločnosti a utvára si vlastné (nezriedka kritické) postoje voči svojmu okoliu. Používanie slangu je jednoduchý a bezpečný spôsob, ako môžu mladí ľudia zaujať odmietavý postoj voči oficiálnosti náležitej pre spoločenské inštitúcie a ich reprezentantov. V prípade slangu teenagerov ide na jednej strane najmä o „bojkot“ voči spisovnému a správne vyjadrovaniu sa, ktoré vyžadujú učitelia v školách, na strane druhej im slang ponúka priestor na budovanie vlastnej autenticity a možnosť odlíšiť sa od autorít (najmä rodičov). Istým spôsobom ide o vnášanie „zakázaného ovocia“ do komunikácie vnútri vlastnej mikrosociety. Tak sa nezriedka v registri slangizmov objavujú aj jednotky jednoznačne nespisovné – azda evidentne nepotrebné bohemizmy či anglicizmy (porov. *zakilovať niekoho* – zabiť v PC hre; *sundať sa* – opiť sa; *mne to príde strašne vadné* – pripadá mi to čudné/choré), výrazy vulgárne (na plné prdy/gule – naplno, intenzívne) či netransparentné novotvary (*kemer* – pľuvanec; *kandel* – smrad).

2.2. Svojské inovačné projektovanie obrazu sveta

Teenageri túžia po niečom novom, odlišnom od „ikon“ života staršej generácie a videnia sveta očami svojich rodičov. Sú pružní, nápadití a tiež sa

medzi sebou radi predvádzajú. Tak demonštrujú svoju „inakosť“ primárne neverbálne – svojím sociálnym zaradením či tomu zodpovedajúcim konaním, sekundárne aj verbálne, jazykovým uchopovaním mimojazykovej reality. Snahu o exkluzívnosť pri vyjadrovaní mladých ľudí nemožno teda separovať od ich životného štýlu, pretože práve túžba po originalite je silným impulzom pri vytváraní novej módy a aj vďaka nej aj nových slangizmov. Prečo nepomenovať účes s kohútom *čtro* namiesto staromódneho „kohúta“; prečo neozvláštniť druh činnosti tanečného pôvodu ako *pogovanie* namiesto nezaujímavého a ťažkopádneho pomenovania konštrukciou „narážanie tela o telo ako hra“. Inovačné označenia môžu mať nielen nové reálie (tu je osobitne bohatá a dynamicky sa vyvíjajúca sféra počítačovej virtuálnej reality a s ňou spätý výrazový aparát tých, čo veľa *kompia* – „trávia čas na kompe/počítači“), ale vznikajú aj nové názvy už jestvujúcich vecí: *medák* aj *medved'* = mercedes; *doskovka* = spoločenská hra na „doske“, napríklad šach). Jazyková tvorivosť je cesta, ako dať najavo duchaprítomnosť a inovačne projektovať známe či promptne reagovať na neznáme, meniace sa podmienky.

2.3. Stupeň uzavretosti subkultúry

Dynamizmus, možnosť autonómneho rozhodovania a sebarealizácie mládeže utvára množstvo viac aj menej stálych mládežníckych subkultúr so špecifickými formami dominantných aktivít a preferenciou istého životného štýlu. Tak je známa napríklad subkultúra *graffiti* (podľa novodobých nelegálnych pouličných „umelcov“ *graffitákov* – tvorcov obrazov graffiti po stenách domov, mostov a pod.), *sprejerov* (tých, čo striekajú na múry, ale aj stoličky v dopravných prostriedkoch nápisy sprejmi) či z iného „súdka“ *hoperov* (tanečníkov hip-hopu). Mládežnícky slang svojou povahou tiež napomáha trend osamostatňovania sa a príklon k neformálnemu životnému štýlu. Sociolekty (a medzi nimi aj slang) majú často podobu špecifického (pre „externých“ pozorovateľov viac či menej nezrozumiteľného) kódu. Kodovanie je prítomné do takej miery, aby informácia bola prístupná cieľovým recipientom, t. j. zväčša príslušníkom tvoriacim vymedzenú skupinu. Používateľ tak dáva najavo svoju spolupatričnosť ku kolektívu a zároveň sa tak snaží odlíšiť od iných skupín. Čím väčšia je sociálna odlišnosť/vzdialenosť teenagerskej subkultúry od iných subkultúr, tým väčšmi sa stupňuje kryptosémickosť jej komunikačného kódu (porov. reč abuzérov psychotropných látok – Gálisová, 2004, <http://www2.fhv.umb.sk/Publikacie>). Očividné problémy s porozumením komunikátu teenagera majú vo všeobecnosti príslušníci starších vekových kategórií, ich rodičia a ešte omnoho viac starí rodičia, dôchodcovia.

Naopak, niektoré slangizmy môžu mať interslangovú, prípadne môžu nadobudnúť až „nadslangovú“ povahu, teda nie sú viazané len na jedinú so-

ciálnu skupinu v danom čase (napr. pomenovanie *maskáče* vo vojenskom slangu predstavuje označenie špecifickej uniformy, v mládežníckom slangu sa výraz vzťahuje na oblečenie farebne napodobňujúce túto uniformu). Nie je neobvyklé ani to, keď slangizmus svojím častým využívaním mimo subkultúr mládeže (napríklad v masmédiách) prestáva byť výrazom výhradne „teenagerským“ a stáva sa „nadslangovým“. Príkladom môžu byť napr. „módne“ charakteristiky vecí a osôb ako *byť in*; *byť out*; *byť cool*.

2.4. Aktuálnosť verzus nadčasovosť kultúrem¹ a ich odraz v slangizmoch

Aktuálnosť slangu v komunikácii, jeho dynamiku, ako aj jeho variabilnosť ovplyvňuje súbor viacerých mimojazykových skutočností. Pre mládežnícky slang ako semivarietu reflektujúcu živú komunikáciu je časová neohraničenosť a vývojová otvorenosť charakteristickým znakom, pretože kontinuálne kultúrne a spoločenské zmeny so sebou prinášajú nutnosť pomenovať novovzniknuté či meniace sa javy. Frekvencia využívania, módnosť a atraktivita slangizmov je potom, prirodzene, rôzna.

Niektoré slangizmy sú aktuálne a frekventované dlhú dobu a dnešní teenageri naprieč rôznymi regiónmi ich „dedia“ po staršej generácii. Túto tendenciu môžeme najlepšie postrehnúť v relatívne stabilnom edukačnom diskurze v školskom prostredí. Mnohé slangové pomenovania predmetov, školských reálií, pedagógov a pracovníkov školy ostali prakticky nezmenené, resp. sa zmenili minimálne. Slangizmy ako *učka*, *profka*, *deják*, *matika*, *gula/baňa/basa*, *uliat sa*, *štipko* tu boli, sú a je predpoklad, že aj budú. Staršie aj inovované slangizmy sa používajú kontinuálne, t. j. popri starších výrazoch paralelne ako viac-menej rovnocenné fungujú novšie pomenovania (napr. *výtvarná výchova* = *vydika* - *výtvarka*; anglický jazyk = *anglina*, *ajina* - *ajka*, *engla/ingla*).² V tomto prípade je preferencia konkrétneho výrazu mnohokrát determinovaná teritoriálne (región Slovenska) a tiež špecifickosťou prostredia (ide napríklad o to, aký typ školy teenager navštevuje a ktorý slangizmus je v tomto prostredí používanější).

Niektoré slangizmy sú aktuálne a frekventované relatívne krátkodobo. Starší slangizmus vzťahujúci sa na istý jav je nahradený novším, „modernejším“ a pre súčasnú mladú generáciu atraktívnejším výrazom, ktorý pomenúva ten istý jav (napríklad *peniaze* = *korunky*, *pengy* oproti dnes frekventovanejším

¹ Pod pojmom *kultúréma* rozumieme parametre kultúrnej identity určitého etnika, ktorých ukazovateľmi sú prototypické (celonárodné dominantné) symboly/znaky a morálne hodnoty každodenného života. Ide teda o materiálne alebo duchovné kultúrne symboly spoločnosti. Tie sú vnímané diferencovane v súlade so sociálnou stratifikáciou nositeľov daného jazyka.

² Výhodiskom porovnávania je sociolingvistická anketa na vzorke 320 respondentov (Sedláčková, 2008) a publikácia B. Hochela: *Slovník slovenského slangu* (1993).

výrazom *many*, *keše*, *prachy*, *love*; bicykel = *velocipéd*, *cajgel* oproti módnejším výrazom *kolo*, *bajk*).³

Časť slangizmov sa pasivizuje v podobe historizmov, pretože jav, ktorý pomenúvajú, už zanikol (porov. *magneták/magič* = prehrávač magnetofónových pásov). Vo vývinovom kontinuu sa v súlade s vedecko-technickým pokrokom v tomto prípade postupne objavovali *kazetáky*, *walkmeny*, *discmany* po súčasnú *MP3/empetrojku*.

Vznikajú nové slangizmy, ktoré reagujú na novú realitu (napr. *emo*, *emáč* = stúpenec emo štýlu; *skypovať/facebookovať* = komunikovať prostredníctvom internetového programu Skype/Facebook).

2.5. Globálny multikulturalizmus a internacionalizácia slangu

Dosah intenzívnej globalizácie prenikajúcej všetky komunikačné sféry od vedy po kultúru a presahujúci hranice krajín (zemepisne blízky aj vzdialených, geneticky príbuzných aj nepríbuzných) môžeme identifikovať aj na prejavoch mládeže. Využívanie nových informačných technológií, angličtina ako univerzálny jazyk a tlak kultúry prevažne západného pôvodu prináša do života mladej generácie aj u nás postojovú bipolaritu. Na jednej strane je to túžba po jedinečnosti a originalite, na strane druhej je to úsilie „nevytŕčať z radu“. Pestrosť záujmov mladých a ambícia vyniknúť dáva priestor kreativitě, rovnako tiež prináša radikálnu pluralitu v profilácii rôznych záujmových slangov (známy je napríklad slang jazzových hudobníkov, writerov, športovcov vrátane osobitných športových disciplín a pod. – porov. Čeština doma a ve světě, op. cit.).

Istým paradoxom voči vyššie zmienenému môže byť konštatovanie, že zároveň môžeme v súvislosti s mládežníckym slangom pozorovať aj tendenciu k univerzálnosti a nadnárodnému zbližovaniu (internationalizácii), osobitne vo sfére elektronickej komunikácie a virtuálnej reality (porov. vyššie slovníček abreviatúr). Záujem o teenagerov ako osobitú sociálnu skupinu s vlastným vkusom v oblasti módy, hudby, zábavy a s tým spojeným životným postojom je v poslednej dobe markantný (v odievaní dnes letia *slimky* = obťahnuté džínsy na zdôraznenie štíhlej postavy; správna hudba má *drive*, ak má hudobník správny *filíng* a presný *tajming*). Zásluhou internetu, printových, auditívnych a audiovizuálnych médií aj mladá generácia na Slovensku ponúkané impulzy rýchlo absorbuje.

Fenomén mládežníckeho slangu v slovenskej lingvistike nevnímame ako novinku, signalizuje to a priori aj náš výber z použitej bibliografie. Jeho skúmanie dnes znamená pre nás zachytávanie materiálovej kontinuity (totož-

³ Tvrdenie sa opiera o výsledky sociologickej ankety na vzorke 320 respondentov (Sedláčková, 2008).

nosti a odlišností) so slangom „odrasených generácií“, ale aj komplexnejšie uchopovanie dynamiky tejto semivariety národného jazyka ako odrazu špecifického videnia sveta i svedectva o kultúre a kultúrnosti mladej generácie v sledovanom čase.

LITERATÚRA

BOSÁK, Ján: Dialekty a sociolekty. In: *Studia Academica Slovaca*. 25. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 25 – 30.

BOSÁK, Ján: Dynamika subštandardov. In: *Studia Academica Slovaca*. 34. Eds. J. Mlacek – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2005, s. 21 – 28.

Čeština doma a ve světě. Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 2000, roč. VIII, č. 3., s. 137 – 204.

GÁLISOVÁ, Anna: K expresivite lexikálnych jednotiek v komunikačnom registri abuzérov psychotropných látok. <http://www2.fhv.umb.sk/Publikacie/2004/>

GOODMAN, Vivien: Millennials language & slang. In: *Teenagers: The millennial generation*. www.wksu.org

HOFFMANNOVÁ, Jana: Styl současných teenagerů (na pozadí úvahy o „stylech věkových“). In: *Stylistika IX*. Opole 2000, s. 247 – 262.

HOCHÉL, Braňo: Slovník slovenského slangu. Bratislava: Hevi 1993. 188 s.

HUBÁČEK, Jaroslav: Funkce slangu v komunikaci. In: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Ed. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 114 – 120.

HUBÁČEK, Jaroslav: Sociálně dialekty a slangy. In: *Čeština doma a ve světě*. Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 2000, roč. VIII., č. 3, s. 138 – 145.

KIS, Tamás: Is Slang a Linguistic Universal? <http://nevarchivum.klte.hu>

KRČMOVÁ, Marie: Slangové výrazivo jako součást zábavných textů. In: Bogočová, I. (ed.). *Sborník prací FF OU věnovaný životnímu jubileu prof. PhDr. Jaroslava Hubáčka*, CSc. a doc. PhDr. Naděždy Bayerové, CSc. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2004, č. 4, s. 213 – 220.

MALÍŠKOVÁ, Eva: Lexikálne prevzatia z angličtiny v ústnom a písomnom prejave mládeže. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*. Bratislava 2003 – 2004, roč. 50., č. 1 – 2, s. 48 – 52.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

ODALOŠ, Pavol: Čo je sociolekt a čo je slang. <http://nevarchivum.klte.hu>

SEDLÁČKOVÁ, Zuzana: Slang tínedžerov. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského 2008.

SERDELOVÁ, Kvetoslava: Časové ohraničenie aktuálnosti slangu. Diplomová práca. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda 2005.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1994, s. 225 – 240.

Súčasný subkultúry mládeže. Zborník príspevkov zo seminára Sekcie sociologickej teórie Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV uskutočneného 21. októbra 1998. Bratislava 1999.

URYCKI, Mark: Status and coolness. In: *Teenagers: The millennial generation*. www.wksu.org

VNUČÁKOVÁ, Zuzana: Slang na stredných školách. In: *Slovenský jazyk a literatúra v škole*. Bratislava 2003 – 2004, roč. 50, č. 7 – 8, s. 241 – 243.

A COOL CHAT ON TEENAGE LANGUAGE

Key words: teenage slang and social dialects, slang words, subcultures of teenagers, globalization and international slang

In the paper we are presenting some theoretical aspects of the slang of teenagers. Taking into consideration the place of this variety of national language primarily and mostly in oral as well as spontaneous private informal communication, we determine the basic linguistic as well as non-linguistic motivations for the topical creation and usage of slang words. Thanks to the study of the recorded authentic (recent) teenage talk, we bring to the reader a sample of teenager's lexicon demonstrating and verifying the validity of the above defined theoretical concepts and showing, how the dynamics of this speech reflects the social and cultural, national and international contexts.

Slovo v kontexte a internetová komunikácia

JÁN FINDRA

Môj príspevok sa člení na dve časti, ktoré sa vzájomne podmieňujú. V prvej časti sa zameriam na vymedzenie pojmov *kontext*, *invariant* a *kontrast*, ktoré budem charakterizovať ako systémovo spätý funkčný celok. Ak si tieto pojmy predstavíme ako pojmovo-terminologický trojuholník, vrcholy ktorého sú vzájomne prepojené, jeho priestor bude predstavovať teoreticko-metodologický pôdorys, v priestore ktorého sa pokúsim charakterizovať jeden z modelov verbálnej komunikácie v elektronickej komunikačnej sfére. Vychádzam pritom z názoru, že v tomto komunikačnom priestore sa konštituujú a postupne sa ako štandardné stabilizujú špecifické žánre, späté iba s touto sférou. Tieto žánre si pritom zároveň vymedzujú aj svoj typický jazykovo-kompozičný repertoár, osobitnú vrstvu štylém, ktoré sú pre istý žáner príznačné. Pravda, časť z nich sa môže uplatňovať vo všetkých žánroch elektronickej komunikačnej sféry, čo vlastne platí pre komunikačné sféry a pre ich žánre všeobecne.

Vo všeobecnosti i v lingvistickej literatúre sa podstata *kontextu* chápe a definuje odlišne. Každá charakteristika kontextu je však založená na pojme *vzťah*, ktorý sa spája s pojmom textová väzba, pričom sa raz považuje za jeho identické (ideografické) synonymum, inokedy za synonymum čiastočnej zhody. V prvom prípade sa kontext spája s aktuálnym členením vety a s Firbasovou funkčnou perspektívou vety (Firbas, 1982). Ide tu o kontextovo zapojené (viazané) alebo kontextovo nezapojené (neviazané) zložky výpovede. Na kategórii vzťahu aj F. Daneš (1968) rozpracoval svoju teóriu tematických postupností v texte, v ktorej ide o obsahovo-formálnu väzbu výpovedných častí výpovede. V slovenskej lingvistike sa v tejto súvislosti hovorí jednak o rekurencii a jednak o konexii ako o prostriedkoch (typoch) textovej väzby. Ide totiž o to, že dva susedné alebo aj vzdialenejšie prvky ako stavebné jednotky textu sa v kontexte uplatňujú ako prostriedky textovej väzby. V inej koncepcii sa kontext hierarchicky stavia nad pojem text, za kontext sa považuje spojenie (vzťah) niekoľkých textov. Toto chápanie nachádzame v Mistríkových štylistikách (pozri najmä 1977).

Naznačené odlišné chápanie pojmu kontext inšpiruje rozlišovať vonkajší (medzitextový) a vnútorný (vnútrotextový) kontext. Vymedzenie vonkajšieho kontextu treba chápať veľmi široko. Sú to všetky vonkajšie podmienky, na priesečníku ktorých sa konštituuje aktuálny text. Alebo inak – sú to všetky relevantné mimojazykové faktory, ktoré sa podieľajú na utváraní obsahovo-tematického pôdorysu textu (hlbkovej organizácii textu) a na jeho jazykovo-kompozičnom stvárnení (povrchová organizácia textu). Popri objektívnych a subjektívnych faktoroch konkrétnej komunikačnej situácie sú to aj kultúrno-spoločenské, politické i ekonomické dobové podmienky. Vonkajší kontext je v tomto prípade priesečník všetkých relevantných faktorov, na ktoré autor v čase tvorby aktuálneho textu vedome alebo intuitívne reaguje. Ide teda o vzťah a vzájomnú podmienenosť medzi textom, konkrétnou komunikačnou situáciou a širšími spoločenskými a dobovými súvislosťami (Findra, 2004).

Z lingvistického hľadiska – najmä pokiaľ ide o hlbkovú a povrchovú organizáciu aktuálneho textu – je dôležité užšie chápanie kontextu, jeho väzba na vnútrotextové súvislosti. Vnútrotextovým kontextom je súvislá časť textu, v ktorej možno sledovať a určiť vzťahy medzi jazykovo-kompozičnými prostriedkami a tematickými jednotkami, ako aj vzťah jednotlivého prvku k ostatným prvkom použitým v texte (Findra, 1984). Kontext je teda taká časť textu, ktorá je nevyhnutná na to, aby sme na základe vzťahu konkrétneho prvku k ostatným výrazovým prostriedkom mohli jednoznačne ohraničiť a vymedziť jeho sémantiku a štylistiku.

Práve v tejto súvislosti sa ponúka na riešenie problém invariantnosti sémantiky a štylistiky štýlémy. Pojem invariant predstavuje takú zložku vecného a slohového významu, ktorá je relatívne stabilne viazaná na istý výrazový prostriedok (Findra, 1981). Táto zložka má systémovú, paradigmatickú podstatu a viaže sa na všetky výrazové prostriedky, ktoré má expedient k dispozícii. To práve umožňuje systémovo klasifikovať sémantiku a štylistiku štýlém (Findra, 1981, 2004). Preto neprijímame názor, že napríklad štýlová hodnota nezávislá od kontextu je prítomná iba v časti výrazových prostriedkov, čo sa opodstatňuje aj tým, že v kontexte dochádza k ich aktuálnej modifikácii (Čechová a kol., 2003). Aj E. Pauliny pripomína stálosť vo význame jazykových jednotiek, a to aj napriek tomu, že „sa často stretávame s individuálnym významovým zafarbením, s okazionálnym významom, so špecifickým využitím významu slova“ (Pauliny, 1984). Preto akcentujem ideu, že pri každom výrazovom prostriedku možno vymedziť jeho invariantnú (systémovú) sémantiku a štylistiku. Iba na pozadí tejto invariantnej hodnoty možno istý prvok využiť v modifikovanom i okazionálnom uplatnení. Iba ona umožňuje prienik variantu v priestore invariantu. Práve v synchrónnom ukotvení invariantnej hodnoty prvku v systémovej, paradigmatickej štruktúracii sú obsiahnuté i jeho potenciálne možnosti, ako ho možno využiť v jedinečnom uplatnení na

syntagmatickej osi. V aktuálnom kontexte a texte sa teda invariantný význam potvrdzuje alebo sa odtláča vo variantných modifikáciách. Súvisí to s tým, že sémantika a štylistika prvku je na synchronnej osi jeho stabilnou vlastnosťou, a práve preto si nachádza svoje miesto v rámci príslušných paradigiem. Na diachronickej osi je vecný a slohový význam dynamická štruktúra. Pritom práve kontext je plochou, na ktorej dochádza k modifikáciám invariantu, no zároveň je i podmienkou na synchronnú fixáciu individuálnej (variantnej) aj okazionálnej inovácie. Ak sa táto inovácia, nová (kontextová) zložka sémantiky a štylistiky prvku, stane súčasťou kolektívneho úzu, má ambície nájsť si systémové miesto na paradigmatickej osi (Findra, 1984). Potvrdzuje to aj možnosť vymedziť sémantiku a prípadne aj štylistiku lexiky vo výkladových slovníkoch. Napätie medzi invariantnou hodnotou prvku a kontextom je permanentné, ono podmieňuje dynamické pohyby v sémantike a štylistike štýlom.

Potvrdenie invariantnej hodnoty prvku v kontexte, ale najmä jeho funkčné modifikácie možno sledovať a vysvetľovať na základe teórie kontrastu. S týmto pojmom sa pracuje predovšetkým pri analýze umeleckého textu (Vlašín a kol., 1977) a naň sa odvoláva aj kontrastívna lingvistika, najmä pokiaľ ide o fonológiu. Pokiaľ ide o vzťah kontext – invariant, je výhodnejšie definovať teóriu kontrastu na pozadí kontrastu dvoch textových rovín, neutrálnej a štylisticky príznakovej. Vo vzťahu týchto opozitných rovín sa utvára štylistický kontext ako priestor na potvrdenie invariantu alebo na jeho variantnú modifikáciu. Štylistický kontext vzniká tam, kde sa istý pravidelný vzorec naruší neprediktabilným prvkom. Pravidelným vzorcom je neutrálna textová rovina, na pozadí ktorej sa funkčne (kontrastne) exponuje inovácia, modifikácia alebo aj okazionálny posun v invariante. Tak napríklad veta *Po ulici ide malý chlapec*. je bezpríznakové oznámenie. Sloveso *íť* prejudikovalo, že nositeľom činnosti (podmetom) bude živá bytosť alebo mobilný predmet. Gramatická kategória rodu a čísla pri prídavnom mene *malý* zas predpokladala, že nadradené podstatné meno (podmet) bude (je) v mužskom rode. Podstatné meno *dážď* vo verši *Po ulici ide malý dážď*. je neprediktabilný prvok a v kontaminácii s neutrálnym kontextovým pozadím (pravidelným vzorcom) vytvára štylistický kontext. Toto okazionálne lexikálno-syntaktické spojenie je funkčným podloží obrazného pomenovania (personifikácie). Táto významová inovácia bola možná iba preto, že básnik mal v povedomí invariantnú hodnotu slova *dážď* a *malý*, pričom mal na zreteli aj ich významovo a formálne, a teda aj lexikálno-syntakticky podmienenú, „normálnu“ spájateľnosť.

V tomto pojmovo-terminologickom poli sa teraz pozrime na jeden čiastkový problém internetovej komunikácie. Jazyk internetových textov sa najmä v začiatkoch hodnotil kriticky, hoci bolo zrejmé, že v elektronickej komunikačnej sfére musia komunikáty a ich tvorcovia odolávať a aj sa podriaďovať

tlaku heterogénnych faktorov, ktoré sú spravidla silnejšie nielen ako jazykové (gramatické), štýlové a komunikačné normy, ale aj ako normy spoločenského správania. Domnievam sa však, že dnes by sme mali aj jazykovú stránku internetových textov hodnotiť tolerantnejšie. Elektronická komunikačná sféra a internet predstavujú najdynamickejšiu oblasť, aj pokiaľ ide o dynamiku jazyka. Isté problémy súvisia s tým, že zmodernizované technické prostriedky sa stávajú významnou zložkou komunikačného reťazca expedient – komunikačný kanál – kód – percipient, ako aj s tým, že sa tu silne presadzuje napätie verejnosť – súkromnosť, oficiálnosť – polooficiálnosť – neoficiálnosť, ústnosť – písomnosť, dialogickosť – monologickosť (Findra, 1981). Závažné je aj to, že v internetovom prostredí vznikajú a konštituuju sa nové žánre, v rámci ktorých sa pri výstavbe aktuálnych textov využívajú nové, netradičné jazykovo-kompozičné postupy.

Napriek tomu však treba zdôrazniť, že aj v internetových textoch majú dominantné postavenie bezpríznačkové prostriedky spisovnej formy. Iba na ne sa navrstvujú hovorové alebo aj výrazne expresívne a, pravdaže, občas i tabuové prostriedky ostatných útvarov národného jazyka. V hre je kategória kontrastu a napätie medzi kvantitou a kvalitou. Ide o bežný psychologizmus – silné výrazové prostriedky, ktoré sú v kontexte takpovediac v menšine, sa „presadzujú“ ako dominantné, takže adresát môže mať pocit, že pokrývajú neutrálnu textovú rovinu. Dobré to ilustruje tento príklad:

Kdesi som čítal, že na Slovensku je jediný problém – že je tu viac s v í ň ako koryť. Č h r a p ú ň o v tu bude vždy viac ako príležitostí.

Takto sa pociťujú aj slangové pomenovania, ktoré sú prirodzenou súčasťou lexiky internetových textov, a to najmä v četových diskusiách. Práve v tejto súvislosti sa chcem pristiaviť pri utváraní obrazných kontextov, ktorých základom sú slangové pomenovania. Mám na mysli predponové osobné a neosobné slovesá typu: *nakopnúť, odsledovať, odznačiť, predpomôcť, predýchať, preposlať, rozchodiť, vyvieť, zapršať, zasmútiť, zasnežiť, zazmluvniť* atď. Väčšina z nich sa v lexikografických opisoch nenachádza. No viaceré majú ambície začleniť sa do mikroparadigmy hovorových pomenovaní a postupne sa môžu stať prirodzenou súčasťou spisovnej variety. Niektoré sa už dnes začlenili medzi terminologické pomenovania v elektronickej komunikačnej sfére i v administratívnom ústnom i písomnom styku, napr.: *Po kliknutí na vetu „Označiť všetko“, sa vám označia všetky položky, po kliknutí na druhú vetu „Odznačiť všetko“, sa označenie ruší. – Štát bude určovať, ktoré nemocnice budú zazmluvnené a ktoré nie. – Kapacita pľúc bežného človeka je 3 litre, športovci dokážu predýchať až päť litrov. – V každom prípade bude zaujímavé odsledovať, akým spôsobom túto transakciu zúčtovali.*

Napätie medzi invariantom a kontextom, ktoré sa rodí z kontrastu medzi neutrálnou textovou rovinou a jej neprediktabilným narušením, sa teraz po-

kúsím ukázať na príklade slovesa *zapršať*. Krátky slovník slovenského jazyka (2003) ho neuvádza, podľa Slovníka slovenského jazyka V (1965) jeho invariantný (slovníkový) význam je „trochu pršať“; „byť vystavený dažďu, zmoknúť“. J. Kačala ho v obidvoch uvedených významoch hodnotí ako neosobné, pretože sa sloveso „pribatím predpony *za-* nemení z neosobného na osobné: predpona *za-* takúto funkciu nemá“ (Kačala, 1992). V takomto význame sa sloveso *zapršať* bežne využíva aj v internetovej komunikácii, napr.: *V Andalusii po celé leto nezvykne vôbec zapršať. – Ako býva zvykom, ak hráme v Poľsku, musí aspoň dvakrát zapršať.* Ako neosobné sa využíva aj v posunutom význame, v netypických, štylisticky príznakových obrazných spojeniach, napr.: *Po úspešnej rybačke slabá hubačka, len pár plávok by mohlo zapršať.* Na aktualizáciu invariantného významu v rámci možnej syntagmatickej spätateľnosti sa ako príznakové udomácnilo v športovom slangu: *Zapršať mohli z dvanásteho rohového kopu.*

V rámci kontextovej aktualizácie invariantného významu, ktorá je opretá o neutrálnu textovú rovinu, sa toto sloveso môže, ako sa zdá, zmeniť na osobné, napr.: *A ja mám doma aj vietor, aj dážď, aj búрку, aj sneh, aj všetko počasie. Občas si zoberiem svoje vlasy a idem si vonku zapršať. – Môžeme si ešte na rozlúčku spolu zapršať.*

Pozitívnu konštatáciu, že v internetovej komunikácii dnes už často možno hovoriť o vedomej práci s jazykom, potvrdzuje nasledujúce kontextové uplatnenie slovesa *zapršať* v četovej diskusii o nezmyselnosti vojny a o jej negatívnych dôsledkoch: *Vojna je tam, kde je agresor, čiže taký mrak, z ktorého môže „zapršať vojna“.*

Uvedená veta ako celok je obrazným pomenovaním. Autor repliky sa zrejme vedome rozhodol vyjadriť vzťah *agresor = vojna* metaforou, ktorá je opretá o prirovnanie. Východiskom metaforického spojenia „zapršať vojna“ je prirovnanie agresora k mraku. Mrak sa spája s tmavou (čiernou) farbou, ktorá asocuje negatívne konotácie. S týmto pomenovaním súvisia synonymá *mračno, chmára* a nepriamo aj *zachmúrený, nevlúdny, zamračený*, napr. *zamračené čelo*. A tak popri neutrálnom vyjadrení *Nebo je zatiahnuté mrakmi*, sa slovo *mrak* využíva aj v posunutom, obraznom uplatnení, napr.: *Po čele mu prebehol mrak*. Autor repliky si zrejme uvedomoval aj významový vzťah medzi podstatným menom *mrak* a slovesom *zapršať*. Prirovnanie agresora k mraku, z ktorého môže zapršať dážď, ho inšpirovalo, že z agresora = mraku môže „zapršať vojna“.

Z hľadiska jazykovej kultúry a kultúry vyjadrovania v elektronickej komunikačnej sfére je v tejto súvislosti dôležité, že v citovanej replike dal autor spojenie „zapršať vojna“ do úvodzoviek. Ako vieme, v písanom texte sú úvodzovky pragmatickým signálom. To znamená, že autor si uvedomoval výnimočnosť i expresívnosť aktualizovaného spojenia. Zároveň možno predpokladať,

že takto chcel vyzdvihnúť dominantnú obsahovú zložku výpovede, že totiž za vojnu vždy stojí agresor, ktorý rozpúta vojnu. V tom aj v tom prípade ide o pozitívny signál, ktorý svedčí o tom, že v komunikačnom reťazci expedient – kanál – kód – expedient / vonkajší kontext (komunikačná situácia) už jazyku nemusí prislúchať iba podradnejšia úloha. Potvrďovali by to aj nie celkom zriedkavé kritické poznámky o jazyku, ktoré sú často humorne ladené, napr.: *...nie odooperovať, ale operovať, nie vydodať, ale dodať, niet čo viac diplomaticky vydodať.*

LITERATÚRA

- ČECHOVÁ, Marie a kol.: Současná česká stylistika. Praha: ISV nakladatelství 2003. 342 s.
- DANEŠ, František: Téma/základ/východisko výpovědi. In: Slovo a slovesnost, 1964, roč. 25, č. 2, s. 148 – 149.
- DANEŠ, František: Typy tematických posloupností v textu. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 2, s. 125 – 141.
- FIRBAS, Jan: „Aktuální členení větné“ či „funkční perspektiva větná“? In: Slovo a slovesnost, 1982, roč. 43, č. 3, s. 282 – 293.
- FINDRA, Ján: K štylistickej klasifikácii slovnej zásoby. In: Studia Academica Slovaca. 10. Bratislava: Alfa 1981, s. 99 – 113.
- FINDRA, Ján: Dynamika štylistických významov slova. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 151 – 156.
- FINDRA, Ján – GOTTHARDOVÁ, Gabriela – JACKO, Ján – TVRDOŇ, Emil: Slovenský jazyk a sloh. 2. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 435 s.
- FINDRA, Ján: Invariantnosť slohového významu. In: Studia Academica Slovaca. 15. Bratislava: Alfa 1986, s. 133 – 142.
- FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Vydavateľstvo Osveta 2004. 232 s.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989.
- KAČALA, Ján: Je sloveso zapršať neosobné? In: Kultúra slova, 1992, roč. 26, č. 2, s. 52 – 54.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika slovenského jazyka. 2. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.
- MISTRÍK, Jozef a kol.: Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor 1993. 514 s.
- PAULINY, Eugen: Premennivosť a stálosť významovej stránky jednotky slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1984, s. 117 – 121.
- Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.
- VLAŠÍN, Štěpán a kol.: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1977. 472 s.

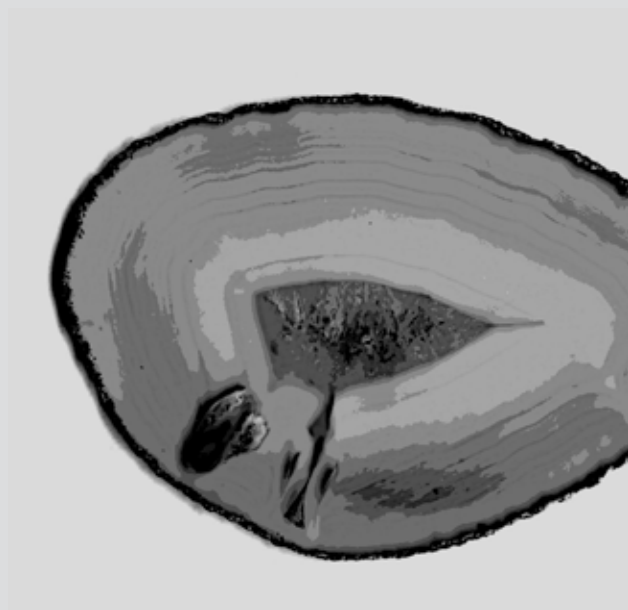
A WORD IN THE CONTEXT AND INTERNET COMMUNICATION

Key words: context, outer context (among texts), inner context (in a text), stylistic context, invariant, contrast, predictability, stylem, paradigmatic axis, syntagmatic axis, text relation, communication sphere, communication chain

A system and functional relationship among the context, invariant and contrast make a theoretical and methodological base of the paper. A context is a part of a text that makes it possible to delimit semantics and stylistics of means of expression (stylems) in it as well as a relation of a component used in the text to the other components used in it. The delimitation of a context confirms the importance of a term *invariant*. An invariant is such systematic, paradigmatic part of a general and stylistic meaning of a stylem that is relatively strongly fixed to other means of expression which the text producer has at his disposal. Only on the basis of this language user can use the stylem in a basic (invariant), modified as well as occasional meaning. In connection with this fact a term contrast is very important in a relationship between context and invariant. The contrast is connected to a tension between a regular schema and its unpredictable disruption, which creates stylistic context. Invariant semantics and stylistics of a stylem are confirmed or dynamically changed in the stylistic context.

The dynamics of semantics and stylistics of stylems in the sphere of electronic communication is traced by the author from the point of view of the functional relationship among analyzed categories. It confirms and makes substantial the theoretical basis of the paper.

Kodifikácie verzus varianty*

JÁN BOSÁK

1.1. V 50. – 60. rokoch dvadsiateho storočia sa prakticky vo všetkých slovanských lingvistikách – vrátane slovenskej jazykovedy – venovala značná pozornosť skúmaniu spisovnej normy, boli publikované mnohé štúdie, zborníky aj špeciálne monografie. Východiskom sa stali princípy položené v Pražskom lingvistickom krúžku (známy zborník *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932).

Nadväzujúc na tie isté východiská, no s inou, aktuálnou metodologickou orientáciou, riešila túto problematiku Medzinárodná komisia pre slovanské spisovné jazyky pri Medzinárodnom komitáte slavistov (ďalej MKSSJ)¹ už na svojom 2. zasadnutí r. 1972 v Skopje (*Govornite formi i slovenskite literaturni jazici*, 1973)²; v prijatom rozsiahlom projekte „Lingvistická charakteristika súčasného stavu slovanských spisovných jazykov“ sa okrem mnohých spoločných riešení navrhovalo koordinovať výskum najmä pri skúmaní vzťahu normy a kodifikácie a variantnosti jazykových prostriedkov. Hoci „masívna“ variantnosť jazykových prostriedkov sa vo všetkých slovanských jazykoch ukázala až po roku 1990, komisia venovala osobitnú pozornosť otázkam kodifikácie a variantov už dávno pred týmto obdobím (*Nadawki a granicy ręčneje kodifikacje*, Budyšin 1977; *Vývojové procesy a tendencie v súčasných slovanských spisovných jazykoch a ich synchrónna dynamika*, Bratislava 1980³), a to najmä zásluhou zakladateľa a dlhoročného predsedu tejto komisie prof. Aloisa Jedličku (v rokoch 1970 – 1993), ktorý programovo orientoval komisiu na skúmanie synchrónnej dynamiky.

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

¹ V príspevku podávam v skoncentrovanej podobe dosiahnuté metodologické výsledky práce MKSSJ, ako aj iných spoločných slavistických projektov (Bosák, 1995a; 1995b; 1995c; 1995d; 2008).

² Prvé zasadnutie komisie bolo síce v Bratislave v septembri 1971, ale materiály z tohto zasadnutia neboli publikované, údajne sú v pozostalosti prof. Eugena Paulinyho v Matici slovenskej v Martine; správa o zasadnutí bola publikovaná v Slovenskej reči (Peciar, 1972).

³ Materiály boli uverejnené v Jazykovednom časopise, 1981, roč. 32, č. 2.

Synchrónna dynamika je zacielená na skúmanie variantnosti jazykových prostriedkov a jej podstata spočíva vo funkčnej a štruktúrnej konkurencii navzájom koexistujúcich javov v konkrétnej jazykovej situácii. Nastupujúci jav totiž okamžite nenahrádza ustupujúci jav, ale obidva istý čas koexistujú v novom funkčnom prehodnocovaní. Východiskom skúmania je komunikačná prax, jazykové prejavy realizované v rozličných komunikačných situáciách rozličnými skupinami komunikujúcich. Na rozdiel od predchádzajúceho stavu, keď sa postupovalo od útvaru (formy, variety) k jeho realizácii v prejavoch, kladie sa teraz dôraz na komunikačný aspekt. Jazyk síce smeruje k systémovosti, nie je však dôsledne a bezvýhradne systémový (podrobnejšie Bosák, 2008).

Popri systémových (štruktúrnych) normách, ktorým sa venovala najväčšia pozornosť, a štýlových normách, ktoré sa zväčša rešpektovali, stáli mimo záujmu bádateľov **komunikačné normy**. Spisovný jazyk nie je však iba teoretický konštrukt, ale reálny komunikačný systém, ktorý funguje v konkrétnych dorozumievacích situáciách, nie iba v explicitnom „vybranom úze“ ovplyvňovanom „dobrými autormi“. Komunikačné normy sú pritom nadradené tak systémovým, ako aj štýlovým normám (Nebeská, 1996).

1.2. Spisovná norma je predovšetkým sociálna kategória, vplyv sociálnych faktorov (v tom aj širšie civilizačných a kultúrnych, ako aj ekonomických a technických procesov) je čoraz výraznejší, intenzívnejší. **Variantnosť normy je viazaná so sociálnym fungovaním spisovného jazyka**. Pripomeňme si v tejto súvislosti múdre slová Eugena Paulinyho (2000, s. 10): „Norma spisovného jazyka teda vzniká u používateľov spisovného jazyka a je vecou samých používateľov spisovného jazyka. Nie je vecou jazykovedcov. Úlohou jazykovedcov nie je utvárať normu.“ Dodávam, regulovať áno, ale nie utvárať.

V priebehu rokov MKSSJ vytipovala činitele, ktoré najvýraznejšie ovplyvňujú súčasnú jazykovú situáciu prakticky vo všetkých slovanských jazykoch a ktoré nemožno pri kodifikácii obchádzať: (a) rozšírenie sociálnej bázy používateľov jazyka s rozličnými jazykovými kompetenciami (obyčajne nižšími, navrhuje sa rozlišovať nositeľov jazyka a používateľov jazyka); (b) rozširovanie spektra komunikačných sfér (výrazný vplyv hovorených komunikátov, a teda spontánnosť, neoficiálnosť, resp. polooficiálnosť); (c) zmeny v komunikačných kanáloch a v registroch (kríženie verejnej a neverejnej komunikácie, uprednostňovanie polooficiálnej komunikácie); (d) dominancia inej komunikačnej sféry ako tradičnej (masmediálne vzory).

1.3. Kodifikácia je viazaná tak na systém (norma ako sociálne akceptovaná realizácia jazykového systému), ako aj na úzus. Kodifikačné zobrazovanie normy sa uskutočňuje na jednej strane prostredníctvom teoretického poznania systému, na druhej strane **rešpektovaním úzu**. Doterajší vývin teoretickej lingvistiky (výrazne aj v slovenskej jazykovede) dával lepšie predpoklady pre

poznanie jazykového systému ako jazykového úzu. To sa zreteľne prejavuje pri zdôrazňovaní systémových zreteľov pri úvahách o kodifikácii, keď **sa v primeranej miere nerešpektujú používatelia jazyka** („treba dať prednosť systému, nie Slovenskému národnému korpusu,“ tvrdia niektorí pracovníci v oblasti jazykovej kultúry).

1.4. Chcel by som pri tejto príležitosti zdôrazniť, že slovenská jazykoveda akoby zostávala mimo tohto nového metodologického slavistického smerovania. Podľa môjho názoru to vyplývalo z toho, že pri riešení týchto otázok často prevládal jazykovo-politický aspekt. Tak to bolo na konferencii *Kultúra spisovnej slovenčiny* r. 1966, keď prvé miesto v kritériách spisovnosti patri-lo kritériu reprezentatívnosti: „Kritérium reprezentatívnosti zodpovedá národnoreprezentatívnej hodnote národného jazyka a najmä spisovného jazyka. S tým súvisí hodnotenie istých jazykových prostriedkov ako domácich, našských, iných však ako cudzích“ (Ružička, 1967, s. 16). „Pri kodifikácii sa žiada uplatniť národnoreprezentatívnu hodnotu spisovného jazyka, jeho kul-túrne hodnotu...“ (op. cit., s. 17).

O desať rokov neskôr sa konala konferencia *Z teórie spisovného jazyka* (rovnomen-ný zborník referátov a diskusných príspevkov vyšiel r. 1979). Vý-chodiská k novej teórii spisovného jazyka predložil na nej v hlavnom referá-te Ján Horecký (1979). Reagoval v ňom na analogické situácie vo viacerých slovanských jazykoch, keď sa pri ich novej stratifikácii pokladal za jazykový znak národa jeho národný jazyk a zároveň sa vyčleňovala aj forma (útv-ar, varieta) s oslabenou spisovnosťou, v Horeckého koncepcii to bola tzv. štan-dardná forma slovenského národného jazyka. Podľa J. Horeckého (op. cit., s. 21) „...treba skúmať, ako podnety z rozličných typov okolia pôsobia na správanie systému, ako sa stávajú podnetmi pre zmeny v tomto systéme“. Žiaľ, táto koncepcia sa širšie neakceptovala.

Už v novej spoločenskej a politickej situácii sa konala konferencia *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra* r. 1994 (rovnomen-ný zborník vyšiel r. 1995). V hlavnom referáte Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry František Kočíš (1995, s. 12 – 21) podrobil málo vyargumentovane kritike stratifikáciu J. Horeckého, že to bol „lingvistický a kultúrny omyl“ (op. cit., s. 16), a nor-matívne pritvrdil výrokmi „o neuveriteľne katastrofálnej situácii v jazykovom úze“ (op. cit., s. 13). Výrazne subjektívny autorov postoj možno ukázať na s. 18, keď na jej začiatku tvrdí, že „slovenská jazykoveda sa ani vo výskume, ani v jeho aplikácii pri výklade jazykových prostriedkov primárne nikdy neob-medzovala na kritériá *správne – nesprávne, spisovné – nespisovné*“, no o pár riadkov nižšie už konštatuje „kto nemá osvojené kritérium správnosti a spi-sovnosti, ťažko sa dopracuje k viacdimenzionalnosti jazykového prostriedku, lebo mu vyhovuje všetko.“ Tak čo vlastne platí? Zdá sa, že v oblasti jazykovej kultúry sa stále vychádza z Téz o slovenčine z r. 1966.

2.1. Zvýšený dôraz na preskripciu, ktorý často prevláda pri riešení neuralgických miest v komunikácii, je obsiahnutý napríklad aj v samej definícii kodifikácie v Encyklopédii jazykovedy (1993, s. 239): „súhrn *pravidiel a predpisov* (zdôraznil J. B.) na používanie spis. jazyka (jeho jazykovej normy!) v istom období...“ Nebralo sa (a stále sa neberie) do úvahy, že preskripcné „spravidelňovanie“ v jednej zložke jazyka môže vyvolať protirečenia – dokonca i nepravidelnosti – a ťažkosti v inej, napr. skracovanie kvantity v slovtvornej prípone *-ár* v morfolologickej rovine (bol to neodborný zásah do systému slovenského jazyka, paradoxne „v mene pravidelnosti“ či dokonca špecificky chápanej systémovosti).

Norma sa vyvíja stále a nepretržite, kodifikácia nemôže zachytávať jednotlivé zmeny inak ako po etapách. Kodifikácia je statická (nájdeme to zafixované napríklad aj vo všetkých vysokoškolských učebniciach), no viacerí autori akoby zabúdali na jej „odvrátenú stránku“, že rešpektovať a predvídať pohyb v norme možno práve uvádzaním variantov – **variantnosť neoslabuje normatívnu funkciu**, ako to tvrdia niektorí naši jazykovedci, práve naopak, uvádzaním variantov sa rešpektuje – a často aj predvída – pohyb v norme! Viac ako pred pol storočím Eugen Pauliny (2000, s. 16) napísal: „Žiadajú (mnohí používatelia spisovného jazyka), aby lingvisti odstránili zo spisovného jazyka všetku rozkolísanosť, aby zaviedli priamočiaru pravidelnosť vždy a všade. Tejto požiadavke, položenej takto stroho a jednoznačne, nemôže vyhovieť ani jeden lingvista, *ak nechce zneuctiť seba ako odborníka* (zdôraznil J. B.). Nemožno odstrániť dvojtvary tam, kde je norma vo vývinovom pohybe. Tu môže lingvista určiť iba všeobecnú líniu. Môže dať radu. Striktná kodifikácia nie je možná...“

Preceňovanie funkcie kodifikácie a jej stotožňovanie s normou je hlavnou príčinou nerovnakého hodnotenia nových javov v komunikácii. Normu nemožno stotožňovať s kodifikáciou v príručkách, ani ju podriaďovať minulému stavu („dávno kodifikovanému“) a pod. (Bosák, 1995c). Ako dávnejšie ukázala Iva Nebeská (1996), vo vzťahu systém – norma – úzus ide o spoločenskú podmienenosť normy ako súboru pravidelne alebo všeobecne používaných jazykových prostriedkov. Na druhej strane vo vzťahu kodifikácia – norma – úzus sa norma javí ako produkt dynamicky sa vyvíjajúcich komunikačných potrieb spoločnosti, ako aj výsledok teoretických zásahov, čo sa fixuje v kodifikácii. Kodifikáciou sa teda presadzuje záväznosť spisovnej normy. Jednota fakticky nereprezentuje normu, jednota sa docieľuje jej ustáľovaním, presnejšie regulovaním. Kodifikačné zobrazovanie normy sa uskutočňuje jednak prostredníctvom teoretického poznania systému, jednak rešpektovaním úzu. Kým úzus dokáže pružne reagovať, čo je kodifikačne výhodné, kodifikácia tejto voľby nie je schopná, nemá totiž rovnakú možnosť ako úzus, t. j. vyberať prostriedky podľa ich účelnosti (porov. napr. Cvrček, 2006 a viacerí ďalší autori). Keby si to uvedomili niektorí naši kodifikátori, nemohli by napríklad

vyhlasovať, že „treba dať prednosť systému, nekodifikovať všetko, čo sa v jazyku nájde“ a pod.⁴ Ako sme už spomínali a ako na to poukázali viacerí bádatelia, jazyk smeruje k systémovosti, nie je však dôsledne systémový.

Na posledných dvoch zasadnutiach MKSSJ sa ešte viac zvýraznil sociálny faktor ovplyvňujúci komunikáciu: r. 2004 vo Varne a v Šumene sa venovalo špeciálne problematike subštandardov, keď sa poukázalo na to, že subštandard nemusí byť iba negatívnou opozíciou voči spisovnému jazyku, ale že subštandardy vlastne vyplňajú komunikačné vakáty, keď treba istý predmet, jav, činnosť a podobne pomenovať ihneď, keď nemožno roky čakať na proces či výsledok kodifikácie alebo normalizácie (*Standart i substandart – diachronni i sinchronni aspekti*, 2005). Potom r. 2005 na zasadnutí v Prahe sa sústredila pozornosť na všeobecnejšie charakteristiky sociálnych aspektov spisovných jazykov (*Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských*, 2006), a to aj špeciálnejšie na problematiku kodifikácií.

3. Ak aj tieto dlhoročné výskumné výsledky popredných jazykovedcov a slavistických lingvistických škôl slovenská oficiálna jazykoveda – z rozličných príčin – nebrala do úvahy, predsa vzniklo jedno významné kolektívne dielo, na ktorom má hlavnú zásluhu jubilujúca Klára Buzássyová, a to je *Dynamika slovnéj zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). K. Buzássyová bola jeho iniciátorkou a má v ňom nielen najväčší autorský podiel, ale sa aj najviac zaslúžila o jeho metodologické smerovanie. Zacitujme z Predhovoru (s. 9 – 10) a porovnajme tieto konštatácie s uvedenými metodologickými závermi MKSSJ:

„V dôsledku pôsobenia vonkajších, mimojazykových faktorov prehlbujú sa v slovanských jazykoch – vrátane slovenčiny – procesy, ktorých opis si vyžaduje prekročiť rámec systémového chápania jazyka, založeného na interpretácii vzťahov medzi prvkami... a v posudzovaní jazykových prostriedkov uplatňovať aj komunikatívny prístup.“

„Objektívna nevyhnutnosť a požiadavka používať spisovný jazyk v celospoločenskom rámci znamená podstatné rozšírenie počtu aktívnych používateľov spisovnej slovenčiny a v súvislosti s tým aj prenikanie prvkov z nespisovných útvarov národného jazyka do úzu.“

„Základným východiskom našej práce bol dôraz na súčasné komunikačné potreby (tento prístup sa najčastejšie označuje ako komunikatívno-pragmatický). Zisťujeme, ako spoločenské a komunikačné potreby podmieňujú základné vývojové procesy a tendencie v slovnéj zásobe súčasnej slovenčiny. Realizáciu a prejavy komunikačných potrieb skúmame v rámci jednotlivých komunikačných sfér, ktoré sú nadradené štýlom (resp. štýlovým vrstvám).“

⁴ Takýchto vedecky nepodložených výrokov sa vyskytuje veľa, takže nepokladáme za potrebné viesť s nimi odbornú polemiku, sú to zväčša prekonané subjektívne postoje niektorých jazykovedcov.

„Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny nestojí na skúmaní spisovnosti – nespisovnosti jazykových prostriedkov, nepetrifikuje poznaný stav, ale sa ho usiluje zachytiť v jeho mnohotvárnosti a dialektickej protirečivosti. Mnohé nové výrazové prostriedky majú skôr prechodný charakter (napr. sú viac príznakové ako neutrálne, sú na prechode do neutrálnej pozície, sú hovorové až slangové a pod.).“

Nadväzujúca metodologická orientácia sa odrazila v novozaloženej sérii Sociolinguistica Slovaca, a to nielen v jej 1. zväzku *Sociolingvistiké aspekty výskumu súčasnej slovenčiny* (1995), ale aj v ďalších. V širšom zábere sa potom uplatnila v koncepcii 1. zväzku *Slovníka súčasného slovenského jazyka A – G* (2006).

Kodifikátori to nebudú mať také jednoduché, ako si to teraz predstavujú – okrem iného nerešpektovaním variantov. Z dielne Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove vyšli totiž dve zaujímavé monografie: *Nový deklináčny systém slovenských substantív* (Sokolová, 2007) a *Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine* (Ološtiak – Gianitsová-Ološtiaková, 2007), v ktorých sa odkrývajú príčiny variantnosti gramatických tvarov. Podľa autorov skloňovacie typy nezodpovedajú súčasným požiadavkám; odklon od normy neznačí len neznalosť pravidiel, ale môže byť prejavom dynamiky. Odvolávanie sa iba na existujúce kodifikačné príručky – mimochodom vychádzajúce v dlhých časových intervaloch – zneisťuje používateľov spisovnej slovenčiny.

Podľa mojich skúseností nie je „v neuveriteľne katastrofálnej situácii jazykový úzus“, ale sa zmenila celá jazyková situácia, čo má viacero príčin (porov. hlavné faktory v časti 1.2. a – d), ktoré neodstráni nijaký jazykový zákon. Tadiaľ cesta nevedie, „roztváranie nožníc“ medzi kodifikáciou a normou bude pokračovať. Ako tu možno stále operovať „so systémovým“, ktoré v jazykovej realite nefunguje?

LITERATÚRA

BOSÁK, Ján: Sociolingvistiká stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistiké aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995(a), s. 17 – 42.

BOSÁK, Ján: Teória spisovnej slovenčiny a aktuálny slovanský kontext. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995(b), s. 22 – 30.

BOSÁK, Ján: Systémový a komunikačný prístup v skúmaní slovenčiny z aspektu protirečivých vzťahov normy, úzu a kodifikácie. In: Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka – słownictwo – odmiany. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej. Opole, 20. – 22. 09. 1995 r. Red. S. Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1995(c), s. 9 – 14.

BOSÁK, Ján: Spisovné jazyky v pohybe: problematika ich opisu. In: Jazykovedný časopis, 1995(d), roč. 46, č. 1, s. 23 – 36.

BOSÁK, Ján: Kodifikácie a reálny jazyk. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 240 – 244.

CVRČEK, Václav: Kodifikační praxe. In: Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských. Sborník příspěvků ze zasedání Komise pro spisovné slovanské jazyky při Mezinárodním komitétu slavistů v Praze 16. – 17. září 2005. Red. H. Gladkova – V. Cvrček. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta 2006, s. 16 – 35. 172 s.

Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990. 190 s.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava: vydavateľstvo Obzor 1993. 515 s.

Governite formi i slovenskite literaturni jazici. Materijali od vtoroto zasedanie na Medžunarodnata komisija za slovenskite literaturni jazici od 26. do 29. oktombri 1972 vo Skopje. Red. B. Koneski – B. Vidoeski – K. Tošev. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetostnite 1973. 182 s.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kolektív: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

JEDLIČKA, Alois: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha: Universita Karlova 1974. 228 s.

KOČIŠ, František: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 32 – 42.

KOČIŠ, František: Teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry v súčasnej komunikácii. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 12 – 21.

Kultúra spisovnej slovenčiny. (Materiál z konferencie usporiadanej Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV v Smoleniciach 5. až 7. decembra 1966.) Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 292 s.

Nadawki a granicy ręcznie kodifikacji. – Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung. Materialije 7. posiedżenia Komisije za słowjanske spisowne řeče při Mjezynarodnym komiteju slawistow 21. – 23. septembra 1977 w Budyšinje. Red. H. Fasske. Budyšin: Ludowe nakladnistwo Domowina. 104 s.

NEBESKÁ, Iva: Jazyk, norma, spisovnosť. Praha: Univerzita Karlova 1996. 160 s.

OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia: Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 152 s.

PAULINY, Eugen: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV. Suplement 2. Rediguje S. Ondrejovič. Vydala Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000. 38 s.

PECIAR, Štefan: I. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky. In: Slovenská reč, 1972, roč. 37, č. 1, s. 58 – 60.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Očakávané dielo slovenskej lexikografie. In: Kultúra slova, 2007, roč. 41, č. 4, s. 193 – 202.

Procesy innowacyjne w językach słowiańskich. Red. Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa: Instytut slawistki Polskiej Akademii nauk 2003. 258 s.

RUŽIČKA, Jozef: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. (Materiál z konferencie usporiadanej Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV v Smoleniciach 5. až 7. decembra 1966.) Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967, s. 9 – 22.

Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995. 238 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava. Nový deklinančný systém slovenských substantív. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 338 s.

Spisovná čeština a jazyková kultura. Uspořádali B. Havránek – M. Weingart. Praha: 1932. 255 s.
Standart i substandart – diachronni i synchronni aspekti. (Materiály z rovnomennej vedeckej konferencie, ktorá sa konala 15. – 17. septembra 2004 vo Varne a v Šumene.) Red. K. A. Vačkova a i. Šumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ 2005. 264 s.

Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979. 220 s.

CODIFICATIONS VERSUS VARIANTS

Key words: codification, standard, usage (norm), prescription, description

At present the codification manuals do not manage to adequately react to the rapid changes in Slovak. This is due not only to objective reasons (the principal change of communicative situations after 1990 which cannot be resolved by applying the traditional models and approaches), but in our linguistic situation also to the fact that frequently the prescription of codification is preferred to genuine scholarly description. However, the number of variants is all the time increasing, and they cannot be prescriptively „balanced out“ as it is namely by means of variants that language develops. The present paper compares the principal methodological findings of the International Committee for Slavic Standard Languages to the contrasting codification practices of Slovak linguists. In this connection of special interest is the fact that more than half a century ago the presently current ideas were as if anticipated by Professor Eugen Pauliny, which is manifested in his recently published lectures (2000).

Lexikálna norma a výkladový slovník*

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

1. Úvod

Keď K. Buzássyová (1990) charakterizovala teoretické „podložie“ projektu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (krátko po jeho zavŕšení a na prahu nového projektu *Slovenčina v súčasnej komunikácii*), označila v tejto súvislosti pojem jazyková norma za ústredný vzhľadom na jej vzťah jednak k systému a jednak k úzu. Pripomenula, že značnú pozornosť tomuto pojmu môžeme pokladať za jednu z charakteristických čŕt českej a slovenskej lingvistiky, o čom svedčia početné, pravidelne organizované vedecké stretnutia venované problematike spisovného jazyka a jazykovej kultúry (či už z hľadiska teoretického alebo aplikačného). Hovoriac o možných definičných znakoch pojmu jazyková norma, poukázala na dve chápania normy, ktoré sa vykryštalizovali na konferencii o spisovnom jazyku v roku 1955: staršie chápanie normy ako súhrnu gramatických a lexikálnych prostriedkov (štruktúrnych i mimoštruktúrnych), teda normy ako osobitného útvaru (Havránek, 1932), a novšie chápanie normy ako súboru objektívne jestvujúcich zákonitostí jazyka, ktoré sa záväzne uplatňujú v kolektívnom úze (Doležel, 1955). J. Horecký v hlavnom referáte navrhol chápať normu ako súbor predpisov, čo je správne alebo nesprávne v danom spisovnom jazyku, prípadne v nárečiach (Horecký, 1955, s. 195). Na konferencii o teórii spisovného jazyka v roku 1979 už vychádzal z definície inšpirovanej E. Coseriom a vymedzil normu ako realizovanú časť systému (Horecký, 1979, s. 17; porov i Findra, 1986, s. 239). Diskusné dopracúvanie pojmu norma so zreteľom na jej rôzne aspekty možno zhrnújúco predstaviť takto: 1. norma je súbor pravidelne používaných jazykových prostriedkov (teda prostriedkov videných predovšetkým z hľadiska úzu); 2. norma je realizovaná časť systému (teda súbor prostriedkov, na ktoré sa nazerá zo strany systému); 3. norma je súbor jazykových zákonitostí;

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

4. norma je súbor pravidiel a zásad výberu jazykových prostriedkov. Pri definovaní normy sa dáva prednosť syntéze aspoň dvoch z uvedených aspektov (napr. Peciar, 1955, s. 242; Kočiš, 1979, s. 35 – 36; Jedlička, 1978, s. 53; Považaj, 1997, s. 129; Čechová – Chloupek – Krčmová – Minářová, 1997, s. 22; Nebeská 1999, s. 44 – 50 a iní). Je očividné, že rozptyl prístupov vo vzťahu k pojmu norma a ich postupná syntéza vyplýva zo stredového postavenia tohto pojmu v coseriovskej triáde systém – norma – reč/úzus (v prehľbenej podobe napr. Coseriu, 1963, s. 167 – 175).

Norma je veľmi užitočný pojem na vyváženie vlastností dvoch krajných entít. Ak sa **systém** chápe ako abstraktná, virtuálna jazyková štruktúra, ako určitý súbor šablón na tvorbu jazykových jednotiek, a **úzus** ako súbor reálnych komunikátov (v svojej empirickej bezprostrednosti ťažko uchopiteľných ako celok), potom **norma** je to konkrétne, čo sa realizovalo z možností ponúkaných systémom (**znižuje abstraktnosť systému**), a súčasne to, čo sa v kolektívnom úze pravidelne reprodukuje, opakovane používa (**zovšeobecňuje individuálny úzus**). Realizovaná časť systému sa dostáva do normy cez úzus a cez úzus prichádzajú do normy aj prevzaté jazykové prvky, ale prostredníctvom adaptačných mechanizmov systému. Teda nič nie je v norme, čo by nebolo v úze (aj keď tieto množiny sa nekryjú), a súčasne nič nie je v norme, na čo by nebol „poskytol materiál“ systém, prípadne čo by systém nebol zadaptoval podľa svojich zákonitostí. Medzi systémom a úzom je „kruhová premávka“, ktorá ústi do normy (porov. aj Findra, 1986, s. 237). Keď sa o norme uvažovalo v kontexte funkčnej teórie jazykovej kultúry vypracovanej pražskou školou, išlo skôr o normu spisovného jazyka, alebo prinajmenšom sa explicitne nerozlišovalo medzi uvažovaním o jazykovej norme všeobecne a uvažovaním o spisovnej norme (Nebeská, 1999, s. 22, s. 46). Z hľadiska cieľov nášho výkladu: vymedzenie pojmu jazyková norma s ohľadom na normu lexikálnu a vyjasnenie si otázky, akému jazykovému útvaru, resp. útvarom patrí lexikálna norma, ktorú chceme opísať, budeme zatiaľ hovoriť o jazykovej norme všeobecne.

2. Vymedzenie pojmu jazyková norma

Z ponúkaných definičných znakov normy opísaných vyššie rozhodne akceptujeme ten, ktorý hovorí o **súbore jazykových prostriedkov**. Súvislosť so systémom sa prejavuje v konštatovaní, že ide o realizovanú časť potencie, ktorú ponúka systém. Súvislosť s úzom sa prejaví v konštatovaní, že ide o kvalitatívne prehodnotenie individuálneho používania jazykových prvkov na zložku kolektívneho úzu (Blanár, 1979, s. 113). F. Kočiš vzťah medzi normou a úzom vidí v dirigujúcej sile normy smerom k úzu a ku kodifikácii (Kočiš, 1979, s. 36). Chápať normu ako súbor zákonitostí sa nám javí trochu proble-

matické, pretože v takomto poňatí norma prakticky splýva s jazykovým systémom. Samozrejme, že zákonitosti utvorenia sú premietnuté do štrukturácie jazykových prvkov, ale štruktúrovanosť vnímame ako atribút prvkov tvoriacich normu, nie ako samotnú normu. Ak by v prípade lexikálnej normy tvorili jej súčasť slovotvorné typy, nebolo by napr. možné odlišiť v oblasti adjektív slovotvornú potencialitu od lexikalizovaného významu, ktorý „predstavuje zúženie či obohatenie slovotvorne „zadaného“ významového potenciálu prídavného mena, pričom takáto zmena je fixovaná lexikálnou normou“ (Nábělková, 1997, s. 252). To, že potenciality, resp. **potenciálne slová** nie sú súčasťou normy, neznačí, že zo súboru prostriedkov sa stáva uzavretý systém. Na možnosť takéhoto chápania poukázala K. Buzássyová (1990, s. 11). Ak norma je realizovaná časť potenciality systému, je zřejmé, že v prípade komunikačnej potreby môže úzus opäť čerpať okrem iného aj z tohto zdroja. Jazykový systém v súčinnosti s hľadiskom komunikačného cieľa garantuje **otvorenosť normy** aj naďalej. Navyše, ak by sa norma chápala len ako systém zákonitostí, vypadol by z nej dôležitý kvantitatívny aspekt, ktorý pomáha rozlišovať medzi tým, čo je bežné, bežne používané, normálne, a tým, čo je zvláštne, nie všeobecné, okazionálne (porov. aj Dvonč, 1979, s. 91). Na druhej strane výskyt potenciálnych a okazionálnych slov v určitom komunikáte možno chápať ako napĺňanie štýlovej normy vlastnej danému žánru (Buzássyová, 1979).

Aspekt normy nazvaný ako **pravidlo výberu jazykových prostriedkov** sa v rámci uvažovania o spisovnej norme pohybuje na osi dichotómie správne – nesprávne (Horecký, 1955, s. 195). V kontexte komunikačne orientovanej lingvistiky sa tento aspekt chápe zasa ako primeranosť, vhodnosť či adekvátnosť jazykových prostriedkov v danej komunikačnej situácii (meranú ich podielom na úspešnosti komunikácie) a naznačuje sa súvislosť jazykových noriem s komunikačnými normami (Horecký, 2001, s. 15). Ak na nižších rovinách možno pravidlá spájateľnosti komponentov považovať skôr za záležitosť systému, lebo majú do istej miery povahu zákonitostí, na lexikálnej rovine je kombinovateľnosť prvkov vecou normy, konvencie (má povahu preferenčnej kolokability slov). Samozrejme, že základná sémantická kompatibilita lexikálnych jednotiek vychádza zo systému, ale táto kompatibilita má vzhľadom na spájajúce sa lexikálne prostriedky otvorený charakter a súčasne má v sebe založenú možnosť funkčného „narúšania“ v mene rečovo-jazykovej dynamiky a kreativity.

Doteraz spomínané aspekty normy treba napokon obohatiť o moment **záväznosti**, ktorý viacerí bádatelia charakterizujú ako zásadnú vlastnosť, ktorou sa norma odlišuje od jazykového systému (Pauliny, 1955, s. 219; Nebeská, 1999, s. 47). Nepanuje zhoda v tom, čo je prameň záväznosti normy (spravidla sa uvažuje o spisovnej norme). F. Trávníček (1955, s. 206) a F. Kočíš (1979, s. 37) ju „derivujú“ z jazykového systému. A. Jedlička (1978, s. 55) vidí

záväznosť normy v kodifikovanosti. J. Findra (1979, s. 186) ráta s obidvoma prameňmi záväznosti normy a charakterizuje ich ako vnútorný a vonkajší. F. Miko (1967, s. 58) spája záväznosť s prestížnosťou spisovného jazyka. Pojmová náplň konceptu záväznosť varíruje u jednotlivých autorov od „živeľnej akceptácie normy“ (Schnek, 1955, s. 222), cez jej vedomé prijatie – „používatelia jazyka sa s ňou musia identifikovať“ (Bosák, 1995a, s. 27), „dobrovoľnú disciplinovanosť“ (Pauliny, 1979, s. 48) až po jej uplatňovanie vynútené externe, teda sankciami, či už spoločenskými alebo právnymi (porov. text zákona Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky v znení neskorších predpisov). Väčšina autorov konštatuje, že stupeň záväznosti sa mení s ohľadom na diferencovanosť komunikačných situácií, s ohľadom na jednotlivých členov jazykového spoločenstva (aktívny – pasívny vzťah k jazyku, miera znalosti normy, pozitívny – negatívny vzťah k jestvujúcej, resp. kodifikovanej norme a pod.) a takisto s ohľadom na jednotlivé jazykové roviny. Záväznosť nespisovných prostriedkov má vždy povahu vhodnosti, primeranosti, ale pri spisovných prostriedkoch môže nadobudnúť povahu nevyhnutnosti (napr. v sférach verejnej komunikácie vymenovaných v slovenskom zákone o štátnom jazyku). V každom prípade záväznosť je konštitutívna vlastnosť normy bez ohľadu na to, či sa uplatňuje intuitívne, „živeľne“ (najmä výslovnosť a používanie určitých gramatických tvarov v rámci spisovnej alebo nárečovej normy), alebo sa uplatňuje vedomo pod vplyvom kodifikácie (často v lexikálnej rovine v rámci spisovnej normy). I. Nebeská (1999) rozlišuje aj rozličné modalitty používané pri presadzovaní normy: príkazy a zákazy, vysvetľovanie a odporúčanie.

Z doterajšej analýzy aspektov jazykovej normy chápanej všeobecne (norma akéhokoľvek útvaru) vyplýva, že pod **normou rozumieme spoločensky realizovanú časť systému v podobe súboru pravidelne používaných jazykových prostriedkov a pravidiel ich kombinovania/používania, pričom jazykové spoločenstvo pociťuje tieto prostriedky a pravidlá ako záväzné**.

Ak sa vychádza z predpokladu, že **celospoločenskú platnosť** má len jeden útvar, spisovný jazyk, potom táto vlastnosť slúži na odlíšenie spisovnej normy od normy iných útvarov (napr. teritoriálnych nárečí) alebo poloútvarov (napr. slangov). Celospoločenská platnosť spisovného jazyka sa vníma ako výraz jeho integračnej funkcie (útvar všeobecne známy na celom relevantnom území) a výraz jeho predpokladanej, resp. potenciálnej funkčnej úplnosti (Ružička, 1967a, s. 284; porov. aj kritickú reflexiu tohto predpokladu v publikácii Starý, 1995). V každom prípade je však potrebné rozlišovať medzi funkčnou úplnosťou spisovného jazyka ako language entity a jeho skutočným uplatnením v praxi (Nebeská, 1999, s. 98).

Ak celospoločenskú platnosť majú aj iné útvary ako spisovný jazyk, potom sa ako rozlišovacia vlastnosť uvádza **prestížnosť**. Prestížnosť je na inej úrovni

ako predchádzajúce kritériá, pretože súvisí so spisovným jazykom ako hodnotou: a) ide o útvár, ktorý reprezentuje národ/etnikum; b) ide o útvár, ktorý je ako dorozumievací prostriedok nezastupiteľný v sférach, kde sa sledujú vyššie komunikačné ciele. V týchto sférach sa zvyšuje náročnosť na dodržiavanie spoločenských noriem, súčasťou ktorých sú aj normy komunikačné (Findra, 1986, s. 240 – 241). O prestížnosti má zmysel hovoriť najmä vo vzťahu k spisovnému jazyku ako celku. Menej sa toto kritérium môže uplatniť vo vzťahu k jednotlivým lexikálnym prostriedkom.

3. Lexikálna norma a kritériá jej vyčleňovania

V ďalšej časti výkladu sa už budeme orientovať na lexikálnu normu ako na normu jednej z jazykových rovín. V našom uvažovaní o lexikálnej norme si uvedomujeme fakt, že ide o silnú abstrakciu vnútrojazykovej rovinnej stratifikácie a že v skutočnosti je slovo, ako základná jazyková jednotka, neoddeliteľne spojené s ostatnými úrovňami jazyka.

S ohľadom na to, čo sme povedali o norme všeobecne (aj s prihliadnutím na spisovnú normu), môžeme vlastnosti lexikálnej normy sformulovať do podoby kritériálnych príznakov, ktoré sa budú používať na posudzovanie toho, či niektorý lexikálny prostriedok je alebo nie je súčasťou normy. V slovenskej lingvistickej tradícii je uvažovanie o norme spojené predovšetkým s normou spisovnou, a preto aj príznaky, ktoré sa uvádzajú v literatúre, sa chápu ako príznaky spisovnej normy, teda ako príznaky spisovnosti. Najakceptovanejším súborom príznakov je trojica **ústrojnoscť (systémovoscť), ustálenoscť a funkčnoscť**, ktorú na základe inšpiračných zdrojov pražskej školy ponúkol J. Ružička (1967b). Autor síce uviedol súbor piatich príznakov, ale v procese ďalšieho vývoja teórie spisovného jazyka sa pracovalo najmä s uvedenými troma. Tieto príznaky nie sú len kritériom spisovnej normy, ale, ako na to správne poukázal F. Daneš (1967, s. 164), príznakom akejkoľvek jazykovej normy.

J. Ružička chápal **ustálenoscť** ako požiadavku „nepripúšťať nijaké zbytočné kolísanie, nijakú zbytočnú variáciu v dôsledku náhodných okolností a podmienok komunikačnej praxe“. Ako neprípustný variant uvádza slovo *vinobranie*, ktoré funguje popri ustálenom *oberačky* (Ružička, 1967b, s. 16). Nazdávame sa, že v tomto zmysle nejde o normu ako vlastnosť inherentnú jazyku, ale o posudzovanie toho, čo z reálnej normy pripustíme alebo nepripustíme do kodifikovanej podoby jazyka, posudzovanie toho (v duchu pražskej školy), či variantný prostriedok obohacuje výrazové možnosti jazyka, jeho funkčnú diferencovanoscť. V súčasnosti sa presadil názor, že variantnoscť „nesvedčí o nedokonalosti jazykového systému“ a „výber istých jazykových prostriedkov ako normatívnych predpokladá brať do úvahy všetky reálne existujúce jazykové modifikácie“ (Bosák, 1995a, s. 26). Môžeme poukázať aj na iný as-

pekt ustálenosti, teda na fakt, že takto len iným, abstraktnejším spôsobom pomenujeme vlastnosť normy označenú ako „pravidelne používaný jazykový prostriedok“. Ustálenosť (výsledok postupného ustaľovania) je predpoklad toho, aby jazykový prostriedok (v našom prípade lexikálny) mohol byť vôbec zaradený medzi kandidátov na normovaný jazykový prvok. Ustálenosť ako kritérium normy nechápeme radikálne, pretože jej nekompromisné uplatňovanie by diskvalifikovalo mnoho perspektívnych, ale ešte neustálených neologizmov (najmä v oblasti terminológie). Samozrejme, že nám nejde ani o priamočiare spájanie ustálenosti s frekventovanosťou jazykového prostriedku, pretože tento pohľad by vylučoval z normy zriedkavé slová, ktoré nielen manifestujú slovotvorný potenciál istého koreňa, ale sú aj vyjadrením istých pomenovacích potrieb: *haniteľ*, *necitlivec* a *bezcitník* (popri *cyník*), *kaziteľ* (popri *ničiteľ*), *chabieť* (popri *ochabovať*), *duchovníeť*, *boľavieť*, *hladnúť*, *belasiť*, *barikádovať*, *iluzívnosť*, *konfesijnosť*, *lojovitosť*, *mimoriadnosť*, *improvizátorstvo*, *bojovníctvo*, *búčie*, *dvorík* a iné.

Z hľadiska tohto kritéria však nemôžeme za súčasť normy považovať **okazionalizmy** (excerpované z diel prestížnych používateľov jazyka), hoci v určitých sférach dorozumievania sú cenným a vítaným prostriedkom, ktorý zvyšuje komunikatívnu efektívnosť prejavu/textu a nijako neznižuje jeho kultivovanosť (porov. Buzássyová, 1986, s. 178). Čas od času niektoré okazionalizmy postupne prejdú do úzu a cezeň sa môžu dostať do normy. Tento proces možno ilustrovať na známom prípade slova *čučoriedka*, ktoré J. Satinský používal vo význame „dievča alebo mladá žena“ a ktoré sa vďaka úzu a norme stalo súčasťou lexikografického opisu (Slovník súčasného slovenského jazyka A – G, 2006; ďalej SSSJ). V literárnych a jazykovedných kruhoch sa s rešpektom spomínajú tzv. matušizmy, slová vytvorené A. Matuškom, ktoré sa vyznačovali vysokým stupňom jazykovoformálnej kreativity a významovej výstižnosti až údernosti. Do úzu však neprešli.

Ak hovoríme o ustálenosti ako o pravidelnom používaní jazykových prostriedkov, natíska sa aj otázka, kde, v akých komunikátoch sa tieto prostriedky pravidelne používajú. J. Ružička ako najdôležitejší **prameň skúmania normy** uvádza „ústnu a písanú prax tzv. „dobrých autorov“ („z tejto vybranej praxe iba tie zložky, ktoré sú spoločné a vyhovujú kritériám spisovnosti“) a jazykovú prax ľudí vedome kultivujúcich svoj jazyk (Ružička, 1967b, s. 17). Treba povedať, že aj tento dosť úzko vymedzený zdroj normy prechádzal (najmä v minulosti) „kultivačným sitom“ redaktorských úzov. Nepopieral sa ich kladný dosah na jazykovú kultúru, ale súčasne sa konštatovalo, že „značný počet redaktorských zásahov vedie k ochudobňovaniu a nivelizovaniu jazyka“ (Buzássyová, 1986, s. 180). Uvedené odporúčania, týkajúce sa prameňov normy („dobrý autor“), ťažko možno akceptovať, pretože by sme v skutočnosti neskúmali normu, ale excerpovali by sme len tie diela, ktoré

vyhovujú dopredu vytvorenej predstave o spisovnej norme. Nielenže by sme sa krútili v začarovanom kruhu, ale by sme demonštrovali to, že jazyk, ktorý funguje v bežných dorozumievacích podmienkach, nás nezaujíma, pretože predstavuje iba „neúplnú a nedokonalú realizáciu jazykovej normy“ (Ružička, 1967b, s. 17).

To, čo je zaužívané, zvyčajné, teda ustálené (abstrahovateľné z reči), sa ďalej posudzuje z hľadiska **funkčnosti**. S ohľadom na vágnosť tohto pojmu treba vždy špecifikovať, akú funkčnosť máme na mysli, keď hodnotíme lexikálnu jednotku z hľadiska funkčnosti. Funkčnosť možno chápať ako „plnenie funkcií jazykovej formy, ktorá má význam a niečo pomenúva“ (Gorbačevič, 1978, s. 35), resp. ako úlohu, účel jazykového prostriedku v komunikácii. Odpoveďou na otázku, či slovo je funkčné, je sám fakt, že jednotka sa v reči používa a svojou pomenovacou, príp. aj pragmatickou funkciou sa zúčastňuje na tvorbe vyšších rečových celkov. Takže predchádzajúce kritérium pravidelného používania jazykovej jednotky v rečových prejavoch je parolovou manifestáciou funkčnosti jazykovej jednotky.

Jestvuje aj iné chápanie funkčnosti. Z „pozície jazykového systému“ sa môžeme pýtať, či určitá lexikálna jednotka je funkčná v tom zmysle, že je pre jazyk potrebná. Tu môže nastať istý rozpor v tom, že v rečových prejavoch lexikálna jednotka síce funguje, ale z hľadiska niektorých jazykovedcov ju jazyk nepotrebuje. Ako dôvod sa môže uvádzať jej redundantnosť (v jazyku už jestvuje pomenovacia jednotka s rovnakým významom), alebo sa dôvodí tým, že napriek momentálnej absencii alternatívneho pomenovania nespĺňa daná jednotka isté, jazykovedcami požadované, štruktúrne parametre, s čím súvisí následné vytýčenie požiadavky vytvoriť inú, systémovejšiu pomenovaciu jednotku s rovnakým významom. Keďže ide o hodnotenie objektívnej situácie, stretávajú sa tu (ako to už v jazyku býva) objektívne a subjektívne faktory. Hodnotiace stanoviská treba vypracúvať veľmi uvážlivo, na základe čo najväčšieho množstva zhromaždených relevantných faktov a na základe ich hlbkej, komplexnej analýzy. Často sa takto aj postupuje. Nevidíme dôvod vyhýbať sa jazykovednému hodnoteniu nových lexikálnych javov, a teda ani nevidíme dôvod chápať „lexikografickú agendu“ len ako registrovanie všetkého, čo sa podarí zachytiť v reči. Na druhej strane, rezolútne vyslovené názory nepripúšťajúce žiadnu diskusiu nemusia vydržať skúšku časom, napr. názor, že tvar typu *čísiel* je „historicky nemožný“, javí sa ako „formalistický balast a dá sa rovnako povedať, že sa vyskytuje u ľudí s nedostatočným, ba podpriemerným jazykovým vzdelaním“ (Štolc, 1955, s. 257). Vidíme, že funkčnosť chápaná v rámci dichotómie potrebnosť – nepotrebnosť je posudzovanie lexikálneho prostriedku z hľadiska kritéria systémovosti, ku ktorému sa dostaneme neskôr.

Tretí aspekt slova funkčnosť – adekvátnosť jazykového prostriedku v konkrétnej komunikačnej situácii – súvisí s jazykovou praxou, s rečovým sprá-

vaním a posúva languové chápanie normy smerom k parolovému (Gorbačevič, 1978). I. Nebeská (1999) veľmi inštruktívne ukazuje plynulý prechod od noriem jazykových k normám komunikačným práve cez tento rečový spojovací článok, teda cez fakt, že norma zahŕňa okrem samotných jazykových (v našom prípade lexikálnych) prostriedkov aj ich spájatelnosť a pravidlá ich používania. Autorka píše: „Plynulosť přechodu k pojmu normy (řečově) komunikační je pak dána do značné míry především rozsahem a skladbou činitelů výběru. O normách ještě jazykových, či řečových popř. stylových se mluví obvykle tehdy, kdy výběr komunikačních prostředků se omezuje na prostředky jazykové a činitelé výběru jsou v lingvistice zdomácnělé (funkce jazykového projevu, psaná a mluvená forma, veřejná – soukromá sféra, připravenost a spontánnost, emocionální příznakovost a pod.)“ (op. cit., s. 78). Škála komunikačných situácií sa ťažko typologizuje, ale ak použijeme len tie opozície, ktoré uviedla I. Nebeská, tak je jasné, že ide o situácie, v ktorých sa môžu používať prostriedky výlučne spisovné, ďalej spisovné aj nespisovné súčasne alebo len prostriedky nespisovné (napr. dorozumievanie v nárečí alebo interdialekte). Takto chápaná funkčnosť je silnejšie kritérium ako ustálenosť, pretože sa dotýka aj slov, ktoré sa javia z istého hľadiska ako exkluzívne (napr. spomínané terminologické neologizmy, príp. tzv. knižné slová, ktoré ľudia poznajú, ale len málokedy použijú). Súčasne umožňuje nazerať na nespisovné slová ako na slová plniace svoju funkciu v svojej sfére, a teda v nich nevidieť len javy deštruktívne a dezintegračné (porov. aj Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 306 – 307). Toto posledné chápanie funkčnosti používame pri posudzovaní normatívnosti lexikálneho prostriedku najčastejšie. Normatívnosti v tom zmysle, že prostriedok je súčasťou lexikálnej normy akékoľvek útvaru (jazykovej variety).

Posledným spomínaným kritériom je **systémovosť** ako utvorenosť jednotky podľa zákonitostí jazykového systému daného jazyka. Je meradlom toho, či jednotka „zodpovedá systémovému charakteru stavby jazyka“ (Ružička, 1967b, s. 16). Vlastnosť systémovosti sa vysoko cení a často sa uvádza ako hierarchicky najvyššie kritérium (spravidla pri posudzovaní spisovnej normy). Často a oprávnene slúži ako hlavné kritérium pri rozhodovaní medzi dvoma izofunkčnými a konkurujúcimi si variantmi lexikálneho prostriedku, napr. systémové *legislatívkyňa* oproti nesystémovému *legislatívka*; systémové *klaustrofóbik* oproti nesystémovému *klaustrofób*. Prepojenosť kritérií systémovosti a funkčnosti možno ukázať na príklade inojazyčných prostriedkov. Z pohľadu systémovosti by za hranicami normy mali ostať výrazy *joint venture* aj *know-how*. Výraz *joint venture*, ktorý má úplný, funkčný a ustálený slovenský ekvivalent, sa v texte vyskytuje ako citátová jednotka, ale výraz *know-how*, ktorý adekvátny domáci ekvivalent nemá, sa stal súčasťou normy; slovo *kapesník* naozaj nemusí byť súčasťou normy, ale zložitejšia je situácia so slovom *hra-*

nolky (treba sa napr. vyrovnáť s frekventovaným výskytom podob *hranolka* – *hranoliek* a s vedomým odmietaním kodifikovanej, ale komunikačne príznakovej podoby *hranolčky*, ktoré sa premieta do recesistických návrhov používať spojenie „stredné hranoly“ alebo „klátičky“). J. Horecký (1995, s. 33) poukázal na to, že napriek svojmu vysokému statusu v oblasti preskriptívnej lingvistiky kritérium systémovosti nevyhnutne zlyháva, keď nejde o čiastkové systémy typu vokalického alebo slovotvorného systému. Príčinu autor vidí aj v tom, že pri posudzovaní systémovosti jednotky sa často uplatňuje analogické uvažovanie. Slabinou tohto uvažovania je zanedbávanie iného než vybraného (hodiaceho sa) typu. Sám dáva prednosť chápaniu systémovosti ako „systémového hľadiska“. Systémové hľadisko sa premieta do hodnotenia určitého prvku bádateľom ako taký spôsob myslenia, riešenia problému, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne, vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach (Horecký, 1995, s. 32). Na znižovanie abstraktnosti jazykového systému navrhuje J. Horecký (2001) uplatňovať jeho postupné hierarchické členenie na množinu podsystémov, čiastkových systémov a mikrosystémov, a tak sa vyhnúť používaniu pojmu norma. Svoju metódu demonštruje na niekoľkých onomaziologických mikrosystémoch. V lexikografickej práci patrí identifikácia a analýza mikrosystémov k bežným postupom, ktoré pomáhajú slovníkárom udržiavať konzistentnosť spracovania jednotypových lexikálnych objektov. Jednotky v rámci onomaziologického mikrosystému majú často podobnú alebo rovnakú polysémickú štruktúru (napr. pomenovanie rastlín so sémanticky derivovaným významom jedla, pomenovania pokrývajúce význam vedného odboru aj učebného predmetu a iné). Pri lexikografickom opise lexikálnych jednotiek sa nám uplatňovanie systémového hľadiska v Horeckého chápaní javí ako nevyhnutné. Systémovosť lexikálnej jednotky v zmysle jej utvorenosti v zhode so zákonitosťami daného jazyka sa takisto, ako sme ukázali, berie do úvahy pri hodnotení a ustaľovaní nových lexikálnych javov. V princípe však možno konštatovať prioritu kritéria funkčnosti nielen nad kritériom ustálenosti, ale aj nad kritériom systémovosti. Nesystémový prvok v stavbe jazykového prostriedku nebráni jeho pravidelnému fungovaniu, ale systémovosť jeho pravidelné fungovanie nezaručuje. Systémovejší ekvivalent ponúknutý v slovníku ako variant menej systémového (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003; ďalej KSSJ) sa nemusí v jazykovej praxi uplatniť a prakticky ostáva na pozícii potenciálneho slova. Napríklad variant *koľkodenný* popri bežnom *koľkodňový*; *kolokviový* a *kolokvijný* popri bežnom *kolokviálny*; *košiarovať* popri bežnom *košarovať*. K adjektívu utvorenému podľa systémovo produktívnejšieho typu *množstvový* by bolo potrebné pridať aj variant *množstevný*, ktorý je tiež systémový a má oveľa väčší kolokačný profil: *množstvový* funguje prednostne (hoci nie výlučne) v spojení *množstvový zber*, a jeho variant *množstevný* má širokú paletu kolokátov: *zber, odber, limit, údaj, rabat, zľava, diskont* a iné.

E. Pauliny, keď hovoril o systémovosti ako o požiadavke, ktorá sa kladie na spisovnú normu, ju sformuloval takto: „Spisovná norma musí tvoriť ucelený systém. ... Musí tvoriť ucelenú jednotu, v ktorej jednej zložke zodpovedá druhá, jedna zložka sa opiera o druhú, jeden zjav je odôvodniteľný iným zjavom apod. ... Používatelia netvorí jazykovú normu do jednotného systému natoľko uvedomelo a jednotne, ako uvedomelo a jednotne tvorí nejakú umelú systematickú normu zákonodarca. Z týchto príčin nemôžeme žiadať od jazykovej normy priamočiaru pravidelnosť, akú musíme žiadať pri ktorejkoľvek umelej norme“ (Pauliny, 2000, s. 14 – 15). Požiadavku, aby súbor prostriedkov bol považovaný za normu vtedy, ak tvorí ucelený systém (vo vyššie naznačenom zmysle), považujeme za vysoko oprávnenú. Nazdávame sa, že v tomto zmysle treba kritérium systémovosti uplatňovať. Zhodu s týmto kritériom je vhodné zisťovať pomocou postupu, ktorý naznačil J. Horecký (1995, 2001).

Práve tradične vysoký status systémovosti (jednotka svojou stavbou zodpovedá systému) ako kritéria spisovnosti vytvára určité napätie medzi reálne jestvujúcou normou a tým, čo z tejto normy je kodifikované. Niekedy sa pomenovanie úzus používa na označenie tých prostriedkov, ktoré sú v reálnej norme (bežne sa používajú), ale nie sú kodifikované. Toto zúžené chápanie úzu nepovažujeme v rámci triády systém – norma – úzus za terminologicky konzistentné.

4. Norma z pohľadu modelov národného jazyka

V našich úvahách sme sa ocitli na mieste, kde treba odpovedať na natískajúcu sa otázku: akú lexikálnu normu, resp. lexikálne prostriedky akých útvarov národného jazyka chceme zachytiť v Slovníku súčasného slovenského jazyka? V prípade, že nepôjde len o spisovnú normu, akým spôsobom robíme delimitáciu lexikálnych prostriedkov v rámci základnej dichotómie spisovné – nespisovné? Odpoveď na tieto otázky očividne závisí od toho, ako chápeme spisovný jazyk v rámci národného jazyka. Z hľadiska našej úlohy zhodnotíme stručne dva **modely národného jazyka** najčastejšie pertraktované v slovenskej jazykovednej literatúre.

Prvý **model je vybudovaný na základoch funkčnej teórie jazykovej kultúry** vypracovanej v 30. rokoch 20. st. pražskou školou. Jeho autor, J. Ružička (1967b), o ňom hovoril ako o modeli dichotomickom, založenom na opozícii **spisovný jazyk – (teritoriálne) nárečia**. Sociolekty v modeli netvorí štruktúrovaný útvar, ale predstavujú len určitú lexikálnu vrstvu používanú členmi „presne vyhranenej vekovej alebo zamestnaneckej alebo inej záujmovej skupiny ľudí“ (op. cit., s. 11). Vzhľadom na predpoklad funkčnej univerzálnosti spisovného jazyka by sme tento model pracovne nazvali spisovnocentrickým (hoci formálne nejde o vydarené pomenovanie). Spomínaný predpoklad

funkčnej úplnosti spisovného jazyka spochybnil v rámci diskusie J. Štolc: „Spisovný jazyk nebol utvorený na to, aby prevzal funkciu nárečí, ale aby slúžil dorozumievacej potrebe, ktorú nárečia nemohli uspokojiť. Z hľadiska funkčného sú nárečia útvar hovorový. Funkcia nárečia je teda iná ako funkcia spisovného jazyka. Obidva útvary majú v oblasti svojej pôsobnosti vyhradené miesto a vymedzené kompetencie“ (Štolc, 1967, s. 30 – 31). Inak vidí veci F. Kočiš: „Spisovný jazyk rozšíril svoje hranice na úkor pôvodných hraníc nárečí, deštruuje, alebo lepšie povedané absorbuje nárečia, ktoré týmto postupne zanikajú, resp. ustupujú hlboko do sféry súkromného styku“ (Kočiš, 1986, s. 178). Staršie výskumy (projekt Hovorená podoba spisovnej slovenčiny zo 60. rokov 20. st.), ale aj novšie sondy do bežnej hovorenej komunikácie ukazujú, že zánik nárečí sa nielenže nekoná (Ripka, 1980, 1990), ale sféra ich pôsobnosti je oveľa širšia ako deklarované súkromné dorozumievanie sa (Slančová – Sokolová, 1994; Slančová, 2008; Múcsková, 2008). Nasýtenosť hovoreného prejavu nárečovými prvkami varíruje v závislosti od veľkého počtu faktorov a tvorí komunikačné kontinuum medzi spisovným jazykom a „čistým“ nárečiami. Nespisovné prvky v týchto hovorených prejavoch netvoria len nárečové javy, ale v lexikálnej oblasti sú „dotované“ aj široko chápaným slangom. Vzťah spisovného jazyka ako languového útvaru (regulovaného, prepracovaného a opísaného) k jazykovej praxi videl J. Ružička „ako postulát, ako niečo, čo treba preniesť do praxe v relatívnej úplnosti a dokonalosti“ (Ružička, 1967c, s. 132), pričom stav niektorých úsekov jazykovej praxe označil za havarijný (Ružička, 1967b, s. 20). Viacerí lingvisti sa už v tom čase pokúšali vyrovnáť s faktom, že v sfére hovorenej komunikácie je situácia zložitejšia, než ako to umožňuje interpretovať dichotomický model. Napr. E. Pauliny hodnotil prejavy ľudí neovládajúcich v dostatočnej miere spisovnú normu ako prejavy „smerujúce k spisovnosti“, lebo ich tvorcovia sa usilovali vyjadrovať spisovne (Pauliny, 1979, s. 45). J. Štolc sa nazdával, že aj jazyk (v ústnej forme) prestúpený nárečovými prvkami je stále spisovný jazyk a že ide o prejav hovorového štýlu (Štolc, 1955, s. 256). F. Kočiš hodnotil komunikáty s nespisovnými prvkami ako odraz „havarijného jazykového vedomia“ ich tvorcov, pretože z povedomia týchto ľudí sa vytráca jazyk ako duchovná a národná hodnota (Kočiš, 1967, s. 59).

Rozstup medzi podobou bežného hovoreného jazyka a kodifikovanou normou sa pokúsil reflektovať v **stratifikačnom modeli národného jazyka** J. Horecký (1979, 1982). Medzi normované formy národného jazyka (teda medzi **spisovný jazyk a nárečia**) zaraďuje rozličné podoby hovoreného jazyka používané v neregulovanej sfére dorozumievania a pomenúva ich **štandard, subštandard a interdialekt** (v novšej verzii modelu už interdialekt neuviedol). Autor koncepcie uznáva, že v prípade štandardu a subštandardu ako celonárodných foriem národného jazyka (útvarov) je problematické hovoriť o jazy-

kových normách, ale ani používanie termínu norma reči nepovažuje vo vzťahu k vyčleneným útvarom za vhodné. Nazdávame sa, že je to dosť pochopiteľné, lebo prijatím pojmu rečová norma by sa model stal nekonzistentným: obsahoval by dva typy noriem – languových aj parolových, pričom vyčlenené formy by tvorili len jeden, vertikálne usporiadaný celok. Vhodnejším riešením sa autorovi zdalo hovoriť o norme len v prípade spisovnej formy jazyka a ostatné formy (útvary) charakterizovať len z hľadiska väčšieho alebo menšieho stupňa normovanosti vo vzťahu k spisovnej norme. Týmto riešením je stratifikačná teória tiež spisovnocentrická, čo by sa nemuselo považovať za jej nedostatok, ale nie je jasné, či to bol autorov zámer, alebo len vedľajší efekt zavedenia konceptu normovanosti. O vedľajšom efekte hovoríme preto, lebo z komunikačného hľadiska, z ktorého autor vychádzal, má štandard v stratifikácii centrálne postavenie, pretože „ide o základnú podobu národného jazyka pri dorozumívaní“ (Horecký, 1979, s. 17). Z hľadiska jazykovej normy je však centrom spisovný jazyk, lebo štandard a subštandard vlastnú normu nemajú. Tento model by sme z hľadiska normy označili za spisovnocentrický a vertikálny na rozdiel od Ružičkovho modelu, ktorý sa javí ako spisovnocentrický a horizontálny. Slabé miesta vertikálneho modelu explicitne pomenovala M. Ivanová-Šalingová: „Ak totiž v centre stratifikačnej teórie národného jazyka stojí komunikačný akt a komunikát, nachádzame sa týmto faktom v rovine reči, rečových aktov, rečových prejavov... ..preto sa žiada vykonať konkrétny výskum rečovej praxe, faktického stavu slovenčiny vo sfére každodenného rečového (ústneho) styku (verejného i súkromného) i v rozličných oblastiach písomného dorozumievania, resp. komunikovania. Len na základe komplexného výskumu rečovej/jazykovej praxe možno budovať celostnú jazykovednú normu“ (Ivanová-Šalingová, 1979, s. 103). Autorka poukázala aj na to, že novo vyčlenené formy nie sú charakterizované z hľadiska jednotlivých jazykových rovín, čo by mohlo presvedčivo ukázať ich nespisovný charakter. M. Ivanová-Šalingová narazila na základný problém stratifikačnej teórie, na fakt, že štandardná a subštandardná forma v predloženej teoreticko-rámcovej podobe nie sú podložené „obrovským terénnym výskumom“ a nespĺňajú podmienku útvarovosti, statusu uceleného štruktúrovaného útvaru ako jedného z kritérií jazykovej normy, ktoré formuloval E. Pauliny (2000). Videli sme, že rozpor medzi deklarovanou útvarovosťou štandardu a subštandardu a medzi skutočnou absenciou jazykovej (languovej) normy daných „útvarov“ sa J. Horecký pokúsil preklenúť pomocou konceptu väčšej alebo menšej normovanosti. K. Buzássyová nepúšťa zo zreteľa mieru ich hypotetickosti a oprávnené o nich hovorí ako o „vedeckých konštruktoch“, hoci nie v negatívnom zmysle, ale ako o legitímnej zložke lingvistickej metodológie (Buzássyová, 1989, s. 115; Buzássyová, 1995a, s. 58).

V tomto mieste sa vynára otázka, akú pojmovú náplň bude mať lexikálna norma v závislosti od oboch spomínaných stratifikačných modelov. Z poži-

cie horizontálneho modelu a jeho vzťahu k úzu je len jedna celonárodná lexikálna norma (pretože je len jeden celonárodný jazykový útvar – spisovný jazyk) a táto norma je spisovná. To, čo patrí alebo nepatrí do tejto normy, určujú jazykovedci na základe všestranného výskumu jazykového systému a jazykovej praxe (v tomto zmysle nastáva stotožnenie normy s kodifikáciou). Prameňom poznávania je vybraná jazyková prax a dobré, vycibrené jazykové povedomie. Zistené javy treba „hodnotiť podľa kritérií vlastného systému (napr. v slovnej zásobe)“ (Ružička, 1967b, s. 19). Ak by sme skúmali využiteľnosť tejto teoretickej platformy pre lexikografickú prax v podobe väčšieho výkladového slovníka, potom by sme sa museli rozhodnúť, či nespisovné prvky vôbec zahrnieme do opisu. Opísaný model dáva možnosť označiť nespisovné prvky len tromi spôsobmi: nárečové, slangové a nesprávne. Vzhľadom na existenciu Slovníka slovenských nárečí nie je potrebné zahŕňať nárečové slová do opisu všeobecného výkladového slovníka. Ak prijmeme ponúkané hodnotenie slangov ako vrstvy lexikálnych prostriedkov, ktorých nositeľom sú „presne vyhranené skupiny ľudí“, potom sa ich zaradenie do slovníka tiež nejaví ako nevyhnutné. Mohli by byť objektom opisu špeciálnej lexikografie. Takže jediné nespisovné prostriedky, ktoré by sa mohli ocitnúť v slovníku, by boli rozšírené slová považované v rámci prijatej teoretickej platformy za nesprávne, pričom spôsobom ich opisu by bolo uvedenie ich spisovného ekvivalentu. Indikátorom nespisovnosti týchto slov by mohlo byť aj ich neuvedenie v heslári slovníka. Excerpcia a výskumy ukázali, že jestvuje nezanedbateľné množstvo celonárodne rozšírených slov, ktoré nie sú ani slangové vo vyššie vymedzenom význame, ani spisovné, ale mnohí jazykovedci by ich nekvalifikovali priamočiarym atribútom nesprávne. Ďalej je skupina slov, ktoré sú síce slangové (prípadne majú slangový pôvod), ale sú súčasťou prinajmenšom pasívnej slovnej zásoby mnohých ľudí, a napokon skupina slov, ktorých používanie je územne obmedzené (napr. na oblasť východného Slovenska), ale známe sú aj mimo tejto oblasti. V poslednom prípade ide o slová označované niekedy ako krajové, oblastné alebo regionálne a ich uvádzanie vo väčšom slovníku považuje M. Považaj (1987) za žiaduce. Nazdávame sa, že spomínané skupiny slov nemožno ignorovať, čo napokon potvrdila aj prax KSSJ. Z povedaného vychodí, že dichotomický model národného jazyka nepovažujeme za vhodné východisko pre určovanie lexikálnej normy s ohľadom na potreby výkladového slovníka.

Rámcové kontúry stratifikačného modelu v tej podobe, ako bol predložený, nám tiež neponúkajú veľa možností na ich rozpracovanie z hľadiska pojmu lexikálna norma. Spisovná norma rozpracovaná v rámci funkčnej teórie pražskej školy sa nespochybňovala, ale štandard i subštandard sa charakterizovali ako útvary, v ktorých sa spisovná norma (vzhľadom na komunikačné normy neregulovaného ústneho dorozumievania) viac alebo menej nedodržiava. Po-

stulát o nižšej normovanosti štandardu nám teda nedáva odpoveď na otázku, aká je lexikálna norma štandardu.

Analýza dvoch modelov národného jazyka nám ukázala, že je nevyhnutné zachytiť lexikálnu normu celonárodnej formy, resp. prípadných celonárodných foriem národného jazyka. Stojíme však pred otázkou, ktoré to sú.

Ak nám so zreteľom na naše ciele stratifikačný model v jeho pôvodnej podobe nevyhovuje, môžeme sa pozrieť, ako sa rozpracúval ďalej, a z tohto hľadiska potom posudzovať jeho nosnosť.

Ak by sa v stratifikačnom modeli, ako modeli budovanom na teórii komunikácie, dôsledne vychádzalo z pojmu komunikačná situácia (považovaného za ústredný), potom by sa k vyčleneniu existenčných foriem jazyka muselo dospieť prostredníctvom postupného zovšeobecňovania komunikačných udalostí, komunikačných noriem a s nimi súvisiacich jazykových noriem. Ako prototypický príklad takého postupu sa nám javí český sociolingvistický projekt začatý v 80. rokoch minulého storočia, v ktorom sa člení kontinuálny komunikačný priestor na komunikačné typy na základe komplexnej analýzy veľkého súboru konkrétnych prehovorov (komunikačných udalostí). Táto analýza sa robí bez použitia tradičného teoretického inštrumentária (Kořenský, 1990, s. 158; Müllerová – Hoffmannová – Schneiderová, 1992). Metodologické problémy spojené s takým rozsiahlym a komplexným výskumom rečovej činnosti predstavili slovenskej odbornej verejnosti české sociolingvistky J. Hoffmannová (1990) a O. Müllerová (1990). Skúmanie efemérnych komunikačných udalostí je veľmi náročné, ich typologizácia je komplikovaná a zistená normovanosť niektorých komunikačných udalostí bude zrejme tvoriť obsah komunikačných a nie jazykových noriem. M. Krčmová vďaka svojej primárnej orientácii na komunikanta a nie na komunikačnú udalosť vidí možnosť vyvodiť „zobecněnou představu národního jazyka jako komplexu všech jeho útvarů strukturních i nestrukturních“ zo súhrnu poznaných idiolektov (Krčmová, 1990, s. 93). Takýto výskum zatiaľ na Slovensku neprebíhal a neprebíha (projekt Hovorená podoba spisovnej slovenčiny vychádzal z iných pozícií a projekt Slovenčina v súčasnej komunikácii mal sondážny charakter).

I. Ripka (1980, 1990) a neskôr D. Slančová a M. Sokolová (1994, 1995) sa pokúsili čiastočne eliminovať „modelovosť“ **štandardu** i **subštandardu** a naplniť ich konkrétnymi jazykovými charakteristikami. I. Ripka (1980) ponúka pre dve formy hovoreného jazyka ekvivalentné pomenovania: pre štandard – hovorový spisovný jazyk a pre subštandard – bežne hovorený jazyk. D. Slančová a M. Sokolová konštatujú, že štandard aj subštandard (ako variety národného jazyka) sú regionálne diferencované (členenie v podstate kopíruje hranice západoslovenského, stredoslovenského a východoslovenského nárečového makroareálu). Regionálne varianty štandardnej variety majú aj spoločné prienikové črty, ktorými sa tento „celonárodný“ štandard odlišuje od spi-

sovnej variety, ale „subštandardy“ sú silne regionálne ukotvené a prieniková (celonárodnú) množinu v podstate nevykazujú. Mnohé z vlastností štandardu, ktoré majú celonárodnú platnosť, sa týkajú zvukovej roviny (výslovnosti). Posúdenie týchto javov (napr. výrazná výslovnosť dvojhláskového *i*-ového elementu po perniciach a spoluhláske *r* – *pjatok*, *riadiť*; hiátové *j* v cudzích slovách – *akcija*) patrí odborníkom z oblasti ortoepie a im prislúcha aj prípadné rozhodnutie, či túto variantnú normu premietnu alebo nepremietnu do kodifikácie. V oblasti tvaroslovia sa môže frekventovaný výskyt niektorých nekodifikovaných tvarov/väzieb v štandardnej variete chápať a) ako prejav dynamiky alebo b) ako jazyková chyba. Vďaka monografii M. Sokolovej (2007) o deklinačnom systéme slovenských substantív sa môže posudzovanie jednotlivých morfológických variantov oprieť o premyslený súbor faktorov, ktoré plnia kritériálnu aj explanačnú funkciu. Posudzovanie morfológických údajov je samostatná téma, lexikálnej normy sa týka len sprostredkovane. S našou úvahou súvisí len do tej miery, že si kladieme otázku, v akej rovine je ťažisko štandardu, ak ho máme chápať ako samostatný jazykový útvar (varietu), a sledujeme, do akej miery sú opísané jednotlivé jazykové roviny tejto variety. Obraz o lexikálnej norme štandardu si možno urobiť na základe doterajších opisov, ktoré sú však urobené z rozličných teoretických pozícií: v rámci skúmania hovorového štýlu (Peciar, 1965), v rámci lexikografickej reflexie a napokon v kontexte sociolingvistickej literatúry. Ale aj tento obraz nám poskytuje určitú typológiu skupín slov charakteristických pre štandard: hovorové slová (najmä univerbizované a skratkové), interlingválne kontaktové varianty (najmä bohemizmy a anglicizmy), slangové slová a intralingválne kontaktové varianty – dialektizmy (Slančová – Sokolová, 1994, s. 234 – 236; podobne aj Patráš, 1995). Naplneniu stratifikačného modelu konkrétnym obsahom v oblasti štandardu a subštandardu sa venuje aj Ľ. Kralčák (1996, 2008).

J. Bosák (1995b, 1997) pracuje s pojmom **hovorová slovenčina**, ktorú, podobne ako I. Ripka, chápe ako spisovnú nekodifikovanú varietu. Jej základ je spisovný, ale pretože je v „prienikovom komunikačnom poli spisovnej variety a nespisovných variet“, obsahuje isté množstvo nespisovných prostriedkov (viaceré z nich sú súdiac podľa príkladov kodifikovateľné a ich status „čakaťelov“ autor vyjadruje formuláciou: „ešte nemusia byť zachytené v kodifikačných príručkách“ (Bosák, 1995b, s. 29 – 30). Pre túto varietu sú charakteristické kolokvializmy (napr. univerbizované pomenovania), profesionalizmy, slangizmy, publicizmy, neologizmy, expresívne slová a podobne. Nazdávame sa, že na základe podanej charakteristiky možno hovorovú slovenčinu stotožniť so štandardom. **Hovorová slovenčina** je súčasťou **bežného hovoreného jazyka** ako množiny hovorených komunikátov (v podstate od skoro spisovných po nárečové). Ak I. Ripka (1980, 1990) bežný hovorený jazyk stotožňuje so subštandardom, tak J. Bosák bežný hovorený jazyk vidí ako „svojbytnú ko-

munikačnú varietu“ v podobe kontinua, ktoré je naplnené prostriedkami patriacimi rôznym varietam. Jadrom kontinua je hovorová slovenčina, periféria kontinua je dynamická a jeho hranice sú pohyblivé. Z tohto hľadiska J. Bosák ani nevyčleňuje subštandard.

Opis subštandardu ako súboru regionálne veľmi diferencovaných variet so silným zastúpením dialektných prostriedkov je zatiaľ v rámci sociolingvistiky urobený len v hrubých, modelových obrysoch (Slančová – Sokolová, 1994, s. 236). Nie je však vylúčené, že súčasné dialektologické výskumy pokrývajú alebo pokrývajú aj túto varietu. Ak by sme obidva útvary (štandard/hovorovú slovenčinu a subštandard) zahrnuli pod vyššie uvedený pojem bežný hovorený jazyk (ktorý nemá povahu jazykovej variety, ale tvorí spomínané komunikačné kontinuum), tak je zrejmé, že výskum tohto fenoménu nemôže robiť ako doteraz niekoľko zanietených sociolingvistov a dialektológov, ale že tento výskum by si vyžadoval rámec väčšieho projektu dotovaného primeranými finančnými prostriedkami (porov. aj Ondrejovič, 2000). Nazdávame sa však, že sociolingvistický výskum aj svojimi doteraz len čiastkovými výsledkami nás môže usmerniť v tom zmysle, že nám dáva odpoveď na otázku, ktorá z dvoch postulovaných variet nebude objektom nášho opisu. Nebude ním subštandard ako nárečovo silne diferencovaná varieta, ktorá nespĺňa podmienku celonárodnej celistvosti. V ďalšom výklade sa teda sústredíme na štandard (hovorovú slovenčinu) ako na možnú varietu, ktorá má popri nárečovo diferencovaných prostriedkoch aj spoločnú množinu celonárodne používaných nekodifikovaných prostriedkov vrátane lexikálnych.

Aj keď máme vďaka doterajším prácam venovaným hovorenej podobe slovenčiny určitú predstavu o tom, aké sú najvýraznejšie znaky štandardu (hovorovej slovenčiny) na výslovnostnej, morfolologickej a lexikálnej rovine, nemôžeme povedať, že máme k dispozícii komplexný opis výslovnostnej, morfolologickej a lexikálnej normy štandardu.

5. Status hovorovej slovenčiny z hľadiska opozície langue – parole

Teraz stojíme pred otázkou, kde hľadať lexikálnu normu hovorovej slovenčiny. Pri tomto sa však musíme jednoznačne vyrovnáť s problémom, či ju budeme považovať za a) útvar národného jazyka, ktorý má languovú povahu, ale jeho norma je zatiaľ opísaná len fragmentárne, alebo máme vychádzať z postulátu, že ide o b) parolový útvar. V druhom chápaní sa otvárajú dve možnosti.

Na jednej strane by sme mohli uvažovať tak, že ide o používanie (procesualizáciu) spisovnej slovenčiny v škále od ústnej podoby kodifikovanej slovenčiny až po podobu s istým množstvom nespisovných prvkov. Hovoríme potom o rečovej realizácii spisovnej slovenčiny používanej zväčša v neregulovanej

dorozumievacej praxi. Nespisovné prvky z hovorovej spisovnej slovenčiny nepredstavujú zvláštny útvar (varietu), spisovnú normu nerozkolísavajú, ale „zostávajú hosťami v kontexte spisovného vyjadrovania“ (Čechová – Chloupek – Krčmová – Minářová, 1997, s. 40). Hovorený prejav v intenciách spisovnosti reflektuje normu, ale nie striktne poňatú kodifikáciu (op. cit., s. 40). To znamená, že toto chápanie hovorovej slovenčiny ako parolového útvaru by išlo zhora nadol, od spisovného jazyka ako nástroja k jeho používaniu.

Môžeme obrátiť smer uvažovania a pokúsiť sa vnímať relevantný parolový útvar zdola nahor, teda od komunikačných situácií a súboru zaznamenaných hovorených komunikátov. Urobili by sme pokus vyčleniť hovorovú slovenčinu ako parolový útvar pomocou sociolingvistického inštrumentária, teda na základe komunikačných, resp. rečových noriem. Vedeli by sme, že výber jazykových prostriedkov v komunikátoch realizovaných v hovorovej slovenčine sa riadi komunikačnými normami a tento výber je bodom, kde sa komplexná komunikačná norma (zahŕňajúca aj neverbálne prostriedky, socio-psychologické faktory, subjektovo-objektové faktory, tematicko-obsahové faktory a pod.) stretáva s jazykom. Teda dokázali by sme povedať, akými zásadami sa riadi výber prostriedkov. Tento sociolingvistický pohľad je veľmi prínosný, pretože empiricky aj teoreticky je preň primárnym objektom reč (a jej predpoklady) a nie jazyk a jeho manifestovanie sa v reči (Kořenský, 1998, s. 124). Pozícia bádateľa v komunikačne orientovanej lingvistike je však zásadne iná ako pozícia lexikografa. Výstižne to formulovala O. Müllerová: „Protože naším východiskem je v podstatě sociálně-psychologické rozlišení situací, v nichž se uskutečňuje komunikace, nejvíce se potřeba považovat diferenciaci spisovného a nespisovného vyjadřování za diferenciaci základní“ (Müllerová, 1990, s. 173). Lexikograf, naopak, pracuje s dichotómiou spisovnosť – nespisovnosť ako s jednou zo základných a potrebuje platformu, ktorá mu umožní túto hranicu viesť. Ak by sme pracovali len s konceptom **hovoreného** komunikačného kontinua (ako množinou hovorených komunikátov), tak sa obávame, že by sa predmet nášho opisu, teda **hovorová** slovenčina, v tomto kontinuu akosi rozplynul. Kontinuálnosť by odrážala skutočnú sociolingvisticky chápanú realitu slovenčiny ako prirodzeného jazyka, ale pre lexikografický opis, ktorý potrebuje stavať na určitých uzlových bodoch, by bola ako východisko nepoužiteľná.

Tu sa trocha pristavíme pri vzťahu sociolingvistiky a lexikografie, pretože normatívnej lexikografii sa často vyčíta, že neberie do úvahy sociolingvistické zistenia. Sociolingvistika môže pracovať napr. s konceptom komunikačnej variety ako kontinua, pretože si nekladie (a ani si nemôže klásť) za cieľ opísať relatívne vyčerpávajúcim spôsobom lexikálne prostriedky týchto nezreteľne štruktúrovaných a nestabilných komunikačných variet. V ére korpusovej lingvistiky (s postupne budovanými hovorenými korpusmi) a internetu (kde sa

stiera hranica medzi písanosťou a hovorenosťou) lexikografia už natoľko nepotrebuje sociolingvistiku ako sprostredkujúci článok na získanie materiálu (napr. na zistenie variantnosti určitých tvarov v reči). Lexikografia potrebuje sociolingvistiku na spresnenie, resp. korekciu svojich zistení v tých parametroch, ktoré korpus alebo excerpčia nezachytávajú (napr. vekovú a vzdelanosťnú charakteristiku komunikantov uprednostňujúcich istý variant alebo ich postoj k istému kontaktovému prostriedku). Sociolingvistika teda môže slúžiť ako meradlo prípustnosti „modelových“ zovšeobecnení, ako zdroj impulzov na revíziu niektorých teoretických konštruktov. Sociolingvistika má ambíciu postihnúť jazykovú realitu obrazne povedané v podobe (fragmentov) farebného filmu na rozdiel od abstraktného a schematizovaného náčrtu, ktorý poskytuje vnútrojazykový štrukturalistický pohľad. Na rozdiel od farebného filmu a takisto na rozdiel od schematickej skice lexikografia musí robiť súbor lexikografických portrétov tých komponentov, ktoré na základe súboru kritérií vybrala zo „živého“ komunikačného kontinua. Portrét, ako vieme, môže byť viac alebo menej verný. Kontinuum je realita, ale slovník musí byť o niekoľko abstrakčných stupienkov vyššie. Jeho tvorcovia (aj vďaka sociolingvistike) však majú stále na pamäti, že abstrahujú z kontinua.

Tu sa môžeme vrátiť k našim (teraz už len dvom) možnostiam interpretácie hovorovej slovenčiny: 1. languový útvar, ktorý už zo svojej podstaty je hybridný, teda je zmesou spisovných a nespisovných prostriedkov (s výraznou prevahou spisovných); 2. parolový útvar, ktorého spisovné jadro slovník zachytáva ako súčasť languového útvaru a určité množstvo nespisovných slov zachytí ako „hostí“ (tolerovaných alebo aj nevítaných), ktorí sa do tohto útvaru dostali pri používaní spisovného jazyka ako regulovateľného, prepracovaného a svojím spôsobom ideálneho útvaru.

V prípade 2. sa musíme pýtať, odkiaľ títo „hostia“ prišli, teda z akého iného útvaru, prípadne z akej inej, „cudzej“ normy. Ak označíme nespisovný prostriedok ako subštandardný výraz, bolo by logické predpokladať existenciu subštandardu ako útvaru. J. Kačala tento predpoklad prijíma (1983, s. 293). M. Pisárčiková tento predpoklad neprijíma. Subštandardné slová sú podľa nej súčasťou národného jazyka, ale netvoria lexikálnu rovinu nejakého uceleného útvaru a nie sú súčasťou nijakej normy (Pisárčiková, 1988, s. 141, s. 143). Ak je ambíciou slovníka zachytávať lexikálnu normu alebo viaceré normy (a príslušným spôsobom ich v slovníku delimitovať), potom nevidíme inú možnosť, ako priznať status normy všetkým slovám, ktoré opisujeme. Nevidíme paradox ani v tom, že sa status normy pripíše nespisovným slovám označovaným ako subštandardné alebo slangové. Môžeme teda tieto slová vnímať ako hostí z lexikálnej normy subštandardnej variety a lexikálnej normy slangovej polovariety (ktorá normy iných rovín spravidla nemá), ale nezdá sa nám to ako primerané riešenie. Tieto jazykové prostriedky zachytávame

v slovníku práve preto, lebo prenikli do hovorovej slovenčiny (celonárodného štandardu), pričom mnohé iné subštandardné a slangové prostriedky tam neprenikli. Ostávajú v komunikačnom kontinuu bežného hovoreného jazyka a sú limitované územne alebo sociálne.

Z tohto hľadiska sa nám vidí výhodnejšie vnímať hovorovú slovenčinu ako celonárodný útvar languového typu, ktorý obsahuje určité množstvo nespisovných prostriedkov, pričom tieto tradične vyčleňované nespisovné prostriedky sa prítomnosťou v hovorovej slovenčine nemusia automaticky stať spisovnými. Takisto sa nám zdá, že z hľadiska lexikografického zachytenia normy je výhodné vnímať všetko, čo je za hranicou lexikálnej normy hovorovej slovenčiny, ako súčasť spomínaného komunikačného kontinua bežného hovoreného jazyka, z ktorého treba normu celonárodného štandardu (hovorovej slovenčiny) abstrahovať, ale v žiadnom prípade sa neusilovať postihnúť toto kontinuum ako celok. Súčasný stav poznania tých územne alebo sociálne limitovaných útvarov/poloútvarov, ktoré sa nachádzajú „pod štandardom“, je nedostatočný a navyše, ako sme už povedali, ani nemáme ambíciu ich normu opisovať. Za hranicami nami opisovanej normy ostávajú (inter)dialektné slová (*breskyňa*, *švager*; *toten/tota*), exkluzívne slangizmy (*guma* vo význame a) lampasák (dôstojník), b) hlúpy človek; *engine*, *frag* - výrazy zo slangu hráčov počítačových hier), niektoré odvodeniny od „základných“ vulgarizmov (*pridrb*); „skutočné“ subštandardné slová (*bejvák*, *bazmeg*, *bedňa*, *gramafón*, *gorálky*, *hrište*, *krizantína*, *chudátenko*, *móť*, *steť* - chcieť).

Opisujeme teda normu spisovnej slovenčiny a takisto normu hovorovej slovenčiny a predkladáme ich ako normy languové. Tieto dve normy sa v langue do značnej miery prekrývajú, ale v svojej parolovej realizácii nie. To značí, že distribúcia jednotlivých lexikálnych prostriedkov v komunikátoch sa výrazne odlišuje v závislosti od toho, či ide o regulovanú alebo neregulovanú komunikačnú sféru, či ide o písanú alebo hovorenú realizáciu (Neščimenko, 2003).

Protiklad spisovnej a hovorovej slovenčiny sa javí do istej miery kontroverzný preto, lebo hovorové slová sa považujú za súčasť spisovnej slovnej zásoby. Ak tieto dva útvary dávame (čiastočne) do protikladu, netvrdíme, že hovorové slová nie sú spisovné (hranica nie je ostrá), lež zdôrazňujeme tým, že ich používanie v reči sa riadi odlišnými komunikačnými normami, ktoré sú jazykovým normám nadradené (Nebeská, 1999). Priznanie statusu spisovných slov hovorovým slovám je vec dohody (Pauliny, 1966, s. 12).

6. Norma spisovnej a hovorovej slovenčiny

Výber slov robíme na základe spomínaných kritérií lexikálnej normy - funkčnosť, ustálenosť, systémovosť, celonárodná platnosť (z iného pohľadu možno hovoriť o Paulinyho kritériu „všeobecnej známosti“; Pauliny, 2000,

s. 18) a úplnosť (lexikálny prostriedok je prvkom existenčného útvaru národného jazyka). Ak hovoríme, že opisujeme lexikálnu normu dvoch prelínajúcich sa útvarov slovenčiny, tak je na mieste otázka, kde túto normu zisťujeme, čo nám slúži ako **prameň lexikálnej normy**.

Treba povedať, že doteraz sme vychádzali z písaných textov, a teda aj hovorové nespisovné slová čerpáme z týchto zdrojov. Využívame materiál jestvujúcej lexikálnej kartotéky (viacvrstvovej z chronologického hľadiska) a materiál Slovenského národného korpusu (<http://korpus.juls.savba.sk>), ktorý v súčasnosti obsahuje viac ako päťsto miliónov textových jednotiek. Väčšina týchto textov prešla redakciou, pretože ide o periodiká, beletriu a odbornú literatúru. Teraz sa intenzívne buduje korpus hovorenej slovenčiny (Garabík – Karčová – Šimková – Gajdošová, 2008). Malý hovorený korpus je už sprístupnený verejnosti prostredníctvom internetu (<http://korpus.juls.savba.sk:8086/oral>). Okrem toho využívame textové zdroje uložené na slovenských internetových stránkach. Mnohé z týchto zdrojov neprešli redakčnou úpravou a mnohé, napriek ich uloženiu na internete, nemajú znaky verejného komunikátu, ale znaky spontánnosti, bezprostrednosti, familiárnosti a vďaka svojej uvoľnenej syntaktickej štruktúre aj znak hovorenosti. Tieto zdroje (ide o početné čety a internetové diskusie) sú zaujímavé práve preto, že je v nich akoby zrušená dichotómia hovorenosť – písanosť. Zatiaľ v nich možno vidieť istú náhradu hovoreného korpusu. Samozrejme, že využívame aj všetky prístupné sekundárne zdroje: slovníky, gramatiky, encyklopédie, odborné časopisy a pod.

Frekvencia, ako výraz pravidelného používania prostriedku a manifestácia jeho funkčnosti, nie je jediným kritériom, pretože súčasne posudzujeme kvalitu zdrojov, v ktorých sa slovo vyskytuje (o nespoľahlivosti kritéria frekvencie porov. aj vyššie). Ak ide o frekventovaný výskyt vo veľmi obmedzenom okruhu navzájom prepojených zdrojov, je to signál toho, že slovo má limitovaný okruh používateľov (môže ísť o slangové slovo, ktoré zatiaľ žije len v exkluzívnej komunikácii vyhranenej záujmovej skupiny a nejaví známky prenikania do širšej hovorovej vrstvy). K internetovým zdrojom pristupujeme veľmi obozretne a rozlišujeme kvalitné a menej kvalitné, hodnoverné a menej hodnoverné stránky so zreteľom na jazykové prostriedky, ktoré sú v nich použité. Z tohto hľadiska má pre nás väčšiu váhu Slovenský národný korpus, pretože ide jednoznačne o komunikáty vzdelaných používateľov jazyka. Pretože nerobíme sociolingvistický výskum, ale slovník (nie tezaurus!), tak práve komunikáty vzdelaných používateľov zabezpečujú primeranú kvalitu nášho primárneho materiálového zdroja pre slovník.

Je jasné, že citlivým bodom výkladového slovníka je členenie lexikálnych prostriedkov na základe **dichotómie spisovnosti a nespisovnosti**. Z toho, čo sme povedali, nám ako paradox vychádza fakt, že časť nespisovných prostriedkov označujeme v Slovníku súčasného slovenského jazyka ako subštandard-

né slová napriek tomu, že opisujeme normu hovorovej slovenčiny ako celonárodného štandardu. Sme presvedčení, že takto chápaný útvar je dostatočne vysokou abstrakciou, pretože štandard má aj svoje regionálne variety. Prečo teda subštandard v štandarde? Normatívny kvalifikátor „subštandardné“ (skratka „subšt.“) sme prevzali ako súčasť opisného aparátu z KSSJ. Nechceli sme výrazným spôsobom narušovať kontinuitu lexikografického opisu a usilovať sa za každú cenu o nejaké „revolučné“ riešenia. Faktom ostáva, že tomuto kvalifikátoru pripisujeme inú hodnotu, pretože si myslíme, že skutočný subštandard ostáva v svojom komunikačnom poli (alebo aj útware, ak pripúšťame jeho existenciu), a to, čo sa z neho dostalo do štandardu už má iný status (Sokolová, 1995; Benkovičová, 1997). Zavádzať kvalifikátor „štandardný výraz“ sa nám nejaví ako vhodné vzhľadom na to, že by pojmovo nezodpovedal tomu, ako sa slovo štandardný vo vzťahu k jazyku bežne chápe (viackrát sa v tejto súvislosti upozorňovalo na to, že pod štandardným jazykom sa zvyčajne rozumie spisovný jazyk).

Ak ostaneme pri dichotómii spisovnosti a nespisovnosti, vynára sa otázka, či máme štandard hodnotiť ako spisovný alebo nespisovný útvar. Tí, ktorí o ňom píšú, ho z hľadiska uvedenej dichotómie charakterizujú rozlične. Povaha tohto útvaru to umožňuje. V modeli J. Horeckého (1979) ide v podstate o nespisovnú formu. Takto vnímajú štandard aj autorky štúdie o varietach hovorenej slovenčiny D. Slančová a M. Sokolová (1994), ale prízvukujú, že štandard je súčasťou kontinua prelínajúcich sa variet. Ako prienikový útvar ho chápe aj J. Bosák (1995b, 1997), ale dáva mu prívlastky spisovný a nekodifikovaný. J. Dolník spisovnú aj hovorovú slovenčinu vníma vo variantnej jednote a túto jednotu nazýva prirodzeným spisovným jazykom s reálnou normou (Dolník, 2000). Zo svojej podstaty je to samozrejme útvar hybridný. Jeho prostriedky patria k spisovným aj nespisovným, pretože jeho používanie sa riadi komunikačnými normami, ktoré v svojej jazykovej zložke (teda vo výbere prostriedkov) nemusia prihliadať na kodifikáciu. Závaznosť tu má podobu komunikačnej adekvátnosti prostriedkov, nie ich zladenosti s kodifikáciou. Nazdávame sa, že na tento útvar možno použiť Bosákov atribút „spisovný“. Ďalší uvedený atribút – „nekodifikovaný“ – možno azda modifikovať v tom zmysle, že z hľadiska komunikantov a komunikačnej situácie ide o útvar kodifikačne irelevantný. Taký sa javí v porovnaní s verejnými oficiálnymi prejavmi, ktoré sa tiež riadia komunikačnými normami, ale tieto normy v svojej jazykovej zložke záväzne prihliadajú na kodifikáciu.

Ak sme povedali, že výber do slovníka robíme na základe kritérií jazykovej normy, treba povedať aj to, aké kritériá máme na vedenie hranice medzi spisovnými a nespisovnými výrazmi. J. Ružička pripúšťal, že v oblasti lexiky sú isté fakty jasné a zreteľné, ale bolo by „falošné, keby sa žiadalo **jednoznačne zhodnotiť**“ (zvýraznila A. J.) každý jazykový prostriedok, či je spisovný a či

nie“ (Ružička, 1967b, s. 15). Takže aj keď v slovníku de facto takéto hodnotenie robíme, sme si vedomí jeho relatívnosti. Z tohto pohľadu nazeráme aj na **regionalizmy** zaradené do slovníka. Stoja na hranici spisovnosti a nechceli by sme ich za ňu vysúvať, ale často to závisí od konkrétneho oblastného slova a jeho západoslovenského, stredoslovenského alebo východoslovenského pôvodu (*cop* – vrkoč, *cúdenica* – sito s drobnými okami, *dach* – strecha, *druzgavec* – lesná jahoda rastúca v tráve, *garád* – priekopa pri ceste, *džarek* – drotársky učeň, *cmúlik* – cumel, *baburky* – bahniatka, *geršľa* – jačmenné al. pšeničné krúpy, *bán* – rúbanisko s mladým porastom; *drn* – mačina). Inou skupinou slov, ktorá sa v SSSJ chápe ako súčasť hovorovej slovenčiny a má atribút spisovnosti, sú profesionalizmy ako frekventované neoficiálne odborné pomenovania. **Profesionalizmy** sa odlišujú od **profesionálnych slangizmov**, ktoré majú atribút nespisovnosti. Napr. výraz *akustika* v jednom zo svojich významov (akustická hudba, hudba, ktorej tóny vznikajú prirodzeným spôsobom, nie elektronicky) je profesionalizmus z oblasti hudby a *dusítko* (sordíno, prostriedok na tlmenie alebo skrátenie vyznenia zvuku) je výraz z oblasti hudobného slangu; športový výraz *dvíhačka* (zdvihnutie partnerky partnerom pri krasokorčuľovaní) je profesionalizmus a *fyzička* (fyzická kondícia) je slangizmus. Viesť hranicu medzi profesionalizmami a profesionálnymi slangizmami nie je jednoduché, pretože jedny aj druhé prostriedky sú často jediným jednoslovným pomenovaním, ktoré má slovenčina k dispozícii. Prihliada sa tu na komunikačnú adekvátnosť lexikálneho prostriedku (fakt, či sa pomenovanie používa v istej komunikačnej situácii posudzovanej z hľadiska verejnosti a oficiálnosti; napr. v niektorých publicistických žánroch sa profesionalizmy bežne vyskytujú, ale slangizmy nie alebo len zriedkavo). Ďalej sa prihliada na špecifické štruktúrne znaky slova (napr. český sufix *-tko*). Okrem toho sa posudzuje pozícia pomenovania v mikrosystéme funkčných variantov, napr. pre *dusítko* sú to tieto medziútvary synonymá: terminologické pomenovanie *sordíno* (prostriedok na tlmenie zvuku strunových nástrojov), zatiaľ nefungujúci spisovný ekvivalent *dusidlo* (prostriedok na tlmenie zvuku dychových plechových nástrojov), *tlmič* (všeobecné pomenovanie tohto prostriedku používané len v opisných parafrázach). Pri zaradení slova *dusítko* medzi nespisovné prevládlo štruktúrne hľadisko, pretože z komunikačného hľadiska je jeho výskyt dominantný a spisovné náprotivky sa neuplatňujú ani v oficiálnych textoch. Okrem prostriedkov profesionálneho slangu SSSJ zachytáva aj **slangizmy, ktoré používajú záujmové a vekové skupiny**: *decák*, *bočák*, *doják*, *blic*, *facina*, *anglina* a iné.

Posudzovanie **subštandardných slov** ako nespisovných je postavené na doterajších kritériách vypracovaných v slovenskej preskriptívnej lexikografii: vysoká expresivita a prítomnosť cudzích štruktúrnych prvkov v ich stavbe (Kačala, 1983; Pisárčiková, 1988; KSSJ, 2003, s. 31). Ich chápanie ako súčasti

štandardu (napriek ich označeniu) v SSSJ je dané ich úlohou v jazyku a v komunikácii (prostriedok zvyšujúci pomenováciu a funkčnú diferencovanosť jazyka): *fusakla*, *flaksňa*, *aušus*, *bakšiš*, *baleťák*, *drasťák*, *blšák*, *grázel*, *čorkár*, *cvok*, *cvokáreň*, *čumieť*, *dekovať sa*, *domakať sa*, *glančiť*, *glajchšaltovať*, *bezva* a iné. Nízka komunikačná efektívnosť navrhovaného spisovného ekvivalentu umožňuje posúdiť niektoré štruktúrne bohemizmy ako hovorové slová, napr. slovo *andulka* ako bežné pomenovanie *papagájca vlnkovaného*, slovo *čítok* ako pomenovanie špeciálne upraveného liečiva (podobá *čapík* bezproblémovo funguje v mnohých iných významoch, ale v tomto nie). S kritériom komunikačnej efektívnosti vo vzťahu k bohemizmom pracovala M. Sokolová (1995). Dôležité je posúdenie pozície subštandardného slova v lexikálnom mikrosystéme (v prípade bohemizmov a anglicizmov ide o posúdenie statusu kontaktového synonyma). Koncept kontaktového synonyma ako prostriedku významovej a štylistickej diferenciácie rozpracúva K. Buzássyová (1993, 1995b). Jej vyvážené závery sú inšpiratívne aj pre lexikografickú prácu. Cenné sú jej zistenia o používaní mnohých bohemizmov ako citátových slov, čo potvrdzujú aj početné internetové diskusie o jazykovej kultúre, týkajúce sa používania bohemizmov v rozpore so súčasnou kodifikáciou. Príkladom typického kontaktového synonyma je výraz *blbec*, ktorý označuje nielen hlúpeho, sprostého človeka (na to máme ekvivalenty *hlupák*, *truľo*, *idiot*; KSSJ, 2003), ale v prvom rade človeka, ktorý sa správa v rozpore s našimi predstavami o tom, čo je správne a primerané v konkrétnej situácii. Teda nejde ani tak o hodnotenie človeka z hľadiska jeho mentálnych spôsobilostí, ale z hľadiska jeho (našimi mierkami posudzovaného) konkrétneho správania. V kontextoch, v ktorých sa používa výraz *blbec*, sa spisovný ekvivalent *truľo* uplatní len málokedy (ak vôbec). Slovo *blbec* už azda dozrelo na štylistický kvalifikátor „hovor. expr.“ namiesto doterajšieho „subšt.“ Tvrdým normatívnym orieškom je aj výraz *hmoždinka*, ktorý napriek masívnej osвете nejaví známky ústupu z písanej a hovorenej jazykovej praxe. Isté vysvetlenie tohto javu poskytuje aj slovníkové spracovanie daného slova v KSSJ, ktorý ponúka celý rad spisovných ekvivalentov: *príchytka*, *kolík*, *klátik*, *kotv(ičk)a*, *rozperka*. Problém spočíva v tom, že slovo *hmoždinka* ako pôvodne český technický výraz označuje konkrétny konštrukčný prvok, vložku na upevnenie skrutiek v pevných, nepružných materiáloch, napr. v murive, ale aj v drevotrieske, sadrokartóne. Prototypická „hmoždinka“ je vyrobená z plastu. Drevené varianty (*kolík*, *klátik*) sa v súčasnosti nevyrábajú. Kovový variant určený na ukotvenie skrutky v tvrdých materiáloch sa spravidla nazýva *kotva*. *Príchytka* označuje inú reáliu. Ako najvhodnejší ekvivalent sa javí výraz *rozperka*. Ak sa ktorýkoľvek z ponúknutých ekvivalentov vyskytne v texte, ktorý sa usiluje dodržiavať kodifikovanú normu, tak vždy je pri ňom v zátvorke uvedený aj výraz *hmoždinka*. Vyžaduje si to jednoznačnosť odbornej komunikácie. Ponúknutých šesť variantov vytvára

situáciu neúplnej ekvivalencie, ktorá je pri odborných pomenovaniach ne-
žiaduca a zneisťuje používateľa spisovnej slovenčiny, ktorý nevie, čo vlastne
má namiesto *hmoždinky* substituovať. Štruktúrne je *hmoždinka* na úrovni
subštandardu, ale z funkčného hľadiska nemá konkurenciu.

Vzhľadom na to, že spisovný jazyk plní ciele v oblasti komunikácie, ktorá
je regulovaná, aj v oblasti, ktorá regulovaná nie je, premieta sa táto skutočnosť
do dvoch lexikálnych noriem patriacich dvom (prelínajúcim sa) útvarom. Le-
xikografická reflexia týchto objektívne jestvujúcich noriem vo výkladovom
slovníku nie je len ich registráciou a opisom, ale aj výberom a hodnotením,
takže zachytenie normy v Slovníku súčasného slovenského jazyka v sebe ne-
vyhnutne spája deskriptívny aj preskriptívny rozmer. Dôležité je, aby v pozadí
tejto reflexie nestál apriórny ideál jazyka.

7. Závery

V práci sme sa zamerali na vymedzenie definičných znakov pojmu jazyková
norma s jeho ďalšou aplikáciou na lexikálnu rovinu. Pod **jazykovou normou**
rozumieme spoločensky realizovanú časť systému v podobe súboru pra-
videlne používaných jazykových prostriedkov a pravidiel ich kombinova-
nia/používania, pričom jazykové spoločenstvo pociťuje tieto prostriedky
a pravidlá ako záväzné. Z tohto hľadiska nie sú súčasťou normy tzv. poten-
ciálne slová vytvorené (resp. z rozličných príčin dotvorené k už jestvujúcim
izofunkčným slovám) podľa systémových zákonitostí, ale nedoložené v úze.

Lexikograf musí **normu zisťovať z úzu** na základe dostatočne reprezen-
tatívneho množstva dokladov. Zisťovanie normy, teda výber z úzu tých le-
xikálnych prostriedkov, ktoré budú zachytené v slovníku (v našom prípade
v Slovníku súčasného slovenského jazyka), sa uskutočňuje na základe nasle-
dujúcich kritérií:

Ustálenosť – lexikálne jednotky sa pravidelne používajú (vrátane ich zdô-
vodnených variantných podôb). Za hranicami normy ostávajú príležitostné
pomenovania vytvorené ad hoc pre určitý komunikát, teda okazionalizmy.

Funkčnosť – lexikálne prostriedky sú adekvátne z hľadiska ich použitia
v istých komunikačných situáciách (prispievajú k naplneniu komunikačného
cieľa a v jazyku plnia pomenovacia/synonymizačnú funkciu).

Systémovosť – lexikálne jednotky sú realizovanou časťou potenciality
systému alebo prešli systémovým adaptačným mechanizmom, tvoria súčasť
lexikálnych (onomaziologických) mikrosystémov. Za hranicami normy opi-
sovanej v SSSJ ostávajú inojazyčné, „citátové“ prostriedky, ktoré majú úplný,
funkčný a ustálený slovenský ekvivalent. V prípade neologizmov sa kritérium
uplatňuje pri rozhraničovaní konkurenčných variantov (*legislatívkyňa* – *legis-*
latívka).

Celonárodná platnosť – lexikálne prostriedky sa používajú, resp. sú známe na celom území jazykového spoločenstva. Za hranicami normy ostávajú (inter)dialektné slová, exkluzívne slangizmy, niektoré odvodeniny od „základných“ vulgarizmov, „skutočné“ subštandardné slová.

Úplnosť – lexikálne prostriedky sú súčasťou jazykového útvaru (variety), ktorý má linguový, nie parolový status (pridelenie toho alebo iného statusu útvaru, ktorého norma ešte nie je opísaná komplexne, je skôr záležitosťou metajazykového uvažovania o norme ako vlastnosťou samotného objektu).

V prípade kolízie kritérií je **rozhodujúcim kritériom funkčnosť**.

Výber jednotiek uskutočnený podľa uvedených kritérií tvorí **normu spisovnej slovenčiny** a **normu hovorovej slovenčiny** ako celonárodných variet. Základ lexikálnej normy hovorovej slovenčiny tvoria neutrálne a hovorové spisovné prostriedky (kolokvializmy), ale norma obsahuje aj určité množstvo nespisovných lexikálnych prostriedkov. Hodnotenie lexikálnych prostriedkov z hľadiska spisovnosti a nespisovnosti sa robí na základe komunikačných kritérií (regulovaná/neregulovaná komunikácia) a štruktúrnych kritérií (prítomnosť/nepítomnosť cudzích prvkov v stavbe slova).

LITERATÚRA

BENKOVIČOVÁ, Jana: Odras súčasného jazyka v lexikografii. (K niektorým funkčným kvalifikátorom v Slovníku súčasného slovenského jazyka.) In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 240 – 245.

BLANÁR, Vincent: O dynamike pojmu norma spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 113.

BOSÁK, Ján: Teória spisovnej slovenčiny a aktuálny slovanský kontext. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995(a), s. 22 – 30.

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995(b), s. 17 – 42.

BOSÁK, Ján: Prestratifikovaná slovenčina alebo hľadanie hraníc spisovnosti. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 45 – 53.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Spoločenská podmienenosť chápania kultivovaného jazykového prejavu. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach v Domove vedeckých pracovníkov SAV 17. – 19. apríla 1985. Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 176 – 184.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 111 – 122.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 9 – 19.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 2, s. 92 – 107.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Diskusný príspevok. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995(a), s. 58.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aspekty kontaktov slovenčiny a češtiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995(b), s. 163 – 182.

COSERIU, Eugenio: Sincronía, diacronía e historia. El Problema del cambio lingüístico. Montevideo: Universidad de la Republica 1958. Citované podľa: E. Coseriu: Synchronija, diachronija i istorija. In: Novoje v lingvistike. Vypusk III. Sostavlenie, redakcija i vstupiteľnyje statʹi V. A. Zveginceva. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury 1963, s. 143 – 309.

ČECHOVÁ, Marie – CHLOUPEK, Jan – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva: Stylistika současné češtiny. Praha: Institut sociálních vztahů – nakladatelství 1997. 282 s.

DANEŠ, František: Kodifikace a hodnocení. In: Kultura spisovné slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 163 – 165.

DOLEŽEL, Lubomír: Spisovná norma s hlediska potřeb společnosti. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 199 – 205.

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a jej používatelia. 1. vyd. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania 2000. 216 s.

DVONČ, Ladislav: Pojem spisovného jazyka, jeho normy a variantnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 89 – 93.

FINDRA, Ján: Úzus, norma, kodifikácia a jazyková prax. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 186 – 187.

FINDRA, Ján: Norma, úzus, jazyková prax. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach v Domove vedeckých pracovníkov SAV 17. – 19. apríla 1985. Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 236 – 244.

GARABÍK, Radovan – KARČOVÁ, Agáta – ŠIMKOVÁ, Mária – GAJDOŠOVÁ, Katarína: Hovorený korpus slovenčiny. In: Čeština v mluveném korpusu. Ed. M. Kopřivová – M. Waclawicová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 227 – 233.

GORBAČEVIC, Kirill Sergejevič: Normy sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Moskva: Prosveščenie 1978. 240 s.

HAVRÁNEK, Bohumil: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Red. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 32 – 84.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Teoretickometodologické problémy komplexního výzkumu řečové komunikace v Ústavu pro jazyk český ČSAV. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 160 – 167.

HORECKÝ, Ján: Norma spisovného jazyka z hľadiska potrieb spoločnosti. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 194 – 199.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. 1. vyd. Bratislava: Veda 1982. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995, s. 31 – 34.

HORECKÝ, Ján: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. 1. vyd. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001. 52 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁŠSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989. 440 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária: Na margo teórií spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 101 – 105.

JEDLIČKA, Alois: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha: Univerzita Karlova 1978. 228 s.

KAČALA, Ján: Subštandardné slová v Krátkom slovníku slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 1983, roč. 48, č. 5, s. 289 – 293.

KOČIŠ, František: Jazyková prax a jazykové vedomie. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 59 – 60.

KOČIŠ, František: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 32 – 42.

KOČIŠ, František: Hranice spisovného jazyka. In: Slovenská reč, 1986, roč. 51, č. 3, s. 169 – 179.

KOŘENSKÝ, Jan: Poznámky k zkoumání řečové činnosti. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 154 – 160.

KOŘENSKÝ, Jan: Proměny myšlení o řeči. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1998. 310 s.

KRALČÁK, Lubomír: Slovenčina na západnom Slovensku a jej postavenie v rámci národného jazyka. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca. 2. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 57 – 63.

KRALČÁK, Lubomír: K aktuálnej stratifikácii slovenského národného jazyka a jej dynamike. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Red. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 278 – 287.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 4., dopl. a preprac. vyd. pripravili J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

KRČMOVÁ, Marie: K sociolingvistické interpretaci spontánního mluveného projevu. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 92 – 100.

MIKO, František: Spisovná norma a úzus. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 57 – 59.

MÜLLEROVÁ, Olga: Komplexní výzkum řečové komunikace v ÚJČ ČSAV – dosavadní výsledky a další výhledy. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 168 – 175.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana – SCHNEIDEROVÁ, Iva: Mluvená čeština v autentických textech. 1. vyd. Jinočany: H & H 1992. 238 s.

MÚCSKOVÁ, Gabriela: Akomodácia v podmienkach bivarietnej jazykovej komunikácie. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Red. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 176 – 188.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovtvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku.) In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 252 – 267.

NEBESKÁ, Iva: Jazyk – norma – spisovnosť. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Karolinum 1999. 260 s.

NEŠČIMENKO, Galina Parfenjevna: Jazykovaja situacija v slavjanskich stranach. 1. vyd. Moskva: Nauka 2003. 279 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Výskum mestského jazyka – tradície, stav, perspektívy. In: Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca. 5. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 13 – 27.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistický profil bežnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici (90. roky). In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 119 – 131.

PAULINY, Eugen: Diskusný príspevok na konferencii o norme spisovného jazyka, konanej v dňoch 24. – 25. 3. 1955 v Bratislave. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 219 – 220.

PAULINY, Eugen: Oponentská správa o Slovníku slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 1, s. 7 – 13.

PAULINY, Eugen: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. Bratislava: Veda 1979, s. 43 – 51.

PAULINY, Eugen: Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania. 1. vyd. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2000. 40 s.

PECIAR, Štefan: Zisťovanie a kodifikácia normy. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 240 – 250.

PECIAR, Štefan: Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 8. Spisovný jazyk – štylistika. Red. F. Miko. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965, s. 42 – 70.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 3, s. 140 – 151.

POVAŽAJ, Matej: Krajové slová v lexikológii a lexikografii. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 3, s. 162 – 168.

POVAŽAJ, Matej: O norme a kodifikácii. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 126 – 133.

RIPKA, Ivor: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 227 – 231.

RIPKA, Ivor: Úloha slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23. – 25. mája 1988. Red. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 120 – 127.

RUŽIČKA, Jozef: Tézy o slovenčine. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967(a), s. 283 – 290.

RUŽIČKA, Jozef: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967(b), s. 9 – 22.

RUŽIČKA, Jozef: Záver diskusie k základnému referátu. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967(c), s. 132 – 133 (záver diskusie k autorovmu referátu Problémy jazykovej kultúry na konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, konanej v dňoch 5. – 7. 12. 1966 v Smoleniciach).

SCHNEK, Richard: Diskusný príspevok na konferencii o norme spisovného jazyka, konanej v dňoch 24. – 25. 3. 1955 v Bratislave. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 222 – 223.

SLANČOVÁ, Daniela: Hľadanie („obyčajného“) človeka v jazyku a jazykovede. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča. Red. S. Míslavčíková. Bratislava: Veda 2008, s. 145 – 159.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania 1994, s. 225 – 240.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 132 – 143.

Slovenský hovorený korpus – s-hovor-1.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk:8086/oral>.

Slovenský národný korpus – prim-4.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: České kontaktné javy v slovenčine. In: Sociolingvistické aspekty výskumu slovenčiny. *Studia Sociolinguistica*. 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 188 – 206.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Nový deklináčny systém slovenských substantív. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 345 s.

STARÝ, Zdeněk: Ve jménu funkce a intervence. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova 1995. 172 s.

ŠTOLC, Jozef: Diskusný príspevok na konferencii o norme spisovného jazyka, konanej v dňoch 24. – 25. 3. 1955 v Bratislave. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 255 – 259.

ŠTOLC, Jozef: O vzťahu nárečí a spisovného jazyka. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 29 – 33.

TRÁVNÍČEK, František: K otázkám jazykové normy. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 205 – 208.

LEXICAL NORM AND EXPLANATORY DICTIONARY

Key words: Slovak language, colloquial Slovak, language norm, lexical norm, word usage, explanatory dictionary

The paper deals with establishing the defining features of language norm (means of language, rules of their usage, their mandatory character), and above all with the criteria which can be applied within identifying the lexical norm on the word usage basis: the stabilized character, functionality, systemic character, nation-wide validity (general familiarity) and comprehensiveness (based on the opposition of the langue/parole character of the linguistic variety). The analysis aims at giving reasons for that conception of the above criteria which was applied in representing the lexical norm of Standard Slovak (in its literary, neutral and colloquial layers) in the Dictionary of the Contemporary Slovak Language (*Slovník súčasného slovenského jazyka*). Further on it indicates in what ways, within the norm of colloquial Slovak, the lexical units are evaluated from the point of view of the dichotomy standard character vs non-standard character.

Osobné (depersonálne) deminutíva: špecifická polysémia a jej lexikografické spracovanie*

ĽUBICA BALÁŽOVÁ

1. V príspevku sa chceme v niekoľkých poznámkach podrobnejšie zamerať na osobné (depersonálne) deminutíva, napr. *človiečik*, *bucľoško*, *advoká-tik*, *Japonček*. Pokúsime sa poukázať na špecifickosť zdrobneného významu derivátov odvodených od životných substantív pomenúvajúcich osoby, upozorniť na nejednoznačnosť a kvalitatívnu rozmanitosť (potenciu) významov tejto špecifickej skupiny deminutív a nakoniec naznačiť, aké sú možnosti lexikografického opisu týchto lexikálnych jednotiek. Uvedenej problematike sa v slovenskej lingvistickej literatúre venovala pozornosť zatiaľ len čiastkovo a okrajovo.

Pri analýze takto vymedzených deminutív (osobných, depersonálnych) sme vychádzali zo spracovania zdrobnenej lexiky v 1. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka (A – G, 2006), dopĺňujúco aj zo Slovníka slovenského jazyka (red. Š. Peciar, 1959 – 1968) a Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2003). Materiálovo sme pracovali s databázou Slovenského národného korpusu obsahujúcou v súčasnosti viac ako 520 miliónov textových jednotiek, dokladovo však s verziou prim-4.0-public-skimg obsahujúcou iba pôvodné slovenské umelecké texty (viac ako 26 miliónov textových jednotiek). Sondážne sme dohľadávali jednotlivé osobné deminutíva aj na slovenských internetových stránkach, pretože je dobre známy fakt, že príznaková lexika (akou osobné deminutíva sú) nemá dostatočné zastúpenie v tých korpusoch národných jazykov, ktoré neobsahujú hovorový jazyk (porov. napr. Šimandl, 2004; Doležalová 2008).

2. Všeobecne sa deminutíva, zdrobnené mená označujú ako deriváty patriace k modifikačnému slovotvornému typu a podobne ako pri augmentatívach, prechýlených menách, kolektívach a pomenovaniach mláďat dochádza aj pri zdrobneniniach k zmene významu východiskového (motivujúceho) slova

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

o jeden sémantický príznak. Zdrobnené deriváty (názvy vecí, osôb, zvierat) nadobúdajú doplňujúci význam zdrobnenia, väčšinou skutočne, reálne menšieho rozmeru, miery, intenzity, teda pomenúvajú veci, osoby, zvieratá, ktoré sú menšie, ako sa očakáva, ako je štandardné, bežné. Súčasne so zmenou vecného významu na malé, menšie však dochádza (takmer vždy) k zmene expresivity lexikálnej jednotky alebo k nadobudnutiu expresívneho príznaku, výrazného citového, obyčajne hodnotiaceho postoja, najmä v prípade, ak zdrobnenina neodráža „malosť“ objektu ako jeho kvantitatívneho príznaku. Často deminutíva charakterizuje aj zmena stylistickej platnosti s príznakom hovorovosti. Možno teda hovoriť o dvojakej derivácii deminutivizácie: popri vecnom význame zmenšeného, zdrobneného sa spravidla zdrobneniny stávajú nositeľmi rôznej miery expresivity a hodnotiaceho citového (kladného alebo negatívneho) postoja.

3. Základný významový príznak zdrobnenín je modifikácia veľkosti smerom k zmenšeniu, zdrobneniu označovaného objektu. Ak je tým objektom živá bytosť, človek, treba si uvedomiť, k akému „zmenšeniu“ dochádza. Polysémické adjektívum *malý* pri pomenúvaní osôb môže mať tieto významy: 1. ktorý je nevelkého vzhľadu, nevysoký, nízky (*čarodejníček*); 2. ktorý nedosiahol dospelosť: od prvých mesiacov po narodení cez obdobie detstva a dospievania, novonarodený, javiaci sa dieťaťom, mladý, nedospelý (*občianko*); 3. ktorý má menšiu, nižšiu, nie potrebnú, nie očakávanú mieru nejakej vlastnosti, napr. sily, šikovnosti, intelektu, vzhľadu, slabý, neduživý (*bytôstka*); 4. ktorý z hľadiska hovoriaceho nevyhovuje, neuspokojuje, napr. vzdelaním, majetkom, významnosťou, spoločenským postavením, obmedzený, úbohý, chudobný, smiešny, nemožný, bezvýznamný (*funkcionárík*). Kým deminutívny význam súvisiaci s prvou a druhou skupinou je v prvom rade kvantitatívny – ide o reálne menší rozmer nejakej merateľnej vlastnosti osoby (napr. vzhľadu, veku) oproti „norme“, deminutívny význam týkajúci sa tretej a štvrtej skupiny je pre výrazný hodnotiaci aspekt primárne kvalitatívny, expresívno-emocionálny (hoci svojím spôsobom i tieto deminutíva vyjadrujú aj primárnu zmenšenosť, menšiu mieru vlastnosti, stavu oproti štandardu).

4. Z podstaty osobných deminutív vyplýva, že sú to väčšinou viacvýznamové slová so samostatnými významami alebo významovými odtienkami. Osobné deminutíva predstavujú osobitný typ polysémie. Významovú štruktúru zdrobnených pomenovaní osôb tvoria významové odtienky alebo samostatné významy, ktoré sú v čiastočnom protiklade alebo až v polárne protichodnom vzťahu a táto protikladnosť sa realizuje pomocou kontextu. Niektoré osobné deminutíva môžu označovať z pohľadu veku celú škálu na

osi mladý – starý, teda od narodenia po dospelosť až starobu (*úbožiačik, chlapček, dievčatko*). Pri osobných deminutívach môžeme pozorovať aj jav svojskej expresívnej enantiosémie: jedno a to isté expresívne deminutívum má potenciú vyjadrovať kladné aj záporné citové hodnotenie. Táto potencia sa konkretizuje v kontexte. V časti pomenovaní sa ako inherentný javí skôr kladný príznak a záporný sa javí ako adherentný a v časti pomenovaní je to naopak. Odtienky nachádzajúce sa na opačných póloch expresivity nesú v sebe napr. niektoré personálne deminutíva patriace do lexikálno-sémantickej skupiny pomenovaní povolání, funkcií, titulov. Na jednej strane majú potenciú vyjadriť kladný, melioratívny postoj, odtienok „blízky, milý“. V súvislosti s ich používaním v neoficiálnej priateľskej či rodinnej komunikácii sú tieto pomenovania označované v slovníkoch aj ako hypokoristiká alebo familiárne mená (porov. napr. preferenčne používané podoby *farárko, doktorko*, ale aj paralelne používané podoby *farárik, doktorík*). Na druhej strane tento typ deminutív má potenciú vyjadriť negatívny, zhoršujúci, pejoratívny, posmešný, ironický postoj/odtlenok (napr. preferenčne používané podoby *farárik, doktorík*, ale aj „hypokoristickejšie“ *farárko, doktorko*). Pri pomenovaniach mnohých prestížnych povolaní je silná tendencia vyjadrovať len tento záporný pól. Vidíme, že hoci súbor derivačných sufixov s *k*-ovou zložkou ponúka isté možnosti rozlíšenia, nedá sa jednoznačne dokázať fixovanosť určitej prípony na pozitívny alebo negatívny expresívno-emocionálny význam.

Ďalšiu osobitú skupinu medzi personálnymi deminutívami tvoria zdobeniny pomenúvajúce osoby podľa charakteristickej vlastnosti. Používajú sa najmä pri komunikácii s deťmi, teda označujú deti a nesú pozitívny odtienok – pomenovanie primárne malého „objektu“, teda dieťaťa a súčasne i milého, blízkeho, hoci samotná charakteristická vlastnosť môže byť negatívna (*da-rebáčik, trulko*). Výrazný zjemňujúci či eufemizujúci odtienok nadobúdajú tieto deriváty, ak sa nimi označujú dospelé osoby a deminutívny tvar pejoratívnosť oslabuje.

5. Na základe analýzy depersonálnych deminutív zo spomínaných sekundárnych (slovníkových) i primárnych zdrojov (dokladovej databázy) som sa pokúsila špecifikovať a zosystematizovať významové potencie deminutívnych personálií.

Deminutívnymi tvarmi osobných substantív sa vyjadruje v prvom rade a v najväčšej miere kladný citový vzťah. Patria medzi melioratíva, ktoré tvoria podstatnú zložku hypokoristík, a okrem pomenovaní bližších i vzdialenejších rodinných príslušníkov (*synáčik, baťko*) sa k nim zaraďujú aj všetky zdobené podoby osobných rodných (krstných) mien a ich domáckych podôb (*Danielka, Danko, Danuľka*). Kvantitatívno-kvalitatívny charakter majú osobné

deminutívne tvary pomenujúajúce nedospelé bytosti, deti: malé a milé „objekty“ (používané pri komunikácii s deťmi alebo v komunikácii o deťoch), označované ako expresívne zdrobneniny.

Deminutívne tvary sa využívajú aj na vyjadrenie záporného citového vzťahu – posmechu, neúcty, znevažovania. Sú to slová, ktoré deriváciou od nepríznačkového pomenovania nadobudli expresívny negatívny odtienok. Patria sem ironizmy a pejoratívne slová označované ako ironické zdrobneniny (*advokátik*), pejoratívne zdrobneniny (*básniček*). Osobné deminutíva, ktoré oslabujú negatívny príznak základového slova, sa označujú ako eufemizmy (*bambulko*).

6. Personálne deminutíva sa podľa rôzneho zastúpenia sémantického príznaku objektívne merateľného zmenšenia (veľkosti, veku) voči bežnému, očakávanému rozsahu a podľa miery expresivity v celej škále od pozitívneho k negatívnemu hodnoteniu delia na dve základné skupiny:

a) deminutívne tvary majú kvantitatívny príznak zdrobnenia a kladný, melioratívny alebo negatívny, zhoršujúci expresívny odtienok: sú to pomenovania osôb malého, menšieho veku, menšej postavy; pomenovania osôb nedospelého veku, detí a mladých ľudí; mnohé z nich sú v synonymnom vzťahu k pomenovaniám slovotvornej kategórie (ľudských) mláďat, ktoré sa v súlade s lexikografickou tradíciou opisujú v slovníkoch v samostatných heslách, ale poukaz na tento synonymický vzťah absentuje, napr. *človiečik* a *človieča*;

b) dominantný je expresívny význam (nejde o objektívne, merateľné zmenšenie): deminutívne tvary majú pozitívny expresívny odtienok (zdrobneným tvarom sa vyjadruje nežný, láskavý, žartovný postoj) alebo negatívny expresívny odtienok (pomenovaním dospelé osoby zdrobneným tvarom vzniká kontrast – naznačuje sa malosť, nepatrnosť človeka ako nositeľa osobnostných čŕt). V druhom prípade ide o výrazný negatívny hodnotiaci postoj (zosmiešnenie, neúcta, pohrdanie) k nositeľom nedostatočných duševných kvalít, nižšieho vzdelania, nízkeho spoločenského postavenia. Popri dominantnom zhoršujúcom odtienku môžu deminutívne tvary vyjadrovať aj ľútosť, spoluúčasť, empatiu k nositeľom týchto vlastností alebo stavu.

7. Osobné deminutíva sme pracovne roztriedili do niekoľkých lexikálno-sémantických skupín (aj podľa charakteristickej viacvýznamovosti, sféry používania alebo štylistického príznaku). [Doklady uvádzame v tej podobe, v akej sa nachádzajú v uvedených zdrojoch.]

7.1. Deminutíva všeobecných pomenovaní ľudských bytostí (bez rozdielu pohlavia) pokrývajú celé spektrum významových odtieňov.

človiečik, tvorček, bytôstka, osôbka, občianko

Kvantitatívno-kvalitatívne deminutíva

(z hľadiska veku)

a) novorodeniato, novorodenec niekoľko mesiacov po narodení, ešte nena-
rodené dieťa (ľudské mláďa): *Moja závislosť je zdvojnásobená aj o závislosť toho malého
človečika, čo dýcha vo mne.* [Etelá Farkašová]; *Za svoj stav sa nehanbili a zavše nám i otcovi aj
ruky na svoj život položili, aby sme počuli, ako v ňom kopká človečik, čo sa na svet chystá prísť.*
[Ladislav Ťažký]; *V inkubátore spal bledý človečik.* [Karin Lászlóvá]; *Dieťaťko v horiacej perin-
ke... Dvojdiťový tvorček nevinný.* [Literárny týždenník 2001]; *Zrazu sa malý tvorček začal hlasno
dožadovať mamky.* [Katolícke noviny 2002]; *Pri narodení som vážil 3,63 kg, som maľučká bytôst-
ka ľudská.* [Ivan Kadlecík]; *Mesiace štvrtej ťarchavosti prežíva so živou vierou. Zákerná choroba
číha na život bytôtsky, ktorú nosí v lone.* [Štefan Sandtner]; *Okrem už tradičných obradov víťania
novonarodených občanikov, prideľovania občianskych preukazov, sobáša, odchodu do dôchodku
a pohrebu, vzniknú ešte iné, nové a atraktívne občianske obrady.* [InZine 1999]

b) dieťa: *Až teraz som si všimol, že oproti drierajúcejmu chlapovi sedí malý človečik, ktorému
len len že vykukuje hlava spoza stola. Ten človečik je dieťa, chlapec, ktorý sotva začal chodiť
do školy.* [Ladislav Ťažký]; *Títo malí tvorčekovia ho dokážu poriadne unaviť. V škôlke sa deti
potrebujú vyšantiť, to je pochopiteľné. Takže kričia.* [www.slovenka.sk/]; *Bytôstka pripomínajúca
jednu z jej detských fotografií (matrózové šaty, vo vlasoch biela mašľa, pohľad upretý za tamtú
konkrétnu nedeľu), drobná figúrka kráčajúca po neznámej krajine s doširoka otvorenými očami.*
[Etelá Farkašová]; *Nie, nie, zľakla sa tá malá osôbka, pre ktorú bolo jedlo (poznám to z vlastnej
detskej skúsenosti) príležitosťou stať sa stredobodom pozornosti. Priveľmi si asi rodičia zakladajú
na každom jej súste.* [Jana Šimulčíková]; *Vo Vranove nad Topľou si zacvičili najmenší občianko-
via pod spoločným mottom Je nám fajn.* [Sme 1997]

c) mladý človek: *Momentka, zrnitá zväčšenina predstavujúca vystretého vojaka americkej
armády (skôr nedospelého človečika, nedochôdča, výrastka než zrelého mládenca) s veličnými
odstávajúcimi ušami.* [Ján Johanides]

(z hľadiska vzrastu)

d) človek menšej, drobnej postavy (s kladným expresívnym odtienkom): *Ten
drobný človek vo veste a s briadkou, ten čulý človečik.* [Štefan Žáry]; *Na útvare bezpečnosti práce
sa malý pohyblivý človečik Romana opýta, či bol na vojenčine. Keď prisvedčí, človečik povie: Tak
to je jasné!* [Anton Baláž]; *Dr. Moskovitz, človečik malej postavy, hral sa na maďarského džent-
ríka, nosil kotletky.* [Ján Kalina]; *Pri ňom stála lavica otočená tak, aby muž, ktorý na nej sedel,
mal výhľad na pokojnú riekú, od brehov porastenú ľadovou čipkou. Bol to drobný človečik, zhr-
bený nad knihou.* [Alexandra Pavelková]; *Donedávna zašiel vždy najprv do suterénu za starým
škólnikom s jedinečným menom Bonifác Pongrác. Vypili po dve deci červeného vína a Pongrác,
nízky, chudý človečik s popolavou tvárou, hovorieval, ako strašne dávno v škole pôsobí.* [Ladislav
Ballek]; *O chvíľu sa vo dverách objavil malý človečik s dobráckou tvárou, zdvorilo sa usmieval,
všetky zdravil.* [Viera Švenková]; *Predo mnou stál nízky človečik s úzkymi fúzikmi, v bielom
plášti, podľa všetkého lekár.* [Milan Zelinka]; *Keď ma pristihol vycivený človečik, zatváril som sa
previnile.* [Štefan Žáry]; *Sadol som si za prázdny stôl. O chvíľu si prisadol akýsi vetčný človečik
a rozvravel sa o svojich ťažkostiach.* [Karin Lászlóvá]

Kvalitatívne deminutíva

e) deminutívne formy s pozitívnym expresívnym odtienkom: *Tu predsa robí pán
Sluka! „Ste na bratislavskej radnici,“ prikývol vrátnik. „Ale my tu nijakého Sluku nemáme a ja*

to viem, vážený, pretože tu poznám každého **človiečika**. [Luboš Jurík]; Obyčajný a nenápadný **človiečik**, akých je v našej krásnej vlasti viac než dosť. [Ján Lenčo]; Prečo sme my ľudia takí hlúpi **tvorčekovia**? Prečo zakaždým, keď urobíme nejakú hlúposť, povieme, že sa musíme učiť na svojich chybách? [www.birdz.sk]; Domáca pani Jablonická bola prísna, ale dobráčka **osôbka** v stále naškrobenej, vyžehlenej zástere: pripomínala mu starostlivú, pracovitú a vždy trochu ustráchanú matku. [Luboš Jurík]; Kamarátka našej mamy Elišky. Učiteľka nemčiny. A čo ešte? Suseda z druhej strany ulice. Pozoruhodná **osôbka**. Drobná a živá. Veselá. [Dušan Dušek]; Už je z najhoršieho vonku, vysvetľovala Mariena, najinformovanejšia **osôbka** nielen na pošte, ale v celom meste. [Viera Švenková]

f) deminutívne formy s nevyhraneným expresívnym odtienkom (nenápadnosť, bezvýznamnosť, nepatrnosť): Vžil som sa do kolobehu školy, všetko som robil podľa najlepšieho vedomia a svedomia, za ten úbohý profesorský platík. Učil som, tešil sa na prázdniny a na postup, takým skromným a utiahnutým **človiečikom** som bol. [Ján Lenčo]; Kameník by veru nikdy nebol povedal, že on, celkom nenápadný a bezvýznamný **človiečik**, sa zrazu stane stredobodom záujmu. [Ján Lenčo]; Druhý z mechanikov, Majko Gnip, nepatrný, ničím nezaujímavý **človiečik** s prelomeným nosom, bujnou čiernou hrivou a krátkymi fúzikmi, trochu pripomínajúci profesionálneho šmelinára. [Milan Zelinka]; Predložte doklady, povie ti nepatrný **človiečik**. [Stanislav Rakús]; Z tých lepších vyrástli zaslúžilí a národní umelci, laureáti a iné vážené **osôbky** a osobnosti v kultúre, umení a literatúre. [Ladislav Ťažký]; Fantasta, apoštol, vierozvest, fanatik typu Krista či Kalvína, ochotný pre svoju konfesiю podstúpiť aj krížovú cestu, inak vlastne smutná a neduživá ľudská **bytôstka**. [Ladislav Ballek]; A teraz, čím nahradíte strach ? Ničím! **Občiankovia** sa prestali báť. A to je zle. [Literárny týždenník 1998]; Sanatórium. Tíš. Kam teraz, **občianko**? Mreže. Na okne mreže. [Peter Gregor]

g) malá rozprávková bytosť s pozitívnym expresívnym odtienkom: Uvidela čudesného **človiečika**, ktorý jej siahla asi po pás. [Michal Jedinák]; Vytiahol sa z neho **človiečik** veľkosti škriatka a spustil: „Konečne si tu, Halucinka! “Bolo to veľmi komické, pretože trpaslík bol ako vyrezaný z dreva. [Daniel Hevier]; Tu zazrie, ako sa z kričká vymotáva maličký **človiečik** s vysokou červenou čapôčkou. Na nose mal okuliare a bradu takú dlhú, že sa mu až pomedzi nohy plietla. V jednej ruke držal lampášik a v druhej maličké kladivko. [Anton Habovštiak]; Škriatkovia sú asi meter vysokí štúpli **tvorčekovia** s veľkou záľubou v šperkoch. [www.dejnymagie.estranky.sk]

7.1.1. Kontaktovosť

Niektoré deminutíva tejto skupiny (už s rodovou diferenciáciou) sa využívajú aj ako prostriedok nadviazania kontaktu obyčajne vo vzťahu ku klientovi, pri oslovení neznámej osoby:

p á n k o , p a n i č k a , s l e č i n k a , s ú d r u ž e n k o

Mladý **pánko**, nech si kúpia mladú mrkvičku alebo med. Huby, krásne žlté kuriatka, dubáčky dnes ráno nazbierané. Alebo medovníky, kúpia si, mladý **pánko**, zanesú domov. [Ladislav Ťažký]; Ujko inštalatér si práve vešal na konár kapsu a driapal sa na starú ohnutú vrbu ...Vari som zašuchotal haluzou, lebo ma zbadať a oslovil: „Tak čo, **pánko**, spokojný s mojou robotou?“ [Štefan Žáry]; Pristavil ma hlas predavačky: „Mladý **pánko**, kúpia si broskyne, sú zrelé, mäkké a voňavé“. [Peter Jaroš]; „Kúpte, **pánko**, detičkám marhule! Sú zrelé ako slniečka“, ponúka staručká bab-

ka vo veľkej kvetovanej šatke. [Jana Šimulčíková]; Mladý **pánko**, dajú ruku, povedala Cigánka. Vyvešším im. [Pavel Vilikovský]; Prútené košíky! Mladá **panička**, nepotrebuje košíček? – Nie, nie, – premáha sa. [Vincent Šikula]; Zakričal na ňu hlasnejšie, ako bolo treba. – Počkajte, **panička**! Zavolám vrátnika, donesie kľúče! [Ján Čomaj]; „Dovolite, **slečinka**?“ riekol Matej Bak malej blondínke. [Milan Zelinka]; Z búdky na strážnici vyšiel maličký dedo Matúš a úctivo sa jej opýtal: Hľadáte niekoho, **slečinka**? [Anton Baláž]; Pôjdeš s nami, **súdruženko**, si zatknutý! [Východoslovenské noviny Korzár 2001]; Nesmiete nás okašať, **súdruženko**! [Peter Karvaš]

7.2. Deminutívne tvary pomenovaní osôb podľa charakteristických vlastností, znakov

Základové slová, od ktorých sú tieto deminutíva odvodené, patria väčšinou medzi príznakovú expresívnu lexiku a sú charakteristické najmä pre hovorenú reč. Expresívny príznak si zachováva aj utvorený derivát, napr. *babroško*, *bachráčik*, *brucháčik*, *bucloško*, *červenáčik*, *dlhánik*, *frňukáčik*; expresívny odtienok nadobúdajú zdrobnené pomenovania od nepríznakových slov, napr. *belánik*, *blondiačik*, alebo hovorových pomenovaní, napr. *beťárik*. Používajú sa najmä pri komunikácii s deťmi a o deťoch, pomenúvajú malé deti s ich charakteristickou vlastnosťou, vyskytujú sa často aj v internetovej komunikácii ako prezývky; sú to zdrobneniny s pozitívnym expresívnym odtienkom. Táto skupina je stále produktívna, mnohé deminutíva nie sú zatiaľ lexikograficky zachytené, napr. *bifloško*, *darmožráčik*, *dementík*, *dudroško*, *frfloško*, *gaunerko*, *gebroško*. Ak tieto zdrobneniny pomenúvajú dospelého človeka, nositeľa aj negatívnych vlastností, dochádza často (ale nie vždy) k eufemizácii, oslabovaniu a zjemňovaniu tohto príznaku. Tieto expresívne deminutíva plnia funkciu eufemizmov. Expresívne slová charakterizujúce osoby, ktoré pomenúvajú, majú všeobecný rodový význam a zvyčajne len podobu mužského rodu:

blondiačik, *dlhánik*, *drzánik*, *ciciačik*, *blondínočka*
deminutíva pomenúvajúce deti s kladným expresívnym odtienkom: *Prisnilo sa mi, že budem mať synčeka. Rozkošného blondiačika s modrými očami.* [Šarm 2007]; *Osemročnému blondiačikovi* Vilkovi z Nitry želá veľa lásky sestra Lenka. [Sme 1995]; *Koľkokrát som zúrivo chodila po sídlisku a pýtala sa: Nevideli ste malého blondiačika na trojkolke?* [Nota Bene 2007]; *Prvý sa osmelil štúply blondiačik a čítal svoj text zvučným, rezkým hlasom. (stredoškólak)* [Peter Jaroš]; *Tak nas Lukasko sa narodil sice koncom júna, ale je z neho riadny dlhanik, teraz ako 6-mesacny ma 71 cm.* [www.modrykonik.sk/forum]; *Ty si to len zapisuj... a keď pôjde drzánik do škôlky vydáš knihu.* [www.modrykonik.sk/forum]; *Leží v kolíske, sám sa hrá, prepletá prstekom, napína sa ako struna, smeje sa, kričí na svoj vlastný hlas. Ciciačik.* [Ladislav Ťažký]; *Nikdy nezabudnem na jednu štvorročnú blondínku. Operácia prebehla hladko, ale dievčatko nám zomrelo.* [Práca 1999]

darebáčik, *brucháčik*, *bonzáčik*

zjemňujúci alebo žartovný odtienok negatívneho expresívneho základového slova: *A ja som vlastne voči mužom ako takým zaujatá nikdy nebola, len voči tomu jednému darebáčikovi, čo ma kedysi opantol, zvedol a zlomil mi srdce.* [www.bratislavcanka.sk]; *Jeho ctihodnosť [sudca] sa však nad darebáčikom predsa len chcela zľutovať, a tak mu blahosklonne dala poslednú šancu.* [Sme 1995]; *Až neskôr, keď začal potajomky piť, zistil, akú brečku im podával ten*

brucháčik s fúzmi na spôsob Henriho Rouseaua. [Ján Johanides]; *Môžete mi prosím povedať resp. poradiť, v akých platových tarifikách sa pohybujú mzdári? Budte taký malý **bonzáčikovia** a povedzte mi, aké máte platy a koľko spracovávajúte miezd.* [www.porada.sk]; *Meníš sa na **bonzáčika** bez rozumu.* [bratislava.sme.sk/diskusie];

f l a n d r i č k a

expresívna deminutívna podoba zjemňuje, oslabuje tabuizovaný hrubý výraz **fľandra**: *Ale aj tak z nej v tom dáma nebude, len dámička a potom už len **fľandrička**.* [bratislava.sme.sk]

f i f l e n k a

Deminutívum **fiflenka** utvorené od expresívneho pejoratívneho slova **fiflena** si zachováva negatívny pohľadavý, znevažujúci odtienok: *Pozri – ten chvostík; na takúto lokne **fiflenka** môže chytiť partiu.* [Jana Kantorová-Báliková]; *Dokonca namachlená **fiflenka** ešte od neho žiada, aby jej písal rôzne prejavy.* [Ján Lenčo]; *Namiesto mňa zobrali nejakú mladú **fiflenku**.* [forum.rodinka.sk/]; *Mozno sa uvedomi aj ta **fiflenka** a nakoniec tvoj muz ostane sam.* [forum.rodinka.sk]

7.3. Substantíva (takmer výlučne mužského rodu) patriace medzi **činiteľské a konateľské mená**, označujúce profesie, funkcie, vedecké tituly, tvoria samostatnú skupinu osobných deminutív. Ženské deminutívne podoby sú zriedkavejšie. Deminutíva tejto skupiny môžu označovať nedospelé osoby, deti, ktoré v minulosti vykonávali špecializovanú pracovnú činnosť, napr. **drotárík, gondášik, husiarik, kraviarik, pastierik**, alebo deti venujúce sa nejakej pracovnej činnosti napodobňovaním, napr. **kucháročka, slúžtička**, alebo v špeciálnej komunikačnej situácii: **naši zákazníciovia**.

*V nálade, v ktorej som sa ocitol, nezaprotestoval som napokon ani proti dávnej detskej predstave, teda ako ten **husiarik** Maťo dvíhal som sa na labuti v krdli nad oblaky.* [Ladislav Ballek]; *Dobrodružstvá malého **pastierika**, ktorý so svojimi kamarátmi pasie ovce neďaleko Betlehema.* [Sme 1995]; *V pitvore mu vliezol pod nohy malý **kraviarik** Mišo.* [Janko Jesenský 1919/vydanie 2005]

Viacvýznamovosť deminutíva **kucháročka** s prítomnosťou i absenciou príznaku zmenšenia: *naša **kucháročka** (fotografia dievčatka pri varení)* [www.mimisvet.sk/rodinne_fotografie]; *detská kuchynka s riadikmi pre vašu malú kucháročku* [www.mimiauukcie.sk]; *Ahojte milé AM, nevedeli by ste mi niektorá šikovná **kucháročka** alebo šikovná „surfovačka“ na internete poradiť recept na originál švédsku mandľovú tortu?* [www.artmama.sk]; *Naše cukrárky a **kucháročky**, ale aj všetkých klientov zariadenia, prišla pozdraviť folklórna spevácka skupina (Naši klienti – z Domu dôchodcov spolu s výchovnými a sociálnymi pracovníkmi sa rozhodli, že si okrem prípravy tradičnej výzdoby celého zariadenia, sami upečú aj klasické vianočné pečivo.)* [http://www.ddadsstv.sk/vianoce-pre-dverami.html]

Použitie deminutívnej podoby na označenie dospelé osoby vytvára napätie: zdobením sa poukazuje na malosť a z toho vyplývajúcu nedôležitosť, nevážnosť, t. j. ide o postoj výrazne expresívno-negatívny, ironický, po-

smešný, pohŕdavý, odmietavý. Schopnosť slovanských jazykov signalizovať iróniu nielen intonáciou, kontextom, situačne, ale aj pomocou slovotvorného prostriedku (deminutivizáciou) konštatoval M. Sarnowski (1991); porovnaj v poľštine *docencik*, *dyrektor*, *profesor*, v ruštine *уаpek*; v češtine *inženýrek*, *oficír*. Podobne sa prikláňa k názoru o lexikalizácii ironického odtienka K. Buzássyová (2008). V prvom zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka (A – G) sú označované ako ironizmy expresívne deminutíva (podľa M. Sarnowského kvázideminutíva), napr. *advokátik*, *asistentík*, *ašpirantík*, *cárik*, *docentík*, *doktorík*, *farníček*, a pejoratívne expresíva *cézarik*, *básniček* (a zatiaľ nezachytené deminutívne tvary, napr. *amatéri*, *byrokratík*, *demokratík*). Slovenský jazykový materiál však ukazuje, že ide o stylistickú polysémickosť uvedených expresívnych deminutív. Popri negatívnom, zhoršujúcom odtienku môžu tieto deminutívne tvary vyjadrovať aj kladný, melioratívny expresívny odtienok, označujúci niekoho milého, blízkeho. Niektoré zahraničné lexikografické analýzy spracovania deminutív ukazujú, že ironický odtienok je charakteristický pre deminutívne tvary pomenovaní prestížnych povolání, funkcií, kým iné, neutrálne pomenovania z hľadiska dôležitosti, môžu mať celú škálu odtienkov od kladného po záporný, zhoršujúci.

farárík / farárko, direktorík / direktorko, diktátorík / diktátorko, generálik / generálko, úradníček, asistentík, funkcionárik

škála negatívnych expresívnych odtienkov neúcty, posmechu, bezvýznamnosti, priemernosti: „**Farárík!**“ zašepkala zlostne Líška. [Ladislav Ťažký]; *Neznášam, aby mi voľáky farárko predpisoval, čo mám robiť.* [Anton Hlinka]; **Farárko** by nemal strašiť, ale ovečkám aj všetko správne vysvetliť. [Anton Baláž]; *Táraš, farárko, rozhodol sa po chvíli a znovu pridal do kroku.* [Štefan Huslica]; *Čože sa už môže farárko miešať do vedy?* [Plus 7 dní 2007]; *Predtým to bol len direktorko firmy monopolnej ale na kratkom obojku z OV KSS. Dnes tazky multimiliardar a majiteľ tej fabriky.* [auto.sme.sk/diskusie]; *Ten direktorík, ktorý rozširoval informácie o viacmiliardovej investícii, aby ju potom s kamenným ksichtom poprel?* [http://knihy.sme.sk/diskusie]; *Určite sa nájde zopár stoviek miliónikov pre oddaného a poslušného direktoríka.* [forum.zoznam.sk/t/]; *Trochu to pripomína de Gaulleho postoj, keď ako nevýznamný generálik vyzval z Londýna Francúzov, aby proti Nemcom bojovali ďalej.* [InZine 2002]; *Vystupňuje sa to až natoľko, že milý generálko s veľkou radosťou spustí tretiu svetovú.* [ekonomika.sme.sk/diskusie]; *Rovnaký diktátoriko na druhom konci sveta.* [www.prave-spektrum.sk]; *Získa povesť najkrutejšieho vládcu a okresného diktátoríka.* [Ladislav Ťažký]; *Je hlavne bezvýznamný. Je úradníčkom kdesi na ministerstve financií.* [InZine 1999]; *Vari má z toho nejaké výhody, on, bezvýznamný asistentík réžie.* [Dušan Mitana]; *A z kolónie veľmi dobre vedela, ako skončili dievčatá, ktoré podľahli takému študentíkovi či mladému dôstojníčkovi.* [bratislava.sme.sk]; *Podchvilou bola nejaká schôdza alebo nejaké školenie, na ktoré zavše prišiel aj nejaký školiteľ či inšpektor alebo nejaký okresný či krajský funkcionár alebo funkcionárik z mesta.* [Vincent Šikula]

melioratívny expresívny odtienok: **Farárík** môj drahý ! To nám nemôžeš spraviť. [Ján Johanides]; *Predstavil mi ho ako „môjho zlatého pána farárika z tej leopoldovskej diery“.* [Ján

Johanides]; *Vtedy sme mali spolu s farárom a deťmi debatu o sile modlitieb.* [SNK – blog]; *Di-
rektorko sa prstami dotkne čela (je to sympatický starček).* [Peter Karvaš]; *A z kolónie veľmi dobre
vedela, ako skončili dievčatá, ktoré podľahli takému študentíkovi či mladému dôstojníčkovi.*
[bratislava.sme.sk]

7.4. Hypokoristické osobné deminutíva

Osobné deminutíva, obmeny neutrálnych pomenovaní (najmä rodinných príslušníkov) v domácom, rodinnom prostredí, ale i v neoficiálnej priateľskej komunikácii, napr. *dcérenka, babka, bratanček, dedko*, sa tradične v slovenskej lexicológii zaraďujú medzi hypokoristiká (Letz, 1934/35). Majú pozitívny expresívny príznak milého, blízkeho, dôverného a v lexikografickom spracovaní sa vyčleňujú spomedzi kladných expresívnych zdrobnení ako hypokoristické slová. Kritériá na vymedzovanie hypokoristických pomenovaní sú dosť vážne: osobné deminutíva sú vždy obmenou oficiálnych pomenovaní, sú typické pre neformálne, priateľské prostredie a väčšina z nich má kladný citový význam. Bude treba presnejšie vymedziť hranice medzi deminutívnymi podobami s kladným expresívnym zafarbením a hypokoristikami – špecifickým podsystémom pomenovaní expresívnej lexiky. Identifikácia (primárnych i sekundárnych) expresívnych zdrobnení alebo hypokoristík v slovníkoch nie je jednoznačná, napr. *dcérka, dcérenka, dcéruška; bratranček*. Deminutívna podoba *kolegynka* má celú škálu odtienkov expresivity vrátane „hypokoristickosti“, ktorá má však skôr adherentný charakter:

Moje dve kolegynky receptné, ktoré mám veľmi rada, lebo sú veľmi zlaté, mi po odchode môjho kolegu zakladali schránku. [SME blog 2005]; *Môžete mi, vážená kolegynka, povedať, načo vám bude diéta?* [Bystrík Šikula]; *Z hráčskeho brlohu, kávičkovania, zabávania koketných kolegyniek a všeobecnej záhaľky ma vytrhla služobná cesta do Mostu.* [NS]; *Voláko často sa prevážaš s tou kolegynkou na aute po poli.* [Anton Baláž]

Hypokoristiká nie sú identické s detskou lexikou, hoci najviac sa tieto jazykové prostriedky využívajú v detskom prostredí, ale typické sú aj pre komunikačnú sféru ženskej populácie.

Deminutívne podoby úradných, oficiálnych i domácich podôb rodných mien sa tiež zaraďujú medzi hypokoristickú lexiku, hoci v slovníkoch sa touto kategóriou neoznačujú:

Alžbeta -y ž.; Alžbetka, -y; Beta, -y; Betka -y; Betulienka, -y; Betuša -e; Betuška -y; Beti (niekedy písané i Bety) neskl. (neslov.) (Slovník slovenského jazyka. A – K, 1959);

Alžbeta -ty -biet ž. <hebr.> ▷ ženské rodné (krstné) meno ▷ dom. **Beta** Bety Biet, **Betuša** -še -š; zdrob. **Alžbetka, Betka** -ky -tiek, **Betuška** -ky -šiek, **Betulienka** -ky -nok (Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G, 2006)

7.5. Deminutívne podoby etnoným, obyvatelských mien, príslušníkov rás

Pomenovania príslušníkov národov, etnických skupín, kmeňov tvoriace prechodnú skupinu medzi apelatívami a propriami a označované aj ako nepravé propriá alebo skupinové antroponymá sa v slovníkových dielach uvádzajú len výberovo a spracúvajú obmedzene. Osobitne deminutívne deriváty neuvádza ani M. Ološtiak (2008) v rozsiahlej štúdii o motivačných možnostiach proprií. Ak však skúmame súčasný jazyk a berieme do úvahy prístupné jazykové zdroje: Slovenský národný korpus prevažne zeditovaných textov a živý jazyk v elektronickom prostredí internetovej komunikácie, vidíme, že deminutívna deetnonymná lexika nie je celkom okrajovým javom. Deetnonymné deminutíva sú v súčasnej slovenčine zastúpené omnoho bohatšie. Sú to hovorové jazykové prostriedky, typické pre diskusie a rozhovory na internete alebo pre publicistické texty, napr. *Dvojročný Japonec prežil dvadsaťmetrový pád. Japonček vypadol z okna spálne na siedmom poschodí* [SME 1997]. Utvorenie a fungovanie deminutív tejto skupiny samozrejme najviac ovplyvňuje kontakt s príslušníkmi iných etníc, ich význam a dôležitosť pre používateľov jazyka. Existujúce deetnonymné deminutíva predstavujú celý vejár kvalitatívno-quantitatívnych vzťahov, podobne ako je to pri apelatívnych pomenovaniach. Tradične sú vo výkladových slovníkoch slovenčiny spracované len deminutíva *Cigánik, Cigánočka, Židko, Židáček, Židovička*. Z deminutívnych pomenovaní príslušníkov jednotlivých rás len podoba *černoško, černoštek*.

Analýza ukázala, že deetnonymné deminutíva takmer kopírujú významovú štruktúru, významové odtienky apelatív:

Francúzik, Francúzoka

Kvantitatívno-kvalitatívne deminutíva

Časník je taký malý Francúzik, ale guráž pýtať za bagetu so šalátom a Perriérom takmer 15 euro mu nechýba. [SME blog 2005]; *Viete si predstaviť. Zvolen, a ranený Francúzik, čo mu ešte ani len fúzy nerastú.* [B. Chňoupek]; *V Belehrade sa mi neskôr do cesty priplietli dvaja vyplašení 17roční Francúzikovia.* [pabelito.blogspot.com]; *Lebo Lizzy, tá malá Francúzoka, tá typická petite femme* [www.abc-knihy.sk]

Kvalitatívne deminutíva s kladnou expresivitou

Pamätáte Flauberta - Citová výchova? Bodaj by aj nie. Tento Francúzik s najpôvabnejšou rečou sakramentsky dobre vedel: čím je spisovateľ dvojznačnejší, tým lepšie. [SNK NS]; *Namiesto hodiny a pol sa na pódiu Francúzikovia držali asi o 15 minút dlhšie. Zimomriavky na chrbte sa ma držali počas celého koncertu.* [bikepunxtripper.com]; *Ináč, ja mám, na rozdiel od frankofóba Krivošťa, Francúzikov rád.* [archiv.station.zoznam.sk/station/komentare]; *dať telefónne číslo vychudnutému vysokému Francúzikovi* [modrovichova.blog.sme.sk/c]; *Toalety, francúzsky koňak, básnici, samé duchovno, krevety, generáli, ustrice, Francúzocky v priesvitných šatách* [www.noveslovo.sk/archiv/2001-43/okulture.asp]

Niektoré deminutívne podoby majú oporu aj v databáze priezvisk, napr. *Maďarko, Maďarík, Poliačik, Srbík, Chorvátik, Talianik, Talianko, Španielik,*

Španielko, Švédik, Nórik, Fínik, a časté sú najmä v diskusných športových fórach. Popri etnonymách sa tvoria zdrobenené podoby od obyvateľských mien – pomenovaní kontinentov, iných väčších alebo známych toponymických objektov, čo v dnešnom globalizovanom svete neprekvapuje, napr. *Američanko, Európanček, Aziatik, Afričanko, Eskimáčik, Arabko*.

Výskyt deetnonymných deminutív nie je zriedkavý, aj keď nie je výrazne frekventovaný. Kvôli neštandardnému alebo nesystémovému tvoreniu sa často z analýz vylučujú (Doležalová 2008); porovnaj *používať viac rozumu, srdce, a potom silu, tak ako to po veľa rokov robia bratia Češkovia* [ms.hokej.sk/spravy]; *Tak nám češkovia prehrali. Niektorí oslavujú, niektorí plačú. Ako ste na tom vy?* [oliwa.lamky.sk]. Bude treba uvažovať nad tým, či na základe ustálenosti, štandardnej frekvencie nezaradiť niektoré deetnonymné deminutíva do slovníkových diel.

8. V slovenskej lexikografickej praxi sa deminutíva spravidla spracúvajú hniezdovaním (ak nemajú aj ďalší nociónálny lexikalizovaný význam). Označenie *zdrob.* uvedené pri deminutívnom prihniedzovanom deriváte signalizuje v prvom rade slovtvorný význam slova a možno ho chápať ako skrátenú výkladovú perifrázu: *zdrob.* = *zdrobenina k základovému slovu*. Súčasne však môže uvedená skratka znamenať, že osobné deminutívum má vecný zmenšený význam (nesie znak malosti alebo nedospelosti). Analýza deminutívnej lexickej ukazuje, že osobné deminutíva môžu vyjadrovať niekoľko významových odtienkov (samostatných významov) a uvedený spôsob zápisu nie je úplný ani celkom jednoznačný. V lexikografickej praxi sa v minulosti neprijal návrh neuvádzať označenie *zdrob.*, iba *expr.* pri tých odvodených lexémach, ktoré nemajú vecný význam zmenšenia (formálne zdrobeniny, expresíva) a iba formálne derivačne (signalizovanie pomocou *k*-zložky) patria do množiny deminutív (Hayeková, 1956, 1957; Šalingová, 1955). Označovanie skratkou *zdrob.* sa zachovalo pri všetkých deminutívnych derivátoch s výnimkou hypokoristík. Všetky osobné deminutíva patria medzi expresíva; rozličné sú iba stupne expresivity a ich štandardné označenie by malo byť *zdrob. expr.* Tradične sa dopĺňa informácia o expresivite ironickej alebo pejoratívnej; melioratívna, kladná expresivita sa osobitne nešpecifikuje. Odlíšeniu jednotlivých odtienkov, významov zdrobeniny napomôže dôslednejšie využívanie špecifikačných doplnujúcich spresnení výkladovej perifrázy, napr. *zdrob. al. expr.* (napr. dievčatko – malé; dospelá žena); *zdrob. al. hypok.* (napr. bratranček). Lexikografickou úlohou zostáva presnejšie opísanie protichodných expresívnych odtienkov. Ak sa dnes využívajú spresňujúce perifrázy typu *zdrob.*, často *iron.*; *zdrob.*, často *pejor.*; *zdrob. expr.*, obyč. *iron.* (porov. *asistentík, barónik, fešáček*), prospešné by bolo pravidelne naznačovať údaje o pozitívnej expresivite *hypok. al. iron.*; *žart. al. iron.* (*farárko, grófik*), prípadne použiť kvalifikátor označujúci pozitívnu, milú, láskavú expresivitu (v ruštine *ласкательное*).

Z hľadiska štylistickej príslušnosti väčšina osobných deminutív patrí medzi jazykové prostriedky hovorového štýlu, táto charakteristika sa však neuvádza.

Pri mnohých deminutívach sa častým používaním stráca expresívne zafarbenie alebo sa prehodnocuje: ako ironické dnes nehodnotíme deminutíva *hlu-páčik*, *teliatko*, *chlapík*; ako pejoratívne nevnímame slová *maznáčik*, *bach-ráčik*. O produktivnosti tvorenia osobných deminutív svedčia aj expresívne deminutíva utvorené od neologizmov, napr. *gejkovia*, *bezdomovčekovia*.

Deminutívne podoby sú charakteristické pre publicistiku a hovorové texty, v ktorých sa môže využívať ich formálna nápadnosť. V súčasnosti je bohatým zdrojom na skúmanie súčasného hovorového jazyka internetová komunikácia, najmä blogy, diskusie a chaty, v ktorých sú časté postojové vyjadrenia. Nová komunikačná sféra je bežne dostupná skúmaniu na rozdiel od skutočného hovorového prejavu, s ktorým ju spája polooficiálnosť/neoficiálnosť a osobitá súkromnosť textových textov (Findra, 2009). Používanie deminutív v dnešnej dobe narastá, objavujú sa aj v oficiálnom, verejnom prostredí a objavujú sa názory o ich nadužívaní, hovorí sa o infantilizácii reči.

9. V našom príspevku sme sa pokúsili ukázať, že deminutívne pomenovania osôb tvoria zložitú špecifickú podskupinu lexikálnych derivátov s osobitými znakmi a zložitými vzťahmi medzi slovotvorným, vecným kvantitatívnym a expresívnym kvalitatívnym významom. Pre lexikografiu je dôležité tieto vzťahy poznať a primeraným spôsobom ich v slovníku opísať.

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, Ľubica: O deminutívnej lexike v Slovníku súčasného slovenského jazyka. In: Bulharská a slovenská lexikografia v zjednotenej Európe. Zborník z medzinárodnej konferencie venovanej pamiatke prof. Vesya Kiuvlievovej-Mišajkovovej, DrSc., konanej 28. mája 2008 v Bratislave v Bulharskom kultúrnom inštitúte. Ed. M. Košková. Bratislava: Slavistický ústav J. Stanislava 2009, s. 142 – 151.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: Lexikografie v kontextu informačnej spoločnosti. Ed. A. Rangelova – A. Jarošová. Praha: Ústav pro jazyk český 2008, s. 113 – 122.

ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINAŘOVÁ, Eva: Současná stylistika. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008. 382 s.

DOLEŽALOVÁ, Nina: Deminutiva a deminutivní řady v současné češtině (na materiálu ČNK). Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka 2008. 64 s.

ĐURČO, Peter a kol.: Databáza vlastných mien a názvov lokalít na Slovensku. Podklady k projektu: Copernicus Programme, project COP-58: ONOMASTICA-COPERNICUS DATABASE. CD ROM. Paris: ELRA – 1998

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOŠÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Tretie, upravené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.

FINDRA, Ján: Elektronická komunikačná sféra a jazyk internetovej komunikácie. In: Kultúra slova, 2009, roč. 43, č. 1, s. 11 – 18.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HAYEKOVÁ, Matilda: Deminutíva v slovníku, ich štylistické označenie a využitie. In: Slovenská reč, 1956, roč. 11, č. 1 – 2, s. 76 – 79.

HAYEKOVÁ, Matilda: Ešte o formálnych zdrobneninách. In: Slovenská reč, 1957, roč. 12, č. 6, s. 359 – 363.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Východiská a zásady spracovania slovníka. In: Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006, s. 13 – 47.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 986 s.

LETZ, Belo: Hypokoristiká. In: Slovenská reč, 1934/35, roč. 3, č. 5, s. 163 – 168.

NEKULA, Marek: Deminutiva a zdvojitost. In: Čeština – univerzália a špecifika. Sborník 5. mezinárodního setkání bohemistů v Brně 13. – 15. 11. 2003. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004, č. 5, s. 110 – 119.

NĚMEC, Igor: Slovo tvorný význam a expresivita. In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 2, s. 116 – 121.

NEŠČIMENKO, Galina P.: Očerak deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka (konec XIII – seredina XX vv.). Praha: Academia 1980. 327 s.

OLOŠTIAK, Martin: Proprium ako slovo tvorný motivant (rozšírená verzia). In: Slovenská reč, 2007, roč. 72, č. 6, s. 321 – 343.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980.

PANEVOVÁ, Jarmila – KLÍMOVÁ, Jana: Deminutívni substantíva v Českém národním korpusu a jejich automatické zpracování. In: Člověk a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 296 – 306.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Vnútroslovná antonymia. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 213 – 219.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Sémantická analýza slovies s príznakmi deminutívnosti. In: Jazykovedné štúdie. 16. Bratislava: Veda 1981, s. 221 – 223.

SARNOWSKI, Michał: Deminutivum jako znak ironii. In: Język a kultura. Tom 3. Wartości w języku i tekście. Red. Jadwiga Puzynina i Janusz Anusiewicz. Wrocław 1991, s. 41 – 49.

Slovenský národný korpus – prim-4.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1133 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Tretie, nezmenené vydanie. Bratislava: Veda 2004.

ŠALINGOVÁ, Mária: K štylistickej charakteristike slov v normatívnom slovníku. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 1, s. 44 – 49.

ŠIMANDL, Josef: Korpus jako (jediný) zdroj? In: Čeština – Univerzália a špecifika 5. Sborník z konferencie v Brně 13. – 15. 11. 2003. Ed. Hladká, Z. – Karlík, P. Praha: Lidové noviny 2004, s. 50 – 57.

ZIMA, Jaroslav: Expresivita slova v súčasnej češtině. Studie lexikologická a stylistická. Praha: Nakladatelství Československé akademie vied 1961. 139 s.

PERSONAL DIMINUTIVES: THE SPECIFIC POLYSEMY AND ITS LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION

Key words: personal diminutives, polysemy, word-formative, factographic and expressive meanings, lexicographical description

The article deals with personal diminutives, derivatives derived from nouns of persons. It analyzes the specific semantic structure of these naming units. The extensive linguistic material of personal diminutives divided into several lexical-semantic groups represents the varied character of the relationships of the word-formative, factographic and expressive meanings. It points out the specific features of the polysemy of personal diminutives on the lexical and the stylistic levels. Further on it indicates the ways and possibilities of the lexicographical description of this group of diminutives.

Eufemizmy w wybranych słownikach języka polskiego i języka słowackiego

MARIOLA SZYMCZAK-ROZLACH

Nasze rozważania oscylują wokół zagadnień leksykologicznych i leksyko-graficznych, a dotyczą traktowania wyrażen i wyrazów eufemistycznych w wybranych słownikach jednojęzycznych polskich oraz słowackich. Inspiracją do zbadania tej problematyki stała się niewątpliwie publikacja *Kwalifikowanie eufemizmów przez niektóre współczesne słowniki języka polskiego* (Dąbrowska, 1991), a także brak opracowań słowackich w tym zakresie. Artykuł Anny Dąbrowskiej dotyczy jedynie materiału eufemistycznego polszczyzny w oparciu o *Słownik Doroszewskiego* (1960), *Słownik Języka Polskiego* (Szymczak, 1978) oraz *Słownik frazeologiczny* (Skorupka, 1985).

Opis przedstawionego materiału ma charakter komparatywny, podejmuje problematykę kwalifikowania eufemizmów przez słowniki ogólne i pojęciowe języka polskiego: *Słownik Współczesnego Języka Polskiego* (Dunaj, 1996), *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego* (Dubisz, 2003), *Inny Słownik Języka Polskiego* (Bańko, 2000), *Słownik frazeologiczny języka polskiego* (Skorupka, 1978) oraz słowniki jednojęzyczne tzw. „výkladové” języka słowackiego: *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003), *Slovník súčasného slovenského jazyka*, I. A – G (2006) i *Synonymický slovník slovenčiny* (2000).

Eufemizmy prezentują zjawisko społeczno-kulturowe, niezwykle dynamiczne i zmienne. Dostępne słowniki jednojęzyczne – normatywne nie są w stanie uchwycić tych żywych zjawisk językowych, będących określeniami zastępczymi, a których przyczyny są pozajęzykowe. Z jednej strony eufemizmy współistnieją obok tabu i uzupełniają się wzajemnie, a z drugiej maskują, zasłaniają lub często fałszują rzeczywistość przykrą i nieprzychylną dla człowieka. Mówienie nie wprost lub milczenie jest znacznie łatwiejsze i staje się faktem językowym.

Z uwagi na brak jednoznacznych definicji eufemizmu w słownikach i leksykonach oraz encyklopediach trudno czasem określić, czym kierowano się, stosując w słownikach języka polskiego kwalifikator *euf.* na oznaczenie eufemizmu, natomiast w słownikach języka słowackiego kwalifikator *zjemn.* na oznaczenie interesujących jednostek leksykalnych.

Czym są zatem eufemizmy, w jaki sposób są definiowane i jak są postrzegane w obu prezentowanych językach? Jakie są przyczyny ich występowania w języku oraz jakie miejsce zajmują w wybranych przez nas słownikach jednojęzycznych ogólnych i pojęciowych obu badanych języków? Postaramy się odpowiedzieć na postawione pytania, wskazując tym samym na podobieństwa i różnice w tradycjach leksykografii polskiej i słowackiej.

Kwalifikowanie eufemizmów w Słownikach Języka Polskiego

Zgodnie z definicją zamieszczoną w słowniku *Współczesnego języka...* oraz w *Uniwersalnym słowniku...: eufemizm* „słowo lub zwrot użyte zastępczo w intencji złagodzenia wyrażenia drastycznych, dosadnych lub nieprzyzwoitych“ (860), np.: rozstać się z tym światem zamiast umrzeć. Identyczna definicja funkcjonuje w Słowniku Doroszewskiego, uzupełniona została jedynie informacją, że eufemizm jest „zastąpieniem wyrażenia drażliwego innym mniej drażliwym“. *Mały słownik języka polskiego* (Soból, 1995, 189) dodatkowo zaznacza, iż eufemizm „zastępuje wyrażenie drażliwe delikatniejszym“ – co z kolei przybliży podaną definicję do tej, którą znajdziemy w największych jednojęzycznych słownikach słowackich.

Wszystkie z przedstawionych tu definicji zwracają uwagę przede wszystkim na wyrażenia drażliwe, drastyczne, dosadne, a zatem takie, które dotyczą słownictwa o konotacji negatywnej. W drugiej swojej części podane definicje mają charakter bardzo ogólny, co ma oczywiście swoje konsekwencje w traktowaniu eufemizmów w wybranych słownikach języka polskiego. Notuje się zatem w słownikach jednojęzycznych takie eufemizmy, których przyczyny występowania to (por. Wiślak, 1984, 115 – 129): przyzwoitość, delikatność, skromność oraz dobre wychowanie, np.: *kobieta lekkich obyczajów* ‘ prostytutka’; *choroba dyplomatyczna* ‘symulowanie choroby, by uniknąć wykonywania odpowiedzialności za coś’ *choroba sekretna, francuska, kawalerska* ‘choroba weneryczna, kiła’; *cztery litery* ‘dupa’, o człowieku niezaradnym’. Brak jest eufemizmów związanych z myśleniem magicznym, ze strachem oraz z szeroko rozumianą dyplomacją, czyli omówieniem stosowanym często w polityce, w różnych sytuacjach komunikacyjnych między podwładnym a szefem, jak również chęć przedstawiania mówiącego w jak najlepszym świetle, nie mówiąc już o eufemizmach powodowanych interesem i sprytem mówiącego, takich jak: *poprawa struktury cen, zmiana struktury cen* ‘podwyżka, wzrost cen’ (eufemizmy z czasów PRL); *ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej* ‘eksterminacja Żydów w Europie, zaplanowana przez kierownictwo III Rzeszy i realizowana w krajach przez nią okupowanych’; *nie zawsze uczciwy* ‘często nieuczciwy’; *nie całkiem trzeźwy* ‘pijany’; (wyrażenie) mało parlamentarne ‘ordynarne, nieprzyzwoite’. Wymienione przykłady wyrażenia eufemistycznych pochodzą ze słownika po-

jęciowego – *Słownika Peryfraz czyli wyrażen omownych* (Bańko, 2003) – rządzącego się nieco odmiennymi regułami, niż wskazane słowniki normatywne jednojęzyczne. Słownik peryfraz jest źródłem konwencjonalnych określeń, których przeważnie nie odnajdziemy w innych słownikach ani w encyklopediach. Często odnotowane peryfrazy jednocześnie łągodzą i zdobią, czego wyraźnym przykładem jest: *jesień życia* na określenie starości.

Popularne słowniki: SWJP oraz USJP nie zaznaczają przy tym wyrażeniu kwalifikatora *eufemizm*. Słownik uniwersalny podaje, że *jesień życia* to starszy wiek, schyłek życia, natomiast Słownik Dunaja odnotowuje w wymienionym podhaśle kwalifikator stylistyczny: *‘podniosłe’*, na oznaczenie starości, wkroczenia w jesień życia. W zgromadzeniu dokumentacji przykładowej Słownika, pochodzącej z licznych opracowań historycznych, literackich, książek oraz czasopism niezwykle pomocnym okazał się Korpus Języka Polskiego – komputerowe archiwum tekstów, obejmujące około 66 milionów słów. Jest to również jak zaznacza sam autor: „słownik metafor, które są nie tylko poetyckim ozdobnikiem, figurą stylistyczną, lecz narzędziem poznania i postrzegania świata, myślenia o nim i działania w nim” (Bańko, 2003, 9). Wśród licznych metafor o charakterze eufemizacyjnym, a odnoszących się do leksemu umierania, odchodzenia, możemy wskazać takie, jak: *dokonać żywota, dokonać życia* – przestarzałe eufemistycznie: *odejść z tego świata, odejść na wieki, odejść na zawsze, odejść w zaświaty, zejść z tego świata, zamknąć oczy, zasnąć w Bogu, zasnąć w Panu, spać snem wiecznym*, w znaczeniu: nie żyć, umrzeć – *oddać ducha, oddać ducha Bogu, oddać duszę Bogu*. Wykazane eufemizmy mają charakter podniosły i książkowy, natomiast rodowód przeważnie biblijny.

Zakładamy zatem, za Anną Dąbrowską (por. 1994, 131), że „eufemizmem jest każdy środek zastępczy używany zamiast takiego wyrazu, wyrażenia lub zwrotu, który z różnych względów nie może być wprowadzony do wypowiedzi”. Interesującym jest również *Słownik pojęciowy eufemizmów* Anny Dąbrowskiej (2005). Zebrano w nim wynotowane z tekstów – eufemistyczne ekwiwalenty różnych leksemów, których użycie blokowane jest przez tabu językowe. Są to m.in.: cechy fizyczne człowieka, czynności i stanów fizjologicznych, chorób i śmierci. Autorka wyróżnia aż 17 pól leksykalno-semantycznych wybranych eufemizmów, łącznie z eufemizmami politycznymi (por. Dąbrowska, 2005, 5 – 8). Wymienione słowniki jednojęzyczne Dunaja, Dubisza oraz słownik Bańki dotyczą słownictwa współczesnego. „Obejmują one w miarę możliwości całe słownictwo używane przez wszystkich ludzi – dla których dany język jest językiem rodzimym, żyjących w okresie, w którym dany słownik powstawał. Zatem słownictwo jest w pewnym sensie opisem świata danej społeczności, a słownik można nazwać swoistym przewodnikiem po tym świecie” (Bartmiński, 2001, 601 – 602). Łączenie słownictwa z kulturą stanowi podstawę współczesnej leksykografii polskiej (por. *Inny*

Słownik Języka Polskiego). Koniecznym wydaje się wskazanie na problem obecności kwalifikatorów pragmatycznych w wybranych słownikach, wiążących się z interesującymi nas eufemizmami.

We współczesnych słownikach kwalifikatory przyjmują formę skrótową oznaczeń umieszczonych przed definicją lub przed podhasłem opisującym wyrażenie, bądź zwrot frazeologiczny. Informują do jakiej odmiany stylistycznej należy dana jednostka leksykalna, mogą również mieć funkcję waloryzującą – określającą, które jednostki leksykalne mogą być używane w danym typie kontaktu językowego. W słowniku Dubisza kwalifikator *eufemizm* odnosi się do jednostek tuszujących wartość emocjonalną, będących określeniami zastępczymi wobec innych jednostek, których nadawca nie chce użyć z różnych względów (zwykle) obyczajowych, a których treść chce przekazać, np.: *cholewa* – pot. euf. ‘cholera ‘zupełnie nic’; *desu, dessou* – książk. żart. euf. ‘komplet dziennej bielizny’; *guzik* – pot. euf. ‘zupełnie nic’; *zamykać*: usta się nie zamykają, euf. *buzia się komuś nie zamyka*; *odejść* euf. ‘skończyć życie, umrzeć (umierać)’; *cholera* pot. euf. w znaczeniu: O cholera zaciąłem się przy goleniu; fraz. książk. euf. *kobieta lekkich obyczajów* ‘ prostytutka’. W niektórych wypadkach słownik nie stosuje kwalifikatora *eufemizm*, lecz podaje stosowną informację w egzemplifikacji – w hasle. Tzw. ukryte kwalifikatory spotykamy w niniejszym słowniku, np.: *bania* – *ktoś jest do bani* ‘słowo lub zwrot użyty zastępczo w intencji złagodzenia’; *Córa Koryntu* ‘ prostytutka’. *Uniwersalny słownik* rejestruje przede wszystkim słownictwo drugiej połowy XX i początki XXI wieku, uwzględnia polszczyznę oficjalną jak i potoczną oraz terminologię naukową i techniczną. Stosuje min. kwalifikatory stylistyczne: ekspresywne, a także pragmatyczne, gdzie emocjonalizmy występują w słownictwie nacechowanym nieoficjalnością. Z przytoczonych przykładów wynika, że wymienione i opatrzone kwalifikatorem eufemizmy należą przede wszystkim do stylu potocznego. Nie stosuje się w odniesieniu do niektórych wyrażeń kwalifikatora *wulg.*, np. do określenia *dupa*. Mała liczba eufemizmów w słowniku związana jest z tym, że materiał do słownika oraz egzemplifikacja haseł pochodzą w większości z literatury pięknej, o czym wspomina Anna Dąbrowska (1991, 132). Chętnie określa się eufemizmy jako frazeologizmy, słowa książkowe lub potoczmy.

W słowniku SWJP zrezygnowano z niektórych kwalifikatorów pragmatycznych (np.: żart., obelż., lekceważ) i chronolog. (*hist.*, *dawne*) czyniąc z tego typu informacji składniki definicji, nie opatrzone również kwalifikatorem znaczeń specjalistycznych i terminów, np. *Córa Koryntu* ‘eufemistycznie prostytutka, kobieta lekkich obyczajów’; *dobrze wyglądać* z ironią i eufemistycznie: ‘mieć pokaźną tuszę’; *pewna część ciała*: eufemistycznie: ‘tyłek, siedzenie’, ‘wypiąć na kogoś pewną część ciała’; *odchodzić* eufemistycznie: umierać; Cierpiemy, kiedy odchodzą najbliżsi. Odejść w pełni sił twórczych; *Jak babcię Kocham*

‘naprawdę’, *pot.* żartobliwa formuła przysięgi używanej dla przekonania rozmówcy, że mówi prawdę (zamiast przysięgi: Jak Boga Kocham). Interesującym w tym względzie są Słowniki frazeologiczne, w których stosowna informacja również jest podana w egzemplifikacji hasła, np. *mijać się [rozmiąć się – rozmiąć się] z prawdą* – eufemistycznie ‘kłamać oraz być nieprawdziwym, zmyślnym’, *salon masażu*, eufemistycznie ‘określenie miejsca, w którym świadczone są usługi erotyczno-seksualne’, *Dobrze [świetnie] wyglądać* eufemistycznie zwykle z ironią: ‘mieć pokaźną tuszę’. Słownik 2-tomowy Skorupki odnotowuje niewielką ilość eufemizmów, opatrzonych kwalifikatorem, np.: *bania wulg.* euf. *Do bani* ‘do niczego’; *Bóg* euf. *‘iść, pójść (sobie) z Panem Bogiem* ‘odejść, iść precz’; *buzia* euf. Zamknij, stul buzię! ‘milcz!’; *choroba* wulg. w przekleństwach: ‘choroba wie gdzie, idź do choroby!’; *choroba* nadała, przyniosła! Ty chorobo! (euf. zamiast: *diabeł, cholera*); *chrzan* euf. – *do chrzanu* ‘do niczego’ *pracownik do chrzanu*; *interes* euf. *Wychodzić za swoim interesem* ‘wychodzić dla załatwienia potrzeby naturalnej’; *Jechać* wulg. euf. *jechał go (ją, cię, ich itp.)* pies, sę! ‘niech go diabli wezmą, pal diabli’; *nieprawda* euf. 1. *To n.!* ‘to kłamstwo’ 2. *To n., że...* ‘nie jest prawdziwe, nie jest zgodne z prawdą’.

Słownik frazeologiczny (Skorupka, 1978) odnotowuje przede wszystkim wyzwiska eufemistyczne, charakterystyczne dla odmiany potocznej języka. W potocznych odbija się emocjonalność i antropocentryzm.

Inny Słownik Języka polskiego (Bańko, 2003) rejestruje przede wszystkim słownictwo pochodzące z korpusu języka polskiego, autentyczne przykłady jednostek leksykalnych. Mówiąc językiem leksykografii tradycyjnej, jednostką leksykalną jest każde znaczenie zamieszczonego w tym słowniku wyrazu i każde znaczenie zamieszczonego w nim wyrażenia. Tak rozumianych jednostek leksykalnych jest w tym słowniku około 100 tys. Najbardziej uderzającą cechą tego słownika są definicje: pełnozdaniove, ujmujące definiowaną jednostkę w jej naturalnym kontekście. Kwalifikatory w tym słowniku są podawane w pełnym brzmieniu, tak jak w innych słownikach bywają łączone. Granica między kwalifikatorem a definicją nie zawsze rysuje się wyraźnie w słowniku i jest to cecha zamierzona. Oto przykłady jednostek, w których informacja pragmatyczna zawarta w definicji lub kwalifikatorze odgrywa znaczącą rolę. Są to przykłady stosownie do funkcji pełnionej przez te jednostki. W odniesieniu do wyrażenia o funkcji łagodzącej, tzw. polepszającej: *Mówimy, że ktoś mija się z prawdą*, jeśli kłamie; wyrażenie eufemistyczne: *„obawiam się, że...”* mówimy, kiedy chcemy uprzejmie zaprzeczyć temu, co ktoś powiedział. Wyrażenia *w gruncie rzeczy* używamy, aby podkreślić prawdziwe lub istotne cechy kogoś lub czegoś, które mogą być mało widoczne.

Słowo „*choroba*” jest używane eufemistycznie zamiast słowa „*cholera*”, zwłaszcza w przekleństwach. Jest to użycie potoczne: *Choroba, gdzie on się podziewa? O choroba, znów zapomniałem dokumentów*; *Jesienią życia nazy-*

wamy okres starości człowieka. Słownik Bańki podaje, iż jest to wyrażenie książkowe, a nie eufemizm: Zajęty pracą, domem kobieta niepostrzeżenie wchodzi w *jesień życia*. Podobnie jest z wyrażeniem: 'Córy Koryntu, które ma charakter książkowy, a nazywa się nim: *prostytutki* często ironicznie, w zdaniu: Córy Koryntu zachwalają w gazetach swoje przedziwne usługi (aluzja do greckich heter, z których miasto Korynt słynęło w starożytności).

Kolejnym przykładem, pochodzącym ze słownika jest: *Do chrzanu*, gdzie egzemplifikacja tego wyrażenia jest następująca: mówimy, że jakaś rzecz lub osoba jest niedobra i jesteśmy z niej niezadowoleni. Jest to wyrażenie potoczne: *Dobry człowiek, ale organizator do chrzanu*.

Mirosław Bańko podkreśla, iż „Granica między definicją semantyczną czyli opisem znaczenia a informacją pragmatyczną, czyli opisem takich cech danej jednostki leksykalnej, jak społeczne i sytuacyjne warunki jej użycia oraz cele, którym jej użycie ma służyć nie zawsze są wyraźne” (ISJP, 2000, XXVI).

Podsumowując: w wybranych słownikach jednojęzycznych języka polskiego występują głównie frazeologizmy eufemistyczne związane z uprzejmością i delikatnością, a także przykłady związane z grupą tabu religijnego: *jak babcię kocham, idź do choroby (do cholery, czasami przekleństwa eufemistyczne: do chrzanu)*. Rzadko pojawiają się eufemizmy ze względu na spryt i interes, roztropność i przezorność. Jest to grupa wyrażen eufemistycznych trudnych do uchwycenia, najbardziej zmieniająca się w czasie grupa określeń zastępczych. Jest bardzo wiele wyrażen i zwrotów będących bez wątpienia eufemizmami, chociaż Słownik ich nie określa, lub jeden ze Słowników podaje je jako eufemizmy, a inny natomiast nie, np.: *córa Koryntu* (podaje SWJP, brak eufemizmu w USJP), *mijać się z prawdą* (Słownik frazeologiczny i ISJP).

Kwalifikowanie eufemizmów w Słownikach Języka Słowackiego

Pośród słowackich słowników jednojęzycznych, tzw. „výkladových” – „v ktorých sa vysvetľujú významy slov, a ide o výstižný opis charakteristických znakov a vlastností pomenovaného predmetu, pojmu, vlastnosti, deja. Zachytávajú slovnú zásobu jazyka v istom vývinovom štádiu” (Mistrík, 2002, 245) na uwagę zasługują *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003) oraz *Slovník súčasného slovenského jazyka 1. zväzok A – G* (2006) oraz „nevýkladový“ *Synonymický slovník slovenčiny* (2000). Eufemizmy w prezentowanych słownikach występują w ograniczonej ilości, podobnie jak w słownikach wybranych języka polskiego.

W słowackiej leksykografii nie ma tradycji oznaczania eksplicytnie eufemizmów lub wyrażen eufemistycznych, w odróżnieniu od tradycji leksykograficznej polskiej. Najnowsze badania prowadzone nad Wielkim Słownikiem

Języka Polskiego pokazują, że odchodzi się już od umieszczania kwalifikatora *euf.* w odniesieniu do interesujących jednostek leksykalnych. W leksykografii słowackiej kwalifikatora pragmatycznego *zjemn.* używa się już w *Słowniku Peciara* z 1959 roku na oznaczenie „výrazu zjemňujúceho, zjemnenia”. Następnie ten kwalifikator stosuje się w kolejnych słownikach jednojęzycznych: KSSJ, SSS oraz SSSJ 1. Takie przyjęcie oznaczenia przy artykułach hasłowych – jednostkach leksykalnych wynika przede wszystkim z definicji eufemizmu w wybranych słownikach normatywnych języka słowackiego.

Krátky slovník slovenského jazyka (2003, 155) definiuje eufemizm następująco: *eufemizmus* – „je pomenovanie nepríjemného javu jemnejším výrazom, zjemnenie; zjemňujúci výraz”. *Synonymický slovník slovenčiny* (2000, 122) podaje, że eufemizm to „výraz pomenúvajúci nepríjemný jav jemnejším spôsobom”; dalszy synonim to zjemnenie. Najpełniejszy obraz eufemizmów odnotowujemy w egzemplifikacji hasła w pierwszym tomie Słownika współczesnego języka słowackiego, że „eufemizmus je zjemňujúci výraz pre nepríjemné, drsné javy; syn. melioratívum: ošúchaný, cynický eufemizmus“ (SSSJ, A – G, 913). Oprócz leksemu rzeczownikowego pojawia się także czasownik: *eufemizovať* – na oznaczenie: „nepríjemných drsných javov jemnejším, miernejším výrazom: eufemizovaním bagatelizovať negatívne skutočnosti” (SSSJ, A – G, 913).

Zatem zgodnie z przedstawionymi definicjami – eufemizmy są tzw. „delikatnymi, łagodnymi” oraz „umiarkowanymi” zastępczymi określnikami, stosowanymi w miejsce wyrazów, czy wyrażań drastycznych, nieprzyjemnych, a nawet cynicznych. Z podanej definicji wypływa również funkcja estetyczna eufemizmów. Brak natomiast eufemizmów spowodowanych sprytem oraz interesem mówiącego, a także związanych z magią oraz wierzeniami.

Krátky slovník slovenského jazyka (2003) podaje 35 eufemizmów oznaczonych eksplicytnie kwalifikatorem *zjemn.* Dotyczy on przede wszystkim form deminutywnych – derywatów utworzonych od podstaw rzeczownikowych lub przymiotnikowych, czasem czasownikowych, np.: *mrzáčik* zdrob. zjemn. ‘kalika, človek s trvalou telesnou chybou’; *hrbáčik* zdrob. i zjemn. od *hrbáč* expr. ‘hrbatý človek’; *šerblík* zdrob. zjemn. od *nočník*; *hlupáčik* zdrob. zjemn. od *hlupák*; *hlúpučký*: zjemn. *hlúpy*; *huncútik* zdrob. zjemn. od *huncút*; *sprostáčik* zdrob. zjemn. od *sprosták*; *pokakať sa* det. alebo zjemn. ‘znečistiť výkalmi’, p-ná plienka, pošpiniť; *hanba* – hovor. zjemn. „pohlavné orgány, zakrývať si hanbu, ohanbie”; *harkať sa* zjemn. ‘hádať sa pre maličkosť, hašteriť sa (dobromyseľne): deti sa h-jú; *robkať* expr. zjemn. od *pracovať*; *žrádelko* zdrob. zjemn. ‘najoblúbenejšie žrádelko’. Deminutywa mogą oznaczać małość desygnatu w swojej prymarnej funkcji, jak i stosunek emocjonalny nadawcy do przedstawianych treści. Jak widzimy najwięcej derywatów deminutywnych, pełniących funkcję eufemizującą tworzonych jest za pomo-

cą następujących formantów: *-(č)ik, -ko, -učký, -unký*. Ekspresywne formacje przymiotnikowe wyrażają natężenie cechy: *sprostučký, sprostulinký, tlstučký*, w odniesieniu do kategorii osoby.

Wśród odnotowanych w słowniku derywatów rzeczownikowych niektóre to eufemizmy mowy potocznej. Informuje o tym zresztą kwalifikator przy danym artykule hasłowym, np.: *hanba* hovor. zjemn. 'pohlavné orgány, zakrývať si hanbu, ohanbie'. Niewielką ilość eufemizmów notuje słownik synonimiczny języka słowackiego obejmujący 40 tys. haseł. Podobnie jak Słownik *Krátky...* stosuje kwalifikatory łączące, takie jak: *expr. zjemn. det. itp.* Wśród przykładów odnajdujemy następujące eufemizmy leksykalne: *pokakaný* zjemn. pod hasłem: *bojazlivý*: 'ktorého ľahko premôže strach, neistota'; málo odvážny; mrmlať: *expr. zjemn. mrmkať (o deťoch)*: 'dieťa mrmkalo pri hre'; *robkať* od *pracovať* *expr. zjemn.*; *sedkať* *expr. zjemn.* od *sediť*; *džavotať* od *rapotať* *zjemn.* (veľa a rýchlo hovoriť); *napapaný, napapkaný* *det. alebo zjemn.* od *sýty*; *vrackať, grckať* *zjemn.* od *vracať* 'vyprázdňovať obsah žalúdka ústami'.

Przedstawione przykłady synonimów leksykalnych wskazują, iż eufemizmy stanowią nieodłączną część leksyki ekspresywnej. Opatrzone są tzw. kwalifikatorami ekspresywnymi, w ramach których wydzielono wyrazy eufemizujące: „zjemnené, usilujúce sa zjemniť danú realitu” (SSSJ, 2006, 18). Zatem zarówno w Słowniku KSSJ jak i SSS odnotowujemy przede wszystkim eufemizmy tworzone ze względu na grzeczność oraz skromność. W Słowniku krótkim, obejmującym 60 tys. wyrazów odnaleźć można wśród wyzwisko eufemistyczne: *Ty maska!* w znaczeniu 'prestrojená osoba' *expr. zjemn.* nadávka: jak również jeden eufemizm związany z wierzeniami, oznaczony kwalifikatorem *náb. Boh* – *zjemn. (Pán) Boh* ho k sebe povolal, odovzdal dušu Bohu, w znaczeniu *zomrel*. Ogromna ilość prezentowanych eufemizmów to głównie frazeologizmy, które umieszczono pod jednostkami leksykalnymi, takimi jak: *Boh, kosti, lovisko, odísť, odobrať sa, odpočinok, oko, pobrať sa, usnúť, večnosť, večný, zaspať*. Są to przede wszystkim ekspresywizmy o charakterze eufemizującym, tworzące w słowniku synonimicznym całe szeregi synonimiczne związane z tematyką umierania, śmierci, odchodzenia czy przemijania, np.: *zjemn. odísť na večnosť, odobrať sa na večnosť*; w słowniku synonimicznym to *zjemn. usnúť, zosnúť naveky, zaspať naveky, zavrieť oči naveky, zatvoríť oči naveky, odísť na vždy/naveky, usnúť večným spánkom, odísť, odobrať sa zo sveta, odísť pod lipu, vydýchnuť dušu naposledy*. Tematyka śmierci i przemijania cechuje również takie łańcuchy eufemizmów polskich jednostek leksykalnych, słownikowych, jak: *zamknąć oczy, zasnąć w Bogu, zasnąć w Panu 'umrzeć'* (podniosłe, eufemistyczne): *spać snem wiecznym, zamknąć oczy, zejść z tego świata, odejść na wieki, na zawsze, oddać ducha, oddać ducha Bogu* itp. Ekspresja w przedstawionych zwrotach podlega stopniowaniu.

Słownik współczesnego języka słowackiego (A – G) wyróżnia jedynie 16 eufemizmów oznaczonych eksplicytnie kwalifikatorem *zjemn.* Podobnie jak w KSSJ są to przede wszystkim zdrobnienia – derywaty rzeczownikowe i czasownikowe, np.: *bambuľko* zdrob. *zjemn.* od *bambuľo* ‘hlúpy alebo nerozvážny a zároveň nešikovný človek’; *bruško* expr. al. *zjemn.* ‘väčšie brucho dospelého človeka’; *cecík* *zjemn.* vývod mliečnej žľazy na vemene zvierat, *cecok*; *čučkať* expr. *zjemn.* spať; spinkať, hajať; *čučkať* {2} byť nečinný, nehybne stáť; *čučkať* {3} uprene pozeráť; *čuškať* *zjemn.* ‘byť ticho’ neozývať sa najmä v komunikácii s deťmi; *čuškať* {2} nevyjadrovať sa k niečomu, byť ticho; *darebáčik* zdrob. *zjemn.*; *dodýchať* *zjemn.* zomrieť; *frniáčik* zdrob. *zjemn.* od pejor. nos; *gulatučký* *zjemn.* alebo iron. ‘(o človeku) ktorý má zaoblené, gulaté tvary alebo ktorý je obalený tukom, tlstý’. Większość przytoczonych eufemizmów słownikowych określa się, względem czego są eufemizmami. Jedynie *darebáčik* nie posiada takiego objaśnienia. Warto podkreślić, iż Słownik współczesnego języka słowackiego stosuje całe bogactwo kwalifikatorów emocjonalno-wartościujących (*citovohodnotiace kvalifikátory*). Od określić ekspresywnych po eufemizmy, spieszczania, pejoratywa do ironicznych, a także integralną część komunikacji werbalnej – leksykę tabuizowano, czyli pojęcia i nazwy ekspresywne o konotacji negatywnej. Niektóre z haseł ironicznych lub pejoratywnych są podawane w egzemplifikacji i stoją w wyraźnej opozycji do wyrazów eufemizujących, np. *frniáčik* od *frniak* w opozycji do pejor. *nos* (obyč. veľký). Należy podkreślić, iż Słownik współczesnego języka słowackiego obejmuje słownictwo standardowe, jak i wyrazy pochodzące z leksyki potocznej ze slangu i tzw. substandardowe. Zarówno słownik SSSJ (A – G) oraz USJP jako opracowania leksykograficzne znajdują swoje miejsce w obrębie słowackiego i polonistycznego opisowego językoznawstwa stosowanego, ponieważ rejestrują słownictwo w odniesieniu do systemu językowego. Zawierają obfity zbiór haseł rejestrujących słownictwo podstawowe, oficjalne i potoczne. Zróżnicowanie nadawców i odbiorców wypowiedzi oraz związanych z nimi funkcji: ekspresywnej i impresywnej powoduje wyodrębnienie się słownictwa nacechowanego emocjonalnie (ekspresywnie). Jest to słownictwo staranne, to znaczy przede wszystkim podniosłe i książkowe, a takie przykłady eufemizmów książkowych znalazły swoje miejsce w interesujących słownikach obu badanych języków. Wśród leksemów słownikowych znaleźć można również słownictwo nacechowane nieoficjalnością – potoczne.

Wnioski

Analiza wybranych eufemizmów słownikowych: polskich i słowackich wykazała pewne podobieństwa ale i znaczne różnice w traktowaniu ich przez wybrane słowniki jednojęzyczne. Przede wszystkim niewielka ilość wyrazów, wyrażen czy zwrotów frazeologicznych opatrzona jest kwalifikatorem

euf. W tradycji leksykograficznej słowackiej funkcjonuje kwalifikator *zjemn.*, *zjemňujúci výraz* – łagodzący, co oddaje zwrot, w tytule słownika eufemizmów Dąbrowskiej (2005): „w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie”, który jest tłumaczeniem łacińskiej sentencji *fortiter in re, suaviter in modo*. Eufemizm z greckiego – to ‘dobrze wróżący’. Wymienione eufemizmy, używane w wypowiedziach pisemnych i ustnych pełnią wielokrotnie funkcję estetyczną, mogą być zastosowane w znaczeniu dosłownym i metaforycznym.

Zasadniczą różnicą, występującą w prezentowanych słownikach jest całkowity brak w leksykografii polskiej obecności kwalifikatora *eufemizm* w odniesieniu do artykułów hasłowych, które funkcjonują jako zdrobnienia. W polskiej leksykografii wyrazy deminutywne określane są jedynie kwalifikatorem: *zdrob.* – *zdrobnienie*. Dodatkowo w polskich słownikach spotykamy się z tzw. „ukrytymi kwalifikatorami”, które pojawiają się w haśle (w definicji) danej jednostki leksykalnej (por. Słownik frazeologiczny Skorupki, Popularny słownik frazeologiczny Piotrowskiego oraz inne). Często w słownikach pojawiają się definicje synonimiczne i są one nazwami wprost danych rzeczy i zjawisk. Eufemizmy to swoiste synonimy stylistyczne.

W definicjach synonimicznych pojawiają się niekiedy wyrazy wulgarne, nie akceptowalne społecznie. Odchodzi się zatem od zakazu prezentowania w słownikach jednojęzycznych wyrazów wulgarnych. Być może jedną z przyczyn jest panująca obecnie pełna detabuizacja niemal wszystkich sfer działalności człowieka. Jak już nadmienialiśmy w obu badanych słownikach jest więcej eufemizmów nieoznaczonych niż oznaczonych. Dotyczy to głównie eufemizmów związanych z megalomanią, szeroko rozumianą dyplomacją, tworzeniem nowej często zafałszowanej rzeczywistości. Tego typu eufemizmy trudno odnotować w poszczególnych słownikach. Wydaje się tu, że eufemizmy jako określenia zastępcze wymagają ogromnej intuicji, przede wszystkim ogromnej kompetencji językowej, zwłaszcza wtedy, kiedy bada je obcy użytkownik danego języka.

LITERATÚRA

Słowniki języka polskiego:

- Inny słownik języka polskiego. T. 1 – 2. Red. M. Bańko. Warszawa, 2000. (ISJP)
- Mały słownik języka polskiego. Red. E. Soból. Warszawa, 1995.
- Popularny słownik frazeologiczny. Red. K. Głowińska – T. Piotrowski. Warszawa, 2000.
- Słownik frazeologiczny języka polskiego. Red. S. Skorupka. Warszawa, 1985.
- Słownik języka polskiego. Red. W. Doroszewski. Warszawa, 1960.
- Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. T. 1. Warszawa, 1978.
- Słownik współczesnego języka polskiego. Red. B. Dunaj. Warszawa, 1996. (SWJP)
- Uniwersalny słownik języka polskiego. T. 1 – 2. Red. S. Dubisz. Warszawa, 2003. (USJP)

Slovníky slovenského jazyka:

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava, 2003.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava, 2006.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. Bratislava, 2000.

BAŃKO, Mirosław: Słownik peryfraz, czyli wyrazów omownych. Warszawa, 2009.

DĄBROWSKA, Anna: Kwalifikowanie eufemizmów przez niektóre współczesne słowniki języka polskiego. In: Język a kultura. Tom 1. Red. J. Anusiewicz – J. Bartmiński. Wiedza o kulturze. Wrocław 1991, s. 131 – 136.

DĄBROWSKA, Anna: Słownik eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie. Warszawa, 2005.

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava, 2002, s. 245.

WIDŁAK, Stanisław: Tabu i eufemizmy w językach nowożytnych. In: Biuletyn PTJ XXII. 1963, s. 89 – 102.

Współczesny język polski. Red. J. Bartmiński. Lublin, 2001, s. 601 – 602.

EUPHEMISMS IN SELECTED SLOVAK AND POLISH DICTIONARIES

Key words: euphemisms, Slovak and Polish contemporary dictionaries, lexicography

In our paper we deal with euphemisms and their processing in the selected dictionaries of the Polish language and the Slovak language. The research is contrastive and it compares the way in which euphemistic naming units are denoted in Slovak and Polish traditions. This theme is very interesting as so far Slovak linguistics has not devoted sufficient attention to it. Euphemisms represent a very vivid and dynamic socio-cultural phenomenon. Dictionaries are unable to record these vivid, changing linguistic phenomena. Euphemisms function as means for overcoming the linguistic roughness which exists in contemporary linguistic communication. On the one hand euphemisms coexist with tabuised words, on the other hand they mask and blur the reality. With regard to the non-unanimous definitions existing in the selected lexicons it is difficult to process them in monolingual dictionaries. In the Slovak lexicographical tradition euphemisms are not explicitly tagged which means that in dictionaries there occur only examples of the softening expressions in the sphere of diminutives denoted by the qualifier “softening”, e.g.: *darebáčik*, *hlupáčik*. In Polish lexicographical tradition the qualifier “euphem.” denoting emotional evaluation is used, e.g. *chrzan* euphem.: *do chrzanu*, *do niczego*, or the euphemistic reference occurs in the exemplification of the entry, e.g. *bania*: ‘ktoś jest do bani’

K vývoji česko-bulharské a bulharsko-české lexikografie*

ALBENA RANGELOVA

Během posledních let se stále častěji projevuje problém nedostupnosti česko-bulharských a bulharsko-českých slovníků. Zájemci z řad laické a odborné veřejnosti se mnohokrát zajímali o vydání nových slovníků, které by usnadnily mezijazykovou komunikaci. Až v r. 2008 v souvislosti s naplňováním výzkumného záměru *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610521) byl v oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., založen úsek vícejazyčné lexikografie, jehož pracovní náplní je budování překladových databází (aktuálně mezi vybranými slovanskými jazyky a češtinou). Kromě toho byl v loňském roce úspěšně ukončen projekt LINT – Language in Tourism¹, jehož výstupem byl i čtyřjazyčný slovník lexikálního minima pro potřeby cestovního ruchu (včetně metodiky jeho zpracování), a to vytvořilo příznivé podmínky pro rozšíření slavistického záběru tohoto úseku o bulharštinu.

Z tohoto důvodu je otázka možného vývoje česko-bulharské lexikografické situace opět aktuální (tomuto tématu jsme se věnovali již dříve, viz Rangelova – Mladenova, 2002). Zde si všimneme nejnovější slovníkové produkce, byť i speciální (Rangelova – Tichá, 2008; Dimitrova, 1999) na pozadí všeobecných překladových slovníků většího rozsahu (Šak, 1920a, 1920b; Romanska, 1961; Hora, 1959; Ivančev, 2005). Stranou ponecháme slovníky kapesní (Sís – Ivanov, 1922; Prošek, 1969), konverzační (Bublová – Mladenov, 1987; Raev – Raevova, 1998; Zidaro-Kounová, 2006) a slovníky odborné (Prošek, 1958; Technický slovník,

* Příspěvek byl vypracován v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., AV0Z90610521: *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století*.

¹ Projekt s plným názvem *Tříturovňový lexikálně orientovaný model pro vytváření a hodnocení ústní jazykové kompetence ve slovanských jazycích se zřetelem k potřebám cestovního ruchu* (č. 2006-BG/06/B/F/LA-166036) byl řešen v rámci programu EU Leonardo da Vinci II, srov. www.travellang.org; šlo o pilotní (inovativní) projekt spojující několik partnerů ze čtyř slovanských zemí – jsou to *Ústav pro bulharský jazyk* BAV (iniciátor a koordinátor projektu), *Katedra slovanské jazykovědy* SU Kl. Ochridského, společnost *International Business and Consultations, Ltd.*, *Ústav pro jazyk český* AV ČR, v. v. i., *Centrum pro slovinštinu jako druhý/cizí jazyk* Univerzity v Lublani, dále slovenská nezisková organizace *PRO-Orava, n. o.*, a *CK Alexandria*.

1988). Nejdříve se zastavíme u slovníků všeobecných, pak u slovníků speciálních; v rámci každé skupiny přehled sleduje chronologické pořadí příruček. Při uvádění příkladů se držíme grafické úpravy hesla v jednotlivých slovnících.

Nejobecněji lze konstatovat, že vývoj dvojjazyčných slovníků většího rozsahu odráží vývoj našeho poznání o jednotlivých jazycích a rovněž vývoj lexicografické teorie a praxe – každý další všeobecný slovník totiž prezentuje bohatší informace a propracovanější koncepci, zatímco slovníky speciální sledují svůj konkrétní, zpravidla edukační cíl.

Historicky prvními slovníkovými příručkami jsou překladové slovníky **Šakovy** – Bulharsko-český a Česko-bulharský (Šak, 1920a, 1920b). Vzhledem ke stejnému vročení (podle katalogu Slovanské knihovny v Praze – r. 1920) vznikaly pravděpodobně paralelně a vyšly ve stejnou dobu. Přesný počet hesel v nich není uveden, odhadem je lze zařadit ke slovníkům středního rozsahu (35 – 50 tisíc hesel podle F. Čermáka, 1995). Není řečeno a ani nelze vyvodit, komu jsou slovníky určeny – z toho, že u česko-bulharského slovníku jsou uvedeny prameny a zkratky (nikoliv abeceda) a u bulharsko-českého slovníku je naopak uvedena bulharská abeceda, lze soudit, že slovníky byly určeny spíše českému uživateli. Na druhou stranu je však v česko-bulharském slovníku instrukce v odkazových heslech v bulharštině (**kopčítost**, f, **гледай kopcovatost**). V obou dílech je uplatněn stejný seznam zkratek (celkový počet 23, a to gramatické a oborové) s jejich výkladem. Slovník česko-bulharský obsahuje navíc soupis pramenů, ze kterého lze vyčíst, že byl zpracován na pozadí francouzštiny; vedle dvojjazyčných slovníků byly použity bulharské a české středoškolské učebnice. Na jeho konci je připojen dodatek Nařízení Ministerstva osvěty se základními změnami v bulharském pravopisu. V bulharsko-českém slovníku je na konci uveden Zeměpisný slovník (obsahuje poznámku o nevhodnosti užívat německá jména v českých a bulharských mapách), ale zeměpisné názvy najdeme i v hesláři (**Русия**, f, Rusko, Rus). Jako samostatná hesla jsou zpracována přechýlená pojmenování podle příslušnosti k národu/národnosti: např. **русин, русняк**, m, Rus; **рускиня**, f, Ruska. V obou slovnících se vedle překladových hesel užívají i hesla odkazová, např. **дати се, гледай дити се; карашисвам, карашисване**, viz **разбърквам, разбъркване**.

Variantní podoby slov se v bulharsko-českém slovníku zpracovávají jako jedno heslo, a to jak varianty výslovnostní (**павликенин, павликянин**, m, Bulhar katolického vyznání), tak varianty slovtvorné (**равнодушие, равнодушност**, f, lhostejnost). Obdobně i přechýlená jména, např. **развратник, развратница**, mf, prostopášník, prostopášnice. Jistá nejednotnost se projevuje při zpracovávání slovesných jmen – slovesa a slovesná jména jsou uváděna buď spolu, nebo jako samostatná hesla: **закърпвам, закръпям**, záplatovati, přístipkovati, zalátati a vedle toho **закърпване, закръпяне**, záplatování, přístipkování, zalátání (při odkazování se však objevují v jednom hesle).

Stavba heslové statě ve své nejjednodušší podobě sleduje pořadí heslové slovo – slovnědruhovná nebo oborová informace – překladové ekvivalenty, např. **каракуда**, f, (zool.), karas, karásek (u podobných hesel se latinské názvy neuvádějí). Zkratkou **tur. v.** se označují výrazy s tureckým původem: např. **ага** m. (tur. v.) aga, pán, velitel. Zatímco u podstatných jmen se uvádí údaj o příslušném rodě, u sloves nenacházíme žádné označení. Tvary, které patrně představují dokonavý vid, jsou ve většině případů (mírně řečeno) násilné, srov. **заличам, заличавам** přeškrtnouti, zaškrtnouti, (písmo) vyškrtnouti, smazati. Slovníková stať u sloves je organizována podle jednotlivých rámcových větných schémat: např. **облягам**, opíráti; **~ се на някого**, spoléhat se na někoho, oporu u někoho hledati, důvěřovati v někoho; **~ надеждата си на Бога**, skládám naději v boha, bůh je má opora, bůh je má naděje.

V česko-bulharském slovníku jsou zeměpisná jména umístěna jen v hesláři (na rozdíl od slovníku bulharsko-českého). Přechýlené názvy osob ženského pohlaví jsou zpracovány v rámci jednoho hesla a označeny stejnou značkou (mf): např. **Rumun, Rumunka**, mf, румънец, румънка. Slovesa a slovesná jména jsou uváděna jako samostatná hesla, např. **зাপлатовані**, n, закърпване; **зাপлатовати**, закърпям. Slovotvorné varianty jsou i zde zpracovány jako jedno heslo, např. **мокrost, мокрота** f, влага, мокрота. Analogická je i stavba statě sloves (s přihnízdováním sloves prefixálně odvozených), např. **даровати кому со**, подарявам, дарувам, харизвам; **об~ коho čím**, награждам.

Česko-bulharský slovník **Cv. Romanské** (Romanska, 1961) je slovník středního rozsahu obsahující přibližně 35 000 slov. Měli jsme k dispozici třetí, přepracované vydání z r. 1961 (1. vyd. 1947, 2. vyd. 1949). Vznikl z iniciativy akademika St. M. Romanského a za pomoci Sv. Ivančeva. Slovníkové části předcházejí předmluva, česká abeceda a seznam zkratek. Záměrem autorky je, aby slovník sloužil jako příručka pro bulharské studenty češtiny – má jim pomoci seznámit se s českým jazykem a literaturou. Proto jsou do hesláře zařazena nejen spisovná slova, ale i slova zastaralá, poetická, nařeční či slangová s cílem usnadnit studentům čtení literatury z různých historických období. V třetím vydání je zvýšen počet odborných technických a vědeckých slov, rozšířena je též frazeologie. Co se týče tzv. speciálních sémantických skupin, do hesláře jsou zařazena vlastní jména a jsou opatřena bulharským ekvivalentem: např. **Alžběta, -ty** ж Алжбета (Елисавета), zeměpisné názvy jsou zpracovány jako samostatná hesla (např. **Alžír, Alžírsko**). Stejně se zachází s přechýlenými názvy: **Afričan; Afričanka; dvacátnice; dvacátník**. V hesláři jsou obsaženy i některé nejčastější zkratky, např. **ČTK (Československá tisková kancelář) ЧТА (Чехословашка телеграфна агенция)**.

K slovotvorným variantám se přistupuje diferencovaně: buď jsou uvedeny v jednom hesle (např. **těsnost, -i, -nota, -ty** ж 1. теснота; 2. плътност; **slovanofil, -nomil -a** м славянофил), anebo jednotlivě jako samostatná hesla,

pokud vykazují nějaké sémantické či stylistické rozdíly, např. **letectví**, **-ví** *сп* авиация, **letectvo**, **-va** *сп събир* авиация, въздушен флот. Celková stavba heslové statě sleduje schéma: heslo – morfologická informace – obor/stylistická informace – ekvivalenty (bez příkladů frazeologie). Kromě slovnědruhové informace jsou zde sledovány některé lexikálně sémantické rysy (např. hromadnost – **slovanstvo**, **-va** *sr sâbir* славянство). Slovesa dokonavá i nedokonavá jsou systematicky rozlišována a jsou zpracována jako samostatná hesla, i když bez odkazů a bez signalizace vidu.

Ve srovnání s Šakovými slovníky nabízí záhlaví mnohem bohatší morfologickou informaci s rozlišením pravopisných variant. U sloves se uvádí 1. osoba j. č., např. **kritisovati**, **-suji**, **-tizovati**, **-zuji**; u podstatných jmen se uvádí rod a koncovka 2. pádu j. č. s případnými morfologickými variantami: např. **hřeben**, **-e** и **-u**. Ostatní slovní druhy jsou opatřeny slovnědruhovou charakteristikou (pomocí příslušné zkratky, příp. značky: např. **aby** *сз* (= съюз, = spojka); **nahore** *nr* (= наречие, = příslovce). Po gramatických údajích následuje tzv. stylistická informace (rozlišuje se spisovný, slangový, zastaralý, poetický, přenesený, depreciativní a hovorový výraz) a oborové zařazení (např. bot., med., elektr.).

K ekvivalentům bývá podle potřeby přiřazena dodatečná informace o užívání slova, jako např. **člověčina**... (в приказките = v pohádkách). Překlad názvů živočichů a rostlin je u některých hesel doplněn názvem latinským (např. **losos**, **sysel**, **slunečnice**), u některých však ne (**jelen**, **locika**).

Různé významy slova jsou uvedeny arabskými číslicemi, např. **najednou** *nr* 1. изведнаж; 2. неочаквано, внезапно; homonyma jsou označována horním indexem, např. **topiti**¹ (клада, паля огън) a **topiti**² (топя, потопявам). Frazeologie se uvádí na konci heslové statě po obvyklém kosočtverci: např. **jelen** ... ♦ jsem z toho ~ (jelen) нищо не разбирам, съвсем съм се объркал. Citoslovce jsou doplněna pragmatickou informací: např. **jemine!** ~**náčku!** *межд* (израз на учудване) боже! божичко! господи!

Předposlední v naší řadě, Bulharsko-český slovník **K. Hory** (Hora, 1959), vznikl za spolupráce J. Charouze, R. Nikolaevové a B. Proška v Lexikografickém oddělení Slovanského ústavu od r. 1949. Do února 1951 přípravné práce řídil V. Chlebeček, potom redakci převzal K. Hora. V předmluvě jsou uvedeny některé bližší okolnosti vzniku slovníku (zdroje, spolupracovníci, konzultace v Bulharsku). Autoři jej vidí jako slovník středního rozsahu (obsahuje na 60 000 hesel). Slovník je opatřen rozsáhlým návodem k užívání a bohatým zkratkovým aparátem. Bulharská abeceda se uvádí v tištěné a rukopisné podobě s výslovností jednotlivých písmen. Mluvnický přehled bulharštiny je uveden na závěr slovníku (zpracoval jej A. Frinta).

Do hesláře jsou zahrnuty důležitější zkratky institucí apod., např. **БТА** zkr. Българска телеграфна агенция Bulharská tisková kancelář, dále zeměpisná

jména (**Англия** ž. zeměp. Anglie, **Венеция** ž. zeměp. Benátky) a jména vlastní s překladem (**Ангелина** ž. Anděla), rovněž i jména pohádkových bytostí (**Кумчо-вълчо** *m. dět. vlk v pohádkách*). Poprvé se uvádějí jako hesla slovo-
tvorné prvky, zejména specifické pro bulharštinu, např. **доиз-** předpona, která
označuje dokončení započatého děje, např. *доизпявам, доизградя, доизпирам*
atd. Homonyma jsou samostatná hesla označovaná horním indexem, např.
топ¹ (dělo) a **топ**² (svitek, balík).

V rámci jednoho hesla jsou naopak zpracovány přechýlené názvy (**певец, ...
-вица; педагог, ... -ожка**), slovesa dokonavá a nedokonavá (**вестявам се...,
вестя се...**) a morfologické varianty (**геометричен i геометрически**). Hesla
odkazová jsou u sloves dokonavých (**защитя** dok. v. **защищавам**) a u neprá-
videlných slovesných tvarů (**мел** *příč. min. v. мета*).

Heslová stať sleduje obvyklé schéma, s tím, že poskytuje mnohem více
informací než slovníky V. Šaka a Cv. Romanské. U podstatných jmen je gra-
matická informace obohacena o tvar s určitým členem a tvar množného čísla
обушар, -рят, -ри *m. obuvník*, u sloves se udává vid a u 1. a 2. třídy též 3. os.
j. č. **чета, -те** *ned. ...*). Následují zkratky pro obor, pro stylistickou a funkční
charakteristiku, např. *zvel.* – zveličující slovo, augmentativum, *slavn.* – slav-
nostní (tyto zkratky se rovněž liší typem písma).

Ekvivalentem je opatřeno jak heslové slovo, tak i typická spojení, např.
външност, -стга ž. zevnějšek, zjev; *приятна* ~ příjemný zevnějšek; *по* ~ pod-
le zevnějšku; *на* pohled. Syntaktická informace je zpravidla obsažena v typic-
kých spojeních, ve většině případů se totiž vazby neuvádějí. Výjimkou jsou
případy, kdy se různá vazebnost pojí s různými významy, např. **нуждая се,
-ае се** *ned. kniž. 1. от нещо* potřebovati něčeho, něco, ~ *се от пари* potřebo-
vati peníze; *не се ~ от нищо* nepotřebovati nic 2. míti nedostatek. Pořekadla,
příslloví ap., jako i frazémy se uvádějí na konci heslové statí bez grafického
označení (**зъл**, зла, зло, зли, ... *на* зла *круша* **зъл** *прът* pořek. *на* hrubý *pytel*
hrubá záplata; **крокодилски** krokodýlí ~ *сълзи* iron. krokodýlí slzy). U názvů
rostlin a živočichů se uvádí i název latinský, např. **звездел, -лът, -ли** *m. bot.*
nář. jetel (Trifolium). Je-li to nutné, dodává se informace o sféře užití jednot-
ky, srov. **Кума-лиса** ž. kmotra liška v pohádkách.

Nejnovější slovník v řadě výkladových slovníků akademického typu je
Иванчев, 2002 (autorský kolektiv: J. Báčvarov, M. Karaangova, L. Kroužilo-
vá, V. Mileva, M. Minčeva, V. Miceva, M. Mladenova, St. Stojcev, J. Trifonova,
L. Janev). Slovník vznikl dlouhá léta pod vedením prof. Sv. Ivančeva. Spolu-
pracovali na něm pracovníci Katedry slavistiky Sofijské univerzity a slavistic-
kého oddělení Ústavu pro bulharský jazyk BAV. Slovník měl pohnutý osud,
neboť do období závěrečných prací zasáhly společenské změny na počátku
90. let, smrt profesora Ivančeva, nová pravidla českého pravopisu (to ovšem
není novinkou, stávalo se to pravidelně u všech slovníků, kterých jsme si zde

všímli). Svou roli sebral též přechod většiny nakladatelství na počítačové zpracování textů, kvůli čemuž (a pro absolutní nedostatek finančních prostředků) byli autoři nuceni sami přepsat znovu celý autorský rukopis do počítače.

Slovník obsahuje na 61 tisíc hesel. Heslář je zpracován podle prvního vydání Slovníka spisovného jazyka českého (1958 – 1971), srovnávalo se též se Slovníkem spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1. vyd. 1978). Základními koncepčními rysy jsou snaha o úplnost z hlediska současné jazykové komunikace (doplňovaly se proto i nové výrazy z publikace *Nová slova v češtině* 1, 1998), snaha o vyčerpávající počet kontextových ekvivalentů; dalším charakteristickým rysem je uvádění příkladů v širším kontextu a co nejúplnější prezentace frazeologie.

Slovník je určen pro široký okruh uživatelů, kteří nemusejí dobře ovládat morfologické zákonitosti češtiny, a z tohoto důvodu se neuplatňuje hnízdování (v rámci jednoho hesla jsou uvedena jenom přídavná jména všech tří rodů), jako samostatná hesla jsou zpracovány přechýlené názvy, např. **abiturient**, **-a** м. абитуриент, зрелостник; **abiturientka**, **-y** ж. абитуриентка, зрелостница. V samostatných přílohách na konci slovníku jsou uvedeny Seznam zkratk (s výslovností) a Názvy zeměpisné a obyvatelská jména (s bulharskými protějšky) – autorkou je V. Miceva.

Zřetel k možnému českému uživateli (který pravděpodobně bulharštinu neovládá) se projevuje tím, že celá bulharská část je opatřena přízvuky. Protože cílovým uživatelem je Bulhar, uvádějí se výslovnostní a gramatické informace jenom u českého záhlaví. Stylistické kvalifikátory jsou představeny zkratkami *razg.*, *žarg.*, *grubo*, *ekspr.* Označuje se též příslušnost k určitému terminologickému okruhu (např. *med.*, *anat.*, *sel.*, *stop*, *minno*). U substantiv se uvádí vždy rod a 2. p. j. č.; u sloves 1. os. j. č. Patří-li sloveso k typu **psát**, **kupovat**, uvádějí se obě koncovky **-i** a **-u**, přičemž koncovka **-u** je uvedena se stylistickou poznámkou *пазг.* (= *разговорно*, = *hovorově*), např. **abdík/ovat** [-dy-], **-uji** // *разг.* **-uju** *nesv.* i *sv.* 1. *abdikiram*; 2. *podavam/podam* *ostavka*. U sloves typu **trpět**, **sázet** se uvádí tvar pro 3. os. mn. č. (**kymá/cet**, **-ím**, 3. мн. **-ejí/-í** *несв.*). Při zpracování heslové statě se autoři snažili uplatňovat maximální počet příkladových spojení pro co nejlepší ilustraci kontextového uplatnění jednotky. Zvláštní pozornost je věnována typickým slovními spojeními a po vyčerpání všech významů se uvádějí (za kosočtvercem) frazémy, např. **abeced/a**, **-y** ж. азбука и прен. (= i přeneseně); podle ~у по азбучен ред; Морсеова ~а Морзова азбука; • začínat od ~у започвам от самото начало, от а и бе.

Je třeba ještě jednou podotknout, že je to moderní výkladový slovník akademického typu, který tvoří dvojici s mnohem starším Horovým slovníkem. Těmito dvěma slovníky je vyčerpána skupina slovníků akademického typu. Vzhledem k omezenému nákladu byl slovník Sv. Ivančeva (2002) brzy vyprodán, doufejme, že v brzké době dojde k dotisku.

Nedostatek slovníkových příruček, který je dlouhodobě pociťován, vede ke vzniku některých novějších speciálních slovníků řešících určité konkrétní uživatelské situace. Zde je třeba zmínit též slovník **J. Dimitrovové** Речник на общите славянски думи в съвременния книжовен български и чешки език, který zatím nebyl publikován; je součástí autorčiny doktorské disertační práce (Dimitrova, 1999). Slovník vznikl jako studijní pomůcka pro výuku češtiny pro krajany a též pro její studium jako cizího jazyka v Bulharsku, je určen tedy primárně pro bulharského uživatele. Autorka si klade především didaktické cíle a zaměřuje se na jednotky, u nichž je pravděpodobnost interferenčních vlivů nejsilnější – na slova s obdobnou formální stránkou, zejména ta se společným slovanským původem. Slovník je uspořádán jako dva paralelní výkladové slovníky, ve kterých jako společný metajazyk slouží bulharština, srov.:

агне ср. 1. Малкото на овца. 2. прен. Кротък човек.	jehně ср. 1. Малкото на овца. 2. Прен. Кротък човек.
азбука ж. Буквите, с които се означават звуковете на един език, дадени в определен ред.	azbuka ж. Всички букви на източнославянската писменост в определен ред, кирилица.

V některých případech se uvádějí též příklady, které znázorňují konkrétní užití slova v tom kterém významu:

бавя гл. несов. 1. Правя нещо твърде продължително, протакам. <i>Той бави решението на въпроса.</i> 2. Задържам някого. <i>Не го бави, че ще изпусне влака.</i> 3. Забавлявам, развличам малко дете. <i>Майката работи, а бабата бави детето.</i>	bavit гл. несов. 1. Занимавам, развличам с говор и някакво деяние. <i>Baví celou spoločnosť.</i> 2. Представява интерес. <i>Kniha ho bavi.</i> 3. Разказвам за нещо.
--	---

Originálnost autorčina přístupu spočívá v tom, že se zaměřuje na společné slovanské jazykové povědomí a dovoluje uživateli, aby sám porovnával významovou strukturu slov v obou jazycích. Jednoznačné zaměření na bulharského uživatele se projevuje ve volbě metajazyka (jazykem výkladu je bulharština). Nelze však pominout, že toto zpracování má rovněž svá omezení – pro Čecha bez znalosti bulharštiny je slovník použitelný jen stěží, i když je opatřen rejstříkem českých slov. Nezbyvá než doufat, že se slovník dočká potřebných redakčních úprav, příp. též adaptace pro českého uživatele a bude vydán tiskem.

Poslední z řady speciálních slovníků je vícejazyčný výstup projektu LINT (Rangelova – Tichá, 2008), který se rovněž řadí mezi studijní slovníky; byl

zpracován současně v tištěné i v elektronické podobě. Je to centrální výstup v sadě produktů pro studium blízké příbuzných slovanských jazyků: češtiny, slovenštiny, bulharštiny a slovinštiny, a to se zaměřením na ústní jazykovou kompetenci pracovníků v oblasti cestovního ruchu². Model výuky počítá s třemi úrovněmi dosažených znalostí v souvislosti s pracovním zařazením a předpokládanými komunikačními potřebami studujících. Je obzvláště důležité, že studijní materiály jsou založeny na principu podobnosti mezi jazyky – na tomto pozadí se studující budou snadněji vyrovnávat s mezijazykovou asymetrií. Z tohoto důvodu je jak v učebnici, tak i ve slovníku shoda mezi jazyky primárním kritériem výběru a zpracování jazykových jednotek a jevů. Ideový rámec projektu tvoří jazyková rozmanitost v Evropě a podpora rozvoje tzv. malých jazyků; důležitým akcentem je též spojení vědy s ekonomickou sférou – podpora malého a středního podnikání a podpora celoživotního vzdělávání pracujících. Usilovali jsme tedy o vytvoření spolehlivého systému pro vytváření, hodnocení a certifikaci jazykové kompetence, který byl vytvořen pro specifické potřeby cestovního ruchu, ale bude možno jej uplatnit i v jiných ekonomických odvětvích.

Zde si všimneme slovníkové příručky, která je typickým příkladem slovníku úzce specializovaného – představuje 4 vícejazyčné slovníky v jedné knize. Autorsky se na jeho vzniku podílely Albena Rangelova, Zdeňka Tichá, Martina Habrová, Jordanka Trifonova, Margarita Mladenova, Lenka Majchráková, Eva Sprager, Tanja Jerman, Staša Pisek, Tjaša Alič³. Rozsah slovníku lehce přesahuje 3000 položek, typologicky jde o slova jednovýznamová, jednotlivé lexie polysémické lexikální jednotky (bez číslování), nedokončené výrazy, konverzační fráze. Heslář vychází z evropského referenčního rámce pro úroveň A1 (srov. Hádková a kol., 2005), který je obohacen o výrazy charakteristické pro cestovní ruch jako pracovní prostředí. Je třeba mít rovněž na paměti, že mikrostruktura této příručky je maximálně podřízena jejímu účelu – je zbavena metajazykových informací, s maximálně omezenou prezentací synonym. Rozhodovací kritéria výběru slov a významů pro další zpracování jsou rovněž podmíněna především typem slovníku (srov. též Sekaninová, 1993). Uplatňovaly jsme následující hierarchii kritérií: 1. komunikační potřeba; 2. přirozenost (funkčnost v přímé ústní komunikaci); 3. srozumitelnost (snaha nemást uživatele).

V mnoha případech (homonymie, polysémie, ale i paronymie) bylo pro snadnější orientaci studujícího zapotřebí uplatnit nějaký rozlišující prvek

² Vedle toho byly zpracovány 4 příručky pro studium jednotlivých slovanských jazyků, čtyřjazyčný slovník lexikálního minima pro potřeby cestovního ruchu (včetně metodiky jeho zpracování); dále pak metodika pro hodnocení a samohodnocení studujících a jednoduchý softwarový produkt pro jazykový překlad mezi těmito blízké příbuznými jazyky (v rozsahu učiva).

³ V knize je uveden výčet všech členů jednotlivých národních realizačních týmů, nejen autorky.

konkretizující význam jednotlivých formálně totožných výrazů. Z toho vyplynul též požadavek, aby všechny tyto pomocné kontextualizační prvky byly zpracovány jako hesla. Šlo nám především o to, vytvořit uživatelsky přátelský produkt, ve kterém by se studující mohl orientovat bez pomoci další příručky či učitele.

Při výběru i zpracování dáváme přednost jednotkám charakteristickým pro neformální komunikaci, resp. pro mluvený jazyk, z tohoto důvodu bylo značně zredukováno zpracování variantnosti, např. morfologické variantnosti u sloves v češtině – uvádějí se jen podoby příznačné pro neformální vyjadřování (např. *děkuju*, *doporučuju*, *cestuju*), nebo u číslovek v bulharštině – byly zvoleny podoby na *-ajcet* (např. *дванајсет*, *петнајсет*, *тријсет*).

Konverzační formule jsou zpracovány podle své výpovědní funkce – jsou zakončeny buď tečkou (*Dobrý den.*, *Promiňte.*, *Ano, prosím.*), nebo vykřičníkem, např. důrazný rozkaz – *Pojď sem!* a přání – *Veselé svátky!*, *Šťastný nový rok!*, anebo otazníkem *Jak se máte?*, *Máte vybráno?* Nedokončené výrazy signalizujeme třemi tečkami (...), např.: Bg *спыва ми се, че...*, Si *zdi se mi, da...*, Sk *zdá sa mi, že...*, Cz *zdá se mi, že...*

Přechýlené výrazy uvádíme důsledně, protože jsou tu značné rozdíly mezi jazyky, např. v bulharštině není přechylování tak časté jako v češtině: *съсед* – *съседка*, ale *консул* – *жена консул*, *предприемач* – *жена предприемач*. Pojmenování příbuzenských vztahů jsou uvedena ve svých oficiálních i neformálních podobách, ale jen pro členy nejbližší rodiny: *matka*, *otec*, *bratr*, *sestra*.

Varianty se zpracovávají ve společné položce (*chléb* / *chleba*, *láhev* / *lahve*), obdobně jsou uvedena též úplná synonyma (někdy označována jako lexikální varianty): uplatňujeme lomítko s mezerami, např. Cz *zde* / *tady*, Si *ko* / *kadar*, Cz *vteřina* / *sekunda*, Si *center* / *sredina*.

Konkretizace jednotlivých významů v rámci polysémie byla řešena několika způsoby: doplněním minimálního kontextu, naznačením vazby zájmenným výrazem či za pomoci znaménka rovná se (=) a uvedením blízkého synonyma nebo hyperonyma: CZ *obvaz* (*koupit obvaz*), *obvaz* (*nohy*); *látka* (=materiál), *látka* (*na šaty*); *víno* (*hroznové*), *víno* (=nápoj). Častá je též kombinace kontextového prvku a vazebnosti u jedné lexikální jednotky, která je ve slovníku zastoupena dvěma lexiiemi, srov. např. dva významy slovesa *odvádět*:

Bg	Si	Sk	Cz
<i>върша</i> (<i>добра работа</i>)	<i>delati</i> (<i>dobra dela</i>)	<i>robiť</i> (<i>dobrá prácu</i>)	<i>odvádět</i> (<i>dobrou práci</i>)
<i>отвеждам</i> (<i>някъде</i>)	<i>odpeljati</i> (<i>nekam</i>)	<i>odvádzať</i> (<i>niekam</i>)	<i>odvádět</i> (<i>někam</i>)

Bylo třeba alespoň implicitně naznačit rozlišení opozice *směr* vs. *místo*, která je typická pro češtinu se slovenštinou, ale v bulharštině a slovinštině není tak nápadná, a mohla by tedy způsobit komunikační potíže. U sloves

jsme toho docílily pomocí uvedení vazeb, např. *jít někam* vs. *být někde* (i abstraktně *jít do důchodu* oproti *být v důchodu*), u příslovčí bylo třeba znovu použít kontextualizačních prvků: *vevnitř* / *uvnitř* (být) vs. *dovnitř* (jít) atp.

Při zpracování **sloves** uvádíme infinitiv a 1. a 2. osobu j. č., pro bulharštinu vzhledem k nepřítomnosti infinitivu jen 1. a 2. osobu j. č. U sloves 3. třídy slovesné (typu *kupovat*, *kryt*) jsme nadřadily komunikační hledisko a uvádíme jen tvary neformálního komunikačního spektra, zakončené na -u (*kupuju*, *kryju*), např. *rezervovat* – *rezervuju*, *rezervuješ*, *radovat se* – *raduju se*, *raduješ se*. Slovesný vid prezentujeme nedůsledně, jen podle potřeby učebnice, např. *odvést*, *odvádět*, *vrátit*, *vracet*, *vést*, *vodit*, ale jen nedok. *vstávat*, *stoupat*, jen dok. *stihnout*, *rozhodnout*. Vidové protějšky jsou umístěny na samostatný řádek bez vzájemného odkazování, protože i bez toho jsou velmi často v abecedním pořadí blízko sebe:

Bg	Si	Sk	Cz
кажа – кажеш	reči – rečem, rečeš	povedať – poviem, povieš	říct – řeknu, řekneš
казвам – казваши	govoriti – govorim, govoriš	hovoriť – hovorím, hovoriš	říkat – říkám, říkáš

Vazebnost slovesa signalizujeme v závorkách neurčitými zájmeny, přičemž postupujeme podle formálního modelu „infinitiv – tvar pro 1. osobu, tvar pro 2. osobu (vazba)“, např. *bát se* – *bojím se*, *bojíš se* (*něčeho*, *někoho*), *půjčit si* – *půjčím si*, *půjčíš si* (*od někoho něco*). Tvary rozkazovacího způsobu se neuvádějí, jen případy typu *pojď*, *pojďme* pro specifičnost jejich významu a fungování. U sloves s abstraktním významem, jako jsou *mít* a *dát*, uvádíme přímo fráze s konkrétní spojitelností: CZ *dát* – *dám*, *dáš* (*někam*), *dát* – *dám*, *dáš* (*někomu něco*), dále *dát do opravy*, *dát do servisu*, *dát nahlas*; *mít* – *mám*, *máš*, dále výrazy *mít na sobě*, *mít rád/ráda* – *mám rád/ráda*, *máš rád/ráda*, *mít radost* – *mám/máš radost*, *mít za to, že...*

Přídavná jména a **adverbia** se uvádějí ve výběru (též podle potřeb učebního textu) a stupňování je zachyceno jenom u těch, která byla v učebnici použita v nějakém jiném tvaru, než je tvar základní, přičemž každý tvar je na samostatném řádku, např. Bg *по-малко*, Si *manj*, Sk *menej*, Cz *méně*.

Z pochopitelných důvodů jsme se z celého bohatství sémantických druhů **číslovek** omezily na číslovky základní a řadové od 1 do 10; názvy zlomků (*třetina*, *pětina*) a číslic (*trojka*, *pětka*) se uvádějí nesoustavně, tedy jen podle potřeb učebního textu. Pro bulharštinu jsme zvolily tvary základních číslovek na -aйсет (*петнайсет*, *четиринайсет*). Velký problém pro slovníkové zpracování představují **zájmena**. Je zde jak známo velká tvarová variabilnost a tvarová homonymie, a tuto situaci jsme se snažily nejprve vyřešit za pomoci mini-

málního rozlišovacího kontextu (zvládnutí této informace je předpokládáno pochopitelně až na 3. úrovni znalosti jazyka): Cz *má* (*žena*), *má* (*zrcadla*); Bg *моя* (*жена*), *мои* (*огледала*). Nicméně po konzultaci s vyučujícími češtiny jako cizího jazyka jsme se rozhodly pro úsporné řešení, avšak s uvedením všech tvarů, analogicky jako v učebnici: Cz *můj*, *má* / *moje*, *mé* / *moje*, Bg *мой*, *моя*, *мое*.

Synsémantika a zájmena jsou zařazena jen dle potřeby učebnice, v minimální míře jsou zastoupena ustálená slovní spojení a mimo rámec tohoto slovníku zůstávají frazémy. Některé zkratky jsme uplatnily jen jako dodatečnou informaci uvedenou v závorkách za výrazem, např. *kilometr* (*km*), *metr čtvereční* (*m²*), *metr krychlový* (*m³*).

Projekty tohoto typu si kladou převážně cíle užitelné, nicméně samotná inovativnost záměru, úzká spolupráce odborníků různého akademického zaměření a v neposlední řadě následná zpětná vazba s učiteli i studujícími přinesla cenné metodické i obecně lingvistické podněty.

Potřeba trhu (srov. Čermák, 1995; Atkins, 2008) je hybnou silou produkce slovníků, pro nakladatelství jde o obchodní artikl, pro nás je to především akademická záležitost. Nicméně naše vysoká očekávání neovlivní celkovou produkci – vznikají (i budou vznikat) publikace ryze komerční, které využívají právě nedostupnost česko-bulharských a bulharsko-českých slovníkových příruček a alespoň do určité míry uspokojují potřebu uživatele. Např. mezi svými elektronickými slovníky PCtranslator.cz nabízí firma LangSoft, s. r. o., obousměrný elektronický slovník čeština – bulharština. Slovník je organizován jako ekvivalentní dvojice na úrovni jednotlivých významů jednoslovných i víceslovných lemmat – deklaruje obsah 120 000 významových dvojic. Výrazy jsou opatřeny i jistými komunikačními charakteristikami (značky oborové příslušnosti). Software je otevřený pro vytváření vlastních uživatelských dodatků s možností jejich barevného zvýraznění atp. Z odborného i uživatelského hlediska je možné mít námitky, nicméně nějakou službu dotyčný produkt přece jen poskytuje. Nelze vyloučit, že i jiné komerční subjekty pracují na slovníkových databázích, ale tato informace je spíše obchodním tajemstvím.

Jak už bylo řečeno, potřeba dvojazyčných slovníků pro česko-bulharský bilaterální styk je dnes zvláště aktuální, zejména po vstupu Bulharska do EU⁴. Proto druhým úkolem tohoto příspěvku bylo zamyslet se, jaké jsou možné alternativy vývoje dvojazyčné česko-bulharské lexikografie. Pro poučeného i laického uživatele (jak Bulhara, tak i Čecha) je dlouhodobě pociťována potřeba „protějšku“ srovnatelného rozsahu, zachycujícího přibližně stejný časový úsek. Pro vyřešení této situace se nabízí dvě možné cesty:

⁴ Průzkum řečové integrace Bulharů v českém jazykovém prostředí v období 2001 – 2003 (Rangelova – Janovec, 2006a, 2006b) ukázal, že mluvčí vnímali nedostatek slovníků jako velký handicap v procesu osvojování si majoritního jazyka.

1. Vytvořit bulharsko-český protějšek k velkému česko-bulharskému slovníku (Ivančev, 2002). V této situaci může být perspektivní cesta elektronického otočení směru – např. na Amsterdamské univerzitě svého času pracovali na konverzi velkého holandsko-ruského slovníku (viz Honselaar – Elstrodt, 1992); nověji měl vzniknout z albánsko-anglického slovníku slovník anglicko-albánský. Tato možnost však předpokládá zachování koncepčních strukturních rysů díla, tak aby slovníky mohly fungovat paralelně. Nelze zapomínat ani na problém časové omezenosti každého slovníkového zpracování, zejména výběru hesel. Slovník Sv. Ivančeva (2002) reflektuje jazykovou situaci před zhruba 25 lety, i když byl heslář doplňován z novějších zdrojů, připočteme-li k tomu čas potřebný ke zpracování nového slovníku, dostaneme se k dalším 5 – 10 letům (holandský projekt začal v r. 1989 a v r. 1997 byl v závěrečné fázi).

2. Druhý možný přístup je připravit novou koncepci v souladu s novějšími teoretickými poznatky (srov. Čermák, 1995; Atkins, 1996; Atkins – Rundell, 2008) a nový slovník zpracovat paralelně jako obousměrný slovník, tj. společně česko-bulharskou a bulharsko-českou část, resp. vydat současně či s co nejmenším odstupem dva slovníky jednosměrné. Podle našeho názoru je tato cesta schůdnější, neboť umožňuje aktualizovat heslář a modifikované reflektovat adresáta slovníku (uživatelské hledisko při zpracování slovníku se může projevit přinejmenším výběrem jazyka pro metajazykovou informaci). Nová koncepce respektující technické možnosti dneška – zejména možnosti počítačové techniky – přinese bezpochyby řadu dalších zpracovatelských i uživatelských výhod (např. pružnější odkazy a synonymní propojení hesel, elektronická podoba slovníku aj.), a tím může vyjít co nejvíce vstříc potřebám dnešního uživatele. Databázové zpracování by dovolilo postupné budování dvojazyčné bulharsko-české a česko-bulharské databáze, která by měla v budoucnosti větší využití.

Nové technické možnosti v oblasti počítačového zpracování jazykových dat dovolují též snazší přístup k jazykovému materiálu. Dnes jsou k dispozici elektronické korpusy obou národních jazyků (o bulharském korpusu pro lexikografické účely viz Blagoeva, 2008). V budoucnu se počítá s možností využití paralelních jazykových korpusů, zatím jsou možnosti pro bulharštinu a češtinu omezené – budování paralelního korpusu Intercorp pro bulharštinu je sice ve svých začátcích – zatím jsou k dispozici jen beletristické texty, ale na projektu se intenzivně pracuje a očekává se rozšíření o jiné typy textů (srov. Rosen, 2005), viz též webové stránky Ústavu Českého národního korpusu (<http://ucnk.ff.cuni.cz> a <http://korpus.cz/corpora/intercorp>).

Závěrem je třeba podotknout, že potřeba velkého akademického bulharsko-českého slovníku, ale i slovníku pro počáteční studium obou jazyků je stále naléhavá. Tento náročný úkol nelze splnit bez kooperace akademických pracovišť z obou zemí, neboť odborníků bulharistů a současně bohemistů je

málo a jsou roztroušeni na různých pracovištích. Projekt LINT Language in Tourism kromě svých hmatatelných výsledků přispěl k formování slibného česko-bulharského zpracovatelského kolektivu a utvrdil tradičně dobrou kooperaci mezi českými a bulharskými akademickými pracovišti.

LITERATURA

ATKINS, B. T. Sue: Bilingual Dictionaries: Past, Present and the Future. In: EURALEX '96 Proceedings II. Göteborg, 1996, p. 515 – 546.

ATKINS, B. T. Sue – RUNDELL, Michael: The Oxford Guide of Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press 2008.

BLAGOEVA, Diana: Проблеми на изграждането на електронен корпус за лексикографски цели. In: Lexikografie v kontextu informační společnosti. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR 2008, s. 169 – 179.

BUBLOVÁ, Marie – VIDENOV, Michail: Česko-bulharský a bulharsko-český slovník na cesty. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1987.

ČERMÁK, František: Překladová lexikografie. In: Manuál lexikografie. Praha: H&H 1995, s. 230 – 248.

DIMITROVA, J.: Využití srovnávacích postupů pro optimalizaci výuky českého jazyka v Bulharsku (se zvláštním zaměřením na lexikální konfrontaci společné slovanské slovní zásoby). Doktorská disertační práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1999.

HÁDKOVÁ, Marie – LÍNEK, Josef – VLASÁKOVÁ, Kateřina: Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Katedra bohemistiky 2005.

HONSELAAR, Wim – ELSTRODT, Marijke: The electronic conversion of a dictionary: from Dutch-Russian to Russian-Dutch. In: EURALEX '92 Proceedings I. Tampere, 1992, p. 229 – 237.

HORA, Karel: Bulharsko-český slovník. Praha: Československá akademie věd 1959.

IVANČEV, Svetomir (red.): Чешко-български речник в два тома под редакцията на Св. Иванчев. София: Труд & Прозорец 2002 (dotisk 2005).

NEWMARK, Leonard: Reversing a One-Way Bilingual Dictionary. In: EURALEX 98 Proceedings II. Liege, 1998, p. 405 – 410.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998.

PCTranslator. LangSoft, s. r.o., Korytná, <http://www.langsoft.cz/translate.htm>

PROŠEK, Bohdan: Bulharsko-český a česko-bulharský technický slovník. Praha: Státní nakladatelství technické literatury 1958.

PROŠEK, Bohdan: Bulharsko-český, česko-bulharský kapesní slovník. Praha: Státní nakladatelství technické literatury 1969.

RAEV, Ivan – RAEVOVÁ, Nataša: Bulharština. Praktický jazykový průvodce. Bučovice: RO-TO-M[®] 1998.

RANGELOVA, Albena – JANOVEC, Ladislav: К проблеме речевой интеграции уностранцев при неформальном общении в чехоязычном обществе. In: Глобализация – Этноизация: этнокультурные и этноязыковые процессы, кн. II. Москва: Наука 2006(a), s. 407 – 423.

RANGELOVA, Albena – JANOVEC, Ladislav: Řečová integrace příslušníků minorit. Lidé města/Urban people. 1/2006(b)-18, s. 140 – 156.

RANGELOVA, Albena – MLADENOVA, Margarita: Česko-bulharské a bulharsko-české slovníky – stav a perspektivy. In: Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica 5. Nauki Humanistyczno-społeczne, z. 343, 2002, s. 127 – 133.

RANGELOVA, Albena – TICHÁ, Zdeňka (eds.): *Vícejazyčný studijní slovník pro potřeby cestovního ruchu*. Sofija: Nakl. Valentin Trajanov 2008.

ROSEN, Alexander: In Search of the Best Method for sentence Alignment in Parallel Texts. In: *Computer Treatment of Slavic and East European Languages*. Ed. R. Garabik. Bratislava: Veda 2005, p. 174 – 185.

ROMANSKA, Cvetana: *Чешко-български речник*. София: Наука и изкуство 1961.

SEKANINOVÁ, Ella: *Dvojazyčná lexikografia v teórii a praxi*. Bratislava: Veda 1993.

SfS, Vladimír – IVANOV, Boris: *Nový kapesní slovník jazyka českého a bulharského*. Díl I.: česko-bulharský. Díl II.: bulharsko-český. Třebíč: Nakladatel J. Lorenz 1922.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1978 (další vyd. 1994, 2003, 2005).

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1958 – 1971 (2. vyd. 1989).

ŠAK, Vladislav: *Bulharsko-český slovník*. Praha: J. Otto 1920(a).

ŠAK, Vladislav: *Česko-bulharský slovník*. Praha: J. Otto 1920(b).

Bulharsko-český a česko-bulharský technický slovník. Praha – Sofie: Státní nakladatelství technické literatury – Държавно издателство „Техника“ 1988. (Technický slovník)

ZIDARO-KOUNOVÁ, Sirma: *Česko-bulharská konverzace*. Ostrava: Montanex 2006.

ON THE DEVELOPMENT OF CZECH-BULGARIAN AND BULGARIAN-CZECH BILINGUAL LEXICOGRAPHY

Key words: Czech, Bulgarian, bilingual lexicography, dictionaries for special purposes

This paper offers a brief survey of the history of Bulgarian-Czech and Czech-Bulgarian bilingual dictionaries since 1920 when Šak's dictionaries first came out. The development of those dictionaries is the development of our knowledge of the two languages as well as the development of the theory and practice of bilingual dictionaries in general. In its second part, the paper focuses on the current situation when no large modern Bulgarian-Czech or Czech-Bulgarian dictionary is available on the market (the last one, Ivančev, 2002, has already been sold out). The need for bilingual dictionaries thus results in the compilation of shorter dictionaries for special purposes which can be brought to market more quickly. The paper mentions some new approaches in the field of bilingual dictionaries (such as computation reversing) and tries to outline some possible directions for further lexicographers' efforts in the near future.

Verbálny aspekt a adaptácia prevzatých slovies v slovenčine

MILOSLAVA SOKOLOVÁ

1. V príspevku sa prezentujú výsledky výskumu cca 800 prevzatých slovies z *Morfematického slovníka slovenčiny* (1999) obsahujúcich adaptačný alebo derivačný sufix *-ovať* (resp. hybridné sufisy *-izovať*, *-trovať*, *-uovať*, sufisoid *-ifikovať*), ktorými sa zaraďujú do konjugačného vzoru *pracovať*. Iné zakončenie (*zintenzívniť*, *zintenzívniť*) a ďalšie derivácie s domácimi prefixmi (*vkomponovať*, *podebatovať si*, *pretancovať*) neberieme do úvahy. Na základe podkladov od Vladimíra Benka, ktoré dokumentovali pohyb v označovaní tých istých slovies v *Pravidlách slovenského pravopisu* (1991, 1998, 2000; ďalej PSP), sme si výberovo všimli rozdielne hodnotenie týchto slovies aj v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1989 a 2003; ďalej KSSJ), v *Slovníku cudzích slov* (2005; ďalej SCS) a v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (2006; ďalej SSSJ).

Prevzaté verbá majú formy: a) jednovidové (nedokonavé alebo raritne a diskutabilne dokonavé), b) obojvidové alebo c) usúvzťažnené do vidových korelácií pomocou modifikačných prefixov. Okrem vytvorenia kritérií na určovanie vždy nedokonavých foriem (imperfektíva tantum; ďalej aj IT), bi-aspektuálnych foriem (ďalej aj BI) a vidových dvojíc (ďalej aj VD) hľadáme aj príčiny rozličných riešení v lexikografickej praxi¹.

2. Všetky skúmané prevzaté slovesá (229 IT = 29 %, 320 BI = 41 %, 233 VD = 30 %, spolu 782 lexém) budeme – nadväzujúc na svoje predchádzajúce morfematické a valenčné výskumy – porovnávať z viacerých hľadísk.

2.1. Morfematická štruktúra ako indikátor formy (Sokolová, 2002, 2009a) vysvetľuje, že nie náhodou sú na začiatku adaptačného procesu práve imperfektíva tantum ako slovesá s morfematickou štruktúrou radix + sufix (218 z 229) indikujúcou imperfektívnosť, napr. *asistovať*. Imperfektíva tantum majú síce zriedkavo aj štruktúru prefix + radix + sufix, tento prefix je však nevýrazný a vždy je súčasťou slovotvorného základu ich motivantov (im-plik-ov-a:ť, im-prim-ov-a:ť, in-duk-ov-a:ť, in-hal-ov-a:ť). V dvoch prípadoch (ko-[ex]ist-ov-a:

¹ Rozdiely v hodnotení prevzatých slovies registrujú napr. aj F. Esvan, 2007; V. Jindra, 2008.

ť, kon-celebr-ov-a:ť) ide o prefixoid s významom „spolu“, ktorý aj v domácich slovesách indikuje imperfektívnosť (*spolunažívať*, *spolupracovať*).

Aj biaspektuálne prevzaté verbá majú najčastejšiu štruktúru radix + sufik, ale okrem toho majú najvýraznejšie zo všetkých troch typov aj morfémovú štruktúru výrazný prefix + radix + sufik (60), ktorá indikuje perfektívnu formu: ante-dat-ov-a:ť, de-kód-ov-a:ť, de-kolon-iz-ov-a:ť, de-mo[bil]-iz-ov-a:ť, de-nac-i:fik-ov-a:ť, re-ak-t-iv-ov-a:ť, re-[kom]penz-ov-a:ť, re-privat-iz-ov-a:ť. Pri biaspektuálnych formách, kde jedna forma slúži dvom gramémam, je medzi morfematickou štruktúrou a obsahom vždy čiastočná nezhoda.

Formy aspektových korelácií majú harmonickú štruktúru: primárne formy radix + sufik (*röntgen-ov-a:ť*) sú imperfektívne, kým sekundárne formy aspektových korelácií s modifikačným prefixom (najčastejšie *z-/s-/zo-*) majú typickú morfémovú štruktúru pre perfektíva: *z-röntgen-ov-a:ť*.

2.2. Derivačná štruktúra je pre aspektovú formu relevantná, ak ide o: a) desubstantívne verbá vrátane obojsmernej motivácie, ktoré sú najčastejšie pri imperfektívach tantum (59 % z 229, napr. *parazitovať*, *kempovať*)²; menej časté sú desubstantíva pri biaspektuálnych verbách (*anketovať*, *archivovať*); resp. pri vidových dvojiciach, napr. {*z-*}*alarmovať*, {*z-*}*bombardovať*; b) deadjektívne a deadverbiálne verbá s častým sufikom *-izovať* indikujúcim mutáciu najčastejšie vytvárajú vidové dvojice (33,5 %), napr. *automatizovať* – *zautomatizovať*; c) prefigované verbá s výrazným prefixom sú predovšetkým bi-aspektuálne (19 %), napr. *antedatovať*, *dekódovať*, *reaktívovať*, *reprivatizovať*. Verbá bez motivačných vzťahov sú zastúpené rovnomerne pri všetkých troch typoch (IT = 33 %, BI = 34 %, VD = 26,5 %); v rámci imperfektív tantum je však veľa hovorových, resp. knižných lexém (*exercívať*, *kerovať*, *kortešovať*) či zastarávajúcich germanizmov (*maštrovať*, *muzicírovať*, *pendlovať*, *rajtovať*, *štimovať*, *šturmováť*, *vekslovať*).

2.3. Prevzaté verbá majú len dva typy valenčnej štruktúry (Sokolová, 1995), ktorá úzko súvisí so sématickou štruktúrou:

a) subjektovo-bezobjektové verbá sú charakteristické pre imperfektíva tantum (55 %), napr. procesné a statické (*prosperovať*, *mancovať sa*, *stagnovať*; *pasovať*, *štimovať*); akčné pohybové (*finišovať*, *galopovať*, *rajtovať*) a desubstantíva so zasiahnutou substanciou v slovese (*kandidovať*, *koncertovať*, *maródovať*, *víkendovať*, *muzicírovať*); pri biaspektuálnych verbách (15 %), resp. pri vidových dvojiciach (12,5 %) sú subjektovo-bezobjektové predovšetkým reflexívne verbá, ktoré vznikli derivačnou reflexivizáciou, pretože reflexívny komponent *sa* blokuje jednu valenčnú pozíciu (*habilitovať* → *habilitovať sa*,

² Ako upozornila A. Jarošová pri posudzovaní príspevku, ak berieme do úvahy aj potenciálne desubstantíva, ktoré sú podľa parafrázy v slovníkoch nemotivované (*biľagovať*, *brakovať*, *flámovať*, *flirtovať*, *fluoreskovať*, *fosforeskovať*, *holdovať*, *interesovať sa*, *opalizovať*), je percento pre desubstantívnosť ešte vyššie.

mumifikovať → *mumifikovať sa*); zriedka sú to nereflexívne mutačné procesy (*explodovať*, *erodovať*, *emigrovať*, *relaxovať*), porov. aj VD {z-}*deformovať sa*, {z-}*aktivizovať sa*, {s-}*krachovať*, {z-}*bankrotovať*, {z-}*maturovať*;

b) subjektovo-objektová valenčná štruktúra je zase charakteristická pre biaspektuálne verbá (85 %, porov. *aplikovať*, *imitovať*, *motivovať*, *dementovať*, *mumifikovať*, *habilitovať*, *charakterizovať*); a pre vidové dvojice (87,5 %, porov. {z-}*masakrovať*, {z-}*aktivizovať*, {s-}*parodovať*); imperfektíva tantum (45 %) sú subjektovo-objektové, len ak ide o nefrekventované akčné verbá s výrazným štylistickým príznakom, preto s nízkym výskytom: *figľovať*, *fedrovať*, *sektovať*, *pančovať*.

2.4. Sémantická štruktúra je bez ohľadu na frekvenciu jednoznačným kritériom pre statické verbá, ktoré sú vždy imperfektíva tantum (Sokolová, 1995; Ivanová, 2006); procesné verbá sú častejšie imperfektíva tantum, ale akčné verbá sú častejšie biaspektuálne alebo vytvárajú aspektové korelácie.

Podľa sémantickej štruktúry sú imperfektíva tantum nemutačné verbá, ktoré človek nemôže vidieť komplexne, len ako proces, porov. statické *absentovať*, *interesovať*, *kontrastovať*, *disponovať*, *konvenovať*, *pasovať*, *symbolizovať*, *štimovať*; procesné *cirkulovať*, *divergovať*, *figurovať*, *krenkovať sa*, *prosperovať*, *retardovať*, *stagnovať*, existenčné *existovať*, *koexistovať*, resp. slovesá s oslabenou akčnosťou *hospitovať*, *špiritizovať*. Akčné verbá sú jednovidovými imperfektívami tantum len vtedy, keď sú pohybové a/alebo málo frekventované (*maštrovať*, *muzicírovať*, *pendlovať*, *rajťovať*, *šturmováť*, *vekslovať*).

Biaspektuálne verbá nikdy nie sú statické, zriedkavé sú procesné (*adaptovať sa*, *absorbovať sa*, *akomodovať sa*, *aktivovať sa*, *asimilovať sa*, *atrofovať*, *erodovať*, *eruptovať*, *explodovať*), všetky ostatné sú typicky akčné verbá (*diskriminovať*, *imitovať*, *motivovať*, *dementovať*, *mumifikovať*).

Akčné verbá sú dominantné aj vo vidových dvojiciach, len výnimočne (23) tvoria vidové dvojice pomenovania mutačných procesov a oslabených činností: reflexívne verbá {z-}*maďarizovať sa*, {z-}*magnetizovať sa*, {z-}*modernizovať sa*, {z-}*neutralizovať sa*, {z-}*normalizovať sa*, {z-}*radikalizovať sa*, {z-}*realizovať sa*, {z-}*regenerovať sa*; nereflexívne {z-}*bankrotovať*, {s-}*krachovať*.

2.5. Existujú aj gramatické prostriedky, ktoré pomáhajú určiť aspektovú formu³:

Gramatické prostriedky imperfektív tantum: a) aktuálny prítom *práve koncertuje*, *medituje*; b) aktívne participium *stresujúci faktor*; c)

³ Analýza domácich verb v materiáli dostupnom v databázach Slovenského národného korpusu (ďalej SNK) tiež potvrdila tieto tendencie, napr. sekundárne aspektové formy sú menej časté než primárne formy (*kúpiť* 36 400 – *kupovať* 9 800, *robiť* 160 000 – *urobiť* 130 000), pasívne participium od dokonavej formy je frekventovanejšie než od nedokonavej formy (*kúpený* 254 – *kupovaný* 27, *urobený* 552 – *robený* 155), ani domáce imperfektíva tantum nemajú pasívne participium (*pracovaný) a často sú subjektovo-bezobjektové.

transgresív vyjadrujúci súbežnosť – simultánnosť dejov *koncertujúc*; d) analytické futúrum *kde budú víkendovať* a konštrukcia s fázovým verbom *začnú/prestanú špiclovať, začal simulovať*; e) vo väčšine prípadov sa pri nich vôbec nevytvára pasívne participium **miništrovaný*, **mulatovaný*, **špacirovaný*, **driblovaný*, **praxovaný*, preto by nemožnosť jeho tvorenia mohla byť najrýchlejším kritériom na určenie imperfektív tantum⁴: pri IT len 3,5 % verb tvorí pasívne participium, BI = 97,5 %, VD: 233 = 100 % od dokonavej formy a 201 = 86 % od nedokonavej formy⁵.

Biaspektuálne prevzaté verbá pomenúvajú frekventované deje, ktoré človek môže vidieť z perspektívy fotografie – komplexne, ale aj ako proces – z perspektívy filmu (Sokolová, 2009b), preto majú kompletný inventár tvarov, hoci menej výraznú formu než pri vidových koreláciách: a) aktuálny prítom *teraz ho šokuje, mumifikujú*; tie isté tvary môžu vyjadrovať aj syntetické futúrum *rozhodli sa, že nohu amputujú, transplantujú srdce, skartujú materiál, emigrujú*; b) zvyčajne tvoria aktívne participium *prezenta šokujúci faktor, faulujúci, adaptujúci sa, animujúci, aplikujúci, diskriminujúci, emigrujúci, explodujúci*; c) tvoria analytické futúrum *bude ho to šokovať, výskum sa bude aplikovať, ale ?bude emigrovať* (3 výskyty), *?bude explodovať* (1 výskyt), a majú kompatibilitu s fázovými verbami *prestanú ho šokovať, začali sa adaptovať na nové podmienky*; d) minulé čas má aj význam perfekta *šokovalo ho to* (= *je tým dodnes šokovaný*), *mumifikovali telá* (= *sú mumifikované*), veľmi častou prezentáciou v textoch pre biaspektuálne verbá je práve minulé čas: *dekolonizoval, delimitovali, mumifikovali* (až 22 préterít z 34 celkových výskytov lemy); e) spojenie *byť* + pasívne participium v prezente má okrem významu pasíva aj význam rezultatíva *je tým šokovaný* (= *šokuje ho to*, ale aj *šokovalo ho to*), *je atakovaný* (= *atakujú ho*, ale aj *atakovali ho*). Pasívne participium je pri biaspektuálnych verbách takmer bez obmedzenia (*faulovaný hráč*, dokonca tvar *mumifikovaný* má v SNK výskyt až 97 ráz, kým ostatné tvary lemy *mumifikovať* spolu majú v SNK výskyt len 34 ráz)⁶.

⁴ Potenciálne pasívne participium je pri typoch, ktoré sú kandidátmi na biaspektuálnosť (takto sa označujú už v SCS: *archivovaný, imatrikovaný, imputovaný, indikovaný, inkludovaný, intenzifikovaný, inzultovaný, konkludovaný, kontrahovaný, privilegovaný, reštituovaný*), napr. deadjektívne verbá takmer vždy vytvárajú pasívne participiá: *archaizovaný, beletrizovaný, etymologizovaný, miniaturizovaný, minimalizovaný, kategorizovaný, privatizovaný, škandalizovaný*.

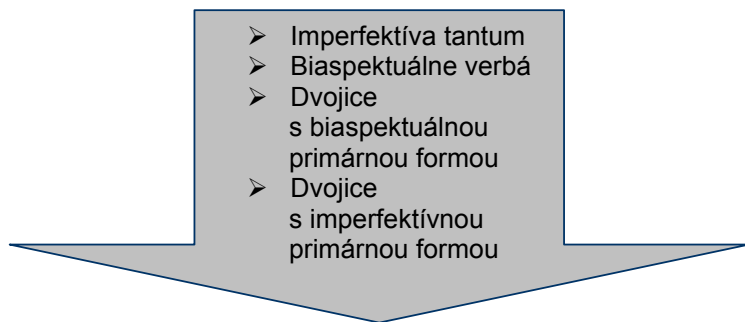
⁵ Pomer medzi nedokonavou a dokonavou formou je pri používaní pasívneho participiá výrazne v prospech dokonavej formy, porov. deštruktívne verbá, pre ktoré je relevantnejší výsledok než proces deštrukcie, dokonca existujú len perfektívne verbá: *zdisciplinovať* (neexistuje **disciplinovať*, t. j. aj ostatné vidové dvojice mohli vzniknúť opačne (*decimovať* (sa) {z-} 72/222, *ruinovať* {z-} 131/438).

⁶ Neistotu pri klasifikácii verb môže spôsobovať súčasná existencia adjektív s formou *n-/t-ové* ho prídavia: *afektovaný, akcentovaný, fundovaný, korelovaný, retardovaný, designovaný, hospitalizovaný, autorizovaný*, resp. aj slovotvorná parafráza typu *designácia*, ktorý sa v lexikografickej praxi označuje len ako *určenie* – nie exaktnejšie ako *určenie/určovanie*. K vidovým obmedzeniam pri tvorení deverbatívnych adjektív pozri aj K. Buzássyová, 1974, s. 105.

Aspektové korelácie majú kompletný inventár 24 tvarov (Sokolová, 2009b), avšak na rozdiel od biaspektuálnych slovies sú to tvary aj formálne odlišené: a) aktuálny prézent *teraz ho práve modernizujú*; b) analytické futúrum nedokonavej formy *bude ho modernizovať*, konštrukcia fázové verbum + infinitív nedokonavej formy *začnú ho modernizovať*; ale aj syntetické futúrum *keď ho zmodernizujú*, *dajú ho do užívania*; c) aktívne participium prézenta *modernizujúci prvok* je pri primárnej nedokonavej forme bez obmedzenia; d) pasívne participium je vo vidových dvojiciach zvyčajne bez obmedzenia pri obidvoch vidových formách *modernizovaný / bombardovaný objekt*, *zmodernizovaný / zbombardovaný objekt*, existujú však verbá, ktoré nemajú vždy pasívne participium od nedokonavej formy (BON: *bankrotovaný*); e) minulý čas nedokonavej formy už nemá význam perfekta *modernizovali ho*, kým minulý čas dokonavej formy má význam perfekta *zmodernizovali ho* (= *je zmodernizovaný*); f) pasívum prézenta je bez časového posunu a nemá význam rezultatíva *je modernizovaný* (= *modernizujú ho*), porov. rezultatívum s časovým posunom *je zmodernizovaný* (= *zmodernizovali ho*).

3. Na začiatku adaptačných procesov sú verbá hlavne imperfektíva tantum, so zvyšujúcou sa frekvenciou zvyšuje sa aj počet biaspektuálnych slovies (prirodzene okrem statických predikátov, ktoré zostávajú vždy imperfektíva tantum). Na konci adaptačného procesu sa tiež v priamej úmere so zvyšujúcou sa frekvenciou vytvárajú vidové dvojice. Adaptácia verbálnych lexém sa uskutočňuje stupňovito.

Rozličné hodnotenie tých istých lexém sa dá vysvetliť aj tým, že do slovníkov sa dostávali na rozdielnom stupni adaptácie (v I. fáze = IT, v II. fáze = BI, v III.a a III.b fáze = VD), ale napriek tomu možno pre lexikografickú prax stanoviť niekoľko zásad (podľa frekvencie, podľa možnosti vytvárať, resp. nevytvárať niektoré tvary – hlavne participiá – a pri poslednom stupni adaptácie, ak sa vytvorí frekventovaná prefigovaná forma, zväžiť zrušenie biaspektuálnosti východiskovej formy).

3.1. Na prvom stupni adaptácie sú imperfektíva tantum, biaspektuálne verbá alebo perfektíva tantum.

3.1.1. Imperfektíva tantum (-frekvencia, -mutačnosť, častejšie -subjektovo-objektový valenčný typ, -pasívne participium, +statické, +/-proce-suálne, -/+akčné, -prefix) sú nefrekventované, nemutačné, častejšie subjektovo-bezobjektové verbá, ktoré majú aktuálny prítom, analytické (nie syntetické) futúrum, aktívne participium a transgresív vyjadrujúci súbežnosť dejov.

Príklady na imperfektíva: *absentovať*, *afektovať*, *akcentovať*, *alternovať*, *apelovať*, *asistovať* (ako byť asistentom), *ašpirovať*, *atomizovať*, *balansovať*, *bazírovať*, *bilancovať*, *bivakovať*, *briketovať*, *buzerovať*, *cirkulovať*, *debatovať*, *defilovať*, *detailizovať*, *diplomtizovať*, *disponovať*, *divergovať*, *dominovať*, *drežírovať*, *driblovať*, *etymologizovať*, *excelovať*, *execírovať*, *existovať*, *expandovať*, *experimentovať*, *fantazírovať*, *fašiangovať*, *figľovať*, *figurovať*, *financovať*, *finišovať*, *fixírovať*, *fixlovať*, *flakovať*, *flámováť*, *flirtovať*, *fluktuovať*, *fluoreskovať*, *fosforeskovať*, *frotírovať*, *fundovať*, *fungovať*, *galopovať*, *garážovať*, *gestikulovať*, *glosovať*, *gravitovať*; *harpúnovať*, *hazardovať*, *historizovať*, *holdovať*, *hospitovať*, *chlórovať*, *implikovať*, *indukovať*, *inervovať*, *inhalovať*, *inklinovať*, *interesovať* (sa), *intrigovať*, *jubilovať*, *kádrovať*, *kalkovať*, *kandidovať*, *kaštrovať*, *katechizovať*, *kempovať*, *kerovať*, *klerikalizovať*, *koketovať*, *kolokvovať*, *kolaborovať*, *kompilovať*, *komunikovať* (v jednom význame), *kolacionovať*, *kolportovať*, *koncertovať*, *konferovať*, *konkurovať*, *konšpirovať*, *kontrastovať*, *konverzovať*, *konzultovať*, *koo-perovať*, *kortešovať*, *korzovať*, *krakovať*, *krenkovať* sa, *kšeftovať*, *kulmovať*, *laborovať*, *lamentovať*, *lavírovať*, *licitovať*, *mancovať* sa, *manévrovať*, *margírovať*, *maródovať*, *maštrovať*, *meditovať*, *merkovať* (si), *miništrovať*, *montovať* sa, *morfondtrovať*, *moržovať*, *mulatovať*, *muzicírovať*, *myksovať*, *nitovať*, *onanovať*, *operovať* (ako manipulovať niečím), *organovať*, *oscilovať*, *pádlovať*, *pančovať*, *parazitovať*, *pasovať*, *patrolovať*, *pendlovať*, *pertraktovať*, *pilotovať*, *plisovať*, *polemizovať*, *praktizovať* (v jednom význame), *praxovať*, *pretendovať*, *productírovať* sa, *prosperovať*, *protežovať*, *psychologizovať* (v jednom význame), *rajtovať*, *rebelovať*, *recidivovať*, *reklamovať*, *rekrimínovať*, *reportovať*, *reprezentovať* (býť reprezentantom), *rešpektovať*, *retardovať* (v jednom význame), *revoltovať*, *rotovať*, *saunovať*, *sekírovať*, *sekundovať*, *sortírovať*, *stagnovať*, *stepovať*, *surfovať*, *surmovať*, *stenografovať*, *symbolizovať* (v jednom význame), *sympatizovať*, *šablónovať*, *šamotovať*, *šampónovať*, *škrupulovať*, *špacírovať* (sa), *špásovať*, *špekulovať*, *špicľovať*, *špiónovať*, *špiritizovať* (ako mudrovať), *šponovať*, *športovať*, *šprintovať*, *špurtovať*, *štimovať*, *štrajkovať*, *šturmováť*, *švindľovať*, *tabletovať*, *taktovať*, *taktizovať*, *teoretizovať* (ako uvažovať teoreticky), *tradovať* sa, *tragizovať*, *traktovať*, *trampovať*, *trénovať*, *trucovať*, *turbovať*, *turbovať* sa, *vandrovať*, *vekslovať*, *víkendovať*.

Pre lexikografiu je relevantný hlavne fakt, že sa od imperfektív tantum ne-
tvorí pasívne participium⁷. Charakteristická je pre ne subjektovo-bezobjektová valenčná štruktúra (55%). Na prvom stupni zostávajú ako imperfektíva tantum všetky statické verbá (aj *absentovať*), nefrekventované nemutačné procesné verbá a nefrekventované akčné lexémy, napr. slovesá pohybu (*finišovať*, *maštrovať*, *pendlovať*, *rajtovať*, *šprintovať*, *špurtovať*), ale aj iné nefrek-

ventované a stylisticky príznakové lexémy (*interesovať, kšeftovať, švindľovať, muzicírovať, šturmovať, vekslovať*). Parafrázy imperfektív tantum sú väčšinou tiež nemutačné: „mať“ (*absentovať, balansovať, fungovať, interesovať, jubilovať, koncertovať, praxovať*), „byť“ (*afektovať, asistovať, ašpirovať, kandidovať, konkurovať, maródovať, parazitovať, pilotovať, rebelovať, reprezentovať, symbolizovať, špiónovať, špicľovať*), „správať sa“ (*trucovať*), „nachádzať sa v stave“ (*existovať, prosperovať, stagnovať, štrajkovať*), zriedka „pohybovať sa“ (*finišovať, korzovať, maštrovať, oscilovať, pendľovať, rajtovať, šprintovať, špurťovať*) a „robiť“ (*kšeftovať, muzicírovať, švindľovať*).

3.1.2. Prevzaté biaspektuálne verbá (+frekvencia, +mutačnosť, +pasívne participium, +subjektovo-objektový typ, +akčné, -/+procesuálne, -statické, +/-prefix) sú hlavne frekventované⁸ mutačné akčné verbá, zriedkavo sú biaspektuálne procesné predikáty (*explodovať*).

Príklady na biaspektuálnosť: *abonovať, abstrahovať, adaptovať sa, adresovať, akceptovať, akomodoovať (sa), alegorizovať, amortizovať, amputovať, anektovať, animovať, anketovať, anonymizovať, antedatovať, anticipovať, anulovať, aplaudovať, aplikovať, archivovať, asignovať, atakovať, atrofovať, avizovať, birmovať, blamovať sa (utrpieť blamáž), boľševizovať (sa), centrovať, citovať, dabovať, datovať (sa), debutovať, definovať, defraudovať, deklarováť, dekodovať, dekolonizovať, dekorovať, delegovať, delimitovať, deložovať, demaskovať (sa), dementovať, demilitarizovať, demobilizovať, demokratizovať, demonštrovať, denacifikovať, dešifrovať, detašovať, dezertovať, dezinformovať, dezorganizovať, dezoxidovať, diagnostikovať, dialogizovať, diferencovať (sa), dimenzovať, diskriminovať, distribuovať, distancovať (sa), domestikovať, dotovať, drenážovať, egalizovať, emancipovať sa, emigrovať, emitovať, emulgovať, erodovať, erupťovať, eskortovať, etablovať (sa), exhumovať, explodovať, exponovať (sa), extrahovať, faulovať, fingovať, galvanizovať, garantovať, generalizovať, glorifikovať, habilitovať (sa), honorovať, charakterizovať, ignorovať, imatrikulovať, imitovať, impregnováť, imputovať, inaugurovať, indikovať, infiltrovať, inicovať, injektovať, inkludovať, inšpirovať (sa), inštruovať, intenzifikovať, internovať, interpelovať, interpretovať, intervenovať, intonovať, investovať, inzerovať, inzultovať, iritovať, izolovať (sa), kalibrovať, kamuflovať, kanonizovať, kapitulovať, katapultovať (sa), kategorizovať, komunikovať (v jednom význame), konkludovať, konštituovať, kontaminovať (sa), kontrahovať, konvertovať, kooptovať, korunovať, kulminovať, kvalifikovať (sa), kvitovať, legitimovať (sa), legovať, limitovať, lokalizovať, lustrovať, manifestovať (sa), marinovať, medializovať, melírovať, metalizovať, mumifikovať (sa), mýtizovať, naturalizovať sa, nominovať, nostrifikovať, oferovať, okupovať, operovať (ako operovať pacienta), parafovať, pardonovať, pasterizovať, penalizovať, penzionovať, perforovať, petrifikovať, plagátovať, plagizovať, postulovať, praktizovať (v jednom význame), prezentovať (sa), privilegovať, profitovať, proklamovať, promovať, proskribovať, protestovať, psychologizovať (v jednom význa-*

⁷ Pôvodné imperfektíva tantum, ktoré tvoria pasívne participium, sa stávajú biaspektuálne alebo korelované vo vidových dvojiciach (*bojkotovať, fritovať, opalizovať*).

⁸ Frekvencia obojvidových prevzatých slovies je vyššia než frekvencia imperfektív tantum, ale menšia než frekvencia aspektových korelácií.

me), publikovať, rafinovať, ratifikovať, reaktivovať, reamaterizovať, rekompensovať, remilitarizovať, rentovať sa (ako vyplatiť sa), repatriovať, reprezentovať (ako oficiálne zastúpiť), reprivatizovať, reštituovať, reštringovať, reštrukturalizovať, retardovať (spomaľovať, spomaliť vývin), revanšovať sa, rezervovať, rezumovať, sankcionovať, saturovať, separovať (sa), signovať, situovať, skenovať, sterilizovať, stigmatizovať, stimulovať, stornovať, substituovať, subsumovať, sugerovať, suspendovať, subvencovať, symbolizovať (v jednom význame), syntetizovať, systemizovať, šokovať, špecializovať (sa), špecifikovať, štandardizovať, štrukturalizovať, štruktúrovať, temperovať, teoretizovať (ako rozvíjať teóriu), tónovať, torpédovať, transplantovať, transponovať, traumatizovať, triumfovať, typizovať, verbalizovať, verifikovať, vetovať, vidovať, vinkulovať.

Biaspektuálne verbá majú zmysel len ako adaptačný medzistupeň medzi prevzatými imperfektívami tantum a vidovými dvojicami a používajú sa v kontextoch obidvoch vidov: *keď to urobil, začal robiť niečo iné* (postupnosť – sukcesivnosť, následnosť); *keď to robil, robil aj niečo iné* (súbežnosť – simultánnosť). Súčasťou ich parafráz sú mutačné verbá: „st(á)v(ať) sa“ (*atrofovať, dezertovať, erodovať, mumifikovať sa*), „(u)robiť“ (*amputovať, antedatovať, aplikovať, mumifikovať, publikovať, skenovať, uzurpovať*), „d(á)v(ať)“ (*avizovať, adresovať, patentovať, stimulovať*), „uviesť/uvádzať“ (*reprízovať*); osobitné miesto má výrazná prefixácia s ekvivalentom slovenských adverbií, nie prefixov, napr. *de-* „dať preč, zbaviť, zrušiť“, *re-* „urobiť opäť, nanovo“, *ante-* „urobiť predtým“, *post-* „urobiť potom“: *dekódovať, dekolonizovať, delimitovať, demaskovať (sa), demilitarizovať, demobilizovať, denacifikovať, dešifrovať, dezinformovať, dezorganizovať, dezoxidovať; refundovať, rekompensovať, remilitarizovať, repatriovať; antedatovať; postdatovať*. Po zvýšení frekvencie, ktorá predznamenáva zmenu stupňa adaptácie, sa z nich stávajú potenciálne aspektové korelácie (podľa V. Jindru, 2008): {z-}adaptovať, {z-}arizovať, {z-}eliminovať, {z-}ilustrovať, {z-}motivovať, {z-}modifikovať, {z-}novelizovať, {s-}parafrázovať, {s-}paralyzovať, {s-}patentovať, {s-}prostituovať sa, {z-}refundovať, {z-}rehabilitovať (sa), {z-}rekvalifikovať (sa), {z-}reprízovať, {z-}rezignovať.

3.1.3. O perfektívach tantum (ďalej aj PT), ktoré sú v domácej lexike častejšie než imperfektíva tantum (porov. až 28% PT a 25% IT, Sokolová, 2009b)⁹, pri prevzatých slovesách takmer neuvažujeme. Pohyb v lexikografických prácach nás totiž oprávňuje konštatovať, že z perfektív tantum sa pri zvyšovaní ich frekvencie stávajú veľmi skoro biaspektuálne verbá (v PSP sa napr. verbá *absolvovať, adoptovať, amnestovať, autorizovať* označujú ako dok., v SCS už ako nedok. i dok., porov. 3.2.2). V SSSJ (2006) sa ako perfektíva tantum označujú verbá *adoptovať, afilovať, detronizovať*, pričom pri *adoptovať* sme za-

⁹ Domáce perfektíva tantum sú na periférii slovnej zásoby, nie sú frekventované, prezentujú sa často len pomocou préterita, ak sa preto pri prevzatých slovách začne zvyšovať frekvencia, prestávajú byť perfektívami tantum.

znamenali už tvar *adoptujúci*, ktorý je indikátorom pre biaspektuálne verbá, porov. aj *remizujúci* (3 výskyty). Parafrázy perfektív tantum sú mutačné perfektíva, napr. „zbaviť trónu“ – *detronizovať*, z ďalších príkladov porov. v SCS „získať remízu“ – *remizovať*. Pri *havarovať*, ktoré sa v SCS označuje ako dok., už ide o zreteľný pohyb od perfektív tantum, porov. *havarujúci* (9 výskytov), ale aj význam *Auto v tom momente havarovalo.*, resp. existencia formy *zhavarovať*. Analytické futúrum sme pri nich nezaznamenali (**bude havarovať*, **bude remizovať*).

3.2. Na druhom stupni adaptácie sú biaspektuálne verbá, ktoré vznikli z perfektív tantum a imperfektív tantum.

3.2.1. Perfektíva tantum (KSSJ, 1987, 1989) → biaspektuálne verbá (KSSJ, 1997, 2003; SCS, 2005), porov. príklady na pohyb od perfektív tantum k biaspektuálnym verbám: *absolvovať*, *akreditovať*, *amnestovať*, *autorizovať*, *dedikovať*, *dešifrovať*, *exkomunikovať*, *hospitalizovať*, *kooptovať*. Z perfektív tantum sa po zvyšovaní ich frekvencie v slovenčine stávajú biaspektuálne verbá, keďže vysoká frekvencia v textoch vyvoláva silný tlak na používanie prítomných tvarov, ktoré sú pri perfektívach tantum vylúčené, porov. aj *adoptovať*, *havarovať*, *remizovať*. Súčasťou ich parafráz sú mutačné verbá v aspektových koreláciach, napr. „získ(av)áť“ (*akreditovať*, *amnestovať*, *autorizovať*).

3.2.2. Imperfektíva tantum (KSSJ, 1987, 1989) → biaspektuálne verbá (KSSJ, 1997, 2003; SSSJ, 2006; SCS, 2005).

Pohyb od imperfektív tantum k biaspektuálnym verbám: *archaizovať*, *artikulovať*, *alegorizovať*, *atomizovať*, *bagatelizovať*, *biľagovať*, *bojkotovať*, *brakovať* (v 2. význame), *brožovať*, *celebrovať*, *certifikovať*, *cizelovať*, *didaktizovať*, *diplomtizovať*, *dózovať*, *exploatovať*, *faštrovať*, *fedrovať*, *flakovať*, *forsírovať*, *fritovať*, *fumigovať*, *graduovať*, *granulovať*, *hyperbolizovať*, *imprimovať*, *konšternovať*, *korelovať* (v jednom význame), *lektorovať*, *liturgovať*, *opalizovať*, *pašovať*, *patinovať*, *perzekvovať*, *smaltovať*, *škandalizovať*, *tampónovať*, *tipovať*, *tolerovať*, *túrovať*, *uzurpovať*, *varírovať*.

Na druhom stupni sú biaspektuálne mutačné akčné verbá s narastajúcou frekvenciou v textoch, a to so subjektovo-objektovou valenčnou štruktúrou. Na rozdiel od imperfektív tantum bežne tvoria pasívne participium, spojenie je + *pasívne participium* umožňuje dve interpretácie: je pasívom aj rezultatívnou konštrukciou. Sú to frekventované a mutačné verbá s parafrázou „(u)robiť“ (*bojkotovať*, *opalizovať*, *škandalizovať*).

3.3. Tretí stupeň adaptácie v slovenčine spôsobuje potreba kompletizovať pri frekventovaných verbách formálne odlišný inventár jazykových prostriedkov na vyjadrovanie temporálnych a modálnych gramém (Sokolová, 2009b). Táto základná funkcia verbálneho aspektu determinuje smer adaptácie prevzatých verb k aspektovým koreláciám, ale vysvetľuje aj výskyt vidových

dvojíc hlavne v jadre slovnjej zásoby slovenčiny. Pri najfrekventovanejších verbách je vytvorenie kompletných inventárov gramatických tvarov dôležité na to, aby mohli plniť v textoch všetky svoje funkcie.

3.3.1. Imperfektíva tantum (KSSJ, 1987, 1989) → aspektové korelácie (SSSJ, 2006; SCS, 2005). Verbá vytvárajú potenciálne aspektové korelácie, ak sú akčné a mutačné (často deadjektívne so sufixom *-izovať*), porov. pohyb od imperfektív tantum k aspektovým koreláciám: *beletrizovať* {z-}, *dopovať* (na-), *dopovať sa* (na-), *dupľovať* (z-), *kategorizovať* (za-), *klonovať* (vy-), *komprimovať* (s-), *miniaturizovať* (z-), *minimalizovať* (z-), *privatizovať* (s-), *restovať* (o-), *simulovať* (v jednom význame na-), *skicovať* (na-), *škicovať* (na-), *sprejovať* (na-), *stresovať* (vy-), *štempeľovať* (o-).

3.3.1.1. Trojstupňový pohyb imperfektíva tantum (KSSJ, 1987, 1989) → biaspektuálne (SSSJ, 2006; SCS, 2005) → aspektové korelácie v slovenčine (SSSJ, 2006) je zriedkavý, ale nie vylúčený: *apretovať* {z-}, *aranžovať* (na-), *archaizovať* {z-}, *asfaltovať* (vy-), *grilovať* (v jednom význame u-). V KSSJ 1989 a 1997 sa označujú ako nedok., v r. 1997, 2003 sa už hodnotia ako biaspektuálne, v SSSJ, resp. v SKMS ako potenciálne aspektové korelácie, porov. výskyt v SNK *apret-ov-a:ť* {z-} 5/2.

3.3.2. Biaspektuálne verbá (KSSJ, 1987, 1989) → potenciálne aspektové korelácie s primárnou biaspektuálnou formou (SSSJ, 2006; SCS, 2005). V prechodnom období možno popri vidovej dvojici predpokladať zotrvačné fungovanie obojvidovej primárnej formy slovesa (+frekvencia primárnych foriem, +mutačnosť, +pasívne participium, +subjektovo-objektový typ, +akčné, zriedka -/+procesuálne, -statické, -frekvencia sekundárnych vidových foriem 1 – 30), hoci naša analýza potvrdzuje po vzniku prefigovaných foriem skôr stratu biaspektuálnosti primárnej formy (3.3.3), porov. pohyb pri verbách zo SSSJ *zabsolvovať*, *vyabstrahovať*, *zadaptovať sa*, *zadministrovať*. Výskyt v SNK môže byť relevantným kritériom na odlíšenie typu 3.3.2 a 3.3.3, preto sme začali zisťovať v SNK zastúpenie obidvoch foriem aspektových korelácií. Biaspektuálne verbá s korelovanou perfektívnou formou vytvárajú netypické aspektové korelácie. Zotrvačné fungovanie obojvidového slovesa popri vidovej dvojici možno predpokladať len vtedy, keď výskyt dokonavej formy v SNK je veľmi nízky (napr. 1 – 30):

Pohyb od biaspektuálnych verb k potenciálnym aspektovým koreláciám s primárnou biaspektuálnou formou¹⁰: *absolutizovať* {z-} 159/6, *apretovať* {z-} 5/2, *centralizovať* {s-} 216/12, *demoralizovať* (sa) {z-} 138/10, *elektrifikovať* {z-} 78/5, *europizovať* {z-} 10/2, *exekvovať* {z-} 47/4, *fercovať* {s-} 3/1, *folklorizovať* {s-} 5/0, *formalizovať* {s-}

¹⁰ Potenciálne aspektové korelácie (podľa V. Jindru, 2008): {z-} *absolutizovať*, {z-} *adaptovať*, {z-} *arizovať*, {z-} *eliminovať*, {z-} *ilustrovať*, {z-} *havarovať*, {z-} *motivovať*, {z-} *modifikovať*, {z-} *novelizovať*, {s-} *parafrázovať*, {s-} *paralyzovať*, {s-} *patentovať*, {s-} *prostitúovať sa*, {z-} *refundovať*, {z-} *rehabilitovať*, {z-} *rehabilitovať sa*, {z-} *rekvalifikovať*, {z-} *rekvalifikovať sa*, {z-} *reprtízovať*, {z-} *rezignovať*.

80/13, *germanizovať* {z-} 5/3, *improvizovať* {z-} 836/20, *individualizovať* {z-} 149/1, *industrializovať* {z-} 24/2, *internacionalizovať* sa {z-} 47/4, *ironizovať* {z-} 319/5, *kalifikovať* {s-} 7/1, *karikovať* {s-} 105/24, *katalogizovať* {s-} 67/23, *kolektivizovať* {s-} 22/6, *komercializovať* {s-} 21/10, *kompostovať* {s-} 66/7, *komprimovať* {s-} 90/23, *logaritmovovať* {z-} 3/1, *maďarizovať* sa {z-} 23/5, *militarizovať* {z-} 7/4, *muštrovať* {z-} 3/1, *normovať* {z-} 127/5, *objektívizovať* {z-} 182/25, *parodizovať* {s-} 35/5, *poetizovať* {s-} 18/6, *portrétovať* {s-} 218/7, *regrutovať* sa {z-} 89/5, *revolucionizovať* {z-} 4/6, *rigolovať* {z-} 6/3, *rytmizovať* {z-} 45/2, *uniformovať* {z-} 48/1; platí to aj pri nulovom výskyte foriem: *fanatizovať* {s-} 2/0, *idylizovať* {z-} 2/0, *kubikovať* {s-} 0/0, *motorizovať* {z-} 39/0, *patetizovať* {s-} 0/0, *paušalizovať* {s-} 94/0, *precizovať* {s-} 0/0, *profanizovať* {s-} 5/11, *profanovať* {s-} 0/0, *valorizovať* {z-} 200/0, *vulkanizovať* {z-} 11/0.

Hoci určitý čas môžu takého formy existovať popri sebe (*improvizovať*), domieľame sa, že obojvidovosť sa stráca, keď sa v jazyku začne bežne používať tvar signalizujúci perfektivnosť (*zimprovizovať*), resp., ako to vysvetľuje N. Nübler (1992), vznikajú dve lexie – biaspektuálna (*improvizovať*) a vo vidovej dvojici len imperfektívna (*improvizovať* – *zimprovizovať*). Fungovanie obojvidového slovesa popri vidovej dvojici by malo byť len v prechodnej fáze, pretože ak sa používanie sekundárnej formy zvyšuje, stráca obojvidovosť primárnej formy funkčnosť.

3.3.3. Biaspektuálne verbá (KSSJ, 1987, 1989) → aspektové korelácie s imperfektívnou primárnou formou v slovenčine (SSSJ, 2006; SCS, 2005). Potenciálne môžeme pri mutačných verbách vždy predpokladať vznik aspektových korelácií s jednou imperfektívnou a jednou perfektívnou formou (+frekvencia primárnych foriem, +pasívne participium, zriedka subjektovo-bezobjektový typ, -statický význam, zriedka procesuálny význam, +akčné, +frekvencia sekundárnych foriem, +mutačnosť). Verbá s korelovanou imperfektívnou a perfektívnou formou vytvárajú typické aspektové korelácie. Na treťom stupni sú veľmi frekventované akčné verbá, často deadjektívne, prevažne subjektovo-objektové, ktoré tvoria pasívne participium; spojenie je + *pasívne participium nedokonavej formy* je pri nich pasívom, kým spojenie je + *pasívne participium dokonavej formy* je rezultatívnou konštrukciou. Na tomto stupni možno rozlišovať: a) biaspektuálne s korelovanou perfektívnou formou (s nízkou frekvenciou sekundárnych foriem); b) aspektové korelácie (s vysokou frekvenciou sekundárnych foriem).

a) Keď je vo vidovej dvojici ako vo väčšine prípadov aj domácich slovies primárna forma frekventovanejšia než sekundárna perfektívna forma, ale sekundárna forma má absolútny výskyt vyšší než 30¹¹ (pri z- sme používali verziu SNK prim-3.0, pri s- prim-4.0), napr.:

¹¹ Berieme do úvahy absolútny výskyt, hoci objektívnejší by mohol byť pomerný výskyt foriem, napr. pri *robiť* – *urobiť* je pomerný výskyt 1,2 v prospech nedokonavej formy.

aktivizovať {sa} {z-} 1121/279, *aktualizovať* {z-} 386/87, *bombardovať* {z-} 1480/209, *cenzurovať* {s-} 241/30, *deformovať* {sa} {z-} 1058/309, *degenerovať* {sa} {z-} 259/82, *dokumentovať* {z-} 4075/742, *duplikovať* {z-} 64/46, *dynamizovať* {z-} 158/67, *falšovať* {s-} 718/583, *formulovať* {s-} 4570/2447, *grupovať* {sa} {z-} 195/54, *harmonizovať* {z-} 399/74, *hypnotizovať* {z-} 218/154, *idealizovať* {z-} 346/93, *inkasovať* {z-} 4497/909, *inscenovať* {z-} 646/356, *komponovať* {s-} 786/754, *kompromitovať* {s-} 468/352, *koncentrovať* {sa} {s-} 3039/659, *koncipovať* {s-} 719/187, *kondenzovať* {s-} 226/24, *konkretizovať* {sa} {s-} 1770/60, *konsolidovať* {sa} {s-} 247/232, *konštatovať* {s-} 7057/1074, *kontaktovať* {sa} {s-} 3971/1918, *kontrolovať* {s-} 19611/6600, *konzumovať* {s-} 3309/900, *koordinovať* {s-} 3248/237, *korigovať* {s-} 2463/1325, *korumpovať* {s-} 174/146, *kritizovať* {s-} 18859/487, *kultivovať* {s-} 781/110, *manipulovať* {z-} 2265/643, *maturovať* {z-} 767/588, *modernizovať* {sa} {z-} 660/381, *montovať* {z-} 790/189, *neutralizovať* {sa} {z-} 509/45, *normalizovať* {sa} {z-} 318/161, *organizovať* {z-} 15 497/9 354, *orientovať* {z-} 6258/1795, *politizovať* {s-} 380/252, *problematicizovať* {s-} 210/65, *profesionalizovať* {s-} 144/73, *propagovať* {s-} 4066/444, *racionalizovať* {z-} 223/96, *radikalizovať* {sa} {z-} 131/56, *realizovať* {sa} {z-} 18 240/4290, *redigovať* {z-} 668/145, *redukovať* {z-} 2501/2495, *reformovať* {z-} 672/348, *regenerovať* {sa} {z-} 300/228, *regulovať* {z-} 2381/57, *rekonštruovať* {z-} 1595/1680, *rekreovať* sa {z-} 201/40, *rekapitulovať* {z-} 338/265, *renovovať* {z-} 257/192, *reorganizovať* {z-} 166/132, *reprodukovovať* {z-} 1110/124, *reštaurovať* {z-} 349/248, *revidovať* {z-} 580/264, *režírovať* {z-} 1959/163.

Početnú skupinu tu tvoria akčné deadjektíva (*aktivizovať*, *aktualizovať*, *civilizovať*, *dramatizovať*, *dynamizovať*, *elektrizovať*, *harmonizovať*, *hypnotizovať*, *idealizovať*, *improvizovať*, *mobilizovať*, *magnetizovať*, *modernizovať*, *neutralizovať*, *normalizovať*, *racionalizovať*, *radikalizovať*, *realizovať*), pri ktorých mutačnosť indikuje aj forma *-izovať*.

b) Ešte výraznejšia je redundantnosť biaspektuálnej primárnej formy, keď je primárna forma menej frekventovaná než perfektívna sekundárna forma, porov. výskyt v SNK:

alarmovať {z-} 60/348, *bankrotovať* {z-} 31/323, *civilizovať* {sa} {s-} 72/88, *decimovať* {sa} {z-} 72/222, *demolovať* {z-} 174/611, *devastovať* {z-} 226/412, *diskreditovať* {sa} {z-} 362/541, *dramatizovať* {z-} 367/581, *elektrizovať* {z-} 68/79, *kolaudovať* {s-} 107/228, *komplikovať* {s-} 4863/4952, *konfiškovať* {s-} 133/600, *konštruovať* {s-} 866/1083, *kraľovať* {s-} 376/2244, *likvidovať* {z-} 2355/5069, *lynčovať* {z-} 62/87, *magnetizovať* {sa} {z-} 35/53, *masakrovať* {z-} 85/347, *mobilizovať* {z-} 742/1172, *planírovať* {s-} 7/28, *popularizovať* {s-} 246/285, *rekvírovať* {z-} 6/12, *reparovať* {z-} 95/109, *rolovať* {z-} 169/190, *ruinovať* {z-} 131/438.

Aspektové korelácie sa vytvárajú pri frekventovaných mutačných akčných subjektovo-objektových verbách, frekventovanejšiu perfektívnu formu majú tie, ktoré sú výrazne kreatívne (*konštruovať*) alebo sú deštruktívne (*bankrotovať*, *demolovať*, *likvidovať*). Existujú dokonca aj jednovidové hlavne deadjektívne verbá typu *zdisciplinovať*, *zabsolútniť*, *zextenzívniť*, *zextenzívniť*, *skonkrétňiť*, *skvalitňiť*, *skvalitňiť*, *spopulárňiť*, *sproblematizovať* bez nepre-

figovaných foriem, čo vysvetľuje vysoký podiel deadjektív aj v aspektových koreláciach (*amerikanizovať, automatizovať, relativizovať, syntetizovať, sterilizovať*).

4. Na to, či majú prevzaté verbá formu jednovidovú, obojvidovú alebo vytvárajú vidové dvojice, vplýva stupeň ich adaptácie podmienený frekvenciou, ich sémantika, resp. derivačná a valenčná štruktúra.

Rozdiely v lexikografických prácach súvisia aj s tým, na ktorom stupni adaptácie boli slovesá zachytené. Potvrdilo sa nám, že nemá väčšie opodstatnenie rozlišovať pri biaspektuálnych typoch poradie dok. i nedok. a nedok. i dok., ale uvádzať, ako je to v SSSJ (2006), jednotné poradie nedok. i dok. *explodovať*. Rovnako sa so SSSJ stotožňujeme s prehodnotením perfektív tantum na biaspektuálne formy (*absolvovať, akreditovať, amnestovať, autorizovať, dedikovať, dešifrovať, exkomunikovať*). Z výskumu nám však vyplýva aj jeden rozdiel – nazdávame sa, že keď sa už pri prevzatom slovese vytvorí frekventovaná perfektívna sekundárna forma (napr. s výskytom nad 30 v SNK), ktorá sa už dostane do lexikónov, východisková forma stráca biaspektuálnosť a označovali by sme ju len ako imperfektívnu.

Veľká zhoda medzi našimi výsledkami získanými analýzou materiálu a lexikografickým označením foriem vyplýva z toho, že v slovníkoch je súlad medzi parafrázou, tvarmi a vidovou charakteristikou, ak má lexéma jednu lexiu alebo viacero vidovo zhodných lexií (porov. spoľahlivé charakteristiky v Peciarovom SSJ). Zriedka je označovanie v slovníkoch diskutabilné (napr. označenie *debatovať* nedok., ale parafráza s perfektívom zúčastniť sa na debate). Chyby vznikajú hlavne vtedy, ak má lexéma viacero vidovo nezhodných lexií, napr. jedna lexia je nedok. *hodiť sa* 2. byť vhodný, jedna lexia je dok. *hodiť sa* 1. pod vlak, ale lexéma *hodiť sa* sa označí ako biaspektuálna (nedok. i dok.) namiesto 1. dok., 2. nedok.; porov. aj tzv. domáce obojvidové verbá *venovať, venovať sa* (pri *venovať sa* a *venovať* ide o stotožnenie dvoch lexém, z ktorých jedna je nedok. *venovať sa* a jedna je dok. *venovať*), *vidieť, počuť, napovedať, vypovedať, odpovedať*. Ak by sme uplatnili dôsledné označovanie týchto lexií, zistíme, že domáce obojvidové verbá vlastne neexistujú a biaspektuálne verbá majú zmysel len ako adaptačný stupeň medzi prevzatými imperfektívami tantum, perfektívami tantum a aspektovými koreláciami. Vždy perfektívne sú napr. *zviechať sa, pričítať, uviezt', obetovať*, vždy imperfektívne sú *zálohovať, pokovovať, predčítať, odpočúvať, zajakať sa, čarať, preddavkovať, úverovať, ratovať, skratovať, stačiť, búšiť*, aspektové korelácie tvoria verbá *pripomienkovať, časovať, bodovať, uraziť* (v jednom význame).

Jednovidové prevzaté verbá sú hlavne imperfektíva tantum (súvisí to aj s ich morfematickou štruktúrou radix + sufix, ktorá indikuje imperfektívnosť). V adaptačnom procese sa z nich stávajú biaspektuálne verbá, porov. predovšetkým subjektovo-objektové desubstantíva a verbá bez motivačných

vzťahov alebo aspektové korelácie (najmä subjektovo-objektové deadjektíva). Pohyb v lexikografických prácach je väčšinou v súlade s adaptačným procesom, ktorého smer určuje základná funkcia verbálneho aspektu v slovenčine, pretože so zvyšujúcou sa frekvenciou lexém potrebuje používateľ využívať všetky verbálne gramatické prostriedky (Sokolová, 2009a, 2009b).

LITERATÚRA

BOSÁK, Ján – BUŽÁSSYOVÁ, Klára: Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika. Slovo-
tvorba.) Jazykovedné štúdie. 19. Bratislava: Veda 1985. 131 s.

BUŽÁSSYOVÁ, Klára: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda 1974. 237 s.
ESVAN, François: Vidová morfológia českého slovesa. Studie z korpusové lingvistiky. 5. Pra-
ha: Nakladatelství Lidové noviny 2007. 342 s.

HORECKÝ, Ján – BUŽÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej
slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 430 s.

IVANOVÁ, Martina: Valencia statických predikátov. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešov-
skej univerzity v Prešove 2006. 290 s.

JAROŠOVÁ, Alexandra: Spájateľnosť slov a jej odraz v slovníku. In: Jazykovedný časopis,
1992, roč. 43, č. 2, s. 116 – 126.

JINDRA, Vojtěch: Vývojová dynamika obouvidových sloves cizího pôvodu na základě korpu-
sových dat. In: Slovo a slovesnost, 2008, roč. 69, č. 3, s. 192 – 210.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red.: J. Kačala a M. Pisárčiková. Bratislava: Veda
1989. 542 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red.: J. Kačala – M.
Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

NÜBLER, Norbert: Untersuchungen zu Aktionsart und Aspekt im Russischen und Tschechi-
schen (am Beispiel der mit na-präfigierten Verben). Regensburg: S. Roderer Verlag 1992. 594 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 1991. 522 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 2., doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: Veda 1998.
574 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3., upravené a doplnené vydanie. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

Slovenský národný korpus – verzia prim-3.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra
SAV 2007. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovenský národný korpus – verzia prim-4.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra
SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník cudzích slov. Prel. L. Balážová, J. Bosák a kol. 2., dopl. a uprav. slov. vyd. Bratislava:
Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2005. 991 s.

Slovník slovenského jazyka. I. – V. diel. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej
akadémie vied 1959 – 1965.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava:
VEDA 2006. 1134 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŠIMON, František – MOŠKO, Gustáv – BENKO, Vladimír: Morfematic-
ký slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 531 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Riešenie statusu derivačnej a modifikačnej morfémy v morfematic-
kom slovníku slovenčiny. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als For-
schungsgegenstand. Innsbruck, 2000, s. 127 – 138.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Aspektológia v Regensburgu. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 2, s. 101 – 119.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfematický pohľad na slovesný vid v slovenčine ako cudzom jazyku. In: Slovenčina ako cudzí jazyk. Ed. J. Pekarovičová. Bratislava: Stimul 2002, s. 75 – 87.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Eine von Applikationen der morphematischen Erforschung an der Universität Prešov (Kategorie Aspekt Verbi). In: Gemeinsame interdisziplinäre Vortragsreihe der Universitäten Trier und Prešov 2009. Prešov 17. februára 2009. Ed. Christian Ilsfeld. Trier, 2009(a), rkp. 12 s. (v tlači).

SOKOLOVÁ, Miloslava: Funkcie slovesného vidu v slovenčine. In: V priestoroch jazyka a literatúry. Košice 26. marca 2009. Košice, 2009(b), rkp. 15 s. (v tlači).

VERBAL ASPECT AND ADAPTATION OF LOANED VERBS IN THE SLOVAK LANGUAGE

Key words: verbal aspects, adaptation processes, lexicographic practice, imperfectives tantum, bi-aspectual verbs, aspect correlations

The work presents the results of research of about 800 loaned verbs from the *Morpheme Dictionary of the Slovak Language* (1999) ending in the suffix *-ovať*. I investigate the reasons of uneven evaluation of the same forms in lexicographic works and try to outline the optimal solution for lexicographic practice which depends on the morphemic, derivational and valency structure and on the verb semantics, as well as on their frequency and degree of adaptation. In the first stages imperfectives tantum are adopted and as their textual frequency increases the number of bi-aspectual verbs grows. At the end of the adaptation process aspect correlations are formed (especially pairs). The progression in lexicographic works corresponds with the adaptation process the direction of which is determined by the basic functions of verbal aspect – to complete the inventory of verbal grammatical means of the Slovak verb in interaction with the category of verbal mood and verbal tense.

Subkategória funkčno-sémantickej kategórie modálnosti: schopnosť (abilita)

MARTINA IVANOVÁ

1. V modálnej logike sa akcentuje, že základom výpovedí s modálnym exponentom schopnosti je prisudzovanie (psychologických alebo fyzických) kvalít osobám vykonávajúcim nejakú činnosť (pozri Deroy, 2007). Napríklad vo výpovedi *Ján vie hrať šach*, hovoriaci na základe (aktuálne prebiehajúcej alebo minulej) činnosti prisudzuje Jánovi schopnosť istého charakteru. Základom je tu teda inferencia hovoriaceho o schopnosti agensa, a to na základe subjektívneho vyhodnotenia a následného zovšeobecnenia vyplývajúceho z činnosti agensa. Ide tu o schému: (opakované) vykonávanie činnosti F agensom $\rightarrow$ inferencia hovoriaceho $\rightarrow$ schopnosť agensa vykonávať činnosť $A_{(F)}$. Medzi abilitou a ostatnými modálnymi konceptmi existuje istá sémantická reakcia. S abilitou sa spája oblasť možného: možné, t. j. pripustenie ďalšej alternatívy, je podmienené schopnosťou, dispozíciou agensa konať dej: *Peter môže ísť hrať šach*. – *Peter vie hrať šach*.

Pri vymedzení modality ako jazykovej kategórie vychádzame z koncepcie modality ako funkčno-sémantickej kategórie konštituovanej modálnymi subkategóriami necesitatívnosti, posibility, volitívnosti a ability.¹ Modálnymi exponentmi jednotlivých subdomén sú výrazové prostriedky rozličných jazykových rovin. V slovenčine sa modálna subkategória ability vyjadruje prostredníctvom lexikálnych prostriedkov (tzv. schopnostné predikáty), gramatických prostriedkov (modálne sloveso *vedieť*), slovotvorných prostriedkov (afixy typu *-avý*, *-ivý*, *u-*) a sémantických prostriedkov (modálny sémantický príznak v sekundárnom význame primárne dynamických predikátov).

¹ Vymedzenie jednotlivých modálnych konceptov v rámci funkčno-sémantickej kategórie modality je v jednotlivých teoretických prístupoch rôzne. E. Ďurovič (1956) napríklad rozlišuje v zásade dva základné modálne koncepty: uplatnenie vôle a vzťahy možnosť a intencné. M. Grepl a P. Karlík (1998) zasa pracujú s trojčlenkou nutnosť – možnosť – zámer, pričom modálny koncept schopnosti klasifikujú v rámci konceptu možnosti.

Funkčno-sémantická kategória modalít			
Lexikálne prostriedky	Gramatické prostriedky	Slovotvorné prostriedky	Sémantické prostriedky
verbálne: <i>naučiť sa</i> , <i>osvojiť si</i> „získať schopnosť“ verbo-nominálne: <i>mať schopnosť</i> nominálne: <i>schopný</i> <i>spôsobilý</i>	<i>vedieť</i> „mať schopnosť“ <i>dokázať</i> „mať schopnosť“	<i>vnímať</i> „taký, ktorý vie vnímať“ <i>dojť</i> „taký, ktorý vie dojsť“ <i>liečiť</i> „taký, ktorý dokáže liečiť“ <i>vodiť</i> „taký, ktorý dokáže viesť prúd“	<i>chodiť</i> 1. „pohybovať sa pomocou nôh“ 2. „mať schopnosť pohybovať sa pomocou nôh“

2. Lexikálne prostriedky vyjadrovania modálneho významu ability

Medzi lexikálne prostriedky vyjadrujúce modálny význam ability možno zaradiť jednak predikáty so sémantickým príznakom schopnosti prítomným v ich sémantickej štruktúre, jednak sekundárne schopnostné lexie primárne dynamických slovies.

Pri hľadaní odpovede na otázku, ako diferencovať medzi predikátmi s modálnym významom a modálnymi gramatickými funktormi, možno vyjsť zo sémantickej štruktúry slovies. Budeme pracovať s predpokladom, že sémantickú štruktúru modálnych relátorov konštituuje príznak [schopnosť], ktorý prešiel procesom gramatikalizácie. V prípade sémanticky komplexnejších významov, pri ktorých sa súčasťou sémantickej štruktúry stávajú ďalšie príznaky a tie vystupujú vo vzťahu k tomuto gramatikalizovanému príznaku ako determinujúce alebo determinované prvky, budeme uvažovať o predikátoch s modálnym významom.

Modálny sémantický koncept schopnosti zahŕňa vrodene, resp. osvojené dispozície na realizáciu deja. Predikáty s modálnym významom schopnosti možno kategorizovať na základe nasledujúceho modálneho scenára:

- (1) vrodená – získaná dispozícia: *vedieť*, *dokázať* – *naučiť sa*,
- (2) nadobudnutie – strata dispozície: *naučiť sa* – *zabudnúť*, *odvyknúť si*,
- (3) potenciálna – realizovaná dispozícia: *vedieť* – *dokázať*, *stihnúť*, *stačiť*, *vládať*, *vydržať*.

Slovesá s modálnym sémantickým príznakom [schopnosť] možno rozdeliť do dvoch skupín: v prvej skupine sa budú vyskytovať predikáty, pri ktorých príznak schopnosti vystupuje v pozícii determinujúceho prvku a zároveň

je súčasťou presupozície: *naučiť* sa „nadobudnúť schopnosť“ (presuponuje „predtým nemať schopnosť“), *zabudnúť*, *odvyknúť si* „stratiť schopnosť“ (presuponuje „predtým mať schopnosť“); v druhej skupine sú slovesá, pri ktorých možno vymedziť okrem významu schopnosti ešte jeden jadrový príznak: *vládať* „mať schopnosť“ + „mať silu využiť schopnosť“, *stačiť*, *stihnúť*, *vydržať* „mať schopnosť“ + „mať čas využiť schopnosť“.

Ako schopnostné predikáty sa správajú statické lexie primárne akčných dynamických sloviess pomenúvajúce elementárne fyziologické dispozície (*vidieť*, *počuť*, *chodiť*, *sedieť*, *lietať*) a elementárne sociálne zručnosti (*rozprávať*/*hovoriť*, *čítať*, *písať*), ktoré sú vyčlenené ako osobitné lexikografické jednotky (napr. vo Valenčnom slovníku slovenských sloviess, 1998; ďalej VSSS). Podmienkou vymedzenia schopnostného statického významu je možnosť parafrázy významu prostredníctvom zloženého slovesného predikátu „vedieť + infinitív plnovýznamového slovesa“.

Vznik sekundárnej lexie so statickým významom schopnosti z primárnych akčných významov je príkladom na systémovú metonymickú transpozíciu založenú na vzťahu implikácie, ktorá sa spája s rekategorizačnými redukciami valenčných štruktúr. VSSS (1998) napríklad ponúka nasledujúcu explikáciu významu primárne akčného slovesa *chodiť*¹ („pohybovať sa na vlastných nohách“) a sekundárneho schopnostného významu *chodiť*² („stať sa schopným pohybu na vlastných nohách“). Pri analyzovanej slovesnej lexéme je sémantický príznak schopnosti ako potenciálna implikacionála zahrnutá už v základovom význame slovesa (pohyb predpokladá nadobudnutie tejto schopnosti) a statický význam schopnosti vzniká aktualizáciou tejto potenciálnej sémy v sekundárnom významovom pláne slovesnej jednotky. V odvodenom význame tak funguje základový význam ako determinant spomínaného implikovaného komponentu („byť schopný“ ← „pohybovať sa na vlastných nohách“). Prítomnosť sémantického komponentu schopnosti v obsahovom pláne slovesných jednotiek sa manifestuje aj prítomnosťou v opise sémových štruktúr primárnych lexikálnych významov, napr. *hovoriť* „byť schopný vydávať artikulované zvuky so zrozumiteľnou informáciou“ (Dolník, 1990).

Aktualizácia, t. j. fokusácia sémantického komponentu schopnosti, sa môže realizovať pod vplyvom kontextu, prostredníctvom modálneho operátora *vedieť*, resp. môže vyústiť do vzniku nového (statického) významu. Explicitne sa význam schopnosti signalizuje prostredníctvom modálneho operátora: *Viem plávať*. Ako príklad na kontextovú aktualizáciu významu schopnosti možno uviesť túto vetnú realizáciu: *Dieťa sa učí korčuľovať*. Význam slovesa *korčuľovať* možno parafrázovať ako „(byť schopný) pohybovať sa po ľade pomocou korčúl“. V slovnom spojení *učiť sa korčuľovať* sa implikovaná séma schopnosti z obsahového plánu aktualizuje pod vplyvom

výrazu *učiť sa*, ktorého súčasťou je spomínaný komponent (*učiť sa* „vyvíjať úsilie, aby niekto nadobudol isté vedomosti alebo schopnosti“). Inou možnosťou, kam môže takáto transstratifikácia komponentov pod vplyvom aktualizácie jedného z nich vyústiť, je vznik nového významu spätý s konštituovaním novej lexie v štruktúre polysémantu. V takom prípade sa mení status daného komponentu schopnosti: z implikovaného obsahového prvku sa stáva záväzný komponent významu. Samozrejme, vzniká otázka, ako odlíšiť sémantické varírovanie lexie od vzniku novej lexie. V prípade statických schopnostných lexií možno pri lexikografickom spracovaní (analyzujeme prípady z Krátkeho slovníka slovenského jazyka, 2003, a VSSS) pozorovať, že k delimitácii polysémických štruktúr dochádza pri dvoch významových okruhoch slovík: pri slovesách pomenúvajúcich elementárne fyziologické dispozície (*vidieť, počuť, chodiť, sedieť, lietať*) a elementárne sociálne zručnosti (*rozprávať, hovoriť, čítať, písať*). V týchto prípadoch možno štruktúry s kontextovo aktualizovaným a významovo záväzným komponentom schopnosti považovať za synonymné: *Dieťa ešte nevie hovoriť* – *Dieťa ešte nehovorí*.

Vznik schopnostných slovík z primárne dynamických slovík predstavuje metonymickú transpozíciu, pri ktorej je konceptualizovaný prvok (schopnosť) subdoménou konceptualizačného zdroja (činnosť, ktorá schopnosť implikuje), ide teda o prípad redukcie domény. Metonymická transpozícia významu je v tomto prípade spojená aj so substitúciou výrazovej realizácie, ktorou sa prototypicky daný význam schopnosti vyjadruje: modálne sloveso + infinitív plnovýznamového slovesa → určitý slovesný tvar plnovýznamového slovesa (*Dieťa už vie čítať.* → *Dieťa už číta.*).

V sekundárnom statickom význame sa akcentuje predovšetkým moment nadobúdania schopnosti, o čom svedčí fakt, že príklady uvádzané vo VSSS obsahujú tzv. exocentrickú časticu *už*, resp. *ešte*, ktorej prítomnosť presuponuje verbálne nerealizovanú propozíciu vzťahujúcu sa na neprítomnosť danej schopnosti pred alebo po časovom bode vymedzenom slovesom (*Dieťa už chodí.* implikuje *Dieťa predtým nechodilo.*, *Jeho 98-ročný otec ešte chodí.* implikuje *Jeho 98-ročný otec (pravdepodobne) neskôr nebude chodiť.*).

3. Gramatické prostriedky vyjadrovania modálneho významu ability

Nejednoznačná otázka statusu modálnych elementov ako gramatických, resp. lexikálnych prostriedkov sa odráža v odlišovaní tzv. základných modálnych slovík a modálno-vecných slov (Ďurovič, 1956), resp. vo vymedzovaní modálnych slovík a modálnych slovík v širšom zmysle (Grepš – Karlík, 1998). B. Hansen (2000, s. 89) v prípade významov konštituovaných iba na základe elementárneho modálneho sémantického komponentu pracuje s ter-

mínom modálne primitívy. Otázka stanovenia jednoznačnej hranice medzi týmito dvoma skupinami však zostáva otvorená. V koncepcii M. Grepla a P. Karlíka (1998) sa slovesá *umět* a *dokázat* hodnotia ako modálne slovesá v širšom zmysle, teda neprisudzuje sa im status gramatických funktorov, v koncepcii E. Benešovej (Panevová – Benešová – Sgall, 1971) sa pri slovese *umět* význam „mať schopnosť vyrovnáť sa s istou situáciou“ hodnotí ako vlastný modálny význam, zatiaľ čo význam „mať osvojené ako poznatok, zručnosť“ sa vymedzuje ako prípad lexikálnej modalít. Pri ich slovenských pendantoch je situácia podobná: L. Ďurovič (1956) klasifikuje slovesá *vedieť* a *dokázať* ako základné modálne slovesá, v koncepcii M. Sokolovej (1995) sa ako modálny gramatický funktor vymedzuje sloveso *vedieť* s významom „mať schopnosť, zručnosť“.

S iným riešením prichádzajú autori, ktorí poukazujú na difúznosť hraníc medzi gramatickými a lexikálnymi modálnymi elementmi. Podľa B. Hansena (2000) modálne slovesá reprezentujú kategóriu s relatívne malým jadrom a nejednoznačnou perifériou, presahujúcou do zón sémanticky blízkych kategórií². V slovenskom kontexte podobné názory nachádzame už v koncepcii L. Ďuroviča, ktorý vymedzuje vlastnosti, ktorými sa základné modálne výrazy odlišujú od modálno-večných výrazov. Pritom však poznamenáva, že „tieto vlastnosti sú v plnom počte prítomné len pri niekoľko málo slovách; každá z nich má však iný, akčný rádius, a tak dostávame plynulú škálu k modálno-večným výrazom, danú postupným ubúdaním ukázaných vlastností“ (Ďurovič, 1956, s. 68).³

B. Hansen (2003, s. 101) rozdeľuje modálne elementy na jadrové a periférne, pričom sa zároveň vymedzujú faktory, ktoré signalizujú stupeň gramatikalizácie modálnych elementov.

Kritériá na stanovenie stupňa gramatikalizácie možno rozdeliť do niekoľkých skupín:

1. sémantické kritériá:

- a) sémantická štruktúra príslušného modálneho slovesa obsahuje iba gramatikalizovaný modálny príznak,
- b) príslušné modálne sloveso nemá iné nemodálne významy,

² Takéto chápanie kategórií nájdeme už v pražskom funkcionalizme: „.... the classes (and subclasses) of elements should not be regarded as ‚boxes‘ with clear-cut boundaries but as formations with a compact core (centre) and with gradual transition into a diffuse periphery which, again, gradually passes (infiltrates) into peripheral domain of next category“ (Daneš, 1966, s. 11). neskôr sa objavuje v tzv. emergentnej gramatike P. Hoppera (1998, in Krug, 2000), v ktorej sa akcentuje fluidný charakter kategórií, i v gramatikalizačnej teórii B. Hansena (2003) a M. Kruga (2000).

³ V teórii R. Quirka (1985) sa používa termín centrálna a marginálne modálne elementy, E. Traugottová (1997) zavádza pojem kvázimodálne elementy, D. Biber et al. (1999) pracujú s termínom semimodálne elementy.

- c) príslušné modálne sloveso môže vyjadrovať aj iné modálne významy,
- d) otvorená ľavovalenčná kolokačná paradigma (schopnosť spájať sa s rozličnými typmi participantov – životnými i neživotnými);

2. morfológické kritériá:

- a) nemožnosť tvoriť imperatív,
- b) nemennosť modálneho slovesa pri pasívnej a deagentnej transformácii,
- c) absencia vidového náprotivku,
- d) modálne sloveso netvorí verbálne substantívum ani participium;

3. syntaktické kritériá:

- a) kolokačná potencia,
- b) spojenie s infinitívom, nie s vedľajšou vetou,
- c) nemožnosť rozvíť príslušné modálne sloveso menným výrazom;

4. interlingválne kritériá:

- a) prekladovým pendantom jednotky je modálne sloveso.

Možno predpokladať, že čím viac kritérií príslušné modálne sloveso spĺňa, tým je stupeň jeho gramatikalizácie vyšší a ako gramatický modálny element je v rámci gramatickej kategórie modalít centrálnejší. Tento fakt možno doložiť porovnaním modálneho slovesa *vedieť* s iným modálnym slovesom, o ktorom možno predpokladať, že pôjde o centrálny modálny element, napríklad so slovesom *musieť*.

1. a) V lexikografických prácach evidujeme nasledujúce významy slovesa *vedieť*: „mať osvojené ako zručnosť, poznatok“, „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“; sloveso *musieť* vyjadruje „objektívnu nevyhnutnosť“, „povinnosť“, „potrebu“, „nátlak, rozkaz“, „vôľu“, „predpoklad alebo istotu“, „prosbu alebo želanie“. V prípade modálneho slovesa *vedieť* teda evidujeme sémantickú štruktúru komplexnejšej povahy, obohatenú o sémantické príznaky nemoďalnej povahy, v prípade slovesa *musieť* jeho sémantickú štruktúru konštituuju gramatikalizované komponenty modálnej povahy;

1. b) Sloveso *vedieť* okrem vyjadrovania modálnych významom disponuje významom „mať vedomosť o niečom“, pri slovese *musieť* evidujeme len základné modálne významy⁴;

1. c) Sloveso *vedieť* vyjadruje len modálny význam ability, modálne sloveso *musieť* vyjadruje významy objektívnej necesitatívnosti, obligatívnosti i silnej epistemickej modálnosti;

1. d) Pri slovese *vedieť* evidujeme v ľavovalenčnej paradigme preferenčný výskyt životných participantov, v prípade slovesa *musieť* ľavovalenčná paradigma nie je limitovaná reštriktívnymi príznakmi. Posun od vyjadrovania

⁴ V tomto prípade neberieme do úvahy degramatikalizačné procesy, ktorých výsledkom je pri modálnom slovese konštituovanie lexikálneho významu „mať rád“, tento význam zatiaľ hodnotíme ako okazionálny.

schopnosti k vyjadrovaniu dispozície je motívom prítomnosti neživotných participantov v ľavovalenčnej paradigme slovesa: *Niekedy si však príroda <vie> veľmi neobyčajne pomalovať svoje plody zeme.; Leštený hliník <vie> zapôsobiť na milovníka techniky, raz darmo.; Takéto počasie <vie> zaútočiť na nervy.*

2. a) Pri slovese *vedieť* existuje síce imperatívny tvar *vedz*, vzťahuje sa však na nemodálny význam „mať vedomosť“. Pokiaľ ide o význam ability, objektívnu, vrozenú dispozíciu agensa z logického hľadiska nie je možné ovplyvniť, pri slovese *musieť* imperatív teda možný nie je. Pokiaľ ide o opisné tvary imperatívu, periférnosť modálneho slovesa *vedieť* sa prejavuje aj v tom, že opisný tvar imperatívu, napriek tomu, že má význam dezideratívnosti, nie je pri ňom zriedkavý (*Nech sa <vie> tešiť, ako keď bola moja, prosím., Len nech <vie> robiť., Nech <vie> aj ráno vstávať!*), zatiaľ čo pri slovese *musieť* evidujeme na opisný tvar imperatívu so sémantickým príznakom dezideratívnosti iba jeden doklad (*Nech naňho <musí> myslieť, kým bude preč.*).

2. b) Pri modálnych slovesách ako synsémantických jednotkách v prvom rade môžeme hovoriť o bezrodovosti, keďže kategóriu rodu môžu vyjadrovať len autosémantické slovesá, pri slovese *musieť* ostáva pri pasívnej transformácii modálna dispozícia nezasiahnutá (*Legislatíva EÚ <musí byť> publikovaná vo všetkých jazykoch EÚ., Každá osoba <musí byť> označená originálnym nickom.*). Pri modálnom slovese *vedieť* je pasívna transformácia nemožná i pri spojeniach so slovesami, ktoré pasívnej transformácii inak podliehajú (*oceniť, odhadnúť, určiť*). Je to signálom úzkeho vzťahu modálneho slovesa *vedieť* so subjektom predikatívnej syntagmy. Zatiaľ čo pri slovese *musieť* je rozhodujúci vzťah subjektu k infinitívu autosémantického slovesa, práve skutočnosť, že modálne sloveso *vedieť* blokuje možnosť pasivizácie pri slovesách, pri ktorých je za bežných okolností pasivizácia možná, svedčí o jeho periférnom statuse ako gramatického operátora modalít.

2. c) Podľa E. Benešovej (Panevová – Benešová – Sgall, 1971) podobne ako o bezrodovosti možno hovoriť i o bezvidovosti modálnych sloves, keďže úloha vyjadrovať kategóriu vidu v spojení modálne sloveso + infinitív plnovýznamového slovesa prináleží plnovýznamovému slovesu. Vyplýva to zo skutočnosti, že modálne sloveso nevyjadruje dej, len modálnu dispozíciu agensa konať dej. Kolokácie modálneho slovesa *vedieť* s perfektívnymi, resp. imperfektívnymi verbami odhaľujú, že pri význame „mať osvojené ako poznatok, zručnosť“ sa preferenčne využívajú imperfektívne slovesá, zatiaľ čo pri význame „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“ sú frekventovanejšie kolokácie s perfektívnymi verbami. V nasledujúcej tabuľke prinášame prehľad desiatich najfrekventovanejších kolokácií verba *vedieť* s infinitívmi autosémantických verb, a to osobitne prípady významu „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“ a „mať osvojené ako zručnosť, poznatok“.

VEDIEŤ „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“	
INF	POČET
predstaviť (si)	4862
poradiť (si)	625
pochopiť	548
oceniť	403
využiť	345
vysvetliť	321
odhadnúť	306
odpovedať	305
posúdiť	282
zahrať	254

VEDIEŤ „mať osvojené ako zručnosť, poznatok“	
INF	POČET
hrať	935
robiť	670
čítať	617
rozprávať	559
spievať	223
narábať	202
plávať	193
komunikovať	192
variť	126
lietať	112

Ukazuje sa, že v prípade významu „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“ sa verbum *vedieť* preferenčne spája s perfektívami, v prípade významu „mať osvojené ako zručnosť, poznatok“ zasa s imperfektívami. Možno to vysvetliť tak, že v prvom prípade ide skôr o schopnosť týkajúcu sa jednorazovej reakcie na konkrétnu situáciu, zatiaľ čo v druhom prípade o „pretrvávajúcu“ schopnosť nezávislú od konkrétnej situácie.

2. d) Modálne slovesá netvorí verbálne substantíva, existujúce verbálne substantívum *vedenie* sa vzťahuje na význam „mať vedomosť“. Rovnaký predpoklad platí aj pre participium *vediaci*, hoci v SNK evidujeme doklad na aktívne participium nevzťahujúce sa na význam „mať vedomosť“, ale na modálny význam (spolu s participiom *mohúci*), hodnotíme ho ako príležitostný príznakový tvar, motivovaný potrebami konkrétneho (filozofického textu):

Ukončené rozprávanie kombinuje sériu prenosov objektívnych hodnôt so sériou prenosov ustanovujúcou nejaký „vediaci“ či „mohúci“ subjekt.; Zvláštna naratívna jednotka, do ktorej je vložené chcenie nejakého „vediaceho“ či „mohúceho“ subjektu, predstavuje prvý výkon rozprávania.

3. a) Výskum kolokačných paradigiem jednoznačne diferencuje spomínané významy verba *vedieť*: pri význame „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“ sa sloveso *vedieť* preferenčne spája s kognitívnymi (*predstaviť si, pochopiť, odhadnúť, posúdiť*) a komunikačnými predikátmi (*poradiť, oceniť, vysvetliť, odpovedať*), v prípade významu „mať osvojené ako zručnosť, poznatok“ zasa s predikátmi označujúcimi fyziologické dispozície (*chodiť, lietať, plávať, rozprávať, hovoriť*), prípadne sociálne dispozície (*čítať, písať, variť, hrať, spievať*).

3. b, c) Pokiaľ ide o syntaktické kritérium spätateľnosti modálnych slovies s infinitívom, a nie s vedľajšou vetou, resp. s menným výrazom, korpusové doklady odhaľujú, že možnosť kolokácie slovesa *vedieť* s vedľajšou vetou alebo s menným výrazom sa vzťahuje na význam „mať osvojené ako poznatok, zručnosť“: *Chcela by <vedieť matematiku> aj fyziku*. V takýchto prípadoch sa dokonca ako rovnocenné koordinované pravovalenčné komplementy vyskytujú menné výrazy a infinitív slovesa: *Na rozdiel od starších pedagógov <vedia jazyky>, pracovať s počítačmi a podobne*. V niektorých prípadoch možno kolokáciu slovesa *vedieť* s menným výrazom interpretovať ako prípad elipsy: *Môže, ale nemusí <vedieť> (hovoriť) po rusky*.

Okrem tradične vymedzovaného modálneho relátora *vedieť* najbližšie ku gramatickému významu modálneho relátora schopnosti má sloveso *dokázať*. V súvislosti s týmto slovesom vzniká otázka, či ho hodnotiť ako lexikálnu jednotku s modálnym významom alebo ako gramatický funktor modalita. Preto sme sloveso *dokázať* podrobili korpusovému zhodnoteniu, v ktorom sme si preferenčne všimli kolokácie s infinitívom slovies vo funkcii pravovalenčného komplementu. V nasledujúcej tabuľke prinášame najfrekventovanejšie kolokácie:

DOKÁZAŤ	
INF	POČET
presadiť (sa)	604
vytvoriť	601
využiť	577
predstaviť (si)	528
udržať	487
vyrovnať (sa)	484
vyhrať	391

zabezpečiť	327
pochopiť	275
zvíťaziť	244
prekonať	237
zdolať	229
zvládnuť	224
poradiť	202
prispôbiť (sa)	194
poraziť	184
spojiť	179
otočiť (sa)	169
oceniť	167
vyrobiť	156

Korpusové doklady ukazujú, že kolokácie slovesa *dokázať* so skupinou slovík vyjadrujúcich fyzické a sociálne dispozície agensa (*hrať, čítať, narábať, spievať, plávať, rozprávať, hovoriť*) sú relatívne zriedkavé. Naopak, sloveso *dokázať* sa preferenčne spája najmä so slovesami pomenúvajúcimi kognitívne činnosti agensa (*predstaviť si, oceniť, pochopiť, rozoznať*), komunikačnú aktivitu agensa (*poradiť, oceniť*) alebo kvalitatívnu zmenu (*využiť, presadiť sa, prispôbiť sa, zabezpečiť*). Možno konštatovať, že v týchto prípadoch sloveso *dokázať* vyjadruje podobne ako jeden z významov slovesa *vedieť* situáciou podmienenú schopnosť, resp. schopnosť vyrovnáť sa so situáciou vyjadrenou slovesom, porov.:

Dnes si už ťažko <dokážeme predstaviť>, že Lang v 20. rokoch minulého storočia nakrútil 6-hodinový opus Prsteň Nibelungov.

Dnes si ťažko <vieme predstaviť>, aký to bol obrovský objav, keď umožnil preniknúť na západnú stranu Ameriky.

Napriek skutočnosti, že sloveso *dokázať*, podobne ako sloveso *vedieť*, vyjadruje schopnosť vyrovnáť sa so situáciou, predsa medzi nimi možno evidovať jeden zásadný rozdiel. Možno konštatovať, že zatiaľ čo sloveso *dokázať* vyjadruje aktuálnu dispozíciu agensa realizovať dej, sloveso *vedieť* potenciálnu schopnosť, nezávislú na aktuálnej situácii. Tento rozdiel sa manifestuje pri negácii: negovaním slovesa *dokázať* sa neneguje samotná schopnosť agensa, porov.: *Od prekvapenia <nedokázala hovoriť>. – *Nevedela hovoriť.* Sloveso *dokázať* možno zaradiť medzi implikatívne slovesá, teda slovesá inherentne spojené s rôznymi presupozíciami (porovnaj Karttunen, 1971, citované podľa Hirschová, 2006), zatiaľ čo sloveso *vedieť* implikatívne nie je. Táto implikatívnosť sa prejavuje v minulom čase, porov.:

Iba Juskowiak zo Sportingu Lisabon dokázal prekonať 192 cm vysokého Židkova. implikuje *Juskowiak prekoná Židkova.*

Iba Juskowiak zo Sportingu Lisabon vedel prekonať 192 cm vysokého Židkova. neimplikuje nevyhnutne *Juskowiak prekoná Židkova.*

Zvlášť sa tento rozdiel medzi implikatívnym *dokázal* a neimplikatívnym *vedieť* ukazuje tam, kde k prvému komplementu pripojíme jeho opozíciu:

**Iba Juskowiak dokázal prekonať Židkova, ale neprekoná ho.* je kontradiktorné tvrdenie, zatiaľ čo

Iba Juskowiak vedel prekonať Židkova, ale neprekoná ho. je prípustné napríklad v kontexte *Iba Juskowiak vedel prekonať Židkova, ale dnes ho neprekoná.*

Podobne sa rozdiel ukáže vtedy, ak v rámci vety konfrontujeme implikatívne sloveso s neimplikatívnym:

Iba Juskowiak vedel prekonať Židkova, ale dnes ho nedokázal prekonať.

4. Ukazuje sa, že proces gramatikalizácie modálneho slovesa *vedieť* by sa dal zachytiť v troch stupňoch: nemoďálny význam „mať vedomosť“ – modálny význam „mať schopnosť osvojenú ako poznatok, prípadne zručnosť“ – modálny význam „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“. Z nemoďálneho významu „mať vedomosť“ vzniká modálny význam „mať schopnosť osvojenú ako poznatok, zručnosť“. Možnosť spojiť sloveso s daným modálnym významom s vedľajšou vetou i menným výrazom je signálom toho, že v tomto význame sa sloveso *vedieť* negramatikalizovalo úplne. Svedčí o tom aj skutočnosť, že v tomto prípade je významovo blízke slovesu *naučiť sa*. Najviac čít zhodných s plne gramatikalizovanými modálnymi slovesami má sloveso *vedieť* vo svojom význame „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“. V tomto prípade ho možno nahradiť modálnym relátorom *môcť*, takže jeho význam sa blíži významu objektívnej posibility, keďže schopnosť vyrovnáť sa so situáciou nie je determinovaná len dispozíciami agensa, ale aj existenciou priaznivých podmienok na realizáciu, resp. nerealizáciu činnosti: *Dnes si len ťažko viete predstaviť reprezentáciu bez hráčov, ktorí nepôsobia v lige.* – *Dnes si len ťažko môžete predstaviť reprezentáciu bez hráčov, ktorí nepôsobia v lige.* Napriek skutočnosti, že sloveso *dokázal* sa svojím významom blíži k centrálnejšiemu modálnemu významu slovesa *vedieť*, na základe jeho implikatívnosti ho nevymedzujeme ako modálny funktor a hodnotíme ho ako lexikálny prostriedok na vyjadrenie modálneho konceptu schopnosti.

LITERATÚRA

BIBER, Douglas – JOHANSSON, Stig – LEECH, Geoffrey – CONRAD, Susan – FINEGAN, Edward: Longman Grammar of Spoken and Written English. Harlow: Longman 1999.

DANEŠ, František: The relation of centre and periphery as a language universal. In: Travaux Linguistiques de Prague II. Praha: Academia 1966, s. 9 – 21.

DEROY, Ophelia: Of Ability Statements. Dostupné na: <http://ftp.informatik.rwth-aachen.de/Publications/CEUR-WS/Vol-278/paper08.pdf>

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

ĎUROVIČ, Lubomír: Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 220 s.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 512 s.

HANSEN, Björn: The German Modal Verb *müssen* and the Slavonic Languages – The reconstruction of a Success Story. In: Scando-Slavica Tomus 2000, roč. 46, s. 77 – 92.

HANSEN, Björn: The Grammaticalization (and Degrammaticalization?) of Modals in Slavonic. In: Tilman Berger & Karl Gutschmidt (eds.) Funktionale Beschreibung slavischer Sprachen. Deutsche Beiträge zum 13. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana. München: Sagner 2003, s. 97 – 115.

HIRSCHOVÁ, Milada: Pragmatika v češtině. Olomouc: Univerzita Palackého 2006. 244 s.

HOPPER, Paul J. – TRAUGOTT, Elizabeth C.: Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press 1997.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pišárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

KRUG, Manfred G.: Emerging English Modals: A Corpus-based Study of Grammaticalization. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2000. 332 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 272 s.

PANEVOVÁ, Jarmila – BENEŠOVÁ, Eva – SGALL, Petr: Čas a modalita v češtině. Praha: Univerzita Karlova 1971. 170 s.

QUIRK, Randolph: A comprehensive grammar of the English language. Harlow: Longman 1985. 1779 s.

Slovenský národný korpus. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2008. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 180 s.

SUBCATEGORY OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC CATEGORY OF MODALITY: ABILITY

Key words: modality, ability, modal verbs and verbs with modal meanings, central and peripheral modal elements

The work deals with the modal concept of ability in the Slovak language. To express this modal meaning, different linguistic means are used – lexical, grammatical and derivational. The work focuses on the lexical and grammatical

means expressing ability. As to the lexical means the following aspects are important within the given modal scenario: gaining – loss of disposition, inborn – acquired disposition, potential – real disposition. In the Slovak language the ability meaning is often expressed by secondary meanings of primarily dynamic verbs, especially by verbs expressing movement, communication and other physiological and social activities of the human subject. As to the grammatical means it is important to differentiate between modal verbs and verbs with modal meaning. The work follows the idea proposed by B. Hansen who distinguishes between central and peripheral modal elements. The work tries to summarize different factors delimiting modal verbs as proposed by various authors (B. Hansen, E. Benešová) to manifest the status of the modal verb *vedieť* in the system of the modal elements in the Slovak language.

PDT-Vallex: trochu jiný valenční slovník*

ZDEŇKA UREŠOVÁ

1. Pozadí vzniku – teorie FGP a korpus PZK

Počítačový valenční slovník PDT-Vallex je budovaný na základě manuálně syntakticky anotovaného korpusu českých textů, nazvaného Pražský závislostní korpus (PZK; Prague Dependency Treebank – PDT). Zpracování valence v tomto slovníku vychází z principů valenční teorie funkčně-generativního popisu – FGP (Sgall et al., 1986; Panevová, 1974 – 1975). Práce na slovníku umožnila konfrontaci teoretického zpracování valence s praxí. Z této skutečnosti vyplynula největší přednost slovníku, a sice jeho přístup ke zpracování valence. PDT-Vallex přistupuje k valenci „zdola“, tzn. slovník při tvorbě valenčních rámců a příkladů čerpal z reálných textů, z reálných korpusových dat.

Primárně měl slovník sloužit anotátorům k udržení konzistence při přiřazování funktorů slovesným doplněním. Po dokončení anotace PZK sloužil navíc ke kontrole anotace tektogramatické roviny PZK.

Slovník zachycuje jen ta slova (slovesa, substantiva, adjektiva a adverbia) a hlavně ty jejich významy, které se vyskytly v anotovaných datech. Celkem slovník obsahuje 10 039 různých slov. Z tohoto počtu připadá 5 510 hesel na slovesa, 3 727 hesel na substantiva, 791 hesel na adjektiva a 11 hesel na adverbia. Celkový počet valenčních rámců ve slovníku je 14 979.

2. Slovesná část slovníku

Povšimneme si základní, tj. slovesné části valenčního slovníku. Slovník obsahuje 5 510 sloves, která byla použita v 8 500 významech. V průběhu syntaktické anotace korpusu zpracovávali anotátoři primárně pouze ta slovesa, která se vyskytla v datech. Každý výskyt slovesa v PZK má tudíž odkaz na je-

* Výzkum popsáný v tomto článku byl podporován projekty GAUK 52408/2008, ME09008 a MSM0021620838.

den z valenčních rámců ve slovníku PDT-Vallex (srov. Hajič et al., 2003; Hajič – Urešová, 2003).¹

2.1. Valenční heslo a jeho obsah

Valenční heslo ve slovníku obsahuje:

1. t-lemma – pro jedno t-lemma může být ve slovníku více valenčních rámců. Každý valenční rámec v zásadě odpovídá jednomu významu, který může být buď konkrétní, abstraktní nebo frazeologický. Rozlišení těchto typů významů u různých sloves není ve slovníku konzistentní, je spíše intuitivní a není ani explicitně zachyceno;
2. valenční rámec – ve valenčním rámci je specifikace:
 - (a) Počtu členů rámce – počet členů je fixní (může být i nulový).
 - (b) Pojmenování členů rámce – členy rámce se rozlišují pouze pomocí funktorů.
 - (c) Charakteristiky členů rámce – charakteristikou členu rozumíme v souladu s FGP rozlišení obligatornosti a fakultativnosti.
 - (d) Povrchové realizace (formy) – uvádí se pouze „základní“ forma realizace rámce (tzv. „kanonický rámec“), která odpovídá aktivnímu užití slovesa. Kanonický rámec odpovídá základní diatezi a pro ostatní, tj. odvozené diateze se korespondence formy a rámce řeší prostřednictvím transformací.
 - (e) Příklady – příklad zachycuje nějaké konkrétní lexikální naplnění daného rámce. Jedná se o minimální srozumitelný fragment české věty, který obvykle pochází z textů PZK, ale někdy se jedná o nově vytvořený anebo upravený příklad. V případě, že může vzniknout pochybnost, které slovo z příkladu se vztahuje ke kterému členu rámce, je u takového slova v příkladu uveden i funktor.
 - (f) Poznámky – poznámky pomáhají významově rozlišovat mezi jednotlivými rámci uvnitř slovníkového hesla. Jako poznámka se používají pouze synonyma, synonymní víceslovné výrazy, antonyma nebo vidové protějšky. Nejsou na rozdíl od předchozího povinnou složkou hesla, avšak uvádějí se téměř vždy. Zřídka se uvádějí zejména u frazeologických významů, kde je význam zřejmý již z realizace rámce.

Jak již bylo řečeno, z valenčního rámce ve slovníku PDT-Vallex se uživatel dozví, kolik členů rámec obsahuje (počet), jak se jednotlivé členy jmenují (pojmenování) a jakého jsou charakteru (typová charakteristika obligatornosti). Na rozdíl od některých tradičních valenčních přístupů (Daneš, 1985; Pauliny, 1943) nejsou ve valenčním rámci explicitně vyznačeny pozice valenčního doplnění, tj. valenční členy nejsou rozlišeny na levovalenční a pravovalenční.

¹ Pro odkaz do valenčního slovníku slouží atribut `val_frame.rf`. Jeho hodnotou je identifikátor valenčního rámce, který je označeným uzlem (a jeho podstromem) realizován. T-lemma v datech a t-lemma ve slovníku se vždy shodují.

2.1.1. Valenční rámec a význam

Valenční rámec zachycuje valenční doplnění daného slovesa. Jedno sloveso může nést více významů, a může tedy mít více valenčních rámců. Jeden valenční rámec odpovídá jednomu významu slovesa. S více významy počítáme u sloves, kde nás k tomu přímo vybízejí odlišná valenční doplnění:

Př. sloveso *přišít*:

*přišít*¹ (přípevnit šitím) – *přišít knoflík na košili* – má tři členy rámce:

- ACT (kdo přišívá)
- PAT (co se přišívá)
- DIR3 (směr – kam se to přišívá)

*přišít*² (přeneseně: označit, přisoudit, uštedřit) – *přišít hráči pokutu* – má tři (jiné) členy rámce:

- ACT (kdo přišívá)
- PAT (co se přišívá – vlastnost, facka)
- ADDR (komu se to přišívá)

Jindy jsou naopak valenční doplnění ohodnocena stejně, ale významový rozdíl je zcela zjevný; i v tomto případě bude ve slovníku více rámců:

Př. sloveso *dělat*:

*dělat*¹ (být někým) – *dělat funkcionáře* – má dva členy rámce:

- ACT (kdo dělá)
- PAT (koho dělá)

*dělat*² (zabývat se) – *dělat politiku* – má dva (stejně) členy rámce:

- ACT (kdo dělá)
- PAT (co dělá)

Výjimečně může být více (např. wordnetovských) významů (Fellbaum, 1998) i pro jeden rámec:

Př. *hučet v komíně* i *hučet v uchu* je jeden rámec pouze ACT a LOC.

Rozlišování polysémie (Čermák, 1995) tedy není (měřeno přísnými lexikografickými měřítky) v PDT-Vallexu zcela důsledné. Určování povahy a počtu významů pro daný lexém je velmi obtížné a hranice mezi jednotlivými významy je často těžko definovatelná.

Ve valenčním rámci se postihuje nepřímý rozdíl mezi konkrétním, abstraktním a frazeologickým užitím slovesa, i když explicitně typ významového rozdílu ve slovníku zachycen není. Nemáme významy rozlišeny indexy, jako se to značí v tradiční literatuře. PDT-Vallex rozlišuje konkrétní, abstraktní a frazeologický význam takto (srov. Mikulová et al., 2005, s. 106):

- Konkrétní významy slovesa jsou takové významy daného slovesa, které přímo vyplývají z jeho lexikální sémantiky, jsou to jeho významy základní (původní), nepřenesené.
- Abstraktní významy slovesa jsou takové významy daného slovesa, které vznikají metaforickým (přeneseným) užitím významů konkrétních.

- Frazeologické významy nese dané sloveso tehdy, vystupuje-li jako součást nové víceslovné lexikální jednotky.

Ve slovníku je vedle významu základního a přeneseného naznačen ještě tzv. vyprázdněný význam, a to pro případy, kdy se význam celého spojení přesouvá na substantivum. Například ve spojení *podat stížnost* nese hlavní význam substantivum *stížnost* a sloveso *podat* má vyprázdněný význam.

Valenční rámec základního významu má ohodnoceny členy rámce základními běžnými funktory, kdežto pro rámce s přeneseným významem je kromě běžných funktorů u jednoslovných jednotek charakteristické užití funktoru DPHR², a to pro víceslovné frazeologické jednotky. Pro rámce s vyprázdněným významem se používá výhradně funktor CPHR, naznačující specifický druh frazeologického významu.

Příklad slovesa *nést* se všemi rozlišovanými významy:

	Nést	
Význam	Rámec	Příklad
základní	ACT(.1) PAT(.4) ADDR (.3)	nést tatínkovi knihy
přenesený jednoslovný	ACT(.1) PAT(.4)	nést jméno
přenesený víceslovný (frazeologický)	ACT(.1) DPHR (kůže:S4, na-1 [trh:S4])	nést kůži na trh
vyprázdněný	ACT(.1) CPHR {odpovědnost,...}.4	nést odpovědnost

V průběhu anotování PZK vznikala se vzrůstajícím množstvím anotovaných dat potřeba zavést další sémanticky vyhraněné funktory. Vzhledem k charakteru anotování však k jejich zavedení v praxi nedošlo. V teorii otevřené otázky bylo třeba vyřešit i za omezujícího předpokladu neměnit repertoár funktorů. Přesto některé podněty k zavedení nových funktorů nepřišly vniveč a byly alespoň teoreticky vzaty v úvahu (např. Lopatková a Panevová, 2005).

2.1.2. Počet členů valenčního rámce

Počet členů rámce je fixní. Většinou jeden člen rámce znamená také jeden příslušný funktor. Pouze v případech, kdy rámec obsahuje místo jednoho funktoru seznam alternujících funktorů, počet funktorů na jeden člen rámce může být vyšší. Počet členů rámce ale zůstává stálý.

V současné verzi slovníku existuje vzhledem k jemnému rozlišování například místních a časových významů více rámců právě kvůli fixnímu počtu členů rámce. Např. pro sloveso *umístit* je místní valenční doplnění buď DIR3 (směr) nebo LOC (místo): *umístit knihy do ústavu*.DIR3 nebo *umístit knihy*

² Vysvětlení pojmenování funktorů viz v části 2.1.3.

v *ústavu*.LOC. Sloveso *umístit* má dva rámce: jeden se členem ohodnoceným DIR3 a druhý se členem ohodnoceným LOC. Valenční rámec totiž nesmí v současné verzi slovníku obsahovat alternativu tohoto druhu, kdy se na pozici jednoho členu valenčního určení místa „tlačí“ dva funktoři.

Počet členů rámce může být i nulový. To znamená, že rámec neobsahuje žádný valenční člen (žádný aktant ani žádné obligatorní volné doplnění). Mluvíme pak o „prázdném“ valenčním rámci s notací EMPTY, např. pro slovesa *foukat*, *hřmět*, *lít*.

2.1.3. Pojmenování členů rámce

Jednotlivé členy valenčního rámce jsou označeny prostřednictvím funktořů. V jednom valenčním rámci nemohou být v souladu s teorií valence FGP dva stejně pojmenované členy (tj. stejné funktoři). Členy mohou být označeny buď funktoři pro aktanty, anebo funktoři pro volná doplnění (srov. Mikulová et al., 2005). Člen valenčního rámce, který má charakter aktantu, ale zároveň není sémanticky samostatnou jednotkou, nýbrž závislou částí spojení, je pojmenován funktorem CPHR (Compound PHRaseme) pro tzv. složené predikáty a funktorem DPHR (Dependent PHRaseme) pro frazeologická spojení.

Tabulka funktořů pro aktanty:

Funktor	Plný název	Příklad
ACT	ACTor	Maminka.ACT vaří
PAT	PATient	Malovat obraz.PAT
ADDR	ADDResse	Darovala Mirce.ADDR knihu
EFF	EFFect	Přeložila publikaci do angličtiny.EFF
ORIG	ORIGin	Půjčil si peníze od kamaráda.ORIG

Tabulka funktořů pro valenční doplnění ve složených predikátech a ve frazeologických spojeních:

CPHR	Compound PHRaseme	Pokládal jim otázky.CPHR
DPHR	Dependent PHRaseme	Postavil si hlavu.DPHR

Funktořů pro volná slovesná doplnění je celkem 36 (srov. Mikulová et al., 2005, s. 427).

Funktoři pro volná doplnění se objevují ve valenčním rámci jen v případech, že jsou obligatorní. Ne všechna vyjmenovaná volná doplnění se objevila jako obligatorní valenční doplnění. Nejčastější volné obligatorní doplnění v rámci je doplnění místa: LOC a DIR3.

Na pořadí členů ve valenčním rámci ve slovníku nezáleží, je dáno konvencí.

V některých případech je pojmenování členu rámce složeno z několika alternativních funktorů. Příkladem valenčního rámce s alternativními doplněními je valenční rámec pro jeden z významů slovesa *chovat se*.

chovat se: ACT(1) MANN(*)|CRIT(*)|ACMP(*)|BEN(*)|CPR(*)

- *chová se laskavě*.MANN
- *ch. se podle pravidel*.CRIT
- *ch. se otrocky*.CPR
- *ch. se bezchybně*.ACMP
- *ch. se ku prospěchu věci*.BEN

Pokud je situace složitější a nebylo možné ji zachytit jednoduchou alternativou funktorů, je pro daný význam použito více rámců. Ve slovníku ale není nikde naznačeno, že tyto rámce spolu významově souvisejí.

2.1.4. Charakteristiky členů rámce

Valenční členy charakterizujeme v rámci z hlediska jejich obligatornosti či fakultativnosti. (O tomto kritériu srov. Panevová, 1974 – 1975). V PDT-Vallexu se zapisují do valenčního rámce pouze aktanty (jak obligatorní, tak fakultativní) a obligatorní volná doplnění.

2.1.5. Povrchové realizace (formy)

Valenční doplnění je ve valenčním rámci zapsáno jednak prostřednictvím funktoru, který zachycuje příslušný typ závislosti a jednak prostřednictvím povrchově-syntaktické realizace, která zachycuje slovnědruhové a morfematické vlastnosti valenčního doplnění.

Hodnoty funktorů jsou popsány výše, kap. 2.1.3. Otazník před zapsaným funktorem valenčního doplnění označuje fakultativnost, pokud před funktorem otazník není, označuje tento funktor obligatorní valenční doplnění.

Zápis valenčního rámce platí pro ty povrchové realizace (formy), které valenční doplnění získávají, je-li jejich řídící sloveso užito v aktivu. Povrchové realizace (formy), které valenční doplnění získávají, je-li jejich řídící sloveso užito v sekundárních diatezích, se do valenčního rámce nezapisují. Aby ale valenční rámec vyhovoval i těmto pravidelným formám, je ošetřen transformačními pravidly tak, že po jejich aplikaci lze daný valenční rámec použít i pro formy, které valenční doplnění získávají v sekundárních diatezích.

V PZK se na rozdíl od tradičního způsobu zápisu valenčního rámce používá rozšířený, formalizovaný zápis povrchových realizací jednotlivých členů rámce.

Typ závislosti se zapisuje hranatými závorkami a sesterské uzly se oddělují čárkou. Zápis znázorňující závislost vypadá následovně: řídící-uzel[závislý-uzel1,závislý-uzel2, závislý-uzel3].

Slovnědruhové a morfematické vlastnosti jednotlivých valenčních doplnění se zapisují ve velmi zkrácené formě za oddělovací symbol, kterým je tečka nebo dvojtečka. Přitom se dodržuje toto pořadí: slovní druh, rod, číslo, pád,

stupeň a shoda u přídavných jmen. Pokud není některá z těchto kategorií v zápisu povrchově-syntaktické realizace uvedena, znamená to, že tato kategorie může nabývat pro dané valenční doplnění jakýchkoli hodnot. Slovní druh je zapsán malým písmenem, např. *a* přídavné jméno, *d* příslovce, *i* částice, *v* sloveso. Kořen přímé řeči je označen malým *s*, kořen takové obsahové závislé klauze, která je uvozena vztažným zájmenem či příslovcem, je označen malým *c*. Rod je zapsán velkým písmenem: *F* ženský, *M* mužský životný, *I* mužský neživotný a *N* střední. Číslo je zapsáno velkými písmeny: *S* jednotné, *P* množné. Pád je zapsán svým číslem – 1 až 7. Některé z výše uvedených speciálnějších forem, např. stupeň a shoda, se většinou týkají idiomů (DPHR). Stupeň přídavného jména je označen (kvůli odlišení od pádu) symbolem @. Shoda v pádě, číslu a rodě s řídícím uzlem je označena symbolem # (pouze v případech, že tato kategorie u obou uzlů existuje a u závislého uzlu už to není zápisem morfologických požadavků specifikováno).

Pokud výše uvedené zápisy nestačí k popisu morfologických požadavků, je možné další požadavky uvést formou výčtu hodnot povolených na konkrétních pozicích morfologické značky. Zápis požadavku na hodnotu určité pozice morfologické značky začíná symbolem \$, za ním je uvedeno číslo pozice (1 až 15) a následuje řetězec uzavřený do špičatých závorek < >. Tento řetězec je tvořený právě všemi znaky, které zápis na dané pozici morfologické značky povoluje. Všechny znaky (kromě písmen, číslic a spojovníku) vyskytující se uvnitř špičatých závorek musejí být uvozeny zpětným lomítkem. Vlnka (~) značí požadavek na to, aby v morfologické značce byl přítomen příznak pro negaci. Pokud je valenční rámec prázdný, je zapsán jako: *EMPTY*.

Příklady zápisu povrchově-syntaktických realizací:

Př. 1 Specifikace (pouze) pádu: .4

Př. 2 Předložka a pád: s[.7]

Př. 3 Předložka a pád nebo samotný pád: pro[.4];.3

Př. 4 Závislá klauze (kořen je sloveso) uvozená pořadící spojkou že nebo aby: že[.v];aby[.v]

U obligatorních volných doplnění je zápis povrchově-syntaktické realizace vynechán, pokud se dané valenční doplnění vyjadřuje prostředky obvyklými pro daný funktor. Namísto explicitního zápisu povrchově syntaktické realizace je pak v závorce za funktorem hvězdička. U aktantů je však povrchově-syntaktická realizace uvedena vždy.

Příklady zápisu rámců:

Př. 1 Tranzitivní sloveso: ACT(.1) PAT(.4)

Př. 2 Infinitiv: ACT(.1) PAT(.f)

Př. 3 Frazém: ACT(.3) DPHR(mráz.S1,po-1[záda:P6])

Př. 4 Rámec s fakultativním členem: ACT(.1) PAT(.4) ?ORIG(z-1[.2]) ?EFF(na-1[.4])

3. PDT-Vallex a návaznost na data PZK

Slovník PDT-Vallex, budovaný souběžně s anotací Pražského závislostního korpusu, je zpracován tak, že ve valenčním rámci se uvádějí pouze ty povrchově-syntaktické realizace, které daná valenční doplnění mají při užití slovesa v aktivním tvaru (jak je to pro valenční slovníky běžné). Pokud jsou však v korpusu použity sekundární diateze, forma vyjádření valenčních doplnění neodpovídá kanonické formě jejich vyjádření uvedené v přiřazeném valenčním rámci. Valenční rámec v zápisu slovnědruhových a morfematických vlastností pravidelné změny forem neobsahuje, ale díky tzv. transformačním pravidlům jsou valenční rámce PDT-Vallexu aplikovatelné i na tyto transformované formy sekundárních diatezí. Zejména formy pro sekundární diateze, jako je pasívum reflexivní, pasívum opisné, rezultatív (*mít* + participium, *dostat* + participium), dispoziční modalita a reciprocita, jsou ošetřeny transformačními pravidly, jejichž aplikace tudíž umožnila přiřazení valenčního rámce ke každému výskytu všech sloves uvedeného korpusu.

4. Závěr

Jak již bylo řečeno, PDT-Vallex sice vznikl nejprve jako vedlejší produkt syntaktické anotace, ale postupně se stal důležitým zdrojem jak dalšího lingvistického výzkumu, tak počítačového zpracování češtiny. Tento valenční slovník je veřejně přístupný jako součást PZK (verze 2), který byl vydán v Linguistic Data Consortium (<http://www ldc upenn edu>, LDC2006T01).

LITERATURA

- ČERMÁK, František: Manuál lexikografie. Praha: Nakladatelství H&H 1995. 283 s.
- DANEŠ, František: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha: Academia 1985.
- FELLBAUM, Christiane: WordNet: An Electronic Lexical Database. Cambridge: MA and London: MIT Press 1998. 445 s.
- HAJIČ, Jan - UREŠOVÁ, ZDEŇKA: Linguistic Annotation: from Links to Cross-Layer Lexicons. In: Proceedings of The Second Workshop on Treebanks and Linguistic Theories. Växjö: University Press 2003, pp. 69 – 80.
- HAJIČ, Jan - PANEVOVÁ, Jarmila - UREŠOVÁ, Zdeňka - BÉMOVÁ, Alla - KOLÁŘOVÁ, Veronika: PDT-VALLEX: Creating a Large-coverage Valency Lexicon for Treebank Annotation. In: Proceedings of The Second Workshop on Treebanks and Linguistic Theories. Växjö: University Press 2003, pp. 57 – 68.
- LOPATKOVÁ, Markéta - PANEVOVÁ, Jarmila: Recent developments of the theory of valency in the light of the Prague Dependency Treebank. In: Insight into Slovak and Czech Corpus Linguistic. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2005, s. 83 – 92.

MIKULOVÁ, Marie et al.: Anotace na tectogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka. TR-2005-28. Prague: ÚFAL MFF UK 2005. 1185 s.

PANEVOVÁ, Jarmila: On Verbal Frames in Functional generative Description. Part I, The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 22, 1974, pp. 3 – 40. Part II, The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 23, 1975, pp. 17 – 52.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava: Vydavateľstvo SAVU 1943.

SGALL, Peter – HAJIČOVÁ, Eva – PANEVOVÁ, Jarmila: The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects (ed. by J. Mey). Dordrecht: Reidel and Prague: Academia 1986.

PDT-VALLEX: A BIT DIFFERENT VALENCY DICTIONARY

Key words: computational linguistics, valency, lexicon, corpora, linguistic annotation, dependency syntax, semantics, tectogrammatical representation, functional generative description

The Prague Dependency Treebank (PDT) contains as its integral part a valency lexicon called PDT-Vallex. PDT-Vallex lists (among other non-verbal entries) all the verbs that occur in the PDT and it also distinguishes their senses. A valency frame is formally described for each sense. This valency frame includes a list of verb complementations and their required surface form(s), for obligatory as well as optional arguments. Every occurrence of a verb in the PDT is linked to the appropriate verb sense entry in the PDT-Vallex lexicon. In this paper, we describe in detail the underlying approach to valency in the PDT, the format and contents of the PDT-Vallex entries and its relation to the Prague Dependency Treebank.

Variabilita konštrukcií s významom posesívnosti v slovenčine a maďarčine

GIZELA SZABÓMIHÁLYOVÁ

1. V slovenčine a v iných indoeurópskych jazykoch sa rozlišuje tzv. posesívny datív ako kontextovo a lexikálne podmienený syntaktický prostriedok na vyjadrenie posesívnosti. Keďže posesívny význam datívu vyplýva z kontextu, z lexikálneho obsadenia participantov (aktantov) – slovesných doplnení a nie zo sémantiky slovesa, posesívny datív mnohí považujú za voľné, valenčne neviazané doplnenie, sem možno zaradiť napr. autorov „klasického“ diela, nemeckého valenčného slovníka (Helbig – Schenkel, 1969). Iní zas poukazujú na to, že posesívny datív nevyhovuje jednému z dôležitých kritérií „voľnosti“, lebo sa nedá eliminovať z vety (porov. napr. Krohn, 1980, s. 15).

Posesívny datív a vôbec rôzne výrazové prostriedky posesívnosti si zasluhujú pozornosť aj z konfrontačného hľadiska: Klára Buzássyová v rámci konfrontačného výskumu slovenského a maďarského jazyka (realizovaného v 70. a 80. rokoch minulého storočia) vo viacerých štúdiách analyzovala slovenské konštrukcie s posesívnym datívom a ekvivalentné maďarské konštrukcie (Buzássyová, 1980a; 1980b; 1984). V tejto súvislosti konštatovala, že „v neutrálnom, od kontextu nezávislom bezpríznačkovom vyjadrovaní slovenským konštrukciám s celovetne zapojeným posesívnym datívom, ktorý prevažne vyjadruje posesívnosť a zainteresovanosť, zodpovedajú maďarské konštrukcie bez datívu, t. j. konštrukcie s posesívnymi prívlastkovými syntagmami, resp. s ich flektívnou zložkou, posesívnym osobným sufixom pomenúvajúcim osobu vlastníka na názve vlastneného predmetu“ (Buzássyová, 1980b, s. 102), napr.

Otec **mu** zomrel. : Meghalt az *apja*¹.

Triasli sa **mu** nohy. : Remegett a *lába*.

Hallgatott is, csak a *fülei* vörösödtek. : A aj čušala, len *uši jej* očervenili.

¹ V príkladoch kurzívou označujeme členy posesívnej syntagmy (v sémantickom zmysle), tučným písmom sú zvýraznené elementy, ktorými sa vyjadruje posesívnosť, napr. v slovenčine posesívny datív, v maďarčine posesívny sufix.

2. Posesívny datív sa veľmi často vyskytuje pri názvoch častí tela (porov. Buzássyová, 1980a, s. 267)², zároveň pri nich vo funkcii prísudku sú pomerne frekvencované slovesá s významom fyzického kontaktu, napr.

(1) Milka mlčky objala **jej** (N¹) *hlavu* (N²).³

V prípade slovíes vyjadrujúcich rôzne typy fyzického kontaktu však existuje aj iný typ konštrukcie, a to bez explicitne vyjadrenej posesívnosti, napr.

(2) Počas rozhovoru *objala* britská panovníčka prvú *dámu* (N¹) *okolo pásu* (N²) [...]

Vo vetách (1) a (2) sa dejom zasiahnutý objekt (človek) vyskytuje vlastne dvakrát: ako celok a ako konkrétna časť tela (ide o lokalizáciu kontaktu), gramatické stvárnenie viet, ich povrchová štruktúra je však odlišná. V prvej vete – typ A – sa „celok“ (N¹) realizuje v datíve, je vyjadrený posesívnym datívom a „časť“ (N²) v akuzatíve; v druhej vete – typ B – „celok“ je v akuzatíve a „časť“ v inom predložkovom páde. V konštrukciách typu B teda absentuje forma⁴, na ktorú by sa viazalo vyjadrenie posesívneho vzťahu, ten sa vyjadruje vlastne sémanticky a kontextovo. Tieto konštrukcie interpretujeme ako posesívne na základe toho, že vzťah medzi osobou (živou bytosťou) a časťami jej tela patrí medzi základné, centrálné typy posesívneho vzťahu. V analyzovaných konštrukciách typu A aj B patiens, dejom zasiahnutý objekt vystupuje dvakrát, ide teda o prípad tzv. rozštiepenej valencie (porov. napr. Běličová, 1982, s. 140) a práve táto skutočnosť vysvetľuje, prečo nie je možné eliminovať z viet typu A posesívny datív. Keďže prísudkom vety je tranzitívne sloveso, je samozrejmé, že z týchto konštrukcií nemožno eliminovať akuzatívny, teda priamy predmet. Z uvedeného vyplýva, že v type A sú obligatórne (N¹) aj (N²), v type B len (N¹).

V prípade niektorých slovíes (ako napr. *strieľať*⁵) existuje aj tretí, „zmiešaný“ typ (typ C): „celok“ je tu vyjadrený posesívnym datívom, „časť“ iným predložkovým pádom, napr.

(3) Rodičia *mu* vzali PC hru, *strelil im* (N¹) *do hlavy* (N²).

² Sú to prípady tzv. neodlučiteľného vlastníctva; podľa J. Štěpána (1985, s. 20) kategória posesivity je špeciálnym prípadom kategórie prináležitosti.

³ Príklady pochádzajú z elektronických zdrojov: príklady bez udania zdroja pochádzajú z internetu (získané pomocou vyhľadávача Google, ide predovšetkým o maďarské príklady); príklady zo Slovenského národného korpusu sú označené ako SNK (Slovenský národný korpus – prim-4.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>). Skratkou (N¹) sa označujú elementy konštrukcie označujúce „celok“, skratkou (N²) zas elementy s významom „časti“.

⁴ V slovenčine sa kategória posesivity formálne vyjadruje rôznymi spôsobmi, ako napr. posesívne slovesá, adjektíva, zámená, posesívny genitív a datív. Vo vetách typu (2) sa však ani jeden z týchto typických vyjadrovacích prostriedkov posesivity nevyskytuje.

⁵ Vo význame 'zasiahnuť strelou'.

V závislosti od sémantiky slovesa sa pri tom istom lexikálnom obsadení participantov vyskytujú konštrukcie s formálne vyjadrenou posesivitou (typ A, resp. C) a bez nej (typ B), napr.:

(4) Sestrička medzitým *pohladkala* **starcovu** (N¹) mramorovú *tvár* (N²).

(5) Rukou *pohladkala* **mu** (N¹) *tvár* (N²).

(6) Mdlo sa usmial na Ivetu, ktorá pristúpila k nemu a nežne *ho* (N¹) *pohladkala po tvári* (N²).

(7) Vytiahol som skladací nožík a *bodol* **mu** (N¹) *do krku* (N²).

(8) „Dvakrát *ho* (N¹) *bodol do krku* (N¹)“, povedal nám sused.

Na základe údajov napr. zo Slovenského národného korpusu však možno vysloviť domnienku, že výskyt jedného alebo druhého variantu týchto alternujúcich konštrukcií väčšinou závisí (okrem slovesnej lexémy) od toho, ktorá časť tela je zasiahnutá dejom, t. j. od lokalizácie kontaktu. Napríklad pri slovese *bozkať/pobožkať* sa vyskytujú varianty A aj B, v kombinácii so slovom *ruka* však absolútne prevažujú konštrukcie s formálne vyjadrenou posesivitou (napr. s posesívnym datívom, typ A), napr.

(9) Poklonil sa svojej snúbenici, božkal *jej* (N¹) *ruku* (N²).

(10) Saša prikývol a pobožkal *jej* (N¹) *ruku* (N²).

Pri inom lexikálnom obsadení participantov sú skôr typické konštrukcie bez formálne vyjadrenej posesivity, t. j. vety typu B, príklad (12):

(11) Nemohol odolať, natiahol krk a božkal **jej** (N¹) *líce* (N²).

(12) Nahol sa a božkal *ju* (N¹) *na líca* (N²).

3. Podobná variantnosť konštrukcií so slovesami fyzického kontaktu existuje aj v maďarčine, napr.

(13) Juliska anyja *megveregette* Zoltán (N¹) *vállát* (N²).

(*Julkina mama potľapkala Zoltánovi plecia.; doslova: plecia Zoltána*)

(14) Dr. Bekkering most *vállon* (N²) *veregette apámat* (N¹).

(Dr. Bekkering teraz potľapkal otca po pleci.)

(15) Másfél méterről *lőtt* a megkötözött *palesztin* (N¹) *lábába* (N²).

(Z diaľky jeden a pol metra strelil do nohy Palestínčanovi, ktorý mal zviazané ruky.)

Vety (1) a (13), (2) a (14), (3) a (15) majú podobnú povrchovú štruktúru, teda predstavujú alternatívne konštrukcie typu A, B a C. Medzi týmito dvoma jazykmi je rozdiel v tom, že vo vetách typu A a C sa v maďarčine posesivita obligatórne vyjadruje posesívnym sufixom na lexéme s významom „časti“. Z tohto hľadiska je veľmi zaujímavá veta (14) ako realizácia konštrukcie typu B, lebo tu atypicky chýba posesívny sufix, to znamená, že vzťah medzi osobou (*otec*) a časťou tela (*plece*) sa vyjadruje sémanticky a syntakticky, t. j. podobne, ako v slovenčine vo vetách (2), (6), (8), (12).

Medzi slovenskými a maďarskými (na prvý pohľad korešpondujúcimi) konštrukciami však existujú výrazné rozdiely, najmä čo sa týka frekvencie viet

typu B: kým v slovenčine sú úplne bežné, v maďarčine sa tieto konštrukcie realizujú skôr ojedinele, majú obmedzenú kombinovateľnosť zložiek a viazaný slovosled. Substantívum v lokálnom páde stojí pred slovesom – prísudkom vety, po formálnej i funkčnej stránke sa podobá slovesným predponám, preto sa v týchto konštrukciách nemôžu vyskytovať prefigované slovesá.

V slovenčine vety s neprefigovaným i prefigovaným slovesným prísudkom majú vlastne totožnú štruktúru a čiastočne i slovosled: substantívum pomenúvajúce časť tela (N²) v lokálnom páde sa nachádza za prísudkom vety (príklady pochádzajú zo SNK):

(16) Zľahka *ho* (N¹) hladkám *po drsnej tvári* (N²).

(17) [u]praví chlapcovi paplón, pohladká *syna* (N¹) *po ruke* (N²).

(18) Neodťahuj sa, keď *ťa* (N¹) bozkám *na líce* (N²).

(19) [p]ristúpil k drakovi a trikrát *ho* (N¹) pobozkal *na strašlivé ústa* (N²) [...]

Ak chceme preložiť do maďarčiny tieto slovenské vety, zistíme, že v maďarčine so slovesom *simogat* (čo je lexikálny ekvivalent slovenského slovesa *hladkať*) nie je možné utvoriť konštrukcie typu B, slovenské vety (16) a (17) možno preložiť do maďarčiny len použitím konštrukcie typu A:

(20) Finoman simogatom *érdes arcát* (N², N¹).

(21) Megigazítja a gyerek paplanját, megsimogatja a *fia* (N¹) *kezét* (N²).

Konštrukcie typu B sa v maďarčine vyskytujú pri slovesách s významom „punktuálneho“ kontaktu, t. j. takých, ktoré vyjadrujú fyzický kontakt lokalizovaný v jednom bode, ako napr. *szúr* (*bodať/bodnúť*), *csíp* (*štípať/štípnúť*), *rúg* (*kopať/kopnúť*):

(22) *Hasba* (N²) rúgtá a *kalauzt* (N¹) egy 15 éves fiú a tiborszállási vasútállomáson.

(Na železničnej stanici v obci Tiborszállás 15-ročný chlapec kopol do brucha sprievodcu.)

Použitím prefigovaného slovesa *belerúg* vzniká takáto pretransformovaná veta:

(23) Belerúgott a *kalauz* (N¹) *hasába* (N²) egy 15 éves fiú a tiborszállási vasútállomáson.⁶

K týmto slovesám „punktuálneho“ kontaktu možno zaradiť aj sloveso *bozkať/pobozkať* i jeho maďarský ekvivalent *csókol/megcsókol*, z toho dôvodu slovenskú vetu (18) možno preložiť do maďarčiny vetou, ktorá obsahuje konštrukciu typu B (24), vetu (19) však nie, lebo pozícia pred slovesným prísudkom (tzv. fókus vety) je už obsadená slovesnou predponou *meg-* (príklad 25):

⁶ Slovenský preklad vety je identický ako pri vete 22, preto ho tu neuvádzame. Vety (13) a (14) tiež predstavujú takéto alternujúce konštrukcie s prefigovaným slovesom a slovesom bez slovesnej predpony.

(24) Ne húzódj el, ha *arcon* (N²) *csókollak*⁷.

(25) Odalépett a sárkányhoz, és *megcsókolta szörnyűséges száját* (N², N¹).

Maďarskí jazykovedci zatiaľ málo pozornosti venovali týmto alternujúcim konštrukciám. L. Hadrovics (1969, s. 97) ich analyzoval z hľadiska významu a pokladal ich za synonymné. Rozdiel medzi nimi vidí len v tom, že v konštrukciách s formálne vyjadrenou posesivitou (typy A a C) v popredí pozornosti stojí časť tela (lexéma pomenúvajúca časť tela je v akuzatívne), kým v type B sa pozornosť sústreďuje na osobu ako celok. Novšie generatívne gramatiky si všímajú vety typu B predovšetkým z hľadiska slovosledu vety, resp. z aspektu voľnosti/viazanosti týchto syntagiem. A. Komlósy (1992, s. 518) napr. poznamenáva, že syntagmy tohto typu – *vállon* (N²) *vereget valakit* (N¹), *hasba* (N²) *rúg valakit* (N¹), *arcon* (N²) *csókol valakit* (N¹) – nemožno považovať za idiómy či frazémy, lebo si jednotlivé členy syntagmy zachovávajú pôvodný lexikálny význam, lexikálne obsadenie substantívneho člena je však mimoriadne obmedzené. Tieto konštrukcie sa podobajú frazémam v tom, že niektoré sú vlastne ustálenými spojeniami, ako napr. *pofon* (N²) *csap valakit* (N²) (vyfackať niekoho). K týmto ustáleným spojeniam neexistuje alternatívna konštrukcia s explicitne vyjadrenou posesivitou, t. j. konštrukcia typu A alebo C. V iných prípadoch zas možno hovoriť o pseudotransformátoch, lebo konštrukcie s explicitne vyjadrenou posesivitou (typ A) a bez nej (typ B) majú odlišné významy:

typ B: *orrba* (N²) *vág valakit* (N¹) (udrieť niekoho do nosa)

typ A: *megvágja valakinek* (N¹) *az orrát* (N²) alebo *az orrába* (N²) *vág valakinek* (N¹) (porezať niekomu nos).

4. S analyzovanou skupinou slovies s významom fyzického kontaktu úzko súvisia aj slovesá, ktoré vyjadrujú rôzne fyzické pocity, lebo sa pri nich tiež uplatňujú tu skúmané štruktúry (typ A a B). Typ s posesívnym datívom analyzovala aj K. Buzássyová (1980a; 1980b). Okrem príkladu, ktorý uvádza (*Hući mi v hlave. : Hući mi hlava.*), možno sem zaradiť spojenia ako *škríkať niekomu v žalúdku*, *zvoníť niekomu v ušiach*. Typ bez explicitne vyjadrenej posesívnosti predstavujú výrazy ako *lámať niekoho v krížoch*, *pichať niekoho v bokoch*, *škrabať niekoho v hrdle*.

V maďarských ekvivalentoch týchto konštrukcií posesívny vzťah (relácia časť : celok) je vždy formálne vyjadrený posesívnym sufixom, to znamená, že v maďarčine neexistuje konštrukcia typu B. Ďalším dôležitým rozdielom medzi slovenčinou a maďarčinou je, že podstatné meno pomenúvajúce časť tela v slovenčine je väčšinou v lokáli, v maďarčine zas v nominatívne, teda v maďarčine tieto konštrukcie (aspoň formálne) nie sú neosobné ako v prípade slovenčiny:

⁷ V tejto vete tranzitívne sloveso *csókol* má osobnú príponu *-lak*, ktorá jednoznačne poukazuje na to, že subjektom (kto bozká) je 1. osoba singuláru a objektom (koho bozká) je 2. osoba singuláru, z toho dôvodu nie je potrebné vo vete explicitne vyjadriť priamy predmet.

(26) Amikor magas volt a vérnyomásom, sokáig csengett a *fülem* (N², N¹).⁸
(Doslova: Keď som mal/a vysoký krvný tlak, dlho hučalo moje ucho.)

Pri niektorých slovesách však existujú alternatívne deagentné konštrukcie, napr. (27a) Ha esős idő van, hasogat a *vállam* (N², N¹).

(27b) Ha esős idő van, hasogat a *vállamban* (N², N¹).

(Doslovný preklad: Ak je daždivé počasie, kole moje plece/v mojom pleci.)

Vo vete (27a) slovo *váll* (plece) je v nominatívne singuláru, v (27b) má tzv. inesívnu formu. To znamená, že vety typu (27b) sú vlastne deagentné.

5. Analyzované slovesá nepatria medzi najfrekvencovanejšie, v slovenskom valenčnom slovníku (Nižníková – Sokolová a kol., 1998) je iba sedem takých slovíes, ktoré v niektorom význame možno sem zaradiť (napr. *biť*, *chytať*, *klásť*, *ťahať*). Vzhľadom na rozdiely medzi slovenčinou a maďarčinou v tejto oblasti a najmä na skutočnosť, že sa v maďarčine v drvivej väčšine prípadov vyjadruje posesívnosť, a to posesívnymi sufixmi, ľudia – predovšetkým žiaci – s maďarským materinským jazykom majú problémy nielen s používaním posesívneho datívu (konštrukcie typu A a C), ale najmä s prípadmi bez explicitne vyjadrenej posesívnosti (typ B). Pri vyučovaní slovenského jazyka, ale aj pri príprave prekladateľov sa tejto otázke treba patrične venovať.

LITERATÚRA

BĚLIČOVÁ, Helena: Sémantická struktura věty a kategorie pádu. Praha: Academia 1982.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. In: Slavica Slovaca, 1980, roč. 15, č. 3, s. 261 – 280.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie (Datív vyjadrený substantívom a zvratným zámenom si). In: Philologica 31. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 87 – 104.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zum Problem des possessiven Dativs. In: Recueil linguistique de Bratislava VII. Bratislava: Veda 1984, s. 215 – 223.

HADROVICS, László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest: Akadémiai Kiadó 1969.

HELBIG, Gerhard – SCHENKEL, Wolfgang: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutsche Verben. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig 1969.

KOMLÓSY, András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer F. ed. Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó 1992, s. 299 – 527.

KROHN, Dieter: Dativ und Pertinenzrelation. Syntaktisch-semantische Studien unter besonderer Berücksichtigung von Lexemen mit dem Merkmal Kleidenstück. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborger germanistische Forschungen 20. Göteborg: Göteborgs Universitet 1980.

⁸ Posesívny sufix *-m* na konci slova *fül* (ucho) jednoznačne poukazuje, že posesorom je osoba 1. osoby jednotného čísla, z toho dôvodu sa posesor explicitne neuvádza vo vete. Podobne je to aj vo vete (25).

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove, Prešovská univerzita 1998.

ŠTĚPÁN, Josef: Ke kategorii posesivity a jejímu ztvárnění v jazycích. In: Slovo a slovesnost, 1985, roč. 46, č. 1, s. 20 – 27.

VARIABILITY OF CONSTRUCTIONS WITH THE MEANING OF POSSESSIVENESS IN HUNGARIAN AND IN SLOVAK

Key words: possessive relationship, Slovak, Hungarian, dative possessive form, personal possessive suffixes, verbs expressing physical contact

This paper examines sentences containing verbs expressing physical contact which is localized on body parts of animate beings (people or animals). In the surface structure of such sentences the object of the physical contact, i.e. the patient, is present twice: first as the animate being, and secondly as its body part. The relationship between the animate being (the whole) and its body part (the part) is a possessive one, which can be expressed in the surface structure in different ways. In the Slovak language the equivalent of the examined sentence type, the possessor (the word expressing the whole) is typically expressed by the dative possessive form, while in Hungarian the possessive relationship is expressed via the personal possessive suffixes attached to the thing possessed. In both languages there are structures in which the possessive relationship is, however, not explicitly (grammatically) expressed, and differences exist in the two types of structures in overtly marking or not marking the possessive relationship.

Bezpredložkovým datívom stvárnený participant sémantickej štruktúry vety

EVA TIBENSKÁ

Jazyk je špecifický fenomén – tríbený stáročiami jazykovej praxe istého národného spoločenstva odzrkadľuje jeho vnímanie, poznanie i prežívanie sveta a človeka v ňom. Logika jazykového stvárnenia skutočnosti a človeka v nej nie je vždy zhodná s logikou poznania skutočnosti i vnútorného psychického či fyzického stavu človeka. Jazykom sa človek snaží vyjadriť aj tie najmenšie pohnutia mysle a citov, z pozície rôznych účastníkov deja stvárníť priebeh deja či udalosti, odstupňovať intenzitu priebehu deja, procesu či stavu, vyjadriť okolnosti, za akých dej, proces či stav prebieha, stvárníť dej, proces či stav priamo alebo cez živú substanciu, ktorá realitu spoznáva, vníma i prežíva, ktorej sa stvárnňovaná skutočnosť týka.

Tak ako stáročia jestvuje jazyk, tak už stáročia, od staroveku a antiky, existujú učitelia a vedci, ktorí celý svoj pracovne aktívny život zasvätili spoznávaniu logiky jazykového stvárnňovania skutočnosti, funkciám, ktoré jazykové spoločenstvo prisúdilo jednotlivým jazykovým, parajazykovým i extrajazykovým prostriedkom v procese dorozumievania i estetického stvárnňovania skutočnosti a človeka v nej. Jeden z tých mravčekov, pracujúcich na poli jazykovedy, ale jedna z tých mravčích kráľovien, pracujúca na poli slovenskej jazykovedy, to je naša jubilančka, Klára Buzássyová. Za jej prácu sa jej chcem poďakovať a vzdať jej úctu príspevkom, ktorým nadväzujem na jej štúdie z rokov osemdesiatych, venovaných posesívnemu datívu a konštrukciám s ním spojeným. Bez toho datívu to, ako vidno, ani nejde, pretože jej chcem vzdať úctu a menovite jej sa chcem svojím príspevkom poďakovať.

Kým naša jubilančka sa vo svojich konfrontačných slovensko-maďarských lexikálnych štúdiách (Buzássyová, 1980, 1981, 1984) zamerala na sféru posesívneho datívu a jeho privlastňovacie či zároveň aj prospechové významy pri rôznych možnostiach jeho stvárnenia v slovenčine (datívom osobného zámena, substantívom či zvratným „si“) pri striktno vymedzených lexikálnych skupinách pomenovaní vlastnených objektov, my sa na datív, presnejšie na bezpredložkový datív a jeho funkcie, pozrieme zo syntaktickej pozície, teda z pozície jeho úlohy v sémantickej štruktúre vety.

Vo viacerých svojich štúdiách (Tibenská, 1988, 1989, 1991, 1996) sme dokazovali, že základný princíp jazykového stvárnňovania skutočnosti je významový protiklad aktívnosti – neaktívnosti, pričom tak aktívnosť, ako aj neaktívnosť môžu byť navyše rôzne odstupňované. Oveľa väčšiu mieru aktívnosti obsahujú v sebe vetné štruktúry so subjektom stvárnenným ako živá substancia, ktorá koná dej úmyselne, vôľovo aktívne: *Pes roztrhal mame pančuchy na márne kúsky.*, ako vety, v ktorých aktívne stvárnenný dej koná neživá substancia: *Klinec mame roztrhol pančuchy.*, alebo v ktorých živá substancia koná dej neúmyselne, nechtiac: *Mama si roztrhla pančuchy na klinci/o klinec.* Najväčšiu mieru neaktívnosti však obsahujú vety, pri ktorých je neaktívny význam predikátu podporený významom formy, napr. zvratným slovesom pomenúvajúcim neaktívnu prechodovú zmenu stavu: *Pančuchy sa mame roztrhli od preležania.*, alebo neosobnou vetnou konštrukciou: *Mamu skoro roztrhlo od hnevu.*

Druhý princíp, ktorý sa uplatňuje pri stvárnňovaní skutočnosti, je pohľad na skutočnosť

a) cez jej vonkajšiu, javovú stránku, teda objektívne;

b) cez živú bytosť, ktorá danú skutočnosť vníma, hodnotí, prežíva alebo ktorej sa stvárnňovaná skutočnosť týka, teda subjektívne.

V našej analýze sa budeme zaoberať participantom sémantickej štruktúry vety s formou bezpredložkového datívu a jeho špecifikáciami vo vetných štruktúrach, ktoré stvárnňujú skutočnosť podľa oboch uvedených základných princípov.

A: Ako prvé budeme analyzovať **aktívne a na javovú stránku zamerané vetné konštrukcie**, v ktorých sa datívne stvárnenný participant sémantickej štruktúry vety vyskytuje **obligatórne v úlohe objektu** (v literatúre sa zvykne hovoriť o viazanom alebo intenčnom datíve). Rozdiel medzi vetnými štruktúrami bude spočívať v tom, či datívne stvárnenný objektový participant sémantickej štruktúry vety je **1.** jeden z dvoch alebo viacerých objektových participantov, alebo

2. jediný objektový participant (často popri implicitnom objektovom participante zahrnutom v slovotvornej štruktúre odvodeného slovesa v úlohe predikátu).

Skupina A 1:

J. Oravec (1967) uvádza, že najtypickejší výskyt datívne stvárnenného participanta je vo vetách, v ktorých sloveso viaže na seba jeden priamy predmet v bezpredložkovom akuzatíve a jeden nepriamy predmet v bezpredložkovom datíve. Veľmi často sa takáto kombinácia vyskytuje v sémanticky aktívnych vetách, teda vo vetách s aktívnym, v našej terminológii agensovým subjektom (aktívne subjektové špecifikácie podrobne rozoberáme v štúdiu Tibenská, 1991).

I. Najväčšiu skupinu tvoria sémanticky aktívne vety s predikátom obsadeným slovesami so sémou „dávania“ alebo opozitne „odoberania“. V nich má subjekt špecifikáciu **aktor** a jeho aktívna činnosť prechádza na dve (zriedkavo aj viaceré) neaktívne substancie, ktorých pomenovania majú vo vete úlohu objektu. Jedna z nich je stvárnená najčastejšie bezpredložkovým akuzatívom substantíva alebo osobného zámena a môže byť opäť v sémantickej štruktúre vety špecifikovaná rôzne, najčastejšie ako zasahovaná substancia – *patiens*, pri slovesách hovorenia obyčajne ako obsah informácie – *inherent*. (Podrobnejšie o objektových špecifikáciách sémantickej štruktúry vety pozri Tibenská, 1998).

Ak sa vo vetnej štruktúre okrem akuzatívne stvárneneho objektu záväzne vyskytuje datívne stvárnená ďalšia substancia, ide o pomenovanie živej, ale sémanticky neaktívnej substancie, ktorej je dej adresovaný. J. Oravec (1967, s. 140) spresňuje, že v takom prípade „datív leží na priamej dejovej línii od činiteľa (*agensa*) k trpiteľovi (*paciensovi*)“, F. Miko (1962) zdôrazňuje jeho „účasť na deji po hlavnej intencii“. V našej terminológii datívne stvárnenejmu objektu pripisujeme špecifikáciu **adresát** (Grepel – Karlík, 1983, používajú preň blízky termín príjemca, *recipient*).

Typickými predstaviteľmi slovies s dvojitou väzbou akuzatív + datív sú podľa J. Oravca slovesá z významových okruhov a) *dať*, antonymne *vziať*, b) *oznámiť* a c) *priblížiť*. Toto autorovo tvrdenie by sme chceli poopraviť v tom zmysle, že vo všeobecnosti vždy ide o slovesá dávania v širokom zmysle slova, pretože význam slovesa *oznámiť* môžeme interpretovať ako „dať na známosť“ a význam slovesa *priblížiť*, resp. *vysvetliť* ako „odovzdať vedomosti, dať ich bližšie k prijímateľovi“. J. Oravcom vyčlenené ďalšie podriadené skupinky slovies možno významovo zovšeobecniť podobne, napr. skupinu charakterizovanú slovesom *ukázať* môžeme významovo zovšeobecniť ako „dať najavo“, skupinu charakterizovanú slovesom *prispôbiť* môžeme významovo zovšeobecniť ako „dať do rovnakej, resp. do vyžadovanej podoby“ a pod.

Vo vetách skupiny a) akuzatívne stvárněný participant **patiens** prechádza zmenou vlastníctva, aktívne konanou subjektovým participantom: *Juraj odovzdal Jánovi peniaze načas*. Derivované vetné štruktúry s opisným či zvratným pasívom a záväzne odstráneným aktorm nemenia pozíciu a formu adresáta: *Peniaze boli Jánovi odovzdané načas*. *Peniaze sa Jánovi odovzdali načas*. Obsahovo totožnú situáciu, stvárněnú však z pozície predchádzajúceho adresáta, zachytávajú neaktívne vetné štruktúry s konverzívom *dostať*: *Ján dostal od Juraja peniaze načas*., alebo aktívne vetné štruktúry s konverzívmi *vziať*, *prevziať*, *priať*: *Ján vzal/prevzal/prijal peniaze od Juraja*. Z tejto vetnej štruktúry nie je viditeľné, či peniaze, ktoré Ján vzal/prevzal/prijal patrili jemu alebo boli určené niekomu inému. Aby bolo jednoznačné, že peniaze, ktoré Ján prevzal, boli určené skutočne jemu, musí byť daná vetná štruktúra rozšírená o datívne zvrtné zámeno *si* s významom adresáta totožného so

subjektom = „sebe, pre seba“: *Ján si vzal/si prevzal peniaze od JuraJa*. Sloveso *priať* takéto posesívne rozšírenie vylučuje.

Niektoré slovesá skupiny „dávania“ môžu mať vo vete dvojakú, teda variantnú spájatelnosť: *Mama ponúkla hosťom koláče*. – *Mama ponúkla hostí (koláčmi)*. Obidve vetné štruktúry majú rovnaký obsah, ale vzhľadom na odlišnú formu majú odlišný význam. (Substantívum *hostia* má v prvej vete syntaktický význam objektu so špecifikáciou adresát, v druhej vete však v závislosti od formy nadobúda objektovú špecifikáciu patiens. Substantívum *koláče* má v prvej vete objektovú špecifikáciu patiens, v druhej vete sa stáva inštrumentálovo stvárnenným neobligatórnym komplementom so špecifikáciou prostriedok.)

Pri slovesách zo skupiny b) a c) má akuzatívne stvárnenný objekt špecifikáciu obsah, **inherent**, o čom svedčí možnosť jeho stvárnennia vedľajšou vetou obsahovou: *Ivan mi povedal pravdu*. – *Ivan mi povedal, že ma už nemiluje*.; *Učiteľ nám vysvetlil nové učivo*. – *Učiteľ nám vysvetlil, ako funguje Archimedov zákon*. Od týchto vetných štruktúr môžeme tvoriť derivované vetné štruktúry iba s participantom inherent v pozícii podmetu a úplne odstráneným participantom aktor: *Bola mi povedaná pravda*. *Bolo nám vysvetlené nové učivo*. Derivované vetné štruktúry so zvratným pasívom nie sú možné, možné sú iba dispozičné vety typu *Pravda sa Ivanovi hovorila ťažko*.; *Nové učivo sa učiteľovi vysvetľovalo ľahko*., s datívne stvárnenným subjektom so špecifikáciou nositeľa stavu. Obsahovo totožnú východiskovú situáciu, stvárnennú tentoraz z pozície predchádzajúceho adresáta, predstavujú sémanticky neaktívne vetné štruktúry s konverzívom *dozvedieť sa*: *Od Ivana som sa dozvedela pravdu*.; *Od učiteľa sme sa dozvedeli nové učivo*. Neaktívne získaná vedomosť, informácia, sa stáva majetkom adresáta, o čom svedčia derivované vetné štruktúry s podmetovou pozíciou obsadenou pomenovaním adresáta z východiskových vetných konštrukcií: *Otec zakázal synovi fajčiť*. → *Syn má (od otca) zakázané fajčiť*. *Učiteľ nám vysvetlil nové učivo*. → *Nové učivo už máme vysvetlené*.

O tom, že slovesá všetkých troch skupín (a – c) majú spoločnú sému „dávanie“, svedčí aj to, že mnohé z nich majú popri jednoslovnom slovesnom pomenovaní svoj ekvivalent v podobe analytického verbo-nominálneho pomenovania so slovesom *dať/dávať* (*dať do užívania*, *dať do prenájmu*, *dať do daru*, *dať na vedomie*, *dať na známosť*, *dať zákaz*, *dať dovoľenie*, *dať informáciu*...). Pri opačnom postupe, keď od spojenia „dať niekomu niečo“ vzniká jednoslovné slovesné pomenovanie, datívna väzba pri ňom zvyčajne zaniká: *Dal jej bozk na dobrú noc*. – *Pobožkal ju na dobrú noc*. Podobne je tomu pri obraznom viacslovnom vyjadrení a jeho jednoslovnom náprotivku: *Dal jej zbom* – *Opustil ju*.

II. Druhá skupina sémanticky aktívnych viet s datívne stvárnenným obligatórnym participantom sémantickej štruktúry vety má v úlohe predikátu slovesá, ktoré nepatria medzi slovesá so sékou „dávania“. Navyše, datívne

stvárnenny obligatórny objekt v týchto vetách nevyplýva z intencie slovesa v predikáte, ale z toho, že sa v nich obsahovo jeden účastník situácie – živá bytosť – formálne aj významovo člení na datívne stvárnenny celok a na jeho akuzatívne stvárnennú fyzickú alebo psychickú zložku, prípadne na jav, ktorý je súčasťou človeka, napr. odev. Aktívny (agensový) subjekt môže byť v takýchto vetných štruktúrach špecifikovaný ako

– **aktor**: *Mama učesala dcére vlasy.; Umyla som si ruky.; Naprával si šál.* (posledný príklad Buzássyová, 1980);

– **kauzátor** (tu aj **iniciátor**; substancia, ktorá presne nešpecifikovanou činnosťou spôsobuje/ iniciuje dej): *Mama ozdobila dcére vlasy (stužkou).; Mama si vylepšila imidž.; Otec si dal oholiť bradu.; Otec dal synovi ostrihať vlasy.;*

– **realizátor** (substancia, ktorá sama sebou, svojou podstatou realizuje dej): *Jeho nevšímavosť mi trhá srdce.; Horúčka mi rozpálila tvár.*

V jazykovednej literatúre sa pri analyzovaných vetných štruktúrach hovorí o **neodcudziteľnom vlastníctve** a o vyjadrení posesívnych vzťahov medzi celkom a jeho časťou. Takéto tvrdenie predpokladá úplnú synonymiu s vetami s posesívnymi atribútmi: *Mama učesala/ozdobila dcérine vlasy.; Umyla som svoje ruky.; Otec dal oholiť svoju bradu.;* ..., ktoré sú však v jazykovej praxi málo reálne bez ďalšieho rozvítia, napr. *Mama učesala/ozdobila dcérine dlhé vlasy.; Umyla som svoje špinavé ruky.* Posesívne určenia *dcérine, svoje,* i keď sú obligatórne a zároveň neintenčné (rovnako ako datívne stvárnenná substancia vo východiskovej skupine viet), neobsahujú význam adresnosti. Význam smerovania činnosti na adresáta je zahrnutý iba vo vetných štruktúrach s datívne stvárnenným celkom. Vo vetách s posesívnymi rozšíreniami celá činnosť subjektu smeruje na akuzatívne stvárnennú časť ľudského tela či ľudskej psychiky podobne ako vo vetách, kde je zasahovanou substanciou výlučne celok: *Mama učesala dcéru.; Umyla som sa.; Horúčka ma rozpálila.*

Z príkladov, ktoré uvádza K. Buzássyová v štúdiu z roku 1980, patrí do tejto skupiny napríklad *Dievčatko objalo starému otcovi nohy (pod kolenami).;* ktorá je obsahovo usúvzťažnená s vetami, kde je zasahovanou substanciou (patiensom) alebo celok (*starý otec*), alebo jeho časť (*nohy*): *Dievčatko objalo starého otca okolo nôh.; Dievčatko objalo nohy starého otca.* Rovnako ako ona neprijímame názor F. Mika (1962), prevzatý neskôr do *Morfológie slovenského jazyka* (1966), že vo vetnej štruktúre *Ondrejovi Konôpka sekol žilu.;* patriacej rovnako do analyzovanej skupiny viet, ide o datív sprostredkovaného zásahu (teda patiensu). Blízko k Mikovej interpretácii je aj vysvetlenie chorvátskeho lingvistu R. Katičiča (2002), že v prípade datívu vo vete *Zrazu sa chlapcovi v hlave objavili obrazy pekného zeleného kraja.* ide o „bytosť zasiahnutú obsahom vypovedaného“.

Iné interpretácie datívne stvárnenného participanta sémantickej štruktúry analyzovaných viet s datívom vychádzajú z poznania, že medzi celkom a jeho

časťou či zložkou je vzťah neodcudziteľného vlastníctva. Datívne stvárnennému pomenovaniu celku pripisujú preto špecifikáciu posesor. Vzťah prináležania je tu síce dôležitý (neodcudziteľné vlastníctvo podmieňuje obligatórnosť výskytu datívne stvárnenného participanta), nejde tu však o vzťah dominantný. Presvedča nás o tom možné postupné posesívno-atributívne rozvinutie pomenovania časti: *Mama učesala dcére jej krásne dlhé vlasy.*; *Umyla som si svoje špinavé ruky.* Ak by išlo významovo primárne o posesora, takéto rozvinutie by nebolo možné, lebo by bolo duplicitné. Druhý argument je už spomenutá malá reálnosť, ba z hľadiska jazykovej praxe až neprípustnosť obsahovo synonymných viet s vyjadrením posesívneho vzťahu medzi celkom a časťou organizmu prostredníctvom posesívneho zámena: *Útočník mi zlomil nos.* – **Útočník zlomil môj nos.*

Vzťah neodcudziteľného vlastníctva je súčasťou nášho poznania stvárnňovanej skutočnosti, jazykovo sa takéto vlastníctvo ničím neodlišuje od stvárnňenia odcudziteľného vlastníctva v skupine I, napr. vo vete *Vrátil som otcovi knihu.* Rovnako je pri zdôraznení vlastníckeho vzťahu a rozšírení možné povedať *Vrátil som otcovi jeho obľúbenú knihu.* Dôležité je zistenie, že syntakticky relevantným prostriedkom vo vetách s odcudziteľným vlastníctvom sa stáva slovosled. Veta so slovosledom *Vrátil som knihu otcovi.*; totiž už nič nevypovedá o tom, že kniha patrí otcovi. Posesívnosť ako vzťah adresáta k pasiensovi je teda v týchto vetách nedôležitá, vedľajšia séma. Vo vetách, ktoré majú medzi objektmi vzťah neodcudziteľného vlastníctva, je však slovosled nemenný (poradie datív – akuzatív). Znamená to, že posesívnosť je tu trvale prítomná séma. V našej interpretácii predstavuje datívne stvárnenné pomenovanie osoby ako celku primárne neaktívneho adresáta, na ktorého smeruje dej, a sekundárne vlastníka – posesora akuzatívne alebo ináč stvárnenej zložky (jej pomenovanie máva pri akuzatívnom stvárnňení objektovú špecifikáciu pasienca a pri inom stvárnňení, napr. predložkovým lokálom, komplementovú špecifikáciu lokácia). Na odlíšenie od skupiny I nazývame špecifikáciu datívne stvárnenného participanta v tejto skupine viet **posesívny adresát**. Vety s posesívnym datívom, napr. *Horúčka mu rozpálila tvár.*, bývajú usúvzťažnené s množstvom obsahovo synonymných vetných konštrukcií: *Rozpálilo ho (v tvári od horúčky).*; *Rozpálil sa (v tvári od horúčky).*; *Tvár sa mu rozpálila (od horúčky).*; *Jeho tvár sa rozpálila (od horúčky).*; *Bol rozpálený (v tvári od horúčky).*; *Jeho tvár bola rozpálená (od horúčky).*; obrazne aj *Horel v tvári (od horúčky).*; *Tvár mu horela (od horúčky).*; *Jeho tvár horela (od horúčky).* Vyplýva to z faktu, že raz je zasahovanou substanciou celok, inokedy jeho časť.

Skupina A 2

J. Oravec (1967) tvrdí, že jediný datívny predmet pri slovese je zvyčajne výsledkom nahradenia priameho, akuzatívneho predmetu nejakým slovotvorným či morfológickým prostriedkom. Súhlasíme s jeho názorom, ale nás skôr

zaujíma, v akých sémantických konštrukciách sa takto stvárnenný participant vyskytuje a akú má sémantickú špecifikáciu.

I. V sémanticky aktívnych vetných štruktúrach so subjektom špecifikovaným ako **aktor** sa **datívne stvárnenný objekt ako jediný objekt** vyskytuje opäť najčastejšie po slovesách so široko chápaným významom dávania. Patria k nim napr. slovesá *pomáhať* (= poskytovať, dávať pomoc), slovesá *smiať sa*, *vysmievať sa*, *koriť sa*, *líškať sa* (= dávať najavo pohrdanie alebo naopak obdiv), slovesá *ukazovať*, *mávať* (*dávať znamenie*) a veľká skupina slovíes hovorenia, v ktorých sa pôvodný akuzatívny predmet stal ich slovotvorným základom (*klamať*, *žalovať*, *ďakovať*, *odzdaviť*...). Datívne stvárnenný objekt má pri týchto slovesách podobne ako pri slovesách s dvojitou väzbou špecifikáciu **adresát**. Svedčí o tom možnosť stvárnennia obsahovo totožnej situácie osobnými i neosobnými vetnými konštrukciami so slovesom *dostať/dostať sa*: *Sused mu vynadal.* – *Od suseda dostal vynadané.* *Od suseda sa mu dostalo nadávok.*; *Sused mu neodpovedal.* – *Od suseda nedostal odpoveď.* *Od suseda sa mu nedostalo odpovede.*

Sémantickú štruktúru s patiensom a adresátom nadobúdajú niektoré slovesá s významom dávania až po ich nahradení analytickými verbo-nominálnymi náprotivkami v úlohe predikátu: *Šéf odmenil svojich pracovníkov.* – *Šéf dal odmenu svojim pracovníkom.*; *Hovorca informoval novinárov.* – *Hovorca dal informácie novinárom.*

Do rovnakej skupiny sémanticky aktívnych viet s jediným objektom špecifikovaným ako adresát patria aj vetné štruktúry s kauzativnými slovesami, ktoré majú subjekt špecifikovaný ako

- **kauzátor**: *Otec mi (svojimi rečami) ublížil.*; *Niektó bratovi pobosoroval.*
- **realizátor**: *Otcove reči mi ublížili.*; *Fajčenie ľuďom škodí.*

Slovesá v predikáte majú sémantický význam negatívneho pôsobenia. Od uvedených vetných štruktúr môžeme tvoriť derivované neosobné vetné štruktúry so slovesom *byť* a od niektorých aj osobné štruktúry so slovesom *mať*: *Bolo mi ublížené.*; *Bolo mi pobosorované.* – *Mal som pobosorované.*

II. Do druhej skupiny viet s jedným datívne stvárnenným objektom patria vetné štruktúry so subjektom špecifikovaným ako **procesor**. Aktívny dej v takom prípade nezasahuje inú substanciu, lebo intencia slovesa v úlohe predikátu si nevyžaduje objektové doplnenie. Pri niektorých smerovo orientovaných slovesách je však obligatórne doplnenie komplementom so špecifikáciou miesto – lokus. Ak je v pozícii lokus pomenovanie časti živého organizmu, potom je pomenovanie organizmu ako celku rovnako ako v skupine A 1 II vo vetnej štruktúre obligatórne prítomné a rovnaké je aj jeho stvárnenné bezpredložkovým datívom: *Pes sa mi pletie pod nohami.*; *Dieťa si špára v nose.* Príčinou je vzťah neodcudziteľného vlastníctva medzi organizmom ako celkom a jeho časťou. Datívne stvárnenné pomenovanie časti organizmu nadobúda v sémantickej štruktúre analyzovaných viet špecifikáciu **posesívny adresát**.

Vetné štruktúry s aktorm a datívne stvárnenným posesívnym adresátom bývajú obsahovo usúvzťažnené s vetami s aktorm a patiesom: *Capol synovi po zadku.* – *Capol syna (po zadku).* Dôležité je, že vo vete s patiensom miestny konkretizátor *po zadku* možno z vety vypustiť, kým vo vete s adresátom je jeho výskyt obligatórny.

III. Tretiu skupinu sémanticky aktívnych viet s jedným pravointenčným participantom tvoria vety so subjektom špecifikovaným ako **aktor**, v ktorých má datívne stvárnenný objektový participant špecifikáciu **relant** (J. Oravec, c. d., používa nevýstižný termín cieľový objekt). Predstavuje živú alebo neživú substanciu, vo vzťahu ku ktorej subjekt koná dej: *Národ sa protiví útlaku.* – *Národ sa podriaďuje útlaku.*; *Obeť násilníkovi vzdorovala.*; *Žiaci sa prispôbobi nárokom učiteľa.*

Od uvedených vetných štruktúr sa netvoria derivované vetné štruktúry. Ak by sme analyzovali aj vetné štruktúry s predložkovým datívom, potom by pre objekt so špecifikáciou **relant** boli typické predložky *voči*, *proti*.

B: Prechádzame na analýzu **sémanticky neaktívnych** a **na javovú stránku skutočnosti zameraných viet**, v ktorých je datívne stvárnená substancia **obligatórnym participantom** ich sémantickej štruktúry. Subjekt v sémanticky neaktívnych vetných štruktúrach nazývame termínom **nositeľ** (buď je v nejakom vôľou neovplyvniteľnom fyzickom alebo psychickom stave, alebo koná nejakú činnosť bez účasti vôle a vedomia). Nositeľ môže nadobúdať rovnako ako agens v sémantickej štruktúre vety rôzne špecifikácie.

Skupina B 1

Dvojtitú akuzatívnu + datívnu väzbu majú neaktívne slovesá vyjadrujúce istý psychický stav, ktorý má nejaká osoba vo vzťahu k inej osobe (vo vete stvárnenej datívom) a jej vlastníctvu, správaniu, povahovým vlastnostiam, jej rečovému prejavu a pod.: *Spolužiaci mi závidia/prajú dobré vysvedčenie.*; *Verím ti každé slovo.*; *Zazlievam ti tvoju ľahostajnosť.* Subjekt má v analyzovaných vetách špecifikáciu **nositeľa stavu**. Pomenovanie datívne stvárnenej substancie nadobúda objektovú špecifikáciu **relant**, rovnako ako pri sémanticky aktívnych vetných štruktúrach v skupine A 2 III. Opisne by sme mohli význam tohto participanta charakterizovať ako „cítiť niečo vo vzťahu k niekomu“. Pri mnohých slovesách tejto skupiny sa akuzatívne stvárnenný objekt, špecifikovaný ako **inherent**, adekvátnejšie vyjadrí vedľajšou vetou obsahovou: *Uznám ti, že máš veľa roboty.*; *Verím ti, že si to nespravil naschvál.*; *Spolužiaci mi závidia/prajú, že mám dobré vysvedčenie.*; *Zazlievam ti/Mám ti za zlé, že sa správaš ľahostajne/že si ľahostajný.*

Skupina B 2

Do skupiny sémanticky neaktívnych vetných štruktúr s jedným objektom zaraďujeme vety:

I. So subjektom špecifikovaným ako **nositeľ stavu** a s datívne stvárnenným objektovým participantom so špecifikáciou **relant**. V prípade objektového participanta ide v tejto skupine o pomenovanie živej alebo neživej substancie, ku ktorej má subjekt citový, postojový, vlastnícky či rozumovo podmienený vzťah: *Otec dôveruje/verí synovi.*; *Žiaci rozumejú učivu.*; *Všetci sme sa potešili tvojmu úspechu.*; *Ludia prepadli depresii.*; *Majetok patrí obci.*; *Ján sa podobá Filipovi.* Rovnako ako v predchádzajúcich skupinách s datívne stvárnenným relantom ani od vetných štruktúr v tejto skupine nemôžeme tvoriť derivované vetné štruktúry. K niektorým z nich však možno uviesť konverznú vetnú štruktúru: *Syn má otcovu dôveru.*; *Ludí prepadla depresia.*; *Majetok vlastní obec.*; *Filip sa podobá Jánovi.*

II. So subjektom špecifikovaným ako **nositeľ stavu** (tu aj zmeny stavu) a s datívne stvárnenným objektom, ktorý je ako pomenovanie celku (celého organizmu) vo vzťahu neodcudziteľného vlastníctva k subjektu, lexikálne obsadenému pomenovaním časti organizmu: *Hučí mi hlava.*; *Točí sa mi hlava.*; *Ruky sa mi trasú.*; *Ivanovi sa trasie hlas.*; *Tŕpne mu šija.*; *Horeli mi uši.*; *Kočišovi Kicsimu sprísnela tvár.* (dva posledné príklady K. Buzássyová, 1980). Uvedená skupina viet je z hľadiska interpretácie asi najproblematickejšia. Autori sa totiž rozchádzajú v základnom názore, či v prípade datívne stvárnenného participanta ide o subjekt (tak ho v nemeckých vetách typu *Ihm zittern die Hände.*; hodnotí napr. S. M. Kibardinová, 1982, s. 37), alebo ide o objekt (tak ho v albánskych vetách hodnotí napr. J. A. Lopašov, 1982, s. 120 – 121 a súčasne kritizuje interpretáciu vzťahu medzi subjektom a objektom ako privlastňovacieho, lebo je to podľa neho dané iba lexikálnymi významami časť – celok).

Obligatórny výskyt datívne stvárnenného participanta rovnako ako pri sémanticky aktívnych vetách v skupine A 1 II je však podmienený práve vzťahom neodcudziteľného vlastníctva, hoci iba pri niektorých slovesách v úlohe predikátu je v tejto skupine možné usúvzťažnenie s vetami, v ktorých sa vzťah neodcudziteľného vlastníctva vyjadrí posesívnym zámenom: *Moje ruky sa trasú.*; *Ivanov hlas sa trasie.*; *Kočišova tvár sprísnela.*; ale **Moja hlava hučí.*; **Moja hlava sa točí.*

Datívne stvárnenný participant významovo preto predstavuje v našej interpretácii objekt so špecifikáciou **posesívneho adresáta**.

III. Bez subjektu, so vzťahom neodcudziteľného vlastníctva medzi datívne stvárnenným celkom a jeho lokálovo alebo inštrumentálovo stvárnennou časťou. Sémanticky predstavujú tieto vety najväčšiu mieru neaktívnosti, pretože aj formálne vyjadrujú, že nepoznáme aktívneho vykonávateľa deja či procesu: *Myká/šklbe mi viečkom.*; *Marí sa mi pred očami.*; *Točí sa mi v hlave.*; *Hučí mi v hlave.* Datívne stvárnennému participantovi sémantickej štruktúry vety pripisujeme rovnako ako v predchádzajúcich skupinách so vzťahom neodcudziteľného vlastníctva medzi celkom a časťou sémantickú špecifikáciu **posesívny**

adresát. Pomenovanie časti organizmu nadobúda v sémantickej štruktúre vety v závislosti od formy špecifikáciu miesto – lokus, v prípade inštrumentálneho zobrazenia ide o objekt so špecifikáciou patiens (inštrumentál tu má rovnakú funkciu ako akuzatív, stvárnňuje substanciu zasiahnutú dejom).

Skupina B 3

Pri analýze sémanticky neaktívnych viet s bezpredložkovým datívom, ktoré stvárnňujú skutočnosť cez jej javovú stránku, sa musíme zaoberať aj analýzou neosobných vetných konštrukcií bez objektu, v ktorých jediný participant sémantickej štruktúry je subjektom so špecifikáciou **nositeľ stavu**.

Stav môže byť fyzický – *Otcovi sa čká/drieme/šmýka.*; *Je mu na vracanie.*; *Otcovi sa snúva.*, alebo psychický – *Otcovi sa snie.*; *Šibe mu.*; *Je mu do plaču/do zúfania/do smiechu.*; *Chce sa mu plakať.*; *Je mu smutno*. Nositeľom stavu je aj datívne stvárnenný subjekt v tzv. dispozičných jednočlenných vetách typu *Ide sa mi dobre*. Datívne stvárnenná substancia totiž obsahuje sému neaktívnosti, preto môžeme konštatovať, že v uvedených vetách je neaktívnosť subjektového participanta a celej vetnej štruktúry podporená formou. V obsahovo synonymných dvojčlenných vetách *Otec čká/drieme/vracia/smúti...* podmetové stvárnnenie subjektu nič nehovorí o tom, že ide o sémanticky neaktívnu vetnú štruktúru. Presvedča nás o tom iba lexikálny význam slovies v úlohe predikátu. Subjekt má však v týchto vetách menšiu mieru neaktívnosti, preto mu pripisujeme špecifikáciu nositeľ (= mimovoľný vykonávateľ) procesu.

C: Po vetných štruktúrach, ktoré stvárnňujú skutočnosť na základe jej vonkajšej, javovej stránky, prechádzame k sémantickej analýze viet s datívne vyjadreným participantom, ktoré stvárnňujú skutočnosť subjektívne, t. j. cez substanciu, ktorá túto skutočnosť vníma, prežíva, hodnotí alebo ktorej sa stvárnňovaná skutočnosť týka (E. Pauliny, 1943, túto substanciu nazýva „majiteľom faktu vysloveného dejom“, presnejšia by bola formulácia „majiteľ faktu vysloveného vetou, pretože nie vždy ide o dej).

Skupina C 1

I. Za každou vetou, ktorá skutočnosť predstavuje ako holý fakt, je imanentná prítomnosť nejakej živej substance, ktorá túto skutočnosť vníma, hodnotí alebo prežíva. Ak chceme v slovenčine tú istú skutočnosť stvárnňovať z pozície práve tejto akoby v pozadí stojacej živej substance, slúži nám na to tvar bezpredložkového datívu: *V lese zavoňali fialky.* – *V lese mi zavoňali fialky.*; *Fialky voňajú.* – *Mne fialky voňajú a tebe smrdia.*; *Mama vyzerá unavená.* – *Mama sa mi zdá/vidí unavená.*; *Polievka je nechutná.* – *Polievka mi nechutí.*; *Dievča je pekné.* – *Dievča sa mi páči/pozdáva.*; *Tráva sa kľže./Tráva je klzká.* – *Tráva sa mi kľže.*; *Vonku je teplo.* – *Vonku mi je teplo.*

I. Poldauf (1964) pri takýchto vetných štruktúrach hovorí o tzv. treťom syntaktickom pláne,

G. A. Zolotovová (Zolotova, 1973) ich zaraďuje medzi tzv. zahrnuté vetné modely a proces vsunutia ďalšieho subjektu (subjektu vnímania, kvalifikovania či odhalenia) nazýva autorizáciou. Vety by sme mohli podľa jej interpretácie významovo rozčleniť na dve zložky: „ja hodnotím – mama je unavená“; „ja cítim – v lese voňajú fialky“; „ja prežívam – tráva sa kľže“. To však predpokladá, a autorka to aj tak hodnotí, že vo vetách s tzv. zahrnutými vetnými modelmi sa nachádzajú dva subjekty. S takýmto názorom nemôžeme súhlasiť, pokiaľ ide o aktívne vetné štruktúry s významom kauzativnosti, kde vetné štruktúry s kauzátorom zahŕňajú v sebe vetné štruktúry so subjektom špecifikovaným ako realizátor (*Mama skrášľila byt kvetmi.* = „mama spôsobila – kvety skrášlili dom“). Tu sa prikláňame k názoru S. I. Kokorinovej (Kokorina, 1979), že rozšírením vetnej štruktúry o ďalší subjektový participant dochádza k zániku, resp. k neutralizácii pôvodného subjektu. Avšak pri treťom syntaktickom pláne si pôvodný subjekt ponecháva svoju špecifikáciu (*fialky voňajú* = sú subjektom so špecifikáciou procesor, *tráva sa kľže* = je subjektom so špecifikáciou nositeľ stavu), vetná štruktúra sa rozširuje o ďalší obligatórny (teda nesubjektový a neobjektový participant), ktorý je vnímateľom, hodnotiteľom alebo prežívateľom celej vetou stvárnenej skutočnosti.

Vnímať a hodnotiť môžeme aj aktívne: *Dcéra pozoruje na matke únavu.*; *Ovoniavam fialky.* To je však opäť stvárnovanie skutočnosti ako holého faktu a subjekt má v takýchto vetách aktívnu špecifikáciu aktora. Keďže datív je pád obsahujúci sému neaktívnosť, aj datívne stvárnenný participant sémantickej štruktúry analyzovaných viet má neaktívnu špecifikáciu. V závislosti od lexikálneho obsadenia viet mu teda pripisujeme špecifikáciu **vnímateľ**, **hodnotiteľ** alebo **prežívateľ**. Do tejto skupiny s datívne stvárnenným participantom špecifikovaným ako prežívateľ zaraďujeme aj dvojčlenné tzv. dispozičné vetné štruktúry typu: *Matematika sa mu učí ľahko.*; (pred rozšírením: *Matematika sa učí ľahko.* = „matematika je ľahká“).

II. O treťom syntaktickom pláne môžeme hovoriť aj pri vetných štruktúrach, ktoré sú rozšírené o neintenčné datívne pomenovanie osoby, ktorá nie je účastníkom stvárnovanej situácie, ale ktorej sa situácia týka, teda je na nej nejako zainteresovaná (sému zainteresovanosti zdôrazňuje v citovaných prácach aj K. Buzássyová). Pomenovanie danej substancie je v sémantickej vetnej štruktúre rozširujúcim neintenčným participantom so špecifikáciou **benefaktor** (v niektorých prácach sa stretávame aj s podobou *beneficient*, termín na -or však zapadá do systému špecifikácií participantov, ktoré v našich prácach používame). Jeho výskyt vo vete síce nesúvisí s intenciou predikátu, nevyplýva priamo ani zo vzťahov obligatórnych participantov sémantickej štruktúry, ale bez neho nemáme informáciu o tom, kto má z danej situácie nejaký benefit, v čom záujme sa koná celá jazykovo prezentovaná akcia, komu je dej určený, teda zhrňujúco, kto je zainteresovaný na deji. Po jeho vsunutí do vetnej štruktúry sa celá skutočnosť stvární akoby z jeho pozície, teda subjektívne.

O participant benefaktor môžeme rozšíriť všetky typy vetných štruktúr. Vyskytuje sa

1. v sémanticky aktívnych vetách

a) s **aktorom** a patiensom či rezultátom typu *Matka zohrieva deťom raňajky.* – *Eva zohrieva bratovým deťom raňajky.*; *Otec chystá rodine na zimu drevo.* – *Horár nám chystá na zimu drevo.*; *Bager búra dom.* – *Bager nám búra dom.*; *Mama si ukladá dieťa do postele.* Datívny participant by sme v nich mohli nahradiť formou *pre deti*, *pre rodinu*, obsahujúcu sému prospech. Ako nás presvedčajú analyzované príklady, medzi benefaktorom a patiensom či aktorom nie je dôležitá séma prináležania;

b) s **procesorom**, ktoré nemajú objektový participant a v ktorých datívne stvárnenná substancia môže, ale nemusí byť v posesívnom vzťahu k subjektu. Ak aj v takom vzťahu je, nejde o neodcudziteľné vlastníctvo, preto táto séma nie je syntakticky relevantná: *Píšalka mi píska.*; *Celú noc mi kŕkali žaby.*; *Dnes nám svieti slniečko.* Benefaktor je pri danom lexikálnom obsadení osoba, ktorá má z priebehu procesu prospech alebo neprospech;

c) s **kauzátorom**, patiensom a fakultatívne sa vyskytujúcim participantom nástroj – inštrument: *Deti ozdobili otcovi tortu (šľahačkou).* Funkciu benefaktora má pomenovanie osoby, ktorej je dej určený.

V podtype viet s **iniciátorom** a patiensom pomenúva datívne stvárnenný benefaktor osobu, ktorá má záujem na výsledku iniciovaného deja: *Mama si dala vykysnúť cesto.*;

d) s **realizátorom** a patiensom: *Zbojníci mu zastali cestu* (=sebou, svojimi telami);

2. v sémanticky neaktívnych vetných štruktúrach so subjektom špecifikovaným ako

e) **nositeľ procesu, deja** – benefaktor sa pridáva do vetnej štruktúry, ak chceme vyjadriť, kto má z daného procesu prospech alebo neprospech: *Mlieko vykypelo (z hrnca).* – *Mlieko mi vykypelo (z hrnca).*; *Mama si roztrhla pančuchy o klíнец.*;

f) **nositeľ stavu** (tu aj zmeny stavu a vlastnosti) – funkciu benefaktor má pomenovanie živej substance, ktorej sa stav či zmena stavu pozitívne/negatívne týka alebo vzhľadom na ktorú platí istá vlastnosť: *Ivanovi zomrela matka.*; *Rozbili sa mi okuliare.*; *Topánky sú mi úzke.*; *Muž jej je námorník/námorníkom.*; *Syn mu je nadaný na hudbu.*; *Strecha mi tečie* (s nadčasovým významom „strecha je deravá“).; *Olga je mu zlou sestrou.*;

g) **nositeľ vnemu** – medzi benefaktorom a subjektom je posesívny vzťah: *Žena si zbadala na tvári prvé vrásky.*; *Prvý raz si uvidel v zrkadle svoju tvár.*;

h) **nositeľ existencie** – pomenovanie v úlohe benefaktora má vo vetách stvárnňujúcich existenciu alebo lokálne či temporálne určený výskyt vždy posesívnu usúvzťažnosť so subjektom, nejde však o vzťah neodcudziteľného

vlastníctva: *Kabát ti je/ti visí v skrini.*; *Škola nám je ďaleko.* O posesívnosti svedčí aj možná obsahová synonymia s vetami so slovesom *mať*: *Kabát máš v skrini.*; *Školu máme ďaleko.*

Ak sa vyskytuje datívne stvárnená substancia v sémanticky neaktívnych vetách s nositeľom hodnotenia, potom je práve ona obligatórnym participantom so špecifikáciou hodnotiteľa (pozri vyššie skupinu C 1 I). Z toho dôvodu vety so subjektom špecifikovaným ako **nositeľ hodnotenia**, napr. *Všetci ho považujú za vodcu.*; nemôže byť rozšírené o datívne stvárnený participant s tou istou špecifikáciou.

Na záver stručne zhrnieme, že datívne stvárnené pomenovanie môže mať

1. v sémanticky aktívnych vetách, ktoré stvárajú javovú stránku skutočnosti, funkciu obligatórneho jediného alebo druhého objektového participanta so špecifikáciou **adresát**, v prípade vzťahu neodcudziteľného vlastníctva **posesívny adresát** a v prípade jediného objektu aj špecifikáciu **relant**;

2. v sémanticky neaktívnych vetách stvárajúcich javovú stránku skutočnosti funkciu obligatórneho jediného alebo druhého objektu so špecifikáciou **relant**, pri jedinom objekte, ktorý je vo vzťahu neodcudziteľného vlastníctva k subjektu, plní funkciu **posesívneho adresáta**. Vo vetách bezsubjektových, v ktorých je prítomný vzťah neodcudziteľného vlastníctva, plní rovnako úlohu posesívneho adresáta;

3. v sémanticky neaktívnych vetách, ktoré stvárajú skutočnosť subjektívne, môže byť obligatórne prítomné datívne stvárnené pomenovanie živej substance samostatným participantom so špecifikáciou **hodnotiteľ**, zriedkavejšie aj **prežívateľ** či **vnímateľ**;

4. v sémanticky aktívnych aj neaktívnych vetách, ktoré stvárajú skutočnosť subjektívne, býva neobligatórne z hľadiska intencie, ale obligatórne z hľadiska premeny objektívneho stvárnenia na subjektívne, datívne stvárnené pomenovanie živej substance samostatným participantom so špecifikáciou **benefaktor**.

Celkovo však všetky datívne stvárnené participanty sémantickej štruktúry vety charakterizujú vlastnosti, ktoré pádu datívu pripisuje J. Oravec (1986): neaktívnosť, smerovosť, celková zasiahnutosť, pri dvojitom objekte druhotnosť a v prevažnej miere stvárnenosť pomenovaním osoby, teda personálnosť.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. In: *Slavica Slovaca*, 1980, roč. 15, č. 3, s. 261 – 280.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie. (Datív vyjadrený substantívom a zvratným zámenom *si*.) In: *Philologica XXXI. Zborník Filozofickej*

fakulty Univerzity Komenského. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 87 – 104.

BUŽÁSSYOVÁ, Klára: Zum Problem des possessiven Dativs. In: Recueil linguistique de Bratislava. Ved. red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1984, s. 215 – 223.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Gramatické prostriedky hierarchizace sémantické struktury vety. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1983. 101 s.

KATIČIĆ, Radoslav: Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Zagreb: Nakladni zavod Globus, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2002. 575 s.

KIBARDINA, S. M.: Kategorija subjekta i objekta i teorija valentnosti (na materiale nemeckogo jazyka). In: Kategorija subjekta i objekta v jazykach različnych tipov. Red. S. D. Kacnel'son. Leningrad: Nauka 1982, s. 23 – 44.

KOKORINA, S. I.: O sémantičeskom subjekte i osobennost'ach jeho vyraženiya v russkom jazyke. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta 1979. 77 s.

LOPAŠOV, J. A.: O grammatičeskich sredstvach vyraženiya subjekta i objekta v albanskom jazyke. In: Kategorija subjekta i objekta v jazykach različnych tipov. Red. S. D. Kacnel'son. Leningrad: Nauka 1982, s. 101 – 124.

MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s. Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORAVEC, Ján: Vázba slovies v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967. 392 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský jazyk. Syntax. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 269 s.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

POLDAUF, Ivan: The Third Syntactical Plan. In: Travaux Linguistique de Prague. 1. Red. J. Vachek. Prague: Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1964, s. 267 – 280.

TIBENSKÁ, Eva: Dialektický protiklad aktívnosti a neaktívnosti pri syntaktickom stvárnňovaní objektívnej reality. In: Funkční lingvistika a dialektika. In: Lingvistika XVII/2. Eds. J. Nekvapil – O. Šoltys. Praha: Ústav pro jazyk český 1988, s. 329 – 335.

TIBENSKÁ, Eva: Séma mimovoľnosti vo významoch slovesných lexém označujúcich psychofyzické deje a stavy. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 6, s. 321 – 334.

TIBENSKÁ, Eva: Subjekt a jeho aktívne – činiteľské špecifikácie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 1, s. 39 – 52.

TIBENSKÁ, Eva: Vetné typy s aktívnym subjektom v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 25. Prednášky XXXII. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 226 – 238.

TIBENSKÁ, Eva: Objektový participant sémantickej štruktúry vety. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 198 – 209.

ZOLOTOVA, Galina A.: Očerik funkcional'nogo sintaksisa russkogo jazyka. Moskva: Nauka 1973. 217 s.

THE PARTICIPANT OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE SENTENCE EXPRESSED BY PREPOSITIONLESS DATIVE

Key words: semantic sentence structure, participant of the semantic structure, participants specifications, derived, conversion and modified sentence structure, subject, object, beneficiary

The study *The Participant of the Semantic Structure of the Sentence Expressed by Prepositionless Dative* is a follow-up to the comparative Slovak-Hungarian studies by K. Buzássyová and further expands her views by the analysis of the participant's syntactic meanings, where the participant is represented by the prepositionless dative of a noun or pronoun. We distinguish between its object specifications of the addressee and the possessive addressee, its individual subject-bearing specifications (bearer of the action, state, evaluation, perception) and the participant with the specifications beneficiary and possessive beneficiary.

Lingvistická analýza automatizovanej anotácie datívu adjektíva v heterogénnych menných skupinách v Slovenskom národnom korpuse

KATARÍNA GAJDOŠOVÁ

Cieľom nášho príspevku je analyzovať anotáciu bigramu adjektívum v datíve a substantívum v inom páde v prípadoch, keď stoja vedľa seba a nie sú v Slovenskom národnom korpuse (ďalej SNK) označované jednotne, t. j. ďalšiemu adjektívu alebo substantívu nie je programom pridelený rovnaký tag (morfológická značka) v kategórii rodu, čísla alebo pádu. Výskum sme realizovali na materiáli SNK, konkrétne v jeho hlavnom korpuse *prim-4.0-snk-all*. Uvedený korpus obsahuje všetky texty dostupné v databáze SNK. Na analýzu sme zvolili najrozsiahlejší korpus SNK preto, aby sme podľa možnosti zachytili všetky nesprávne anotácie a aby boli diagnostikované chyby perspektívne odstránené vo všetkých podkorpusoch, ktoré sa z tohto hlavného korpusu generujú. Tematickou inšpiráciou na opísanie tohto javu bola sčasti aj štúdia T. Jelínka (2006, s. 155 – 179), v ktorej porovnáva nezhodu adjektíva s nasledujúcim substantívom vo všetkých pádoch na materiáli Českého národného korpusu (ČNK).

Morfológická anotácia SNK sa realizuje dvoma spôsobmi. Časť textov SNK je ručne morfológicky anotovaná. Ide o súbor dát, ktorý je verejne dostupný vo verziách *r-mak-1.0* (322 600 tokenov), *r-mak-2.0* (511 534 tokenov) a *r-mak-3.0* (1 207 939 tokenov). Na textoch z ručne anotovaného korpusu sa natrénoval automatický nástroj, tager, ktorý potom automaticky priradil značky všetkým tokenom (textovým jednotkám) v databáze SNK. Každému tokenu sú najskôr priradené všetky možné značky podľa slovníka – morfológického analyzátor. Následne sa na základe štatistických pravidiel vyberie tá morfológická značka, ktorá z možných vyhovuje najlepšie aj vzhľadom na najbližšie okolie – susedné slovo v bigrame alebo dve susedné slová v trigrame.

Štruktúra morfológickej značky v SNK je kombinovaná (na rozdiel napr. od pozičnej v ČNK), teda pozície v značke sú síce pevné a každá kategória má svoje vlastné označenie, ale každému slovu sa priradujú iba jemu vlastné kategórie (počet znakov v tagu je v SNK od 1 do 7, v ČNK 15). Tak je v SNK substantívam priradený najskôr slovný druh (značka S), na druhom mieste

paradigma v rámci slovného druhu, v prípade substantív – substantívna (S), adjektívna (A), zmiešaná (F) a neúplná (U). Tretie miesto patrí kategórii rodu, kde sa v mužskom rode rozlišuje životnosť a neživotnosť – maskulínium životné (*m*), maskulínium neživotné (*i*), feminínium (*f*), neutrum (*n*). Na štvrtom mieste sa nachádza číslo – singulár (*s*) alebo plurál (*p*), a posledná pozícia v morfolologickej značke substantív je vyhradená pre pád – nominatív (*1*), genitív (*2*), datív (*3*), akuzatív (*4*), vokatív (*5*), lokál (*6*), inštrumentál (*7*).

Zloženie morfolologickej značky adjektív je podobné: po slovnom druhu adjektívum (A) nasleduje informácia, o akú paradigmu v rámci slovného druhu ide – adjektívna (A), zmiešaná (F), neúplná (U). V rode, čísle a páde majú kongruujúce adjektíva rovnaké hodnoty ako príslušné substantíva. Posledná, šiesta pozícia v morfolologickej značke adjektív patrí stupňu – pozitív (*x*), komparatív (*y*), superlatív (*z*). Podrobnejšie informácie o morfolologickej anotácii SNK a jednotlivých značkách sú dostupné na <http://korpus.sk/usage/morpho/>.

Materiál sme selektovali z korpusu *prim-4.0-snk-all* použitím príkazu [tag="A.*3.*"] [tag="S.*[124567].*"]. V korpuse sa nachádza 7 714 výskytov slov, resp. dvojíc slov, ktoré spĺňajú kritériá zadaného príkazu. Predpokladáme, že časť materiálu bude predstavovať množina technických chýb, ktoré sú dôsledkom chybného priradenia značiek analyzátorom. Chceme však poukázať na to, že nejde len o chyby v značkovaní, ale aj o gramaticky a štylisticky správne postavenie dvoch slov, ktoré môžu mať odlišnú morfológickú charakteristiku.

Priradenie rozdielnych značiek môžeme rozdeliť do niekoľkých skupín a v rámci nich do príslušných podskupín. Dokladový materiál uvádzame v takej podobe, ako sa nachádza v databáze SNK, pri hľadaných (kľúčových) slovách je zobrazená aj ich morfológická značka. V zátvorke za každým dokladom je uvedená základná, skrátená informácia o konkrétnom zdroji (zoznam úplných bibliografií všetkých textov spracovaných v SNK je dostupný na <http://korpus.juls.savba.sk/stats/index.sk.html>).

ADJEKTÍVUM V DATÍVE A SUBSTANTÍVUM V AKOMKOLIEK PÁDE

Formálne chyby v texte

Nástroj, ktorý automaticky označuje tokeny príslušnou morfológickou značkou, počíta so správnym tvarom slova bez formálnych či gramatických chýb. Texty do korpusu však prichádzajú aj s chybami, ktoré sú často formálne – ide o nesprávne rozdelenie alebo odseknutie slova, či o absenciu koncovej interpunkcie. Nástroj s takýmto textovým materiálom nedokáže pracovať korektne a chyby sa odrazia práve v morfológickej anotácii.

Do tejto skupiny radíme bigramy, ktorým k ich celistvosti buď niečo chýba, alebo majú niečo navyše.

1) Formálna absencia bodky a chybné spojené slová

Uplatňovanie spisovných tvarov oproti < **nárečovým/nárečový/AAfp3x Používanie/používanie/SSns1** > spisovných tvarov je nasledovné : v rádiu 31 % , sviečka 11 % , sviatok 10 % , staršiu ženu 18 % , nie je 9 % , niečo 12 % , piaty mesiac 18 % , prsteň 11 % . (Michal Jozefovič: Z nárečia Radošoviec a okolia) Liv Ullmannová (z autobiografie Premena) Hokejový turnaj vyvrcholil strhujúcim finálovým zápasom < **cielavedomejšiemu/cielavedomý/AAns3y Švédsko/švédsko/SSns1** > rozšírilo menoslov krajín , ktoré vyhrali olympijský hokejový turnaj , na päť (okrem neho Kanada , V . Británia , USA a ZSSR , resp . SNŠ) . (Pravda 1994-mar)

Prvý bigram nepredstavuje mennú skupinu. K formálnemu spojeniu prišlo preto, lebo veta je zrejme podnadpisom v texte a opodstatnene nemá na konci bodku. Vzhľadom na to, že texty v databáze SNK sú radené za sebou, stretli sa tu v jednom bigrame slová z rôznych kontextov, ktoré nemajú okrem náhodnej polohy nič spoločné. Automatická anotácia však prebehla v oboch zložkách bigramu správne.

Druhý príklad ukazuje častú chybu – výpadok bodky a slabiku navyše (správne *cielavedomejšie Švédsko*). Tak sa do formálneho bigramu dostávajú slová z dvoch odlišných syntagiem. Adjektívum je však v tomto prípade anotované správne, keďže v analyzátore sú len tri možnosti anotácie tvaru adjektíva *cielavedomejšiemu* (AAns3y, AAis3y, AAns3y) – všetky v datíve. Substantívum je tiež anotované správne.

2) Absencia slova v syntagme

1 . septembra bola škola priradená k < **ľudovej/ľudový/AAfs3x umenie/umenie/SSns4** > (EŠU) v Humennom a stala sa jej pobočkou ... (Sninské noviny 2004/44)

V príklade absentuje podstatné meno *škola*, a tak sa vedľa seba dostali slová *k ľudovej* a *umenie*, ktoré je navyše aj v nesprávnom tvare. Adjektívum je anotované správne, hoci vzniknutý bigram vykazuje nezhodu.

3) Rozdelené slovo v texte

Ide o textové chyby, ktoré vznikli pri zalamovaní textu, rozdeľovaní slov na konci riadku alebo boli pri rekonštrukcii textu v procese OCR nedôsledne opravené. V uvedených prípadoch ide najmä o takú zámenu, ktorá je analogická s jestvujúcim slovom. „Slovo“ vzniklo omylom odstránenými alebo pridanými hláskami a jeho výskyt môže bez vysvetlenia pôsobiť náhodne, nezmyselne.

... mali by sa sústrediť na to , aby pomohli < **rozhlasovým/rozhlasový/AAm-p3x pracovník/pracovník/SSms1** > om ako profesionálnym používateľom jazyka dosiahnuť pohotovosť pri používaní hovoreného slova ... (Kultúra slova 1994/5)

S < vojím/AFmp3x nepriateľom/SSms7 > a ich hriechu , či už sú zlí , blázniví alebo hlúpi musíme čeliť dôkladne . (Dan B. Allender, Tremper Longman - Pravá tvár lásky)

Kedže Božia moc je v protiklade k < prirodzenej/AAfs3x sla/SSfs1 > - bosti stvorenia, keďže Jeho múdrosť je v úplnom proti - klade k najmenšej chybe v porozumení alebo hlúposti ... (Arthur W. Pink - Božia dokonalosť)

No vo vyspelých krajinách sa už trend jednoznačne presunul k < plochým/AAnp3x tele/SSns6 > vzorom s plazmovou či LCD obrazovkou . (Brejk 07/10)

V prvom prípade je adjektívum aj substantívum automaticky anotované správne. V druhom prípade pomohla analyzátoru pri anotácii substantíva predložka *s* (chybou v texte vznikol falošný predložkový pád), avšak určiť druh paradigmy na druhom mieste v morfolologickej značke sa mu pri vzniknutom tvare *vojím* nepodarilo. Preto sa na druhom mieste v tagu pri tomto neznámom „slove“ nachádza značka *F* (zmiešaná paradigma – skloňujú sa podľa nej adjektíva patriace k vzoru *matkin, otcov*). V treťom a štvrtom prípade sa analyzátor riadil pri priradovaní morfolologickej značky adjektívu datívnou predložkou. Vzniknuté substantívum v štvrtom prípade má takisto správny tag: analyzátor vybral jedinú správnu možnosť z paradigmy lemy *telo* – lokál.

4) Chybne spojené slová

Spojené slová, zabudnutá slabika, nedokončené slovo, ktoré sa v texte spojilo s nasledujúcim slovom, znemožňujú pri automatizovanej anotácii priradenie korektnej morfolologickej značky anotovanej textovej jednotke, najmä však nasledujúcemu substantívu.

Niektoré z nich sa zdali byť radikálnejšie , ale ja si myslím , že my sme boli bližšie k skutočnej < partizánskej/AAfs3x armyslím/armyslie/SSns7 > , že my sme boli bližšie k skutočnej partizánskej ar § máde ako ktorékoľvek z nich . (Andrew M. Greeley - Panna a mučeníčka)

Vďaka tejto < milosrdnej/AAfs3x nevedomostiMaťko/SSms1 > kráča v ústrety nepríjemnosti ešte nepríjemnejšej . (Gustáv Murín - Ako sa máš)

Adjektívam je v oboch prípadoch priradená správna morfolická značka, navigátorom štatistickému nástroju sú prítomné datívne predložky. Chybne zapísané substantíva sa analyzátor snažil rozpoznať v prvom prípade cez inštrumentálovú koncovku *im* – skloňovanie podľa vzoru *vysvedčenie* (porov. priradenie lemy *armyslie*), v druhom prípade sa nástroj zamerl na časť nepravne spojeného slova *Maťko*, ktoré vyhodnotil takisto správne.

5) Slovo v nesprávnom tvare

Tento druh nesprávnej anotácie je dôsledkom absencie hlásky alebo dĺžky v existujúcom slove. Keďže tak niekedy vznikajú formálne homonymá s iný-

mi slovami, použije anotačný nástroj pri priradovaní morfolologickej značky tú, ktorá zodpovedá vzniknutému známemu tvaru. Používateľ však z kontextu vie, že ide len o náhradné priradenie.

Alebo bol celý prípad jasný z písomnej agendy epidemiológa , alebo tu bol čísi úmysel , aby sa epidemiológ k < celej/AAfs3x kaze/SSis6 > nevyjadril . (Pravda 1994/01)

Dcéry sú v zhode so svojou mladistvosťou zobrazené vo svetlých šatách , ako to zodpovedá < dobovej/AAfs3x mode/SSis6 > . (Beatrix Bastlová - Na prvý pohľad?!)

Adjektívum aj novovzniknuté substantívum je v oboch prípadoch označované dobre, teda morfológická značka je tvaru priradená správne. Chybné je slovo v texte. Miesto feminína *kauza* sa v texte ocitlo maskulínium *kaz* v prvom prípade a miesto feminína *móda* zas maskulínium *mod* v druhom prípade.

Osobitnú podskupinu výskytov tu tvoria prípady, v ktorých je substantívum zo skúmaného bigramu v základnom tvare a chýba mu správna datívna koncovka. Slovu je automaticky priradená kategória nominatívu. Aj tu môžeme do istej miery hovoriť o homonymii v širšom význame – o homonymii tvarov.

V hre bol milión pre hokejový klub a 250 tisíc pre popradské basketbalistky . Viceprimátor predstúpil pred poslancov s návrhom , aby bola < hokejovému/hokejový/AAis3x klub/klub/SSis1> ŠKP Poprad poskytnutá dotácia vo výške jeden milión korún . (Východoslovenské noviny - Korzár 2002/09)

Začali sme využívať priestory bývalého ČSZTV – budovu , ktorá v rámci reštitúcie pripadla , podobne ako i celý školský komplex budov , nášmu zriaďovateľovi < Biskupskému/AAis3x úrad/SSis1 > v Nitre . (10 rokov Gymnázia sv. Cyrila a Metoda v Nitre (1991-2001))

V oboch prípadoch je obom zložkám bigramu, adjektívu aj substantívu, priradená správna morfológická značka. Vzhľadom na kontext je však substantívum v texte v nesprávnom tvare, v zodpovedajúcom tvare by malo inú značku.

6) Nesprávna gramatická väzba

Chyby tohto druhu sa vyskytujú najmä v publicistických textoch, ide o defektnú syntaktickú konštrukciu – kontamináciu. Dve slová sú spojené do jednej syntagmy, v našom prípade bigramu, pričom každé patrí do inej významu alebo formou asociovanej syntagmy (porov. Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 246).

Nielen on , ale aj ďalší prednášatelia sa venovali najmä ekonomickým a < sociálnym/sociálny/AAMP3x dôsledkoch/dôsledok/SSip6> nášho vstupu do EÚ a čerpaniu prostriedkov z predvstupových a štrukturálnych fondov . (Východoslovenské noviny - Korzár 2003/04)

Váš otec pravdepodobne nepatrí k vyznávačom < najmodernejším/AAip3z ná-

zorov/SSip2 > . (Barbara Bickmorová - Návrat)

Kompletné systémy však ponúka aj < koncovým/AAnp3x spotrebiteľov/SSm-p4 > , samozrejme s kompletným poradenstvom . (ASB - Architektúra. Stavebníctvo. Bývanie 2004/05)

Adjektívam je v týchto prípadoch priradená správna morfológická značka, okrem kategórie životnosti v prvom prípade. V druhom a treťom prípade odvodil analyzátor kategóriu životnosť/neživotnosť zrejme od nasledujúceho substantíva. Značka pridelená substantívam je vo všetkých prípadoch správna vzhľadom na ich tvar a na možnosť výberu z morfológického analyzátoru.

Špecifiká automatizovanej anotácie

Nie každý bigram tvorí v tejto kategórii jednu syntagmu, niekedy patrí adjektívum do predchádzajúcej syntagmy, substantívum do nasledujúcej. Na základe pádov druhého člena bigramu – substantíva môžeme analyzované bigramy rozčleniť takto:

1) *Nominatívne*

a) adjektívum ako postponovaný atribút

Aj v Starej zmluve , kde bol ľudom < Božím/boží/AAnp3x Izrael/izrael/SSis1> , platilo , že súd sa začína od domu Božieho (Ez . 9 , 6 a 1 . Pet . 4 , 17) . (www.referaty.sk)

Deti z domova i obyvatelov obce prišiel pozdraviť aj prvý podpredseda Matice < slovenskej/AAfs3x Igor/SSms1 > Kovačovič . (Práca 1998/12)

Programu odovzdania cien sa zúčastnili predseda NR SR Jozef Migaš , predseda Matice < slovenskej/AAfs3x Jozef/SSms1 > Markuš a ďalší hostia . (Pod Vihorlatom 1999/05)

Autor slávnej básne Smrť Jánošíkova urobil aj nesmierne užitočný opis písomnosti zo súdu z marca 1713 , ktorý neskôr odovzdal do zbierok Matice < slovenskej/AAfs3x Pavol/SSms1 > Dobšínský . (Týždeň-2007)

Väčšina výskytov postponovaného adjektíva v tejto pozícii patrí syntagme *Matica slovenská*. Vo všetkých prípadoch ide o nesprávne priradený pád v morfológickej značke adjektíva: pri tvare *slovenskej* to mal byť genitív. Morfológická anotácia substantív je správna.

b) vlastné meno – na mieste adjektíva je postponovaný atribút

Keď na druhý deň prišiel k slečne < Marplovej/AFfs3x inšpektor/SSms1 > Craddock , vyzeral unavený a sklúčený . (Agatha Christie - Puknuté zrkadlo a Mŕtva v knižnici)

V liste < Rímskym/AAnp3x Pavol/SSms1 > doslovne zatvára dvere myšlienke , že by človek bol naďalej schopný „ rozhodnúť “ sa v otázke duchovných vecí po páde Adama . (Joseph M. Bianchi - Boh sa rozhodol zachrániť)

„ *Nedosvedčili ste pred niekoľkými minútami , slečna Martínezová , že pán Sabich povedal pani < Polhemusovej/AFfs3x anjelik/SSms1 > ?* “ (Scott Turow - *Pre nedostatok dôkazov*)

Vo všetkých bigramoch je morfológická značka priradená správne, keďže ide o kombináciu postponovaného atribútu z predchádzajúcej syntagmy a nasledujúce substantívum patriace do ďalšej syntagmy. Značkovanie automatickým nástrojom prebehlo korektne, v texte sa pozične prekrývajú jednotky z dvoch rozdielnych syntagiem.

c) adjektívum s adjektívnou paradigmou a iné substantívum

c1) priezviská skloňované podľa vzoru *pekný* alebo *cudzí* a substantívum v nominatíve

Kamila preto náročky zhodila svoj kúsok na tanieri , aby mama nemusela žiarliť . Erikovi < Malému/malý/Ams3x torta/torta/SSfs1> spadla na zem . (Anders Jacobsson, Sören Olsson - *Bertove patálie*)

V 33 . min ušiel J . < Čiernemu/čierny/Ams3x puk/puk/SSis1> v sóle tesne pred zamýšľaným zakončením . (Denník Šport 07/02)

V príkladoch sú adjektívam aj substantívam pridelené správne morfológické značky.

c2) geografické názvy

Ani jeden geografický názov nepatrí do dvoch rôznych syntagiem: adjektívom do predchádzajúcej syntagmy a substantívom do nasledujúcej syntagmy. Hoci ide vo väčšine prípadov o dobre známe vlastné mená, tager nedokázal správne určiť spolupríslušnosť adjektív a substantív v týchto bigramoch. Tento problém sa perspektívne vyrieši zaradením geografických názvov aj s ich paradigmami do slovníka morfológického analyzátora, s ktorým tager pri automatickej anotácii spolupracuje.

<Veľkým/Amp3x Lovciam/SSms1 > stačil na víťazstvo polčas , ale u susedov v Dolnom Ohaji zavládol smútok , lebo body putovali do Bešeňova . (Castrum Novum 1999/22)

Končiaci prezident Schuster k < Jaslovským/Amp3x Bohuniciam/SSms1 > povedal , že Slovensko odstavi dva bloky tak , ako sa zaviazalo v prístupovej zmluve . (SME 2004/05)

Naopak , z víťazstva sa doraz netešil len Trebišov , ktorý doma podľahol < Zlatým/Amp3x Moravciam/SSms1 > , hoci do polčasu viedol . (SME 2004/08)

Keď po niekoľkých dňoch dosiahli hlavné mesto Soul , prišli < Južnej/Afs3x Kórey/SSfp1 > na pomoc vojenské oddiely USA a OSN . (<http://www.referaty.sk>)

Adjektívam bola morfológická značka pridelená správne, pri morfológickej značke substantíva už nástroj úspešný nebol, keďže v morfológickom analyzátore sa dosiaľ nenachádzajú tvary názvov geografických objektov, ako sú názvy miest a obcí. Problematickým pri priradení morfológickej značky je aj nesprávny pravopis (posledný príklad Kórey).

O atmosféru sa im postarali folklórne súbory z Hranovnice , Šuňavy , < Liptovskej/AAfs3x Tepličky/SSip1 > , Štrby , Spišskej Starej Vsi a zahraniční účastníci z poľských Gorlíc a českých Kunovic . (Východoslovenské noviny - Korzár 2001/07)

V skanzene vystúpili folklórne súbory z Dlhého nad Cirochou a < Kalnej/AAfs3x Roztoky/SSip1 > , ako aj folklórny súbor Kalina s čepčením nevesty . (Pod Vihorlatom 2002/20)

Ani v týchto príkladoch nie sú zemepisné názvy ani v jednom prípade značkové správne. Nástroj napr. v prvom a druhom prípade nedokázal spojiť predložku s niekoľkými nasledujúcimi adjektívami a substantívami a pridelil bigramu nesprávnu morfológickú značku.

d) nominatívne s elipsou

Elipsa substantíva je vždy medzi skúmaným adjektívom, s ktorým elidované substantívum patrí do jednej syntagmy, a substantívom, ktoré je súčasťou nasledujúcej syntagmy.

„ Dal mi ju ešte < šesťročnému/šesťročný/AAms3x pán/pán/SSms1> Zíšek , Čáčovčan , ktorý ma zasvätil do koní... (Pravda 1994-apr)

Obdobne je fakultatívnu oproti predtým < obligatórnej/obligatórny/AAfs3x povinnosť/povinnosť/SSfs1> prispieť do zdrojov fondu zo štátneho rozpočtu . (<http://www.referaty.sk>)

Teraz máme v intendantnej službe svojho človeka , “ oznámil < ostatným/AAmp3x Richard/SSms1 > a začal rozdávať chlieb . (Colleen McCulloughová - Morganovo šťastie)

Všetky morfológické značky vo vyššie uvedených príkladoch sú priradené správne.

...s onou rekonštrukciou autentického príbehu detstva Georgea Pereca – príbehu dieťaťa židovsko - poľského pôvodu , ktorému ako štvorročnému zahynie otec vo vojne , ako < šesťročnému/šesťročný/AAis3x matka/matka/SSfs1> v koncentračnom tábore . (Georges Perec - Čo je to tam na dvore za moped s chrómovaným kormidlom?)

Pánom s týmto menom pristane modrá . Ich rastlinným totemom je pŕhlava , < živočišným/živočišny/AAmp3x kôň/kôň/SSms1> . (Východoslovenské noviny - Korzár 2003/07)

V prvom príklade určil tager nesprávnu rodovú príslušnosť adjektíva (malo byť správne AAms3x), v druhom príklade je chyba nesprávnej rodovej príslušnosti rovnaká, avšak dá sa vysvetliť prihliadnutím nástroja na nasledujúce substantívum, ktoré sa v singulári označuje ako životné a v príklade má správnu anotáciu.

e) substantivizované apelatívne adjektívum a substantívum

K slovu sa dostali aj Vranovčania , keď Kozár zoči - voči Šantovi nepochodil . Aj keď < domácim/domáci/AAfp3x snaha/snaha/SSfs1> nechýbala , proti

sformovanej defenzíve hostí sa nedokázali presadiť . (Východoslovenské noviny - Korzár 2002/04)

Keď zaznel zvon a ohlasoval , že sa ponesie < chorému/chorý/AAns3x Viatikum/viatikum/SSns1> , odobral sa do kostola , vzdialeného tri kilometre , obliekol si rochetku , vzal slnečník a sprevádzal Najsvätejšieho . (Eugenio Ceria - Don Bosco s Bohom)

Preto chcú Ďurka oženiť so Zuzkou Kamenských a vziať si ich za svojich . Zo začiatku Žofa a Ľavko váhajú , no keď počujú , že < mladým/mladý/AAm-p3x Palčík/palčík/SSms1> prepíše svoj majetok , menia nótu a Ľavko hovorí (www.referaty.sk)

Vo všetkých príkladoch je na mieste adjektíva substantivizované adjektívum, ktoré morfológický analyzátor dosiaľ neobsahoval. Po ich doplnení do slovníka analyzátoru im bude perspektívne priradená kategória substantíva s adjektívnou paradigmou. V prvom a druhom príklade prihliadal tager pravdepodobne na nasledujúce substantívum a podľa neho určil aj príslušný rod. V treťom príklade sú všetky ostatné pozície v morfológickej značke prvého aj druhého člena bigramu správne.

2) Genitívne

V prípadoch bigramov adjektívum v datíve a substantívum v genitíve ide vždy o determinatívnu syntagmu, v ktorej je substantívum podradené nadradenému substantivizovanému adjektívu. V celom korpuse sa nachádzajú z tohto typu len nasledujúce tri výskyty:

... zasalutoval podľa predpisov službukonajúcemu pánu poručíkovi , pánu intendantnému dôstojníkovi , < dozornému/AAms3x kuchyne/SSfs2> , správcovi budov , práporčíkovi , slobodníkovi , desiatnikovi a strážnym pri vchode... (Georges Perec - Čo je to tam na dvore za moped s chrómovaným kormidlom?) Nedlho pred vystriedaním veliteľom roty – nadporučík Klepáč sa nezjavoval – urobil Jurkovič nevyhnutný poriadok na stole , pozaznačoval zmeny , desiatnikovi Čapounovi , novému < dozornému/AAms3x roty/SSfs2> , prikázal vyvetrať operačnú miestnosť od cigaretového dymu a sám sa pobral na svoju izbu . (Ladislav Ballek - Lesné divadlo)

Tager priradil obom zložkám bigramu správne značky. Keďže v Slovníku súčasného slovenského jazyka A – G (2006) je lexéma *dozorný* považovaná v týchto prípadoch za substantivizované adjektívum, bude potrebné doplniť do morfológického analyzátoru novú paradigmu pre túto lemu tak, aby analyzátor dokázal priradiť takýmto použitiam lemy *dozorný* morfológickú značku substantíva s adjektívnou paradigmou (SSms3).

Tento pápež mal odvahu hovoriť nepríjemnú pravdu aj < mocným/AAip3x sveta/SSis2 > . (www.tkkbs.sk 05/04)

Podobným príkladom ako *dozorný* je aj prípad lemy *mocný*, avšak táto lexéma nie je v dostupných slovníkoch klasifikovaná ako substantivizované adjektívum. Aj vzhľadom na jej výskyt v textoch SNK však predpokladáme, že pri spracúvaní v novom výkladovom slovníku bude prehodnotená. Tager priradil leám správne morfológické značky.

3) Akuzatívne

Škála tohto druhu bigramu adjektíva v datíve a substantíva v inom páde ako datíve sa do istej miery prekrýva s vyššie uvedeným nominatívnym členením 1a) a 1d) (postponovaný atribút, adjektívne substantíva).

a) postponovaný atribút

Na križi Otca prosil si za vrahov , čo ňa tupili ; a tvoje ústa lotrovi < kajúcemu/AAis3x raj/SSis4 > sľúbili . (Blumentál 2001/11)

Za týchto okolností Literárny odbor Spolku sv . Vojtecha pokladal za svoju povinnosť podať Matici < slovenskej/AAfs3x návrh/SSis4> na úpravu slovenského spisovného jazyka . (Kultúra slova 2000/2)

V prvom prípade určil automatický nástroj nesprávnu rodovú príslušnosť adjektíva, štatisticky zrejme vychádzal z bigramu s nasledujúcim substantívom *raj*, ktoré je neživotné. Morfológická značka substantíva je priradená správne. Druhý príklad má obe morfológické značky správne, nástroj bez pomoci predložiek správne dešifroval jednotlivé formy dvojitej väzby.

b) substantivizované adjektíva a substantívum

MIKULÁŠ : Koláčiky nemôžem od svojej osemnástky , keď som vtedy zožral skoro celú perníkovú chalúпку , dostal som k < sladkému/AAms3x odpor/SSis4> a ani zo zdravotných dôvodov nemôžem teraz sladké . (www.birdz.sk)

Hodí <chudobnému/AAis3x balíček/SSis4 > cigariet , ten si jednu zapáli a začne fajčiť . (Agota Kristof - Veľký zošit)

Príbuzní potom tancujú okolo ohňa , ukazujúc < mŕtvemu/AAis3x predmety/SSip4 > , ktoré mu patrili . (Andrej Pauliny - Pokračovatelia dedičstva)

Pred zápasom ste si trúfali sťažiť < belasým/AAfp3x cestu/SSfs4> za tromi bodmi , lenže už po polhodine hry bolo rozhodnuté o vašej prehre . (Východoslovenské noviny - Korzár 2001/04)

Ako tréner priviedol k trom olympijským < zlatým/AAmp3x Viktora/SSms4> Sanejeva (1968 , 1972 , 1976) a trénoval aj Valúkevičovho otca Gennadija (zlatý na HME 1979) . (Denník Šport 07/01)

V dokladoch nedokázal analyzátor určiť správny rod v paradigme substantivizovaného adjektíva v prvom člene bigramu, pri určovaní morfológiej značky substantívneho člena bigramu bol stopercentne úspešný. Chyby v značke adjektivizovaných substantív sú spôsobené faktom, že morfológický analyzátor v čase automatizovanej anotácie nedisponoval potrebnými informáciami o týchto substantivizovaných adjektívach.

Na rozkaz božstva podrezal Madávi svojim < **najbližším/blízky/AAMP3z hrdlá/hrdlo/SSnp4**> a ich krv nechal vytečť na obrazy „ krvilačnej “ bohyne , rozložené po zemi . (Pravda 1994-jan)

... zosobnenie sviežosti , pôvabu a ľúbeznosti mladosti Homér (gr . Homéros) – grécky epický básnik , ktorému pripisujú autorstvo dvoch najslávnejších antických eposov Ílias a Odyseia Solón (asi 640 – 558 pred n . l .) – aténsky zákonodarca , ktorý dal mestu liberálnejšiu ústavu , < **chudobným/AAMP3x úľavy/SSfp4**> a posilnil národného ducha Aténčanov... (Anatole France - Ostrov tučniakov)

Rovnaké prípady zloženia bigramu a postavenia jeho jednotlivých členov ako v predchádzajúcom príklade rozpoznať táger tentokrát bezchybne.

c) elipsa

Na rozdiel od podskupiny b) nasledujúce adjektíva nemajú tendenciu k substantivizácii (substantivizované adjektíva *mladý* , *starý* sa používajú v iných významoch) a pociťujeme pri nich absenciu nadradeného substantíva.

Ježiš sľubuje < **tichým/AANp3x dedičstvo/SSns4**> zeme (porov . Mt 5 , 5) , zeme modelovanej silou kráľovstva : čiže bude im patriť nebeské kráľovstvo . (Angelo Vigano - Kto je Ježiš Kristus?)

„ Nazdávam sa , že to budú veľmi dobré hry , ktoré dajú < **ostatným/AAFP3x lekcii/SSfs4**> , ako ich usporadúvať na úrovni a neničiť prírodu . (Pravda 1994-feb)

Vyrústilo to do takej škiepy , že mladšia vylepila < **staršej/AAFs3y zaucho/SSns4**> . (Anton Hlinka - Slovo do týždňa)

V prvých dvoch príkladoch je nesprávne určený rod adjektíva. Substantíva vo všetkých príkladoch a adjektívum v poslednom doklade sú označované bezchybne.

4) Vokatívne

Korpus *prim-4.0-snk-all* obsahuje len 2 výskyty dvojíc slov, ktoré sú automaticky označované ako spojenie adjektíva v datíve a nasledujúceho substantíva vo vokatíve. Pravidlá morfolologickej anotácie musia byť formulované tak, aby sa v nich objavili všetky tvary, ktoré sa reálne vyskytujú alebo sa potenciálne môžu vyskytnúť v textoch. Paradigma substantív preto musí obsahovať aj vokatív, ktorého značku nástroj použije podľa štatistických pravidiel. Obidva uvedené príklady sú však automaticky označované nesprávne, pretože ide o substantíva v datíve. Nesprávnu automatizovanú anotáciu v druhom prípade spôsobilo zle rozdelené slovo v pôvodnom texte: tvar *panej* je rozdelený na dve samostatné „slová“ *pane* a *j*.

Prišli sme až z Brazílie a toto ti nesieme “ – prihovárali sa Milostivému < **pražskému/AAMs3x Jezuliatku/SSms5** > , pričom v rukách držali špeciálny prístroj . (Adsum 2005/03)

Bol tu aj úryvok stredovekej rytierskej piesne o láske Arna k Adelaide , < urodzenej/AAfs3x pane/SSms5 > j z Toulouse . (neznámy zdroj)

5) Lokálové

Spojenie adjektíva v datíve a substantíva v lokáli sa v zvolenej verzii korpusu nachádza 249-krát. Vo väčšine prípadov ide o spojenie slov v nesprávnej gramatickej väzbe – kontaminácii, ako sme o tom hovorili vyššie.

K významným < technologickým/AAfp3x novinkách/SSfp6 > Punta II bude patriť vznetrový motor 1 , 9 JTD (59 kW) a automatická prevodovka CVT s plynulou zmenou prevodového pomeru . (Profit 1999/09)

K dispozícii sú síce zasvätené doslovy ku < knižným/AAip3x vydaniach/SSnp6 > ich diel , niektoré dobové kritické ohlasy či príležitostné hodnotiace príspevky , ucelený teatrologický pohľad na ich tvorbu však chýba . (Slovo 2002-12)

Napriek < ťažkým/AAfp3x podmienkach/SSfp6 > pri ich „ výrobe “ v štúdiách . (Literárny týždenník 2000/37)

Všetkým bigramom pridelil nástroj správne morfológické značky.

6) Inštrumentálové

Ukrajinské vedenie vystupuje aj naďalej proti < medzinárodným/AAip3x spoločenstvom/SSns7> požadovanému odstaveniu jadrovej elektrárne v Černobyle . (Pravda 1994-jul)

Ten je vďaka < automatickým/AAip3x elektromotormi/SSip7 > ovládaným spojкам v rozvodovej prevodovke a nábojoch kolies možné zapínať ovládačom na palubnej doske , a to do rýchlosti až 100 km / h . (Profit 1998/12)

Spojenia datívneho adjektíva a inštrumentálneho substantíva v skúmaných bigramoch adjektíva v datíve a substantíva v inom páde ako datíve dokladujú príklady s datívnymi predložkami *proti*, *vďaka*, ktoré sa viažu až na substantíva *odstaveniu*, *spojkám* na štvrtom mieste od predložky. Na prvom (*medzinárodným*, *automatickým*) a druhom (*spoločenstvom*, *elektromotormi*) mieste od predložky stojí skúmaný bigram adjektívum a substantívum, pričom ten bigram je doplnením adjektíva (*požadovanému*, *ovládaným*), ktoré rozvíja na predložku sa viažuce, avšak pozične ďalej umiestnené substantívum (*odstaveniu*, *spojkám*). Pri takýchto komplikovaných vzťahoch vo vete je zrejmé, že analyzátor nedokáže správne prideliť všetky morfológické značky. Napriek náročnosti jednotlivých syntagiem priradil tager substantívam v oboch bigramoch správnu morfológickú značku. Adjektíva analyzoval na základe datívnej predložky a priradil im v prvom prípade nesprávne kategóriu rodu, čísla a pádu a v druhom prípade kategóriu pádu.

Nádvorie bolo vydláždené tesanými mramorovými kockami a široké schodisko , vedúce k < dvojkrídlovej/AAfs3x železom/SSns7 > obitej bráne v úzadí , postavili z toho istého drahého materiálu . (Robert van Gulik - Vražda v Kantone)

Substantívum s predložkou *k bráne* bližšie určujú postupne rozvité adjektívne prívlastky *dvojkřídlovej* a *obitej*. Druhé adjektívum *obitej* je rozvité ešte príslovkovým určením vyjadreným substantívom *železom*. Adjektívum, ktoré je postponovaným prívlastkom predchádzajúceho predložkového datívu (súčasne tiež väzobným adjektívom), sa ocitlo v bigrame s nasledujúcim substantívom, ktoré je obligatórnym doplnením ďalšieho adjektíva. Na prvý pohľad skratová konštrukcia je v skutočnosti naozaj funkčná a používaná. Napriek syntaktickej náročnosti viacsovného spojenia priradil automatický nástroj morfológické značky jednotlivým členom bigramu správne.

K miske < plnej/AAfs3x reklamou/SSfs7 > ospevovaných výrobkov ho totiž doženie až skutočný , nefalšovaný hlad . (InZine 2001-jun)

Správnou automatizovanú morfológickú anotáciu skúmaných bigramov môžeme vidieť aj v prípade väzobného adjektíva *plnej*, ktoré sa spája s pozične vzdialeným substantívom *výrobkov*, pričom toto substantívum rozvíja zhodný prívlastok *ospevovaných*, ktorý bližšie určuje príslovkové určenie *reklamou*. Ide opäť o celú sériu navzájom sa prekrývajúcich vzťahov

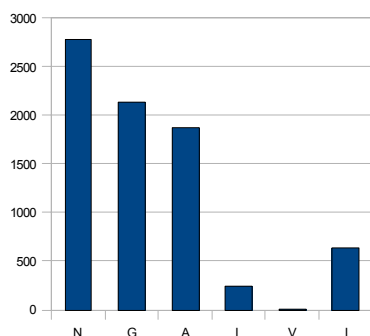
a) elipsa

Napriek mnohým odporcom má Mateus úspech podnes .K < ružovému/AAis3x rokmi/SSip7 > pribudol i biely , ponúkali sa dokonca i série tichého Matea . (Fedor Malík - Tisícročné víno)

Oveľa viac však tušil o spojení ľudského s detským , s detskou vôľou vzlietnuť k < božskému/AAns3x skratkou/SSfs7 > - ako bájnny vták . (Literárny týždenník 1998-dec)

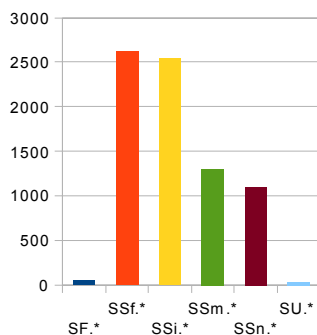
V prvom prípade analyzátor určil morfológické značky správne, v druhom prípade nesprávne identifikoval rod adjektíva, hoci substantívum má priradenú správnu morfológickú značku.

Grafické zobrazenie jednotlivých atribútov na mieste substantíva v bigrame s predchádzajúcim adjektívom v datíve

Graf znázorňuje zastúpenie automaticky označovaných pádov substantíva vo všetkých nájdených výskytoch bigramov adjektívum v datíve a substantíva v inom páde ako datíve. Najviac sa vyskytuje nominatív (2776), hneď za ním genitív (2130) a akuzatív (1870). Štvrtým v poradí je inštrumentál (632), posledným je lokál (240). Výskyt vokatívu (2) v bigrame sme vysvetlili v bode 6).

V grafe možno vidieť rozloženie jednotlivých substantívnych paradigiem (2. miesto v morfolologickej značke) skúmaných substantív v bigrame adjektívum v datíve a substantívum v inom páde ako v datíve tak, ako boli pridelené automaticky anotáčnym nástrojom. Najvyšší výskyt má substantívna paradigma v ženskom rode (SSf.* – 2618), po nej substantívna paradigma v mužskom rode – neživotné substantíva (SSi.* – 2549), nasleduje substantívna paradigma v mužskom rode – životné

substantíva (SSm.* – 1306), substantívna paradigma v neutre (SSn.* – 1103). Posledné miesta patria zmiešanej paradigme (SF.* – 41) a neúplnej paradigme (SU.* – 31)

Ďalšie skupiny skúmaných bigramov už nevyčleňujeme na základe pádu substantíva, ale na základe iných faktorov a súvislostí.

7) Cudzíe slová končiace sa na -cia

Vyčlenenú skupinu tvoria v bigrame s adjektívom tie feminína, ktoré sa končia na sufík -cia a v textoch sa v prípade datívu singuláru vyskytujú s nesprávnym zakončením na dlhú samohlásku (*situácií*). Správne zakončenie tohto druhu feminín v datíve singuláru je krátke (*situácii*). Dlhú samohlásku majú tieto feminína v genitíve plurálu, preto dochádza pri morfolologickej anotácii k výberu morfolologickej značky s týmto pádom aj číslom. Nesprávny zápis feminín v texte teda spôsobuje inú anotáciu, správnu v rámci morfolologických paradigiem, avšak nesprávnu v rámci kontextu. V konečnom dôsledku teda nejde o chybu automatického priradzovania morfolologických značiek, ale o chybu tvorcu textu tak, ako sme o tom hovorili už vyššie.

Gajdoš z Humenného sa venoval < **politickéj/politický/AAfs3x situácií/situácia/SSfp2** > v HZDS ... (Východoslovenské noviny - Korzár 2003/03)

Môžu sa tiež vymurovať z lícových tehál do kotevných profilov pripevnených na úrovni stropných konštrukcií alebo kotvených pomocou spôn priamo k < **nosnej/AAfs3x konštrukcií/SSfp2** > (obr . 3 . 235) . (Anton Puškár, Jozef Fučila, Ivan Řehák, Boris Vavrovič - Obvodové plášte budov - fasády)

Ešte po ceste na snem sa dohodli , že k < **správnej/správny/AAfs3x formulácií/formulácia/SSfp2** > cirkevného učenia je potreba použiť filozofický výraz , , súpodstatný - gr . homousios “ , čo bolo na sneme aj urobené . (<http://www.referaty.sk>)

Prednotifikačná fáza Ide o neformálnu fázu , ktorej cieľom je informovať Komisiu o pozadí novej resp . pravdepodobnej fúzie , prejsť načasovanie oznámenia a následného rozhodnutia , poskytovať účastníkom fúzie technickú i právnu podporu a rovnako spresniť druh a rozsah údajov , ktoré budú potrebné k < samotnej/AAfs3x notifikácii/SSfp2 > . (Beáta Marková - Hospodárska súťaž v SR po vstupe do EÚ)

Vo všetkých štyroch príkladoch morfológická značka automaticky pridelená substantívam zodpovedá ich tvaru.

8) Viac adjektív za sebou

K automatickému určeniu datívneho adjektíva a substantíva v inom páde ako v datíve došlo aj v prípadoch, keď za sebou nasledujú dve adjektíva. *Vo vzťahu k našej téme , ale v istom zmysle k < celému/celý/AAis3x Kuzmányho/kuzmány/SUis2> životnému pôsobeniu sa javia ako rozhodujúce činitele podstatne ovplyvňujúce jeho osobnostný vývin a konanie v sledovaných oblastiach najmä dve skutočnosti . (Kultúra slova 1997/1)*

„ Účinkuje “ Karel Kryl – to bol názov spomienkového podujatia , ktoré k < nedávnym/nedávny/AAip3x nedožitým/nedožitým/SSis1> 50 . narodeninám známeho a i na východe SR stále obľúbeného skladateľa , básnika a speváka Karla Kryla usporiadali v Múzeu moderného umenia rodiny Warholovcov v Medzilaborciach . (SME 1994/04)

Tager dokázal priradiť správnu morfológickú značku adjektívu, ktoré nasleduje po datívnej predložke k, ale nesprávne priradil značku nasledujúcemu adjektívu, ktoré označoval ako substantívum v prvom prípade s neúplnou paradigmou (U), v druhom prípade so substantívnou paradigmou.

a) vlastné mená v pozícii adjektív

Emil Žiga dal spätnú na strelu Jožkovi Kostelníkovu , ten strelal krížnu strelu , brankár to nejako zle vyrazil a ja som už nemal problém s dopravením lopty do prázdnej brány , „ zhodnotil to , čo predchádzalo siedmemu < Puhákovmu/AFns3x zásahu/SSis2> v sezóne , samotný strelec . (Východoslovenské noviny - Korzár 2002/11)

Podľa neho bolo < Šindlerovej/AFfs3x vystúpenie/SSns1> s kapelou tak skvelé , že by mohlo ísť hneď na CD . (www.birdz.sk)

Aj keď som nejedol len suché kôrky ako < Čenkovej/AFfs3x deti/SSnp4> , lebo náš chlieb mal aj striedku , nielen kôrku , predsa som bol hladný ako ony , ako všetky deti u nás , čo obyvatelia úrodnejších krajov nevedia vždy pochopiť . (Ladislav Ťažký - Pred potopou)

V prvom príklade priradil nástroj temer všetky atribúty v tagu správne, chýbná je len kategória rodu, ktorá sa má zhodovať s nasledujúcim substantívom. Tomu je zas nesprávne priradená kategória pádu. V druhom a treťom príklade je pri adjektíve nesprávne určený rod a pád. Substantívum v druhom

príklade je označované správne, v treťom príklade je chybný pád. Všetky chybné určené pády sú zrejme spôsobené pádovou homonymiou a nazdávame sa, že aj nevhodnými štatistickými postupmi tagera.

9) *Nezhoda vo vlastnom mene*

V prípade cudzích vlastných mien, ako sú názvy filmov alebo názvy spoločností, inštitúcií či vlastné mená osôb, nedokáže analyzátor správne určiť príslušnosť k jednotlivým paradigmám v rámci slovného druhu. Je to prirodzené, keďže cudzie vlastné mená nie sú súčasťou databázy morfológického analyzátoru. Tager tak nemá z čoho vyberať príslušné morfológické značky a riadi sa len podľa zakončenia slova. Často si tak síce zvolí správnu paradigmú v rámci zakončenia, ale nesprávnu z hľadiska reálneho ohýbania (neraz cudzieho slova).

Po filmových drámach ako je snímok Pod povrchom , Nebezpečné známosti či < akčnej/akčný/AAfs3x Catwoman/catwoman/SSms1> z Batmanovho návratu sa Pfeifferová zjavne rozhodla vrátiť ku komédii . (Východoslovenské noviny - Korzár 2003/04)

V príklade určil tager správne slovný druh, paradigmú, rod aj číslo adjektíva, pád však priradil nesprávne. Pri substantíve bol úspešne automaticky určený len slovný druh, paradigma a číslo.

< Novému/nový/AAms3x Squadron/squadron/SSis1> Leaderovi sa podarilo získať si rešpekt medzi zvereným mužstvom a 242 . squadrona sa pod jeho velením vypracovala na slušnú úroveň . (<http://www.referaty.sk>)

Anotácia bigramu bola viac-menej úspešná, adjektívu bol nesprávne priradený rod životného maskulína miesto neživotného, substantívu bol nesprávne priradený pád.

Trebišovčania v nedeľu vycestujú do Lipian , kde proti < miestnej/AAfs3x Odev/SSis6> odohrajú ďalší z kategórie nepríjemných duelov . (Východoslovenské noviny - Korzár 2002/03)

Problém pri automatizovanom anotovaní vlastných mien sa ukazuje niekedy aj pri domácich vlastných menách, ako to možno vidieť v uvedenom príklade. Adjektívum bolo označované správne, pri substantíve došlo k tvarovej homonymii s lokálom singuláru lemy *odev* (o *odeve*), pričom v príklade ide o datív singuláru lemy vlastného mena *Odeva*.

10) *Rekcia*

Prehľad väzobných adjektív a ich kolokátov, ktoré obsahoval materiál skúmaných bigramov adjektíva v datíve a substantíva v inom páde uvádzame v tabuľke. Vo všetkých prípadoch (okrem *blízky Kremľu*) ide o genitívnu väzbu.

plný	násilia	6	blízky	Kremľu	1
	lásky	5	neschopný	súcit	1
	hviezdy	3		vďačnosti	1
	fantázie	3		práce	1
	sily	3	nedôstojný	Rimana	1
	nádeje	3		človeka	1
hodný	štúdia	1	nehodný	lásky	1
	odmeny	1		úcty	1
	povolania	1			
	života	1			
	odhalenia	1			
	úcty	1			
	zaznamenania	1			
	ocenenia	1			

Vracajú sa z parketu , zadychčaní , ovievajú sa . Vracajú sa k stolu < **plnému/AAis3x zvyškov/SSip2** > . (Adalet Aġaoġluová - Svadobná hostina)

Ak nechabne vo vytrvalosti , postupne sa zaradi do zástupu závislých osôb a dostane súhlas , aby mohol horľivo a hlúpo lichotiť pyšnému patrónovi , < **neschopnému/Ams3x vďačnosti/SSfs2** > či priateľstva , a takmer ľahostajnému k prítomnosti , odchodu a návratu cudzinca . (Edward Gibbon - Úpadok a zánik Rímskej ríše)

Hlásiť sa k pokornému a tichému Srdcu < **plnému/AAns3x lásky/SSfs2** > a pravdy , znamená nechať sa ňou pretvoriť , a nechať sa až zbožštiť pravdou . (Blumentál 2000/6)

zdalo sa jej , že počuje tie triumfálne tóny , ktoré ju sprevádzali ; boli slávnostné , ale plné horkého , nesmierného žiaľu , akoby takto oblečená a zavesená do svojho muža nekráčala v ústrety radostnej budúcnosti , ale naopak , v ústrety ťažkej obeti , životu < **plnému/AAis3x strachu/SSis2** > a neprekonateľných ťažkostí . . . (Alberto Moravia - Ľahostajní)

V uvedenom príklade bral tager pravdepodobne do úvahy substantívum, ktoré predchádza skúmanému adjektívu, a nie nasledujúce substantívum, ako je to bežnejšie. Automatické určenie morfolologickej značky prebehlo vo všetkých prípadoch adjektíva aj substantíva bezchybne, hoci pre nástroj ide naozaj o zložité vzťahy vo vete.

V divadle poézia nie je , alebo by aspoň nemala byť príčinou , ale následkom , a rozprávačská stavba a charakterová kresba urobila túto vrcholne intímnu hru prístupnou každému človeku < **schopnému/AAis3x citov/SSip2** > . (Arthur Miller - Zákruty času)

Adjektívu bol nesprávne priradený rod neživotného maskulína miesto správneho životného maskulína, keďže rod je závislý od predchádzajúceho životného maskulína *človek* a nie nasledujúceho správne označovaného neživotného maskulína *čít*. Nástroj priradil kategóriu rodu podľa bigramu s le-mou *čít*.

11) Nesklonné substantíva

Do pozičného spojenia v skúmanom bigrame vstupujú aj nesklonné substantíva a adjektíva. Ak nie sú súčasťou slovníka morfológického analyzátora, pri ich správnom určení vznikajú problémy.

Okolo piatej hodiny nasadáme do džípov spolu s vodičom a rangerom , ktorí nás budú sprevádzať < ranným/AAnp3x safari/SSmp1 > . (Cestovateľ 2002/5)

Bigram má nesprávne priradené morfológické značky. Substantívum *safari* malo byť v strednom rode, miesto datívu v prípade adjektíva a nominatívu v prípade substantíva mala byť obom členom bigramu priradená inštrumentálna kategória pádu.

Pikantériou je , že po remíze 1 : 1 na MS 1998 , ktoré usporiadali práve vo Švajčiarsku , naši vo zvyšných troch dueloch vyhrali vždy < rovnakým/AAnp3x skóre/SUns4 > 3 : 1 - vo štvrtfinále MS 2003 (góly SR : Šatan 2 , Kapuš) , MS 2004 (góly SR : Štrbák , Chára , Demitra) a v kvalifikačnej skupine MS 2005 (góly SR : Šatan , Marián Hossa , Pálffy) . (Denník Šport 06/02)

Morfológický analyzátor nepridelil ani jednému členu bigramu komplexne správnu morfológickú značku. V oboch prípadoch ide o chybu na mieste pádu, v prípade adjektíva aj čísla. Správne mal byť označený singulár inštrumentálu. *Keď pritískala pery na matkinu nehybnú tvár , zaligotali sa jej < blond/AUfs3x vlasy/SSip4 > . (Harold Robbins - Park Avenue 79)*

Nesklonným je v tomto prípade adjektívum. Kategória slovného druhu a paradigmy je správna, rod, číslo a pád sú nekorektné. Kategória pádu je nesprávne určená aj pri substantíve.

Na veľkoplošnej televíznej obrazovke v spoločenskej miestnosti premietali < video/AUip3x filmu/SSis2 > Monty Python. (Avery Corman - Najcennejšie, čo mám)

V niektorých prípadoch je pre nástroj veľmi náročné priradiť tvaru správnu morfológickú značku. Aj uvedený prípad je príkladom, keď nástroj priradil slovu *video* morfológickú značku adjektíva, hoci ide o nesklonné neutrum. Chybu je možné vysvetliť neprítomnosťou lexémy *video* v kategórii substantíva v aktuálnej verzii morfológického analyzátora.

12) Skratky

V materiáli skúmaných bigramov sa našli aj spojenia, kde druhým členom bigramu je skratka. Ide o 24 jedinečných výskytov, najfrekvencovanejšou

skratkou je skratka *DIČ*. Skratky a značky sú v koncepcii morfolologickej anotácie SNK označované morfológickou značkou *W*. Vzhľadom na pestrosť značiek používaných v písaných textoch neobsahuje v súčasnosti morfológický analyzátor všetky existujúce značky. Je teda prirodzené, že pri automatizovanej anotácii označil tager skratky ako substantíva.

Predpokladáme , že < novovytvorenému/AAis3x SFRK/SSis1 > bude na jeho činnosť pridelené jednorazovo 600 mil . Sk z prostriedkov Slovenskej konsolidácie a Ministerstva hospodárstva SR a ďalšie finančné zdroje z FNM SR , z predstupových , zo štrukturálnych a z ďalších rozvojových zdrojov EÚ , prípadne ďalšie zdroje , ktoré bude SFRK používať pri svojej činnosti revolvingovým spôsobom pri ozdravovaní jednotlivých hospodárskych subjektov . (Hospodárske noviny 02/06)

Schválená bola aj novela zákona o vlastníctve bytov a nebytových priestorov , ktorá má pri kúpe bytov zrovnoprávniť nájomcov bytov , ktoré patrili < bývalému/AAis3x ROH/SSis1 > s nájomcami iných bytov . (Hospodárske noviny 02/06)

Výzorom a spracovaním interiéru patrí XC 90 k < najelegantnejším/Amp3z SUV/SSis1 > na trhu . (Plus 7 dní 2006/47)

V priebehu evolúcie sa metylácia DNA vyvinula v prokaryotických bunkách (baktériách) hlavne ako mechanizmus obrany proti < cudzorodej/AAfs3x DNA/SSfs1 > , pretože ju umožňuje odlíšiť od vlastnej DNA na základe stupňa metylácie... (Eva Mišúrová, Zuzana Daxnerová - Molekulárno-biologické základy ontogenetického vývinu)

ADJEKTÍVUM V AKOMKOLVEK PÁDE OKREM DATÍVU A SUBSTANTÍVUM V DATÍVE

Korpus *prim-4.0-snk-all* obsahuje 35 542 výskytov opačného bigramu, teda adjektíva v inom páde ako v datíve a substantíva v datíve. Vyhľadávali sme pomocou príkazu: ([tag="A.*[124567].*"] [tag="S.*3.*"]). Vzhľadom na rozsiahlosť materiálu sme analyzovali takéto postavenie len v ručne morfológicky anotovanom subkorpuse *r-mak-3.0*, kde sa takýto bigram nachádza 65-krát. Najfrekvencovanejšou je na mieste adjektíva lema *podobný* (19), ďalej sú to lemy *blízky* (6), *verný* (5), *rovný* (5), *poslušný* (3), *úmerný* (3), *vďačný* (3), *prístupný* (2), *prospešný* (2). Na mieste substantíva sú to lemy *boh* (4), *rýchlosť* (4), *ježiš* (2), *rodina* (2).

Vo väčšine prípadov ide o adjektívum, ktoré je buď súčasťou menného prísudku (1. a 2. príklad), alebo je to atribút k inému substantívu a substantívum z bigramu je objektom.

Sme radi a < vďační/Amp1x Bohu/SSms3 > , že brat Jozef mohol svojimi darmi slúžiť a pomáhať ECAV na rôznych postoch (Patmos3_1)

Sčasti je < podobný/AAis1x kauze/SSfs3 > Gaulieder . (SME-april2004)
Pravidlá o dňoch a čase , o povolených a zakázaných jedlách - pokrmoch sa
totíž vyvinuli v rituálny systém < podobný/AAis4x zákonom/SSip3 > farizejov
z dôb Ježišových . (Patmos)

Záver

Na to, aby mohol počítačový nástroj priradiť textovej jednotke správnu značku, je nevyhnutné, aby boli textové jednotky správne zapísané. Pravopisným, prieklepovým a iným technickým chybám, ktoré sú súčasťou akéhokoľvek korpusu, sa tvorcovia takýchto textových databáz nikdy nevyhnú, keďže korpusy sa skladajú z reálne utvorených a vydaných textov. V štúdií sme poukázali nielen na chybné texty od autorov či poskytovateľov textov, ktoré sú súčasťou databázy SNK, a na problémy pri ich automatizovanej morfolologickej anotácii, ale analýzou materiálu sme zistili aj zaujímavé konštrukcie spojenia adjektíva a substantíva v texte. Stoja vedľa seba, a predsa každé patrí do iného rodu či pádu, do inej syntagmy.

Pri automatizovanej anotácii tager pracuje so slovníkom morfolologickeho analyzátora, ktorý vyberá vhodné morfologické značky pre jednotlivé tvary slov v texte, a na základe ich zhody alebo podobnosti s ich okolím (bigramy, trigramy) a štatistických pravidiel ich priradzuje jednotlivým tvarom. Ako ukázal realizovaný výskum, vo väčšine prípadov výskytu nesprávnych slov či tvarov v texte (časti Formálne chyby v texte, Rekcia, Cudzíe slová končiace sa na -cia) im tager priradil správne morfologické značky zodpovedajúce danému tvaru. Nešlo teda o nekorektnosť tagera a morfolologickej značky, ale o chybu v pôvodnom texte. Tento druh chýb nemajú tvorcovia korpusov možnosť odstraňovať, pretože z hľadiska vyvíjania nástroja a prideľovania morfologických značiek jednotlivým tvarom v textoch ani nie je čo opravovať. Nástroje pracujú dobre, chyby sú v texte samotnom, a tie sa podľa koncepcie korpusov neodstraňujú.

Pri osobitnej analýze skúmaných bigramov adjektívum v datíve a substantívum v inom páde ako datíve sa ukázalo, že pri substantívach v nominatíve priradzuje tager pády jednotlivým zložkám správne či už v prípadoch postponovaného adjektíva alebo vlastných mien. Vzhľadom na neúplnosť slovníka morfolologickeho analyzátora (ktorý sa však stále dopĺňa) sú v nominatívnom postavení zle označované vlastné mená. Problém s určením rodu, čísla či pádu (zväčša iba z týchto kategórií) vzniká pri elipsách v rámci skúmaného bigramu. Podobné problémy sú aj v bigrame, kde je substantívum v akuzatíve.

Genitívne substantíva stoja v bigrame so substantivizovanými adjektívami. Ich správne označenie ako substantív s adjektívnuou paradigmou sa dosiahne po ich doplnení do slovníka morfolologickeho analyzátora.

Z pohľadu tagera považujeme za najnáročnejšie tie bigramy, kde je spojené adjektívum v datíve so substantívom v inštrumentáli. Ako sme ukázali v bode 6), ide o komplikované vnorené determinatívne konštrukcie. Tager síce dokáže správne určiť slovný druh a paradigm, avšak pri určovaní rodu, čísla či pádu nie je úspešný. Podobným problémom sú cudzie mená či názvy v texte, ktorým tager priradí morfológickú značku na základe zakončenia, čo však nemusí byť správne z hľadiska ohýbania cudzieho mena v slovenčine.

Podrobná analýza materiálu prispeje k doplneniu morfológického analyzátoru o nové slová a ich paradigm a k odstráneniu nesprávnych anotácií v textoch tam, kde prebehla automatizovaná anotácia nedôsledne. Perspektívne plánujeme analyzovať bigramy v kombinácii so všetkými pádmi, aby sa odhalili ďalšie súvislosti medzi členmi mennej skupiny a mohla sa skvalitniť morfológická anotácia aj v iných pádoch a ich kombináciách.

LITERATÚRA

Český národní korpus. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný z WWW: <http://korpus.cz>

Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

JELÍNEK, Tomáš: Neshoda adjektíva s následujícím substantivem. In: Korpusová lingvistika: Stav a modelové přístupy. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu 2006, s. 153 – 179.

Morfológický analyzátor. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://slovník.juls.savba.sk>.

Slovenský národní korpus – prim-4.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.sk>.

Slovenský národní korpus – r-mak-3.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2008. Dostupný z WWW: <http://korpus.sk>.

LINGUISTIC ANALYSIS OF AUTOMATED ANNOTATION OF DATIVE OF ADJECTIVES IN HETEROGENEOUS NOMINAL GROUPS IN THE SLOVAK NATIONAL CORPUS

Key words: annotation, bigram, nominal groups, morphological markers, context

The aim of the paper is to analyze the annotation of the bigram adjective in the dative and substantive in a different case when they are located next to each other and in the Slovak National Corpus in version *prim-4-0-all* they are

not tagged in a unified way, i.e. when the following adjective or substantive is by the programme not assigned the same tag (morphological marker) in the category of gender, number or case. In the paper we analyze not only the situations in erroneous texts by the authors or providers of texts which form part of the Slovak National Corpus database, and the problems within their automated morphological annotation, but by analyzing the material we also reveal the interesting contextual positions of the adjective and the substantive in the nominal group or nominal groups. Although formally they stand next to each other, each of them belongs to a different gender or case depending on their appurtenance to another syntagm.

Vidím, že sa nevidíme (K problematike domácich obojvidových slovies) *

MIROSLAVA AVRAMOVOVÁ

Na úvod dovoľte krátke vysvetlenie. Nie som jazykovedkyňa v pravom zmysle slova a na takomto lingvistickom fóre vystupujem po prvý raz v živote. V Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra som sa ocitla vďaka konkurzu a veľkodušnosti skutočných odborníkov v oblasti lexikológie – lexikografie, ktoré sa nebáli pustiť medzi seba ani profesionálnu novinárku. Vďačíme im spolu s niekoľkými ďalšími „mladogramatickami“ (takto nás, mimo historických asociácií, pomenovala skvelá šéfkla Alexandra Jarošová) za nadľudskú trpezlivosť, s akou z nás už štyri roky krešú slovníkárky, spoluautorky Slovníka súčasného slovenského jazyka. Veľká vďaka v tomto ohľade patrí aj práve jubilujúcej Kláre Buzássyovej. V mojom príspevku bude teda určite menej lingvistickej teórie, ale dúfam, že ho ctené publikum prijme ako pokus o konkrétne prepojenie žurnalistiky (v jej rámci publicistiky) a jazykovedy. Téma tejto medzinárodnej jazykovednej konferencie Slovo – Tvorba – Dynamickosť je totiž zároveň nanajvýš novinárska.

Otázkou, ktorú si nielen ja kladiem už dlhší čas, je, či sa vidíme. Nie tu a teraz, kde možno predpokladať, že sa všetci vnímame zrakom. Približne pred rokom, ale možno v menšej miere ešte o rok či o dva skôr, sa totiž na Slovensku rozšírila formula „vidíme sa“ namiesto výrazu „uvidíme sa“ či priamo pozdravu, ktorým si na rozlúčku želáme dovidenia/do (skorého) videnia.

Kde sa to vzalo?

Ešte 13. mája 2008 v relácii Slovenského rozhlasu *Slovenčina na slovíčko* (SRo 1, stanica Slovensko) zareagoval na spomenutú skutočnosť Matej Považaj v príspevku *Vidíme sa zajtra?*: „Najmä mladí ľudia pri rozlúčke používajú vyjadrenie *vidíme sa zajtra*. Toto vyjadrenie nie je správne, lebo je v ňom nedokonavé sloveso v tvare prítomného času *vidíme sa*, ktorým sa vyjadruje práve prebiehajúci dej, a príslovka *zajtra*, ktorou sa naznačuje konanie deja v nasledujúci

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

deň, teda v budúcnosti. Tvar *vidíme sa* a príslovka *zajtra* si z časového hľadiska protirečia. Pri príslovke *zajtra* môže byť iba tvar slovesa, ktorým sa vyjadruje budúci dej, v danom prípade tvar dokonavého slovesa *uvidieť*, t. j. *uvidíme sa*. Správne teda je *uvidíme sa zajtra*.“

Pri príslovke „zajtra“ možno na prvý pohľad súhlasiť s uvedeným vyjadrením, lenže výraz *vidíme sa* nemusí byť doplnený časovým (*kedy?*) ani miestnym (*kde?*) spresnením – podobne ako ani bežný, zaužívaný, štylisticky nepríznačný výraz *uvidíme sa* alebo formula *dovidenia*. Cítíme, čo je – malo by byť – v tomto prípade správne, resp. vhodné, ale skúsme sa najskôr opýtať, kde a prečo sa to *vidíme sa* vzalo.

Prvé, čo mi v tejto súvislosti zišlo na um, bolo srbské a chorvátske (donedávna srbochorvátske) *vidimo se*. Ide vlastne tiež o tvar indikatívu prítomníka slovesa *videti*, *vidjeti* (*se*), ktorý je však v týchto jazykoch zároveň totožný s tvarom imperatívu pre 1. osobu plurálu (Jeníková, 1981); v slovenčine by to bolo neobvyklé želanie *vidíme/uvidíme sa*. Keďže rodičia mali korene medzi Slovákmi v srbskej Vojvodine, poznala som výraz „vidíme sa“, vyjadrujúci nádej na stretnutie v (blízkom) budúcom čase, takpovediac z domu. V Báčke to bol bežný spôsob rozlúčky, prípadne plánovania nového stretnutia, vojvodinskí Slováci by už vedeli lepšie posúdiť, či to bolo skutočne pod vplyvom srbčiny, alebo v dôsledku mierne archaizovanej, „petrifikovanej“ (Ondrejovič, 2008) podoby slovenčiny. Otázne je, či by bol možný spätný vplyv vojvodinských Slovákov na jazykovú prax na Slovensku. S. Ondrejovič takýto obrátený vplyv viac-menej vylučuje, dôvodiť tým, že jazykový prejav slovenských reportérov z Vojvodiny pri informovaní o vojnových konfliktoch na Balkáne vnímali v 90. rokoch 20. storočia respondenti na Slovensku ako „veľmi príznakový, rurálny až rušivý“, a preto je v súčasnosti neprenosný do materského prostredia, v ktorom nemôže fungovať ako „pracovný“ jazyk (porov. Ondrejovič, 2008, ss. 81, 133). Na druhej strane, nielen interpretačné pracovné pozície potenciálne ovplyvňujú jazykovú prax. Konkrétne z Vojvodiny sme mali a máme spisovateľov aj vedcov, dramaturgov i dramatikov, scenáristov, režisérov, univerzitných profesorov... Prišli na Slovensko, „do svojho jazyka“, ako sa kedysi bol vyjadril spisovateľ Zoroslav Spevák-Jesenský, a mnohí tu ostali a uspeli, niektorí vynikajúco uspeli. Netreba chodiť ďaleko, svetlým príkladom je i účastník tejto konferencie, jazykovedec, univerzitný profesor Miroslav Dudok. Z novších, mladších „navrátilcov“ spomeňme aspoň dramaturgičku Vladislavu Fekete, ktorá tiež „príznaково“ rozpráva, ale zároveň prekladá zo srbčiny súčasnú drámu i divadelnú teóriu, píše štúdie, televízne a rozhlasové scenáre, bola redaktorkou Javiska, je riaditeľkou Divadelného ústavu a významnou organizátorkou slovenského divadelného života – už na Slovensku, ale ešte stále aj v Petrovci vo Vojvodine. Nemohol by, teoreticky, takýto všestranný človek ovplyvniť svojím jazykovým prejavom napríklad mládež, s ktorou pracuje v divadelných tvorivých dielňach, študentov, ktorým prednáša?

Výraz *vidíme sa* mohol prísť do slovenského jazyka aj z angličtiny, ale aj z iných neslovanských jazykov, kde sa nerozlišuje slovesný aspekt, *vid* (Černý, 1998); a nie v poslednom rade zo slovenčiny. Pri práci na Slovníku súčasného slovenského jazyka sa stretávame nielen s novými, dosiaľ slovníkovo nezachytenými lexikálnymi jednotkami, ale niekedy, hoci menej často, aj so starými, zastarávajúcimi, zastaranými slovami, ktoré akoby opäť prichádzali do módy – podobne, ako sa vracajú strihy šiat, sukní, nohavíc –, čo sa odráža najmä v ich frekvencii na internete. Pokiaľ ide o sloveso *vidieť (sa)*, správa sa veľmi nepredvídateľne. E. Pauliny v diele *Slovenská gramatika* na s. 164 píše, že málopočetné slovesá „sa podľa kontextu využívajú raz ako dokonavé, raz ako nedokonavé“ (Pauliny, 1981), teda ako obojvidové, a medzi ne ráta aj slovesá *vidieť, počuť*. Uvádza, že „sú nedokonavé, keď sa nimi vyjadruje schopnosť vnímať zrakom alebo sluchom“. Podľa E. Paulinyho sa však v hovorovom štýle, konkrétne v ľudovej reči, spomenuté slovesá aj ako prechodné používajú ako dokonavé (*vidím ťa zas o rok*), kým v spisovnom jazyku sú ako prechodné slovesá nedokonavé (*vidím ťa, počujem ťa jasne*). Nás však bude väčšmi zaujímať zvrtná podoba slovesa *vidieť*.

Pôvodne zvrtné sloveso

Vo viacväzbovom Slovníku slovenského jazyka, tzv. Peciarovom (1959 – 1968; ďalej SSJ), sa ešte uvádza homonymné spracovanie zvrtného slovesa *vidieť sa*, kde sloveso **vidieť sa**¹ v 1. význame je vyložené takto obojvidovo: **1. nedok.;** *star. i dok. (s kým i bezpredm.) stretnúť sa, stretávať sa, zísť sa, schádzať sa, dostať sa, dostávať sa do styku, uvidieť sa*. Podobne je spracované sloveso **vidieť** v 10. význame: **10. nedok.;** *star. i dok. (pri dok. tvary prít. majú význam bud.) (koho, čo) stretať sa, stretnúť sa s niekým, dostávať sa, dostať sa do styku s niekým, s niečím, uvidieť*.

Naproti tomu Krátky slovník slovenského jazyka (2003; ďalej KSSJ) uvádza iba nedokonavý vid slovesa **vidieť** a jeho zvrtnú podobu v 4. význame vykladá krátko: **4. stret(áv)añ (sa), vída(va)ť (sa)**. Čím sa zároveň vyjadruje, že v tomto význame nejde ani o práve prebiehajúci dej, ale o opakovaný dej (občas alebo aj často). (Len tu uvedený doklad – „dávno sme sa nevideli“ – smeruje k významu vyjadrenému dokonavým slovesom *stretnúť sa* – „dávno sme sa nestretli“.)

Podobné, ale nie rovnaké, je to s dokonavým slovesom *uvidieť*. Kým SSJ osobitne spracúva sloveso *uvidieť* a zvrtné sloveso *uvidieť sa*, kde toto zvrtné sloveso má jediný význam – *zísť sa, stretnúť sa*, KSSJ v hesle *uvidieť* pri 3. význame pridáva variant *i uvidieť sa (s kým) stretnúť (sa)*. V Synonymickom slovníku slovenčiny (2004), kde sú aj inšpiratívne perifrázy, sa k slovesu *uvidieť* – vo význame prísť do styku s niekým – pridáva ako synonymum jeho zvrtná podoba *uvidieť sa* (spolu so synonymami *stretnúť, stretnúť sa, zísť sa*). Na inom mieste (v rámci hesla *zísť sa*¹) spája synonymné slovesá *zísť sa, stretnúť sa, uvidieť sa* výklad: priblížiť sa jeden k druhému (náhodou alebo zámerne).

České výkladové slovníky (dostupné v elektronickej podobe v databáze DEBDict) riešia situáciu pri tomto význame variantmi a uvádzaním oboch väzieb. Napríklad Slovník spisovného jazyka českého v hesle **viděti** v 3. význame: v. (koho, 4. p.), v. se (s kým) *potkávat (se), setkávat se, scházet se* (s kým); a v hesle **uviděti** v 2. význame: u. (koho, 4. p.), u. se (s kým) *potkat se 2, shledat se 1, setkat se 2, sejít se 1* (s kým). Slovník spisovné češtiny uvádza novšiu podobu *vidět* (nie *viděti*), ale ani v jednom českom výkladovom slovníku nie je heslo *uvidět(i) se* ani heslo *vidět(i) se* (v takomto význame) samostatne spracované.

Ani jeden výkladový slovník neuvádza slovesá *vidieť (sa)*, *uvidieť (sa)* ako rovnocenné párové slovesá tvoriace vidovú dvojicu. V Morfematickom slovníku slovenčiny (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999) autori síce uvádzajú podobu *vidieť (sa)* aj s dokonavým tvarom *uvidieť* (pri vidových náprotivkoch sa tu formant „sa“ neuvádza vôbec), lenže v opačnom garde už možnosť so „sa“ v zátvorke nenájde, iba nezvratnú podobu *uvidieť* spolu s dokonavým náprotivkom *vidieť*. Pravda, aj to sa už javí ako krok k prehodnoteniu. Je celkom možné, že sa pri tvorbe príslušného zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka bude pri spomínaných významoch týchto slovík zvažovať rozdielna väzba s akuzatívom a s predložkovým inštrumentálom (porov. *vidieť koho*, *vidieť sa s kým*), ako aj jasne vyjadrený recipročný význam pri tvare *vidieť sa s niekým* (*vidieť niekoho v meste* môže a nemusí znamenať vzájomnosť videnia, stretnutia). Možno nám potom pribudnú samostatné (homonymné) heslá *vidieť sa*, *uvidieť sa*.

Prečo sa uvidíme?

Pri výraze „*vidíme sa*“ (vo význame „uvidíme sa“ či „dovidenia“) nejde o okrajový jav. Stal sa priamo epidemickým aj vďaka tomu, že zaznieva v rozhlasu (!) a v televízii, napríklad v populárnych zábavných programoch typu *Slovensko hľadá superstar*, a že sa takto s poslucháčmi či divákmi lúčia napríklad obľúbené moderátorky typu Adely Banášovej. Je súčasťou najmä živého vysielania (v kontaktoch reláciách), ale prenikol aj do dialógov viac či menej umeleckých diel. Na ukážku niečo náhodne odpočuté z jedného do slovenčiny dabovaného zahraničného filmu vysielaného v televízii: „*Vidíme sa zajtra večer.*“ „*S kým sa vidíš zajtra večer?*“ A o sekundu neskôr: „*Uvidíme, ako sa budeš tváriť.*“

Je to neprirodzené vyjadrovanie? Jednou z odpovedí na túto otázku je aj odpoveď v číslach: 15 300 výskytov tvaru *vidíme sa* na internete, v prehliadači Google. Pravda, priplietlo sa medzi ne aj pár významovo bezpríznakových výrazov (napr. *vidíme sa každé ráno* – vídame sa, *vidíme sa takí, akí skutočne sme* – vnímame sa), lenže predstavovali iba približne 10 zo 100 výskytov tvaru „*vidíme sa*“ na prvých desiatich (relevantných, pretože ďalej sa množia

duplicity) internetových stránkach. Na porovnanie: *uvidíme sa* malo 12 900 výskytov, čiže v konečnom dôsledku menej. Čo je zaujímavé, český Google ukázal opačný pomer: v prospech „inkriminovaného“ *vidíme se* bolo iba 5 zo 100 výskytov na prvých 10 stránkach. Pokiaľ ide o Slovenský národný korpus, tvar *vidíme sa* vo význame „uvidíme sa“ nezaznamenal ani 1 výskyt, kým tvar *uvidíme sa* v najnovšej verzii prim-4.0-juls-all predstavuje 100 výskytov.

Až takmer na záver sa teda vraciame k otázke: je *vidíme sa* v spomínanom význame nesprávne vyjadrenie?

Teoreticky ani nie. J. Jacko (rovnako E. Pauliny i ďalší autori) uvádza, že prítomný čas „môžeme v spisovnej slovenčine použiť aj na vyjadrenie minulých dejov, budúcich dejov, resp. prízvukom možno vyjadriť aj trvale platné deje bez ohľadu na minulosť alebo budúcnosť“ (Jacko, 1974). Napríklad: *zajtra je piatok trinásteho* (namiesto *zajtra bude*), *večeriame o siedmej* (dnes večer alebo každý večer). Pravda, napriek tomu, že tvar nedokonavého slovesa sa vo všeobecnosti považuje z formálneho hľadiska za bezpríznamový člen „protikladovej dvojice ‚nedokonavosť – dokonavosť‘ deja“ (Pauliny, 1981), takéto použitie tvaru prezenta je štylisticky príznamové.

A práve o túto štylistickú príznamovosť zrejme, osobitne medzi mládežou, ide. Skracovanie možno vylúčiť, veď čo už sa ušetrí jednou hláskou, dôležitý je však imidž, maniera, manierový štýl vyjadrovania (sa). Snaha vyčleniť sa z masy a zároveň sa primknúť k skupine takto hovoriacich:

držte nám palce a vidíme sa

vidíme sa na budúci rok!

vidíme sa v škole

vidíme sa zajtra

vidíme sa v stredu

vidíme sa v októbri

vidíme sa na Spiši

vidíme sa snáď o mesiac

Vidíme sa v lyžiarskom stredisku Veľká Rača!

„Vidíme sa v nedeľu na MDŽ cez telebedňu,“ *napsali členovia skupiny Smola a hrušky na svojej internetovej stránke* (internetové vydanie Sme 2009).

A ako čerešníčka na torte pôsobí v tomto kontexte veta z internetovej pozvánky na festival študentských filmov (Inet 2008): *Vidíme sa, uvidíme na festivale! (a keď sa neuvidíme, nejak sa tam nahmatáme).*

Čo teda s epidémiou želaní/plánu „vidíme sa“? Zrejme len počkať, kým prehrmí. Nechcem byť zlým prorokom, ale domnievam sa, že sa to stane skôr, než bude treba túto otázku riešiť v príslušnom zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka. V prospech vyjadrovania blízkeho budúceho času predponovými slovesami hovorí najmä to, že sú vidovo jednoznačné, významovo priezračné a štylisticky hladké a čisté. Ďakujem za pozornosť a dúfam, že sa takto v zdraví a dobrej pohode ešte neraz uvidíme.

LITERATÚRA A PRAMENE

ČERNÝ, Jiří: Úvod do studia jazyka. Olomouc: Rubico 1998. 248 s.

DEBDict. České elektronické výkladové slovníky: Slovník spisovného jazyka českého, Slovník spisovné češtiny, Příruční slovník jazyka českého. Dostupný z WWW: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>

Internet: google.sk, google.cz, google.com (srbský, chorvátsky, anglický).

JACKO, Jozef: Slovenská morfológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 236 s.

JENÍKOVÁ, Anna: Srbochorvátčina pre samoukov. Preklad a úprava pre slovenského používateľa Elena Čierna a Ružena Vinceková. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 286 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Red. Ján Kačala – Mária Pisárčiková – Matej Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Bratislava: Veda 2008. 304 s.

PAULINY, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.

Slovenský národný korpus – prim-4.0-juls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2009. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Slovník slovenského jazyka. 4. a 5. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. vyd. Bratislava: Veda 2004. 998 s.

I SEE THAT WE DON'T SEE EACH OTHER (ON THE THEME OF DOMESTIC BI-ASPECTUAL VERBS)

Key words: verbal aspect in Slovak, *reflexive* (pronominal) perfective/imperfective *verb*, *bi-aspectual* verb, verb tenses, dependence on context, buzzword

The paper deals with the lexical-grammatical category of verbal aspect in Slovak. Attention is paid above all to the domestic bi-aspectual verbs with reflexive pronouns. In the paradigm of the reflexive verb „vidieť sa“ – *to see each other* – the author analyses the question of using the term „vidíme sa“ – *we see each other (now)* – in the sense *we will get in touch in (near) future*. In the Slovak language, the near future tense is usually formed by prefixation, therefore commonly used and stylistically unmarked is the form of the perfective prefixal verb „uvidieť sa“: „uvidíme sa“. How and why the archaic expression „vidíme sa“ meaning „uvidíme sa“ – *see you (soon, later)* – has got back to contemporary Slovak again, above all as a buzzword used by young people in the meaning of goodbye (with high frequency of appearance on the internet)? The contribution also contains comparative research of dictionary resources.

Glosa o čase cez prizmu adverbíí

PAVOL ŽIGO

Pri charakteristike času v jednotlivých spoločenskovedných a prírodovedných disciplínach býva zvykom vychádzať z dvoch prístupov: 1. kvalitatívneho (psychologického), resp. dynamického prístupu, pri ktorom je východiskovým kritériom merania času čas komunikácie; toto hodnotenie pozostáva z postihnutia základného vzťahu *minulosť* - *prítomnosť* - *budúcnosť* (v tomto prípade ide o tzv. pomerný čas); 2. kvantitatívneho prístupu, založeného na časovom usporiadaní javov, pričom plynutie času je vo vzťahu k momentu výpovede irelevantné, resp. netreba tento vzťah postihovať. Spoločným znakom obidvoch prístupov bolo klasické newtonovské vnímanie času, opierajúce sa o metrické a topologické vlastnosti času. Metrickými vlastnosťami sú homogenosť a izotropnosť, topologickými vlastnosťami času sú usporiadanosť, jednosmernosť, spojitosť, jednorozmernosť a nekonečnosť. Homogenosť vyjadruje invariantnosť zákonov fyziky voči grupe translácie času (Dubnička, 1986, s. 28 - 29), izotropnosť zasa vyjadruje invariantnosť týchto zákonov vzhľadom na inverziu času (tamže). Základnými topologickými vlastnosťami času sú: *usporiadanosť* (odráža postupnosť dejov na časovej osi), *jednosmernosť* (vyjadruje ireverzibilnosť procesov, ich plynutie od nekonečna v minulosti do nekonečna v budúcnosti; táto vlastnosť spôsobuje „ilúziu“ plynutia času a kvantita dejov spôsobuje aj „prchavosť“, t. j. zánik nepodstatných, sčasti aj podstatných udalostí vo vedomí či pamäti), *spojitosť* (neexistuje „prestávka“, „prázdne miesto“ v čase, okamih, v ktorom by sa neuskutočnil žiaden dej či proces; súčasná teoretická fyzika upozorňuje aj na možnosť, že spojitosť času možno vnímať ako postupnosť statických záberov - analogický proces rýchleho premietania obrázkov pri filmovej projekcii), *jednorozmernosť* (v porovnaní s dvojrozmernou plochou a trojrozmerným priestorom je klasické ponímanie času jednorozmerné; o nej zatiaľ teoretici nevyslovili jednoznačný záver, či ide o univerzálnu vlastnosť) a *nekonečnosť*. Nekonečnosť ako posledná topologická vlastnosť si vyžaduje spresnenie v tom zmysle, že trvanie v čase z retrospektívneho pohľadu nemožno považovať za nekonečné; predpokladaná hranica, „začiatok“ trvania času v pradávnej minulosti sa vo

vedeckej literatúre označuje pojmom *singularita*. Riešenie problémov týkajúcich sa jednotlivých vlastností času aplikáciou na gramatický systém pravdepodobne nedá o skúmanej problematike spoľahlivý obraz, pretože ide len o poznatky získané v jednej disciplíne.

V rámci porovnávania klasického štruktúrneho prístupu chápania gramatických kategórií – v našom prípade aj kategórie času – s komunikačne orientovaným prístupom J. Kořenský (1994, s. 82) odporúča ich novú interpretáciu na funkčnom základe, a to tak, aby sa kategória na jednej strane chápala ako samostatná trieda javov a na druhej strane ako závislý atribút, príznak s rešpektom na jeho funkcie a súčasne aj diferenciáciu, ktorá má štruktúrotvornú, kognitívnu a komunikačnú funkciu. V týchto intenciách nadväzujeme na predchádzajúce interpretácie kategórie času najmä v tom, že ju citovaný autor zaraďuje medzi morfológické kategórie s komunikačnými funkciami a vníma ju ako kategóriu, ktorá štruktúruje „komunikační vzťahy výpovedi a okamžiku komunikačného aktu na ose času“ (Kořenský, 1994, s. 83). Podľa nášho chápania tejto kategórie ide o miernu modifikáciu Kořenského definície v tom, že kategória času v našom ponímaní štruktúruje uvedené vzťahy medzi časom deja vyjadreného slovesom a časom komunikácie.

Analýzu postihovania metrických a topologických vlastností času jednotlivými časovými stupňami slovesa možno zhrnúť v tabuľke:

	vlastnosti						
	metrické		topologické				
časové stupne	H	I	U	JR	S	JS	N
prézent – prim. f.	–	–	–	(+)	–	(+)	+
prézent – sek. f.	+	+	(+)	(+)	–	(+)	+
préteritum – prim. f.	–	–	+	+	+	(+)	(+)
préteritum – sek. f.	+	+	+	+	+	(+)	–
antepreteritum	–	–	+	+	(+)	(+)	–
perfektum	–	–	+	+	(+)	+	–
futúrum	–	–	+	+	(+)	(+)	(+)
kondicionál	–	–	+	+	+	+	(+)
imperatív	(+)	–	+	+	+	+	(+)

H = homogénosť, I = izotropnosť, U = usporiadanosť, JR = jednorozmernosť, S = spojitosť, JS = jednosmernosť, N = nekonečnosť, prim. f. = primárna funkcia, sek. f. = sekundárna funkcia, zátvorkami sa vyjadruje obmedzenie vlastnosti (zátvorka vľavo vyjadruje orientáciu do minulosti, zátvorka vpravo vyjadruje orientáciu do budúcnosti)

Toto vyjadrovanie topologických vlastností času tvarmi minulého, prítomného a budúceho času slovies je – celkom pochopiteľne – identické s postihovaním ich metriky a topológie adverbiami a predložkovými pádmami s adverbialným významom (porov. Šikra 1991, s. 76 a n.). Príslovky zoraďujúce čas deja a čas komunikácie postihujú metriku a topológiu času tak isto, ako ho postihuje sloveso, s ktorým je miera jeho príznaku spätá. Totožnosť postihovania vlastností času adverbiami či adverbialnými výrazmi a slovesom, s ktorým sú späté, je logickým dôsledkom ich rovnakého odrazu vo vedomí (typ **včera bol u lekára** – nemožno použiť príslovku s postihnutím iných topologických vlastností času, napr. **včera budeš u lekára*, **zajtra si bol u lekára*). Každá príslovka aj príslovkový výraz s časovým významom implikuje v sebe také postihovanie vlastností času, ktoré ju stotožňuje s dobou dynamického príznaku, vyjadreného slovesom. Viacero podrobnejších významových členení adverbii v širšom slovanskom kontexte uvádza M. Wojtyła-Świerzowska (1996, s. 24 – 25) a M. Fleischer (1996, s. 36 – 38), s aplikáciou na slovenský jazyk sú podrobne spracované v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 596 a n.), resp. v monografii J. Šikru (1991, s. 160 – 168) s ťažiskom na vyjadrovanie okolností deja a jeho vlastností (okolnosť je vedľajším, sprievodným prvkom deja; vlastnosť deja sa vníma ako jeho príslušenstvo). Rozdiel medzi týmito fenoménmi je v tom, že okolnosť je nezávislá na deji, vlastnosť sa vníma ako jeho súčasť. Obe dva významové prvky sa prezentujú rovnako na morfologickej aj na syntaktickej úrovni.

Klasické delenie prísloviok s vyjadrením času uvádza Morfológia slovenského jazyka (s. 596 – 598) v siedmich skupinách. Prvá skupina určuje čas trvania deja (*kedy?*): okolnostné príslovky *dnes*, *popoludní*, *nakoniec*, resp. vlastnostné *dávno*, *oneskorene*. Druhá skupina vymedzuje konečnú hranicu deja (*dokedy? pokedy?*): okolnostné príslovky typu *dodnes*, *podnes*, *dovčera*, vlastnostné *doživotne*, *provizórne*. Tretia skupina prísloviok vyjadruje začiatočnú hranicu deja (*odkedy?*). Patria sem len okolnostné príslovky typu *odvlni*, *odvčera*. Príslovky v štvrtej skupine určujú čas, v ktorom sa má dej konať (*na kedy?*); v tejto skupine sú len okolnostné príslovky typu *naráno*, *navčera*. Príslovky v piatej skupine vyjadrujú čas, po uplynutí ktorého sa uskutoční dej (*po akom dlhom čase?*): okolnostné príslovky typu *hneď*; *onedlho*, vlastnostné príslovky *okamžite*, *bleskove* a i. Predposledná skupina prísloviok vyjadruje dobu, v priebehu ktorej sa dej vykoná (*ako dlho?*): okolnostné príslovky typu *chvíľu*, *naveky*, vlastnostné príslovky typu *dlho*, *ustavične*, v poslednej skupine prísloviok ide o vyjadrenie deja v opakujúcich sa intervaloch (*ako často?*): okolnostné príslovky typu *chvíľami*, *nezriedka*, vlastnostné príslovky *často*, *mesačne* a pod. Podrobnú analýzu slovenských prísloviok zo syntakticko-sémantického hľadiska uvádza J. Šikra (1991) v monografii, ktorej ambíciou je ich komplexná funkčná charakteristika. Šikrova sémantická analýza vychá-

dza z ich dominantného syntakticko-sémantického vzťahu – spájateľnosti prísloviek so slovesami. S vyjadrovaním časových okolností deja sú späté dva významové typy prísloviek: prvý typ svojím významom predstavuje inherentné (vnútorné) modifikácie predikátu – bez vzťahu k agensu (*Jana ustavične vynecháva prednášky.*). Z lexikálno-sémantického hľadiska ide o časovú modifikáciu vyjadrujúcu identifikačné sémny časového aspektu (*predbežne, súčasne, letne*), časovej normy (*včas, priskoro* a i.), rýchlosti (*okamžite, rýchlo* a i.), opakovanosti (*denne, jednotajne* a i.) a časového trvania (*dlho, doživotne* a i.). Druhý typ predstavujú príslovky miesta a času s adherentnými (vonkajšími) určeniami predikátu (*Včera sme sa stretli v meste.*) a typické preň je lexikálno-sémantické pole časovej lokalizácie s identifikačnými sémami času komunikácie (*dnes, zajtra* a i.), času deja (*prv, potom* a i.), časti dňa (*ráno, zvečera* a i.) a lexikálno-sémantické pole časových určení s identifikačnými sémami časového začiatku (*oddnes, odzajtra*), časového zakončenia (*dovčera, podnes* a i.), dĺžky trvania (*nakrátko, naveky* a i.) a opakovanosti (*chvíľami, občas* a i.).

Zovšeobecnením spoločných znakov vyjadrovania časového významu prostriedkami morfolologickej a syntaktickej roviny možno konštatovať, že sémanticko-syntaktická štruktúra súvetí s časovou vedľajšou vetou v syntaktickej rovine, ako aj parataktické vyjadrenie plynutia času v súvetí sú sémanticky izomorfné s významovou štruktúrou prísloviek času. Kombinačný reťazec postihovania metrických a topologických vlastností primárnej funkcie prítomného času je celkom logicky zhodný so štruktúrou postihovania týchto vlastností príslovkami rovnakého významu, t. j. príslovkami typu *dnes, dneska, momentálne, nadnes, teraz, nateraz, tentoraz, teraz* (porov. prítomný čas sloviess, tabuľka vyššie).

H	I	U	JR	S	JS	N
-	-	-	(+)	-	(+)	+

H = homogénnosť, I = izotropnosť, U = usporiadanosť, JR = jednorozmernosť, S = spojitosť, JS = jednosmernosť, N = nekonečnosť, zátvorkami sa vyjadruje obmedzenie vlastnosti (zátvorka vľavo vyjadruje orientáciu do minulosti, zátvorka vpravo vyjadruje orientáciu do budúcnosti)

Tie isté poznatky platia o vyjadrovaní časového významu generickými vetami v porovnaní s časom deja, ktorého príznak sa vyjadruje príslovkami typu *bár(s)kedy, hoc(i)kedy, kedykoľvek, stále, trvácne, trvalo,-e, trvanlivo, ustavične, večito,-e, večne, vždy, vždycky* (zmena len vo vyjadrovaní homogén-

nosti a izotropnosti). Do tejto skupiny patria aj príslovky s vyjadrením neobmedzeného časového priebehu deja typu *bezhranične, bezmedzne, deň-noc, deň i noc, jednostaj, jednostajne, neprestajne, nepretržite, neustále, nonstop, permanentne, bohviekedy, prechodne, provizórne, dávno (=dlho), dlho, dlhodobo, naddlho, načas*:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	-	+	-	+	-

Relatívnu podstatu vyjadrovania času touto významovou skupinou prísloviek, vágnosť kategórie času v jazyku dokazuje analýzou konštrukcií s časovým významom M. Fleischer (1996, s. 26). Najvyššou frekvenciou sa vyznačujú príslovky a príslovkové výrazy korelatívneho typu *vtedy, v momente, hneď, prv ako*. Autor si v súvislosti s vyjadrovaním času všima aj závislosť adverbialného významu od kontextu a upozorňuje na gradáciu ich sémantických dimenzií v závislosti od toho, v ktorom časovom stupni sú použiteľné. Výraznú jednodimenziálnu povahu, podmienenú predčasnosťou deja (minulý čas), majú príslovky a príslovkové výrazy typu *predtým, dávno, oddávna, raz, oheďdy, svojho času*, oslabenú jednodimenziálnu povahu postihujú príklady *dlho, naddlho, čoskoro*, použiteľné pri vyjadrovaní uskutočnených aj očakávaných dejov (minulosť + potenciálna perspektíva v budúcnosti), dvojdimenziálnu povahu vyjadrujú príklady typu *za chvíľu, za okamih, za moment, onedlho, čoskoro, zakrátko, ihneď, zase* (minulosť, budúcnosť), príkladom trojdimenziálneho významu je príslovka *nedlho* (minulosť, prítomnosť, budúcnosť).

Súbežné rozvíjanie dvoch dejov vyjadrujú príslovky typu *paralelne, popritom, pritom, medzicasom, medzitým, zatiaľ, simultánne, súbežne, súčasne, zároveň, zarovno, naraz, odrazu* (arch.), *razom* (arch.):

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	-	+	-	+	+

Príslovky, lokalizujúce trvanie deja pred komunikáciu, typu *včera, predvčera* sú významovou štruktúrou zhodné s minulým časom sloves (porov. minulý čas sloves, tabuľka vyššie):

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	+	+	+	(+)	(+)

Zrkadlovým obrazom tejto štruktúry je význam s vyjadrením deja po čase komunikácie typu *zajtra, pozajtre, napozajtre*:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	+	+	(+)	(+)	-

Na úrovni parataktických vzťahov (s komplementárnou juxtapozíciou) vyjadrujú časovú následnosť príslovky typu *najprv, zo začiatku / zo začiatku, potom, zatým, nato, napokon, nakoniec, konečne, naostatok, naposledy, navela, záverom*, tesnejší časový význam aj príslovky typu *razom, vzápäť, vzápäť, hneď*:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	+	+	+	+	(+)

Počiatočnú hranicu deja, významovo identickú so súvetnými typmi, vyjadrujú na úrovni jednoduchej vety príslovky *odteraz, odvčera, odvtedy, oddávna, odpradávna, oddnes, odjakživa, odmala/od mala, odmalička/od malička, odmlada/od mlada, odmladi/od mladi, odnedávna, odnepamäti/od nepamäti, odprvoti, odprvu, od starodávna*:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	(+)	+	-	+	(+)

Z hľadiska času komunikácie tvorí ich významový protipól skupina prísloviek *dodnes, dosiaľ, doteraz, dotiaľ, dovčera, dovtedy, dozajtra, ďalej, doživotne, ešte, naďalej, podnes, posiaľ, potiaľ, nadosmrti, nastálo, natrvalo, naveky, navždy, navždycky* (vyjadruje sa konečná hranica deja):

H	I	U	JS	S	JR	N
+/-	+/-	+	+	+	+	-

Limitatívny význam s časovým obmedzením trvania deja vyjadrujú príslovky *byl(k)u, efemérne, chvíľu, krátko, krátkodobo, kratučko/kratunko/kratulinko, nakrátko, nedlho, trocha/-u, troška/-u, trošička/trošička, trošinka, trošilinka, trošičku/trošičku, trošinku/trošilinku*:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	-	+	-	+	-

Bezprostredná časová následnosť dejov sa morfológicky prezentuje príslovkami *akurát*, *bezodkladne*, *bleskom*, *bleskovo*, *-e*, *bleskurýchle*, *-o*, *práve*, *priam*, *už*, *už-už*, *zrovna* postihujúcou metriku a topológiu času nasledujúcou schémou:

H	I	U	JS	S	JR	N
-	-	(+)	+	+	+	-

Zo všeobecnojazykovedného hľadiska sú v každom jazyku rozlišujúcim skutočnosť *teraz* – *nie teraz* prostriedky na vyjadrenie špecifickosti temporálnych významov. Preto rozdiely v ich vyjadrovaní treba vnímať na pozadí typologických rozdielov jednotlivých jazykov, a to tým, že sa nepostihujú prvky, ktoré jazyk potenciálne môže vyjadrovať, ale tie, ktoré sa v jazyku vyjadrujú (porov. Krupa 1980, s. 41). Vyjadrenie špecifických prvkov temporálnych významov sa preto tak isto vníma na pozadí ich intenzity v časovom intervale, resp. „hustoty“ dejov vo výpovedi. Rozvinutím známej teoretickej práce W. Mayerthalera (1981) na problematiku temporálnych významov možno s ohľadom na prirodzený vývin v jazyku hovoriť o štyroch stupňoch fiktívneho približovania časových súradníc – času deja a času komunikácie, resp. časovej intenzifikácie dvoch či viacerých dejov. Prvý typ vyjadruje predpokladanú súbežnosť dvoch či viacerých dejov z hľadiska intenzity, ktorú možno pomenovať lat. *total gravis*. Prezentuje ju parataktické spojenie dvoch výrokov *Marienka číta a Jurko si píše domáce úlohy.*, resp. hypotaktické súvetie typu *Kým Marienka číta, Jurko si (zatiaľ) píše domáce úlohy.* Druhý významový typ vyjadruje náhle striedanie dejov v čase, prudký, nečakaný nástup ďalšieho deja (lat. *multus gravis*). Funkciu temporálnych intenzifikátorov tu plnia spojky a spájacie výrazy *ako*, *len čo*, *iba*, *len*, *len toľko čo*, *sotva*, *ledva*, *sotva čo*, *sotvaže*, *ešte ani* – *a už* (okrem syntaktickej funkcie spojok upozorňujeme práve na ich intenzifikačnú funkciu v oblasti sémantiky vety). Tretí typ identifikátorov prezentujú príklady s väčším odstupom následnosti dejov v čase, resp. prvky, ktorými sa vyjadruje voľnejší sled predčasnosti – následnosti dvoch dejov (lat. *exiguus gravis*). Predstavujú ho súvetia so spojkami *ako*, *čo*, *odvtedy*, *od tých čias / od toho času*, v obrátenom časovom slede súvetia so spojkami *dokým*, *pokým*, *až*, *dokiaľ*, *pokiaľ* s korelátmi typu *dotiaľ*, *dovtedy*, *do tých čias* – *kým* (+ záporové sloveso, typ *Dovtedy chodí krčah na*

vodu, kým sa nerozbije.; porov. s príkladom prvého typu **Kým** *Marienka číta, Jurko si (zatiaľ) píše domáce úlohy.*). Do posledného významového typu patria výpovede a texty, v ktorých sa nezdôrazňuje časová tesnosť dejov (lat. *nul-lus gravis*). Hranice medzi jednotlivými významovými skupinami sú vágne, ale významová analýza jednotlivých typov súvetí, výpovedí či textov s vyjadrením časového významu poukazuje na potrebu zohľadniť tieto sémantické prvky a ich funkcie najmä pri lexikografickom spracovaní.

Metrika a topológia času v jednotlivých časových stupňoch implikuje variabilitu vzťahu deja a výpovede o ňom. Najvýraznejšie sa prejavuje v takých prípadoch, ktoré v plnej miere vyjadrujú metrické vlastnosti času. V morfologickej rovine ide najmä o sekundárnu funkciu prézenta a préterita, v syntaktickej rovine ide o súvetia, v ktorých sa vyjadruje tzv. pomerný čas, t. j. súčasnosť deja hlavnej vety a časovej vedľajšej vety. Premennivosť sa v rovine topologických vlastností času odráža najmä mierou postihovania usporiadanosti a spojitosti a v tých prípadoch, ktoré v úplnej miere postihujú nekonečnosť. Ostatné topologické vlastnosti času – jednorozmernosť a jednosmernosť – nemajú na vyjadrovanie dynamických zmien vplyv, pretože majú univerzálnu povahu (odraz času v jazyku sa javí ako jednorozmerná a jednosmerná veličina). Na základe ich charakteristiky a interpretácie v špeciálnej vede – jazykovede – nemožno pokladať tieto vlastnosti za absolútne veličiny. Homogénnosť a izotropnosť postihujú len tie významové typy, v ktorých ide o všeobecnú časovú platnosť, napr. generické vety.

Čas má v lingvistickom poňatí odlišnú podobu, ako ho formalizujú matematické či fyzikálne rovnice, schopné odhaľovať skryté procesy mikrosвета, blízkeho úzkemu kruhu odborníkov. V jazyku ide v skutočnosti o najvágnejšie ponímanie kategórie, ktorá sa v komunikácii s ohľadom na jej zámer, ale aj odraz skutočností vo vedomí, relativizuje utilitaristickým postojom autora výpovede. Čas bol – a pravdepodobne aj ostane – vo vedomí človeka kategóriou, ktorej vlastnosti – usporiadanosť, spojitosť, nekonečnosť, ale aj jednorozmernosť a jednosmernosť – sa ponímajú veľmi dôsledne a v jednotlivých obdobiach ich človek pri komunikácii vyjadroval rôznymi prvkami jazykového systému. Pohľad na jednotlivé časové stupne ukazuje, že metrika a topológia času sú možnosťou na postihnutie základných významových prvkov slovesných tvarov na úrovni usporiadanosti, spojitosti a nekonečnosti, resp. homogénnosti a izotropnosti. Nemožno však o nich povedať, že by mali univerzálnu podobu. Ak by takúto povahu nadobudli, odstránili by sa všetky špecifické časové významy, ktoré sa vyjadrujú osobitnými sústavami tvarov, resp. jednotlivými typmi súvetia. Všetky prvky topológie a metriky času sú vo vedomí prítomné, niektoré z nich sa však z hľadiska komunikačného zámeru dostávajú do subjektívizovanej dominantnej pozície. Ňou sa v prípade jazykového času oslabuje objektívnosť, všeobecnosť, nezávislosť a univerzálnosť v takom zmysle,

v akom ju vo svojom kategoriálnom systéme definuje filozofia a prírodné vedy. Systémovolingvistickým prístupom k interpretácii metriky a topológie času by sa vnímanie času obmedzilo len do polohy klasickej newtonovskej absolútnej entity. Z pohľadu jazykovedy ako špeciálnej vedy kategória času potvrdzuje svoju atributívnu (relačnú) povahu, ktorá je v protiklade so substantiálnym typom času, vlastným mechanike, fyzike a matematike. Atributívnu (relačnú) povahu kategórie času v spoločenskovednom ponímaní potvrdzuje aj vývin v oblasti morfológie a syntaxe (zánik, prehodnocovanie časových stupňov, resp. kontinuita sémanticko-syntaktickej štruktúry súvetí s časovou vedľajšou vetou od staroslovienskeho obdobia po súčasnú spisovnú slovenčinu, resp. prirodzený stav v nárečiach, pozri Žigo, 1997, s. 96 a n.; Ferencíková, 1986, 1992). Pohľad na kategóriu času z jazykovedného hľadiska konkretizuje teoretický postulát L. Smolina o tom, že celý systém vzťahov tvoriacich čas a priestor treba interpretovať ako jednu dynamickú entitu bez toho, aby sme ju akokoľvek fixovali (Smolin, 2003, s. 174). Tým akoby americký teoretik potvrdil poznatky známe jazykovedcom z teórie komunikačných aktov. Oporou týchto aktov – ako je známe – nie je moment výpovede, ale doba komunikácie ako obsažná, hutná, celostná a koncízna časová syntéza, obsahujúca minulosť a nachádzajúca sa na priesečníku od uskutočneného k uskutočňovanému.

Postihovanie metrických a topologických vlastností času jednotlivými časovými stupňami na úrovni morfológie a súvetnými typmi na syntaktickej úrovni je snahou o hlbšie poznanie jednotlivých prvkov kategoriálneho systému. Táto snaha po poznaní môže presahovať hranice špeciálnej vedy a z metodologického hľadiska je takýto postup aj žiaduci, pretože umožňuje presvedčivejší pohľad od špeciálnych vied k zovšeobecňovaniu, od mikrosvetu k makrosvetu. Novšie vedomosti z filozofie, všeobecnej metodológie, ale aj menej príbuzných vied, ktoré majú v svojom kategoriálnom systéme prvky integrujúce ich predmet výskumu s inými vednými odbormi, sú oporou doterajšieho poznania a jeho rozvíjania aj v jazykovede. Interpretácia kategórie času (spolu s priestorom) vo filozofii a fyzike využitím najnovšej teórie strún (Dubnička, 2004, s. 268; Dubnička, 2005, s. 330 a n.) dokazuje naše konštatovanie, že metrické a topologické vlastnosti času postihované prvkami jazykového systému nie sú univerzálne (pozri Žigo, 1997, s. 105). Tento potešujúci poznatok predpokladal bez všeobecnojazykovedných vedomostí L. Smolin (op. cit., s. 181), keď vyslovil potrebu interpretovať čas kombináciou jeho klasickej atributívnej (relačnej) podstaty a substantiálnej podstaty (čas v mechanike, fyzike a matematike), t. j. ako fenomén, ktorý sa vo vedomí odráža svojou spojitou, nekonečne deliteľnou a absolútnou povahou. Nami uvedená doba komunikácie ako obsažná, hutná, celostná a koncízna časová syntéza obsahujúca minulosť a nachádzajúca sa na priesečníku od uskutočneného

k uskutočňovanému dokazuje, že čas za konkrétnych podmienok môže meniť svoju topológiu. Týmto konkrétnymi podmienkami môže byť komunikačný zámer (pozri Krupa, 1980, s. 82 a n.), aktualizácia predmetu komunikácie, metrika pretrvávania uskutočneného a jej prienik do metriky uskutočňovaného (generické vety). Meniaca sa topológia času potvrdzuje jeho deiktickú či metaforickú podstatu, relatívnu povahu a poukazuje na možnosť vyjadriť komunikáciu obsah, ktorého iluzórna podstata vyplýva zo superpozície, z jeho dominantného postavenia v komunikácii, prebiehajúcej v substanciálne „objektívne“ plynúcom čase. Funkčný prístup však z hľadiska komunikačného zámeru umožňuje využiť odlišné vnímanie vzťahu medzi časom deja a časom komunikačného aktu na aktualizáciu deja. Týmto postupom sa vnímanie kategórie času posúva do roviny štylistiky či pragmalingvistiky a umožňuje odpútanie sa od prastarej viery – klasického cyklického vnímania času v intenciách ľudových zvykov, podmienených každoročným pravidelným opakovaním prác súvisiacich s vtedajšími „agrotechnickými“ termínmi. Dáva zároveň možnosť odpútať sa od newtonovského plynutia času, meraného presne definovanou veličinou, ktorá vyzývala na prísne delenie času na minulosť, prítomnosť a budúcnosť. K pragmalingvistickému vnímaniu kategórie času bola bližšie Einsteinova teória relativity, pripúšťajúca vnútornú pružnú podstatu kategórie času, rozlišujúca *môj čas* a *váš čas*, a to v závislosti od toho, ktorú „súradnicu“ času hovoriaci stotožní s dejom a do akej relácie ju dostáva s výpovedným aktom. *Tam* v časovom význame (t. j. v minulosti aj budúcnosti) a *teraz* možno jazykovými prostriedkami – morfológickými, syntaktickými aj lexikálnymi – rozťahovať a zmršťovať podľa komunikačného zámeru v dimenziách určitosti aj neurčitosti. Ide o prejav pôsobenia princípu analógie, zásluhou ktorého sa dej, ktorý je predmetom komunikačného aktu, môže stať fikciou v čase a pôsobením princípu superpozície zároveň aj jeho konkrétnou konfiguráciou do určitého okamihu. Toto vnímanie kategórie času neodporuje zisteniu, že svet, ktorý je predmetom komunikačného aktu, mohol byť v akomkoľvek okamihu v minulosti ľubovoľne zmiešanými konfiguráciami iných klasických svetov s inými časovými dimenziami, t. j. dejov plynúcich v čase, o ktorom sa v konkrétnom komunikačnom akte nemá alebo nechce nič povedať... Takéto mnohdimenziálne vnímanie času v jazyku a prostredníctvom jazyka je nekonečnou perspektívou hľadania jeho ďalších štruktúrotvorných, kognitívnych a komunikačných funkcií aj napriek tomu, že gramatická kategória času bude ešte dlho prekonávať snahy o jej interpretáciu v dimenziách klasických vied.

LITERATÚRA

- DUBNIČKA, Ján: Čas a kauzalita. Bratislava: Veda 1986. 266 s.
- DUBNIČKA, Ján: Priestor, čas a teória strún. In: Používanie, interpretácia a význam jazykových výrazov. Zost. M. Zouhar. Bratislava: Veda 2004, s. 259 – 269.
- DUBNIČKA, Ján: Slučková kvantová teória gravitácie. (LQG) (Nová teória časopriestoru) In: Jazyk – logika – veda. Ed. P. Sousedlík. Praha: Filosofia – nakladatelství Filosofického ústavu Akademie věd České republiky 2005, s. 325 – 335.
- FERENČÍKOVÁ, Adriana: Časové podradňovacie súvetie v slovenských nárečiach. Jazykovedné štúdie XX. Bratislava: Veda 1986. 136 s. + príloha
- FERENČÍKOVÁ, Adriana: Temporal Relation of Two Actions and Its Expressing by the Complex Sentence. In: A Reader in Slovak Linguistics. Studies in Semantics. Editors J. Kačala – E. Eichler – J. Šikra. München: Verlag Otto Sagner 1992, s. 125 – 151.
- FLEISCHER, Michael: Die Konstruktion von Zeit und Raum am Beispiel polnischer Zeit- und Raumwörter (eine empirische Untersuchung). Specima Philologiae Slavicae. Band 111. Slawische Sprachwissenschaft und Interdisziplinarität. München: Verlag Otto Sagner 1996, s. 13 – 43.
- KOŘENSKÝ, Jan: Morfológické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. In: Slovo a slovesnost, roč. LV, č. 2, 1994, s. 81 – 89.
- KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: Veda 1980. 168 s.
- MAYERHALER, Willi: Morphologische Natürlichkeit. Linguistische Forschungen Bd. 28. Athenaiion: Wiesbaden 1981. 203 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
- SMOLIN, Lee: Tri cesty ku kvantovej teórii gravitácie. Úvod do súčasných koncepcií priestoru a času. Bratislava: Kalligram 2003. 252 s.
- ŠIKRA, Juraj: Sémantika slovenských prísloviok. Bratislava: Veda 1991. 212 s.
- WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA, Maria: O niektórych nazwach czasu w językach słowiańskich. Rocznik slawistyczny. XLXI. Krakov: Polska Akademia Nauk 1996, s. 15 – 29.
- ŽIGO, Pavol: Kategória času v slovenskom jazyku. Bratislava: Univerzita Komenského 1997. 116 s.

A NOTE ON TIME AS VIEWED THROUGH THE PERSPECTIVE OF ADVERBS

Key words: metric and topological features of time, adverbs of time, semantic groups of adverbs, particular verbal forms, act of communication

In the present paper the author devotes his attention to the fact how the metric and topological features of time are expressed by the particular verbal forms of contemporary Standard Slovak, and to the degree to which they are expressed by adverbs of time. Within interpreting the semantic groups of adverbs the author takes into consideration the functional approach, which allows for making use of differences in the perception of the time of the action expressed by the verb and the time of the act of communication. Within such procedure the perception of the category of time is shifted onto the pragmlinguistic level and it allows for deviating from the classical mechanistic perception of time.

Možnosti využití ČNK a SNK při zkoumání výpovědních modifikací

KVĚTOSLAVA MUSILOVÁ

Vznik kopusových databází představuje pro sledování dynamiky jazyka zásadní obrat, zvláště při registrování a vyhodnocování vývojových tendencí v konjugačním a deklinačním systému a v oblasti lexika. V současné době se zabýváme možnostmi zkoumání i takových jazykových jevů/prostředků, které jsou často vázány na kontext a jejichž „sledovatelnost“ v elektronické databázi je tímto faktorem do určité míry omezena: jsou to modifikace větných a souvětných struktur. Přestože proces modifikace probíhá především v nepřipravených projevech mluvených, mnohé z nich nacházíme také v projevech psaných. Naše sondy do textových databází Českého národního korpusu (ČNK) a Slovenského národního korpusu (SNK) ukazují, že rozsah sledovaných modifikací je v obou jazycích ve většině případů srovnatelný. Dosud jsme zkoumali tyto (výrazné) typy: kontrakci souvětných konstrukcí a křížení větných konstrukcí, osamostatňování souvětných částí, partikulizaci vět hlavních a syntakticky nezačleněné věty s „jak“. Z praktických důvodů jsme pro zadávání do korpusů používali jednoduchých dotazů s implicitním atributem lemma a word se zaměřením na konkrétní lexikum.

Nejde nám primárně o přesnou kvantifikaci všech sledovaných modifikátů, četnosti uvádíme především tam, kde se nám jeví jako relevantní pro charakteristiku modifikátu v souvislosti s (potenciální) vývojovou tendencí nebo s problémy technického rázu při vyhledávání. Příspěvek koncipujeme tak, že by mohl sloužit jako možný námět pro semináře zaměřené na komparaci češtiny a slovenštiny.

1. K nejsnadněji sledovatelným jevům patří proces **partikulizace** v rámci **kontrakce souvětných konstrukcí** (podrobněji Musilová, 2008); můžeme doložit příklady od formy psaní „s čárkou“ k formě psaní „bez čárky“ a u většiny lexikálních jednotek až po formu psanou dohromady, spřežku (např. *Č dobřeže, kdyžtak*, *SL ešteže*).

1.1. Výsledkem kontrakce věty hlavní je partikulizované spojení vyjadřující hodnotící postoj mluvčího, ilokuční funkce námitky, nesouhlasu apod.:

Č **<Potom, že>** ryby neberou. (Syn2006 pub, blne 9726:63:2), SL **<Potom, že>** nebol meštiak, čo! (prim-3.0-public-all, DF02/08); Č **<A potom že>** vyhlášky jsou nudné. (Syn2005, doc. opus pr980107), SL **<Potom že>** je hlúpy! (prim-3.0-public-all, VŠik13); stejný „model“ existuje také u dalších partikulizovaných spojení: Č *P/pak, že...*, *P/pak že...*, Č/SL *Škoda(,) že...*, Č/SL *Dobře/Dobře(,) že...*, Č/SL *Š/štěstí/Š/šťastie(,) že...*, Č/SL *J/ještě/E/ešte(,) že ...*

1.2. Kontrahované věty vedlejší časového nebo podmínkového původu jsou obvyklým konvencionalizovaným jazykovým prostředkem ilokuční funkce rady, návrhu řešení situace apod.: Č **<Když, tak>** mi zavolej. (Syn2005; svara:10:125), Č **<Když tak>** mne opravte. (Syn2005; ikariec:67:383), Č *Je potreba...<kdyžtak>* psovi dopřát nějakou koupel. (Syn2006pub, mf030805:313:53), Č **<Jestli, tak>** jenom z novin. Okrajově. (Syn2005; bl040826:44:33), SL **<Keď, tak>** len omrvinkami. (prim-3.0-public-all; SLJŠ97), SL **<Keď tak>** sa otočila a ťahala smerom domov. (prim-3.0-public-all; KR02/12), SL **<Ak, tak>** naozaj len na jedno. (prim-2.1-public-all; LŤaž3). Frekvence v psaných korpusových textech není příliš vysoká (v rozmezí od nízké četnosti po desítky, méně stovky příkladů, porov. Musilová, 2008).

2. Modifikáty vzniklé křížením větných konstrukcí (termín Fr. Štíchy, 1996) se v korpusech psaných textů objevují spíše sporadicky, alespoň pokud jde o námi zkoumané výpovědi se slovesy mluvení a myšlení v kombinaci s výrazem tázacím/vztažným, např. SL **<Koľko myslíš>**, že to bude trvať? (prim-3.0-public-all, RGrál), Č *...a tak je vracel lidem, < kterým myslel>*, že ty prachy patří. (Syn2000; pi225), SL **<Ako vravíš>**, že sa mu to stalo? (prim-3.0-public-all, MTwa3), SL *Budem hrať vašou rečou... Budem tým, <čo vravíte>*, že som. (prim-3.0-public-all, EAlb1). Získaný materiál bylo nutno třídit ručně, protože obsahoval také množství výpovědních konstrukcí, které nevznikly „křížením“; např. absolutní frekvence spojení „říkat + který“ v Syn2006pub byla 749, z toho „křížení“ se vyskytlo pouze 2x: *Ale je mnoho lidí, < které neříkám>*, že bych neměl rád, ale prohodím s nimi jen pár slov. (Syn2006pub; mf971122:46:27), v některých případech byla četnost modifikátu v konkordanci nulová (porov. Musilová, 2008).

3. Vyhledávání modifikací vznikajících osamostatňováním částí souvětí je stejně jako typ „křížení“ založeno především na ručním třídění materiálu. Tyto modifikáty jsou konvencionalizovaným prostředkem verbalizace různých hodnotících postojů mluvčího, a to v souvýskytu s příslušnou kadencí a umístěním intonačního centra, proto jsou jakožto indikátory ilokučních funkcí identifikovatelné hlavně v projevech mluvených; absence suprasegmentálních prvků v textech psaných tak znesnadňuje jejich přesnější vymezení z hlediska ilokučních funkcí. Proto se omezíme především na sledování „formy“ těchto výpovědí.

U osamostatnělých větných útvarů, jak je pojímá Skladba češtiny (Grepel – Karlík, 1998), jsme se zaměřili pouze na některé z nich (3.1 osamostatnělé vedlejší věty: Č *Když*/SL *Keď*-výpovědi, Č/SL *Že*-výpovědi a Č/SL *Aby*-výpovědi, 3.2 osamostatnělá věta hlavní – typ Č/SL *Beztak*).

3.1. Osamostatnělé věty vedlejší. Při zadávání dotazu jsme vycházeli z toho, že tento typ výpovědi je oddělen od předchozího textu koncovým předělem, po němž následuje konektivní výraz (původně hypotaktická spojka, nyní partikule), v psané podobě tedy s počátečním velkým písmenem; abychom minimalizovali výskyt anteponovaných vedlejších vět začleněných, zvolili jsme v zadání dotazu jako další omezující prvek zájmeno osobní u *když/keď*-výpovědí a *že*-výpovědí a partikulizovaný výraz *tak* u *aby*-výpovědí. Ručním tříděním bylo nutno odstranit zbývající vedlejší věty syntakticky začleněné, např. s významem podmínkovým Č *Když já něco zkusím, obyčejně se ukáže, že to je směšně jednoduché.* (Syn 2000, NOV 1968, durrel) nebo časovým SL *Keď ja odchádzam, on spí, keď prichádza on, spím ja.* (prim-4.0-public-all, Kor01/9), účelovým Č *Aby tak poslanci mohli konat, jsou vybaveni zvláštní privilegii, zvanou imunita.* (Syn2006pub, lnd93122:6:5) apod.

3.1.1. Č *Když*/SL *Keď*-výpovědi se zájmenem Č *já*/SL *ja* a *ono*.

Prostřednictvím dotazu s atributem lemma jsme získali (podle očekávání) tak velké množství konkordancí, že jsme z praktických důvodů omezili zadání na tvar nominativu zájmena Č *já*/SL *ja*, viz tab. č. 1.

ČNK [word="Když"][lemma="já"] Syn2000: 1358x, Syn2005: 2138x, Syn2006pub: 2567x, SNK prim-4.0-public-all [word="Keď"][lemma="ja"] 4206x

Tab. č. 1

Č [word="Když"][word="já"]			SL [word="Keď"][word="ja"]		
Když já...	celkem	modifikát	Keď ja...	celkem	modifikát
Syn2000	91x	52x	prim-4.0-public-all	242x	106x
Syn2005	137x	83x			
Syn2006pub	119x	55x			

Vedle obvyklého negativně hodnotícího postoje zklamání, lítosti, obavy mluvčího, např. (1), (2), jsou dosti časté výpovědi se slovesem „nevím“ vyjadřující rozpaky, váhání, nerozhodnost, např. (3) – (5):

(1) Č ř. 60 <**Když**> *já s váma nesmím mluvit, a zkrátka nic.* (Syn2005, o-my-sich:1:2794)

(2) SL ř. 145 <**Keď**> *ja sa tak bojím,“ opakuje.* (prim-4.0-public-all, ASP 02/01)

(3) Č ř. 68 <**Když**> *já nevím... teď si kreslím.* (Syn2000, vl_22_95)

(4) Č. ř. 1 <**Když**> *já vám nevím,“ začala Dolores vysvětlovat znepokojeným kolegyním.* (Syn2005, kolaps:3)

(5) SL ř. 136 *Ruth sa začervenala. <“Ked” ja neviem...“* (prim-4.0-public-all, ATan1)

Zatímco zájmeno *ja/ja* má obecně vysokou frekvenci v obou jazycích, zájmeno *ono* (zvláště ve slovenštině) patří k málo frekventovaným; jeho užití je především nevalenční, jak se ukazuje také v našich příkladech vět (6) – (9):

Tab. č. 2

čeština			slovenština		
Když ono...	celkem	modifikát	Ked' ono...	celkem	modifikát
Syn2000	2x	2x	prim-4.0-public-all	4x	4x
Syn2005	9x	8x			
Syn2006pub	13x	10x			

(6) Č ř. 2 **<Když>** *ono se nikdy tak nekradlo* (Syn2000, PUB 1997, opus resp9738)

(7) Č ř. 6 **<Když>** *ono je všechno tak komplikované.* (Syn2005, ikariec:67:15)

(8) Č ř. 10 **<Když>** *ono je teď v Ostravě víc zajímavých akcí* (Syn2006pub, mf030409:653:10)

(9) SL ř. 4 **<Ked’>** *ono je to smiešne!* (prim-4.0-public-all, PGaf1)

3.1.2. Č/SL *Že*-výpovědi se zájmenem *ja/ja*

Použili jsme dotaz s atributem lemma. Nebylo nutné redukovat počet konkordancí omezením na určitý pád zájmena, protože celkový výskyt v korpusu nebyl vysoký.

Č/SL *Že* + *ja/ja* (my) ČNK [word=“Že”][lemma=“já“], SNK [word=“Že”][lemma=“ja“]

Z celkového počtu výskytů 172 v Syn2000 jsme ručně vyhledali osamostatnělé výpovědi v počtu 31 (včetně výpovědí, které obsahovaly tvar zájmena *my*, viz (11), (12)). V SNK prim-4.0-public-all z celkového počtu 354 nalezených konkordancí bylo 36 výpovědí osamostatnělých, např. (13). Velkou část tohoto typu výpovědí spojuje vyjadřování negativně hodnotícího postoje mluvčího, zdůrazněné ještě ve výpovědích bezprostředně předcházejících lexikálními prostředky zabarvenými pejorativně, např. (10), (11), (13).

(10) Č ř. 60 *Já idiot! <Že> já jsem v tom spěchu popadl v aktech místo Müllero-va dopisu svůj vlastní rukopis!* (Syn 2000, z_1kapsy)

(11) Č ř. 51 *Ó my blbci! <Že> nás to nenapadlo!* (Syn2000, klima)

(12) Č ř. 57 *Ano! Zajisté! <Že> nás to hned...* (Syn2000, alenas)

(13) SL ř. 301 *Ja somár! <Že> mi to skôr nenapadlo!* (prim-4.0-public-all, 2008-05-13-w-1)

3.1.3. Č/SL *Aby* tak-výpovědi

Přestože v mluvené podobě je toto spojení běžné, a to především pro vyjadřování obavy, ilokuční funkce nesouhlasu, námitky apod., v psaných kor-

pusových textech jsme zaznamenali jeho nízkou frekvenci, porov. [word=“Aby“][word=“tak“]:

Tab. č. 3

čeština			slovenština		
Aby tak...	celkem	modifikát	Aby tak...	celkem	modifikát
Syn2000	9x	2x	prim-4.0-public-all	33x	1x
Syn2005	22x	13x			
Syn2006pub	23x	4x			

(14) Č ř. 8 *Ti kopálisti se asi kroutí v té své pacovské přeslíkárně jako hadi, když si nemůžou ani zavolat. <Aby tak> někoho chytnul zub!* (Syn2000, mf960126)

(15) Č ř. 6 *<Aby tak> ty myši vlezly i na to lešení, co máme.* (Syn2005, myši_nm:1:357)

(16) Č ř. 11 *...začali se strachovat. <Aby tak> přestaly brát ryby!* (Syn2006, mf970726:62:6)

(17) SL *<Aby tak>, nedajbože, zápal pľúc...* (prim-4.0-public-all, FHeč1)

3.2. Osamostatnělé věty hlavní v postpozici. Vzhledem k víceméně jednoznačnému významu a formě těchto konstrukcí není jejich vyhledávání komplikováno nutností ručního třídění. Většinou vyjadřují námitku mluvčího spojenou s korekturou nějakého výroku a bývají uvozeny výrazy *Č přesto, tak, jenže, tak jako tak*, SL *aj tak, Č/SL beztak* apod. Pro sledování v korpusch jsme zvolili výrazný typ v obou jazycích, výpovědi uvozené konektivním partikulizovaným výrazem *beztak*. (Syn2000 41x, Syn2005 117x, Syn2006pub 107x, SNK prim-4.0-public-all 387x).

(18) Č ř. 19 *<Beztak> to s tím tvým malováním dopadne jako se vším ostatním...* (Syn2000, vangogh)

(19) Č ř. 7 *<Beztak> nevím, jestli bych ji poznal.* (Syn2005, block1:1:1123)

(20) Č ř. 7 *Asi ji koupím rádio. <Beztak> mě o něj Elena uhání pěkně dlouho.* (2006pub, lnln9248:35:86)

(21) SL ř. 34 *Verejne spálili za sebou mosty a diskretnosť bola zbytočná. <Beztak> ich všetci pokladali za milencov.* (prim-4.0-public-all, EAdl1)

4. Partikulizace hlavní věty Postupným zánikem významově-obsahové stránky některých hlavních vět, nejen frazeologizovaných spojení *Č/SL dám za to krk, to si piš, Č ať se propadnu, SL nech sa prepadnem* apod., ale také sloves *Č podívej se, koukej, SL pozri sa, Č/SL prosím vás* apod. vznikají partikulizované útvary, které v závislosti na kontextu fungují jako indikátory různých ilokučních funkcí a postojů mluvčího. Zvláště ustálená spojení jsou

natolik konvencionalizována, že jejich vyhledávání je vcelku jednoduché. Hodnocení sloves jakožto modifikátů je však úzce spjato s kontextem, a proto bylo nutno třídit materiál ručně. Jako příklad pro vyhledávání jsme zvolili spojení Č *prosím tě*, *prosímtě*, SL *prosím ta*, *prosímta*, Č/SL *prosím vás*, *prosímvás*. Ze známého důvodu, že psané texty jsou do značné míry spjaty s kodifikací, obsahovaly konkordance především podobu psanou zvlášť (stejně jako u kontrahovaných struktur, porov. 1.1, 1.2). Abychom alespoň částečně odlišili strukturu s performativně užitým slovesem *prosít* (*prosím vás*, *prosím tě/ta...*) od struktur modifikovaných, zadali jsme dotaz s výrazem *Ale* po koncovém předělu, protože v souvýskytu s „prosím vás/tě/ta“ bývá konvencionalizovaným indikátorem ilokuční funkce nesouhlasu, výtky, námitky aj., např. (22), (23), (24). Po ručním odstranění výpovědí, které ani za tohoto omezení neměly charakter modifikátu, jsme získali četnosti uvedené v tab. č. 4.

Tab. č. 4 Č/SL [word="Ale"] [word="prosím"] [word="vás"]

čeština			slovenština		
Ale prosím vás	celkem	modifikát	Ale prosím vás	celkem	modifikát
Syn2000	33x	22x	prim-4.0-public-all	223x	80x
Syn2005	61x	43x			
Syn2006pub	40x	35x			

(22) Č ř. 5 „Ale <**prosím vás**>,“ *pohoršil se vědec. „Víte, co s těmi barvami dokáže udělat nikotin?“* (Syn2006, lnln9116:30:80)

(23) Č ř. 59 Ale **prosím vás**, *co vy si to dovolujete.* (Syn2005, refl1226.49)

(24) SL ř. 212 „Ale <**prosím vás**>, *veď to je úplně směšné.* (4.0-public-all, PSD2006/51-52)

Spřežky Č *prosímtě*, SL *prosímta*, Č/SL *prosímvás* jsou sice běžné v elektronické neoficiální komunikaci, ale v jiných psaných textech se vyskytují minimálně (tab. č. 5), např. (25) – (28).

Č [word="[Pp]rosímvás"], [word="[Pp]rosímtě"],

SL [word="[Pp]rosímvás"], [word="[Pp]rosímta"]

Tab. č. 5

čeština			slovenština		
P/prosímtě		P/prosímvás	P/prosímta		P/prosímvás
Syn2000	16x		prim-4.0-public-all	0x	
Syn2005	11x				
Syn2006pub	7x				

(25) Č ř. 1 „*Pantáto atašé, kde jste se prosímvás ještě před půlnocí tak ztrákal?“* (SYN2005, smid3:1)

(26) Č ř. 1 ...nemám čas lítat po vsi. <Prosím vás>, jmenuje se Standa. (Syn2006pub, story96:1761)

(27) SL ř. 1 Kto si uprostred toho všetkého všimne nejaký orwellizmus? <Prosím vás!> (prim-4.0-public-all, LT99/03)

(28) Č ř. 3 Ale <prosímte>, jakpak dělá kotátko? (Syn2006pub, story95:2094)

5. Nezačleněné věty – typ Č Jak/SL Ako vidíš/vidím/vidíte. Výrazným rysem výpovědi typu „jak + sloveso smyslového vnímání nebo mluvení“ (Č jak/SL ako, vidím aj., Č jak slyším, říkám, říkáš, SL ako počujem, vravím, vravíš aj.) je různá míra jejich syntaktické nezačleněnosti; zároveň se v některých případech vytrácí původní sémantika slovesa, zvláště ve strukturách se slovesem *vidět*. Pro vyhledávání jsme zvolili spojení Č jak/SL ako vidím, vidíš, vidíte ve formě dotazu:

ČNK [word=“[J]jak“][word=“vidím“], SNK [word=“[Aa]ko“][word=“vidím“].

Z rozsáhlých konkordancí bylo nutno ručně vyřadit např. věty vedlejší podmínkové (...*jak vidím obrázek nějaký fabriky, tak se mi dělá špatně*. Syn2000, pec), vedlejší věty subjektové (...*zaujímaloby ho, ako vidím možnosť uplatnenia slovenskej literatúry v Čechách*. prim-4.0-public-all, SME97/01) a také otázky zjišťovací v publicistických textech, které tvořily převážnou část „vyřazených“ struktur se slovesným tvarem *vidíte*, např. *Jak vidíte ty moje textovky?* (Syn2005, pro_zeny:1).

Většina nezačleněných vět měla vsuvkový charakter s oslabeným lexikálním významem slovesa, např. (29), (30), (34), (39), případně byla součástí souvětí s obráceným poměrem vět, např. (32), (37). Četnosti výskytu v tab. 6 ukazují, že ve slovenštině jsou tyto konstrukce frekventovanější než v češtině.

Tab. č. 6

čeština			slovenština		
J/jak vidím	celkem	nezačl.	A/ako vidím	celkem	nezačl.
Syn2000	80x	67x	prim-4.0-public-all	551x	489x
Syn2005	181x	161x			
Syn2006pub	97x	38x			
J/jak vidíš			A/ako vidíš		
Syn2000	64x	61x	prim-4.0-public-all	382x	319x
Syn2005	383x	310x			
2006pub	20x	13x			
J/jak vidíte			A/ako vidíte		
Syn2000	305x	154x	prim-4.0-public-all	1606x	935x
Syn2005	383x	310x			
Syn2006pub	829x	547x			

- (29) Č ř. 14 *Nic nevíte, kamarádíčku, a < jak vidím >, ani vědět nechcete.* (Syn-2000, zivago)
- (30) Č ř. 49 *Jenže vy to, < jak vidím >, taky nevíte.* (Syn2005, město:1)
- (31) SL ř. 81 *<Ako vidím>, som pre vás vzduch.* (prim-4.0-public-all, BAub2)
- (32) SL ř. 130 *<Ako vidím>, koniačik ste dorazili, pozdravil Peter a prisadol si.* (prim-4.0-public-all, JLen9)
- (33) Č ř. 23 *Takže, < jak vidíš>, jsou na světě i hodní lidé.* (Syn2005, letiste:1)
- (34) SL ř. 10 *<Ako vidíš>, všetko si všímam, nič mi neušlo.* (prim-4.0-public-all, InZ8/02)
- (35) SL ř. 14 *Takto to nejde veľmi dobre, <ako vidíš>.* (prim-4.0-public-all, ASP 02/01)
- (36) Č ř. 768 *Jejich nabídky byly značné, ale <jak vidíte>, neuspějí.* (Syn-2006pub, mf040616:41)
- (37) Č ř. 194 *<Jak vidíte>, dům má dvě průčelí.* (Syn 2005, meyrink:1)
- (38) SL ř. 25 *<Ako vidíte>, nič hrozného sa nedeje.* (prim-4.0-public-all, InZ12/99)
- (39) SL ř. 97 *Čítanie robí celého muža, písanie, <ako vidíte>, muža presného.* (prim-4.0-public-all, WSar1)

6. Závěr. Pro sledování frekvenční distribuce modifikovaných výpovědí objektivně existují určité hranice vyplývající mimo jiné ze závislosti těchto struktur na širším kontextu. V našem příspěvku jsme se snažili nastítnit možnosti vyhledávání některých typů modifikátů. Komplexnější pohled na tuto problematiku bude vyžadovat shromáždění rozsáhlejšího jazykového materiálu a jeho popis rozšířený o další exemplifikaci „uvnitř“ jednotlivých typů modifikovaných struktur.

LITERATURA

- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 503 s.
- MUSILOVÁ, Květoslava: K výpovědním modifikacím v češtině a slovenštině (na materiálu ČNK a SNK). In: Inovácie vo vyučovaní jazyka a literatúry. Ed. L. Liptáková a M. Klimovič. Prešov 2008, s. 246 – 258. CD ROM, ISBN 978-80-8068-795-3.
- ŠTÍCHA, František: Křížení vět v češtině. In: Naše řeč 1996, roč. 79, č. 1., s. 26 – 31.

ZDROJE

- Český národní korpus (SYN2000, SYN2005, SYN2006pub). Ústav Českého národního korpu-su FF UK. Dostupný z <http://skalicka.ff.cuni.cz>.
- Slovenský národný korpus (prim-2.1-public-all, prim-3.0-public-all, prim-4.0-public-all). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupný z <http://korpus.juls.savba.sk>.

EXAMINATION OF UTTERANCE MODIFICATIONS MAKING USE OF THE CZECH AND SLOVAK NATIONAL CORPUSES

Key words: Czech national corpus, Slovak national corpus, utterance modification, contractions of complex sentence structures, condensation, parts of complex sentence becoming independent, crossing of sentences, particulization, reverse relation of sentences

The author presents partial results of her long-term research into contact and non-contact linguistic phenomena in two similar languages, Czech and Slovak. She examines the possibility of using national corpora to examine utterance modifiers, which, in the course of time, have acquired fixed forms of syntactic „models“ and express various communication intentions of the speaker. While in informal, private communication by means of the Internet or short text messages a high frequency of some modifiers is recorded (especially in particulization), the frequency of many modified structures in the corpus databases is – as expected – lower. Only when more extensive corpora of spoken texts are established, it will be possible to explore this issue in a more complex way.

Translation: Mgr. Jindřiška Katzerová

České *jako* a slovenské *ako/akože* v mluvených projevech (malý konfrontační pokus)

JANA HOFFMANNOVÁ

1. Slovníkové zpracování českého lexému *jako* a slovenského *ako*

První impuls ke zkoumání tohoto tématu vzešel z mého trvalého zájmu o způsoby a prostředky reprodukce řeči (ať už cizí či vlastní) v mluvené češtině (srov. Hoffmannová, 1999 aj.). S pomocí dat z českých mluvených i psaných korpusů jsem se zabývala fungováním českého *prý/prej*, které funguje někdy jako pouhý signál reprodukce (v mluvených projevech obvykle: *von prej tak sem to nemyslel* = řekl: „tak jsem to nemyslel“), jindy nese navíc ještě význam pochybností, nedůvěry spojený s reprodukováním sdělení: *prý to tak nemyslel* (= řekl: „tak jsem to nemyslel“, ale já mu moc nevěřím). A při zkoumání projevů mluvených jsem se nezhledka setkávala s tím, že ve stejných kontextech se objevoval i výraz *jako*: někdy spolu s *prej* (*von prej jako neví*); jindy se oba výrazy střídají (*von prej neví... von jako že tam nebyl*) a zdá se, že oba paralelně fungují jako signály reprodukce řeči. V jiných případech se ovšem jeví, že tento frekventovaný výraz mluvené češtiny vyjadřuje i jiné (značně vágní, neurčité významy), nebo funguje vyloženě jako výplňkové slovo, téměř jako hezitační zvuk. Proto jsem se rozhodla věnovat funkcím výrazu *jako* v českých mluvených projevech speciální pozornost.

Při tomto výzkumu mě tedy nezajímají četné funkce a významy výrazu *jako*, jež se uplatňují hlavně v psaných projevech a jsou zachyceny ve slovnících. *Jako* je tu podřadící spojkou se srovnávací, přirovnávací sémantikou (srov. např. četné frazémy typu *je zdravý jako ryba*); spojkou souřadící (*mladí jako staří*); připojuje doplňkové výrazy ve vztahu identifikačním (*dojel jako první, věděla to už jako malé dítě*); uvádí různé příklady a výčty v apozičním vztahu (*ptáci jako vlaštovka a rehek už odletěli*). Zajímá mě až to, co bývá zpravidla uvedeno na konci slovníkového hesla (srov. PSJČ 1, 1935 – 1937, s. 1160; Trávníček, 1952, s. 562; SSJČ 1, 1960, s. 758)¹: *jako* tu bývá klasifi-

¹ Zkratky slovníků jsou uvedeny v seznamu literatury na konci konkrétního bibliografického záznamu.

kováno jako hovorové, obecné, lidové či „s pokleslým významem“ a jsou mu přiřazovány funkce jako vysvětlování, doplňování, opravování, uvádění výpovědi, význam blízký k *tedy, totiž, to jest*. V uvedených slovnících najdeme příklady: *Vavák, jako náš rychtář; váš pán, pan komisař jako; litují ho, že jako šla žena od něho; myslím jako, že by mohli všichni přijít; to už jako mám jít?; Neviděl jste Karla? – Jako Karla? Neviděl*. K zařazení *jako* mezi signály reprodukce a do blízkosti *prej* směřuje pouze jeden z významů v hesle Trávníčkova slovníku: *tahle hospoda je jako panštější* = zdá se; říká se, že je...

Než přejdu od slovníkového zpracování ke korpusovým datům, pokusím se ještě o porovnání situace v češtině a ve slovenštině.² Slovenský výraz *ako* odpovídá zčásti českému *jako*, pokud jde

- o spojuku podřadicí s významem přirovnávání (*spotený ako myš; jeden ako druhý*)
- o uvozování identifikačních přívlastků a doplňků (*malovanie ako terapia, pracoval ako programátor*)
- o uvozování příkladů, výčtů (*má rád kolektívne športy ako basketbal, volejbal, hádzaná*)
- o spojuku souřadicí, např. ve spojení *nie tak – ako* (*vyvolali nie tak beznádej, ako pasivitu*); zde už je ovšem situace složitější, *ako aj / ako i* odpovídá české *jakož i*, spojení *tak – ako aj* odpovídá v češtině *jak – tak*, atd. Zřejmě ve většině případů však *ako* odpovídá českému *jak*, jde-li o
- zájmenné příslovce nebo „zámeno příslovkové“: *ako sa mu darí?; ako je tu ticho!; ako sa rozhodol, tak spravil; nemajú ako prísť; ako kde, ako kedy, ako kto*
- spojuku podřadicí ve spojení s 2. stupněm adjektiva nebo adverbia, tj. ve významu „než“: *je staršia ako on, je chladnejšie ako minulý rok*
- spojuku podřadicí, která uvozuje vedlejší věty předmětové (*spomenul si, ako to bolo*), přívlastkové (*spôsob, ako nahrávať*), doplňkové (*videl ho, ako vychádza z domu*), časové (*ako vošiel do izby, všetci zmlkli*), způsobové (*nebolo to také jednoduché, ako si to myslel*)
- spojuku, která uvozuje vsuvky (*ako vidieť, ako je známe, ako všetci viete*).

(Kromě *jako* a *jak* uvádějí dvojязыčné slovensko-české slovníky u *ako* ještě další ekvivalenty, např. *jakpak, jakže, jakkoli, nějak, jakž takž, jakoby, jako když, jako takový*...)

Při výše uvedeném rozlišení jsem aspoň přibližně přebrala většinu příkladů z prvního svazku Slovníku současného slovenského jazyka (2006, s. 91), u něhož je oslavenkyně Klára Buzássyová jednou ze dvou hlavních redaktorek.

² Omlouvám se za případné nepřesnosti týkající se slovenštiny a děkuji za předběžné konzultace kolegyním Miře Nábělkové a Márii Šimkové.

rek. *Ako* je zde zpracováno podrobně a mne opět zajímá hlavně *ako*⁴, podle SSSJ hovorová částice, která

- uvádí doplňující vysvětlení, vsuvku; syn. *teda, totiž* (*Žofia, ako moja dcéra, študuje...*)
- funguje jako výplňkové slovo a vyjadřuje nejistotu, pochybnost o platnosti reprodukované informace; syn. *akože: on mu to ako chce povedať.*

Tento výklad *ako*⁴ považuji za vynikající, protože obsahuje v podstatě všechny výrazné významy a funkce, které vykazuje i výraz *jako* v českých mluvených projevech, tj. (1) signál reprodukce, (2) nejistota, pochybnost, (3) vysvětlení, (4) uvádění, uvozování, (5) doplnění, (6) funkce výplňky, vycpávky. Vůbec se mi zdá, že slovenské výkladové slovníky (i některé starší) podávají v případě tohoto částicového *ako*⁴ přesnější vymezení než české – což je paradoxní, protože dále uvidíme, že částicové *ako* je v mluvené slovenštině daleko méně časté než *jako* v mluvené češtině. Historický slovník slovenského jazyka (1991, s. 80) tu uvádí významy (1) neurčitosti, pochybnosti (= *akosi, ako by*) a (2) přibližnosti (= *asi, okolo*). Krátký slovník slovenského jazyka (1987, s. 35) přisuzuje této „hovorové expresivní“ částici i funkci vyjadřování rozpaků, váhání (*ty si ho ako, akože vyhodil?*). Dodejme ještě, že podle Česko-slovenského slovníku (1979, s. 128) je užití *ako* ve vysvětlujícím významu nesprávné – k živým příkladům z mluvené češtiny se zde přiřazují ekvivalenty *teda, totiž, to jest*:

To už jako mám jít? – To už teda mám íst?

Chci vám jako říct... – Chcem vám totiž povedať...

V., jako náš předseda... – V., to jest náš predseda...

2. *Jako, teda a prej* v českých mluvených projevech

2.1. Výraz *jako* v českých mluvených projevech vyjadřuje střídavě všechny významy právě uvedené (a vybrané z různých slovníků); různě je kombinuje; a v mnoha případech nelze přesně určit, který význam nebo které významy právě vyjadřuje. Uvedu postupně příklady³ na

(a) *jako*, které uvozuje doplňující informaci, identifikační „přístavek“, parafrázi, jiný způsob vyjádření:

...*tak mi to dodalo sílu, jako energii, víš...*⁴

...*vždycky se musím přemlouvat, abych je snědla, abych jako sebrala tu odvalu a snědla je...*

...*no a von chce aby se nekradlo, aby se hlídalo... aby jako byly tržby...*

³ Pocházejí v převážné většině z nejnovějšího korpusu ORAL2008, výjimečně ze starších, tj. ORAL2006 nebo PMK. Za pomoc při vyhledávání v Českém národním korpusu děkuji kolegyni Martině Waclawicové.

⁴ Ukázky ponechávám v podobě fixované korpusovými záznamy, tj. s mezerami před interpunkčními znaménky (čárkami, tečkami).

(b) *jako*, které uvozuje vysvětlení, upřesnění, rektifikaci, opravu (= *tedy*, *totiž*; srov. i souvýskyt *jako* a *teda* v posledním příkladu):

...*víš co to je derby ? no prostě **jako** dyž hrajou dva kluby z jednoho města velkého...*

...*že tam kradou , takže je to tam teď drahý , no tak nevíme , no né kradou , voni **jako** nekradou v tom pravým slova smyslu , jo , voni prostě to dělaj tak...*

...*myslim si že **teda jako** sou mužský v tomhle směru preferovaný , **teda** z našeho pohledu , že **jako** mají zelenou proti ženám no...*

(c) *jako*, které uvozuje určitý myšlenkový celek, nový krok v rozvíjení tématu, další argument:

...*říkám prostě jako že třeba ty lidi by měli trochu počkat . no **vono jako** když někdo v patnácti začne sexuálně žít...*

...*my sme šli na vosmičku na lyže , ale **jako** to stálo za to , protože **jako** ráno ty sjezdovky byly fakt urolbované , ty vole...*

(d) *jako*, které signalizuje vyvození nějakého důsledku, závěru, shrnutí:
...*vona to neumí ? hmm , já nevím . ale vona **jako** není moc na takovýhle věci...*

...*jeho žena byla hospitalizovaná . no a v každým případě prostě von **jako** zůstal s tou první holčičkou **jako** sám...*

(e) (von) *jako*, (vona) *jako*, (voni) *jako* uvozující řeč o někom, o osobě, o novém subjektu:

...*tak sme to podepsali a hned sme se dohodli jak spolu budeme vycházet , normálně férově vid' no, **jako von jako** von je to strašně slušnej člověk...*

...*von se dostal na tu ekonomku , no takhle a **vona jako** se s ním táhla , **vona jako** nebyla chytrá...*

(f) *jako* uvozující „reprodukcí“ cizí nebo vlastní řeči (co někdo řekl), ev. myšlení (= *prý/prej*):

...*budu kupovat počítač . no. tak sem si říkal **jako** koupim desku, procesor, paměti...*

...*chlubil se tím , **jako** že von má samozřejmě svůj byt **jako** v těch Budějovicích...*

...*voni se za mě postavili , že by **jako** chtěli , abych to dělala já , že **jako** se mnou dobře vycházej...*

...*kamarádka říkala , že **prej** vona **jako** mu píše esemesky , že **jako** vona po něm jede...*

(g) *jako*, které už neuvozuje přímo reprodukcí, ale jakýsi „citátový“ prvek, něco převzatého odjinud, z určitého kontextu:

...*nesetkal sem se s tím aby **jako** byla nějak žena podceňována nebo teda aby byla v takle nerovným právním vztahu...*

...*aby ta žena neztratila kontakt a potom si myslim taky aby **jako** se dostala do toho širšího kolektivu a byla spojená s tím děním...*

(h) exponent neurčitosti, hledání výrazu, váhání, náznaku, přibližnosti (hodně se tu uplatňují spojení *takovej jako*, *tak jako*, *řád takle jako*, *já nevím jako* aj.):

...do tý Loužný si šla přes **takový jako** travnatý , ani to nebyly louky , já **nevím jako** , co to bylo...

...polovičku baráku má prej na **ňákej jako** částečnej bažině...

(i) univerzální vycpávku, výplňku; hezitační prvek, „pomůcku“ při produkci nepřipraveného mluveného projevu (i shluky několika vycpávek: *prostě jako*):

...pučení těch šatů , ale že je to **jako** k vyzvednutí až **jako** v tom tejdnu před veselkou...

...tak ale **jako** mrzí mě trošku , že sme nebyli tak **jako** víc **jakoby** v tom neměli jasno...

...že byl **prostě** pošuk . že po několika letech **prostě jako** už to vypadalo , že ho **prostě** , že by ho z toho jeho šéfa musela ranit mrtvice...

...to je zpětná vazba , no , to je jasný... no , **jako** i navopak , že když člověk **jako** , měl by umět dávat , aby **jako** taky uměl brát...

(j) vyprázdněný koncový „přívěsek“:

...že to bude *takový intimčo jako*

...aby to vůbec spustili , aby se to mohlo vyrábět **jako**

...udělali jí ty vopichy a **jako** má to lepší , aspoň dá ruku dozadu **jako**

2.2. Většinu uvedených významů vyjadřuje výraz *jako* obdobně jako výraz *teda*, který se v českých mluvených projevech vyskytuje v podobných funkcích a kontextech (jen výjimečně v podobě *tedy*):

(a) uvozuje dodatečné vysvětlení, upřesnění, opravu:

...já si to úplně pamatuju , že sme jeli do Řec- , **teda** do Chorvatska...

...tam byl termín dvacátého druhého sedmý , **teda** šestý , že jo ?

...musíme vystoupit na tom Můstku , **teda** takle , nemusíme...

(b) signalizuje reprodukci řeči nebo myšlení (ne tak často a symptomaticky jako *prej*, případně *jako*):

...jo to mi volal v sobotu dopoledne ten Pepik , ať **teda** přijedu , já sem řekla , že ne...

...Magda furt chtěla vědět , jestli už **teda** sem se ptala , jestli **teda** pudou nebo nepudou...

(c) uvozuje novou myšlenku, dílčí téma, řeč o někom/něčem jiném, vyvození důsledku:

...dvěstěpadesát korun za to zase chtěj jo ? hmm to je **teda** dost...

...to se měly vypustit všechny tydlety přehrady . no na Dyji to **teda** asi neudělali...

...to ste **teda** machři . to já tě **teda** obdivuju...

(e) je exponentem neurčitosti, hledání výrazu, váhání, náznaku, přibližnosti (hodně se tu uplatňují spojení *já teda nevím*, *tak to teda nevím*, *to nevím teda* aj.):

...**nevím teda** , **to nevím teda** , jak se menuje ta štvrť...

...to von by je děda ráno **jako teda jako to** , zlikvidoval...

(f) jako vycpávka, výplňka (i shluky několika vycpávek: *vlastně teda / teda vlastně; jako teda / teda jako*):

...vzali nás vobě dvě **teda jako** do té kabinky převlíct...

...nereagoval na to že já **teda jako** ho poslouchám...

(g) jako vyprázdněný koncový „přívěsek“:

ale je to strašný teda; ale nemaj tam ten alkohol teda; pokud ti to pojede teda; tak to má dobrý teda; to by mě zajímalo teda; nelíbilo se mi to vůbec teda; tak je super teda

Výraz *teda* v mluvených projevech je vskutku mnohofunkční, některé funkce má oproti funkčně a sémanticky blízkému *jako* možná i navíc, např.:

(h) podíl na otázkách (zvyšuje jejich naléhavost, důraznost, apelovost):

a čím by si se teda chtěla žít ? a jak to je teda latinsky ? a kolik ty teda tam máš peněz ? chceš teda jít do toho divadla ? no a co teda s tím jako , musíte to zacvakat nebo jak ?

(i) vyjadřování přípustkové sémantiky:

...no to sem asi **teda** neměl dělat...

...tak já sem asi to **teda** zabrzdila a nevypnula sem to...

Podobu *tedy* nacházíme v mluveném korpusu v kontextech, kde se mísí běžný, nepřipravený mluvený projev s projevem odbornějším a spisovnějším. Zčásti tu mívá svůj původní, „systémový“ význam dodatečného upřesnění nebo vyvození důsledku, závěru, hodnocení:

...v tom případě ten orgán ztrácí smysl , **tedy** ztrácí smysl ó es en jako takové v podstatě...

...jak sou prezentace seminárních prací , tak to opravdu se odehrává **tedy** na platformě češtiny...

Najdou se však i případy, kdy podoba *tedy* plní funkci vycpávky, někdy i střídavě s podobou *teda*:

...přednášející , byli tam tři zmatkaři a jedna **tedy** ženská **tedy** precizní...

...na ambasádě v Praze , předběžně sem se tam **tedy** zkontaktovala s paní , dyž sem **teda** jí to trochu řekla , a zároveň ona **teda** řekla , že pokud bychom **tedy** poslali pozvánku , tak že si myslí , že by nebyl problém...

2.3. Tento příspěvek není zaměřen na partikuli *prý/prej*, které jsem se věnovala při jiných příležitostech. Zde aspoň poznamenám, že právě tento prostředek je „systemizován“ (pokud je ve sféře mluvených projevů vůbec něco „systemizováno“) ze všech výše uvedených funkcí vyložené pro funkci signálu reprodukce řeči (myšlení), resp. uvozování „citátových“ prvků. Není tu prostor na rozlišování různých pozic výrazu *prej* v konstelaci uvozovací věta – přímá řeč (*a von prej, tak já du X a von, tak já prej du*) ani na výklady o tom, že *prej* při reprodukci dialogu častěji signalizuje reprodukci řeči

cizí (*von prej...*) než vlastní (*já prej...*), ani na nic podobného. V této funkci je *prej* v češtině častější než *jako* či *teda*, ale jak jsme viděli, i tyto výrazy ji někdy přebírají. V rámci redundance mluveného projevu se někdy *prej* při reprodukci neustále opakuje a blíží se – podobně jako výše zmíněné *jako*, *teda* – vycpávce:

...že **prej** , dyž to končili , že **prej** byl tady , že se to vodbejvalo tady u nich ,
Láďa prej pak vodešel...

...že **prej** sem byl **prej** v práci a že **prej** Roman viděl Vaškovo auto jak **prej**
přijeli...

Velmi často se výrazy *prej*, *jako*, případně *teda* v těchto kontextech vyskytují pospolu:

...řikal že **jako** měl tam bejt vod září , ale **prej** měl nějaký problémy

...že **prej** je to hraběnka , že **prej** má titul **jako** řákej hraběcí

...napsala mi , že nemůže , že **prej jako prostě** prší a že na to kašlou , no tak
jako my sme tam šli...

3. *Ako*, *akože*, *teda* v mluvené slovenštině

Pokusme se nyní ještě o konfrontaci se situací v mluvené slovenštině, kterou ovšem mohu posoudit pouze nekompetentně a z dálky, na základě nahlédnutí do slovenského korpusu.⁵

3.1. *Ako* tu plní standardní funkce vymezované ve slovnících (spojka, zájmenné příslovce, srovnávací význam atd.); coby ekvivalent českého částicového *jako* se zřejmě vyskytuje nepříliš často, mj. při reprodukci řeči nebo citátových prvků, v případech typu:

...*mame som to povedala* , že **ako** idem tam (...) že **ako** chcem , aby som išla...

...*viete čo* , **ako** , čo sa týka okolitých krajín , tá filozofia marketingu je o tom...

Mezi vyhledávkami mne ale zaujal rozsáhlý a souvislý projev mně neznámé mluvčí na metajazykové téma, který obsahuje mj. toto stanovisko:

... *ale kultúra reči sa nám asi trošičku stráca , nie?* (...) *Hlavne , keď počúvam niekedy to ako ako , to sa objavuje tak obrovsky , v takom rozmere , v každej vete sedemkrát – ako , ako , to je ako pomôcka , nadýchnuť sa , pardon .*

Z toho by bylo možno soudit, že vycpávkové *ako* přece jen není v mluvené slovenštině výjimečné; ostatně mluvčí, která si na jeho nadměrný výskyt stěžovala, ho ve svém dalším projevu sama hojně používá:

Nie , nemyslím , len ako celkove , ako v takom , dá sa povedať , v živote tej spoločnosti alebo ľudského jedinca , že toto sú už také ako . Ja viem , že je

⁵ Za laskavé poskytnutí korpusových dat děkuji kolegyni Kataríně Gajdošové.

to predmetom vášho výskumu a tak , ale **ako** no , no . Je to jasné , že názor je taký , že je toho možno trochu veľa , týchto **ako** amerikanizmov...

Tatáž mluvčí však nešetří ani vycpávkovým **akože**, v oblibě má i další výplňková slova:

A koľko vy takýchto nahrávok robíte , **akože** vy máte **akože** za nejaké obdobie tie tých nahrávok spraviť nejaké množstvo a potom sa to **akože** analyzuje , a **teda vlastne teda** ...

3.2. Slovenská částice **akože** není tak polyfunkční a zdaleka nemá tolik významů jako *ako* (ač někdy jsou funkčně rovnocenné, jako v příkladu z KSSJ: *ty si ho ako, akože vyhodil?*); podle zpracování v novém Slovníku současného slovenského jazyka je hovorová, nezřídka expresivní, uvozuje doplňující vysvětlení nebo vsuvku (synonymně s *teda*, *totiž*) a také nejistotu, pochybnost o platnosti reprodukováné informace (synonymně s *vraj*, *údajne*). Zřejmě tedy daleko více než *ako* je funkčně paralelní s výrazem *jako* v českých mluvených projevech (ač je to možná pro mluvenou slovenštinu paradoxní vzhledem k tomu, že **akože** je delší než *ako*). Také

(a) uvozuje doplňující informaci, parafrázi:

... *nechodia osobne ku každému tomu dieťaťu , vieš , **akože** individuálny prístup .*

(b) uvozuje dodatečné vysvětlení, zpřesnění, opravu:

... *aby na Slovensko prišli naozaj že svetové súbory , **akože** renomované a s veľmi dobrým menom...*

...*som teraz písal nejaké práce **akože** do rob do do školy...*

... *tak tam bolo , že vytlačil , **akože** nie vytiskl , ale vytlačil teda ten a ten .*

(c) je exponentem neurčitosti, nejistoty, pochybností, váhání, rozpaků:

... ***vlastne takú nejakú** svoju predstavu , projekty , aké mám ja , **nejaké akože** predstavy o tom...*

... ***neviem čo** (...) tak sa to **vlastne** snaží **tak nejak akože** priniesť tým ľuďom viac...*

(d) je signálem reprodukce řeči, resp. reprodukce nějakého textu (vyprávění obsahu):

***Akože** Stavrogin , to je taký jeden taký jeden nihilista a anarchista a iné a prišiel za kňazom povedzme , **akože** sa mu nejakým spôsobom vyspovedať (...) a teraz **akože** dospel k zá k záverečnej otázke, že aby mu odpustil ten kňaz...*

(e) je vyloženě redundantní vycpávkou:

*Čiže mal hrubého zisku **akože** náklady tržby mínus náklady **akože** (...) zostane mu **akože** deväťsto deväťdesiattisíc (...) počítač sedem rokov tuším má životnosť **akože** teraz oficiálne (...) to je **akože** tisíc štyridsaťtisíc...*

*Totižto on aj jeho taká nejaká **akože** celá vízia , ktorá sa veľmi **akože** prekrývala aj s tou mojou , aj keď to teraz znie , že sa to prekrýva s mojou a skôr **akože** sa , no tak sa **akože** na tom zhodneme...*

(f) je vyprázdněným koncovým „přívěskem“:

On dostane akože neviem nemáme najlepšie vzťahy , ale to je fuk triedi faktúry a také hlúposti no akože .

Im je to fuk akože .

Akože jako prostředek ironizace⁶ se asi výrazně projevuje spíše v psaných slovenských textech; tuto funkci se mi v poměrně nepočetném souboru vyhledávek z mluveného korpusu nepodařilo zachytit, i když asi není vyloučená.

3.3. Slovenské *teda* přesně odpovídá českému *tedy* a do značné míry i slovenskému *akože*, takže vyjadřuje:

(a) uvození dodatečného vysvětlení, zpřesnění, parafrázi:

Ale od nedávneho času som sa osamostatnila , teda sme sa osamostatnili . Tak mi povedzte akým spôsobom k ľuďom pristupujete , teda , ako ich oslovujete .

... vylepšila som sa značne v pečení štrúdle , teda koláča tvarohového ...

(b) uvozuje novou myšlenku, dílčí téma nebo vyvození důsledku:

*... už sa chýlilo k vojne , teda už boli pomery politické veľmi zlé , nachýlené...
... boli odvolaní starostovia v obciach , alebo sa vzdali funkcie (...) a teda sa teraz v sobotu budú konať nové voľby...*

(c) signalizuje reprodukci:

*... tam bolo napísané , že teda zomrel v Liptovskom Mikuláši vtedy a vtedy...
No a tak ten mi hovorí , aby som išla teda zaspievať teda tie slovenské trávničky (...) že on ma potom dá teda do spevokolu slováckeho , no a že by som teda mohla začať tam školiť .*

(d) je exponentem neurčitosti, váhání, hledání výrazu:

Ale normálne teda , vlastne neviem , či ten obrázok je (...) prvá strana už prvého čísla...

(e) je výplňkovým slovem, vycpávkou:

...veľa je takých , ktorí teda majú len to základne vzdelanie (...) poniektorí teda sú takí , ktorí chodia skoro dennodenne (...) ale stáva sa nám aj to , že keď nejaké miesto teda je , že ten závodný lekár potom nám neprijme , teda zo zdravotných dôvodov potom nie je úspešný...

Rázus bol človek teda i hej ideí (...) práve teda národný cit , ktorý dotvára národ a cez reflexiu samého seba a národného teda citu to mu umožnilo (...) dospieť aj k tým teda východiskám súčasným (...) hoci sa tu spomínalo , že je to drobná a tenučká teda knižočka , ale ona je nasýtená jedným z najvýznamnejších teda posolstiev...

(f) je koncovým „přívěskem“:

... ja keby o bani (...) ja by som vedel ti aj hodinu rozprávať teda...

No dobre, no však uvidíme teda .

⁶ Za upozornění děkuji M. Šimkové.

(g) vyjadřuje připustku:

ten mladý muž (...) on je teda náruživý fajčiar...

(h) funguje v otázkách:

A čo by ti v najbližšej dobe teda urobilo najväčšiu radosť ?

A tvarohový teda aký robíš ? Dá sa tam teda tekutý tvaroh ?

Vzácná nejsou ani různá seskupení, souvřskyty sledovaných výrazů (*teda ako, akože teda...*):

A čo teda byste ako chceli... ?

Ja som si neuvedomila, že to bol normálne akože teda slovenský knihtlačiar...

4. Závěr

Předmětem mého zájmu bylo (a je – nejen v tomto příspěvku) fungování a distribuce částice *jako* v českých mluvených projevech. Bezpochyby je velmi frekventovaná; funkčně a významově se nachází někde mezi *prej* (signál reprodukce řeči/myšlení) a *teda* (vysvětlování, upřesňování, připouštění, výhrady, vyvozování důsledků či hodnotících závěrů). Navíc je v jejím sémantickém spektru výrazně zastoupen význam přibližnosti, neurčitosti, váhání; proto zřejmě ještě častěji než *prej* a *teda* funguje jako „pouhá“ vycpávka, výraz hezitací.

Pokud pátráme ve slovenských mluvených projevech po ekvivalentech hojně české „vycpávkové“ částice *jako*, nenarazíme – jak se ostatně dalo čekat – na diametrálně odlišnou, ale spíše na podobnou situaci. Jsou tu však přece jen dva výrazné rozdíly:

- českému *jako* neodpovídá pouze slovenské *ako* (to spíše v menším počtu příkladů)⁷, ale častěji *akože*; výraz *akože* je zřejmě velmi příznačný pro mluvené projevy;⁸ s ním se v řadě funkcí shoduje *teda* (uplatnění tohoto výrazu se od češtiny celkem neliší, také frekvence v mluvených projevech je zhruba shodná)
- v mluvené slovenštině má překvapivě nízkou frekvenci výraz *vraj* (v korpusu pouhých 12 výskytů!); na rozdíl od mluvené češtiny tedy není běžným signálem reprodukce řeči (který často nese i význam zpo-

⁷ Z počtu výskytů *jako* a *ako* v mluvených korpusech (11 913 *jako* v ORAL 2008, který má 1 milión slov; 920 *ako* + 210 *akože* v slovenském mluveném korpusu o 127 214 slovech) nelze v této chvíli nic vyvozovat, protože nevíme, jak se na tomto počtu podílejí jednotlivé odlišné významy výrazů *jako/ako*. Podle odhadu M. Šimkové má význam *jako* možná každý 15. – 20. výskyt slovenského *ako*, nebo ještě méně.

⁸ V korpusu psané slovenštiny je výskyt nevelký (6 407), naprosto nesrovnatelný nejen s polysémním *ako*, ale i s *vraj* (84 736) nebo *teda* (279 963); naproti tomu v mluveném korpusu je *akože* (210) řádově na úrovni *ako* (920) či *teda* (460), a je nesrovnatelně častější než *vraj* (12).

chybnění, nedůvěry k reprodukované informaci). Uplatňuje se takto jen zcela výjimečně:

*... on mal tú dcéru , však ona je teraz herečka (...) a že **vraj** mal aj syna (...) povedali ľudia , no neviem...*

*... veľmi zlý človek to bol (...) ale na konci **vraj** podľa pravoslávneho náboženstva prijal sviatosť **údajne** (paralela *prý* - *údajně* je velmi silná i v češtině)*

*... lekárnik jej hovorí , že **vraj** pani , však veď už druhýkrát ste nezaplatila...*

Naproti tomu v korpusu psaných slovenských textů je výskyt *vraj* hojný (84 736), odpovídá zhruba českému (v SYN2005 *prý/prej* 22 921) a vyhledávky dokazují, že i tady jde o signál reprodukce spojený s vyjadřováním pochybností, nedůvěry k nepotvrzeným a nejistým reprodukovaným informacím, k různým bulvárním „šuškanám“:

*V Bratislave je **vraj** viac než 300 dílerov drog.*

*Klienti agentúry sú **vraj** „fajnoví ženatí muži a biznismeni“.*

*... že chodí na burzu a každý rok **vraj** zhrabne dividendy a že dividendy sú **vraj** veľiké peniaze.*

Na závěr uvádím ještě poslední vyhledávku (s vycpávkami) z korpusu mluvené češtiny:

*...lidi na nás byli docela vostrý . strašně nepříjemný , to mě hrozně zklamalo **teda jako** . no voni sou, no, Slováci na Čechy...*

A chci k ní dodat, že já rozhodně mám zkušenosti opačné a že si po celá dlouhá léta, spíše desetiletí nesmírně vážím toho, že mám na Slovensku takové vzácné přátele, jako je právě Klára Buzássyová.

LITERATURA A ZDROJE

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Česká akademie věd a umění 1935 – 1937. (PSJČ)

TRÁVNÍČEK, František: Slovník jazyka českého. Praha: Slovenské nakladatelství 1952.

Slovník spisovného jazyka českého. I. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. (SSJČ)

Slovník spisovné češtiny. Praha: Academia 1978. (SSČ)

Slovník českých synonym a antonym. Brno: Lingea 2007.

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava: Veda 1987.

Historický slovník slovenského jazyka. I. zv. Bratislava: Veda 1991.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Bratislava: Veda 2006.

NEČAS, Jaroslav – KOPECKÝ, Miloslav: Slovensko-český a česko-slovenský slovník rozdílných výrazů. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963.

GAŠPARÍKOVÁ, Želmíra – KAMIŠ, Adolf: Slovensko-český slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1967.

Česko-slovenský slovník. Bratislava: Veda 1979.

HORECKÝ, Konstantín – HORECKÁ, Katarína – KORTMAN, Bohuslav: Česko-slovenský / Slovensko-český slovník rozdílných výrazů. Bratislava: Knižné centrum 1997.

BALCOVÁ, Táňa – GREŇA, Štefan: Česko-slovenský / Slovensko-český slovník. Bratislava: Kniha – spoločník 2004.

HOFFMANNOVÁ, Jana: „Reprodukce“ řeči a myšlení. In: J. Hoffmannová – O. Müllerová – J. Zeman, Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách. Praha: Trizonia 1999, s. 99 – 125.

HOFFMANNOVÁ, Jana: Intertextualita v mluvených projevech (Úvahy o metodologii výzkumu a konceptuální soustavě). Stylistyka (Opole) 11, 2002, s. 371 – 381.

HOFFMANNOVÁ, Jana – KOLÁŘOVÁ, Ivana: Slovo *prý/prej*: možnosti jeho funkční a sémantické diferenciace. In: F. Štícha – J. Šimandl (eds.), Gramatika a korpus / Grammar & Corpora 2005. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2006, s. 101 – 111.

HOFFMANNOVÁ, Jana: „Reprodukce“ cizí a vlastní řeči. In: J. Hoffmannová – O. Müllerová (eds.), Čeština v dialogu generací. Praha: Academia 2007, s. 127 – 140.

HOFFMANNOVÁ, Jana – KOLÁŘOVÁ, Ivana: Reprodukce cizí/vlastní řeči v mluvených projevech. In: M. Kopřivová – M. Waclawíčová (eds.), Čeština v mluveném korpusu. Studie z korpusové lingvistiky 7. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu 2008, s. 115 – 123.

THE CZECH *JAKO* AND THE SLOVAK *AKO/AKOŽE* IN SPOKEN UTTERANCES (A MINOR ATTEMPT AT CONTRASTIVE ANALYSIS)

Key words: spoken utterance; contrastive analysis of Czech and Slovak; spoken and written corpora; particles; filler words; reproduction of speech

The object of my interest is the functioning and distribution of the particle *jako* in Czech spoken utterances. It is very frequent; in terms of function and meaning it is located somewhere between *prej* (a signal of the reproduction of speech/thought) and *teda* (explaining, clarifying, admitting, qualifying, reservations, deducing results or drawing evaluative conclusions). In addition, the meaning of approximation, uncertainty or hesitation is significantly represented in its semantic spectrum; this is evidently the reason why it functions as a “mere” filler word, as an expression of hesitation, more often than *prej* and *teda*.

If we search for the equivalents of the frequent Czech “filler” particle *jako* in Slovak spoken utterances, we discover a situation which is overall similar, but with two striking differences:

a) It is not merely the Slovak *ako*, but more often *akože*, an expression which is evidently very typical for Slovak spoken utterances, that corresponds to the Czech *jako*.

b) The expression *vraj* has a surprisingly low frequency in spoken Slovak (according to the corpus); thus, unlike in spoken Czech, it is not a common signal of the reproduction of speech (which often also carries the meaning of doubt or disbelief concerning the reproduced information). It is utilized in this manner only in exceptional cases. In contrast to the above, in a corpus of written Slovak texts, the occurrence of *vraj* is frequent. It approximately corresponds to the Czech *prej*, and research proves that even here it serves as a signal of reproduction connected with the expression of doubt or disbelief concerning unconfirmed and uncertain reproduced information, toward various instances of tabloid “hearsay”.

Kontaktné častice v živej reči vojvodinských Slovákov

MÁRIA MYJAVCOVÁ

Predmetom našej pozornosti bude tu problematika častíc pozorovaná vo svetle celkových procesov prebiehajúcich v slovenskom jazyku ako jazyku menšinového jazykového spoločenstva vo Vojvodine, kde už stáročia trvá kontakt slovenského jazyka s jazykom srbským. Posledné desaťročia je to už kontakt v prirodzených podmienkach, čiže v podmienkach masového slovensko-srbského bilingvizmu.

Situácia slovenského jazyka v srbskej Vojvodine bola ešte v 40. rokoch 20. storočia zaujala dialektológa Jozefa Štolca¹ a časom sa potom v prostredí vojvodinských Slovákov, ako sa vo Vojvodine postupne začala rozvíjať vysokoškolská slovakistika, situácia slovenského jazyka v tomto menšinovom prostredí stáva tiež predmetom záujmu sociolingvisticke orientovaných domácich slovakistov.² Vlastne už sám Jozef Štolc, nakoľko sa mu už pri dialektologickom výskume ukázala celá šírka jazykovej situácie slovenského jazyka v tomto menšinovom spoločenstve, v Príhovore v svojej knihe *Reč Slovákov v Juhoslávii bez okolov* zdôrazňuje, že bolo by treba „zaoberať sa problematikou slovensko-srbochorvátskeho bilngvizmu a iných s tým súvisiacich javov.“ Zatiaľ tu však ešte stále chýba organizovaný program výskumu slovensko-srbského bilingvizmu, ktorý by bol zameraný na relatívne komplexné zmapovanie procesov vyvolaných prirodzeným kontaktom slovenčiny so srbčinou a súčasne aj na ovplyvňovanie osudu spisovnej slovenčiny v tomto

¹ Koncom r. 1947 prišla medzi Slovákov v bývalej Juhoslávii skupina slovenských historikov, etnografov a sociografov, v ktorej boli aj dvaja jazykovedci: E. Paulíny a J. Štolc, ktorý podnikol vážny nárečový výskum. Výsledkom jeho výskumu bola monografia *Reč Slovákov v Juhoslávii*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 356 s.

² Roku 1987 na Filozofickej fakulte v Novom Sade M. Myjavcová obhájila dizertačnú prácu *Vývin spisovnej slovenčiny v podmienkach kontaktu so srbochorvátskym jazykom* (rkp. 367 s.). Jej ďalšie práce z tejto oblasti sú: *Slovenčina v kontakte so srbčinou*. In: *Sociolinguistica Slovaca* 2. Sociolingvistika a areálová lingvistika. Bratislava: Veda 1996, s. 100 – 140; *Slovenčina v jazykovej enkláve*. Báčsky Petrovec – Nadlak: Kultúra – Vydavateľstvo Ivan Krasko 2001. 224 s.; *State o našej slovenčine*. Báčsky Petrovec: Kultúra 2006. 243 s. Z mladšej generácie sa problematike situácie slovenského jazyka v menšinovom prostredí v širšom teoretickom zábere venuje M. Dudok.

spoločenstve. A tak teda aj tento náš príspevok je iba ďalším okienkom do procesov, ktoré poznačujú jazykovú situáciu slovenského jazyka ako jazyka slovenskej etnickej menšiny v srbskej Vojvodine.

Keďže je práca založená hlavne na skúsenostnom poznaní rozsahu používania kontaktných častíc v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu,³ ilustratívne príklady sa vzťahujú prevažne na jazykovú situáciu v Báčskom Petrovci, ktorý ináč poskytuje akýsi priemerný obraz medziiným aj o problematike kontaktných častíc v prostrediach s prevažne slovenským obyvateľstvom a najmä kde spisovná podoba slovenského jazyka má v porovnaní s ostatnými obcami relatívne pevné postavenie. O obciach, kde je medzietnické miešanie výraznejšie, všeobecne frekventovaných kontaktných častíc je nesporne ešte viac. Hlavným cieľom našej práce bolo však poukázať na odraz kontaktnej jazykovej situácie pri používaní častíc v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu, a to bez nároku na úplné obsiahnutie stanovenej problematiky.

Častice sme si zvolili ako jednu z čiastkových tém z oblasti osobného sledovania vplyvu kontaktného srbského jazyka na slovenčinu vo vojvodinskom prostredí práve pre ich špecifické postavenie medzi slovnými druhmi a samým tým aj pri výstavbe prejavu. Častice sa v slovenskej gramatickej tradícii definujú ako pomocné slová, ktorými podávateľ nadväzuje na kontext alebo na situáciu (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 746; ďalej MSJ). Ich sémantický obsah je značne široký a lexikálny a gramatický význam veľmi flexibilný, takže sa v podstate realizuje na syntaktickej rovine. Z pragmatického hľadiska častice možno chápať ako prvky, ktoré majú podstatnú úlohu pri aktuálnom alebo kontextovom členení výpovede. Keďže sú to slová, ktorými podávateľ vyjadruje svoj osobný postoj k výpovedi alebo jej časti, resp. k situačnému kontextu, často sú nositeľmi rozličných expresívnych odtienkov výpovede.

Pri vymedzení častíc ako samostatného slovného druhu sa dlho nemohli nájsť spoľahlivé jednoznačné kritériá, takže častice sú vlastne najmladším slovným druhom a ich presné definovanie ešte stále trvá. Častice v podstate stoja na hranici autosémantických a synsémantických slov, ba dokonca ich nemalá časť vznikla vlastne z autosémantických slov a zasa je dosť aj takých prípadov, keď je istá lexikálna jednotka polyfunkčná, takže svojou funkciou vo vete patrí nielen k časticiam, ale i k spojкам alebo príslovkám. V súčasnej slovenskej jazykovede sa nanovo prehodnocuje doterajšia slovnodruhovú charakteristiku častíc a v niektorých súvislostiach aj slov doposiaľ zaraďovaných k obsahovým, resp. vetným príslovkám, a robí sa to medziiným aj kvôli čím adekvátnejšiemu spracovaniu častíc v pripravovanom slovníku súčasné-

³ Báčsky Petrovec je rodiskom aj trvalým bydliskom autorky.

ho slovenského jazyka.⁴ Ináč už v akademickej Morfológii slovenského jazyka možno získať pomerne spoľahlivú orientáciu ohľadom funkcie častíc pri modifikácii významu výpovedí, a teda aj v ich klasifikácii.⁵ Pri rozoberaní kontaktných javov vznikajúcich v oblasti častíc pod vplyvom srbského jazyka vychádzame síce zo základných charakteristík častíc, ako sa to traduje podľa Morfológie slovenského jazyka, ale berieme do úvahy aj spresňujúce interpretácie podstaty častíc v súčasnej slovenskej jazykovede.⁶

Keď sme sa však podobrali na registrovanie a opis lexikálnych prvkov, ktoré v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu hodnotíme ako kontaktné častice,⁷ potrebovali sme tiež oporu v príslušnej lingvistickej literatúre na srbskej strane. V porovnaní so slovenskou gramatickou tradíciou tam sme však narazili na oveľa menšiu hĺbku poňatia častíc ako slovného druhu a či vlastne na diametrálne odlišný teoreticko-metodologický záujem o lexikálne jednotky, ktoré sa podieľajú na modifikácii významu výpovede. Pri morfológickom opise sa pozornosť venuje hlavne tým lexikálnym jednotkám, ktoré v jazyku nesporne fungujú iba ako častice, a zasa o nezreteľnej hranici medzi časticami a povedzme príslovkami a spojkami sa hovorí iba náznakovo (Stevanović, 1970, s. 383 – 385). V tomto ohľade si treba však osobitne všimnúť text eminentnej lingvistky Milky Ivičovej *O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima* (1978), kde sa lexikálne jednotky so všeobecnou charakteristikou častíc pozorujú spolu s výrazmi príslovkovej povahy (jednoslovnými i zloženými) a označujú sa spoločne ako vetné príslovky. M. Ivičová sa zameriava predovšetkým na funkciu týchto výrazov pri modifikácii významu vety (nazýva ich aj vetnými modifikátormi). Súčasne sleduje aj ich funkciu ako textových konektorov. Osobitne však stavia prípady, keď príslovka modifikuje význam samotného slovesa.

M. Ivičová svoje hodnotenie výrazov modifikujúcich výpoveď opiera hlavne o súdobých nemeckých a anglických lingvistov, ktorí sa v teoreticko-metodologickom ohľade, ako sama uvádza, inšpirovali prácami logikov. V tejto súvislosti konštatuje, že slovanskí jazykovedci zatiaľ „nedostatočne využívali

⁴ Problematike častíc sa v súčasnosti systematicky venuje M. Šimková. Pozri napr. jej práce O lexikálnom význame častíc. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 1, s. 37– 51 a Slovnodruhuová príslušnosť vetných prísloviok. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 4 – 5, s. 193 – 210.

⁵ Kapitulu o časticách v Morfológii slovenského jazyka spracoval Jozef Mistrík, s. 746 – 806.

⁶ Súhlasíme medziiným s „pracovnou“ charakteristikou častíc M. Šimkovej, keď ich v práci O lexikálnom význame častíc (2001) hodnotí ako „pomenovania vzťahov/postojov hovoriaceho ku skutočnosti, k adresátovi alebo iným účastníkom komunikácie, k obsahu a forme výpovede/textu, pomenovania, ktoré obsahujú príznaky ako subjektívnosť, klad, zápor, istota, neistota, informácia, želanie, výzva, hodnotenie atď.“.

⁷ Pojem kontaktné častice a vôbec náš prehľadnejší záujem o kontaktné javy v jazyku slovensko-srbských bilingvistov je opretý predovšetkým o prácu Kláry Buzássyovej *Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine* (Jazykovedný časopis, 1993, s. 92 – 106).

výsledky vystupňovaného všeobecnolingvistického záujmu o problematiku prísloviek“ (tamže, s. 3) a že „slovanských syntaktikov ešte iba čaká úsilie adekvátne sa zapojiť do príslušných výskumov konaných inde vo svete“ (tamže, s. 4). Svoj výklad o problematike vetných prísloviak M. Ivićová podkladá exemplifikátmi zo srbochorvátskeho jazykového materiálu, z ktorého možno potom usúdiť, že u M. Ivićovej termín vetná príslovka zahrnuje okrem lexikálnych jednotiek príslovkovej povahy (v prevažnej miere) aj samotné častice (napr. *možda, istina, tobož, kao, naime*), ale tiež tzv. enumeratívne výrazy (*prvo, drugo, najzad, s jedne strane, s druge strane*), ako aj výrazy parentetickej povahy (*po mom mišljenju, s oproštenjem, u tom slučaju*). Treba ešte pripomenúť, že M. Ivićová funkciu modifikátorov spája s organizáciou častí vety a podľa toho aj rozlišuje externé a interné modifikátory. Interné podľa nej modifikujú samotný obsah vety, zatiaľ čo externé spájajú vetný obsah so širším kontextom.

Na idey o vetných príslovkách modifikujúcich výpoveď potom nadväzuje mladší srbský lingvista Želimir Bošnjaković (1980), ktorý však na označenie tých istých jazykových prvkov používa výlučne termín vetné modifikátory. Ako M. Ivićová, tak aj Ž. Bošnjaković javy označované termínom vetné príslovky, resp. vetné modifikátory skúma vo vete a podľa toho sú formulované aj termíny. Ž. Bošnjaković analyzuje modifikátory internej povahy: *baš, bar, upravo, uopšte, te, pa, naročito, obavezno, štaviše, i, čak, opet, već, još, više, tobož, valjda, možda, sigurno, verovatno, kada*. Celkove predmetom analýzy v oboch prípadoch je veta ako základná jednotka výskumu. Ďalšie výskumy boli potom usmernené na modifikátory v interpersonálnom rečovom akte, na konverzáciu a rozhovor, teda na hovorenú podobu jazyka v rozdielnych konverzačných situáciách a na nadvetné pôsobenie modifikujúcich výrazov. Tak Mira Jocićová skúmala výrazy modifikujúce význam výpovede v ústnej komunikácii matky s dieťaťom a nazýva ich modifikátory-komunikátory (1983) a zasa Slavica Šokicová sledovala výskyt a funkciu daných modifikátorov v telefonických rozhovoroch (1987). S. Šokicová v svojej práci uvádza medziiným aj súpis výrazov, ktoré označuje ako častice a ktoré vypísala tak zo svojej práce, ako aj z uvedených prác spomínaných autorov. Podľa týchto súpisov možno usúdiť, že v srbskej jazykovede ide v podstate o dva podstatne rozdielne názory na problematiku častíc. U M. Stevanovića je to veľmi úzke poňatie častíc (úhrnne uvádza 21 častíc), zatiaľ čo počnúc od M. Ivićovej samotné častice sa ani nevyčleňujú ako osobitná trieda slov, ale spolu s výrazmi inej slovnodruhovej príslušnosti sa hodnotia ako vetné modifikátory. Celkove sa nám takto ukazujú rozdiely v kvalifikovaní častíc a časticových výrazov v slovenskej a srbskej jazykovede.

Zo srbskej literatúry o časticiach sme ešte vzali do úvahy aj prácu germanistky Pavice Mrazovićovej *Klasifikacija partikula (u užem smislu) u srb-*

slohrvatskom jeziku (1990). Označenie „v užšom zmysle“ autorka odôvodňuje poznatkom, že termínom partikuly sa často označujú všetky neohybné slová, a preto už v úvode precizuje, že v práci predmetom jej pozornosti budú „iba tie neohybné slová, ktoré nie sú ani predložky, ani spojky, ani príslovky.“ Nás tu vlastne zaujal práve cieľ práce: klasifikácia častíc (partikúl). Berúc do úvahy zviazanosť častíc s textom, či už hovoreným alebo písaným, P. Mrazovićová častice srbského jazyka utriedila do päť skupín. Sú to: 1. modálne častice (rozdelené na dve podskupiny), 2. gradačné častice, 3. konverzačné častice, 4. častice ekvivalentné s vetou a 5. kopulatívne častice. Vysvetlenie každej skupiny dokladá ilustratívnym príkladom a pripája tiež zoznam častíc patriacich do príslušnej skupiny.⁸ Táto Mrazovićovej klasifikácia sa líši od klasifikácie častíc v MSJ, no z druhej strany má styčné body s klasifikáciou prezentovanou v práci mladšej slovenskej lingvistky M. Šimkovej.⁹

Ako vidno, v srbskej jazykovede zatiaľ nenachádzame jednoznačné hodnotenie častíc ako slovného druhu a podobná situácia je aj pri lexikografickom spracovaní častíc. Aj v takom zatiaľ neprekonanom lexikografickom diele, ako je Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika (I. – VI., 1967 – 1976), používateľ nájde o jednotlivých časticách iba nepostačujúce, kusé informácie a často sa pri danom heslovom slove ani neregistruje aj jeho prípadná časticová funkcia. V takejto situácii sme si teda ako kritérium na identifikáciu a hodnotenie jednotlivých častíc zvolili predovšetkým stanoviská, ako sú formulované v slovenskej lingvistike, a podľa toho sme určovali aj zodpovedajúce slovenské ekvivalenty k registrovaným kontaktným časticám. Takto sme ako častice označili aj niektoré také jednotky v srbskom jazyku, ktoré sme v príslušnej srbskej literatúre ani nestretli medzi výrazmi s časticovou funkciou.

Keďže sme si pre analýzu častíc v slovenskom jazyku používanom vo Vojvodine zvolili sociolingvistický prístup, budeme ich pozorovať ako lexikálne jednotky, ktorých funkcia vo výpovedi sa realizuje predovšetkým v hovorených nespisovných, resp. polospisovných jazykových prejavoch, a to najmä pri interpersonálnej komunikácii, teda v spontánných a subjektívne podfarbených prejavoch. Sú to situácie, keď si hovoriaci uvedomuje skôr obsah výpovede, než jej jazykovú realizáciu. Okrem toho v práci venujeme pozornosť aj kontaktným časticám v hovorených prejavoch s tendenciou k spisovnosti.

⁸ Podrobný opis a používanie častíc je uplatnený tiež v knihe: P. Mrazović – Z. Vukadinović: Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance. Novi Sad 1990, s. 405 – 448.

⁹ M. Šimková v práci O lexikálnom význame častíc (2001) slovný druh častice z hľadiska významu triedi na štyri skupiny: 1. častice s modálnymi významami, a to: postojové (konštitutívne), istotné (persuazívne), citové (emocionálne); 2. častice s kvantitatívnymi významami; 3. častice s kvalifikujúcimi významami a 4. častice štrukturujúce text alebo komunikáciu, kam patria: výplnkové slová, enumeratívne častice a vysvetľovacie častice.

Častice sa aj ináč z veľkej časti používajú práve v živej komunikácii. V bilingválnej jazykovej situácii sú také spontánne, neformálne jazykové prejavy významným indikátorom na zisťovanie rozsahu vplyvu kontaktného jazyka na jazyk ovplyvňovaný. Častice aj v tomto ohľade majú vôbec špecifické postavenie. Pokiaľ sa prevzatia zo srbčiny z okruhu autosémantických slov zväčša vzťahujú na názvy nových javov vznikajúcich v novej sociokultúrnej situácii, pretože tieto nové lexikálne jednotky nositeľom slovenského jazyka objektívne primárne sprostredkúva práve kontaktný srbský jazyk, zatiaľ pri časticiach je situácia iná. Pri časticiach sa celková dynamika slovnéj zásoby prejavuje minimálne, lebo je to vzhľadom na ich funkcie vo výpovedi relatívne uzavretý slovný druh. Neologizmy v triede častíc sú relatívne zriedkavé. Ako nové prvky sa zjavujú azda iba „módne“ častice preberané z iných jazykov, napr. *minimálne*, *maximálne*, *respektíve*, *čao* a pod. Pokiaľ však ide o bilingválne jazykové spoločenstvo, zjavné zmeny triede častíc prinášajú práve kontaktné častice.

V podmienkach bilingvizmu kontaktné častice sa vyskytujú predovšetkým v prehovoroch bežných používateľov slovenského jazyka s laickým jazykovým vedomím. Celkove sa teda zameriavame na situáciu častíc v bežnej hovorenej slovenčine, aká sa v súčasnosti používa v prostredí slovensko-srbských bilingvistov. Teda oblasťou nášho pozorovania nie je nárečie ako jedna z podôb slovenského národného jazyka, ale nie ani stav v spisovnom slovenskom jazyku, lež práve bežný hovorený jazyk, ktorý sa používa predovšetkým v ústnej komunikácii či už v súkromnom komunikačnom priestore, resp. v oficiálnej či polooficiálnej sfére. Súkromný kontakt charakterizuje istá uvoľnenosť, ekonomickosť komunikácie, menšia záväznosť a expresívnosť. V podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu kontaktné častice sa zväčša vyskytujú v prehovoroch bežných používateľov slovenského jazyka s laickým jazykovým vedomím.

V tejto súvislosti musíme konštatovať, že doposiaľ sa v našom menšinovom prostredí pri opise situácie slovenského jazyka hlavná pozornosť venovala jednak dialektologickým výskumom, ktoré mali na Filozofickej fakulte v Novom Sade dlhoročnú tradíciu, a jednak situácii v oblasti používania spisovného slovenského jazyka a v súvislosti s tým problematike jazykovej kultúry. Kontaktná jazyková situácia v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu sa spravidla hodnotila z pozície starostlivosti o verejné vyjadrovanie v slovenčine a ochrany spisovného jazyka pred tlakom kontaktného srbského jazyka. Hovorená nespisovná alebo polospisovná varieta slovenského jazyka sa brala do úvahy skôr ako potenciálny zdroj jazykovo nenáležitých prvkov v spisovných jazykových prejavoch. Takto sa situácia v bežnom dorozumívaní v súkromnom a či verejnom prostredí – síce ani nie nejako programovo – mala na zreteli v tradičných jazykových poradniach vysielaných v miestnom rozhlase v Báč-

skom Petrovci a v slovenskej redakcii Novosadského rozhlasu.¹⁰ Problematika kontaktných častíc, teda takých lexikálnych jednotiek, ktoré sú výrazným prvkom práve komunikačnej roviny jazyka, sa v podstate ani nedá obsiahnuť bez zreteľa na ich funkciu v sociálnom, mimojazykovom priestore. Takto sme svoj pohľad na kontaktné javy v jazyku vojvodinských Slovákov prirodzene presunuli do sféry hovorovosti a hovorených komunikačných aktov.¹¹

Z hľadiska komunikačnej funkcie častíc možno predpokladať, že kontaktné častice v jazykovom vedomí bilingvistov pôsobia ako prvky nápadné svojou expresivitou alebo emocionálnosťou, ba ešte skôr svojou inakosťou, a to najmä u členov mladších generácií, kde je jazyková exkluzívnosť práve žiadaná. V minulosti kontaktné častice boli ináč v jazyku vojvodinských Slovákov, a najmä v kompaktnejších slovenských prostrediach, pomerne zriedkavé,¹² zatiaľ čo v súčasnosti kontaktné častice prejavujú značnú „agresívnosť“, takže v istých významových okruhoch priam celkom vytlačili príslušné slovenské častice z bežnej komunikácie v slovenčine. Tu sa už prejavuje aj psychologická dimenzia expanzie kontaktných častíc. Členovia slovenského jazykového spoločenstva, najmä členovia mladšej generácie, chápu totiž svoj materinský jazyk – medziiným aj vtedy, keď ide o vyjadrenie istých časticových modifikácií výpovede –, ako menej pružný, takže tento zdanlivý nedostatok potom saturujú kontaktnými časticami. Takéto cítenie je bezpochyby spôsobené dlhodobým kontaktom so srbským jazykom v špecifických sociologických podmienkach, keď už slabne uvedený vzťah k materinskému jazyku, no možno tu predpokladať aj istú kolektívnu osobitosť vyjadrovania v tzv. kontaktnom komunikačnom okruhu.¹³

Hoci tu ide o stav v ústnej nespisovnej komunikácii, isté dôsledky takejto situácie badať aj pri komunikácii, ktorá sa realizuje v spisovnej podobe. Hovoriaci svoj inak spisovne realizovaný prejav spontánne podfarbuje kontaktnými časticami, prípadne, snažiac sa dodržiavať spisovnú normu, spontánne poslovenčuje srbskú časticu. A zasa autor písaného textu, kde sa teda ráta so

¹⁰ Príspevky do oboch rozhlasových staníc v období rokov 1990 – 1998 pravidelne pripravovala M. Myjavcová. Predtým príspevky uverejňované v novinách Hlas ľudu autorka zhrnula do knihy Jazykové poznámky. Báčsky Petrovec: Obzor 1966. 164 s.

¹¹ Pri hodnotení komunikačnej funkcie kontaktných častíc zo sociolingvistikého aspektu sme vychádzali hlavne z práce J. Bosáka Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny (1995).

¹² J. Štolc v knihe Reč Slovákov v Juhoslávii (1968) na s. 195 v časti Modálne výrazy uvádza jedinu kontaktnú časticu *hajde*. Na konci tejto časti stojí však o modálnych výrazoch poznámka: „Príklady na ich využitie vo vetnej súvislosti pri jednotlivých výrazoch v II. zväzku tohto diela“. Žiaľbohu, druhý diel zostal nerealizovaný.

¹³ J. Skácel v texte K lexikálne-sémantické výstavbe kontaktného komunikačného okruhu vysvetľuje: „Kontaktní komunikační okruh pokládáme z hlediska slova za omezenou komunikační oblast, v níž se realizují slova s významy determinovanými společenskými potřebami okruhu, a to tak, aby jejich užívání vytvářelo verbální konformitu jako organizujícího činitele verbálních seskupení“ (Skácel, 1970, s. 146).

spisovnou podobou slovenského jazyka, keďže má predsa len ako-tak kultivované jazykové vedomie, srbské častice spravidla vedome obchádza, ibaže náležité slovenské už nemá vo svojej aktívnej slovnej zásobe, a tak v umeleckých alebo publicistických textoch celkove cítiť deficit častíc, v dôsledku čoho tam potom zväčša chýba osobne podfarbený postoj autora k vypovedanej skutočnosti.

Kontaktné častice používané v slovenských jazykových prejavoch členov slovenského jazykového spoločenstva vo Vojvodine sme podľa ich vzťahu k nekontaktným slovenským časticiam pracovne rozvrhli do troch skupín a takto ich budeme aj analyzovať. Sú to:

- a) prevzaté častice: *baš, da, daj, eto, god, kao, ma, makar, pa, tamam, te*;
- b) zdanlivo slovenské častice: *aký, bolo, čo, môže, pohotovo, znamená*;
- c) častice – medzijazykové homonymá: *bár/bar, čo, isto, isto tak, najmä, ta, tobôž*.

a) Prevzaté kontaktné častice sú špecifické v tom ohľade, že sú viazané výlučne na kontaktnú osobnú komunikáciu. Možno ich kvalifikovať aj ako prvky kontaktného komunikačného okruhu, lebo sa používajú v jazykových prejavoch realizovaných pri ústnom kontakte v malých, neinštitucionalizovaných spoločenstvách, pri bežnom dorozumívaní v náhodných zoskupeniach, v okruhu známych, kamarátov, priateľov, pričom ich výskyt súvisí jednak s verbálnym konformizmom členov daného spoločenstva a jednak so sklonom k expresivite prejavu. Práve tak tieto prevzaté častice sa vyznačujú vysokou frekvenciou, vysokou pravidelnosťou výskytu v prejavoch daného komunikačného okruhu, ako aj značným stupňom ich vzájomnej zameniteľnosti (tamže, s. 147). V podmienkach menšinového jazykového spoločenstva ich možno tiež označiť ako generačne viazané, pretože sa v prejavoch príslušníkov starších generácií, keď Slováci v kompaktnejších slovenských spoločenstvách boli prevažne iba pasívnymi bilingvistami, vyskytovali iba jednotlivo, zatiaľ čo v súčasnosti, pri dnes už masívnom bilingvizme, je ich výskyt v ústnej komunikácii skutočne samozrejmosťou.

Prevzaté srbské častice treba chápať ako súčasť všeobecného procesu transference vyvolaného medzijazykovým kontaktom v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu. Totiž v takýchto podmienkach sa do slovenských jazykových prejavov bežne zaraďujú prevzaté lexikálne jednotky nielen z triedy častíc, ale v istých komunikačných situáciách sa to isté stáva aj s jednotkami z ostatných slovných druhov.

Poznámky:

a) Ilustračné príklady uvádzame bez príslušného kontextu, ale vždy s poukazom na nekontaktnú slovenskú časticu, prostredníctvom ktorej si možno kontext, resp. mimojazykovú skutočnosť doplniť.

b) Ilustračné príklady použitia jednotlivých kontaktných častíc uvádzame v hovorovej, resp. nárečovej podobe a zapisujeme ich teda foneticky.

baš

Častica *baš* je jednou z „najstarších“ kontaktných častíc v bežne hovorených jazykových prejavoch vojvodinských Slovákov a vyznačuje sa mimoriadnou frekventovanosťou.¹⁴ Aj v domácom srbskom jazyku *baš* je nositeľom niekoľkých rozličných významových odtienkov. Najčastejšie sú to odtienky, ktoré sa v slovenčine vyjadrujú časticami *práve, priam, rovno, presne, just, akurát*. Sú to tieto odtienky:

- zdôrazňovanie významu nasledujúceho výrazu, napr.: *baš večeráme; baš ťeba čakám; ten pes sa mi baš páči; baš tak som to mislela; baš tedi zazvoňiu telefón; tu sa mi baž dobre sedí;*

- vyjadruje potvrdenie obvyčajne známej skutočnosti alebo aj istotu o platnosti výpovede a vtedy ide o význam slovenských častíc *naozaj, skutočne, veru, fakt*, napr.: *baš mi je zima; toto je baš pravá jesem; bola to baš veľká svadba; baš ti ďakujem; baš mi je ľúto; baš si ako dieťa; baž nikoho tem nepočúva; ona ťi baž nigde ňima mesta;*

- popiera význam formálne kladnej výpovede a ekvivalentné slovenské častice sú *práve, akurát*, napr.: *baš ti si mi tu načím; baž ľem to ťi chýbe zem predávať;*

- spolu s kontaktnou časticou *da* má význam podmienky a v slovenčine jej zodpovedajú častice *hoci (by), čo (by) aj, keby aj*, napr.: *baž aj da som zdravá, nešla bi som kopať; baž aj da ma zavolajú na svadbu, nešla bi som;*

- zdôrazňuje zápornú výpoveď alebo pevné rozhodnutie a ekvivalentné nekontaktné častice sú *veru, veruže, ľud. ver, a ver, ej ver*, napr.: *baš ťi nepoviem, dže som bola; teraz to baž neurobím; baš sa vidám za Jana a robte čo kceťe;*

- zjemňuje význam povedaného, čo sa v slovenčine vyjadruje časticou *vlastne*, napr.: *ňi som baž lačňí; ňevíďím baž dobre; idem, ale ňi baž razom; ňije baš pri dobrom rozume; kraďnúť baž ňekradne, ale...; ke baš tak kceš, no tak predaj tú zem;*

- ako samostatná výpoveď zdôrazňuje zápornú odpoveď (význam *ba čo ešte*), napr.: *vari sa vydávaš? - baš!; vari sa zberáž na Slovensko? - Baš! Načo?!;*

- *baš* sa bežne používa aj spolu s nekontaktnou časticou ako silnejšie zdôraznenie, napr.: *baš naozaj som chorá; otec sa baš práve vracia; náš pes je baš presne taký; baš akurát zajtra sa začína svadba;*

¹⁴ J. Štolc v slovníku na konci knihy *Reč Slovákov v Juhoslávii* (1968) jedine pri častici *baš* zaznamenal značný výskyt (s. 299).

- v jazyku vojvodinských Slovákov sa používajú ako tzv. citátové výrazy s časticou *baš*, ako sú *baš ma briga* (čo *ma potom/to sa ma netýka*), *baš mi je žao* (je mi naozaj ľúto), *baš si lúda, že ...* (si ty ale blázon).

da

Aj častica *da* je značne frekventovaná. Ináč *da* je v srbčine tiež spojku na vyjadrenie podmienky, a tak aj v jazyku vojvodinských Slovákov má práve tak funkciu nekontaktovej hypotaktickej spojky *keby* (napr. *da je pekrŕi čas, kopa-li bi zme v záhrade*). Ako častica *da* sa používa hlavne v týchto prípadoch:

- v zisťovacej rozvažovacej otázke, keď má funkciu nekontaktovej častice *nech* alebo zloženej častice či *nech*, napr.: *da sa vrátíme?*; *da si voľačo popijeme?* V ľudovej reči sa v tej funkcii ešte zachováva aj častica *nak*: *nak sa vrátíme?*; *nak si voľačo popijeme?* V spisovnej slovenčine jej zodpovedá častica *nech* a ako synonymá *žeby*, *aby*;

- v želacej vete vyjadruje želanie, túžbu a v slovenčine jej zodpovedajú častice *keby*, *kiežby*, napr.: *da mi je ľem veďieť, đe sa túlaš; éj-éj, da sme mi takí bohatí*. Na zosilnenie významu častica *da* sa používa aj spolu s časticou *len*, napr.: *ľem da som ja zdravá!*; *ľem da te mój už ras prestaře piť, šecko bude jinak*;

- v zvolacej vete vyjadruje silný zážitok, napr.: *da si to počula tem krik, ako sa vadíli*; *da ľem viďíš, ako sa škodorasře škerí; ej, da si ti bola na tej svadbe*;

- vyjadruje dej, ktorý len-len že sa nestane, napr.: *ľem počúvaj, da pukřeš od smiexu*;

- v ustálených výrazoch, kde častici *da* v slovenčine zodpovedá častica *nech*, napr.: *kto je da je, misíme ho prijať*; čo *si da si, len nak si majster*; *akí je da je, mój je*;

Vedľa kontaktovej častice *da* sa zatiaľ používa aj ľudová nekontaktná častica *nak* (čo však môže súvisieť aj vôbec so spontánnym „prekladaním“ srbskej častice i spojky *da*, keď jej v slovenčine skutočne zodpovedá slovenská častica *nech*), napr. v takýchto výpovediach: *ľem nak ti je už lepšie*; *nag vám pámbos pomáha*.

daj

Srbská častica *daj* vznikla vlastne zmeravením 2. os. sing. imperatívu slovesa *dati*. Synonymné sú častice *pa*, *ma*, *ta*. Používa sa hlavne s rozkazovacím spôsobom prísudkového slovesa. V slovenčine vo Vojvodine sa rozšírila až v novšej dobe a azda aj pre svoju novotu je značne frekventovaná. V slovenčine jej zodpovedajú pobádacie častice *nože*, *nolen*. Napr.: *daj netáraj hlúposři*; *daj popijeme si*; *daj zatvor tie dvere*; *daj sadřiite si na chvíľu*; *daj nak sa dohovórimé*; *daj uvar nám kávu*.

eto

Častica *eto* má funkciu slovenských uvádzacích pripájacích častíc *tak*, *nuž*, *no tak*, napr.: *eto, vidíš, dá sa to naučiť*; *eto, bolo ti to načím klamať*; *eto, žena mu roskazuje*; *eto, čak si zmudreu, ke si sa udreu*.

god

Častica *god* v srbskom jazyku má iba jednu funkciu, a to funkciu samostatnej morfémy, ktorá v spojení s opytovacími alebo adverbiálnymi zámenami utvára význam neurčitého zámena, pričom v istom druhu neurčitých zámen zostáva samostatnou lexémou a v inom druhu je morféomou. V slovenskom jazyku sú takéto morfémy, pravda, súčasťou neurčitých zámen. Ako kontaktové slovo *god* sa v jazyku vojvodinských Slovákov vníma ako samostatné slovo. Takto utvorené neurčité zámená sú všeobecne bežnou zložkou hovorových jazykových prejavov, dnes už bežnejšou než zodpovedajúce nekontaktové zámená s nesamostatnou časticou *-koľvek* alebo *hoci*-. Napr.: *kto got príde*; *prídi kedi god budeš mósť*; *ten strom zasad, đe got kceš*; *kelko god má peňazí, šecke strovi*; *na koho got sa obrátim, ňikto mi ňepomóže*.

kao

Častica *kao* má v srbčine aj funkciu porovnávacej spojky a ako častica vyjadruje ironické popieranie vypovedaného. V slovenčine jej zodpovedá hovorová častica *akože*, napr. *ona teras kao ňišť ňevravela*; *mi dve zme kao kamarátke*; *mi sa kao ňepoznáme*; *kapusta mi kao chuřila*; *ja som jej to kao odpusřila*; *oři ňimajú peňiaze a mi kao máme*; *troxa sa kao hřevala, že zme jej to lem teras povedaři*.

ma

Častica *ma* má funkciu uvádzacej pripájacej častice, ktorou sa zdôrazňuje obsah výpovede. Nekontaktové častice sú *no*, *veď*, *veďže*, *ba*. Napr. *ma ke ři vřavím, tag je to tak*; *ma ředaj sa klamař*; *ma řevřav, kto bi si to bôu pomisřeu*; *ma ři si xori, řloveče*; *ma, čo ma klameš*; *ma netáraj*; *ma, čo sa ma to řřka*; *ma majú ři peňazí, řišť sa ři řeboj*; *ma čo kričř ako řlúda*.

V srbčine častica *ma* ako samostatné slovo je v spojení s opytovacími a adverbiálnymi zámenami tiež súčasťou neurčitých zámen a zámenných prísloviek, napr. *ma ko*, *ma řta*, *ma gde* a *pod*. Do jazyka vojvodinských Slovákov v takejto funkcii však nebola prevzatá.

makar

Častica *makar* je hodnotiaca a vyjadruje hodnotiaci postoj hovoriaceho z hľadiska krajnej miery alebo situácie. V slovenčine jej zodpovedajú častice *aspoň*, *hoci aj/hoci len/čo len*, *čo aj*, *bár(s)* a nárečové *báľem*, u nás *bár*, *bá-*

rem. Napr.: *požičaj mi makar lem tisícku; načí mi ešte makar tíždem; zec makar meso, ke ňekceš aj hrach; odrež mi makar lem dve ruže; nak príde makar zajtrá; budem čakať makar aj hodínu.*

Častica *makar* sa v srbčine používa aj vo funkcii samostatnej častice, keď spolu s opytovacími, resp. adverbialnými zámenami utvára neurčité zámená. Takto utvorené neurčité zámená sa potom používajú aj v hovorovej slovenčine. Napr.: *makar kto, makar čo, makar kerí, makar akí, makar či, makar đe, makar kelko, makar ako, makar kedi.* V bežne hovorenej slovenčine sa však používajú aj nekontaktné zámená, a to najmä s časticami *bár-* a *-kolvek*, napr. *bárkto, bárčo, bárđe, bárkedi, bárkerí; ktokolvek, ďekolvek, kedikolvek, keríkolvek* a pod.

pa

Častica *pa* je tiež veľmi frekventovaná. Stojí obyčajne na začiatku výpovede a má funkciu uvádzacej pripájacej častice. V slovenčine túto funkciu má hlavne častica *tak* a potom i častice *no, teda, nuž, veru, veď.* Napr.: *pa ňeviem, kedi sa vráťim; pa povec, čo ťa trápi; pa baš som si ňi istí, či to tak bolo; pa kelko má d'ieťa rokou?; prídeš zajtra? - pa, ešte ňeviem; či je tento kabát? - pa, ako ňevieš? bratou!; pa dobre, ňehňevám sa; pa ňenačím hñeť plakať; pa vid'š, že si chorá.*

tamam

Častica *tamam* má v srbčine podobu *taman* a je vlastne tureckého pôvodu. V slovenčine jej zodpovedajú častice *akurát, práve, presne.* V prostredí vojvodinských Slovákov častica *tamam* je synonymická s práve tak prevzatou časticou *baš.* Má niekoľkorakú funkciu:

- zdôrazňuje blízkosť miestnu alebo časovú: *tá ulička je tamam hñeď za kostolom - tamam sme sa vrátili s poľa;*

- zdôrazňuje, že je niečo vyhovujúce, napr.: *klbási nám budú tamam do jeseňi; tá robota je tamam za teba; ňevesta je tamam podľa nás; kabát je tamam tvoje číslo;*

- používa sa aj ako vetná príslovka, napr.: *košeľa mi je tamam; restorám je tamam za takúto malú svadbu;*

- vyjadruje kategorické odmietnutie, napr.: *tamam, aby sme ešte aj teba počúvali; tamam dovec mi načím; tamam ti mi tu xíbeš;*

Frazeologické spojenie *tamam posla* sa používa ako citátový výraz a má funkciu vytyčovacej zdôrazňovacej častice, ktorou sa vyjadruje rázny zápor. V slovenčine sa daný význam vyjadruje spojením *ba čo ešte.* Napr.: *Predaj mi tú zem. - Tamam posla!*

te

Častica *te* sa v srbčine používa aj vo funkcii opakovacej príslovky. V jazyku vojvodinských Slovákov má tiež dvojakú funkciu: aj ako príslovka (ktorej

zodpovedá nekontaktové *raz*, *vše*), napr. *te edom*, *te druhí*; *te budem*, *te nebudem*; *te meňiři*, *te narođeňiři*, *te víročia sobáša*, *naveki voľačo oslavujete*. Keď má slovo *te* funkciu častice, je to vytyčovací zdôrazňovacia častica: zdôrazňuje význam slovesa, pred ktorým stojí. V slovenčine jej zodpovedá jednak hovorová častica *just*, ako aj častica *veru* s variantmi *veruže*, *a veru*. Napr.: *mísiš*, *te mísiš sa liečiť*; *vraším ti ešte ras*; *neďám*, *te neďám si tú zem*.

b) Zdanlivo slovenské častice, takto sme nazvali také kontaktové častice, ktoré vznikli v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu ako navonok slovenské lexikálne jednotky, lenže sa používajú v inej funkcii než zodpovedajúce nekontaktové jednotky. Sú to vlastne poslovenčené srbské častice. Nehovoríme tu o prekladoch daných srbských častíc, lebo to nie sú skutočné slovenské ekvivalenty srbských jednotiek. Za kontaktovú časticu považujeme aj slovo, ktoré sa hláskovým zložením, ba niekedy i v základnom význame síce zhoduje so slovenským slovom, ale je medzi nimi rozdiel v slovnodruchovej charakteristike.

Takýto proces poslovenčovania srbských lexikálnych jednotiek nie je, pravda, ohrozený iba na slovný druh častice, ale ešte širší rozmer má medzi autosémantickými slovami. Medzi poslovenčenými časticami je však takých, ktoré sú už vžitú, iba zopár. Ináč v bilingválnej jazykovej situácii tieto navonok slovenské slová vo vzťahu k rovnako znejúcim nekontaktovým slovám predstavujú špecifickú vrstvu slov, lebo sú s nekontaktovými slovami v homonymickom vzťahu. Podmienečne by sme ich mohli zaradiť aj k medzijazykovým slovensko-srbským homonymám.

Poslovenčovanie srbských lexikálnych jednotiek, a teda aj častíc, a súčasne aj vznik špecifického homonymického vzťahu možno pozorovať ako sociologicky podmienený jav. Na rozdiel od prevzatých srbských lexikálnych jednotiek poslovenčené kontaktové jednotky vznikajú a používajú sa totiž v sociologicky odlišných situáciách ústneho kontaktu, ktoré možno podľa J. Skácela označiť ako ústny kontakt v inštitucionalizovanej veľkej skupine.¹⁵ Ináč pri skúmaní slovensko-srbského bilingvizmu sa hlavná pozornosť zatiaľ venovala procesom v samom systéme slovenského jazyka, vyvolaným narastaním kontaktných javov rozličného druhu. Psycholingvistický a sociolingvistický prístup ku kontaktným javom sa nateraz uplatňuje iba v náznakoch.

Intuitívne však odhadujeme, že podnetom pre vznik poslovenčených lexikálnych jednotiek je spontánna snaha hovoriaceho obísť slovo, o ktorom tuší, že je srbské, pričom bezpochyby berie do úvahy jednak charakter komunikač-

¹⁵ Termín je použitý podľa J. Skácela (pozn. 13), kde podľa charakteru verbálnej väzby rozlišuje: „(1) väzbu v neformálnej pospolitosti, resp. malé skupině, (2) väzbu v inštitucionalizovanej veľkej skupině. Kontaktní komunikační okruh je množina projevů, které spoluvytvářejí väzbu prvního typu, projevy masové komunikace väzbu typu druhého“ (s. 145).

nej situácie a jazykové očakávanie účastníkov komunikácie. Teda spontánne sa zrieka svojej jazykovej konformity v snahe vyhovieť jazykovej norme očakávanej v danej komunikačnej situácii.

Okrem toho takéto zdanlivo slovenské prvky vznikajú aj v jazykovom prejave jednotlivcov s relatívne kultivovaným jazykovým vedomím, keď ide síce o verbálny kontakt v inštitucionalizovanej skupine, teda v masovej komunikácii, kde sa očakáva jazykovo korektný slovenský prejav, lenže sa komunikant – slovensko-srbský bilingvista – vzhľadom na ústny typ komunikácie musí priamo v komunikačnom procese rozhodnúť, ako sa vyjadrí. Pod tlakom komunikačnej situácie vtedy akosi nestačí robiť správnu selekciu medzi svojimi dvomi kódmi, a tak potom dominujúci srbský prvok spontánne poslovenčí.

V podmienkach slovenskej jazykovej menšiny vo Vojvodine takéto špecifické komunikačné situácie vznikajú v takých okolnostiach, kde je ústna väzba založená na spisovnej jazykovej norme. Býva to hlavne v takých profesijných spoločenských prostrediach, ako je slovenské školstvo, slovenské prostriedky hromadného informovania, slovenské kultúrne podujatia, prípadne aj iné oblasti spoločenského života, kde sa očakáva spisovná podoba ústneho kontaktu. Ak si uvedomujeme, že primerané jazykové vzdelanie v menšinovom spoločenstve získava len nevelká časť populácie, že je používanie spisovnej slovenčiny v slovenskom jazykovom spoločenstve vo Vojvodine objektívne značne obmedzené a že sa slovenský jazyk všeobecne používa prevažne v súkromnom verbálnom kontakte, teda poväčšine v nespisovnej podobe, a navyše, že sú veľké rozdiely aj v úlohe srbského jazyka v živote jednotlivca – člena slovenského jazykového spoločenstva, môžeme oprávnene predpokladať, že iba relatívne malá vrstva členov tohto spoločenstva má dispozície používať vo verejnom, profesijnom ústnom kontakte korektnú spisovnú slovenčinu.

aký

Častica *aký* vznikla domnelým prekladom srbského výrazu *kakvi*, ktorý sa v hovorovej srbčine používa ako zmeravený tvar opytovacieho zámena *kakav, kakva, kakvo* a ktorý sa ináč v slovníku označuje ako príslovka (Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, II., s. 630). Vskutku je to však slovo s časticovou funkciou, ktorým hovoriaci vyjadruje zápor, resp. róznu pochybnosť o obsahu výpovede účastníka spoločného rozhovoru. V slovenčine jej zodpovedajú uvádzacie pobádacie častice *kdeby, kdežeby, čoby, čožeby* a v bežnej hovorenej slovenčine vo Vojvodine tiež spojenie *čo ešte*. Kontaktová častica stojí na začiatku zvolacích viet alebo i samostatne ako časticová neslovesná veta vyjadrujúca zápor. Napr.: *Že sa vñaj vydávaš? – Aký! Ej, to ešte ñi; Požičiaš mi peñiaze? – Aký! Ve som ja ñi banka!; Keby si vari tašla susede pomosť. – Ma aký! Kto mne pomáha?!; Aby sme vñaj pestovali sóju. – Aký sóju! Račej kukuricu.; Jano ña vñaj neviđeu. – Akí ñeviđeu! To klame.*

bolo

Častica *bolo* vznikla poslovenčením srbskej častice *bilo*, ktorá je vlastne zmeraveným tvarom stred. rodu sg. *l*-ového prídavia slovesa *biti* a má takú istú funkciu, ako aj častica *makar* v spojení s opytovacími, resp. adverbialnými zámenami, teda ako samostatná zložka neurčitých zámen. V podmienkach bilingvizmu sa teda srbská samostatná častica *bilo* poslovenčila ako *bolo*, a tak vznikli neurčité zámená typu *kto bolo*, resp. *kedi bolo*. Zaujímavé je, že hoci v srbčine samostatná častica *bilo* môže byť aj antepovaná, aj postpovaná vo vzťahu k opytovaciemu zámenu (napr. *bilo koji/koji bilo*; *bilo gde, gde bilo*), v jazyku Slovákov ako častica *bolo* vždy stojí za opytovacím zámenom. Napr.: *predať komu bolo*; *začať z ktorého bolo konca*; *raňajkovať čo bolo*; *sedeť kde bolo*; *vináť sa ako bolo*; *skončiť robotu kedy bolo*.

Srbská častica *bilo* sa okrem toho používa aj samostatne a má funkciu vytyčovacej hodnotiacej častice, keď poukazuje na krajnú možnosť zo stanoviska podávateľa. Jej slovenským ekvivalentom je častica *hoci*, ako aj príslušné synonymá *hoci aj*, *bárs*, *čo aj*. V bežne hovorenej slovenčine sa aj v tomto prípade používa hlavne kontakťová častica *bolo*, napr. *pôjdem doktorovi bolo aj sám*; *môžeš prísť bolo aj sám večer*; *číta, čo má, bolo aj novíni*.

Ináč v srbčine sa zmeravený tvar *bilo* používa aj ako opakovaná spojka *bilo – bilo*. Jej slovenským ekvivalentom je v tomto prípade opakovaná parataktická vylučovacia spojka *alebo – alebo*, no v hovorovej slovenčine vo Vojvodine aj v tomto prípade máme poslovenčenú spojku *bolo – bolo* (napr. *prídem bolo ňeska, bolo zajtrá*), ibaže okrem nej sa používajú aj nekontakťové spojky *aľebo – aľebo* (*prídem aľebo ňeska, aľebo bolo zajtrá*), ako aj *či – či* – *a či* (*prídem či už ňeska, a či zajtrá*).

čo

Častica *čo* sa používa ako zdanlivý ekvivalent srbskej častice *što*, a to hlavne v spojení s komparatívom prídavných mien a prísloviok. V slovenčine jej zodpovedá častica *čím*.¹⁶ V srbskom jazyku lexikálna jednotka *čo* má veľmi rozmanité použitie, jednak ako zámeno, potom ako viacvýznamová spojka a ako častica. V spojení s komparatívom adjektív alebo adverbií ju označujeme ako kontakťové slovo, ktoré je však s nekontakťovou časticou *čím* v synonymickom vzťahu. Napr.: *čo ľahšie prísť k peňazom/čím ľahšie prísť k peňazom*; *načím sa čo menej hnevať/načím sa čím menej hnevať*; *čo slačíc čaj/čím slačíc čaj*; *čo večí kus mesa/čím večí kus mesa*.

¹⁶ Ohľadom nejednotného hodnotenia častíc *čím* a *čo* v slovenských jazykovedných zdrojoch pozri F. Sabol, 1982.

móš

Častica *móš* je poslovenčená srbská častica *može*. Vyjadruje sa ňou súhlas, prísvedčanie. Obyčajne je intonačne samostatná. Srbská častica *može* je vlastne zmeravený tvar 3. os. sg. prezenta modálneho slovesa *moći*. V srbsčine, a to práve v živej hovorovej reči, sa tvar *može* v uvedenom význame používa bežne, ibaže sa v srbskej lexikografii táto časticová funkcia tvaru *može* zatiaľ neuvádza. V slovenčine kontaktovej častici *móš* zodpovedá častica *dobre*.

Význam častice *móš* sa môže ešte modifikovať hodnotiacimi časticami *ale*, *hádám*, *no tak*, *istotne*, ba aj časticou *dobre*. Napr.: *Nazajtra zvolávam poradu. – Móš./Dobre, móš.; O tom bi sa malo prediskutovať na zasadnutí. – No tak móš.; Čo povieš, tento strom kceme vybrať. – Hádám móš, ve je starí.; Ňeska budem variť rezance. – Istotne móš.*

pohotovo/pohotove

Kontaktová častica *pohotove* sa zvukovo len málo líši od srbskej častice *pogotovo/pogotovu*. V jazykovom vedomí slovensko-srbských bilingvistov totiž srbská spoluhláska *g* a slovenská *h* sú zafixované ako korelačná dvojica, takže sa pri bežnej komunikácii srbské slovo *pogotovo* celkom ľahko stotožnilo so slovenským *pohotovo*. Medzi poslovenčenou srbskou časticou a rovnako znejúcou slovenskou lexikálnou jednotkou je však homonymický vzťah: srbské *pogotovo/pogotovu* je vytyčovacia vysvetľovacia častica, zatiaľ čo slovenské *pohotovo* je vlastnostná príslovka. Bežný používateľ slovenského jazyka vo Vojvodine si tento vzťah iste ani neuvedomuje, lebo slovenská vlastnostná príslovka *pohotovo* ani nepatrí do bežnej slovnej zásoby. V danom význame sa bežne používajú príslovky *šikovne* a *rezko*. Napr.: *resko odpovedať, resko sa vináť.*

Skutočným slovenským ekvivalentom srbskej častice *pogotovo/pogotovu* je častica *najmä*, ktorá sa však v bežne hovorenej slovenčine vo Vojvodine temer ani nevyskytuje, ibaže pri vnímaní spisovného slovenského prejavu nemusí znamenať prekážku. Zato však výpovede s kontaktovou časticou *pohotove* nespôsobujú komunikačný šum. Napr.: *spomedzi škodcov pšeňici škodia pohotovo miši; ňekerie predmeti sa mi ťažkie, pohotove matematika; ňemóžem ti iť pomôcť, pohotovo ňi ňeska.*

poťažne

Častica *poťažne* len do istej miery patrí k poslovenčeným časticám. Je to častica v súčasnej slovenčine považovaná už za knižnú či zastaranú, no v prostredí vojvodinských Slovákov sa ešte občas vyskytne, a to ako ekvivalent srbskej častice *odnosno*. Pravdepodobne to súvisí s etymológiou tejto srbsko-slovenskej dvojice. Srbská častica *odnosno* je totiž derivátom podstatného mena *odnos*, ktorému v slovenčine zodpovedá podstatné meno *vzťah*, teda

slovo s koreňom *-lah-*, takže tu mohla zapôsobiť ľudová etymológia, a tak bola do istej miery posilnená pozícia častice *poľažne*, a to najmä v jazyku starších generácií slovenských intelektuálov v tomto prostredí. Ináč v súčasnej slovenčine sa namiesto častice *poľažne* používajú cudzie slová *eventuálne*, *respektíve* a v neintelektuálnych prejavoch častica *prípadne* a tiež častice *alebo*, *či*. V prostredí vojvodinských Slovákov sa v súčasnosti síce uprednostňujú práve častice *eventuálne*, *respektíve*, ibaže sa tieto nie celkom hodia do výkladových textov v učebniciach pre základnú školu, povedzme do učebnice fyziky, biológie a pod., ktoré sa prekladajú zo srbčiny a kde je práve častica *odnosno* značne frekventovaná.

šecko

Kontakťová častica *šecko* je síce viazaná na bežné ústne dorozumievanie, ale pri trochu menšej pozornosti sa ako zdanlivo spisovné slovo *všetko* používa aj v komunikátoch smerujúcich k spisovnosti. Impulzom k vzniku kontaktovej častice *šecko/všetko* bola srbská lexikálna jednotka *sve*, ktorá je ináč viacvýznamová. Používa sa predovšetkým ako vymedzovacie, resp. substantivizované zámeno, a vtedy jej v slovenčine skutočne zodpovedá zámeno *všetko*. No už v príslovkovej funkcii, ktorú má srbské *sve* v spojení s komparatívom prídavných mien, resp. prísloviak (napr. *sve zanimljiviji*, *sve bolje*) táto ekvivalencia neplatí. V slovenčine v tejto funkcii stojí príslovka *čoraz* a ešte niektoré synonymické výrazy (*čoraz/stále/čím ďalej zaujímavejší*), ibaže v bežne hovorenej slovenčine vo Vojvodine sa v tejto funkcii používa práve kontakťová príslovka *šecko* (napr. *šecko viší*, *šecko meňej*).

Takáto zdanlivá ekvivalencia srbskej lexikálnej jednotky *sve* a slovenskej *šecko* pokračuje potom aj pri častici *sve*. Ako častica srbské *sve* sa používa hlavne so slovesami z okruhu *misлити*, *govoriti*, *osećati* a pod. a má funkciu vytyčovacej vysvetľovacej častice. Nadväzuje na kontext alebo situáciu, pritom má pomerne vyhranený vecný význam a stojí blízko výrazu, ktorého význam modifikuje: hovoriaci vyjadruje možnosť, ktorú vzhľadom na pochybnosti, neistotu považuje za najpravdepodobnejšiu. V slovenčine túto funkciu má častica *jednako*. Napr.: *dobře, pristávam, len si šecko mislím, že to nebude dobře*; *lenže ja sa šecko bojím, že ťa tem klame*; *šecko ma je strax, ako tá svadba prejde*.

znamená/značí

Slovesá *znamenat* a *značit* sú v slovenčine synonymá. V srbčine ako ekvivalentné funguje iba sloveso *značiti*. Srbská častica *znači* je v podstate zmeravený tvar 3. os. sg. prezenta tohto slovesa a má vysvetľovaciu funkciu. Slovensko-srbskí bilingvisti sloveso *značit* zvyčajne vnímajú ako slovo srbské, a tak sa aj v spisovných slovenských prejavoch používa spravidla iba sloveso

znamenáť. Takto sa potom aj častica *značí* hodnotí ako prevzaté srbské slovo, ktorému sa tí trochu jazykovo rozhladenejší obyčajne vyhýbajú a nahrádzajú ho domnelou slovenskou časticou *znamená*, prípadne spojením *to znamená*. V slovenčine ekvivalentom srbskej častice *značí* je však častica *teda* a ako synonymá ešte i častice *slovom*, *skrátka*, *jednoducho*, ktoré sa v bežnej hovorenej slovenčine vo Vojvodine temer ani nevyskytujú. V spisovných prejavoch sa síce používa častica *teda*, ale práve tak aj poslovenčené *znamená*, napr.: *Znamená v Petrovci počet narodených detí klesať*.

Vplyvom srbskej častice *značí* sa v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu používajú teda tri varianty tej istej častice. Napr.: *značí, ti už o tom vieš; vi sa znamená nezhovárať; tento strom značí zasadiť ešte starí otec; si xori, to znamená, ňeska ňejdeš do školi*.

c) Častice – medzijazykové homonymá patria k takým lexikálnym jednotkám, ktoré v slovenčine a srbsčine znejú síce rovnako, ale majú rozdielnu funkciu, rozdielny význam, a teda i rozdielnu slovnodruhovú charakteristiku. Medzijazyková homonymia je v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu, teda pri kontakte dvoch geneticky príbuzných a morfológicky blízkych jazykov, dosť častým javom (Myjavcová, 1995), a to tak pri autosémantických slovných druhoch, ako aj pri druhoch synsémantických a medziiným aj pri časticách.

bár

Častica *bár* je v homonymickom vzťahu so srbskou časticou *bar/barem*. Slovenská častica *bár* (s variantmi *bárs*, *bárby*, *báraj*, *bársaj*) patrí jednak k podradovacím spojkám a jednak k časticiam. Ako častica vyjadruje pobádanie s odtienkom želania. Vo vetách typu *Môžeš sa vydať bárs aj za cigáňa*, vyjadruje krajnú možnosť s odtienkom uštipačnosti, irónie a zasa vo vetách, ako je napr. *Bár by ti ten liek pomohol*, vyjadruje dobromyseľné želanie. Je to význam, ktorý sa vyjadruje tiež časticami *keby*, *len keby*, *kiež*, *kiežby*, *nech len*. V prostredí vojvodinských Slovákov sa častica *bár* v uvedených významoch ani nepoužíva.

Srbská častica *bar* a jej variant *barem* je vytyčovacia. Jej funkcie vo výpovedi sa plne zhodujú so slovenskou časticou *aspoň*. V oboch jazykoch je to častica viacvýznamová. V podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu srbská častica *bar* patrí k celkom vžitým kontaktným lexikálnym jednotkám a zasa nekontaktná častica *aspoň* funguje skôr ako knižné slovo. Používa sa prevažne v spisovných prejavoch. Kontaktná častica *bar* sa používa na vyjadrenie tých istých významov, aké nesie srbské *bar*, a vždy sú to významy slovenskej častice *aspoň*. Napr.: *Jano, bár ti ma ňehňevaj; Anča aká je je, ale sa bár ňerobí vážna; abi som bár cibuľu ňemisela kupovať; požičaj mi bár tišicku; kebi ste mi boľi bár čera ohlásiť*.

hajde

Lexikálna jednotka *hajde* sa vyskytuje tak v srbčine, ako aj v slovenčine. V slovenských prameňoch sa registruje iba ako citoslovce, a to s významom pobádania, pričom je to celkove veľmi zriedkavé slovo. Podľa Frekvenčného slovníka slovenčiny J. Mistrika (1969) vyskytuje sa iba v beletrii, aj to iba v málo prípadoch, takže celkove má relatívnu frekvenciu 0. V srbčine je však celkom opačná situácia. Aj napriek tomu, že v srbskej lexikografii zatiaľ chýba frekvenčný slovník, pri aktívnom poznaní srbského jazyka možno usúdiť, že sa v srbčine slovo *hajde* vyznačuje značnou frekvenciou, a to najmä v živej reči a, pravda, v beletrii. Ináč podľa srbských slovníkov slovo *hajde* je turcizmus.

V srbčine slovo *hajde* má v podstate trojakú funkciu, pričom pokiaľ ide o zhodu pri používaní tohto slova v srbčine a slovenčine, je to iba pri citoslovцovej funkcii. Napr.: *a sad hajde na posao – a teraz hajde do roboty*. V bežnej hovorenej slovenčine vo Vojvodine je v tejto pobádacej funkcii slovo *hajde* značne frekventované. Napr.: *a teraz hajde do poľa kopat'; už je veľa hodím, hajde spať; hajde k stolu*.

V srbčine sa slovo *hajde* používa aj ako sloveso, ibaže sa – podobne ako v slovenčine pri slove *hybaj* – používajú iba tri tvary: *hajde, hajdemo, hajdete*. Do jazyka vojvodinských Slovákov, asi práve pre tie srbské gramatické morfémy, tieto slovesné tvary neprenikli. Bežne sa však používajú nekontaktové tvary *hybaj, hybajme, hybajte*.

Ako častica sa slovo *hajde* v srbčine používa na vyjadrenie mierneho súhlasu, pripúšťania, potom ako zosilnené pobádanie, resp. zdôraznený zákaz.

Kontaktovej častici *hajde* sa v bežnej hovorenej slovenčine používa, až na niektoré prípady, v zhode so stavom v srbčine. Tak medziiným vyjadruje pripúšťanie, mierny súhlas. Vtedy sa používa aj ako opakovaný výraz, prípadne v podobe *hajde-de*. Napr.: *hajde nak sa aj povadíme, ale si naveki aj odpustíme; keby mi bolo zdochlo teľa, hajde-hajde, ale hotová krava; hajde-de nak sa pobijú deťi, ale vi starí, to je hamba*. Ako nekontaktové častice sa používajú ešte *ta, ešte-ešte*. Vo výpovediach, ako sú napr. *hajde, netáraj; hajde, nemiešajte sa mi; hajde, pekne sed'*, častica *hajde* vyjadruje zosilnený zákaz alebo rozkaz. Ako nekontaktové sa v ľudovej reči používajú tiež častice *nože, taže*. Ďalej *hajde* vyjadruje pohrozenie, napr. *hajde, hajde, leť ti skáć; hajde, hajde, ve sa to raz zbadá, čo robíš*. V silne expresívnych výpovediach, ako sú napr. *Ma hajde... ňeverím, že je to praua; či sa vraj vydávam – ma hajde, ve som ňespadla z hruški*, častica *hajde*, zosilnená ešte kontaktovou časticou *ma*, vyjadruje pochybnosť o hodnovernosti počutej správy, resp. zdôraznený zápor. V slovenčine uvedeným kontaktoým výrazom zodpovedá častica *aleba*, ako aj výraz *no ešteže čo*.

isto

Kontaktná častica *isto* je v homonymickom vzťahu so slovenskou vytyčovací hodnotiacou časticou *isto/iste*. Význam slovenskej častice ako synonymá vyjadrujú tiež častice *istotne, zaiste, určite, naozaj, bezpochyby* a pod. Z druhej strany srbská častica *isto* sa používa ako vytyčovacia zdôrazňovacia častica, ktorej v slovenčine zodpovedajú častice *tiež, taktiež, aj*, a takto sa potom aj v reči vojvodinských Slovákov kontaktné slovo *isto* vžilo ako zdôrazňovacia častica. Napr. *mi isto kupujeme Hlaz ľudu; ja isto budem kávu; sused je isto v penziji; mi sa isto učíme plávať; ňeska bude isto oblačno*. Ináč v živej reči sa v tej istej funkcii používa tiež častica *aj*, takže v tomto prípade *isto* je v podstate kontaktné synonymum s nekontaktnou časticou *aj*: *aj mi kupujeme Hlaz ľudu; aj ja budem kávu; aj sused je v penziji; aj mi sa učíme plávať; aj ňeska bude oblačno*. Okrem toho pomerne často sa vo výpovedi kontaktná častica *isto* použije spolu s nekontaktnou *aj*. Napr. *aj mi sa isto učíme angličtinu*.

Nekontaktné *tiež* sa v prostredí vojvodinských Slovákov, pravda, bežne používa v spisovných jazykových prejavoch. V ústnych spisovných prejavoch sa častica *tiež* však obchádza, lebo sa vníma ako slovo knižné. Ináč v srbsčine sa význam slovenskej častice *tiež* vyjadruje časticou *takođe*, pričom si každý bilingvista jasne uvedomuje význam tejto srbskej častice, ibaže v snahe obísť srbské *takođe* potom na základe zvukového dojmu celkove uprednostňuje skôr variant *taktiež*, takže základná podoba *tiež* je celkove zriedkavejšia. Podľa Frekvenčného slovníka slovenčiny (Mistrík, 1969) častica *tiež* má však oveľa vyššiu relatívnu frekvenciu než jej variant *taktiež* (je to pomer 484 : 10). V podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu sa vplyv kontaktného jazyka teda odráža medziiným aj takýmto spôsobom.

isto tak

Častica *isto tak* sa používa ako kópia srbskej častice *isto tako*, ktoré je v podstate synonymom častice *takođe*. V slovenčine jej zodpovedá častica s obráteným poradím: *takisto*, ibaže sa označuje ako slovo knižné a ako štylisticky neutrálna sa uvádza synonymná častica *taktiež*. Skrátka, ide o zdôrazňovacie častice z toho istého synonymického radu: *tiež, takisto, taktiež, a, i, aj, rovnako*. Pod vplyvom modelujúcej srbskej častice kontaktná častica *isto tak* prejavuje značnú expanziu. Napr.: *ja budem kávu – ja isto tak; mi pracujeme aj v sobotu – mi isto tak; náš dom je isto tag vlxhkí; ti si isto tak poviná rodičou opatrvať*.

najmä

Častica *najmä* vznikla poslovenčením srbskej častice *naime*. Ide teda o etymologicky totožné a aj zvukovo veľmi blízke lexikálne jednotky, ktoré však

majú v našich dvoch kontaktočných jazykoch odlišnú funkciu. Slovenská častica *najmä* je zdôrazňovacia a srbská *naime* je vysvetľovacia. Vplyv srbskej častice *naime* sa bezpochyby zakladá na zvukovom dojme, a tak sa poslovenčené *najme* v hovorenej slovenčine používa práve ako vysvetľovacia častica. Napr.: *misíme si pomáhať, zme najme rodina; otec je najme už týžďem xori*.

V slovenčine sa význam srbskej častice *naime* vyjadruje časticou *totiž/to-tižto*, no táto sa v prostredí vojvodinských Slovákov vníma skôr ako knižné slovo a celkove je tu potom bežnejšia synonymická častica *vlastne*. Dokonca aj v hovorenej slovenčine sa na vyjadrenie daného významu zatiaľ častejšie používa častica *hlavne* než kontaktočná častica *najme*, napr. *šakovo pestujeme, ale hlavne kukuricu*. Výskyt kontaktovej častice *najme* súvisí vlastne so stupňujúcou sa kontaktočnou jazykovou situáciou v súčasnosti. Pri nedostatočnej ostrážitosti sem-tam prenikne aj do písaných, teda spisovných jazykových prejavov, napr. *Máme hovoriť po slovensky, lebo sme najmä Slováci*.

ta

Slovenská častica *ta* je ľudová vytyčovacia hodnotiacia častica. Podčiarkuje jej platnosť použitého výrazu. Ako synonymné sa používajú častice *naozaj, veru*. Aj v prostredí vojvodinských Slovákov je živá, ale najmä v reči starších generácií. Napr.: *ta bi ste vi jedli palafinke; do rana sa ta vísipím; mi starí ta budeme bez televízi*.

Rovnozvučná srbská častica *ta* má bohatší obsah a to isté sa prenieslo aj do kontaktovej častice *ta*. V bežne hovorenej slovenčine vo Vojvodine častica *ta* vyjadruje:

– pobádanie: *ta povec už, čo sa stálo; ta zajec si s toho koláča; ta ešte ľem seď*. V slovenčine túto funkciu majú častice *nože, veď, veďže, však*;

– zahriaknutie: *ta maj rozum; ta, žena, ňehundri; ta neber mi to vedro; ta ňepi telko*. V slovenčine túto funkciu majú častice *aleže, nolen*;

– popieranie, dôrazný nesúhlas: *ta nebolo to tak; ta ňi, ňi, božexrám starí dom oprávať; ta čo ešte*. V slovenčine túto funkciu majú častice *aleba, ale čoby, ešte čo, ba ešte čo, ale kdeže/ale kdežeby*. V ľudovej slovenčine vo Vojvodine sa v danej funkcii zatiaľ ešte používa časticové spojenie *ale dže*;

– neochotná, váhavá odpoveď: *vari držíš diétu – ta držím; bola si u doktora – ta bola som; dže si zau peňiaze – ta mama mi dala*. V slovenčine túto funkciu majú častice *no tak, ono, nuž*.

tobože

Srbská častica *tobože/tobož* a slovenská *tobôž* sú zvukovo takmer zhodné, no funkciou sa značne líšia. Slovenská častica je vytyčovacia zdôrazňovacia. Jej synonymami sú výrazy *tým viac, tým skôr* a pri negácii *tým menej*. Napr.: *Z vnúcat majú radosť a tobôž z najmladšej Aničky. – Nepočúva nikoho, tobôž*

manželku nie. V prostredí vojvodinských Slovákov sa slovenská častica *tobôž* používa zriedka, a to iba ak v písaných textoch. Celkove nepatrí do aktívnej slovnjej zásoby.

Srbská častica *tobože/tobož* je vysvetľovacia. Vyjadruje predstierané vysvetlenie. Synonymná srbská častica je *kobajagi/kobajage/bajagi* a tá sa v bežne hovorenej slovenčine vo Vojvodine používa tiež. V slovenčine obom týmto srbským časticiam zodpovedajú častice *údajne, vraj, akoby, akože*. Zrejme ide o veľmi vzdialené funkcie a keďže je slovenská častica *tobôž* priam neznáma, o to ľahšie sa potom importuje srbská častica *tobože* so svojimi významami. Napr.: *Mišo je tobože xorí, tak nemisí íť do poľa; naši hrali tobože oslabeňt; tájđe do mesta tobože za robotou; dčieťa je tobože ňi jeho*.

Touto podrobnou deskriptívnolingvistickou analýzou kontaktných lexikálnych jednotiek z triedy častíc sa znovu potvrdzuje fakt, že kontakt slovenčiny so srbčinou, dvoch geneticky príbuzných a typologicky blízkych jazykov, v prirodzených podmienkach je zdrojom čoraz silnejšej interferencie slovenčiny so srbčinou. Príslušník minoritného slovenského jazykového spoločenstva vo Vojvodine si pri takomto poznaní celkom prirodzene môže položiť otázku, ako vlastne má vidieť perspektívu svojho materinského jazyka v koexistencii s majoritným srbským jazykom.

Doterajšie domáce výskumy situácie slovenského jazyka vo Vojvodine, sprístupňované aj bežným používateľom slovenského jazyka, boli celkove podnikané kvôli vytvoreniu čím reálnejšieho obrazu o procesoch prebiehajúcich v našej enklávnej slovenčine pod tlakom srbského jazyka, a to predovšetkým s cieľom podnietiť používateľov slovenského jazyka s kultivovaným jazykovým vedomím – a tých je v našom konkrétnom spoločenstve vďaka práve rozvinutému slovenskému školstvu ani nie tak málo –, aby čím dôraznejšie uplatňovali svoj vplyv na jazykové správanie svojho okolia. Robilo sa tak s plným vedomím, že miešanie dvoch skontaktovaných jazykových systémov je prirodzeným javom a že teda bežne hovorenú slovenčinu nemožno „očistiť“ od kontaktných prvkov, takže sa ani nepoužívali nejaké puristické metódy. Celkove šlo skôr o snahu pestovať v jazykovom spoločenstve pozitívny vzťah k spisovnej podobe slovenského jazyka. Cieľom týchto výskumov a ich výsledkov bolo podporovať snahu každej generácie vyjadrovať sa spisovne v komunikačných sférach, kde sa to bežne očakáva. V podstate sa vlastne podporovala diglosia, schopnosť súbežne používať bežne hovorenú slovenčinu poprestupovanú kontaktnými javmi a spisovnú slovenčinu na takej úrovni, aká sa v bilingválnom spoločenstve objektívne dá očakávať. V tomto zmysle možno chápať aj domácu tvorbu učebníc slovenského jazyka a vôbec vyučovanie slovenčiny v enklávnom jazykovom spoločenstve, ako aj literárnu tvorbu v slovenčine a používanie slovenčiny v masmédiách.

Akže by sme chceli odpovedať na skeptickú otázku perspektívy slovenského jazyka v našom enklávnom slovenskom jazykovom spoločenstve a v súvislosti s tým aj na otázku efektívnosti dnes už spochybňovaných deskriptívno-lingvistických snáh (Dudok, 2006) o udržanie menšinového jazyka, môžeme sa tu oprieť o skutočnosť, že slovenčina vo Vojvodine obstála cez stáročia a že ešte obstojí aj naďalej, kýmkoľvek sa nezúži len na hovorený variant. Potom už skutočne nasleduje iba vystriedanie jazykového kódu. Veríme však, že ohlasovaná preventívna lingvistika, nadväzujúc na aktivity odchádzajúcej generácie domácich slovenských jazykovedcov, nájde cesty a nástroje, ktoré nanovo povzbudia sebazáchovné sily, čiže schopnosti revitalizácie slovenského jazyka v našom enklávnom jazykovom spoločenstve v srbskej Vojvodine.

LITERATÚRA

- BOŠNJAKOVIĆ, Želimir: O upotrebi izraza za internu rečeničnu modifikaciju. In: *Prilozi proučavanju jezika*, 1980, roč. 16, s. 147 – 157.
- BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: *Sociolinguistica Slovaca. Sociolingvistické aspekty výskumu slovenského jazyka*. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 46.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine. In: *Jazykovedný časopis*, 1993, roč. 44, č. 2, s. 96 – 106.
- DOLNÍK, Juraj: K analýze teórie jazykovej kultúry. In: *Slovenská reč*, 1996, roč. 61, č. 5, s. 282 – 291.
- DUDOK, Miroslav: Jazyková identita enklávnej a diasporálnej slovenčiny a preventívna lingvistika. In: *Slovakistický zborník*, 1. Red. M. Týr. Nový Sad: Slovakistická spoločnosť 2006, s. 7 – 16.
- HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: *Jazykovedný časopis*, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.
- IVIĆ, Milka: O srpskohrvatskim rečeničnim priložima. In: *Južnoslovenski filolog*, knj. 34. Red. M. Ivić. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1978, s. 1 – 14.
- JOCIĆ, Mira: Jedan aspekt razvoja komunikativno-lingvističke kompetencije kod dece. In: *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske*, 26/1. Novi Sad, 1983, s. 147 – 157.
- MISTRÍK, Jozef: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969. 728 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
- MRAZOVIĆ, Pavica: Klasifikacija partikula (u užem smislu) u srpskohrvatskom jeziku. In: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 33. Novi Sad, 1990, s. 301 – 309.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Vývin spisovnej slovenčiny v podmienkach kontaktu so srbochorvátskym jazykom. [Dizertačná práca.] Nový Sad: Filozofická fakulta 1987. Rkp. 367 s.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Kontaktné homonymá ako sprievodný jav slovensko-srbochorvátskeho bilingvizmu. In: *250 rokov života Slovákov vo Vojvodine. Zborník prác zo sympózia v Novom Sade a Petrovci* 6. a 7. októbra 1995, s. 164 – 172.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v jazykovej enkláve. Báčsky Petrovec – Nadlak: Kultúra – Vydavateľstvo Ivan Krasko 2001. 224 s.
- MYJAVCOVÁ, Mária: State o našej slovenčine. Báčsky Petrovec: Kultúra 2006 243 s.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika. I – VI. Novi Sad: Matica srpska 1967 – 1976.

SABOL, Filip: Slovo *čím* v platnosti záměna, částice a spojky. In: Slovenská reč, 1982, roč. 47, č. 2, s. 50 – 54.

SKÁCEL, Josef: K pojetí funkce kontaktního komunikačního okruhu z hlediska sociolingvistického. In: Slovo a slovesnost 1969, roč. 30, č. 3, s. 287 – 292.

SKÁCEL, Josef: K lexikálně-sémantické výstavbě kontaktního komunikačního okruhu. In: Československá rusistika, 1970, roč. 25, č. 4, s. 145 – 151.

STEVANOVIĆ, Mihailo: Savremeni srpskohrvatski jezik. I. 2. izd. Beograd: Naučna knjiga 1970, s. 383 – 385.

ŠIMKOVÁ, Mária: Fungovanie častíc na osi pozitívne – negatívne. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 2, s. 80 – 87.

ŠIMKOVÁ, Mária: O lexikálnom význame častíc. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 1, s. 37 – 51.

ŠIMKOVÁ, Mária: Slovnodruhovú príslušnosť vetných prísloviok. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 4 – 5, s. 193 – 210.

ŠOKICA, Slavica: O značnu konverzaionih partikula u telefonskoj komunikaciji. In: Prilozi proučavanju jezika, br. 23, 1987, s. 189 – 210.

ŠTOLC, Jozef: Reč Slovákov v Juhoslávii. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 356 s.

CONTACT PARTICLES IN THE VERBAL COMMUNICATION OF VOJVODINA SLOVAKS

Key words: Slovak-Serbian bilingual situation, contact particles, Serbian particles, Slovak particles

The study analyzes the contact particles used in verbal communication in the Slovak language in the environment of the Slovak-Serbian bilingual speakers in Vojvodina. We distinguish three groups of contact particles: 1. the borrowed Serbian particles, 2. the false Slovak particles, 3. the particles belonging among Slovak-Serbian homonyms. The occurrence of the above groups is observed in connection with the type of verbal communication.

Domiská, knižiská, psiská a iné modifikačné substantívne deriváty v slovensko-českom pohľade*

MIRA NÁBĚLKOVÁ

V príspevku venovanom Kláre Buzássyovej pri príležitosti jej jubilea som sa téme modifikačných derivátov v slovensko-českom pohľade rozhodla venovať z rozličných dôvodov. Na prvom mieste ide o prienik odborných záujmov. Smerovanie k slovensko-českej lexikálnej konfrontácii, širokej a stále nie príliš spracovanej oblasti porovnávacej lexikológie, prirodzene korešponduje so záujmom Kláry Buzássyovej o slovensko-české jazykové vzťahy – okrem štúdií zachytávajúcich rozličné aspekty slovensko-českých kontaktočných javov (Buzássyová, 1993, 1995a, 1995b) a zásadnej kapitoly venovanej slovensko-českým jazykovým vzťahom v kolektívnej monografii *Slovenský jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich* (Buzássyová, 1998) nemožno v tejto súvislosti nespomenúť jej autorskú účasť na česko-slovenskom prekladovom slovníku (ČSS, 1981) a z viacerých, aj drobnejších lexikálno-porovnávacích prác nemožno nevzdvihnúť najmä hĺbkovú „dvojdielnu“ štúdiu o sémanticko-slovtvorných diferenciách slovenských a českých slovies polohy (Buzássyová, 1973) a štúdiu venovanú rozdielom v stupni internacionalizácie medzi slovenčinou a češtinou (Buzássyová, 1989). Z núkajúceho sa širokého spektra lexikálnej konfrontácie ma konkrétne k modifikačným derivátom, ktoré v sústredení sa na slovenčinu tiež patria do výskumného záberu Kláry Buzássyovej, okrem iného nasmerovali „osobné objavy“ niektorých česko-slovenských asymetrií v tejto sfére privedené pedagogickou praxou v českom prostredí – jedným z nich bolo „zistenie“ týkajúce sa rozdielov vo fungovaní a funkčnom zaťažení augmentatív v slovenčine a češtine. Jubilejná príležitosť dovoľuje vari pristaviť sa aj pri subjektívnych motívoch výskumnej orientácie (z hľadiska výsledku nie podstatných, no z hľadiska poznania „výskumných impulzov“ rozhodujúcich): k prekvapeniam, aké na učiteľa „nebohemistu“ striehnu pri výučbe slovenčiny v českom prostredí, mi nedávno pribudlo „vzpieranie sa“ českého jazykového vedomia študentov voči prevažnej časti augmentatív na

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0007/08 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 3. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)*.

-isko, ktoré sme v súvislosti so slovenčinou spomínali. Ako-tak sa v češtine priznávali k ekvivalentom slovenských substantív *dubisko*, *chlapisko*, *psisko*, do ich vedomia však už nezapadali slová ako *domisko*, *bytisko*, *dlanisko*, *člnisko* – zachytené napr. v Slovníku súčasného slovenského jazyka (2006; ďalej SSSJ) – a iné. Hoci hŕstku pražských študentov nemožno považovať v danej veci za celkom reprezentatívnu zložku českého jazykového spoločenstva, ich postoj k tejto skupine derivátov naznačuje/otvára nespracovaný konfrontačný priestor. Pri modifikačných derivátoch (ďalej MD), resp. ich časti (predovšetkým pri deminutívach a augmentatívach) ide pritom o špecificky „ľudsky nosnú“, pragmaticky disponovanú časť slovnej zásoby, umožňujúcu vyjadrovať slovotvornou modifikáciou lexiky osobné postoje, prežívania, city, pocity a hodnotenia (širšie k problematike hodnotiacich slov porov. Dolník, 1987, 1990, 1999).

Príspevok sa (pravda, skôr len ako naznačenie problematiky, než jej vyčerpávajúci opis) koncentruje na augmentatíva a ich slovensko-české diferenčné charakteristiky, dotýkajúce sa na strane češtiny jej teritoriálneho rozvrstvenia a aj otázky česko-slovenských kontaktných javov. Kontrastívne javy však stretáme aj pri iných MD, pri deminutívach aj pri prechýlených a hromadných menách, pri pomenovaniach mláďat, a ak by sme chceli problematiku MD rozoberať v ešte väčšej šírke, bolo by nepochybne konfrontačne nosné analyzovať aj širokú sféru slovesnej (vidovej) modifikácie. MD sa v takomto zábere a aj pri koncentrácii len na niektorý z ich typov ukazujú ako závažná oblasť smerovania prehľbeného, odborne aj spoločensky aktuálneho výskumu slovensko-českých lexikálnych/slovotvorných zhôd a rozdielov.

V celkom stručnom pohľade na deminutíva, reprezentujúce spolu s augmentatívami hodnotiacu, expresívne zafarbenú časť MD, možno aspoň spomenúť, že pri nich nejde len o čiastočne rozdielne derivačné postupy pri substantívnej, adjektívnej a adverbálnej (sufixálnej aj prefixálnej) deminúcii, ale aj o významný rozdiel týkajúci sa slovesných deminutív, kde na rozdiel od slovenčiny s relatívnou hojnosťou derivátov typu *robkať*, *papkať/papinkať*, *bežkať*, *krivkať*, *skackať*, *kyvkať*, *plačkať*, *hnevkať sa*, *bavkať sa*, *čítkať si*, *ležkať*, *sadkať si*, *sedkať*¹ v češtine slovesná deminúcia, hoci sa s jej zachytením

¹ V Morfológii slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ) sa uvádzajú deminutívne slovesá *spievkať*, *robkať*, *plačkať*, *jedzkať*, *stojkať/stojikať*, *chodikať*, *spinkať*, *sadkať*, *nazbierkať* (s. 420), príklady slovesných deminutív prirodzene stretáme v štylistikách (J. Mistrík, J. Findra) medzi expresívnou lexikou. V diplomovej práci zameranej na deminutíva v česko-slovenskom konfrontačnom pohľade Mária Gerard-Bevilaqua uvádza aj iné slovesné deriváty: *čuškať*, *chodkať*, *hryzkať*, *lažkať si*, *stupať*, *rezkať*, *škrabkať*, *hladkať*, *hrajkať sa*, *kúpkasť sa*, *papkať*, *proskať*, *tuľkať sa*, *hrabkať*, *dupkať*, *ďobkať*, *grčkať*, *vrackať*; *buvinkať*, *bavinkať sa*; *rezikať*, *stružlikať*, *pidlikať*, *modlikať*, *prosiť*, *buvikať*, *hudlikať* a i. (2005, s. 30). Na rozdiel od substantívnych deminutív slovesné deminutívne deriváty, podobne ako adjektívne a adverbálne deminutíva, v slovenskej lexikografickej tradícii nie sú hniezdované – spracúvajú sa ako samostatné heslá (z českých lexikografických diel adjektívne a adverbálne deminutíva hniezduje Slovník spisovné češtiny, 2000; ďalej SSČ).

v lingvistických opisoch stretávame (napr. Zima, 1961), predstavuje celkom marginálny jav s realizáciou len pri niekoľkých slovách (napr. *spínkat*, *hajínkat*). So špecifickým priemetom tejto diferencie sa možno stretnúť aj na úrovni ekvivalentov kolokácií, ak napr. k českému slovesu *pokulhávat* v rozličných spojeniach vystupuje v slovenčine deminutívny ekvivalent *pokrivkávat* (*pokulhávat za dobou* – *pokrivkávat za dobou*, *to přirovnání pokulhává* – *to přirovnání pokrivkáva*). Deminutívna lexika je vzhľadom na relatívne slobodné, pri substantívach takmer potenciálne (neobmedzené) tvorenie deminutívnych podôb konfrontačne zaujímavá nielen z hľadiska využitia zhodných aj rozdielnych derivačných postupov a existencie jedného či viacerých (zhodných aj rozdielnych, resp. čiastočne sa prekrývajúcich) deminutív pri konkrétnych substantívach, ale aj z hľadiska celkového komunikačného uplatnenia a frekvencie používania deminutív v jednom a druhom jazyku². Rozdiely vo funkčnom zaťažení aj uplatnení niektorých z porovnateľného repertoáru formantov pri konkrétnych slovách nájdeme aj v ďalších skupinách MD.

Za významný impulz pre konfrontačnú derivatológiu vo sfére MD možno považovať prácu na novom výkladovom slovníku slovenčiny. V štúdiu orientovanej na koncepciu obmedzeného hniezdovania v Slovníku súčasného slovenského jazyka dotýka sa Klára Buzássyová aj aktuálnych otázok spracovania MD (Buzássyová, 2008).

Z rozsiahlejšieho repertoára derivátov, ktoré sa v slovenskej (aj českej) lexikografickej praxi tradične prihníždúvali k základovému slovu, v novej koncepcii do „obmedzeného hniezdovania“ spadá práve časť MD, ktoré aj v novom spracovaní ostávajú prihníždované (pri spracúvaní vzťahových adjektív, prísloviak a v odôvodnených prípadoch aj – predtým špeciálne nevyčleňovaných – typov abstrákt v samostatnom hesle). V slovníkovom hesle sa tak okrem heslového slova rámcovo zachytávajú prechýlené podstatné mená, substantívne deminutíva a augmentatíva – na rozdiel od nich sa iné

² Hoci tento príspevok nesmeruje k odpovedi na takto postavenú otázku (len upozorňuje na aktuálnosť ďalších výskumov v danom smere), z hľadiska existencie (a šírenia) predstáv o „miere podobnosti“ jazykov možno poukázať napr. na fakt, že všeobecne formulovaná diferenčná poznámka sa – v opore o spracovanie v kolektívnej publikácii Slovenština (Bělič a kol., 1980, s. 43) – dostala do hesla *zdrobnělina* v českej Wikipédii: „Ve srovnání s češtinou bohatší možnosti tvorění zdrobnělých substantiv má například slovenština. Od základového slova *dub* se tam odvozují deminutiva *dubec*, *dúbok* a *dubček*, zatímco čeština disponuje pouze deminutivem *doubek*“ (<http://cs.wikipedia.org/wiki/Zdrobn%C4%9Blina>). Existencia viacerých variantných podôb v jednom aj druhom jazyku, ako aj vôbec otázka tvorenia konkrétnych deminutív (aj s reduplikovaným deminutívnym formantom) je konfrontačne príťažlivá sféra. Formálnych česko-slovenských zhôd a diferencií pri deminutívach typu *vozik* – *vožík*, *zoubek* – *zúbok*, *krůček* – *krůčik* sa v článku venovanom konkurencii deminutívnych formantov *-ík/-ek* (v slovenčine *-ík/-ok*) dotkol F. Cuřín (1966) – z analýzy slovníkového spracovania mu vyplynul obrátený pomer v ich využití: *-ek/-ok* (čeština 70,7%, slovenčina 21%), *-ík* (čeština 16,9%, slovenčina 60%) a ukázalo sa mu aj o niečo vyššie zastúpenie variantných dvojíc derivátov v slovenčine (čeština 12,4%, slovenčina 19%).

MD, adjektívne, slovesné deminutíva, mená mláďat a kolektíva spracúvajú ako samostatné heslá (tradične tak aj v iných slovníkoch). Z rozsahu spracovanej slovnej zásoby a koncepcie viacväzkového slovníka vyplýva, že v rámci jednej heslovej state SSSJ často zachytáva viacero MD, pričom pri mnohých deminutívach, najmä však pri augmentatívach ide nezriedka o ich vôbec prvé lexikografické uvedenie v slovníkoch slovenčiny.³ Ako príklad možno uviesť (zjednodušené) heslové state substantív *agent* (pri ktorom Slovník slovenského jazyka, 1959 – 1968; ďalej SSJ, a Krátky slovník slovenského jazyka, 2003; ďalej KSSJ, z MD zachytávajú len femininum *agentka*), *auto*, *byt* (kde oproti doterajšiemu spracovaniu so zachytením deminutív pribudli augmentatíva), *baganča*, *búrka* (v doterajšom lexikografickom spracovaní bez MD):

agent -ta pl. N -ti I -tmi m. <tal.>

agentík -ka pl. N -íci G -kov, **agentíček** -čka pl. N -čkovia m. zdrob. iron.:

Agentíčkovia, rozvratníčkovia, kde ste? [D. Tatarka];

agentisko -ka pl. N -ká G -tísk s. i -ka pl. N -kovia G -kov m. zvel.:

Kedy sa ten agentisko ukáže?! [Z. Zguriška];

agentka -ky -tiek ž.

baganča -če obyč. pl. *baganče* -čí, hovor. **bagandža** -dže obyč. pl. *bagandže* -dží ž. <maďar.>

bagančíčka -ky -čiek ž. zdrob. expr.: *Šimon štrkotal malými bagančíčkami.* [P. Hruz];

bagančisko -ka -čísk s. i ž. zvel.: *Keď mu chcela stiahnuť vychodené a rozčaptané bagančiská, rýchle si na ne siahol.* [P. Karvaš]

auto *auta* út s. <gr.>

autíčko -ka -čok s. zdrob.: *a. na batérie, zotrvačník, diaľkové ovládanie; hrať sa s autíčkami; expr. Popri nich prebehlo predpotopné autíčko.* [L. Ballek];

autisko -ka -tísk s. zvel.: *Prikvitol na nákladnom autisku.* [A. Habovštiak]

byt *bytu* pl. N *byty* m.

bytík -ka pl. N -ky m. zdrob. expr.: *útulný b.; Rýchlo prijal miesto učiteľa a bytík po predchádzajúcom pedagógovi.* [J. Puškáš]; *Ocitáme sa v miniatúrnom, ale kultivovane zrenovovanom bytíku.* [Pd 1994];

bytisko -ka -tísk s. i m. zvel. expr.: *Všelijakí lapikurkári sa rozťahujú v obrovských bytiskách.* [J. Tallo]; *Väčšie bytisko som v normálnom paneláku nevidel.* [LT 1999]

búrka -ky *búrok* ž.

³ Na druhej strane, pravda, nie všetky MD spracované v iných lexikografických dielach sú zachytené aj v SSSJ, „chýbajú“ najmä viaceré slová, ktoré nájdeme v Slovníku slovenských nárečí (1993, 2006; ďalej SSN) – pričom mám na mysli prirodzene nie vlastnú nárečovú lexiku, ale slová aj so spisovným charakterom, napr. *bitkárisko*, *bláznisko*, *bludárisko* a i. Rozdiely v zachytení konkrétnych MD nachádzame aj širšie medzi slovníkmi a inými jazykovednými príručkami – v MSJ nájdeme v slovníkoch nespracované augmentatíva *huncútisko*, *učiteľisko*, *kufrisko* a pod.

búrčisko -ka -čisk s. i ž. zvel. expr.: *strašné b.*; *Na potvoru búrčisko sa privalilo hen z tých Karpát.* [V. Ferko]

Koncipovanie slovníka predstavuje na jednej strane impulz nového premýšľania prístupu k MD v modernom lexikografickom kompendiu, na druhej strane sa v takto spracovanom lexikálnom materiáli ukazuje reálna existencia (a v dokladoch aj príklady sfér a spôsobu využitia) širšieho spektra derivátov tohto typu v súčasnej slovenčine. Pravda, dôvod spracovania mnohých MD, ktoré dosiaľ zachytené vo výkladových slovníkoch slovenčiny neboli, zväčša netreba vidieť v ich aktuálnom komunikačnom dotvorení (hoci ani také prípady nemožno vylúčiť), ale v sústredenejšej pozornosti venovanej (v opore o bohatšiu materiállovú bázu) tejto časti lexiky. Z výkladových slovníkov spisovnej slovenčiny SSSJ napr. po prvý raz zachytáva augmentatívum *dubisko*, ktoré dosiaľ evidoval len Slovník slovenských nárečí. Pri *dubisku* ide pritom o slovo zaujímavé práve aj v slovensko-českých súvislostiach.

Funkčná sféra augmentatív ako expresívnej lexiky je v komunikačných situáciách, ktoré umožňujú či predpokladajú vyjadrenie prežívania, citov, hodnotiacich postojov a osobných vzťahov – teda primárne v neformálnych hovorených prejavoch, v beletrii a v subjektívne ladených žánroch publicistiky. E. Smiešková v článku z r. 1956 uvádza, že „zveličené substantíva a adjektíva sú v spisovnom jazyku omnoho zriedkavejšie ako v ľudovej a hovorovej reči, kde treba hľadať ich pôvod. Časté sú najmä v ľudovej slovesnej tvorbe...“ (1956, s. 81). V súčasnosti máme napr. možnosť sledovať uplatnenie augmentatív v rozličných textoch na internete, často v rozhovoroch a diskusiách (špecificky „mixovaných“ z hľadiska protikladu písanosti/hovorenosti, s hovorovým podfarbením) – v článku sa ako o materiállovú bázu vo veľkej miere opieram o tento typ komunikátov.

Kollárovské *dubisko*, jeho súčasný slovensko-český život a otázka slovenských augmentatívnych sugescií v českom prostredí

Substantívum *dubisko* predstavuje jedno z komunikačne najviac zaťažených, frekventovaných augmentatív v českom aj slovenskom prostredí. Doložené je v obidvoch národných korpusoch a rozmanitý textový život *dubiska* dokladajú aj texty na internete. Jeho výskyt je pozoruhodný z viacerých hľadísk – okrem použitia, kde reálne odkazuje k „prírodným skutočnostiam“, k veľkým, rozložitým, impozantným dubom⁴, stretávame sa často (a pri kvan-

⁴ V pestovanom parku s exotickými stromami ukázala mi sprievodkyňa *na staré, bútlavé dubisko*. www.noveslovo.sk; Podobných príbehov zažilo *dubisko* počas svojho života neúrekom, dedinčania ho vždy chránili. www.plus1den.sk; *Dubisko* je nadherne a keď si clovek predstavi,

titatívnej prevahe takéhoto uplatnenia) s jeho kultúrohistoricky, intertextuálne podmieneným fungovaním nadväzujúcim na Kollárov *Předzpěv k Slávě dcere*, vzhľadom na autorovu literárnu dvojdomosť všeobecne známy v oboch prostrediach:

Stůj noho! posvátná místa jsou, kamkoli kráčíš,
k obloze, Tatry synu, vznes se, vyvýše pohled.
Neb raději k velikému přichyl tomu tam se *dubisku*,
jenž vzdoruje zhoubným až dosaváde časům.
http://zlatyfond.sme.sk/dielo/142/Kollar_Slavy-dcera

S *dubiskom* sa v poézii stretáme aj u iných autorov (Ján Hollý, Samo Chalupka, Stanislav Kostka Neumann)⁵, na rozdiel od nich však u Kollára, ako je známe, vystupuje v metaforickom význame, čím sa – vzhľadom na dobovú ideovú váhu a rozšírenosť poznania jeho poézie (v oboch spoločenstvách trvalo obnovovaného školskou lektúrou) – položil základ jeho súčasnému uplatňovaniu v rozličných kontextoch práve v nadväznosti na túto asociačnú sféru. V textoch (okrem kvanta školských referátov s výskytom substantíva a jeho „explikáciou“) sa na internete s *dubiskom* stretávame predovšetkým v publicistike, v blogoch a diskusiách na rozličné zahraničnopolitické témy, ktoré dokazujú jeho zakotvenosť v širokom spoločenskom vedomí. Metaforický význam substantíva je v texte pri citovaní okrídlených veršov „pre nezasvätených“ (predsa sa počíta aj s takými) niekedy explikovaný:

...neb raději k velikému přichyl tomu tam se *dubisku*, jenž vzdoruje zhoubným až dosaváde časům. Pre nezasvätených to *dubisko* je myslené Rusko.

www.etrend.sk

co vsetko uz zazil a videl. Ten dub je naozaj *dubisko* ako sa patri. www.geocaching.sk; Tam sme si sadli *pod mohutný dubisko* a Beluta nám začala diktovať jeden z Galtových príbehov v češtine. carrigo.oz-duha.sk; Ukáže na rybárika číhajúceho na konári, stopy po bobrích hryzákoch na kmeni neďalekého stromu, či *úctyhodný dubisko*, ktorý už toho hodne prežil... <http://www.google.sk>.

Netuším, kolik jsem toho dokázal říci mými neohrabanými slovy, jsem tu jak *široké statné dubisko*, rozkročené na kraji lesa. lorrain.bloguje.cz; *Dubisko* pak patrně hned na místě - soudíc dle zanechaných stop - bylo rozporcováno a špalky i větve odvezeny, prý na skládku. www.duchcov.cz; Jelikož nikde poblíž nebyla žádná hospoda, opřel se Brěta sklesle *o stoleté dubisko*. www.scifiworld.cz.

⁵ Tím vám rozjedovan vražedelné mikše *dubisko*.
zlatyfond.sme.sk/dielo/921/Holly_Slav

...
a vtom buchlo, ako keď strela nebeská
stovekô dubisko na horách roztrieka.
zlatyfond.sme.sk/dielo/225/Chalupka_Bombura

Vysoko uprostřed lesů stojím *o šedé dubisko* opřen...
www.sesity.net/elektronicka-knihovna/kniha-lesu-vod-a-strani.pdf

Na dôkaz špecifického života augmentatíva *dubisko* uplatneného vo vzťahu k Rusku s rozličnými (pozitívnymi či negatívnymi) konotáciami a rozmanitými alúziami v súčasných kultúrno-politických textoch – s explicitným, viac či menej doslovným odkazom ku Kollárovi alebo bez neho – uvádzam pomerne široký výber dokladov zo slovenského aj českého prostredia:

...vítam Vás na tomto portáli v mene Slovensko-ruskej spoločnosti... **Hľadáme spojenie medzi vymoženosťami európskej integrácie a tradičným slovenským rusofilstvom.** Inými slovami, v podmienkach členstva Slovenska v Európskej únii hľadáme uplatnenie pre ono *kollárovské*: O *mocné* tam opri se *dubisko*... <http://www.srspol.sk>; „Slovensko má prirodzene pozitívny vzťah k Rusku a k Rusom,“ tvrdí Ján Čarnogurský. Je súčasné Rusko pre našu krajinu - člena Európskej únie a NATO, stále *kollárovské veľiké dubisko*, o ktoré sa možno oprieť, alebo skôr nebezpečný medveď? <http://www.blisty.cz>; ... A tým garantom vtedy fakticky nemohol byť nikto iný ako Rusko, *to, s Kollárom vraviac, mohutné dubisko*, o ktoré sa isto dalo oprieť. <http://www.salon.eu.sk>; Je mi luto, keď citam tieto príspevky. Z vacsiny z nich ide tazka pasivita, že ved čo už my len zmozeme, že sa vlastne nič ine robiť neda, len nakupovať všetko z Ruska. Ale zabudnite konečne na tie časy, keď Rusko bolo *mocne dubisko*, ako ho Kolar ospevuje a my sme mu slepo sluzili. <http://blog.aktualne.centrum.sk>; ...nejak treba odpovedať, inak to to *veľke dubisko* začne baviť. Očakávam, že vacsia prisnosť EU pride až keď bude kríza trvať dlhšie... <http://ekonomika.sme.sk>; *Mocny dubisko*, o ktorý sa opierame (Rusko), mal odstavenie plynu s Ficom dohodnute - aby sme nasledne mohli znovu spustiť atomovú elektrárnu... blog.sme.sk; *Dubisko* sa predviedlo v plnej paráde a v tom najnegatívnejšom svetle. Ale ono sa polepší a nakoniec s Ukrajinou dosiahnu prímerie. viktornemeth.blog.sme.sk.

Kollárovo dubisko je rozkročené na obe strany a ideologie východočínska - panovník je svätý hneď po bohu. Já ako Slovan by som sa bez *dubiska* obešiel. <http://blog.aktualne.centrum.cz>; Naše zahraničná politika je totiž dlhá desiatich rokov orientovaná dvojmo: jednak na povinnú spojenosť s tým, koho sme pŕítomně vyhodnotili jako *nejmocnějšť dubisko*, jednak na ekonomická spojenosť... www.literarky.cz; Ano, podlehli hitlerizmu, vysazovaly se v polích hákové křížky, ale nakonec zjistili, že velikost spočívá ve vlastní velikosti a nikoliv v opírání se o *jakékoliv dubisko*. *Nebo bučisko*. zahranicni.ihned.cz; Usoudili jsme, s Benešem v čele, že západní demokracie je zkažená, a že se tedy musíme inspirovat na východě a opřít se o *mohutné slovanské dubisko*. A Němci že musí ven... <http://www.pithart.cz>; Česká politika se před válkou spoléhala na západoevropské mocnosti, které ji v Mnichově opustily. Po válce zvolila *stalinistické dubisko* s důsledky, s kterými dodnes zápasíme. Zvláštní vztahy se Spojenými státy, k nimž se dnes někteří Češi upínají a chtěli si je pojišťovat bezvýznamným radarem, dnes uloženým do zásuvky, jsou iluzí. Jak řekl Václav Bělohradský, nejde o radar, ale o hledání *nového mocného dubiska*. <http://jiri.dienstbier.cz>; Vrátit se k socialistickému velkovýrobnímu zemědělství je sice správná idea ale její realizace dnes již není v našich rukou. To by bylo možné jen za předpokladu nastolení nějaké nové formy socialismu. A to bez opory o nějaké

to obdobne smýšlející a hlavne *mocné* „*dubisko*“ není možné. (...) *Žádné „dubisko“* se prostě v geopoliticky blízkém okolí nekoná. <http://www.zvedavec.org>; Uchýlili jsme se *pod slovanské dubisko* a natahovali sítě bratrského česko-ruského přátelství. drexler.blogy.novinky.cz; Které cizí mocnosti má paní senátorka na mysli? Naše slovanské bratry, *dubisko na východě*, s nímž se její předseda právě paktuje, jistě ne. Že by už zase americké imperialisty a jejich přísluhovače? <http://www.reflex.cz>.⁶

Spomedzi dokladov možno špeciálne upozorniť na taký, kde sa v rámci „spoločnej“ diskusie *dubisko* objavuje vo vzájomnej nadväznosti replík českých aj slovenských diskutérov:

Rusko budí ještě stále emoce:

Autor: Magor Milda Datum: 21.05.2007

za obrozenců, kteří se chtěli *k mohutnému tam se dubisku* naivně přivínout, za osvobodenců po Protektorátě, kteří se *k tomu dubisku* pak chtě-nechtě opravdu přivínuli a přes 40 roků pak litovali...

Re: Rusko budí ještě stále emoce:

Autor: komantsch Datum: 21.05.2007

Mladi Cesi a Slovaci se opet prichyluji *k mocnemu dubisku*. Existuje neco jako panslavisticke antiamericke hnutí pod vedením Ruska...

Re: V 19. stor. „dubisko“ robilo pre nás viac ako GB:

Autor: Woe#terim Datum: 21.05.2007

V 19. stor. „*dubisko*“ robilo pre nás (Slovákov) viac ako lživá Veľká Británia (bašta vtedajšej demokracie)...

<http://neviditelnypes.lidovky.cz>

Pozornosť takto „prominentne“ v príspevku venovaná práve *dubisku* má svoje opodstatnenie jednak už v rozsiahlom textovom zastúpení (pričom spôsob jeho „intelektuálneho uplatnenia“ je vzhľadom na spomenuté okolnosti odlišný od fungovania iných augmentatív), možno však nájsť aj ďalšie dôvody, prečo si špeciálnu pozornosť zaslúži. Postupne nás to privádza k téme rozdielneho slovenského a českého života augmentatív a aj k otázke vzájomných jazykových vzťahov.

Pri augmentatívach na *-isko* v českom prostredí sa v lingvistických opisoch spomína ich teritoriálne ohraničené – moravské nárečové východisko, pričom aj v slovníkovom spracovaní sa mnohé zachytávajú s kvalifikátorom *dial.* odkazujúcim k ich nárečovému statusu (pravda, pri iných sa prienik do spisov-

⁶ Jedným z takýchto uplatnení sledovaného augmentatíva je aj diskusný príspevok O. Uličného zameraný na lingvistický kontext:

Pridávám svou trošku: Prof. Trnka je spolu s prof. Vachkem hlavním autorem málo známých tezí PŠ z r. 1958, které vyšly už rok před tím ve Voprosech jazykoznanija rusky - strukturalismus se musel opřít *o veliké tam to dubisko*... Oldřich Uličný tech.groups.yahoo.com/group/Forum_JS/message/346.

ného jazyka prejavil v tom, že kvalifikátor tohto typu „nevlastnia“). Vzhľadom na Kollárov slovenský pôvod a vvedenie či upevnenie augmentatíva *dubisko* v širokom (slovenskom aj českom) povedomí práve cez jeho poéziu možno zvažovať otázku interpretácie *dubiska* ako slovakizmu v Kollárovom českom texte a ďalej aj mieru jeho kontaktového (spolu)pôsobenia pri ustaľovaní augmentatív tohto typu v spisovnej češtine. B. Havránek kollárovské *dubisko* explicitne spomína medzi slovakizmami prijatými do češtiny v období národného obrodzenia: „Byla přijata také slovenská slova, (...) podstatná jména na -isko (dubisko, chlapisko, peklisko) u Kollára, o nichž je těžko říci, jak daleko byla pro něho vědomými slovakismy“ (Havránek, 1980, s. 96). Slovník spisovného jazyka českého (1960 – 1971; ďalej SSJČ) uvádza pri hesle *dubisko* ako prvý z dokladov citát zo *Slávy dcery* – zaujímavé je aj hodnotenie slova v tomto slovníku nie bežnou dvojicou kvalifikátorov *kniž.* a *nář.* Příruční slovník jazyka českého (1935 – 1957; ďalej PSJČ) slovo zachytával bez kvalifikátora:

PSJČ **dubisko** -a n. veliký dub. Veliké dubisko padlo. Neu.

SSJČ **dubisko** -a s. (mn. 2. -sk, -sek) kniž. a nář. *velký dub:* k velikému přivíň tomu tam se d-u (Koll.); rozložitá d-a (Dyk)

Vzhľadom na „kultúrny zástoj“ slova je trochu zvláštne, že v slovenskom prostredí až do vydania SSSJ *dubisko* slovníky spisovného jazyka neevidovali, zachytené bolo len v Slovníku slovenských nárečí (SSN):

SSN **dubisko** m. zvel. expr. *To si ešče nevidel takiho dubiska* [Kameňany REV]; *To je tlstí dup, hrozitánski dubisko!* [Bánovce n. Bebr.]

SSSJ **dubisko** -ka dubísk s., v sg. i m. zvel. obrovské, mohutné d.; silný d.

O slovenskom „podpornom vplyve“ pri fungovaní augmentatív v češtine, naznačenom takto v súvislosti s *dubiskom*, teda o súhre intralingválneho (primárne moravského nárečového) a interlingválneho (slovenského) kontaktového pôsobenia, nájdeme zmienky aj inde (pozri ďalej) – a možno o ňom aj v súčasnosti uvažovať so zreteľom na rozličné sféry slovensko-českého jazykového kontaktu, napr. aj vzhľadom na pomerne vysoký výskyt augmentatív v slovenských textoch na rozličných českých internetových portáloch, predovšetkým v rozmanitých česko-slovenských diskusiách, kde vzájomný jazykový kontakt môže v istej miere fungovanie augmentatív v češtine „stimulovať“ či upevňovať. Spomedzi nich možno uviesť napr. kontexty s využitím substantíva *domisko* (neevidovaného v českých, no spracovaného v slovenských slovníkoch) či *bytisko* (ktoré v slovenskom kontexte po prvýkrát zachytil SSSJ):

Idealne by bolo kúpiť *domisko*:) Kde by som mala aj svoj atelier co je mojim velkym snom, vela deti, pieskovisko... www.modrykonik.cz; Nie sme ziadni milionari, tym padom si nemozme a ani nechceme dovolit *domisko* typu sest, sedem izieb. www.

modrastrecha.cz; ...poznávám, že nejde o cigánsku chatrč, ale o *domisko* na strácej nôžke, z ktorého sála bohatstvo. www.advojka.cz; Nellie, to mate *riadne bytisko*, my sme si objednali pred týždňom nové autíčko a asi nam vyjde tento rok aj pozemok na domcek, juj sa tesim... www.modrykonik.cz; ...von s krpcom nejdem, bo idem vysávať tento *náš velikánsky bytisko*... www.beremese.cz.

Nie vždy je pri takýchto textoch zrejmé „prítomnosť“ českých recipientov, niekedy však kontext (podobne ako už bolo spomenuté pri *dubisku*, pozri vyššie) dokazuje prítomnosť augmentatíva v priamej výmene replík českých a slovenských hovoriacich:

Vojta poprvé u *domečku*...

Kacka: ááááá Pan domácí zkoumá terén!

Sylvah: A je dooooost nadseny, ze?

Alibaba: *Domeček*??? Skor *domisko*, nie? ☺

www.baby-cafe.cz

Augmentatíva v slovenčine a češtine (systémové a komunikačné diferencie)

Ukazuje sa, že fungovanie augmentatív, ktorým v princípe patrí miesto v systéme slovenčiny aj češtiny, má v každom jazykovom spoločenstve svoje špecifiká, ktoré síce pre nerodeného hovoriaceho nemusia pri medzijazykovej komunikácii predstavovať problém, predsa však treba predpokladať isté diferencie v jazykovom povedomí, ktoré nachádzajú odraz v možnostiach, šírke ich textového uplatnenia v každom z jazykov a aj v ich slovníkovom a inom spracovaní.

Pri slovensko-českom porovnaní modifikačnej augmentatívnej derivácie prichádzame v opore o jej slovenský a český lingvistický opis k diferenciám na viacerých úrovniach – týkajú sa šírky a typov augmentatívnych formantov, ktoré sa pre slovenčinu a češtinu uvádzajú, územného rozšírenia a príslušnosti augmentatív k jednotlivým varietám národných jazykov, lexikografického zachytenia ich diferencovaného statusu a sémanticko-pragmatických výsledkov derivácie, na ktoré sa upriamuje pozornosť aj v štúdiách venovaných danej problematike.

V slovenčine figuruje formant *-isko* ako dominantný slovotvorný prostriedok augmentácie prislúchajúci nárečiam rovnako ako spisovnému jazyku. Pri derivátoch tohto typu sa v spisovnej slovenčine nepociťuje ich teritoriálna zakotvenosť či obmedzenie, nárečové zafarbenie majú skôr deriváty utvorené pomocou niektorých súvzťažných formantov (*-sko*, *-iščo*, *-išťo*)⁷, ktoré slov-

⁷ Zmienky o využití jednotlivých formantov porov. napr. u A. Jánošíka (1947/48, s. 17: *ten chlapišto, tí chlapišťa, tým chlapištom, o tých chlapištoch; tá babšto, tie babšťa, tá kravšto, tie konšťa*), E. Smieškovej (1956, s. 79: *žensko, babsko*), J. Pallaya (1996, s. 86: *obrovský domiščo, Jožiščo jeden hnusný*).

níky spisovného jazyka nezachytávajú (ako výnimku možno uviesť substantívum *babsko*, spracované v SSJ bez „nárečovej poznámky“ ako expresívne augmentatívum synonymné so slovami *baba*, *babisko* a s kvalifikátorom *zvel.*; ako variant heslového slova *babisko* je zachytené aj v SSSJ⁸). Variantné podoby utvorené pomocou spomínaných (aj ďalších) formantov nachádzame pri niektorých augmentatívach na *-isko* v SSN: *domisko* i *domsko*; *konisko*, *konsko* i *konšte*; *dvorisko* i *dvoríše* (vo výklade ako synonymum ešte *dvoríščo*); *hepisko*, *hepišto*; *hlavisko* i *hlávsko*. Pri hesle *hnusáčisko* napr. naznačuje doklad s ďalšou z augmentatívnych podôb (*duchniščo*) ich koexistenciu v jednej lokalite: *A tento mamlas, hnusáčisko psači hnusní, mi taktola celé duchniščo roztrhal!!* (Sereď). Aj Atlas slovenského jazyka III (Buffa, 1981, s. 167 – 172) uvádza širší diapazón augmentatívnych podôb jednotlivých slov: *chlapisko*, *chlapsko*, *chlapina*; *konisko*, *koňsko*, *koniščo*; *babisko*, *babsko*, *babizňa*, *babiščo*; *ženisko*, *žensko*, *ženiščo*, *ženšto*, *ženština*, *žensčina*, *ženská*; *očíská*, *okále*, *okáliská*, *okáne*. Niektoré z nich (*chlapina*, *babizňa* i *babizeň*, *okále*) zachytávajú aj slovníky spisovného jazyka, na rozdiel od derivátov na *-isko* však nie ako zveličené (resp. zveličené expresívne), ale čisto ako expresívne slová. Hoci teda aj mimo nárečového opisu a nárečovej lexikografie stretávame aj niektoré, skôr osihotené (a hodnotené nie ako zveličené) augmentatíva utvorené viacerými formantmi, „augmentačné potreby“ spisovnej slovenčiny napĺňa primárne a v nemalom rozsahu formant *-isko*. Augmentatíva tohto typu sú v slovníkoch súčasnej slovenčiny spracúvané systematicky a jednotne s kvalifikátorom *zvel.* – konkrétne slová sa líšia v tom, či sa pri ich augmentatívnosti samostatne zachytáva aj expresívnosť (a či expresívnosť vo všeobecnosti alebo konkretizovaná ako pejoratívnosť; porov. napr. Buzássyová, 2008).

Sémanticko-pragmatický efekt modifikačnej derivácie deminutív a augmentatív kolíše pri jednotlivých slovách (resp. pri ich konkrétnych použitíach) v priestore kvantitatívnej a kvalitatívnej modifikácie. Kvantitatívna zložka modifikácie vedie (s využitím príslušných formantov) k protikladu deminutívnosť – augmentatívnosť, pri kvalitatívnej možno zvažovať rozličné významové zafarbenie derivátov na osi melioratívnosť – pejoratívnosť (porov. Zima, 1961). Východiskovo sa síce dá vychádzať z paralely, že čo je malé, je aj (rozličným spôsobom) milé a naopak, čo je veľké (väčšie, ako je norma),

⁸ Životnosť tejto podoby (v skromnej miere, ale predsa) – popri frekventovanejšom *babisko* – naznačujú aj internetové texty:

...vies take strelene babsko ako si ty spoznat je rarita ☺ pokec.azet.sk/hrdzaa; Peťka moja partnerka... tanečna teda ☺ *vyborne babsko*... pokec.azet.sk; Co chcela tymto vyhlasenim dokazat... aj tak je *hnusne babsko*. forum.zoznam.sk; A *to milé babsko* nám povedalo: „Tak vám pekne ďakujem... hiking.sk; ...nechce sa mi veriť, že slobodný muž má záujem o *vydaté babsko* s dvoma cudzími detiskami.... forum.zoznam.sk.

je nejakým spôsobom „nemilé“, vieme však, že v konkrétnych výsledkoch sa obidve osi krížia rozmanitým spôsobom. A tak sa v slovenčine stretávame aj s augmentatívami, ktoré sa komunikačne využívajú na vyjadrenie nie negatívnych, ale pozitívnych postojov, augmentatívnosť sa môže spájať nielen s (primárne a prevažne) pejoratívnosťou, ale aj s melioratívnosťou (vyššiu mieru „pozitívneho vzťahu“ prináša augmentatívna prípona substantívam ako *dobráčisko*, *chudáčisko*, *človečisko*, *Slováčisko*, porov. Smiešková, 1956; Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 73; podobne aj inde).⁹ V „slovenskom jazykovom vedomí“ však pri využití formantu *-isko* nedochádza k aktivizácii deminutívnej zložky, ako na to nachádzame doklady pri opise niektorých derivátov tohto typu v českom prostredí.

Na rozdiel od slovenčiny sa pri spracovaní českých augmentatív s formantom *-isko* stretávame s menšou mierou systémovosti pokiaľ ide o mieru ich uloženia v spisovnej češtine aj vo vzťahu k výsledku derivácie pri jednotlivých slovách. Najviac derivátov tohto typu zachytáva PSJČ, pri ktorom však treba počítať s tým, že ide o zachytenie stavu v staršom období fungovania češtiny (čomu prirodzene zodpovedá aj jeho materiállová báza). Na rozdiel od spracovania augmentatív v slovenčine sú tu mnohé MD s formantom *-isko* opatrené kvalifikátorom *dial.*, podávajú sa teda ako nárečové. Že ide o augmentatíva, sa v PSJČ (a ani v iných lexikografických príručkách) neuvádza s takou mierou typizovanosti/systematickosti, akú stretávame (s uplatnením kvalifikátora *zvel.*) na slovenskej strane – často sú spracované čisto ako expresíva a pri niektorých z nich z výkladu vyplýva nie augmentatívnosť, ale deminutívnosť expresívnej zložky derivátu. O odlišnom vnímaní MD tohto typu v porovnaní s deminutívami svedčí aj to, že na rozdiel od nich augmentatíva nie sú v českých slovníkoch prihniedzované, ale spracúvajú sa v samostatnom hesle. Taký postup zachováva aj SSJČ, pravda, mnohé z derivátov zachytených v PSJČ novší slovník nezachytáva – a pri niektorých, spracovaných v oboch slovníkoch, stretávame sa s odlišným hodnotením. V jed-

⁹ Kým na kvantitatívnej osi sa modifikačný prírastok, ukladajúci sa do protikladu deminutívnosť – augmentatívnosť, dá zachytiť pomerne jednoducho ako protiklad malý – veľký (menší – väčší, ako je predpoklad, norma), na kvalitatívnej osi je zachytenie diapazónu pocitov a postojov patriacich do „expresívneho apendixu“, ktorý sa v odbornom výrazive ukladá do protikladu melioratívnosť – pejoratívnosť, podstatne zložitejšie vzhľadom na šírku, rozmanitosť a špecifiká pragmatických zámerov a komunikačných potrieb hovoriacich (vyjadrovanie vzťahu k pomenovanej realii aj vzťahu k adresátovi prehovoru). Možno (z rozličných dôvodov) odkázať napr. k ich uchopeniu u L. Štúra, ktorý pri deminutívach hovorí o význame „laskaňa“ a vyjadrení nehy, pri augmentatívach o vyjadrení potupy a opovržlivosti (Štúr, 1846; citované podľa 2006, s. 42 – 43). Kladné a negatívne expresívne príznaky, ktorými sa MD odlišujú od citovo neutrálnych pomenovaní (neha, náklonnosť, sympatia, milota, príjemnosť, účelnosť, obdiv – odpor, strach, nevraživosť, hanlivosť, nesympatia, opovrhnutie, ironizácia a pod.), variujú podľa konkrétnych vyjadrovacích potrieb a poskytujú hovoriacim, pravda, pri implicitnosti aktuálnej náplne expresivity, komunikačne dôležitú možnosť subjektívneho vyjadrenia.

nozvázkovom Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ), typovo zodpovedajúcim KSSJ (v ktorom nachádzame pomerne bohatú skupinu augmentatív), sa deriváty tohto typu vlastne nezachytávajú – ako výnimku možno uviesť (textovo frekventované) slovo *psisko*, spracované vo všetkých troch českých výkladových slovníkoch.

Obraz, ktorý o českých augmentatívach poskytuje PSJČ, je diferencovaný. Zo slov uvádzaných ako nárečové synonymá základových slov, v niektorých prípadoch s uvedením expresívnosti (všeobecne expr., či konkretizovane pejor.), no bez ďalšej významovej špecifikácie, možno uviesť napr.

PSJČ: **ocasisko** dial. ocas; **pivčisko** dial. pivo; **snisko** dial. sen; **zdisko** dial. zeď; **pecisko** dial. pec; **širačisko** dial. širák, klobouk; ***čapisko** dial. noha; **pánisko** dial. pán; **pažisko** dial. paže; **učitelisko** dial. pejor. učitel; **baračisko** dial. pejor. barák; **chůvisko** lid. pejor. chůva; **zaječisko** expr. dial. zajíc.

Pri niektorých z nich sa významový prírastok zveličenia zachytáva vo výkladovej parafráze (kvalifikátor *zvelič.*, ktorý by túto modifikačnú zmenu naznačoval mimo výkladových parafráz – ako je bežné v slovenskej lexikografickej tradícii –, sa podľa môjho prieskumu uplatnil len raz, pri slove *kořenisko*: **kořenisko** dial. zvelič. kořen). Slová s takýmto výkladom podľa slovníka niekedy majú, inokedy nemajú charakter nárečových slov:

PSJČ: **hrnčisko** dial. velký hrnec, hrnec vůbec; **knedlisko** dial. knedlík (veliký); **košisko** dial. velký koš; **kotlisko** dial. velký kotel; **zvířetisko** dial. veliké zvíře; ***jataganisko** dial. velký jatagan; **pentlisko**, -a n. dial. pentle (zvl. široká); **stromisko** dial. expr. strom, velký strom; **sumčisko** expr. dial. velký sumec; **telisko** expr. dial. (velké) tele; ***koláčisko** koláč, zvl. větší; ***mračisko** velký mrak; ***kusisko** notný, důkladný kus; ***roklisko** velká, hluboká rokle; ***rožisko** velký, velikánský roh.

Rozdiely v spracovaní slov zachytených v PSJČ aj v SSJČ sa dotýkajú všetkých spomenutých zložiek spracovania. Niektoré sú v oboch slovníkoch uvedené ako nárečové slová („slovenskému jazykovému vedomiu“ sa táto kategorizácia pri slovách ako *větrisko*, *suknisko*, *myšisko*, *stromisko*, *mračisko*, *košisko* a i. môže zdať skutočne zvláštna) a diferencie sa týkajú aj výkladovej parafrázy a/alebo uvedenia expresívnosti slova:

PSJČ **větrisko** dial. veliký vítr; SSJČ **větrisko** obl., často expr. veliký, prudký vítr; PSJČ **myšisko** dial. myš; SSJČ **myšisko** nář. expr. myš; PSJČ **suknisko** dial. velká, dlouhá sukně; SSJČ **suknisko** nář. expr. sukně; PSJČ **chlapčisko** dial. expr. odrostlý chlapec, výrostek; SSJČ **chlapčisko** nář. expr. chlapec, zprav. veliký n. odrostlý.

Inde, čo je dôležité z hľadiska vnímania a zachytenia (vývinu) statusu konkrétnych slov v spisovnej češtine, sa v SSJČ slová, spracované v PSJČ ako nárečové, už ako nárečové nehodnotia.¹⁰

PSJČ **ušisko** dial. a expr. ucho; SSJČ **ušisko** expr. veľké n. něčím nápadné ucho
 PSJČ **zubisko** expr. dial. zub; SSJČ **zubisko** expr. zub;
 PSJČ **očisko** dial. oko; SSJČ **očisko** expr. veľké n. něčím význačné oko;
 PSJČ **konisko** dial. expr. kůň; SSJČ **konisko** expr. velký kůň; kůň vůbec;
 PSJČ **dračisko** dial. velký drak; SSJČ **dračisko** expr. velký drak;
 PSJČ **žabisko** dial. velká, ošklivá žába; SSJČ **žabisko** expr. velká, ošklivá žába;
 PSJČ **botisko** dial. veliká bota; SSJČ **botisko**; **botiště** nář. expr. bota;
 PSJČ **ručisko** dial. pejor. ruka; SSJČ **ručisko**; **ručiště** nář. expr. ruka 1 (zprav. velká).

Na druhej strane možno poznamenať, že – ako vidno napr. v spracovaní slov *ručisko*, *botisko* – SSJČ v niektorých prípadoch, kde ponúka zmenu v pohľade na nárečovosť/nenárečovosť slov s formantom *-isko* aj inde, zachytáva aj variantné podoby s formantom *-iště*, hodnotené ako zriedkavé alebo nárečové: *babiště*, *botiště*, *klučiště*, *hošiště*, *tabačiště*, *skaliště*, *vrcholiště*, *nár. psiště*, *ručiště*, *botiště*, *vojačiště*.

Jedným z už naznačených špecifík spracovania augmentatív na *-isko* v PSJČ je (zo slovenského pohľadu opäť nezvyčajné) hodnotenie niektorých z nich ako MD s deminutívnym (podľa všetkého prevažne melioratívnym) významom, naznačeným výkladom alebo deminutívnym synonymom – teda s kombináciou deminutívnosti a melioratívnosti, s akou sa pri derivačnom výstupe „augmentácie“ v slovenčine nestretávame:

PSJČ: **čertisko** m. čertík; **křovisko** malé křoví, zvl. nižší; ***mrazisko** expr. mrazík; **mužisko** expr. mužík, muž; ***slovisko** expr. slovíčko; ***palandisko** palandička; **knířisko** dial. knírek; **synčisko** dial. malý chlapec; ***dědisko** dial. hypok. děd; **kolečisko** dial. zhrub. kolečko; **kupčisko** dial. pejor. kupčík.

¹⁰ Augmentatíva, ktoré zachytávajú české aj slovenské slovníky, sa prekrývajú len v istom rozsahu. Z tých, ktoré sú spracované v slovníkoch oboch jazykov, možno spomedzi už spomínaných českých v porovnaní so slovenským spracovaním (kde sú augmentatíva bez výkladu prihníezdované pri základovom slove) uviesť napr.

dívčisko (**dievčisko** KSSJ, SSJ, SSSJ zvel.), **chlapčisko** (SSJ zvel. expr., KSSJ zvel.), **kupčisko** (SSJ zvel. pejor.), **ožralčisko** (**ožrančisko** SSJ zvel.), **konisko** (KSSJ zvel.), **zaječisko** (zajáčisko SSJ zvel.), **dračisko** (SSJ zvel. expr., KSSJ zvel., SSSJ zvel. expr.), **zubisko** (SSJ zvel. expr., KSSJ zvel.), **očisko** (KSSJ, SSJ zvel.), **ušisko** (len v Synonymickom slovníku slovenčiny, 1995), **hrnčisko** (SSJ, KSSJ zvel.), **kotlisko** (SSJ zvel. expr.), **stromisko** (SSJ, KSSJ zvel.), **větrisko** (vetrisko SSJ, KSSJ zvel.), **nožisko** (SSJ, KSSJ zvel.), **suknisko** (SSJ zvel. expr.), **baráčisko** (**baračisko** SSSJ zvel.).

Poukazy na daný fakt a aj jeho interpretáciu opierajúcu sa o osobitý územne determinovaný „konflikt“ jazykového povedomia (moravské „epicentrum“ versus české prostredie, kde augmentatívny formant *-isko* východiskovo nemá zázemie) možno nájsť aj v teoretických prácach venovaných augmentatívam v češtine. Z. Hrušková v príslušnej kapitole kompendia *Tvoření slov v češtině*. 2. Odvozování podstatných jmen (1967) pri augmentatívach na *-isko/-iště*¹¹ popri východisku v moravských nárečiach odkazuje aj k slovenským nárečiam: „Význam zřetelně augmentativní pronikl u jmen s těmito dvěma příponami (*-isko*, *-iště*) hlavně z nářečí moravských a slovenských. (...) Proniknutí přípony *-isko* z nářečních oblastí do ostatních prostředí způsobilo, že se slovům v nářeční podobě dost dobře nerozumělo a slovo dostalo význam právě opačný, než mělo původně, např. místo v platnosti zhrubělé nebo augmentativní začalo se ho užívat ve významu meliorativním nebo deminutivním: *čertisko* – *čertík*, *mužisko* – expr. *mužík*, *skalisko* – *menší skála*“ (Hrušková, 1967, s. 533 – 534). Podobne sa k špecifiku fungovania (niektorých) augmentatív v češtine vyjadruje aj J. Zima – uvádza, že „na domácí půdě přípony *-isko*, na Moravě, se živě pocituje její augmentativnost a tím i zdůrazněný význam depreciativní, zatímco v Čechách, zejména v jazyce psaném, převažuje pojetí deminutivní a meliorativní. Výsledkem takového kolísání v hodnocení významu jednotlivých slov tvořených touž příponou je pak oslabení expresivnosti a oslabení povědomí kvantitativního hodnocení, které tato přípona obsahuje“ (Zima, 1961, s. 21). Netrúfam si zásadne zhodnotiť aktuálnu platnosť konštatovania prevahy deminutívneho a melioratívneho charakteru MD tohto typu v češtine, predsa sa však v opore o ich fungovanie v rozličných českých textoch nazdávam, že to v takej miere, ako by vyplývalo z formulácie J. Zimu (v súčasnosti) neplatí. Za istý doklad tohto predpokladu možno považovať aj posun v spracovaní v SSJČ, kde sa pri niekoľkých derivátoch (z tých, ktoré takto uvádza PSJČ, zachytáva SSJČ len pár) spomínaná charakteristika už neuplatnila (*mužisko* expr. muž; *čertisko* expr. 1. čert 2. expr. živá, veselá bytosť), pri slove *křovisko*, v PSJČ s „deminutívnu sémantizáciou“ (*křovisko* – malé křoví, zvl. nižší), sa v SSJČ uvádza kvantitatívna charakteristika na

¹¹ V kapitole sa Z. Hrušková venuje aj expresívnym derivátom odvodeným inými formantmi: *-ák*, *-an*, *-ec*; *-ice* (ktoré majú ťažisko v iných slovotvorných kategóriách a expresívny, prípadne augmentatívny význam je pri nich okrajový) a ďalším, ktoré však vystupujú celkom alebo temer celkom práve len ako expresívne: *-och*, *-ous*, *-oš*, *-ouš*, *-as*, *-oun*, *-our*, *-da*, *-anda*, *-inda*, *-izna*, *-ajzna*, *-uše* – tieto, resp. niektoré z týchto formantov sa uvádzajú aj v iných, stručnejších opisoch českých augmentatív. Ako výraznejšie augmentatívny než len expresívny spomedzi nich Z. Hrušková uvádza formant *-an*, uplatnený pri MD ako *hřiban*, *copan*, *nosan*, *zoban*, *zuban*, *bochan* (Hrušková, 1967, s. 132 – 133). Česko-slovenskej konfrontácii derivácie expresív so sústredením sa na pomenovania osôb sa vo viacerých štúdiách venovala J. Bartáková (1987, 1989, 1994) – spomína medzi nimi aj deriváty s formantom *-isko*, no vzhľadom na širší záber expresívnej lexiky sa im podrobnejšie nevenuje.

opačnom póle: *křovisko* – keř; křoví (zvl. vyšší). Deminutívny príznak v SSJČ ostal pri (nárečovo hodnotenom) substantíve *synčisko* s výkladom „malý chlapec“. Treba však poznamenať, že pri nazretí do dokladov, ktoré sú – ako materiállová báza využitá v PSJČ – dnes sprístupnené na stránke Ústavu pro jazyk český AV ČR pri každom heslovom slove, deminutívnosť či melioratívnosť naznačená v slovníku z nich ani nevyplýva.

Na základe dokladov zo súčasných internetových textov možno sa krátko pristiaviť – v porovnaní ich českého a slovenského výskytu – pri substantíve *mrazisko*. Niekoľko využití v českých textoch odkazuje skôr k nárečovému charakteru slova než k potenciálnej synonymizácii s deminutívom *mrazík* ponúkanej v PSJČ:

Mrazisko snadno prohryzalo i na půl prsta tlustou kůžu na šlapách jako nic... *Mrazisko* štípalo, vítr pofukoval, ale oni stáli. www.zar.cz; To zas byl jednuc deň jak malovaný, *mrazisko* až praštělo a já sa nahřivala u kamen. www.statnezeny.cz; Zrána bylo trochu zima, ale potom sme sa rozehrli (samozřejmě zpěvem), takže sme snášali to *mrazisko* lepší. www.hornackysbor.com.

V slovenských textoch sa augmentatívum *mrazisko* (lexikograficky zachytené zatiaľ len v KSSJ) ukazuje ako podstatne frekventovanejšie – v česko-slovenskom pohľade možno pri ponúkaných dokladoch upozorniť na prevahu uplatnenia v mužskom rode (o čom bude reč v nasledujúcej časti textu):

Zimisko si začalo vyčínať spolu s *mraziskom*. pente-sileia.blog.pravda.sk; ...v takejto kose, keď *mrazisko-psisko* zmrazil aj moju vôľu... blog.sme.sk; ... s ňou aj *mrazisko krutý*. Zas nám snehu nadelí, nevstaneme z postelí. www.zsbertot.edu.sk; Túto noc bol *riadny mrazisko* www.mamaaja.sk; ...*mrazisko* mi veru vyčaroval líčka červené ako ruže... www.mimibazar.sk; Aj u nas je *taky mrazisko* az strach, ale radsej nech je z rana *mrazik* a potom slniecko, ako dažd... www.modrykonik.cz.

Presnejšie formulácie o porovnaní textového fungovania augmentatív v slovenčine a češtine, v celkovom pohľade na ich funkčné zaťaženie a aj v sústreďení sa na jednotlivé slová, by predpokladali hlbší výskum – rámcovo sa (v opore o čiastkové sondy) ukazuje, že ich komunikačné uplatnenie a využitie je v slovenských textoch rozličného druhu v porovnaní s českými bohatšie a ich postavenie v spisovnej slovenčine pevnejšie, pričom pri ich tvorbe a uplatnení (v opore o slovenské jazykové vedomie) možno počítať s vyššou mierou „priepustnosti“, potenciality a pravidelnosti výsledku augmentačnej derivácie než v češtine.

Špecifické potvrdenie pevnejšieho postavenia augmentatív tohto typu v slovenčine možno vidieť v prekladových ekvivalentoch, ktoré nachádzame v prekladoch slovenskej beletrie do češtiny. Tak napr. v textoch paralelného korpusu InterCorp (<http://www.korpus.cz/intercorp>) k slovenským augmentatívam *chlapčisko*, *chalanisko*, *chudáčisko*, *lumpisko*, *korhelisko*, *huncútisko*, *bujačisko*, *psisko*, *ohnisko*, *hrnčisko*, *kusisko*, *fúziská*, *zubiská* autori prekladov do

čestiny uplatnili augmentatívne paralely *psisko*, *vousiska*, *zubiska*, v ostatných prípadoch však volili iné prekladové ekvivalenty: nemodifikovanú východiskovú podobu slova (*chudáčisko* – *chudák*, *chlapčisko* – *chlapec/kluk*, *lumpisko* – *lump*, *ohnisko* – *ohreň*, *hrnčisko* – *hrnec*), iné ekvivalentné neaugmentatívne expresívum (*chalanisko* – *klacek*, *huncútisko* – *taškár/filuta*, *korhelisko* – *ochlasta*, *bujačisko* v prenesenom význame – *hřebeč/kanec*), spojenie s kvantifikujúcim atribútom (*ohnisko* – *obrovský požár*, *kusisko* – *obrovský kus*) a na sprostredkovanie expresivity východiskového textu v niektorých prípadoch zvolili aj deminutívny český textový ekvivalent (*chudáčisko* – *chudinka*, *chlapčisko* – *mládenček*).

V pohľade z českej strany sa ako výrazne diferenčné môže javiť rodové špecifikum fungovania slovenských augmentatív.

Gramatické rozdiely

Jedným z výrazných rozdielov týkajúcich sa „gramatického správania sa“ augmentatív na *-isko* v slovenčine aj v češtine je existencia ich dvojrodovosti v slovenčine na rozdiel od výlučného zaradenia do stredného rodu v češtine – a rozsah, špecifiká, vývinový charakter, súčasné komunikačné zaťaženie aj lingvistický opis tejto dvojrodovosti.

Formant *-isko* formálne predurčuje augmentatívnym substantívam morfológickú paradigmu stredného rodu s uložením do vzoru *mesto/město* – „rodový odklon“ tohto typu MD od maskulín a feminín k neutrám má však aj svoj sémantický či pragmatický aspekt¹². Ako neutrá fungujú augmentatíva

¹² Sémantickú interpretáciu stredného rodu augmentatív ako dôsledku vybočenia z normálnych rozmerov a vôbec straty „bytostnej vymedzenosti“ podáva F. Miko v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 131): „Neutrum sa ukazuje ako symptóm nevyhranosti v gramatickom, rodovom (pohlavnom) alebo vôbec v akomkoľvek bytostnom ohľade. To by vysvetľovalo, prečo sú augmentatíva neutrami (*chlapisko*, *babisko*, *psisko*, *chybisko*). Zveličenie znamená vybočenie z normálnych rozmerov, je to strata bytostnej vymedzenosti. Keď sa augmentatívny význam oslabuje, pôvodný rod sa vracia (v skloňovaní alebo len v kongruencii: *chlapiskovi*, *chlapčiskovia*, *tá babisko*).“ Otázku vzťahu sémantiky rodu augmentatív nastolil F. Miko už vo svojej „substantívnej monografii“, kde stredný rod augmentatív spája so „stratou osobného významu“ základových slov a tendenciu augmentatív vracieť sa k pôvodnému rodu spája tiež s otázkou ich osobného významu – s jeho opätovným oživením (Miko, 1962, s. 18 n.).

Sématické (či pragmatické) odôvodnenie zaradenia augmentatív k neutrám možno však nájsť už u L. Štúra, keď upozorňuje na to, že keby šlo o čisto formálne dôvody takéhoto začlenenia, patrili by k neutrám aj deminutíva (napr. *Janko*, *apuško*, *deduško*): „Pozoru hodnuo i to, že pri zvetšujúcich v daktorích formách slová od koreňa mužského alebo ženského pohlavja do nijakého prechádzajú, nje var preto že na koncovku nijakého vichodja, bo takbi i zmenšenje mužské slová na takú koncovku vichodjace nijakého pohlavja biť museli, čo sa ale nještáva, lež preto že pochopom tímto zveličením vlastně len na hmoťe (materia) přibíva a hmota jako neživá od koreňa je nijakého pohlavja, potom ale aj z tej příčini že slová tak zveličenje nje len velkosť ale i njeokresanosť, surovosť viznamenávají a tak v opovržlivom zmisle sa berú, predmeti ale neživje sú vlastně nijakého pohlavja a len njevlastně reč ím pohlavja dáva, sú teda len číra hmota a hmota

odvodené od substantív všetkých troch rodov (*to chlapisko, dubisko, babisko, ušisko*) v slovenčine aj češtine. Pri porovnaní deklinácie v oboch jazykoch sa ukazujú štandardné medzijazykové rozdiely vzoru *mesto*, s tým, že v Lpl sa v češtine výraznejšie uplatňuje variantná graméma *-ách* (*o městech*, ale *o dubiskách*)¹³, zhodná s (bezvariantnou) slovenskou gramémou tohto pádu.

dub > **dubisko** stredný rod, slovenčina

sg N (to) dubisko G dubiska D dubisku A (to) dubisko L o dubisku I s dubiskom
pl N (tie) dubiská G dubísk D dubiskám A (tie) dubiská L o dubiskách I s dubiskami

dub > **dubisko** stredný rod, čeština

sg N (to) dubisko G dubiska D dubisku A (to) dubisko L o dubisku I s dubiskem
pl N (ta) dubiska G dubisk/dubisek D dubiskům A (ty) dubiska L o dubiskách
I s dubisky

Pri slovenských augmentatívach sa žiada upozorniť na systémovú variantnosť v Gpl podmienenú rytmickým krátením (*-ísk/-isk*). Rozdiel možno demonštrovať napr. na slovách *dubisko* a *dobráčisko*: slovenská graméma Gpl *-ísk* (*v tieni vysokých dubísk*), z česko-slovenského hľadiska diferenčná, nadobúda pôsobením rytmického krátenia (*od tých dobráčisk*) podobu zhodnú s českou gramémou bežnou pri tomto tvare (*ve stínu vysokých dubisk*).

Hoci v slovenčine v komunikácii prevažuje zaradenie augmentatív do stredného rodu zhodné s češtinou, predsa pri nich existuje aj druhá možnosť – uplatnenie rodu podstatného mena (maskulínium, feminínium), od ktorého sú odvodené (fungovanie v mužskom rode je zrejmé z mnohých už dosiaľ uvádzaných dokladov, napr. *ten dubisko, bytisko, mrazisko*). Štandardná informácia o dvojrodovosti sa najčastejšie obmedzuje na zachytenie faktu, že MD tohto typu môžu fungovať ako neutrá i maskulína či neutrá i feminína (porov. napr. slovníkový údaj v SSJ **dobráčisko** -a str. i m.; **nosisko** -a str. i m.; **babisko** -a, -bísk str. i ž.), teda *to dobráčisko* i *ten dobráčisko*, *to nosisko* i *ten nosisko*, *to babisko* i *tá babisko*. V takto rovnako podanej „základnej informácii“ sa však skrývajú rozdiely vo fungovaní jednotlivých typov augmentatív, významný protiklad na jednej strane prirodzeného rodu životných maskulín a na druhej strane neživotných maskulín a feminín, tiež navzájom diferencovaných. Dvojrodovosť slovenských augmentatív je však aj predmetom odbornej diskusie – vzhľadom na istú neustálenosť, vývinovosť a stále

čistá je v potupe. Z tejto teda príčiny reč chťjac potupu vijadriť, dáva ím nijakuo pohlavja, ktoruo vlastne hmoťe prislúcha. Zmenšenie mužskej na tak rečenú koncovku nijakého pohlavja vichádzajúce majú význam laskaňa a preto zadržujú svoje pohlavja. Zrovnajme: *chlapisko, djevtiško a Janko, apuško, dĕduško* atď.“ (Štúr, 1946; citované podľa 2006, s. 42 – 43).

¹³ Ide o prejav širšej zákonitosti – neutrá zakončené na *-go, -ko, -ho, -cho* nemajú v Lpl gramému *-ech*; popri *-ách* sa v niektorých prípadoch uplatňuje aj graméma *-ích*. S variantným *-ích/-ách* je spracované v SSČ napr. augmentatívum **psisko** -a s (mn. 2. -s/e/k, 6. -cích, -kách), súčasne funkčné zaťaženie podoby *o psících* oproti bežnejšiemu *o psikách* sa však ukazuje ako minimálne.

aj podrobnejšiu nepreskúmanosť ich fungovania. V zameraní na jednotlivé stránky dvojrodovosti vyjdem z istého schematického náčrtu s následnou problematizáciou východiskovej schémy v opore o doklady fungovania augmentatív v komunikácii a aj o diferencie v ich lingvistickej reflexii.

Najvýraznejšie sa dvojrodovosť prejavuje pri augmentatívach odvodených od životných maskulín. Slovníkovým údajom o dvojrodovosti augmentatív tohto typu (v rozličnom podaní, najexplicitnejšie v SSSJ), napr. pri substantíve *dobráčisko* ako ich reprezentantovi, v porovnaní deklinácie v strednom a mužskom rode zodpovedajú tvarové diferencie príslušných deklinačných typov – v singulári sa maskulína od neutier odlišujú v datíve a lokáli (*dobráčiskovi*), v pluráli sa pri dôslednom obsadení životnej paradigmy líšia vo všetkých tvaroch okrem inštrumentálu. Rodové diferencie sa prirodzene prejavujú aj na sprievodných atributívnych tvaroch (napr. na zámene *to/ten*) v N a A singuláru aj plurálu:

dobrák > **dobráčisko** stredný rod

sg N to dobráčisko G dobráčiska D dobráčisku A to dobráčisko L o dobráčisku
I s dobráčiskom
pl N tie dobráčiská G dobráčisk D dobráčiskám A tie dobráčiská L o dobráčiskách
I s dobráčiskami

dobrák > **dobráčisko** mužský rod, životné

sg N ten dobráčisko G dobráčiska D **dobráčiskovi** A toho dobráčiska L o **dobráčiskovi** I s dobráčiskom
pl N tí **dobráčiskovia** G **dobráčiskov** D **dobráčiskom** A tých **dobráčiskov** L o **dobráčiskoch** I s dobráčiskami

V slovníkoch spisovnej slovenčiny (pri nárečovom sa pristavím neskôr) a v Pravidlách slovenského pravopisu (2000; ďalej PSP) sa dvojrodovosť systematicky uvádza bez akýchkoľvek obmedzení. V SSSJ sa v rámci „používateľsky ústretového“ obohacovania gramatickej informácie systematicky uvádza aj životná podoba N a G plurálu.

SSJ

dobráčisko, -a *str. i m.*

KSSJ

dobráčisko -a *s. i m.*

PSP

dobráčisko -a **-čisk/-čiskov** *s. i m.*

SSSJ

dobráčisko -ka pl. N -ká G -čisk *s. i -ka* pl. N -kovia G -kov *m.*

V danej súvislosti sa – vzhľadom na fungovanie tohto typu augmentatív v jazykovej praxi a v súhre s tým aj vzhľadom na hĺbku jeho poznania – vynárajú viaceré otázky. Práve na systematické zachytenie paralelných rodových paradigiem augmentatív ako na jednu z problémových sfér slovníkového sprá-

covania gramatickej charakteristiky substantív upriamujú pozornosť M. Sokolová a A. Jarošová (2008, s. 220) s pochybnosťou, či je vskutku adekvátne tento typ spracúvať jednotne, ak pri niektorých lexémach (*faganisko*) majú popri prevažnom fungovaní v strednom rode tvary mužského rodu skôr potenciálny charakter – v Npl tak vystupujú *faganiská*, nie *faganiskovia*, *sprostáčiská*, nie *sprostáčiskovia*, *mládenčiská*, nie *mládenčiskovia*. Pri iných uvádzajú frekvenčné porovnanie dostupných dokladov rodových variantov v niektorých pádoch: *chlapčiskovia/chlapčiská*: 2/121, ale Gpl *chlapčiskov/chlapčisk*: 10/9, *chlapčiskom/chlapčiskám*: 5/6; *dobráčiskovia/dobráčiská*: 6/3, *dobráčiskov/dobráčisk* 4/1; *chudáčiskovia/chudáčiská*: 1/6, *chudáčiskov/chudáčisk* 3/0; *zlodejiskovia/zlodejiská*: 1/1, *zlodejiskovi/zlodejisku* 1/0.¹⁴

Diferencie vo vnímaní možností uplatnenia tvarov prirodzeného rodu dokumentuje napr. zmienka v Encyklopédii jazykovedy (1993, s. 73), kde sa pri augmentatívach ako substantívach primárne stredného rodu uvádza aj možnosť uplatnenia rodu základového substantíva – v singulári. S plurálovými tvarmi životných maskulín, napriek tomu, že v komunikácii v istom rozsahu žijú, teda Encyklopédia jazykovedy nepočíta. V zhode so spracovaním v SSSJ je na druhej strane zachytenie ich úplnej, singulárovej aj plurálovej paradigmy morfológickým analyzátorom Slovenského národného korpusu, v súčasnosti dostupnom (v rozsahu ich spracovania v KSSJ) na „slovníkovej stránke“ JÚLŠ SAV (<http://slovník.juls.savba.sk>).

Problematike gramatického rodu augmentatív, ich rodovej oscilácii sa v diskusne koncipovanej štúdii (v nadväznosti na staršie spracovanie A. Jánošíka z r. 1947/1948 aj v polemike s ním) venoval F. Kočíš (1966).¹⁵ V jeho pohľade

¹⁴ Pri rodovej variantnosti augmentatív sa dá, podobne ako pri iných variantoch v jazyku, vychádzať z predpokladu, že kým u niektorých používateľov slovenčiny môže byť dominantná osobná afinita k prednostnému či výlučnému využívaniu niektorého z rodov, u iných môže intersubjektívna existencia dvojrodovosti zodpovedať ich osobnému vnímaniu gramatickej charakteristiky augmentatív a môže sa prejavovať v striedavom (aj neuvedomenom) využívaní tvarov obidvoch rodov pri tom istom slove, resp. pri rozličných slovách diferencovane.

¹⁵ A. Jánošík zastáva názor o oprávnenosti dvojrodovosti augmentatív v spisovnom jazyku, pri upozornení na teritoriálnu diferencovanosť rodového zaradenia augmentatív v slovenských nárečiach – v opore o cieleň vlastný prieskum konštatuje, že stredný rod augmentatív prevažuje v stredoslovenských nárečiach, ich prirodzený rod nepovažuje za celoslovenský, ale dominantne západo- a východoslovenský, pravda, s postupným prienikom aj do stredoslovenských nárečí. V súvislosti s tým možno spomenúť, že v porovnaní so slovníkmi spisovného jazyka sa k augmentatívam špecificky, t. j. bez unifikovaného dvojrodového spracovania, stavia Slovník slovenských nárečí – priradenie rodu vcelku korešponduje s uvedenými dokladmi (nie z každého je však rodová príslušnosť augmentatíva zrejímavá). Z približne 40 derivátov od mužských životných substantív zachytených v prvom zväzku sa najmenej uvádza ako dvojrodové (*baranisko*, *čaptáčisko*, *čertisko*, *hundráčisko*, *chlapčisko*, *junčisko*, *konisko*), najbohatšiu skupinu predstavujú deriváty spracované ako maskulína (*bitkárisko*, *blážnisko*, *blchánisko*, *bludárisko*, *bulisko*, *bumbajisko*, *byvolisko*, *cabajisko*, *ceciáčisko*, *čirkášisko*, *ďadisko*, *dlhánisko*, *dobráčisko*, *džachárisko*, *faganisko*, *galganisko*, *grobianisko*, *húserisko*, *chalanisko*, *chlapisko*, *chmulisko*, *chudáčisko*, *kmínisko*, *kocúrisko*, *korhelisko*), pri

sa dvojrodovosť životných augmentatív prezentuje ako podstatne obmedzenejšia, než to dokladá ich súčasné slovníkové spracovanie. Nejde podľa neho o zmenu alebo návrat k mužskému rodu augmentatív v celej paradigme, ale o (mohli by sme asi povedať parciálne) *penikanie rodu* základných podstatných mien do paradigmy augmentatív spolu s oživením ich osobného významu. Celkovo sa v jeho pohľade funkčné uplatnenie životných tvarov maskulín, hoci s ich existenciou počíta, javí ako pomerne obmedzené – explicitne uvádza (porov. aj údaj z EJ), že penikanie mužského rodu sa obmedzuje na jednotné číslo.¹⁶ Bolo by iste zaujímavé nazrieť na uplatnenie dvojrodovosti vo vývinovom pohľade, F. Kočiš sám spomína, že ide o prebiehajúci proces – predsa sa však, pri všetkej už spomínanej relativizácii „plošnej životnosti“ životných plurálových podôb, jeho pohľad javí ako nedoceňujúci reálnu dvojrodovosť paradigiem augmentatív tohto typu. Ako problematický sa javí aj ďalší z jeho záverov, „do dôsledkov dotiahnutá“ sémantická diferenciacia rodových podôb jedného aj druhého typu – že o augmentatíva vlastne ide len pri substantívach stredného rodu, ktoré „prechodom od stredného rodu k mužskému (alebo peniknutím mužského rodu do paradigmy týchto augmentatív) strácajú charakter zveličenia a prestávajú byť augmentatívami. Stávajú sa obyčajnými podstatnými menami mužského rodu s istým expresívnym zameraním“ (Kočiš, 1966, s. 305 – 306). Nazdávam sa, že ani pri fungovaní v mužskom rode deriváty s formantom *-isko* augmentatívny (kvantitatívny zveličujúci) náboj celkom nestrácajú, resp. majú kvantitatívne či kvalitatívne vyznenie diferencované v jednotlivých použitíach podobne ako pri využití v strednom rode. Napokon, keby sa postulovaný rozdiel nesený začlenením do rodu v slovenčine upevnil a keby vskutku „fungoval“, malo by to ústiť do podvedomého či vedomého výberu rodu v závislosti od diferencovaných

najmenšom počte z nich sa udáva príslušnosť k strednému rodu (*cigánčisko, diablisko, hlobnisko, hnušáčisko, huncútisko, husárisko, chasnisko, kydonisko, kydisko*). Podobne v Historickom slovníku slovenského jazyka (1991 – 2008; ďalej HSSJ), ktorý tiež augmentatíva v istom rozsahu zachytáva, nie je rod pri jednotlivých slovách tohto typu zachytený jednotne, niekde sa uvádza s, inde m (a niekde uvedenie rodu celkom chýba) – z dokladov zväčša rodové zaradenie nie je zjavné. Predsa však napr. pri augmentatíve *vľčisko* v metaforickom použití doklad z 18. storočia naznačuje (v zhode so slovníkovým spracovaním) jeho vnímanie ako maskulína: „...šelma zlodejská, ukradne, kde čo máš, za masára sa vydáva, *vľčisko zubatý*, kupuje ovci, barany, patami jich platí“ (PV 18. st.)

¹⁶ „Z pôvodnej paradigmy stredného rodu ostáva v novej paradigme nezasiahnutý iba tvar nom. pl. *chlapíská*. Keď však vezmeme do úvahy fakt, že v Slovníku slovenského jazyka je pri augmentatívach *laganisko* a *Slováčisko* koncovka nom. pl. *-ovia*, a keď to budeme chápať ako výraz istej tendencie, už ani táto pôvodná koncovka *-á* nie je pevná. Nateraz sa však koncovka *-ovia* všeobecne neuplatňuje, a tak pôvodná koncovka neutra *-á* vplýva aj na ostatné pády v pluráli: v gen. ostáva aj naďalej tvar s nulovou koncovkou a s predĺženou kmeňovou samohláskou (napr. *chlapísk; jedine túto koncovku pripúšťa Slovník slovenského jazyka*), v dat. *-ám*, v lok. *-ách*. Penikanie mužského rodu sa teda obmedzuje na jednotné číslo. Aj tu problematickou ostáva koncovka akuz. *-a*, pretože ešte celkom dobre obstoí tu nominatívny tvar, tak ako je to všeobecne v neutre“ (Kočiš, 1966, s. 304).

komunikačných potrieb hovoriacich (a v protismere do diferencovanej interpretácie u adresáta), čomu však uplatnenie rodu augmentatív v textoch odrážajúce jazykové vedomie používateľov slovenčiny nenasvedčuje. V každom prípade však štúdia F. Kočiša upozorňuje na rozličné stránky neustáleného, variabilného a individuálneho fungovania substantív tohto typu.

Kým pri životných maskulínach fungujú teda (v istom rozsahu) popri sebe dve tvarovo diferencované paradigmy, pri neživotných maskulínach (a podobne pri feminínach) niet kodifikačne zachytenej paralely v existencii odlišných rodových substantívnych tvarov, rozdielne rodové zaradenie sa prejavuje len kongruenčne v Nsg a Asg.¹⁷ O tomto ich špecifiku napr. Morfológia slovenského jazyka uvádza, že sa „mužský alebo ženský rod prejavuje len v Nsg alebo v Asg pri prívlastku (*ťažký kufrisko, veľká rybisko*) alebo v predikáte (*kufrisko je ťažký, rybisko je veľká*), inak sa tieto slová skloňujú len podľa vzoru *mesto*“ (MSJ, 1966, s. 114).¹⁸ Na rozdiel od SSJ sa údaj o „neúplnosti paradigmy“, taký dôležitý napr. pre nerodeného hovoriaceho, objavuje v novšom slovníkovom spracovaní, ktoré celkovo smeruje k zachytávaniu širšieho spektra (nielen problematických) gramatických informácií. Gramatická informácia sa pri augmentatívach odvodených od neživotných maskulín v KSSJ (a podobne aj v PSP a najnovšie v SSSJ) spresnila do podoby: s., v *jedn. i m.*, teda fungovanie v mužskom rode sa zachytáva len pre jednotné číslo (napr. **nosisko** -a -sísk s., v *jedn. i m.*), pri feminínach s ešte užším vymedzením uplatnenia: s., N a A *jedn. i ž.* (napr. **babisko** -a -bísk s., N a A *jedn. i ž.*). V porovnaní s formuláciou v MSJ sa zdá, akoby slovníkové spracovanie pri neživotných maskulínach oproti feminínam dávalo širší priestor tvarom mužského rodu (nie len N a A), v konečnom dôsledku je však pri pohľade na paradigmu stredného a mužského neživotného rodu v tomto prípade zrejmé, že sa tvarovo zhodujú:

zub > **zubisko** podstatné meno, stredný rod

sg N to zubisko G toho zubiska D tomu zubisku A to zubisko L o tom zubisku
I tým zubiskom

pl N tie zubiská G tých zubísk D tým zubiskám A tie zubiská L o tých zubiskách
I tými zubiskami

¹⁷ Možno tu ešte spomenúť, že F. Kočiš (1966) v konečnom dôsledku o dvojrodovosti uvažuje len v súvislosti s augmentatívami pri životných maskulínach, pri neživotných maskulínach a feminínach uvažovať o dvojrodovosti nepovažuje vzhľadom na paradigmatické špecifiká za odôvodnené. Istú korešpondenciu s tým možno vidieť v stručnej zmienke o augmentatívach v Slovenskej lexikológii, kde J. Horecký hovorí o kolísaní medzi stredným a mužským rodom, no využitie ženského rodu pri augmentatívach nespomína (1971, s. 168).

¹⁸ K formulácii v MSJ treba doplniť, že kongruenčné signály rodu môžu niesť (podobne ako pri životných maskulínach) nielen adjektíváliá, ale (spolu s nimi či len samy) aj slovesá: *Chlapčisko pribehlo domov/Chlapčisko pribehol domov; Kufrisko nám zavádzalo v predsieni/Kufrisko nám zavádzal v predsieni; Rybisko sa ponorilo do väčšej hĺbky/Rybisko sa ponorilo do väčšej hĺbky; Bolo strašné búrčisko/Bola strašná búrčisko* (autentické príklady tohto typu možno v príspevku vidieť v dokladoch na viacerých miestach).

zub > **zubisko** mužský rod, neživotné

sg N **ten** zubisko G toho zubiska D tomu zubisku A **ten** zubisko L o tom zubisku
I tým zubiskom

Pri ženských podstatných menách však v jednotnom čísle takejto tvarovej zhody s neutrami okrem Nsg a Asg niet, preto aj v slovníkovom spracovaní zachytávajúcom tvary, pri ktorých sa predpokladá uplatniteľnosť v ženskom rode signalizovaná tvarmi kongruentných slov, nachádzame spomenutý rozdiel v porovnaní s neživotnými maskulínami. Podobný obraz ponúka aj morfológický analyzátor *Slovenského národného korpusu*. Rozdiely v rozsahu zachytených tvarov jednotlivých paradigmat možno vidieť napr. na (na účely tohto textu jemne upravenom) spracovaní homonymného augmentatíva *nožisko* (ako MD k maskulínu *nôž* aj k feminínu *noha*):

nôž > **nožisko** stredný rod

sg N to nožisko G toho nožiska D tomu nožisku A to nožisko L o tom nožisku
I tým nožiskom
pl N tie nožiská G tých nožísk D tým nožiskám A tie nožiská L tých nožiskách
I tými nožiskami

nôž > **nožisko** mužský rod, neživotné

sg N **ten** nožisko G toho nožiska D tomu nožisku A **ten** nožisko L o tom nožisku
I tým nožiskom

noha > **nožisko** stredný rod

sg N to nožisko G toho nožiska D tomu nožisku A to nožisko L o tom nožisku
I tým nožiskom
pl N tie nožiská G tých nožísk D tým nožiskám A tie nožiská L tých nožiskách
I tými nožiskami

noha > **nožisko** ženský rod

sg N **tá** nožisko A **tú** nožisko

Fungovanie v strednom aj ženskom rode dokladajú napr. rozmanité kontexty s výskytom substantíva *knižisko*:

....si úspešne žieňatko, vyšlo ti *knižisko*... rozpravkarka.blog.pravda.sk; Ďakujeme vopred všetkým za *akúkoľvek knihu, knižočku či knižisko*... zскеzmarska28.sk/skola/knihy.htm; *Nejakú tú „knížisko“*. Ale *podrobnú, kvalitne spracovanú*? Chýba *taká* u nás, a ako! www.castles.sk; Inak by KKC bola *obrovská knižisko*, keby tam malo byť úúúplne všetko... www.kredo.sk; ...tak to heej - to je teda *knižisko* - *NÁD-HERNÁÁ*. www.tortyodmamy.sk; A teraz na Bibliotéke som kúpil *mooooc tlstú knižisko* o 76-tich česko-moravských hradoch a zámkoch... www.hrady.sk.

V súvislosti a paradigmami neživotných maskulín a feminín zachytenými takto v kodifikačných príručkách si však možno položiť otázku, či ostatné tvary, ktorých existencia sa tu „neevидуje“, v komunikácii predsa len nežijú.

Podľa všetkého v slovenčine skutočne nejestvujú podoby Npl maskulín a feminín ako *tie zubisky*, *tie nožisky*, moje vlastné jazykové vedomie sa však napr. celkom nevzpiera niektorým iným tvarom, najmä Gpl maskulín aj I (menej L) singuláru a Gpl feminín.

zub > **zubisko** mužský rod, neživotné

sg N **ten** zubisko G toho zubiska D tomu zubisku A **ten** zubisko L o tom zubisku

I s tým zubiskom

(*pl N tie zubisky, ? *G tých zubiskov, ? *D tým zubiskom, ? *L o tých zubiskoch)¹⁹

noha > **nožisko** ženský rod

sg N **tá** nožisko A **tú** nožisko

(sg ? *G tej nožisky²⁰ ? *D tej nožiske ? *L na tej nožiske ? *I tou nožiskou

pl *N tie nožisky ? *G nožisiek *A tie nožisky)

Vzhľadom na istý nedostatok dokladov na augmentatíva v písaných textoch (celkovo a teda prirodzene aj v otázných tvaroch) neašpirujem tu na „zodpovedné zodpovedanie“ nastolenej otázky, predsa však aspoň v náznaku možno z internetových textov doložiť, že niektoré z týchto tvarov v neformálnej (aj nie celkom neformálnej) komunikácii, napriek tomu, že sa, pokiaľ viem, v žiadnom opise slovenských augmentatív nespracúvajú, skutočne fungujú:

Doslova ma očarili aj typicky stredomorské stavby domčúrikov i *domiskov* na neuveriteľných miestach ostrova... krajmerova.blog.sme.sk; Keď po štyroch rokoch skončili, spúšťali sa z Národnej rady na najmodernejších bavorákoch fičiac rovno do svojich honosných sídiel, haciend či *domiskov*... www.obroda.sk; Prejdi si pár domov, hociakých, nalaď si nos na smrady a budeš prekvapený, koľko domov aj *domiskov* je smradľavých práve kvôli vlhkosti... www.e-filip.sk; ...robustnú poľskú pivotku - „valibuka“ Korgilovú, tak tá ti *tou svojou ručiskou* takú jednu „uřala po papuli“, že sa ti určite zjavili všetci svätí... www.cassovia.sk; ...naj naj k narodeninkam (...) potom ti potrasem *ručiskou* maaam ta rada... komixans.sk; ...potom sa zase schoval pod autobus lebo pršať začalo...ale inak fajn! rudi točil *tou ručiskou* jak vadný... noredemption.gregsmom.sk; F nanho zacne po francuzsky, ale ramasak

¹⁹ Tvary *hrnčiskov*, *hrnčiskom*, *hrnčiskoch* zachytáva (no nedokladá) vo svojej štúdii A. Jánosik (1947/48, s. 24).

²⁰ F. Kočiš explicitne uvádza, že „návrat k pôvodnému rodu alebo prenikanie pôvodného ženského rodu základného podstatného mena nedovoľuje paradigma. Možno ešte povedať *tá babisko*, ale genitív „tej babisky“ nie je možný (1966, s. 304). Podobne explicitne upozorňuje na tvarové obmedzenia aj inde: „1. p. *tá rybisko*, *to rybisko*, 2. p. *toho rybiska*; spojenie „tej rybisky“ už nie je možné“ (Kočiš, 1968, s. 61) – pravda, v obidvoch textoch sa všeobecnejšie formulácie paradigmatických obmedzení dokladajú len „nemožnosťou“ tvaru Gsg, „nemožnosť“ iných tvarov sa už takto nedemonštruje.

hned *svojou velkou ruciskou* ukaze na mna a povie, ze ma sem v teniskach nepusti. life.wronx.com; Zapal priedusiek neprekonate, iba mozno Kika *s tou jej noziskou*:-) us.profile.myspace.cn.²¹

Spoľahlivejší obraz o funkčnom zaťažení nekodifikovaných podôb augmentatívnych maskulín a feminín v komunikácii môže priniesť ďalší výskum (opretý prípadne aj o materiál hovoreného korpusu). Vzhľadom na celkovú okrajovosť augmentatívnej lexiky však zrejme možno počítať s istou mierou nestability normy v tomto smere.

Základný slovensko-český rozdiel v morfológickom správaní sa augmentatív, ako je zachytený v lingvistických opisoch v jednom a druhom jazyku, rozdiel, ktorý sa premieňa do ich textového fungovania a môže predstavovať istý problém pri nazeraní z českej strany (napr. pri osvojovaní si slovenčiny), je teda ich slovenská dvojrodovosť, ktorá je pritom pri jednotlivých substan-

²¹ Kým pri Gpl *domiskov* aj pri tvare *ručiskou* zapísanom s diakritikou je ich interpretácia vcelku nespochybniteľná, pri dokladoch s *ruciskou* písaných bez diakritiky narážame na špecifický interpretačný problém. Ako istú komunikačnú kuriozitu by som to ani nespomínala, keby nešlo o textový jav značného rozsahu, ktorý prináša interpretačné problémy pri analýze opretej o internetové texty, no s ktorým sa musia interpretačne vyrovnávať nielen „meta-“, ale (čo je dôležitejšie) aj prirodzení adresáti takýchto textov – a ktorý je pritom spoločný pre slovenské aj české jazykové prostredie. Zápis *ruciskou* možno totiž so zreteľom na možný zámer pisateľa interpretovať aj ako osobitú maznavú podobu deminutíva so zámenou č' š, teda o podobu *ručíškou*. Rozličné deminutíva s touto zámenou sa v súčasných textoch vyskytujú v nemalom počte – za enormným rozšírením takejto modifikácie možno nepochybne vidieť literárnu sugesciu v preklade kultového Tolkienovho *Pána prsteňov* s výskytom deminutívnej podoby *milášek/milášik*. V rozmanitých slovenských aj českých textoch na internete má samo slovo *milášek/milášik* vo vzťahu k najrozličnejším javom množstvo výskytov (napr. ...*mám psa, volá sa Benko a je můj mališík milášik* :) pokec.azet.sk/delta99) a takto modifikovaná deminutívna prípona sa vyskytuje aj pri rozličných iných slovách. Ak by sme povedzme už v našej súvislosti mohli váhať, ako interpretovať bezdiakritikovo zapísaný inštrumentál ženiskou v nasledujúcom texte, či ako augmentatívum ženiskou alebo ako deminutívum ženiškou, modifikované v naznačenom smere, príklon k druhému z nich naznačuje ďalší kontext, v ktorom sa ukazuje, že autorka má tento typ modifikácie zažitý (možno predpokladať, že v záujme „komunikačnej priechodnosti“ sa rozhodla v slove *ustoškaaa* diakritiku aspoň čiastočne uplatniť):

S TOUTO ZENISKOU MAM VEEEEEA SPOLOCNE....iba usta mame rovnake:D:D

mno tuto to asi ani neni vidno ale mame taqe iste pery:o) najprv som ich nemala rada ale teraz by som si ich nemenila :o) IOObim waaaaa *ustoškaaa* moie...

<http://bostek.blogspot.com>

Na základe „poznatku“ o súčasnem rozšírení modifikovaných deminutívnych formantov so zámenou č' š možno potom tvary *noziskou*, *babiskou* aj v českých textoch prednostne interpretovať ako deminutíva:

Dnes mu pod narkozou s *noziskou* delali psi kusy... v MVDr Bohma mam ale naprostou duveru a verim, ze rozhodl ten nejlepsi lecebny zpusob... www.adopcechrtnu.eu; ...kdyz tu teda s *babiskou* dlouhou nebyli tak mne potrebuji videt alespon na dalku... www.myahory.cz; ...to je ted in, hazet tam libaci fotky se svyma milaskama, holsiskama i chlapeskama, kosiskama i pejskama, maminkou i tatinkem, dedeskem i *babiskou*! www.last.fm.

tívných typoch z hľadiska uplatnenia rodovo diferencovaných tvarov menej „jednotná“, než by sa pri prijatí základnej informácie o nej prípadne zdalo.²²

²² V súčasných českých opisoch sa, ako už bolo spomenuté, s dvojrodovosťou augmentatív ne počíta. Iba v PSJČ sa pri spracovaní substantív *čertisko*, *vľčisko*, *vďovčisko*, *ožralčisko* ako gramatická informácia uvádza (len) mužský rod, otázka však je, či to nepovažovať skôr za prehliadnuté chyby v spracovaní. Doklady na stránke Ústavu pro jazyk český pri týchto slovách naznačujú totiž fungovanie v strednom rode, len pri substantíve *vďovčisko* je jeden zrejmy doklad na jeho fungovanie ako maskulína. Na druhej strane sa však maskulínnosť substantíva *čertisko* niekedy ukazuje v súčasných textoch (pozri ďalej). Teoreticky si teda iste otázku prípadného súčasného komunikačného uplatnenia dvojrodovosti českých augmentatív možno klásť (aj vzhľadom na moravský pôvod augmentatívneho formantu *-isko* v spisovnej češtine s blízkosťou k západoslovenským nárečiam s uplatnením prirodzeného rodu augmentatív). Pri pohľade do textov na internete v porovnaní fungovania napr. augmentatíva *psisko* v slovenskom a českom prostredí nájdeme v slovenských textoch pri prevahe stredného rodu aj doklady na maskulínium: (*nejaký psisko zavýja*, *môj krvilačný psisko*). Často sa síce v Nsg pri absencii kongruentných indikátorov rodová príslušnosť určiť nedá, na druhej strane texty dokladajú aj využívanie iných tvarov maskulína:

...*psiskovia* (aspoň pokiaľ viem) dostávajú kombinovanú vakcínu aj s látkou proti besnote...
A *psiska* chodíme pravidelne očkovať. <http://blog.sme.sk/>; ...tam by sa naslo v lesiku *psiskov!* :-)... dogforum.dog.sk;

beggie strips nalamem na veľkost ako sa mi chce je to tenke smrdí ako das ale *psiskom* chutí...
www.dogforum.sk; Rovnako tak, keď vidím pobeňovať *psiskov* a bez náhubku... www.modrykonik.cz; ...ty sa mi nepomievaj, lebo pustím *tych zurivých psiskov* aj na teba. www.modrykonik.sk; ...konečne *tých tvojích psiskov* vidím za bieleho dna... www.dogforum.sk.

V českých textoch síce možno nájsť doklady, kde by adjektívny tvar (najmä slovenskému oku nevycvičenému na spoľahlivú identifikáciu českých tvarových diferencií, porov. napr. Nábělková, 2008a, 2008b) sugeroval predstavu maskulína (*ztracený černý psisko*; *další ztracený psisko*; *nohatý neohrabaný drzý psisko*; *takový roztomilý a přesto nejošklivější psisko světa*), takéto adjektívne podoby je však primerané interpretovať ako obecněčeské, nespisovné tvary (porov. analogické spojenia ako *první velký město*, *nějaký hodně velký město* a pod.) a rod substantíva ako neutrum. Potvrdenie možno vidieť v kontexte, kde kongruentné tvary záměna a slovesa jeho príslušnosť k strednému rodu zreteľne demonštrujú:

Dnes mě *to nohatý neohrabaný drzý psisko chtělo* honit po obýváku! ...Ještě že *to psisko* je *anorektický* a zbývají po něm samé dobroty... <http://www.miciny.cz>.

V slovenských textoch s analogickými tvarmi adjektív slovesná zhoda naopak zreteľne dokladá, že ide o maskulína:

Andrej ležal na zemi a smial sa na plné brucho, zatiaľ čo mu na hrudi *ležal veľký chlpatý psisko* a *olízaval* ho svojím zaslantným jazykom... www.slavonica.eu; ...moc som sa neusmieval, keď mi ich z rúk *vytrhol psisko* a *roztrhal*... www.birdz.sk.

Ako neutrá je prirodzené interpretovať aj iné české augmentatíva s atribútmi v obecněčeských tvaroch, ako *pořádný kufřísko*, *pořádný stromisko* (na rozdiel od ich slovenských náprotivkov – maskulín v spojeniach *poriadny kufrisko*, *poriadny stromisko*), ak sa nám pri nich aj takéhoto kontextového potvrdenia nedostáva:

Souhlas, tahle basa si *pořádný kufřísko* zaslouží, už něco vydržela, tak at ještě něco vydrží... forum.baskytara.com; ...statečně odolává okusu i kliněnce... je to běh na dlouhou trať, ale za padesát let to daj-li bohové bude *pořádný stromisko*... auditka.session.cz.

V súčasných českých textoch možno teda vidieť potvrdenie fungovania augmentatív v strednom rode. Na druhej strane však v nich predsa nájdeme aj doklady na mužský rod životného augmentatíva *čertisko*, ktoré ako jedno zo štyroch augmentatív maskulín zaznačuje PSJČ – v textoch sa takto relatívne frekventovane vyskytuje jeho tvar Dsg a Lsg:

Záver

Pri augmentatívach, ktoré sa tradične v slovenskej aj českej lingvistike vyčleňujú ako jedna z tried modifikačných derivátov, pričom v obidvoch prostrediach ako dominantný prostriedok slovotvornej augmentácie vystupuje formant *-isko*, možno v konfrontačnom pohľade vidieť viaceré osobitosti na slovenskej aj českej strane, ktoré sa odrážajú aj v ich naznačenom rozdielnom slovníkovom spracovaní a v lingvistickej reflexii. Celkovo však ide, pri všetkých jestvujúcich čiastkových pohľadoch na obidvoch stranách, o nie podrobne preskúmanú a spracovanú oblasť lexiky, pričom až hlbšie analýzy ich fungovania na slovenskej aj českej strane by poskytli spoľahlivejšiu oporu aj pre medzijazykovú komparáciu. Z hľadiska česko-slovenských jazykových kontaktov sa ako špecifická problematika ukazuje potenciálny slovenský vplyv na ustaľovanie augmentatív tohto typu v češtine, pričom okrem jeho rozdielnych ciest, na ktoré už možno nájsť odkazy v lingvistickej literatúre („iniciačný“ literárny/knižný vplyv, nezanedbateľná váha kollárovského *du-biska* uvádzaného ako slovakizmus u B. Havránka a s uvedením známeho citátu zachyteného aj v PSJČ, nárečový vplyv spomínaný u Z. Hruškovej), možno prihliadať aj na rozličné sféry súčasnej česko-slovenskej komunikácie, okrem jazykovej interakcie v priamom živom styku aj na internetový jazykový kontakt, kde sa augmentatíva nezriedka objavujú v slovenských textoch v českom internetovom priestore.

LITERATÚRA

BARTÁKOVÁ, Jarmila: Slovtvorné postupy vzniku expresívnych názvov osôb v češtine a slovenčine. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. 36. Řada jazykovědná (A) č. 35. Red. M. Grepl et al. Brno: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Brně 1987, s. 61 – 69.

BARTÁKOVÁ, Jarmila: K česko-slovenským diferenciam v oblasti expresívnych názvov osôb. In: Slavica Pragensia. 30. Acta Universitatis Carolinae. 1987. Ed. V. Budovičová. Praha: Univerzita Karlova 1989, s. 105 – 113.

BARTÁKOVÁ, Jarmila: Adjektiva so zväčšenou mierou vlastnosti v slovenčine a češtine. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná. A. 42. Red. I. Pospíšil. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta 1994, s. 75 – 88.

...takové věci se dějou denně a dost pochybuju, že to *čertiskovi* leží v hlavě... www.vestirna.com;

„No tož si představ moja mila, že ta scvrcknuta roba vytrubuje, že si sa upsala *čertiskovi*... www.stastnezeny.cz; A ten zákrsek mu teď dělá v botech brykule, *čertiskovi*... www.bbcrow.cz; Původní tajuplná klasická činoherní pohádka o mlynářce, *čertiskovi*, záhadné Andělce, kouzelné stříbrné snítce... www.svoboda.info.

BĚLIČ, Jaromír a kol.: Slovenština. Vysokoškolská učebnice pro studující českého jazyka. 6. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980.

BUFFA, František: Atlas slovenského jazyka III. Slovtvorba. Bratislava: Veda 1981.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Príspevok ku konfrontačnému výskumu sémantiky slovenských a českých slovies polohy. In: Slovenská reč, 1973, roč. 38, č. 3, s. 270 – 278, č. 4, 327 – 335.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vyjadrovanie významu hromadnosti (kolektívnosti). In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, č. 1, s. 21 – 35.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Niektoré rozdiely v stupni internacionalizácie medzi češtinou a slovenčinou. In: Slavica Pragensia. 30. Acta Universitatis Carolinae. Ed. V. Budovičová. Praha: Universita Karlova 1989, s. 77 – 83.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Špecifické črty uplatňovania internacionalizácie (v konfrontačnom aspekte). In: Konfrontačný a komparatívny výskum jazykovej a literárnej komunikácie. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník 8 / Literárnovedný zborník 8. Ed. J. Sabol. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 39 – 46.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontaktové varianty a synonymá v slovenčine a češtine. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 2, s. 92 – 107.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aspekty kontaktov slovenčiny a češtiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 1. Red. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995(a), s. 163 – 182.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 1995(b), s. 87 – 96.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. (Na okraj protikladu domáce/cudzie). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 69 – 78.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Fungovanie dvoch národných jazykov v jednom štáte. In: Slovenský jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Ed. Ján Bosák. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 15 – 21.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantické a štylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. In: Lexikografie v kontextu informačnej spoločnosti. Ed. A. Jarošová – A. Rangeľová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2008, s. 113 – 122.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – ONDREJOVIČ, Slavo: Slovaki i Čechi. Slovackej jazyk i češskij jazyk (etnosignifikativnyj, kulturologičeskij, psihologičeskij i sociolingvističeskij aspekty otnošenija dvuch nacij i ich jazykov). In: Jazyk – Kultúra – Etnos. Moskva: Nauka 1994, s. 113 – 130. Publikované aj ako: Slovaks and Czechs. The Slovak and Czech Languages (the Ethno-significative, Culturological, Psychological, and Sociolinguistic Aspects of the Relations Between Two Nations and their Languages). Human Affaires, 1997, roč. 7, č. 2, s. 141 – 158.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – RÍSOVÁ, Eva: Ako preložiť do slovenčiny české slovo sešlost? In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, č. 2, s. 58 – 60.

CUŘÍN, František: Místní jména Lísek a Lesík a zdobněliny toho typu. In: Naše řeč, 1966, roč. 49, č. 2, s. 129 – 139.

DOLNÍK, Juraj: Hodnotiace slová v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 16. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987, s. 67 – 83.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk a hodnotenie. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1999.

Encyklopédia jazykovedy. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993.

GERARD-BEVILAQUA, Mária: Svet malých a milých vecí (Konfrontačný pohľad na deminutíva v slovenčine a češtine). Diplomová práca. Brno: Masarykova univerzita 2005.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj českého spisovného jazyka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1980.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

HRUŠKOVÁ, Zdeňka: Jména zhrubělá (augmentativa). In: Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Red. F. Daneš – M. Dokulil – J. Kuchař. Praha: Academia 1967, s. 531 – 535.

JÁNOŠÍK, Anton: Gramatický a prirodzený rod augmentatív na -isko. In: Slovenská reč, 1947/48, roč. 13, č. 1 – 2, s. 17 – 25.

KOČIŠ, František: Gramatický rod augmentatív na -isko (-sko). In: Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 5, s. 300 – 307.

KOČIŠ, František: Ten chlapisko i to chlapisko. Kultúra slova, 2, 1968, č. 2, s. 61.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1966.

NÁBELKOVÁ, Mira: *Slovenský turisti byli udivení...* Slovenčina a „češtiny“. In: IUGI OBSERVATIONE... Jubilejný zborník na počesť prof. PhDr. Ľubomíra Ďuroviča, DrSc. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2008(a), s. 73 – 84.

NÁBELKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu. Bratislava – Praha: Veda – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2008(b).

PALLAY, Jozef: Augmentácia v slovenčine a nemčine. In: Varia. V. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1996, s. 83 – 90.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Augmentatíva a ich miesto v slovníku spisovného jazyka. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1 – 2, s. 79 – 81.

SOKOLOVÁ, Miloslava – JAROŠOVÁ, Alexandra: Optimalizácia gramatickej charakteristiky substantív v slovníku súčasného slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 4, s. 212 – 220.

ŠTÚR, Ľudovít: Nauka reči slovenskej. Bratislava: Tatrárn 1946; reprint Bratislava: Veda 2006.

ZIMA, Jaroslav: Expresivita slova v súčasnej češtině: studie lexikologická a stylistická. Praha: Československá akademie věd 1961.

SLOVNÍKOVÉ PRÍRUČKY

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. Bratislava: Veda 1981. (ČSS)

Historický slovník slovenského jazyka. 7 zv. Ed. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991 – 2008. (HSSJ)

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Ed. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. (KSSJ)

Lexikografické príručky. Dostupné na WWW: <http://slovník.juls.savba.sk>

Pravidlá slovenského pravopisu. 3., upravené a doplnené vydanie. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 2000. (PSP)

Průruční slovník jazyka českého. 9 zv. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957 (PSJČ)

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. (SSJ)

Slovník slovenských nářečí. I. – II. Ed. I. Ripka. Bratislava: Veda 1984, 2006. (SSN)

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vydání. Praha: Academia 2000. (SSČ)

Slovník spisovného jazyka českého. 8 zv. Ed. B. Havránek. Praha: Academia 1960 – 1971. (SSJČ)

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Ed. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. (SSSJ)

Synonymický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 1995. (SSS)

DOMISKÁ, KNIŽISKÁ, PSISKÁ AND OTHER MODIFICATIONAL NOMINAL AUGMENTATIVE DERIVATIVES WITHIN THE SLOVAK-CZECH PERSPECTIVE

Key words: augmentative, Czech-Slovak, Slovak-Czech linguistic contacts, modification derivatives, two-gender character, linguistic contacts on the internet

In the contribution dedicated to Klára Buzáßsyová, the honoured celebrating linguist, in connection with her long-term interest in the sphere of Slovak-Czech linguistic relationships, we concentrate on comparing the functioning of augmentatives as one of the types of modification derivatives in Slovak and in Czech.

In both environments as the dominant means of word-formative augmentation functions the formant *-isko*, though in the contrastive view we can see a number of specific features on both the Czech and the Slovak sides, which are reflected also in their differing lexicographical processing and in their linguistic description. In Slovak, in comparison with Czech, the application of augmentatives in communication seems to be more extensive and their position in Slovak more firm. As to their formation and application, in Slovak we can count on a higher degree of potentiality and regularity of the result of augmentation derivation than in Czech. On the grammatical level as a distinctive differentiating phenomenon seems to be the two-gender character of Slovak augmentatives with regard to their exclusively belonging to the neutral gender in Czech. From the point of view of Czech-Slovak linguistic contacts a specific sphere of problems is represented by the potential Slovak influence upon the stabilization of this type of augmentatives in Czech (the co-operation of the intra- and interlingual impact of contacts). In addition to the „initiation“ literary influence of the augmentative *dubisko* (huge oak) from the poem *Slávy dcera* (The Daughter of Glory) by J. Kollár and the earlier registered dialect influence we can at present take into consideration the various spheres of Czech-Slovak communication - in addition to interaction in the actual direct communication also to the linguistic contacts on the internet where augmentatives often occur in Slovak texts in a Czech internet area.

Plamienka v krajine zázrakov. Textový svet húb

MIROSLAV DUDOK

*Pre naše myslenie, vnímanie, konanie a reč
neexistuje nič dôležitejšie, než je kategorizácia.
G. Lakoff*

Ak vo všeobecnosti môžeme súhlasiť s výrokom G. Lakoffa, tak to bude platiť dvojnásobne pre lexikologické úvahy, najmä však v textickej situácii výkladových slovníkov ako osobitného typu textov i lexikografického žánru. „Kategorizujeme vždy, keď nejakú mimojazykovú skutočnosť vnímame ako druh niečoho,“ hovorí G. Lakoff a o čosi ďalej pokračuje: „Bez schopnosti kategorizácie by sme vôbec nemohli fungovať – tak fyzicky, ako ani v našom spoločenskom a intelektuálnom živote“ (Lakoff, 2006, s. 19 – 20.). O tom, a najmä o aplikovaní kategorizácie v lexikologickom a lexikografickom priestore, u nás veľa vie aj Klára Buzássyová (napr. Buzássyová, 1994)¹, napriek tomu, že jej, prirodzene, priamym inšpiračným zdrojom nebol ani G. Lakoff, ani kognitívna lingvistika, ale sémantika slova, jeho štruktúrno-systémový svet, jazyk sám a jeho dráma v dynamike používania počas jej lingvistického dozrievania a nadobúdania hlbokej múdrosti, ktorú pretavila do svojho jazykovedného diela. Prvý raz som sa stretol u nej s odhaľovaním princípov používania jazyka (vtedy sa to tak v slovenskej jazykovede ešte nedefinovalo) v jej kontrastívnych štúdiách slovensko-maďarských pri referovaní o jednom kontrastívnom zborníku (Dudok, 1980), vzápätí v konfrontačných úvahách slovensko-českých, hlavne však v štúdiách, kde riešila dynamiku vývinu slovenského jazyka. Keďže u nás nemáme vyvinutú tradíciu kognitívnej lingvistiky², jej jazykovedné dielo je inkorporované do iných jazykovedných súradníc, ale ak sa raz budeme aj touto sférou jazykových observácií systematicky zaobera-

¹ Explicitne: „Výkladové, prekladové aj rozličné špecializované slovníky podávajú dôležitý obraz o národnom jazyku...“ (Buzássyová, 1994, s. 31).

² Máme ju podchytenú najmä vo všeobecnolingvistických kompendiách a stopovo sa do jazykovedného zorného uhla dostáva z psychológie, filozofie, umelej inteligencie a pod. v koncepciách I. Ruisela, J. Rybára a i.

rať, práce K. Buzássyovej mnohí budú poznať ako prvolezecké. V našom príspevku nadviažeme na jej skúsenosti s jazykovým modelovaním sveta, ktorý zakomponovala do nášho (vznikajúceho) základného lexikografického diela, Slovníka súčasného slovenského jazyka (2006). Nebudem sa tu podrobnejšie zaoberať týmto dielom, verím, že sa mu nevyhnú na tejto konferencii iní kolegovia, ale na úvod mojej úvahy by som vyzdvihol zaiste i jazykovednú skúsenosť K. Buzássyovej a jej jazykovedné i jazykové a národné vedomie, ktoré budeme dokumentovať lexikografickým materiálom zo SSSJ a KSSJ, a to je skutočnosť, že slovenčina, rovnoprávne a rovnocenne, patrí medzi ostatné živé jazyky s ustálenou kognitívnou skúsenosťou a tým sa súčasne, teda v tej istej chvíli, zaraďuje jednak medzi jazyky rovnakého rangu (typologického, areálového, genetického, spoločenského, emotívneho atď.) a zároveň jazyky jedinečné a neopakovateľné, teda ide o jazyk, ktorým identifikujú jeho používatel'ov a s ktorým sa ľudia istej spoločnosti identifikujú.

V príspevku nadväzujeme na všeobecné poznatky z koncepcie jazykového obrazu sveta, ktorú detailne rozpracovala poľská jazykoveda (Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Anna Pajdzińska a i.) (Vaňková, 1999, 2007), že v každom prirodzenom jazyku sa ustálila kognitívna skúsenosť danej spoločnosti (Piekarczik, 2007, s. 45). V základoch poznávacieho procesu, ako je to známe už od Aristotela, stojí kategorizácia. Kategórie (ktoré boli re/prezentované princípom podobnosti) však až po neskorého Wittgensteina boli považované za neproblematické a samozrejmé. Priam selankovitá pohoda, keď ide o kategoriálny diskurz, platila aj v jazykovede takmer do konca 20. storočia. Vodu čerila hlavne lexikografia a na jej tradičných empirických poznatkoch dozrievajúca moderná sémantická lexikológia, či ešte presnejšie – v kooperatívnej súhre obidve tieto disciplíny zároveň. Až keď do poznávacieho procesu – okrem filozofie, kde klasická teória kategórií dlho nebola ani považovaná za *teóriu* (Lakoff, 2006), a jazykovedy – zasiahli aj mnohé ďalšie disciplíny, ukázala sa problematika kategórií v jej plnej jednoduchej zložitosti. Máme na mysli už spomínanú poľskú školu kognitívnej jazykovedy, najmä však autorov empirických rigorózných prác nielen jazykovednej orientácie, ale aj filozofickej, antropologickej, psychologickej a pod. Vo vedeckej trajektórii je to vývin poznania od neskorého Ludviga Wittgensteina nekončiac psychologičkou Eleonor Roschovou (podrobnejšie pozri kapitolu 2 v práci Lakoff, 2006), ktorej teóriu u nás implementoval do svojej lexikologickej teórie J. Dolník (Dolník, 2003). V našom príspevku v rámci takýchto inšpiračných stôp by sme sa pozastavili pri myšlienkovom podhubí otázky dvojitej kategorizácie v jazyku, na ktorú upozornil John Taylor (Taylor, 1995), a to konkrétne na príklade húb (*Fungi*).

Takže, ako je to s hubami v jazyku a reči, v lexikografii a vo vede vôbec? Kontrastívna jazykoveda, najmä porovnávanie typologicky zhodných a geneticky blízkych jazykov, akými sú slovenčina, srbčina, chorvátčina, slovinčina

a pod., otvára nám problém pomenovania aj používania jazyka. Konkrétne pri lexéme *huby* je takáto situácia:

huby (slov.), g´by (bulh.), houby (čes.), gljive (chorv.), grybai (litov.), gabi; pečurki (mac.), grzyby (poľ.), griby (rus.), gljive (srb.) atď.

Kontrastívna analýza pomenovania húb v uvedených jazykoch sa končí na úrovni pozitivistického konštatovania lexikálnych zhôd a odlišností. V sedemdesiatych rokoch 20. storočia, keď sa vzťahovala kontrastívna lingvistiká, lingvistický príbeh húb sa tu v skutočnosti aj ukončil. Keďže ide o doklady z veľmi blízkych jazykov, uvedený reťazec dokladov nastoľuje otázku, prečo je taký veľký pomenovací rozptyl, ktorý by sme v základnej a bežnej slovnej zásobe v rámci týchto jazykov nečakali. A otvára sa tým otázka jazykovej identity. Keď kategorizujeme podľa formálno-jazykovej, vonkajšej podobnosti tento minimálny reťazec, z neusporiadaného súboru sa nám roztvorí usporiadaný kruh, viac-menej zreteľná areálová situácia:

slov. huby, čes. houby, slovin. gobi, bul. g´bi, mac. gabi // maď. gombák,
chorv. gljive, srb. gljive,
poľ. grzyby, rus. griby, lit. grybai,
mac. pečurki

Ideálnu areálovú predstavu tu ruší princíp jazykovej identity: porovnajme bulharské a macedónske podoby (rozdiel v oficiálnej komunikačnej sfére umocnilo osobitné jazykové vedomie a následne alebo paralelne jazykový obraz g´by a pečurki³). Alebo slovinsko-česko-slovensko-bulharský oblúk (nie očakávaný areálový kruh, ale ohnutá elipsa!). Ešte podrobnejšie to zachytávajú kartografické metódy v jazykovede, porov. Všeslovanský jazykový atlas (OLA, 2000) a Celokarpatský dialektologický atlas (OKDA, 1997). Osobitne na materiáli OKDA sa zaoberala touto problematikou z aspektu sémantických štruktúr názvov húb G. Múcsková (Múcsková, 2000). To, čo je však spoločné pre všetky lexémy, je jazykové a národné vedomie používateľov jednotlivých jazykov, v ktorom huba/grib/gljiva/pečurka reprezentujú „rastlinu“, presnejšie idealizovaný kognitívny model (Lakoff, 2006, s. 78) mimojazykovej reality, ktorú si v mentálnej mape vybavujeme ako „dužnatý rastlinný útvar rastúci z vláknitého podhubia, obyč. s hlúbikom a klobúkom“ (KSSJ⁴, s. 201) či rastlinu „bez listovej zelene, obyčajne s klobúkom a hlúbikom“ (SSKJ) a pod. V prirodzenom jazyku všetky znaky, ktoré korešpondujú, resp. sú podobné

³ V macedónčine sa výrazy gabi a pečurki používajú ako synonymá. Napr. bežne sa implementuje antropocentrická kategorizácia *neotrovnj pečurki*, *pečurki za jadenje*, *otrovnj pečurki*.

⁴ Zoznam použitých lexikografických prameňov a ich skratiek sa nachádza na konci príspevku.

s uvedenou predstavou, sú napr. v slovenčine huby, v poľštine grzyby, v srbčine gljive, v macedónčine gabi, ale i pečurki a pod.

Jazyková kategorizácia prebieha dvojstupňovo: najprv sa nejaká vec, jav alebo duševný stav vyčlení z komplexu mimojazykovej skutočnosti, vyčlenia sa podstatné vlastnosti a v následnom kroku sa entity zhromažďujú, porovnávajú na pozadí podobností a odlišností. Primárnym znakom je však podobnosť. Všetky rozdielne znaky sú pre jazykovú kategorizáciu v porovnávaných jazykoch vedľajšie a nepodstatné. Rovnaký princíp sa uplatňuje tak v lexikografii, ako i v bežnom používaní jazyka, hoci v rovine jazykového výrazu ide o značné rozdiely. V prekladových slovníkoch pri uvedených lexémach ide o ekvivalenty, vo výkladových slovníkoch o lexikálne prototypy prirodzeného jazyka. Jazyková realita prirodzených jazykov a situácia prekladových slovníkov dokladajú aj na takomto minimalistickom modeli, akým sú huby, že ide o rozličné stratégie a metódy uchopenia daného fragmentu mimojazykovej skutočnosti, čo by nasvedčovalo tomu, že v jazykovom poznávaní sa neodráža ani tak objavovanie prvkov skutočnosti, ako ich nachádzanie (porov. Marody, 1987). Jazykové kategórie sa riadia relatívne objektívnymi vektormi, resp. jazykové zobrazovanie sveta (v poľskej kognitívnej lingvistiky sa používa termín jazykový obraz sveta) je presiaknuté objektívnou i subjektívnou realitou. Preto ide o odlišné uchopenie sveta pri vedeckej klasifikácii (porov. napr. Tokarski, 1993), ako i o reprezentácie rôznych modelov jazykovednej tradície (porov. napr. Taylor, 1995).

V slovenskej modernej teórii výkladových slovníkov, reprezentovanej KSSJ aj SSSJ, sa jazykový obraz sveta kríži s vedeckým obrazom sveta. A je to tak aj v ostatných jednozväzkových i vo veľkých výkladových slovníkoch slovenských a iných jazykov. Dominuje však jazykový obraz, lebo tieto slovníky zachytávajú podstatu prirodzeného jazyka. Dokladáme to lexikografickým materiálom v slovenčine, slovinčine, chorvátčine a v srbčine (pričom sa nebudeme zaoberať odlišnosťou lexikografických procedúr, ale sa sústredíme na podstatu jazykovej kategorizácie a následnej ukážky vedeckého obrazu fragmentu mimojazykovej skutočnosti „huby“).

huba¹ -y húb ž. **1.** dužnatý rastlinný útvar rastúci z vláknitého podhubia, obyč. s hlúbikom, bot. *huby* Fungi: *muchotrávka je h.*; *jedlé, jedovaté h-y, sušené h-y; chodiť na h-y; nábytok je napadnutý h-ou* niektorým jej druhom spôsobujúcim plesnenie, hnilobu (KSSJ, s. 201)

góba -e ž (oL) **1.** rastlina brez listnega zelenila, navadno s klobukom in betom : nabirati gobe; zastrupiti se z gobami; hiše so rastle kakor gobe po dežju / strupene, užitne gobe / dušene gobe; gobe v smetani ♦ bot. betičaste gobe ki imajo kijasto ali grmičasto obliko nadzemnega dela, Clavariaceae;

cevaste gobe ki imajo na spodnji strani klobuka plast s cevkami, kjer nastajajo trosi; cearke; lističaste gobe ki imajo na spodnji strani klobuka lističe, na katerih nastajajo trosi, Agaricaceae // v zvezi kresilna goba rastlina zajedavka, zlasti na bukvah ali brezah: brusi in kresilne gobe; tleča kresilna goba // navadno v zvezi hišna goba rastlina zajedavka, ki uničuje vlažen vgrajen les: v stanovanju se je pojavila hišna goba // mn., star. gobavost: zboleti za gobami **2.** kar je po obliki podobno gobi: goba za krpanje nogavic / atomska goba velik oblak dima po eksploziji atomske bombe **3.** prožen, luknjičast predmet, ki vpija vodo: ožeti gobo; pomočiti gobo v vodo; brisati tablo z gobo; pije ko goba / šolska goba / morska, plastična goba **4.** ekspr. kdor popije veliko alkoholnih pijač: pij, saj vem, da si goba / kot psovka molči, goba pijana ekspr. gobo ima v želodcu zelo dosti pije; nižje pog., ekspr. šel je po gobe umrl je; ekspr. premoženje je šlo po gobe je propadlo; ekspr. govori, ko da se je norih gob najedel zelo zmedeno, neumno (SSKJ⁵)

gljive -ž, mn < N gljiva, g mn gljiva> bot. **1.** heterotrofne biljke stelnjjače (*Fungi*) tvore posebno carstvo živih bič (izmedju biljaka i životinja); niži organizmi bez pravih biljnih organa (lišća, cvieća ili zelenila), prepoznatljivih oblika, sa stabljikom i proširenim gornjim dijelom, klobukom; fungi, fungus **2.** v. pečurka (AR, s. 359; HER⁶, s. 389)

gljive ž. **1.** bot. u mn.: niže talusne bezhrolofilne biljke sa stabljikom i proširenim gornjim delom, klobukom Fungi, koje same ne stvaraju organske materije nego se hrane kao saprofiti ili parazitski (u jd.: takva biljka): jestive gljive, otrovne gljive. **2.** naprava u obliku gljive, klobuk za krpljenje čarapa. najseti se (jesti) ludih gljiva biti lud, poludeti. Nicati kao gljive posle kiše nicati, rasti ili javljati se u velikom broju (RSJ, s. 203)

Bežný jazyk, tak štandardný, ako i subštandardný, a vedecký jazyk sa navzájom líšia štruktúrou kategórií. Doteraz najrozpracovanejšie triedenie jazykových kategórií na logické a prototypové alebo prirodzené (Grzegorzcykowska, 1996; Mervis – Rosch, 1981; Lakoff, 2006; Taylor, 2001) veľmi zreteľne potvrdzuje aj náš minimálny jazykový výsek mimojazykovej skutočnosti.

V jazykovom i lexikografickom obraze mimojazykovej skutočnosti alebo „interpretácii sveta“ (Tokarski, 1993, s. 335) v jazykovej kategorizácii dominuje antropomorfizmus: jedlé, jedovaté, sušené huby – citáty zo slovníkových dokladov – a môžu byť ešte nejedlé, jedlé, ale i nechutné, liečivé⁷, alebo vý-

⁵ SSKJ je dostupný aj online: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.htm>. Ostatná aktualizácia 13. 2. 2008.

⁶ HER inkorporoval Aničov výklad z AR.

⁷ Dokonca, na jednom internetovom portáli (<http://houby.naturfoto.cz>), sme našli kategóriu húb podľa času výskytu. Podobne postupoval v osemdesiatych rokoch minulého storočia

borná jedlá huba, dobrá jedlá huba, jedlá huba horšej kvality, nejedlá huba, jedovatá huba, smrteľne jedovatá huba a pod. (najčastejšie so sprievodným piktogramom), ako sa často uvádza v praktických hubárskych atlasoch.

Botanická, mykologická kategorizácia je založená na objektívnych (morfológických) vektoroch. Kategórie sú opísané/definované na základe nevyhnutných postačujúcich vlastností, ktoré sú v rámci rangu všetky rovnaké. No keď porovnávame botanickú systematiku v národných štandardných a záväzných mykologických príručkách, zisťujeme pri jazykovej kategorizácii húb isté nezrovnalosti. Vyplýva to na jednej strane z autorskej názorovej plurality (často sa náplň jednotlivých vyšších a nižších taxonomických kategórií rôzni, ako hovorí M. Svrček, autor monografie *Huby*). Čo je pre jedného autora trieda, inde sa hodnotí na úrovni oddelenia alebo kmeňa, nehovoriac o rozdieloch na úrovni radov, čeľadí a podčeľadí a ich zaradenia v systéme (Svrček – Vančura, 1987, s. 31). Na druhej strane rigorózneho objektívnej systematizácii húb sa vzpiera relatívna miera poznania (hovorí sa pri nich o odhadovanom počte) a samým tým možno hovoriť o aproximatívnej jazykovej reflexii, opise a pod. A netreba vari zanedbať ani jazykovú reprezentáciu v jednotlivých prirodzených jazykoch, hlavne keď ide o pomenúvanie špecifických atribútov jednotlivých druhov. Tu často ide aj v odbornom názvosloví, popri paralelnom modeli klasickej (logickej) kategorizácie, o špecifické onomaziologické štruktúry charakterizujúce identitu národného jazyka. V jazykovom obraze húb v sledovaných jazykoch sa často nazerá z rôznych pohľadov: v slovenčine je napr. *plamienka*, ktorú sme si vybrali do názvu našej štúdie, ale v srbčine a chorvátčine je *panjevića*, podobne i v slovinčine *panjevka* (teda jazyková identita v južnoslovanských jazykoch je budovaná na princípe iného motívu, jadrom ktorého je *peñ* – v skutočnosti tento druh huby rastie veľmi často na pni, ale aj na kmeni živého stromu. Dokladov podobného charakteru je veľa. Slovníkový ekvivalent pri hubách teda nenapĺňa očakávanie genetickej perspektívy, ale perspektívy signalizujúcej jazykovú dištantnosť a dôraz na jazykovú identitu:

slov. *bedľa*, chorv., srb. *sunčanica*, slovin. *dežnik*;
slov. *čirovnica*, chorv. *jurjevka*, slovin. *lepoglavka*, srb. *đurđevača*;
slov. *drobulka*, slovin. *črnivka*, srb. *slabunjavka*;
slov. *fúkavec*, chorv. *babji sir*, slovin. *kadilček*, srb. *jajača*;
slov. *hnojník*, chorv. *gnojištarka*, slovin. *tintica*, srb. *gnojištarka*;
slov. *hodvábnica*, chorv. *rudoliska*, slovin. *rdečelistka*, srb. *rudoliska*;
slov. *hríb*, chorv. *varganj*, slovin. *goban*, srb. *vganj*;

aj známy estetik a mykológ Ivan Focht v publikácii *Gljivarski vikend*, kde opisuje po jednom najtypickejšom druhu jedlých húb, ktoré sa najčastejšie vyskytujú v tom-ktorom mesiaci v roku, od januára po december, v Chorvátsku a vtedajšej Juhoslávii.

slov. *hríbnik*, chorv. *varganj*, slovin. *bledotrosnik*, srb. *vrganj*;
slov. *hríbovník*, chorv. *johovac*, slovin. *jelšar*, srb. *johovac*;
slov. *chriapač*, chorv. *hrčak*, slovin. *loputar*, srb. *hrčak*; ...

V tejto rovine, v rovine prirodzeného jazyka, ako i v rovine ľudového názvoslovía, do výrazu prichádza už prototypová kategorizácia, nie klasická (logická) klasifikácia, ako je to vo vedeckom diskurze húb. K tomuto sa ešte vrátíme.

Teraz uvedieme spôsob kategorizácie húb v odbornej jazykovej sfére. Pravda, iba v ilustračnom zábere, ktorý je metonymického charakteru⁸, lebo uvedieme iba ten segment odbornej kategorizácie, s ktorým sa bežný používateľ jazyka občas stretne⁹, a to konkrétne z triedy bazidiových húb:

Huby (Fungi), oddelenie: pravé huby (Eumycota), trieda: bazidiové huby,
podtrieda fragmobazidiové (Heterobasidiomycetidae): rad: uchovkotvaré (Auriculariales), rad: rôsolovkotvaré (Tremellales)...;
podtrieda holobazidiové (Holobasidiomycetidae)
rad: rozličnotvaré (Aphyllphorales)
rad: trúdnikotvaré (Polyporales)
rad: hríbotvaré (Boletales)
rad: pečiarokotvaré (Agaricales)
rad: plávkotvaré (Russulales)
atď. (Svrček, 1987, s. 31).

V odbornej reflexii húb dominuje, ako vidno, štruktúrny (morfologický) pohľad. V jazykovedných úvahách sú tieto poznatky a skúsenosti len v malej miere implementované do argumentačného a deskriptívneho poľa. O čosi prítomnejšie sú v lexikografii, hlavne v slovníkoch výkladového typu v rámci definície hesla, čo síce súvisí s kategorizáciou, ale tu iba v obmedzenej miere. Keď porovnáme výkladové slovníky citovaných slovanských jazykov, takýto postup si zvolili zostavovatelia všetkých citovaných slovníkov, a to vždy po slovnodruhovej charakteristike v rámci výkladu lexikálneho významu, ktorý je zameraný na kognitívnu podstatu, a v ďalších častiach výkladu hesla sa uvádza kategorizácia húb z perspektívy bežných používateľov jazyka. V tomto segmente sa už výkladové slovníky diferencujú, o čom bude reč neskôr. Teraz by sme podotkli, že aj v samej kognitívnej štruktúre sú v slovníkoch značné rozdiely.

⁸ Priestor nám nedovoľuje podať podrobnejší popis a ani si to netrúfame urobiť, lebo ani recentná mykologická literatúra nedisponuje presnými údajmi o počte druhov (kategórií), ale iba odhadom uvádza počet diferencovaných druhov húb a ich variantov, mutácií a pod.

⁹ V mykologickej literatúre sa uvádza veľmi veľké množstvo druhov. Niektorí autori hovoria o 40 000 druhoch, a to bez variet, pričom sa odhaduje, že niekoľko tisíc druhov húb ešte nie je ani objavených (hlavne v dažďových pralesoch).

KSSJ pri hesle *huba* uvádza iba nocionálnu podstatu výkladového hesla, ktorá reprezentuje danú kategóriu bežného jazyka prostredníctvom odborného jazyka, ide o perifrázu, kde sa zdôrazňuje morfológická štruktúrovanosť entity: *dužnatý rastlinný útvar rastúci z vláknitého podhubia, obyč. s hlúbikom*. V KSSJ, a podobne i v najnovšom SSSJ, jazykový obraz húb sa podáva pri konkrétnych druhoch húb. Komplexnejší kognitívny priestor zachytáva chorvátsky (HER aj AR) a srbský slovník RSJ, akoby sa počítalo s väčšou mentálnou a kognitívnou skúsenosťou jazykových používateľov:

heterotrofne biljke steljnjache (*Fungi*) tvore posebno carstvo živih bića (izmedju biljaka i životinja); niži organizmi bez pravih biljnih organa (lišća, cvieća ili zelenila), prepoznatljivih oblika, sa stabljikom i proširenim gornjim dijelom, klobukom; fungi, fungus (AR)

niže talusne bezhrolofilne biljke sa stabljikom i proširenim gornjim delom, klobukom Fungi, koje same ne stvaraju organske materije nego se hrane kao saprofiti ili parazitski (RSJ)

V SSKJ sa postupuje podobne ako v KSSJ: *rastlina brez listnega zelenila, navadno s klobukom in betom*. Avšak v slovníku slovinského jazyka je podrobnejšie obsiahnutý práve jazykový obraz sveta, takže v pravom slova zmysle pri tomto hesle môžeme konštatovať komplexný kognitívny a pragmatický rozsah pojmu *huba*, čo iné slovníky uvádzajú iba v redukovanej podobe.

Už sme spomenuli, že jazyková kategorizácia húb má výrazný pragmatický charakter a výrazne je prítomný kategóriálny antropomorfizmus. Tento mentálny segment je pomerne dobrým indikátorom i jazykovej identity. Napr. v slovenskom i v slovinskom slovníku sú obsiahnuté pri hesle *huba*/huby aj bežné kategórie z bežného jazyka: *jedlé, jedovaté h-y, sušené h-y* (KSSJ), *strupne, užitne gobe, zastrupiti se z gobami* (SSKJ). Podobne sa uvádzajú tieto kategórie aj v srbskom výkladovom slovníku (*jestive gljive, otrovne gljive*), napodiv však nie aj v chorvátskom slovníku AR a HER. Takáto subjektívna kategorizácia v odbornom diskurze neexistuje, lebo mykológia nepozná horšieho alebo lepšieho predstaviteľa kategórie *huby*.

Na konvenčnú kategorizáciu húb je bohatý najmä SSKJ, čo signalizuje, obrazne povedané, silný „hubársky“ jazyk, teda i národ (čo v skutočnosti Slovinci aj sú).

V bežnom jazyku pri kategorizácii húb, podobne ako pri všetkých jazykových entitách, prebieha proces desémantizácie. V slovníkovom diskurze je tento proces podchytený často iba vo frazeologizmoch. Aj v tomto segmente jazyka máme doloženú paralelnú jazykovú pamäť porovnávaných jazykov, ale aj rozdielne jazykové videnie sveta:

slov. *rásť, množiť sa ap. ako huby po daždi; bláznivé huby pojedel* (KSSJ, s. 201)

srb. *nicati kao gljive posle kiše* (hojne rásť) (RSJ)

chorv. *nicati (rasti) kao gljive <poslije kiše>; ima (čega) kao ludih gljiva* (je čoho ako maku/smetí) (HSRPF, s. 182)

slovin. *šel je po gobe* (zomrel, vonia fialky odspodu); *govori, ko da se je norih gob najedel* (hovorí hlúposti, hovorí, akoby pojedol bláznivých húb); *gobo ima v želodcu* (mať pod čapicou) ... (SSKJ)

V jazykovom diskurze je kategorizácia húb ešte rozmanitejšia, ako ju zachytávajú výkladové alebo špeciálne slovníky. Napríklad uvedená slovenská frazéma s formantom huba v reálnom texte modernej slovenčiny vyskytuje sa aj v podobe inovovanej, skrátenej frazémy, ktorá je zreteľne intertextového rázu¹⁰:

...zlo môže spustošiť celý svet, pretože sa šíri ako huby (Sme, 2009).

Okrem kategorizácie húb v štandardných a subštandardných prejavoch opis kategorizácie húb by si vyžiadal obsiahnuť aj širokú sféru fakultatívnych, konotatívnych zložiek, zastúpených v rôznych špeciálnych komunikačných situáciách. Aj keď tento segment nemáme ešte preskúmaný, podľa predbežných pozorovaní môžeme konštatovať, že fakultatívna kategorizácia húb je bohatšia napr. v slovenskej poézii, ktorá vznikala na Slovensku, kým v slovenskej poézii vo Vojvodine je takmer nulovo zastúpená a príznačná je iba pre jednotlivých básnikov.

Hoci ostatné citované slovníky nemajú tak podrobne štruktúrované heslo *huba*, -y ako SSKJ, pomerne rozšírené sú heslá o jednotlivých druhoch húb s výrazným zastúpením prakticky použiteľných, (jedlých) druhov húb a reprezentatívnych druhov jedovatých húb. Lexikografický opis charakterizuje iba základná kategorizácia (pečiarka, hliva, hríb, kuriatko...). V bežnom jazyku, ako i v odbornom jazyku existuje celá škála druhových názvov, ktoré fungujú ako rozšírenie základnej kategórie, napr. *bedľa vysoká* v odbornom diskurze alebo v ľudovom diskurze pomenovania s antepónovaným atribútom (*kráľovská muchotrávka*).

Do reálneho jazykového sveta húb patria samozrejme aj subštandardné, ľudové, zastarané a autorské názvy húb, pričom sa kategorizačná mapa značne diverzifikuje v rámci druhu¹¹. Uvedieme niekoľko príkladov:

muchotrávka cisárska: cisárska, kráľovka, kráľka, kráľovná, kráľova huba, kráľovská muchotrávka, kňahyňa, kniahňa, knejhňa, panska huba, panska hubka, vaječník ... (Majtánová, 1969).

V staršej literatúre, ako uvádza M. Majtánová, používali sa názvy *kráľovka, kráľowka, kráľovský hríb, cisársky hríb, huba cisárska* alebo *kňazica, žerdana*.

¹⁰ O intertextovosti vo frazeologizmoch pozri najnovšie výskumy J. Mlacka (2007).

¹¹ Na tomto mieste odkazujeme na početné práce M. Majtánovej o ľudových pomenovaniach húb v slovenčine, ale situácia je podobná aj v ostatných jazykoch.

M. Majtánová pri názve *žerdana* opatrne konštatuje, že je to pravdepodobne názov z nejakej južnoslovanskej predlohy (Majtánová, 1969, s. 23). Náš materiál (pozri nižšie) to bezpochyby môže potvrdiť: v slovinčine a v chorvátčine sú neoficiálne názvy *knežica* a *žerdana* bežné. Treba však mať na zreteli pri niektorých iných ľudových názvoch húb, najmä na strednom Slovensku a na južnom strednom Slovensku, že tu ide aj o jazykovú pamäť starobylého motivantu z bezprostredného interlingválneho kontaktu (slovensko-južnoslovanský kontakt) (Poltár a okolie: *kňahyňa*, *kniahňa*). Takýto predpoklad má svoju oporu aj pri pomenovaniach iných názvov húb, napr. *pečúrka* na západnom Slovensku v obci Blatná, čo reprezentuje jazykovú pamäť bývalých chorvátskych osadníkov zo 16. či 17. storočia.

Niektoré srbské ľudové názvy muchotrávky cisárskej:

kneginja, *carevka*, *turek*

Slovinské ľudové názvy:

knežica, *knez*, *knezi*, *blagovna*, *blagar*, *jerdan*, *jezeran*, *jordana*, *jordani*, *žerdana*, *žrdana*, *karlež*, *carska blagva*

Pečiarka – pečárka (z. Sl), pešiarka (Jelšava), pešárka (Ochtiná), pečiatka (Papradno), pečírka (Záhorie), pičurka (Lučatín, Slov. Ľupča), biela huba (Orava), holubkyňa (Orlov), lajniak (Dubové, Martin), lajnáčka (Krnča), strništierka (Kalinovo, Luč.), scernoška (Prešov), pažitnica (Stráže), pasenčorka (Oščadnica), pudsadovka (Hrubov), malinga (Párnica, DK), terčena (Velčice), *šampión*, *šampion*, *šampiňón*, *žampión* (...)

motivát: *pečiarka* – možno ich konzumovať už po jednoduchom opečení

biela huba – zafarbenie

lajniak, *srništierka*... – podľa miesta výskytu

šampiňón – adaptácia francúzskeho názvu *champignon*

malinga, *tarčena* – nezreteľná motivácia

Smrž (Morchella) – smrž (z. a str. Sl.), smrž (Štefanov), smrčok, smrček (str. Sl.), svrček (Orava), smrč (Kalinovo), smrekár, smrečkár (Zvolen), smrekovec (Velčice), smierka (Chochňovce, v. Sl.), smrďák (Drážovce), smrďák (Horné Srnie), murheľ (Bardejov), májovka (Pribylina, Lechnica), majovka (Hnilec), majuvka (Poľanovce), kokorúdek (Papradno), chriplák (Doľany), rompa (Kovarovce), majrocha (Zohor), drevianik (Polomka)¹²

motivát: *smrž* – podľa zvráteného tvaru klobúka (smr̥ž̥ž̥)

májovka... – podľa doby výskytu

kokorúdek – podľa podobnosti (šiška ihličnanov), rompa, chriplák

drevianik – podľa konzistencie plodnice

murheľ – adaptácia nemeckého názvu (Morchel)

¹² Doklady sú zo štúdie M. Majtánovej (1970).

Na záver treba zdôrazniť, že kategorizácia húb v lexikografii a v reálnom jazyku je zložitejšia otázka, ako sa na prvý pohľad zdala byť. A pritom sme nespomenuli všetky relevantné sféry opisu tohto jazykového fenoménu. Otvorenými otázkami pre niektoré ďalšie výskumy zostávajú otázky jazykovej pamäti a pasivizácie jazyka, autorské názvy, zastarané názvy (pozri doklady) a pod., ale i krížová konfrontácia kategorizácie húb blízkych jazykov alebo v jazykovom areáli (pozri Prílohu).

Autorské a zastarané názvy (ch. a srb.)

Muchotrávka cisárska: *oglavka*, *blagar*, *blagovna*, *karželj*, *rujnica* (Blag.), *kraljevska gljiva*, *škripavac* (Šul.), *škrnpac* (Laz.)

Čiaška: Babje uvo (Šul.), babino uho (Vuk)...

Z uvedených dokladov paralelne s ľudovými názvami u jednotlivých autorov presvitá aj individuálny a subjektívny vklad do kategorizácie húb. Nasvedčuje tomu aj bohatý synonymický reťazec, ktorý je v širších komunikačných meradlách často netransparentný.

V dokladoch v Prílohe sú uvedené niektoré názvy húb vo viacerých jazykoch. Ide o štandardizované výrazy. Napriek tomu paralelná tabuľka signalizuje, že pri prototypovej kategorizácii húb v porovnávaných jazykoch nie sú vždy zdôraznené tie isté príznaky (napr. *hríb modrejúci* – *osuti vrganj* – *spreminjavi goban*) alebo variant nie je podchytený a je otázne, či sa v danom jazykovom prostredí vôbec vyskytuje (napr. *ryšavec srstnatý* – *maljava guba* – *sršati luknjač*; prázdna bunka v stĺpčeku pre chorvátsky jazyk v tomto prípade signalizuje, že huba v dostupnej mykologickej literatúre nebola zaregistrovaná, hoci sa v danom areáli zaiste vyskytuje). Pri podrobnejšom rozbere tabuľky v Prílohe možno odhaliť aj celý rad odlišných postupov pri kategorizácii húb. Viaceré patria výlučne do priestoru jazykovej identity a osobitného jazykového videnia sveta (napr. *rozpadavec* – *čelavica* – *plešivka*). V prípade húb i v tejto rovine, v rovine odbornej kategorizácie, podobne ako v ľudovom názvosloví však treba rátať so skutočnosťou, že ide o autorský zásah do nomenklatúry. Ak sa takýto jazykový materiál má aj lexikograficky spracovať (napr. v podobe prekladového slovníka), tak iba jeden prameň nestačí, resp. rozhodujúcim kritériom môže byť aktualizovaná jazyková štandardizácia húb ako čiastkového výseku mimojazykovej skutočnosti. Takže aj táto oblasť života človeka si zaslúži našu pozornosť.

Príloha

slov.	srb.	chorv.	slovin.	lat.
Bedľa vysoká	Velika sunčanica	Velika sunčanica	Orjaški dežnik	Macrolepiota procera
Bedlica hodvábná	Svilenasta pečurka	Pečurka	Svilasti kukmakovec	Leucoagaricus holosericeus
Čiaška	Tavica	Zdjeličarka (Kiš.)	Skledica	Peziza sp.
Čirovnica májová	Djurdjevača	Jurejvka	Maniška lepoglavka,	Calocybe gambosa
Discinka	Biserna tavica	Tavica	Medaljonka	Discina perlata
Discinka	Žuta tavica	Tavica	Medaljonka	Discina leucoxanta
Drobuľka hnedosivá	Sivosmedja slabunjavka	Slabunjavka	Sivorjava črnivka	Psathyrella spadiceogrisea
Drobuľka vodomilná	Vodenasta panjevčica	Panjevčica	Prosojna črnivka	Psathyrella piluliformis, var. Hydrophila
Fúkavec	Jajača	Babji sir	Kadilček	Bovista
Hnojník	Gnoištarka	Gnojištarka	Tintica	Coprinus
Hodvábnica	Rudoliska	Rudoliska	Rdečelistka	Entoloma
Hodvábnica jarná	Šljivača	Šljivača	Užitna rdečelistka	Entoloma clypeatum
Hríb bronzový	Crni vrganj	Hajdinski vrganj	Črni goban	Boletus aereus
Hríb modrejúci	Osuti vrganj	Vrganj	Spreminjavi goban	Boletus pulverulentus
Hríb smrekový	Pravi vrganj	Pravi vrganj	Jesenski goban	Boletus edulis
Hríb sosnový	Borovi vrganj	Borov vrganj	Borov goban	Boletus pinophilus
Hríbnik gaštanovohnedý	Kestenov vrganj	Kestenjasti vrganj	Rjavi bledotrosnik	Gyroporus castaneus
Hríbnik modrejúci	Šljezovac	Modri vrganj	Modreči bledotrosnik	Gyroporus cyanescens
Hríbovník jelšový	Žuti johovac		Navadni jelšar	Gyrodon lividus
Chriapač	Sedlasti hrčak	? hrčak	Brazdasti hrčak	Helvella sulcata
Chriapač kučeravý	Jesenji hrčak	Jesenski hrčak	Jesenski hrčak	Helvella crispa
Jelenka poprehýbaná	Prosenjak	Prosenjak	Rumeni ježek	Hydnum repandum
Konárovka ?	Grebenasta griva	Grebenasta griva, grivuša	Grebenasta grivača	Clavulina ceistata
Kozák dubový	Turčin; Hrastov turčin	Dedek, turčin	Trepetlikov turek	Leccinum aurantiacum, ch.var. quercinum
Kozák hrabový	Grabov djed	Grabov dedek	Turek, ded	Leccinum
Kozák žltoranžový	Opekasti djed	Dedek	Brezov turek	Leccinum versipelle
Kozák žltopórový	Žutonogi hrapavac	Dedek	Žlahtni ded	Leccinum crocipodium

slov.	srb.	chorv.	slovin.	lat.
Krásnopórovec	Maglen; fratrić		Mesnatovec	Albatrellus
Krásnopórovec ovčí	Ovčije vime	Ovčje vime	Ovčji mesnatovec	Albatrellus ovinus
Kuriatko jedlé	Lisičarka	Lisičarka	Lisičarica	Cantharellus cibarius
Kyjačik	Crvolika kijačica	Kijac	Črvičasta kijevka	Clavaria vernicularis
Lakovka ametystová	Ljubičasta lakovka	Ljubičasta gljivica	Vijoličasta bledivka	Laccaria amethystina
Lúčnica graná- tovočervená	Velika vlažnica	Velika vlažnica	Velika vlažnica	Hygrocybe punicea
Lúčnica snehobiela	Djevojačka vlažnica	Djevičanska vlažnica	? vlažnica	Hygrocybe virginea
Machovka obyčajná	Brašnjača	Brašnavka	Navadna mokarica	Clitopilus prunulus
Muchotrávka	Muhara	Blagva	Lupinar	Amanita
Muchotrávka cisárska	<i>Blagva</i>	Blagva	Gospa	Amanita caesarea
Muchotrávka ostnatá	Nježna pupavka	Šupljikava povojnjača	Ostrokrpna mušnica	Amanita echinocephala
Muchotrávka hrubá	Siva muhara, krastavka	Prava tigrica	Čokata mušnica	Amanita spissa
Náramkovka cisárska	Dvoprstenka	Dvoprstenka	Kolobarna dvoventčica	Catathelasma imperiale
Pašupinovka obyčajná	Ciganin	Naborani ciganček	Pšenična poprhnevka, ciganček	Rozites caperata
Pečeňovec dubový	Vučje meso; volovski jezik	Vučje meso	Jetrasta cevača	Fistulina hepatica
Pečiarka veľkovýtrusná	Velika pečurka	Kračun	Košenični kukmak	Agaricus macrosporus
Peniazovka vre- tenovitohlúbiková	Hrastovača	Hrastovača	Hrastova korenovka	Collybia fusipes
Peniazovka dubová	Šumska plosnatica	Korjenovka vitka	Vitka korenovka	Collybia dryophila
Plamienka zimná	Zimska panjevčica	Zimska panjevčica	Zimska panjevka	Flammulina velutipes
Plávka	Gluvara, golubica <i>djurđjevača</i>	Krasnica	Golobica	Russula
Plávka zelenkastá	Golubača, zelenkasta golubica,	Krastava krasnica, golubača <i>sivka</i> (Jan.)	Zelenkasta golobica	Russula virescens
Podpňovka	Puza	Puza, <i>mravnica</i>	Mravnica	Armillaria
Prášnica hnednúca	Puvara	Čelava puhara, prašnica	Rjava prašnica	Lycoperdon molle

slov.	srb.	chorv.	slovin.	lat.
Prášnica bradavičnatá	Tikvasta puvara	Tikvasta puhara	Betičasta prašnica	Lycoperdon perlatum
Prášnica hruškovitá	Kruškasta puvara	Kruškasta puhara	Hruškasta prašnica	Lycoperdon pyriforme
Prášnica huňatá	Smedja puvara	Smedja puhara	Iglična prašnica	Lycoperdon umbrinum
Rozpadavec	Čelavica	Čelavica	Plešivka	Calvatia
Rýdzik krvavý	Krvotočná mlečnica	Mlječnica	Mlečnica	Lactarius sanguifluus
Rýdzik lososovoružový	Lososova rujnica	Losova rujnica	Lososova sirovka	Lactarius salmonicolor
Rýdzik surovičkový	Prijesnac	Prijesnac	Sočna mlečnica, brinjeva mlečni- ca, debelobetni različek	Lactarius volemus
Ryšavec srstnatý	Maljava guba		Sršati luknjač	Inonotus hispidus
Štrovec obyčajný	Šumsko pile	Šumsko pile	Žvepleni luknjičar	Laetiporus sulphureus
Sliziak mazľavý	Borovi čovlić		Veliki slinar	Gomphidius glutinosus
Sliznačka obyčajná	Ledenjača	Lednjača	Sluzasta širokolistka	Oudemansiella mucida
Strapcovka maková	Sivolisna sumporača	Sivolisna sumporača	Sivilista žvepljenjača	Hypholoma capnoides
Strmulec nakopený	Siva straštenica	Siva straštenica	Rjavi zajček	Lyophyllum decastes
Strmulica čiaškovitá	Peharasta grlašica	Peharasta grlašica	Latvičasta palivka	Pseudoclitocybe cyathiformis
Strmulka	Velika grlašica		Velika livka	Clitocybe maxima
Strmulka	Izvrnuta grlašica	Grlašica	Livka	Clitocybe flaccida
Strmulka anízová	Mirisna mar- tinčica - anisovka	Grlašica	Janeževa livka	Clitocybe odora
Strmulka lievikovitá	Mala martinčica	Mala martinčica	Rjavkasta livka	Clitocybe gibba
Strmulka prehĺbená	Resata grlašica	Grlašica	Livka	Clitocybe incilis
Strmulka veľká	Velika grlašica	Velika martinčica	Pozna livka, martinovka	Clitocybe geotropa
Šťavnačka buková	Suva puževica	Puževica	Polževka	Hygrophorus penarius
Šťavnačka marcová	Martovka		Marčna polževka,	Hygrophorus marzuolus
Šťavnačka slonovinová	Bijela puževica	Bijela puževica	Bela polževka	Hygrophorus eburneus
Šťavnačka žltovločkatá	Zlatasta puževica	Zlatasta puževica	Zlatozoba polževka	Hygrophorus chrysodon
Šťavnačka terčovitá	Pljosnata puževica	Plosnata puževica	Diskasta polževka	Hygrophorus discoides

slov.	srb.	chov.	slovin.	lat.
Štítovka biela	Beli štitac	Bijeli štitac	Ščitovka	Pluteus pellitus
Šupinačka menlivá	Panjevčica	Panjevčica	Mala štorovka	Kuehneromyces mutabilis
Tanierovka oranžová	Narančastocrvena zdjeličarka	Zdjeličarka	Oranžna latvica	Aleuria aurantia
Trúdnik šupinatý	Ljuskavi rupičar	Ljuskavi rupičar	Luskati luknjčar	Polyporus squamosus
Uchovec bazový	Judino uho	Judino uho	Bezgova uhljevka	Auricularia judae

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Aktuálne problémy nového výkladového slovníka súčasnej slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Bratislava: Stimul 1994, s. 31 – 39.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DUDOK, Miroslav: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny – A magyar és szlovák nyelv egyes jelenségeinek konfrontálása. (Ref. o publikácii Red. F. Sima. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 271 s.) In: *Zborník Spolku vojvodinských slovakistov*. 2. 1980, s. 162 – 165.

GRZEGORCZYKOWA, Renata: Językowa kategoryzacja świata. Lublin 1996.

LAKOFF, George: Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli. Praha: Triáda 2006. 656 s.

MAJTÁNOVÁ, Marie: Ze západoslovanských lidových názvů hub. In: *Slavica Slovaca*, 1970, roč. 5, č. 1, s. 66 – 75.

MAJTÁNOVÁ, Mária: Zo slovenských ľudových názvov húb. Muchotrávka cisárska. In: *Kultúra slova*, 1969, roč. 3, č. 1, s. 22 – 23.

MERVIS, Carolyn – ROSCH, Eleanor: Categorization of Natural Object. In: *Annual Review of Psychology*, 32, 1981, s. 89 – 115.

MLACEK, Jozef: Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok: Filozofická fakulta Katolíckej univerzity 2007.

MŮCSKOVÁ, Gabriela: Porovnanie sémantických štruktúr názvov húb spracovaných v 5. zväzku CKDA. In: *Zborník Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 43, 2000. Novi Sad: Matica srpska 2000, s. 373 – 377.

PIEKARCIK, Dorota: Jazykové kategorizace květin a pojetí tohto fragmetu skutečnosti ve vědě. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. II*. Praha: Univerzita Karlova 2007, s. 45 – 57.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hlav. red. K. Buzássyová a A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1132 s.

TAYLOR, John R.: Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Oxford: University Press 1995.

TOKARSKI, Ryszard: Słownictwo jako interpretacja świata. In: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. 2. Red. J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o kulturze 1993, s. 335 – 362.

VAŇKOVÁ, Irena: Kognitivně-kulurní inspirace z Polska. In: *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3, s. 214 – 215.

VAŇKOVÁ, Irena: Inspirace z Lublinu. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky. II*. Praha: Univerzita Karlova 2007, s. 9 – 12.

PRAMENE A SKRATKY POUŽITÝCH LEXIKOGRAFICKÝCH PRAMEŇOV

- AR – ANIĆ, Vl.: Rječnik hrvatskoga jezika. 3. vyd. Zagreb: Novi Liber 1998.
Blag. – Blagajić, K.: Glijive naših krajeva. Zagreb 1931.
BOŽAC, Romano: Glijive naših krajeva. 2. proš. izd. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske 1980.
HER – Hrvatski enciklopedijski rječnik. Red. R. Matasović – Lj. Jojić. Zagreb: Novi Liber 2002. 1583 s.
HSRPF – Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema. Zagreb: Knjiga 2006.
Jan. – JANDA, J.: Glijive. Zagreb 1877.
Kiš. – KIŠPATIĆ, M.: Botanika za više razrede. Zagreb 1916.
KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčíková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s.
Laz. – LAZIĆ, G.: Prosta naravna istorija. Budim 1836.
PACE, Giuseppe: Vse o gobah. 2. dop. Ponatis. Ljubljana: Mladinska knjiga 1981.
RSJ – Rečnik srpskoga jezika. Rd. M. Nikolić. Novi Sad: Matica srpska 2007. 1561 s.
Šul. – ŠULEK, B.: Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb 1879.
SSKJ – Slovar slovenskega književnega jezika. Dostupný na internete: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.htm>. Ostatná aktualizácia 13. 2. 2008.
Vuk – Stefanović Karadžić, V.: Srpski rječnik. Beč 1818.

ATLASY

- OKDA – Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vyp. 5. Bratislava: Veda 1997. Mapa 8. – 13., s. 44 – 55.
OLA – Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vyp. 3. Rastitel'nyj mir. Minsk 2000. Mapa 55. – 57., s. 134 – 141.

PLAMIENKA IN WONDERLAND. THE TEXTUAL WORLD OF MUSHROOMS

Key words: linguistic picture of the world, cognitive concept, categorization, mushroom, *plamienka* (Velvet Foot/Shank; Lat. *Flammulina Velutipes*), Slavic languages, contrastive linguistics

The paper further develops the experience with the conception of the linguistic picture of the world and the cognitive concept within the categorization of the specific section of linguistic communication. On the example of the selected central categorial element in Slovak huby (mushrooms) we have found (of course, as, expected) a relatively high degree of identity with the categorization in other Slavic languages. On the basis of lexicographical data from Slovak, Croatian, Slovene and Serbian, various degrees of differences are identified within the relative lexicographical strategy of normative dictionaries as far as the scientific classification and linguistic picture of mushrooms in the particular national languages are concerned. On additional selected material of the category jedlé huby (edible mushrooms) we demonstrate the deficits of contrastive and descriptive linguistics and the potential of cognitive linguistics.

„Opakované prevzatia“ ako výsledok historických kultúrnych kontaktov

GABRIELA MÚCSKOVÁ

1. V roku 1991 vyšla v Jazykovednom časopise štúdia Kláry Buzássyovej Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek (1991, s. 89 – 104). Autorka tu vymedzuje pojem „opakovaná internacionalizácia“ na označenie procesu, v ktorom v istom období funguje v jazyku internacionalizmus (europeizmus) latinského alebo gréckeho pôvodu (vyskytujúci sa aspoň v troch nie blízko príbuzných jazykoch) a po uplynutí istého času začne fungovať v tomto jazyku, resp. v niektorej jeho komunikačnej sfére akoby nanovo, oživene, ako nové prevzatie – opakovaný internacionalizmus – sprostredkované cez niektorý iný jazyk. Toto nové prevzatie svojou formálnou a sémantickou štruktúrou prejavuje menší i väčší stupeň kontinuity či diskontinuity s jeho „predkom“, t. j. predchádzajúcim internacionalizmom, čím sa zvyšuje **polysémia** lexikálnej jednotky alebo vzniká **homonymia** (c. d., s. 89).¹ Ako príklad takéhoto opakovaného internacionalizmu sa tu uvádza slovo *moderátor* v staršom prevzatí s významom „vzdelávateľ, vychovávateľ v niektorých spolkoch“, ktoré Slovník slovenského jazyka (ďalej SSJ) uvádza s kvalifikátorom zastar., a v súčasných slovníkoch (Krátky slovník slovenského jazyka; ďalej KSSJ, Slovník cudzích slov; ďalej SCS) v opakovanom prevzatí s významom „tvorivý pracovník, ktorý sprevádza program v rozhlase al. televízii; ktorý vedie odbornú diskusiu“ (c. d., s. 94).

Podobným príkladom v súčasnom jazyku je aj výraz *kredit*, ktorý v staršom prevzatí z taliančiny znamená „úver“, v prenesenom význame aj „dôvera“. V súčasnom období sa vo vysokoškolskej praxi ustálilo nové prevzatie z angličtiny vo význame „vyčíslená hodnota priznaná študentovi po splnení predpísaných podmienok“ (KSSJ). Podľa klasifikácie neologizmov (porov. Kišová, 2009) tak môžeme hovoriť o sémantických alebo, v prípade slovotvorných variantov, o formálno-sémantických neologizmoch.

¹ V iných prípadoch sa opakovaný internacionalizmus odlišuje modifikáciou sufixu, čím sa rozširuje slovotvorná paradigma jednotky s variantnými sufixmi (ibid., s. 94 a n.). V našej štúdii sa však zaoberáme najmä lexikálnymi prevzatými jednotkami.

Opakované prevzatia formálne toho istého staršieho prevzatia alebo internacionalizmu v novom význame, spravidla sprostredkované cez iný cudzí jazyk, možno hľadať aj v historickom vývine slovnej zásoby slovenčiny. Môžeme uvažovať o skupine „opakovaných prevzatí“, ktoré často nie sú internacionalizmami (resp. internacionalizmom je len jeden z dvojice/trojice slov pochádzajúcich z jedného cudzieho základu) a do slovenčiny sa dostali vplyvom vzájomných historických kontaktov s cudzím jazykovým etnikom.

Príkladom staršieho opakovaného prevzatia je latinské slovo *lucerna* s pôvodným významom „lampa“. Táto jednotka bola (cez cirkev a školu) prevzatá do slovenčiny v pôvodnej podobe **lucerna** a s kvalifikátorom zastar. ju uvádza SSJ s významom „lampa lampášovitého tvaru, obyč. pouličná“. Neskoršie prevzatie z nem. Luzerne (cez fr. luzerne) prešlo do slovenčiny v rovnakej podobe **lucerna** vo význame „druh krmnej hospodárskej mnohoročnej rastliny, ďatelinoviny; bot. lucerna siata (Medicago sativa)“ (SSJ, KSSJ). Motiváciou vzniku tohto druhého významu mohol byť vzhľad silne lesklých hnedých semien (a názov tak pravdepodobne vznikol v semenárskych obchodoch) alebo mohol vzniknúť apelativizáciou z toponyma – švajč. Luzern, tal. Luserna (porov. Machek, 1997, s. 343). Zatiaľ čo v SSJ sú tieto jednotky spracované ako homonymá (*lucerna*¹, *lucerna*²), KSSJ uvádza už len druhý význam „rastlina“.

Podobne latinský plurálový tvar *mīlia* (= „tisíce“) prenikol do slovenčiny v tvare **mīla** s významom „stará dĺžková miera na určovanie väčších vzdialeností“ (KSSJ), resp. „dĺžková jednotka pre väčšie vzdialenosti, majúca v rozličných krajinách rozličné hodnoty (pôvodne tisíc dvojkrokov)“ (SCS). V nárečiach máme okrem tohto významu zachytené toto slovo aj vo význame „hranica dreva, z ktorej sa (tlením) získava drevné uhlie“ (SSN obe jednotky spracúva ako homonymá). SCS uvádza pre tento význam tvar **mīlier** (z latinského derivátu *mīliarium* = „tisíc kusov, napr. polien“), ktorý do slovenčiny prenikol cez strhn. mīler (porov. Machek, 1997, s. 363). Zo základu *mīlia* prešiel do slovenčiny aj internacionalizmus talianskeho pôvodu **mīlión** (= „tisíc tisícov“) a slovo **mīlénium** (= „tisícročie“). V tomto príklade sa k opakovanému prevzatiu s nezmenenou formálnou podobou pripájajú ďalšie prevzatia nesúce stopy derivačných procesov vo východiskovom jazyku (*mīlia* – *mīliarium*) alebo v sprostredkujúcich jazykoch (strhn. mīler, tal. milione).

Podobná skupina prevzatí pochádza z latinského základu *cornū* (= „roh“), ktorý má v taliančine v deminutívnom tvare podobu *cornetto*. Toto slovo sa ako internacionalizmus dostalo do slovenčiny v podobe **kornet**, ktorého súčasný význam uvádza SCS ako „hudobný dychový plechový náustkový nástroj s ventilmí, ktorý vznikol v 19. stor. z poštového rohu“, a neskôr z nem. Cornet (cez fr. cornette) sa do slovenčiny dostalo opakované prevzatie tejto jednotky s významom „najnižšia hodnosť jazdeckého dôstojníka v XVIII. a XIX. stor.“ (SSJ,

kde je hodnotené ako zastarávajúce), resp. „najnižšia dôstojnícka hodnosť jazdeckej kompanie, vojenský trubač; neskôr jazdecký dôstojník v hodnosti praporčíka a dôstojník pechoty (v rus. cárskej armáde) v hodnosti podporučíka“ (SCS). V SCS sú tieto slová spracované ako homonymá. Samostatnú lexikálnu jednotku (ktorá je len prechýlenou podobou na femininum) tvorí výraz **korneta** s významom „biela štvorcová zástava veliteľa eskadry, oddiel jazdy“ (SCS) pochádzajúci z fr. *cornette*, ktorú by sme napriek formálnej odlišnosti naďalej pokladali za opakované prevzatie, keďže ide o ten istý východiskový základ *cornetto*. K týmto opakovaným prevzatiám sa priradujú aj ďalšie slová majúce svoje východisko v latinskej adjektívnej podobe *cornutus* (= „rohatý“) z toho istého lat. základu *cornū*. Ide o výrazy **kornút**, **kornútik** – „papierové vrečko zužujúce sa do špičky“, ale tiež o nárečové výrazy z oblasti karpatskej pastierskej kultúry **kornuta**, **kornuľa** pre „ovcu so zahnutými rohami“, ktoré sa k nám dostali prostredníctvom rum. *cornuță* (Machek, 1997, 278).

Za opakované prevzatie môžeme považovať aj také samostatné lexikálne jednotky, ktorých formálna diferenciácia bola spôsobená pravidelnými hláskoslovnými zmenami v domácom historickom vývine slovenčiny. Latinské slovo *regula* s významom „pravidlo“ sa v stredovekej latinčine rozšírilo o nový význam „pravidlo (zákon, predpisy) duchovného rádu al. duchovný rád“. Staršie prevzatie tohto slova v slovenčine má podobu **rehoľa** (so zmenou *g > h*) a význam „spoločenstvo, združenie ľudí, ktorí sú spojení istými pravidlami, obyč. cirkevnými, rád“ (SSJ, KSSJ) a neskoršie prevzatie (po hláskoslovnej zmene *g > h*) má podobu **regula** a nový význam „pravidlo, predpis, zásada, smernica“. Toto novšie prevzatie je hodnotené v slovníkoch súčasného jazyka ako zastarávajúce (KSSJ, SCS). Podobne staršie slovo **maskara** prešlo do slovenčiny cez nemecké nárečové maskere a pochádza z latinského základu *mascara* (< arab. *maschara*) (porov Machek, 1997, s. 353). Z toho istého základu pochádza aj súčasný neologizmus **maskara** – kozmetický termín prevzatý zo španielčiny s významom „farbiaci prípravok na riasy“ (SCS).

2. Spomínané príklady prevzatí pochádzajú etymologicky z rovnakého (najčastejšie latinského a gréckeho) základu, avšak do slovenčiny sa dostali cez iný sprostredkujúci jazyk, resp. v inom historickom období. V porovnaní s opakovanými internacionalizmami sa historické opakované prevzatie často, v dôsledku historických zmien v domácom jazyku, líšia od prvých – starších – prevzatí svojou formálnou podobou natoľko, že predstavujú samostatné lexémy (a teda nevytvárajú polysémiu alebo homonymiu) a bežný používateľ jazyka si ich príbuznosť neuvedomuje. Ďalšou výraznou odlišnosťou v porovnaní so skupinou opakovaných internacionalizmov je, že množina historických opakovaných prevzatí je v slovenčine omnoho väčšia a vzhľadom na hláskoslovné a derivačné procesy, ktoré sa na podobe týchto prevzatí odrazili – či už v domácom, prijíma-

júcom jazyku, alebo v jazyku východiskovom, alebo sprostredkujúcom –, nie je vždy jasná hranica vymedzenia opakovaného prevzatia – resp. priorita kritérií, podľa ktorých túto jednotku vymedzíme – môže tu ísť o podmienku rovnakej formy opakovaných prevzatí v prijímajúcom jazyku (moderátor, kredit, lucerna, mília a pod.), a teda v čase prieniku nových prevzatí do slovenčiny by išlo o neosémantizáciu, alebo „len“ o podmienku jednotného (vo východiskovom i sprostredkujúcom jazyku nederivovaného) východiska. Potom je opakovaným prevzatím aj prípad **rehoľa – regula, maškara – maskara** a tiež nasledujúce príklady s vyššou mierou „diskontinuity“ formálnej a sémantickej štruktúry s predchádzajúcim prevzatím z azda najpočetnejšej skupiny opakovaných prevzatí, ktorú tvoria slová latinského alebo gréckeho pôvodu, geneticky súvisiace so staršími prevzatiami, ktoré do slovenčiny prišli nemeckým prostredníctvom. Vplyv nemeckého jazyka bol podmienený nemeckými kolonizáciami a prítomnosťou nemeckého etnika v mestách od konca 12. a začiatku 13. storočia alebo ešte staršími predkolonizačnými kontaktmi (porov. Blanár, 1977, s. 175). Spravidla neskoršie (opakované) prevzatie z toho istého základu prichádza buď priamo z latinčiny, alebo prostredníctvom iného románskeho jazyka. Typickým príkladom je slovo **majster** (= „vyučený remeselník, kvalifikovaný robotník, kt. vedie pracovnú skupinu, odborník, znalec, umelec“ a pod. – KSSJ) pochádzajúce z nem. Meister, ktorého prevzatie súvisí s rozvojom obchodu a remesiel po príchode nemeckých kolonistov, a toto nemecké slovo je prevzatím z lat. *magister* (Machek, 1997, s. 365). Neskôr, prostredníctvom školstva a cirkvi, prešlo do slovenčiny priamo z latinčiny aj slovo **magister** (= „akademický titul, titul lekárnikov al. starší význam rehoľník, ktorý má na starosti prípravu novicov, resp. akademická hodnosť al. vysoký hodnosťár na kráľovskom dvore“ (KSSJ, Historický slovník slovenského jazyka; ďalej HSSJ). Podobne staré prevzatie **berla** (= „ozdobná vysoká palica ako symbol moci“ – KSSJ) alebo novšia **barla** (= „podpera chromých alebo beznohých používaná pri chôdzi“ – KSSJ) pochádza zo sthn. *ferala* a to je z lat. *ferula* (= „palica, prút“ (Machek, 1997, s. 141). Prostredníctvom školstva prešlo do slovenčiny nové prevzatie **ferula** (= „palica, prút na trestanie detí v škole – prenesene aj prísna výchova, disciplína“ – KSSJ). Podobnými príkladmi sú dvojica **piškóta** (= „múčnik al. pekársky výrobok z ľahkého vajcového cesta“ – KSSJ) z nemeckého Biskott a tal. biscotto (základom je románske *biscoctum* = „pečivo dvakrát pečené, suchár“, p. Machek, 1997, s. 452) a novšie **biskvit** (= „trvanlivé pečivo, suchár, sušienka a pod.“ – SCS) z fr. biscuit z toho istého románskeho základu, či trojica slov **putyka** (z nemeckého nárečového *budige* prevzatého z románčiny s významom „vínna pivnica“), **apatieka/apatéka** (z latinského *apothéca* = „starší názov pre lekáreň“) a nové prevzatie **butik** (< franc. *boutique* s významom menší obchod s módnymi šatami a doplnkami – KSSJ). Všetky pochádzajú zo spoločného základu – z lat. *apothéca* a to z gr. ἀποθήκη = „sklad“ (Machek, 1997, s. 501).

3. V historickom vývine lexikálneho fondu nachádzame veľmi veľký počet prevzatí, ktoré síce pochádzajú z jedného východiskového základu, ale vyznačujú sa veľkou mierou formálnej a sémantickej diskontinuity, pretože odrážajú derivačné vlastnosti a procesy východiskového a/alebo sprostredkujúceho jazyka. Tieto formy už nemôžeme chápať ako jednoduché „opakované prevzatia“, ale ako „viacnásobné prevzatia“ zo spoločného slovotvorného základu, ktoré potom tvoria akúsi historickú slovotvornú paradigmu. Napríklad z latinského základu *calendae* (= „prvý deň v mesiaci“) pochádza slovenská **koleda** dnes s významom „vianočná pieseň, obchôdzka so spievaním a obradmi (= koledovanie), darček získaný koledovaním; cirk. trojkráľový obrad vysviacania príbytkov“ (KSSJ). Historicky tento výraz používali Rómáni na označenie pohanských osláv zimného slnovratu, ktoré boli spojené so sprievodmi, spevom a vykupovaním z moci maškár. Neskôr sa vplyvom kresťanskej cirkvi význam slova zmenil (Machek, 1997, s. 268). Neskorším prevzatím zo základu *calendae*, cez strlat. derivát *calendarium* a nemecký Kalender (z 15. stor.) máme v slovenčine slovo **kalendár** (ibid., s. 236). Podobne k spomínanej dvojici *maskara* – *maškara* z lat. *mascara* takto pribúda i forma **maska**, ktorá prešla cez nemecké Maske a francúzske masque zo stredolatinského derivátu *masca* (ibid., s. 353).

Ako typický príklad väčšej historickej slovotvornej paradigmy by tu mohli poslúžiť slová pochádzajúce z lat. adjektíva vo forme feminína *composita* (od mask. *compositus* s významom „zložený, zostavený“). S týmto základom súvisí staré prevzatie **kapusta**, internacionalizmus **kompost** (= „všestranné organické hnojivo získané dozrievaním organických látok rastlinného aj živočíšneho pôvodu (aj odpadových látok) a premiešaním so zeminou“ – SCS), ktoré prešlo cez nemecký tvar Kompost, Kombost, a z francúzskeho tvaru compote aj slovo **kompót** (porovnaj Machek, 1997, s. 241, 272; Brückner, 1985, s. 218). Latinský tvar *compositus* je derivátom zo slovesa *compōnō*, (= „skladať, zostavovať, spájať“), čo je základom pre celú skupinu internacionalizmov (*kompozícia*, *komponovať*, *kompilácia* atď.).

Podobný bohatý súbor prevzatí pochádza z latinského základu *cappa* (= „istá pokrývka hlavy“). Cez francúzske chape a nemecké (t)schappe máme v slovenčine **čiapku**,

zo stredolatinského derivátu *caputium* (= „kapučňa“) cez nemecké Kapuze prešlo do slovenčiny slovo **kapuca/kapučňa**, zo strlat. *capucinus* cez nem. Kapuziner slovo **kapučín** ako „člen (mendikantskej) rehole vzniknutej z fran-tiškánskej rehole, nosiaci hnedý habit s dlhou kapučňou“ (SCS) a z talianskeho *cappuccino* nové prevzatie **kapučíno** (= „prekvapkávaná káva s mliekom, prípadne s ďalšími chuťovými prísadami“ – SCS). Zo strlat. deminutíva cap(p)ella (= „plášť s kapučňou“) pochádza maďarské kápolna, ktoré prešlo do slovenčiny v podobe **kaplnka** (= „menší bohoslužobný objekt alebo samo-

statná časť chrámu s možnosťou vykonávať v nej obrady“ – KSSJ), nemecké Kaplan, ktoré prešlo do slovenčiny ako **kaplán** („kňaz pomáhajúci farárovi v duchovnej správe“ – SCS) a slovenské **kapela** (= „súbor hudobníkov, orchester (dnes obyčajne zábavný, tanečný al. pochodový) – SCS), ktorý bol pôvodne zborom hudobníkov účinkujúcich v hradnej kaplnke (porov. Machek, 1997, s. 240; Brückner, 1985, s. 217). Rôzne i prenesené významy dnes už zastaraného slova **kapa** v slovenčine nachádzame v HSSJ (okrem pokrývky hlavy aj ozdobná prikrývka na kone a postroje a ozdobné puzdro na strelnú zbraň) a v Slovníku slovenských nárečí (ďalej SSN) – časť kantára na konskom postroji, vrchná časť chomúta, železná časť oja, ktorá sa dáva do jarma, výčnelok na prednej al. bočnej časti podkovy, kožené uchá slúžiace na spojenie častí cepov.

Už vyššie spomínané opakované prevzatie **kredit** súvisí s latinským *credo* (= „verím“), od ktorého pochádzajú i slová **krédo** (dnes „súhrn názorov, presvedčení – podľa apoštolského vyznania viery, ktoré sa v latinčine začína slovom „credo...“), **dekrét** i súčasný internacionalizmus **kredibilita** a pod. Zaujímavá je v tomto prípade súvislosť so slovom **kredenc**, ktoré pochádza z nemeckého Kredenzen, čo je derivát zo slovesa kredenzen pochádzajúceho z románskeho *credentia* s významom „ochutnávanie pokrmu al. nápojov pred podaním hosťovi ako dôkaz, že nie sú otrávené“. Aj v starej češtine je doložený slovesný tvar kredencovati s týmto významom (Machek, 1997, s. 291).

V skupine prevzatých slov v slovnej zásobe najmä starej slovenčiny tvoria najpočetnejšiu vrstvu slová nemeckého pôvodu (porov. Krajčovič, 1998, s. 168) a nemčina je taktiež najčastejším sprostredkujúcim jazykom starých prevzatí z latinčiny a gréčtiny. Avšak už i v predchádzajúcich príkladoch sme okrem nemčiny ako sprostredkujúceho jazyka mali na tomto mieste maďarčinu, ktorej vplyv na slovenčinu bol daný spolužitím a vzájomnými kontaktmi obyvateľstva oboch etníc v jednom štátnom útvere a vyplýval často z prestížneho postavenia maďarského etnika v Uhorsku. V niekoľkých prípadoch nachádzame ako sprostredkujúci jazyk aj rumunčinu, ktorej vplyv zasa vyplýva z rozšírenia karpatskej pastierskej kultúry. Takto, tromi cestami prichádza do slovenčiny latinské slovo *tabula* (= „doska, stôl, obraz“), a to ako **tabla** cez maďarské tábla, ako nárečové slová **táfla/táfel** (= „veľký dlhý stôl, tabla“) cez nemecké Tafel a priamo z latinčiny cez školstvo a cirkev aj v pôvodnom tvare – **tabuľa** (porov. Machek, 1997, s. 633).

Podobne latinské slovo *circus* (= „kruhová čiara, kruh; pretekárska dráha“) prešlo cez nem. Zirkus ako internacionalizmus **circus** vo význame „zábavný podnik vo veľkom stane al. v pevnej budove, kde vystupujú artisti, klauni a cvičené zvieratá“ (SCS, KSSJ) a cez nemecký derivát Zirkel dnes už zastaraný výraz **cirkel** („kružidlo, záujmový krúžok“ – SCS, SSJ). Z latinského základu je aj rumunské țarc, z ktorého pochádza slovenské nárečové slovo valašskej pastierskej karpatskej kultúry **cárook** (= „ohrada v chlieve (pre teľa) al.

v izbe (pre hydinu), pre sečku, apod.“ – SSN) (Machek, 1997, s. 81). S týmto základom samozrejme súvisia aj ďalšie odvodeniny: *cirkulovať*, *cirkulácia*, *cirkumflex* či príslovka *cirka*.

Odborný lekársky termín a internacionalizmus *placenta* (= „orgán samíc väčšiny cicavcov slúžiaci na látkovú výmenu medzi plodom v maternici a matkou, plodový koláč, plodové lôžko“ – SCS) z latinského *placenta* (< gr. πλακοῦς = „plochý koláč“) má v slovenčine i staršie prevzatie *palacinka*, ktoré prešlo cez rumunské plăcintă > placsinta a z neho maďarské palacsinta (Machek, 1997, s. 428). Ďalší internacionalizmus *aplikácia/aplikovať* (< lat. *applicāre* = „pripojovať, približovať, pridružovať“) má tiež predchodcu v nárečovom výraze *plekať* (= „dojčiť dieťa“ – SSN) z rumunského (a)pleca (= „o kojných samiciach vo význame skloniť sa k mláďatám a dať sa od nich sať“) (Machek, 1997, s. 457).

4. O špecifických historických typoch viacnásobných prevzatí by sme mohli uvažovať aj v prípadoch, keď „predchodcom“ neskoršieho prevzatia je staré praslovanské prevzatie z latinčiny alebo zo starej germánčiny. Tak latinské *castellum*, ktoré je deminutívny tvarom od *castrum* (= „tábor, hradisko“), preniklo do praslovančiny ako *kostelъ al. *kostelъ, z čoho po hláskoslovných zmenách v slovenčine máme formu *kostol*, a neskoršie prevzatie cez maďarské kastély má podobu *kaštieľ* a význam „väčšia (umelecky cenná) stavba vybudovaná v min. ako sídlo šľachty“ (KSSJ). Podobne z latinského *pāstor* (= „pastier“) bolo praslovanské *pastyřъ (< *pas-ja) a súčasné *pastier* a neskôr cez nemecké Pastor prešlo do slovenčiny slovo *pastor* s významom „kňaz v protestantských cirkvách“ (SCS). Zo starohornonemeckého *Kubil* (< lat. *cupellum* < *cūpa* = „džber, sud, bočka“ < gr. κύπη, κύπηλλον) prevzala praslovančina tvar *кѹбѣль (= „nádoba aj objemová miera“), z ktorého je dnešné nárečové slovo (v SSJ s kvalifikátorom ľud.) *gbel/gbol*, a neskoršie nemecké Kübel z tohto základu prešlo do slovenčiny ako hovorové *kýbel* („vedro“ – KSSJ) (k etymol. výkladom p. Machek, 1997; Brückner, 1985).

Neskoršie prevzatie môže historicky súvisieť s pôvodným praslovanským výrazom, ktorý pochádza zo starého indoeurópskeho koreňa spoločného pre slovanské i románske jazyky, a tak tu vlastne nejde o vlastné viacnásobné alebo opakované prevzatie. Tak sa k domácejmu slovu *pešo*, *peší* z psl. *pěšъ (ktoré súvisí s latinským *pēs*-su (< *pēs*, *pedis*) = „na nohách“) prevzatím z talianskeho *pedale* (prevzaté najskôr z hudobných nástrojov < rom. *pedāle* < lat. *pēs*, *pedis* – „noha“) pridružilo slovo *pedál* ako „nožná páka al. kľuka uvádzajúca do pohybu nejaký mechanizmus“ (SCS). S domácim slovom *zrno* z psl. *zъrnŏ (spolu s lat. *grānum*, stir. *gran*, gót. *kaurn*, nem. *Korn* odvodené od základu, ktorý je v „zrieť“ < *ǵr-) súvisí neskoršie prevzatie *granát* (=

„drahokam“) zo strhn. grānāt alebo strlat. *grānātus* (= „zrnitý“) odvodené od *grānum*, čo znamená „zrno“ (pretože sa objavuje vo veľkosti zŕn), i *granula* ako „zrno nejakého materiálu, obyč. umelo pripravené, vyrobené“ (SCS). Slovanské slovo **konopa** má spolu s nem. Hanf (sthn. hanaf) a s gr. κάμβαϊς/ κάμβαβιος pôvod v Oriente a súvisí s neskorším prevzatím **kanafas/kanavas** (= „ľanová al. bavlnená (obyč. pásikovaná) tkanina, z ktorej sa robia hlavne obliečky na periny“ – SCS) z nemeckého Canafas (17. st.) al. z francúzskeho canevas (cez tal. canavaccio). Opakované prevzatie **kanava** (= „druh riedkej tkaniny,“ – SCS) prišlo do slovenčiny priamo z fr. canevas. (p. Machek, 1997, s. 273, 719; Brückner, 1985, s. 252, 652).

Viaceré spomínané typy starších pôvodných prevzatí a novších prevzatí prostredníctvom derivovaných tvarov vo východiskovom i sprostredkujúcom jazyku v sebe zahŕňa skupina slov pochádzajúca zo starého indoeurópskeho koreňa **klēu-* (= „zviať, zavierať“). S príponou *-čb máme z tohto základu praslovanské ***ključь** a jeho domáce historické derivované formy (*klavý/klaviť, kliešte, klieťka, priklet* a pod.). Z toho istého základu pochádza i latinské sloveso *claudō* (= „zatváram“), od ktorého je utvorené deverbatívum *claustrum* (pôvodne „záмка, závara, hrádza, ohrada“ a pod., v stredovekej latinčine „kláštor“). To prešlo do slovenčiny prostredníctvom starohornonemeckého klōstar a stredohornonemeckého kloster do slovenčiny ako **kláštor** s významom „uzavreté obydlie rehoľných osôb, jednotka cirkevnej rehole“ (SCS). So základom *claudō* súvisí aj latinské *claves* (pl. od *clavis* = „kľúč“), z ktorého priamo z latinčiny k nám prešiel názov **kláves** pre „stláčaciu klapku na niekt. hud. nástrojoch alebo podobnú súčiastku, ktorej stláčaním sa uvádza stroj do činnosti“ (KSSJ), a tiež francúzske *clavier*, ktoré cez nemecké Klavier prešlo do slovenčiny vo forme **klavír** s významom „klávesový strunový hudobný nástroj...“ (SCS).

5. Súbor dvojíc, trojíc, ba až celých skupín slov, ktoré prišli do slovenčiny rôznymi cestami a etymologicky pochádzajú z jedného (najčastejšie latinského a gréckeho) základu, predstavuje veľmi veľkú množinu s rôznymi typmi podľa jazyka východiskového a najmä sprostredkujúceho, podľa pôvodnej a výslednej formy prevzatého slova a času, v ktorom jednotlivé slová do slovenčiny ako prijímajúceho jazyka prenikli, a tiež podľa ich charakteru v synchrónnom stave jazyka, v ktorom môžu fungovať ako nová seméma polysémantického slova, ako homonymum, ako samostatná lexikálna jednotka alebo ako slovotvorný variant (porov. Buzássyová, 1991, s. 102). Pri analýze historických prevzatí však vyplývajú ďalšie otázky súvisiace aj s vymedzením pojmu „opakované prevzatie“:

1. v historickom vývine lexiky nie je vždy možné určiť prvé a neskoršie prevzatie;

2. podmienka spoločného genetického východiska sa môže vzťahovať na jeden konkrétny tvar alebo na celú tvarotvornú (maskulínium – feminínium, singulár – plurál...) či dokonca slovotvornú (deminutíva, deadjektíva, deverbatíva...) paradigmu – čo samozrejme zvyšuje počet jednotiek odvodzovaných z jedného základu a zároveň zväčšuje „formálnu a sémantickú diskontinuitu“ opakovaného prevzatia s jeho „predkom“ (= prvým prevzatím);
3. v prípade, že pôvodné (najčastejšie latinské al. grécke) východisko je polysémantickým slovom a prevzatia (prvé i opakované) vychádzajú z inej sémy polysémantického slova, je ťažké (azda len s príspevom historických a kultúrnych poznatkov) určiť, či v historickom vývine lexiky bolo slovo prevzaté naraz ako polysémantické.

6. V našej práci preto rozlišujeme širší pojem „**viacnásobné prevzatie**“, ktorý by zahŕňal prevzatia rôznych tvarov a derivátov jedného základu bez ohľadu na časové poradie, v akom do prijímajúceho jazyka prišli, a užší pojem „**opakované prevzatie**“, ktoré by aj v diachrónnom ponímaní mohlo mať užšie vymedzenie časovo neskoršieho prevzatia od spoločného (vo východiskovom a sprostredkujúcom jazyku nederivovaného) genetického základu.

Konštatovanie, že „vývin jazyka treba skúmať v súvislosti s dejinami jeho nositeľov“ (Blanár, 1977, s. 167), bezvýhradne platí v prípade lexikálnych prevzatí, pretože lexikálne prvky cudzieho pôvodu nie sú len obohatením slovnej zásoby prijímajúceho jazyka, ale svojím putovaním od genetického východiska uchovávajú v sebe prejavy adaptačných procesov, sémantických zmien a derivačných vlastností cudzích jazykov, ktorými na ceste k nám prešli, ako aj spoločenských a kultúrnych dejín ich nositeľov. Zároveň sú, zjednodušene povedané, odrazom zložitých historických kultúrnych a etnických kontaktov.

LITERATÚRA

BLANÁR, Vincent: Lexikálne prevzatia v starej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 14. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1977, s. 167 – 186.

BRÜCKNER, Alexander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna 1985. 808 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

Historický slovník slovenského jazyka. I. – VI. Bratislava: VEDA 1991 – 2005.

KIŠOVÁ, Jana: Model triedenia neologizmov. In: Varia XVI. Zborník materiálov zo 16. medzinárodného kolokvia mladých jazykovedcov v Častej-Papiernícke (8. – 10. 11. 2006). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2009. (v tlači).

KRAJČOVIC, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1998. 344 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., dopl. a preprac. vyd. pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Fotoreprint podľa 3. vyd. z roku 1971. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997. 868 s.

Slovník cudzích slov. Sprac. kolektív autorov pod vedením V. Petráčkovej a J. Krausa. Prekl.: E. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. 1. slov. vyd. Bratislava: Media Trade – Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 992 s.

Slovník slovenského jazyka. 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník slovenských nářečí. I., II. Red. I. Ripka. Bratislava: Veda 1994, 2006.

ŠPAŇÁR, Július – HRABOVSKÝ, Jozef: Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 1224 s.

“REPEATED BORROWINGS” AS RESULTS OF HISTORICAL AND CULTURAL CONTACTS

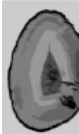
Key words: lexical borrowing, etymology, history of language, vocabulary

The author of the paper has drawn inspiration from the paper *Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfológických a lexikálnych jednotiek* written by Klára Buzássyová (in 1991) who analyzes several types of “double/multiple lexical borrowings” that came into Slovak from a common etymological base (mainly of Latin or Greek origin) but in different historical periods, via a different mediating language (mainly German, Hungarian, Romanian, etc.), or from professional spheres (religion, schools, administration, crafts, etc.). Within the process of borrowing – often via another mediating language – two or more lexical items of a common origin may differ, to a varying extent, in their formal and semantic structures due to historical phonological and grammatical changes, processes of adaptation in the mediating or final languages, and due to derivation. The author presents several methodological problems in the classification of these groups of borrowings. She proposes to distinguish between “multiple” borrowings – borrowings of a common origin but of different forms and derivations, with no regard to the time when they came to the final languages, and “repeated” borrowings where we, from the diachronic point of view, can recognize the earlier and the later member of the pair of borrowings from the same common non-derived genetic base.

The process of borrowing must be studied in the context of the history of its speakers as the foreign lexical items not only enrich the vocabulary of the final language but on their way from the genetic base they preserve the marks of their adaptation processes, the semantic changes and the derivational features of foreign languages, as well as reflecting the social and cultural history of the linguistic communities and their historical contacts.

Biblické podobenstvá ako prejav implicitnosti vo frazeológii

JANA SKLADANÁ

Viacere teoretické a metodologické prístupy ku skúmaniu frazém zo synchrónneho aspektu sa v doterajšej frazeologickej literatúre často diametrálne odlišujú. Tento výrazný rozdiel jednotlivých prístupov ku skúmaniu frazém sa prejavuje predovšetkým v odlišnom chápaní základných vlastností frazém a v odlišnej hierarchizácii týchto vlastností alebo v celkom odlišnom teoretickom či metodologickom skúmaní frazém.

Riešenie tohto protirečivého stavu nachádza ruský frazeológ V. M. Mokijenko (1980), ktorého koncepcia predstavuje výrazný prelom v teórii i metodológii frazeológie z hľadiska súčasného stavu i z hľadiska celkového vývinu jazyka. Za východisko frazeologickej teórie pokladá V. M. Mokijenko špecifickú sémantickú asymetriu vyplývajúcu z rozdielu medzi celkovým významom frazémy a významami jej jednotlivých komponentov. Práve táto sémantická asymetria je podľa neho na jednej strane zdrojom dynamickosti celej frazeológie, na druhej strane východiskom súboru istých protirečení vo frazeológii. Za základné protirečenia V. M. Mokijenko pokladá ustálenosť – neustálenosť, modelovosť – nemodelovosť, implicitnosť – explicitnosť, obraznosť – neobraznosť, diachróniu – synchróniu, pričom posledné protirečenie je všeobecným rámcom na chápanie všetkých predchádzajúcich protirečení či antinómií. Päť základných antinómií vo frazeológii umožňuje nový pohľad na identitu frazémy a jej vlastnosti, ktoré nemožno chápať kategoricky. Táto koncepcia stavia všetky vlastnosti frazém, doteraz pokladané viac či menej za podstatné, do dialektických protirečení s tým, že žiadna vlastnosť neplatí bezvýhradne (s výnimkou expresívnosti). Takto postavená koncepcia umožňuje aj diachrónny pohľad. Podľa V. M. Mokijenka úlohou diachrónnej (historickej) frazeológie (ako protikladu k jej synchrónnemu skúmaniu) je vyčleniť premenlivý, chronologicky nanajvýš pohyblivý kontext a z tohto aspektu je diachrónna frazeológia skúmaním jednotiek neustáleného kontextu. K tomuto veľmi dôležitému konštatovaniu V. M. Mokijenka dodávame, že aj z tohto neustáleného kontextu možno vyčleniť frazémy, aj keď ich hranice sú pohyblivejšie ako v súčasnosti (Skladaná, 1993, s. 17).

Pri antinómii ustálenosť – neustálenosť V. M. Mokijenko zdôrazňuje relatívny charakter frazeologickej ustálenosti a za ukazovateľ neustálenosti frazém pokladá ich variantnosť ako stály sprievodný jav vo frazeológii. Aj keď hovoríme o frazémach ako o ustálených jednotkách, ktoré sa netvorí v rečovom procese, ale vstupujú doň už hotové, predsa nastáva isté obmieňanie frazém vo viacerých oblastiach. Variantnosť sa vzťahuje na formálnu stránku frazémy, pričom obsah frazémy, jej celostný význam sa musí zachovať. Takéto chápanie vyplýva z dvoch najdôležitejších charakteristík frazémy – rozčlenenosti formy a sémantickej spätosti. Prvá umožňuje relatívne širokú mobilnosť komponentov frazémy za predpokladu ich stáleho fungovania ako lexém; druhá – relatívnu stabilitu jej významu. Bez sémantickej spätosti sa frazéma približuje k voľnému spojeniu a bez rozčlenenosti formy sa stáva slovom, to znamená, že bez neustáleho pôsobenia týchto dvoch vlastností je frazéma ako samostatná kategória nemožná. Určenie variantu frazémy je teda podmienené 1. jednotou vnútornej motivácie frazémy, jej obrazu, upevňujúceho lexikálne zloženie spojenia a jeho formálnu štruktúru. Za hranicami takejto jednoty sa končí variantnosť frazém a začína sa ich synonymia; 2. relatívnou jednotou syntaktickej konštrukcie, v rámci ktorej prebiehajú lexikálne zámeny komponentov frazém, ktoré majú spravidla zákonitý systémový charakter (Mokijenko, 1980, s. 20 n.).

Z hľadiska diachronie treba pokladať za najzávažnejšie dialektické protirečenie vo frazeológii práve protirečenie variantnosť – ustálenosť. Variantnosť sa vyskytuje v rozličnej miere ako trvalý sprievodný jav pri frazémach na všetkých časových úsekoch ich vývinu. Je to výrazne dynamický jav, ktorý platí tak pre súčasné, ako aj pre staršie obdobie vývinu jazyka. Pravda, variantnosť sa v rozličných obdobiach prejavuje rozdielne. V historickom materiáli sa možno na základe variantnosti dopracovať ku kategoriálnej vlastnosti frazém, k ich ustálenosti. Znie to síce paradoxne, ale, inými slovami, na základe viacerých variantov príslušného slovného spojenia s totožným významom (obrazným alebo zovšeobecneným) možno určiť identitu frazémy.

Na vzťah ustálenosť a neustálenosť (variantnosť) bezprostredne nadväzuje dialektické protirečenie implicitnosť a explicitnosť. Ustálenosť frazém sa prejavuje v zachovaní štruktúrno-sémantického modelu pôvodného spojenia. V protiklade k tendencii zachovania tohto modelu stojí tendencia k zúženiu alebo rozšíreniu počtu frazeologických komponentov. Podľa najnovšej teórie uplatňovania princípov vo frazeológii predstavuje antinómia implicitnosť – explicitnosť princíp jazykovej ekonómie. Ide o novšie chápanie tohto princípu, pretože v starších frazeologických teóriách mal tento princíp, ako jediný princíp vo frazeológii, inú pojmovú náplň (Mlacek, 2007, s. 20 n.). Sám V. M. Mokijenko hovorí o prejave princípu jazykovej ekonómie (Mokijenko, 1980, s. 78 n.). O implicitnosti hovorí ako o ekonómii jazykových prostriedkov,

o explicitnosti ako o nadbytočnosti. Zmysel tohto princípu je v udržaní jednoty formy a jednoty významu. Pod implicitnosťou treba chápať snahu frazém (resp. veľkého kontextu) k zmenšeniu počtu frazeologických komponentov, pod explicitnosťou tendenciu frazém k zväčšeniu počtu komponentov. V. M. Mokijenko uvádza jednotlivé spôsoby procesu implicitnosti. Prvým je vznik príslovia z básne, bájky, rozprávky a pod., napr. z Krylovových bájok vznikli v ruštine príslovia *Беда, коль пироги начнет печи сапожник, а сапоги тачать пирожник; Орлам случается и ниже кур спускаться, но курам никогда до облак не подняться; Услужливый дурак опаснее врага*. Druhý spôsob predstavuje vznik klasickej frazémy z príslovia. Z príslovia *Кто заварил кашу, тот расхлебывай* vznikli dve frazémy, a to *заварить кашу* (*navariť si kaše* – dostať sa do nepríjemnej situácie), a *расхлебывать кашу* (*držať chrbát za druhého*). V slovenčine možno v tejto súvislosti uviesť príslovia *Tichá voda brehy podmyvá*, z ktorého vznikla klasická frazéma *tichá voda* (Mlacek, 2007, s. 67, 174 n.). Častým, tretím spôsobom je vznik menšej jednotky z väčšej. Napr. skrátená podoba *разбить в пух* vzniká z dlhšej podoby *разбить в пух и прах* (*rozbiť na márne kúsky*). Ďalej podoba *как рукой* zo spojenia *как рукой сняло* (*prešlo, zmizlo bez stopy*). V slovenčine je tento spôsob takisto pomerne frekventovaný, napr. skrátená podoba *umývať si руки* z rozšírenej podoby *umývať si руки ako Pilát*. Pri poslednom spôsobe dochádza k rozpadu frazémy, pretože z frazémy vzniká jedno slovo, napr. *здорово* z frazémy *здорово живешь* (*z ničoho nič; pre nič, za nič*). V slovenčine možno uviesť sloveso *pranierovať* zo slovesnej frazémy *выставить некого на праньер* (podrobiť niekoho prísnej verejnej kritike).

Klasickým príkladom implicitnosti vo frazeológii sú biblické podobenstvá.

Podobenstvá predstavujú osobitný typ biblických prirovnaní (nazývajú sa aj paraboly, podľa gréckeho slova *parabolé* – prirovnanie). Podobenstvo je prirovnanie rozvinuté do príbehu, ktorý sa blíži k alegórii a ktorý máva didaktizujúcu, mravoučnú pointu. Z príbehu vyplýva určitá všeobecne platná myšlienka či pravda (Findra, 1987, s. 240). Podobenstvo prirovnáva dve skutočnosti alebo udalosti z rozličných oblastí, aby vysvetlilo skutočnosť neznámu pomocou skutočnosti známej (Biblický slovník, 1987, s. 192). Podobenstvá sa hodnotia ako vymyslené, možné alebo skutočné príklady čerpané z prírody alebo z ľudského života (Malý teologický lexikón, 1989, s. 360). Ide o širšie obrazné rozpravy. Tento spôsob vyjadrovania je typický pre východnú, orientálnu mentalitu. Obyčajne sa poučenie z podobenstva týka jedného bodu, najčastejšie hodnoty Božieho kráľovstva (Biblický slovník, 1987, s. 192). Podobenstvá majú literárnu hodnotu, predstavujú štylistický útvar, typický pre Nový zákon, aj keď sa s ním môžeme stretnúť aj v Starom zákone. Podobenstvá v Biblii nemožno vymedziť tak presne ako prirovnania v štylistike alebo vo frazeológii.

Z biblických podobenstiev sa do európskych jazykov, teda aj do slovenčiny, dostali viaceré podobenstvá, ktoré sa stali východiskom frazém. Najznámejšie sú napr. *kúkoľ medzi pšenickou* (zlý človek alebo zlí ľudia medzi väčšinou dobrých – v určitom prostredí alebo v spoločnosti vôbec); *stratená/zblúdila ovca/ovečka* (človek, ktorý sa z hľadiska spoločenských noriem a konvencií odchyľuje od správneho spôsobu života alebo od nejakého hnutia, učenia a pod.); *úplný lazár* (chorý, zúbožený, zmračený, bezvládný človek); *milosrdný samaritán* (kto ochotne a obetavo poskytuje pomoc v chorobe, v bezmocnosti aj cudziemu človeku, dokonca aj nepriateľovi).

Okrem týchto najznámejších podobenstiev sa v Biblii vyskytujú mnohé iné. Napr. *o kupcovi hľadáajúcom perlu* (Ježiš prirovnáva kráľovstvo nebeské ku kupcovi hľadájącemu perlu, ktorý keď našiel, čo hľadal, predal všetko, čo mal, a perlu kúpil); *o kvase* (prirovnanie kráľovstva nebeského ku kvasu, ktorý dokáže vykvasiť veľké množstvo múky); *o poklade skrytom na poli* (takisto o kráľovstve nebeskom – poklad nájde istý človek, predá všetko, čo má, a to pole kúpi); *o horčičnom zrne* (ktoré keď vyrastie, je väčšie ako všetky zeliny); *o rozsievačovi* (iba zrno, ktoré padlo do dobrej pôdy, prináša mnohonásobnú úrodu). Ďalej možno spomenúť ešte podobenstvá *o desiatich pannách*, *o sieti*, *o kráľovskej svadbe*, *o robotníkoch na vinici*, *o farizejovi a colníkovi*, *o nemilosrdnom sluhovi*, *o boháčovi*, *o nespravodlivom šafárovi*, *o zlých vinohradníkoch* a i. Niektoré podobenstvá sú známejšie, niektoré menej. Z celého podobenstva ako celku vychádza jeden zovšeobecnený obraz, ktorý charakterizuje celú rozpravu, celý príbeh príslušného podobenstva.

Za najkrajšie podobenstvo z hľadiska nekonečnosti Božieho milosrdenstva a lásky sa pokladá podobenstvo o márnoträtom synovi, pričom poukazuje aj na vnútorný svet kajúceho hriešnika. Na základe tohto podobenstva sa utvorili dve podoby frazém. Jednak ide o spojenie *márnoträtý syn* s významom „mladý človek nerozvážne utrácajúci peniaze al. iné hodnoty“, jednak o spojenie *návrat márnoträtého/strateného syna*, ktoré vyjadruje ľútosť nad predchádzajúcim životným omylom a obrátenie sa na dobrú cestu. Pôvod tohto podobenstva je založený na pokání a odpúšťaní. Doslovné znenie tohto podobenstva uvádzame podľa vydania Svätého písma z r. 1995 v Ríme.

Podobenstvo o márnoträtom synovi. Istý človek mal dvoch synov. Mladší z nich povedal otcovi: "Otec, daj mi časť majetku, ktorá mi patrí." A on im rozdelil majetok. O niekoľko dní si mladší syn všetko zobral, odcestoval do ďalekého kraja a tam svoj majetok hýrivým životom premárnil. Keď všetko premrhal, nastal v tej krajine veľký hlad a on začal trieť núdzu. Išiel teda a uchytil sa u istého obyvateľa tej krajiny a on ho poslal na svoje hospodárstvo svine pásť. I túžil nasýtiť sa aspoň strukmi, čo žrali svine, ale nik mu ich nedával. Vstúpil teda do seba a povedal si: "Koľko nádenníkov u môjho otca má chleba nazvyš, a ja tu hyniem od hladu. Vstanem, pôjdem k otcovi a poviem mu: Otče, zhrešil

som proti nebu i voči tebe. Už nie som hoden volať sa твоjím synom. Prijmi ma ako jedného zo svojich nádenníkov.” I vstal a šiel k svojmu otcovi.

Ešte bol ďaleko, keď ho zazrel jeho otec, a bolo mu ho ľúto. Pribehol k nemu, hodil sa mu okolo krku a vybozkával ho. Syn mu povedal: “Otče, zhrešil som proti nebu i voči tebe. Už nie som hoden volať sa твоjím synom.” Ale otec povedal svojim sluhom: “Rýchlo prineste najlepšie šaty a oblečte ho! Dajte mu prsteň na ruku a obuv na nohy! Privedte vykŕmené teľa a zabite ho. Jedzme a veselo hodujme, lebo tento môj syn bol mŕtvy, a ožil, bol stratený a našiel sa.” A začali hodovať.

Jeho starší syn bol práve na poli. Keď sa vracal a približoval sa k domu, počul hudbu a tanec. Zavolať si jedného zo sluhov a pýtal sa, čo sa deje. Ten mu povedal: “Prišiel tvoj brat a tvoj otec zabil vykŕmené teľa, lebo sa mu vrátil zdravý.” On sa však nahneval a nechcel vojsť. Vyšiel teda otec a začal ho prosiť. Ale on odpovedal otcovi: “Už toľko rokov ti slúžim a nikdy som neprestúpil tvoj príkaz, a mne si nikdy nedal ani kozliatko, aby som sa zabavil so svojimi priateľmi. No keď prišiel tento tvoj syn, čo ti prehýril majetok s neviestkami, pre neho si zabil vykŕmené teľa.” On mu na to povedal: “Syn môj, ty si stále so mnou a všetko, čo ja mám, je tvoje. Ale patrilo sa hodovať a radovať sa, lebo tento tvoj brat bol mŕtvy, a ožil, bol stratený, a našiel sa.” (Lukáš, 15, 1 – 32).

Biblické podobenstvá sú výrazným príkladom špecifického prejavu jazykovej ekonómie, implicitnosti, kde sa širší útvar zužuje a vzniká klasická frazéma, príp. niektoré iné špecifické druhy frazém.

Teória V. M. Mokienka o piatich protirečeniach vo frazeológii je dodnes rámcovým východiskom pri teoretických a metodologických postupoch pri výskume jednotlivých frazém z hľadiska všetkých jazykových rovin, ktoré sa v styčných bodoch akýmkoľvek spôsobom dotýkajú frazeológie.

LITERATÚRA

- Biblický slovník. J. – J. von Allmen a kol. Red. prekladu J. Miřejský. Praha: Kalich 1987.
- FINDRA, Ján – GOMBALA, Eduard – PLINTOVIČ, Ivan: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987.
- Malý teologický lexikón. Trnava: Spolok svätého Vojtecha 1989.
- MLACEK, Jozef: Frazeológia a jej intertextové súvislosti. In: Studia Academica Slovaca. 31. Bratislava: Stimul, 2002, s. 147 – 160.
- MLACEK, Jozef: Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok: Vydavateľstvo Michala Vaška 2007.
- MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001.
- MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter a kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995.
- MOKIJENKO, Valerij M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva 1980.
- SKLADANÁ, Jana: Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava: Veda 1993.

SKLADANÁ, Jana: Implicitnosť a explicitnosť vo frazeológii z diachrónneho aspektu. In: Grani slova. Sborník naučných statej k 65-letiu prof. V. M. Mokijenko. Moskva: Izd. Elpis 2005, s. 241 – 245.

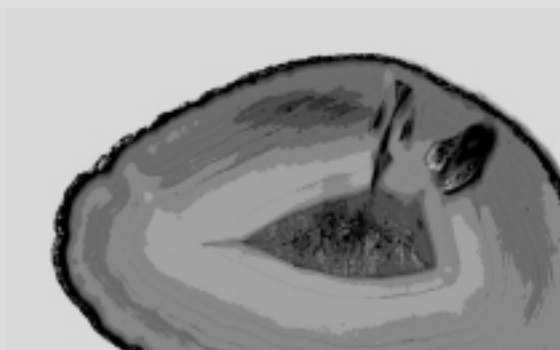
Sväté písmo Starého i Nového zákona. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1995.

BIBLICAL SIMILIES AS MANIFESTATIONS OF IMPLICITNESS IN PHRASEOLOGY

Key words: contradictions in phraseology, fixed character, non-fixed character, variant character, implicitness, explicitness, principle of linguistic economy, Biblical similies

The paper is based on the theory of the Russian phraseologist V. M. Mokijenko dealing with the complex of five contradictions: fixed character – non-fixed character, model character – non-model character, implicitness – explicitness, imaginativeness – non-imaginativeness, diachrony – synchrony. These antinomies enable a new way of viewing the identity of the phraseme and its features, which cannot be understood categorically. A conception constructed in this way can also be applied from the diachronical aspect. The relationship of fixed character – non-fixed character (variantness) is linked to the opposition of implicitness – explicitness. V. M. Mokijenko speaks about the manifestation of the principle of linguistic economy, i. e. the economy of linguistic means in connection with implicitness, and he considers explicitness for redundancy of linguistic means. To the four ways of the process of implicitness in phraseology (e. g. the rise of a proverb from a fable, the rise of a classical phraseme from a proverb, etc.) the present paper adds the fifth way, i. e. the rise of phrasemes from biblical similies. In more detail the paper deals with the similey about the prodigal son.

Mechanizmy dynamiky jazyka

ĽUBOMÍR KRALČÁK

Dynamiku jazyka možno všeobecne ponímať ako realizáciu postupných zmien jazykových prvkov (ich funkcií i foriem) a vzťahov medzi týmito prvkami. Zároveň je dôležité vnímať ju ako kontinuálnu premenlivosť, a to bez ohľadu na časový rozsah alebo na počet či rozložitosť konkrétnych zmien. Povedané prosto, dynamika jazyka je jeho variantnosť v čase. Pri úvahách o vývinovej premenlivosti jazyka sa pevne ustálilo rozlišovanie synchronnej a diachrónnej dynamiky. Pre ich zásadnejšie odlíšenie má význam opozícia rezultatívnosť – procesnosť. Rezultatívnosť v súvislosti s jazykovou premenlivosťou sa vzťahuje prvotne na diachróniu; je vyjadrením zavŕšenosti čiastkových dynamických javov. Procesnosť (neukončenosť, nezavŕšenosť) je naproti tomu prednostne prejavom synchronnej dynamiky. Napriek tomu je samozrejmé, že aj v diachrónnom priereze účinkujú nezavŕšené vývinové procesy či dlhotrvajúce tendencie. Napokon ale platí, že synchronná a diachrónna dynamika sú javy jednej podstaty, a tak pre skúmanie a chápanie jazyka predstavujú (mali by predstavovať) komplementárnu jednotu. Spoločne by teda mali odpovedať najmä na otázky: za účasti akých jazykových a mimojazykových faktorov dospel daný prirodzený jazyk k svojmu súčasnému stavu, ako chápať jeho aktuálnu dynamiku a jej príčiny, príp. aký predpoklad je možné na základe tohto poznania načrtnúť pre jeho najbližšiu jazykovoštruktúrnú a sociálnokomunikačnú perspektívu.

Motivácia jazykových zmien má rôznorodú špecifikáciu a efekt jej rozmanitosti je navyše podporený jej nerovnakým účinkom v jednotlivých úrovniach jazykovej stavby. Motivácia vývinových tendencií a zmien v gramatike a zvukovej stavbe jazyka je zväčša vnútrojazyková (štruktúrne súvislosti), príp. medzijazyková (vplyv iných jazykov). Naproti tomu vývinové zmeny a tendencie v slovnej zásobe vykazujú pomerne zreteľný socio-kultúrny základ, a tak ich motivácia má vo výraznej miere mimojazykovú oporu. Napr. vývinové tendencie v súčasnej slovnej zásobe (porov. Buzássyová – Bosák, 1984, s. 107) sa vyznačujú protirečivosťou, ako je tendencia k demokratizácii i k intelektualizácii, k terminologizácii i determinologizácii,

k internacionalizácii i k tvoreniu z domácich zdrojov, k univerbizácii i multiverbizácii. Do jazyka sa premietajú ako výrazová variantnosť, synonymita i sémantická diferenciácia. Pre výskum dynamiky slovnej zásoby je inšpiratívny inventár lexikálnych zmien, ktorý podala K. Buzássyová (1995). Ide jednak o zmeny smerujúce k obohacovaniu polysémie a jednak o lexématické zmeny, vyvolané potrebou jemnejšie diferencovať isté komunikačné obsahy; iný typ predstavuje diskontinuita miesta i času medzi pôvodným a zmeneným prvkom (tzv. revitalizované slová; typ *starosta*) a napokon je to komunikačný účinok, ktorý možno dosiahnuť v komunikácii (eufemizmus, melioratívum – dysfemizmus, pejoratívum).

Už dávnejšie sa V. Blanár (1961, s. 113) vyslovil, že lexikálne zmeny možno zahrnúť pod tieto všeobecnejšie pojmy: vznik slova, zánik slova, zmena v obsahu a tvarovej stavbe slova (to znamená pozmenenie miesta a platnosti slova v štruktúre slovnej zásoby). Podobne túto otázku chápe aj K. Buzássyová (1995, s. 197), ktorá hovorí, že zmeny v slovnej zásobe vznikajú z dôvodu limitovanej kapacity ľudskej pamäti nielen narastaním počtu nových pomenovaní a zánikom, ústupom iných pomenovaní, ale aj reštrukturalizáciou jestvujúcich lexikálnych jednotiek.

Ak hľadáme mechanizmy dynamiky, ktoré sú spoločné pre gramatiku, lexicu i fónickú stavbu, bolo by možné uvedené chápanie lexikálnych zmien zovšeobecniť pre jazyk ako celok. Budeme sa pritom riadiť systémovým ponímaním jazyka. Z hľadiska jazykového systému ide pri jeho dynamike o také zmeny, ktoré vystupujú ako **transformácie prvkov**. Jednotlivým prvkom v jazykovom systéme zodpovedajú štruktúrne vymedzené (paradigmatické) pozície, ktoré sa na úrovni realizácie systému, prezentujú ako vonkajšie funkcie, označované relatívne ustálenými formami (porov. Solncev, 1981, s. 67). Forma (výraz), to je to, čo sa na prvý pohľad z uhla bežného pozorovateľa mení, avšak v dôsledku previazanosti formy jazykového javu s jeho funkciou sú formálne zmeny často sprevádzané funkčnými zmenami. Z hľadiska vzťahu funkcie a formy jazykového prvku sa vlastne môžu realizovať tri typy zmien: **formálna, funkčná a komplexná (funkčno-formálna) zmena**.

Za jeden zo základných princípov jazykovej dynamiky vôbec sa pokladá variantnosť jazykových javov (porov. napr. Jedlička, 1981; Barnet, 1981; Sokolová, 2004). Ako uvádza V. Barnet (ibid., s. 124), z hľadiska diachrónej variantnosti si všímame vystriedanie jedného jazykového javu druhým, naproti tomu synchronná variantnosť sa premieta do konkurencie koexistujúcich jazykových javov. V tejto súvislosti treba poznamenať, že substitúcie, teda striedanie či presnejšie nahrádzanie jazykových prvkov, sú síce najbežnejším formálnym úkazom jazykových zmien, samy osebe však nie sú dostačujúce na celostnejší opis mechanizmov dynamiky jazyka ako otvoreného systému. Mohli by totiž predikovať, že sa zachováva status quo, pokiaľ ide o rozsah

systémových daností konkrétneho jazyka. Preto spolu so striedaním (nahrádzaním) prvkov je žiaduce brať do úvahy aj bezprostredne s ním súvisiace dynamické mechanizmy, ktoré sa z hľadiska zavŕšenosti procesov dajú hodnotiť celkom prosto ako pribúdanie alebo ubúdanie prvkov (s tým, samozrejme, aj funkcií, aj foriem) jazykového systému. Pre dynamiku jazyka ako otvoreného systému s adekvátnymi asimilačnými a akomodačnými schopnosťami sú teda rozhodujúce tri všeobecné mechanizmy dynamických procesov: substitúcia (nahrádzanie), multiplikácia (zmnožovanie) a redukcia (ubúdanie) prvkov.

a) Substitúcia. — Realizuje sa predovšetkým ako (1) formálna zmena, t. j. zmena na úrovni výrazu. V tomto zmysle je to mechanizmus bezprostredného nahrádzania foriem pôvodných prvkov novými ekvivalentnými formami alebo formami v systéme už predtým jestvujúcimi, a to preberaním štruktúrnej pozície, a teda aj funkcie pôvodných prvkov. Formálna substitúcia zároveň predpokladá príbuzné rezultáty dynamických procesov: na jednej strane (z hľadiska substituujúceho prvku) možno rozlišovať a *k v i z í c i u* novej formy, príp. *r o z š í r e n i e p o l y f u n k č n o s t i* formy už predtým v jazyku prítomnej, na druhej strane (t. j. z hľadiska substituovaného prvku) súvisí formálna substitúcia so *z á n i k o m*, prípadne *d e p o z í c i o u* pôvodnej formy. Ak hľadáme na jazyk komplexne, pri substitúcii formy pôvodná funkcia zostáva zachovaná.

Napr. v slovenčine (v strednej a v takmer celej západnej) zanikla pádová forma vokatívu (abstrahujeme tu od reliktov *bože, otče, pane* a pod. i od jeho čiastočnej reštitúcie v prípade vokatívnych podôb pri krstných menách v súčasnosti). Možno síce na jednej strane hovoriť o jeho formálnom zániku, t. j. o zániku vokatívu v zmysle neexistencie formálneho výrazu, ktorý by reprezentoval jeho prítomnosť v morfolologickej paradigme, no na druhej strane sa s funkciou oslovenia ako komunikatívnou morfologicko-gramatickou funkciou vlastne nič nestalo – v slovenčine sa, samozrejme, naďalej oslovujeme, a to nominatívom. Došlo teda k formálnej substitúcii „vokatív $\Rightarrow$ nominatív“ na báze zachovanej komunikatívnej funkcie, pričom paralelne nastal nárast polyfunkčnosti substituujúcej nominatívnej formy a reštrikcia, resp. zánik vokatívnej formy. Z hľadiska dynamiky komplexu jazyka ide teda len o formálnu zmenu, pretože funkcia oslovenia ani nepribudla, ani nezanikla.

Pochopiteľne, najčastejšie formálne substitúcie sa odohrávajú v slovnej zásobe, pričom takéto nahrádzanie výrazu je na uvedenej jazykovej rovine bezprostredne spojené s jeho depozíciou. **Depozíciou** sa pri lexémach rozumie strata postavenia výrazu v aktívnej vrstve slovnej zásoby a známe posunutie jeho pozície na osi „aktuálnosť – zastaranosť – archaickosť“. Ako formálna lexikálna substitúcia, spojená s príslušnou mierou zastarávania či archaizácie, sa v súčasnosti javí napr. aktuálnosť výrazu *dôchodok* oproti zastarávajúcemu výrazu *penzia*, resp. už zastaranému *výslužba*, podobne výraz *odkázaný* je dnes substi-

túciou výrazu *núdzny*, výraz *útulok* výrazu *útulňa*, výraz *nevlastný otec* výrazu *otčim* atď. Nazdávame sa, že ako deponovanú možno určitú lexikálnu formu chápať dovtedy, kým je prítomná v jazykovom vedomí komunikantov ako potenciálne použiteľná aspoň v „okrajovopríležitostnej“, resp. príznakovej funkcii.

(2) Funkčná substitúcia znamená zmenu funkcie jazykového prostriedku pri zachovaní jeho formy. V gramatike ide o pomerne zriedkavý jav. Za gramatickú významovú, resp. funkčnú zmenu, teda za takú, pri ktorej sa zmenila samotná funkcia tvaru, pokladá E. Pauliny (1990, s. 25) napr. podobu *umrel*, ktorá mala kedysi význam perfekta (teda približne „je umretý“), ale dnes má tento tvar význam prostého času. Neznačí teda už dej, ktorý sa v minulosti uskutočnil a ktorého dôsledky trvajú v prítomnosti.

V lexike znamená zmena funkcie slova ako systémového prvku vlastne zmenu jeho významu, pričom forma sa zachováva. Ide teda o bežné procesy rozširovania významu, a to s rozličným výsledkom formovania polylexie, resp. vzniku nových lexií. V rezultatívnom zmysle možno uviesť príklady zo štúrovskej slovenčiny, kde sa napr. lexikálny význam „vážnosť, dôležitosť“ označoval výrazom *závažie*, „oprava“, napr. „tlačová oprava“, výrazom *poprava*, význam „námietka“ výrazom *dotieranie*, význam „dobré, priateľské vzťahy“ výrazom *dobrodružnosť* a i. V priebehu druhej polovice 19. a začiatkom 20. storočia boli uvedené významy týchto výrazov postupne substituované inými, a to tým, že začali označovať iné denotáty.

b) Multiplikácia. – Rozumie sa ňou pribúdanie, zmnožovanie formálnych a funkčných prvkov v jazyku. Ide teda o rozširujúce inovácie, ktorých nárast sa najväčšmi realizuje komplexnými (formálno-funkčnými) akvizíciami.

Z komplexných multiplikácií možno uviesť napr. historické „pribudnutie“ fonémy *f* do fonologického systému slovenčiny v 13. storočí v dôsledku intenzívnejšieho kontaktu s nemeckým jazykom. Jej prvotnou funkciou bolo podieľať sa na zvukovej realizácii prevzatých slov ako *faloš*, *fúra*, *flak*, *trafiť*, *fortieľ*, *funduš*, *ofera*, *fara*, *futro* a pod. Pozícia konsonantu *f* v systéme sa napokon ustanovila v tom zmysle, že tento prvok utvoril znelostný pár s konsonantom *v* (porov. k tomu Pauliny, 1963, s. 214).

Je len samozrejmé, že aj k akvizíciám sa v najväčšom počte zaraďujú lexikálne zmeny. Ide o neologizáciu lexikálneho fondu, teda o pribúdanie pomenovaní všetkými spôsobmi obohacovania slovnej zásoby s cieľom plnenia nových pomenovacích funkcií. Napr. v štúrovskej spisovnej slovenčine v dôsledku výrazne vzrastajúceho všeobecného spoločenského pokroku pribudli ako komplexné (formálno-funkčné) novotvary zodpovedajúce novému denotátu napr. slová: *kavárňa*, *povetroplavec* („vzduchoplavec“), *fabrika*, *novinárreň* („redakcia“), *vistaviteľ* („vystavovateľ“), *plaváreň*, *úbeh* („konkurencia“); v súčasnosti sú to značné počty výrazov neustále pribúdajúcich v relatívne krátkom čase v rozličných komunikačných sférach.

Ako formálne novotvary sa v spomínanom štúrovskom období javia napr. domáce výrazy nahrádzajúce zaužívané slová najmä cudzieho pôvodu: *zapisuvažel* oproti pôvodnému *notár*, *lekárňik* oproti *apateľkár*, *poručenstvo* oproti *testament*, *tajomník* oproti *sekretár*, *vozník* oproti *furman*, *staňa* oproti *štácia* a i.

c) Redukcia. — Predstavuje znižovanie počtu prvkov v jazyku bez následného nahrádzania inými, teda vlastne ich zanikanie (vypadávanie), a to zánikanie tak foriem, ako aj funkcií, resp. štruktúrnych pozícií. Napr. v slovenčine v 10. stor. vypadli zo sústavy vokálov redukované samohlásky, keď svoju štruktúrnu pozíciu stratili preto, že v nových kvantitatívnych pomeroch už nedokázali plniť funkciu nositeľa slabičnej dĺžky (teda napr.: *мѣлнѣ*, *дѣно*, *овѣа* ⇒ *mlyn*, *dno*, *ovca*).

Pri redukcii však tiež platí, že s formou (výrazom) nemusí zaniknúť aj príslušná funkcia. Formálne zanikla napr. morféma *je(st)* v 3. os. singuláru a morféma *sú* v 3. os. plurálu präterita, teda z pôvodných tvarov *prišiel je(st)* a *prišli sú* zostali dnes iba zredukované podoby *prišiel* a *prišli*, kde formálna neprítomnosť pôvodnej gramatickej morfémy, t. j. nulová morféma, na pozadí prítomnosti gramatických morém vo všetkých ostatných osobách (*som*, *si*, *sme*, *ste*) má dnes zreteľne vymedzenú funkciu: označovať gramatický význam čísla (jednotného alebo množného) a osoby (tretej), čo je tá istá funkcia, akú mali zaniknuté morfémy. Keďže spomínaná nulová morféma má svoju funkciu, ide o prípad, keď formálna nula sa stáva akoby novou formou.

Pokiaľ ide o slovnú zásobu, do sféry zániku sa dostávajú lexikálne formy zo sféry depozície, ktorej hranice sa vymedzujú komunikačne. Zánik (vypadnutie) lexikálnej formy znamená stratu jej potenciálnej použiteľnosti aspoň v príznakovej, resp. príležitostnej (okrajovej) funkcii. V slovenčine sa už dostali do sféry zániku napr. výrazy *budúnok* („stavba“), *čankať* („líškať sa“), *čarúnok* („výmenný obchod“), *dušenie* („prísaha“), *chvápný* („rýchly“), *isteník* („rukojemník“), *malžen* („manžel“), *majetník* („majiteľ“), *mordár* („vrah“), *lučičtiar* („lukostrelec“), *lubec* (ozdoba, šperk), *lôn* („mzda“), *lapár* („lovec“), *drukáreň* („tlačiareň“) atď.

V slovnej zásobe však prirodzene dochádza aj ku komplexnému (formálno-funkčnému) zániku lexikálneho prvku. To značí, že takémuto výsledku predchádza formálno-funkčná depozícia, spôsobená tým, že lexéma stráca svoju pomenovacia funkciu, ktorá je viazaná na existenciu denotátu. Ide teda o známu vývinovú premenu slova na historizmus; tu možno uviesť napr. pomenovania dnes už nepoužívaných dutých mier: *korec*, *lukno*, *hrivna*, *žajdel*, *okov*, *funt*, *džbar*, *bočka*, *luot* (porov. Blanár, 1961, s. 129).

Pri úvahách o zániku lexikálnych prvkov však treba brať do úvahy aktuálnu komunikačnú hodnotu takýchto lexém, ktoré v systémovom zmysle nemusia zaniknúť ako prvky jazyka ani po stáročnom pobyte v lexikálnom depozite.

Totíž v lexikografickom ponímaní môžu vystupovať ako súčasť **kultúrno-historického tezauru** jazyka.

Už sme načrtli vyššie, že ak hľadáme na základné mechanizmy dynamiky jazyka ako na výsledky, ide predovšetkým o štúdium a vnímanie vývinovej dynamiky jazyka. To, samozrejme, neznamená, že výsledky, t. j. zavŕšenie jednotlivých dynamických procesov, nie je možné evidovať aj v rámci jazykovej synchronie. Synchronný pohľad na dynamiku jazyka však primárne predpokladá neukončenosť dynamických jazykových procesov, ktorej dôsledkom a priamym výrazom je aktuálna variantnosť jazykových javov. Synchronná variantnosť je teda taký stav, pri ktorom substitúcia, multiplikácia a redukcia aktuálne variantných prvkov vystupujú v princípe ako potenciálne výsledky.

Plastickejší obraz o jazykových zmenách získame, keď vyššie opísané mechanizmy dynamiky jazyka usúvzťažníme s takými vývinovými princípmi, ako sú konflikt (konkurencia) alebo koexistencia prvkov jazykového systému a ich zodpovedajúcich funkcií. Tieto protichodné tendencie sa viažu na širší jav, ktorým je konkurencia systemizácií (porov. k tomu Dolník, 2000, s. 197). Koexistencia prvkov je nekonfliktná variantnosť, ktorá nevykazuje synchronne preukazné indikátory funkčného napätia medzi danými kovariantmi. Naproti tomu konkurencia (konflikt) prvkov je variantnosťou so zreteľne prítomným funkčným, ako aj štruktúrnym napätím medzi vzájomne varírujúcimi prvkami. Takéto konkurenčné napätie sa môže utvárať na rozličných štruktúrnych a funkčných úrovniach a je jedným z podstatných zdrojov dynamiky vôbec.

LITERATÚRA

BARNET, Vladimír: Synchronní dynamika spisovného jazyka. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 123 – 130.

BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie. Slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961. 340 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. Red. J. Kačala. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1984, s. 107 – 116.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Lexikálne zmeny v súčasnej slovenčine (tendencie, motívy, komunikačný efekt). In: Języki słowiańskie 1945 – 1995. Gramatyka – leksyka – odmiany. Opole, 20. – 22. 9. 1995 r. Red. S. Gajda. Opole: Uniwersytet opolski, Instytut filologii polskiej 1995, s. 195 – 203.

DOLNÍK, Juraj: Inferencia, prototypová perspektíva a jazykový systém. In: Človek a jeho jazyk 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Red. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2000, s. 197 – 203.

JEDLIČKA, Alois: Vývojové procesy a synchronní dynamika v konfrontačním osvětlení. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 107 – 116.

PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 358 s.

PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1990. 266 s.

SOKOLOVÁ, Jana: Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka. Nitra: Garmond 2004. 98 s.

SOLNCEV, Vadim M.: Systém a struktura v jazyce. Z ruského originálu preložil B. Palek. Praha: ACADEMIA 1981. 272 s.

MECHANISMS OF LANGUAGE DYNAMICS

Key words: dynamics of language, changes in grammatical and acoustic structures and in the lexis, substitution, multiplication, reduction

The dynamics of language means its variation in time. There is a difference between the motivation of developmental trends and changes in the grammar and acoustic structure of a language on the one hand, and in its lexis on the other hand. Developmental changes in grammatical and acoustic structures are motivated intro-linguistically or inter-linguistically, while changes in the lexis have clear socio-cultural basis. If we want to identify the mechanisms of the dynamics characterizing language as a whole, it is necessary to understand the dynamics as the implementation of gradual changes in language elements, their functions and forms, as well as the relations between them. Stemming from such approach are three general mechanisms of dynamic processes: substitution, multiplication and reduction of language elements and their functions.

Dynamické pohyby v abstraktnej lexike a ich odraz v lexikografickej praxi

NICOL JANOČKOVÁ

0. Výskumný záber našej oslávenkyne PhDr. Kláry Buzássyovej, CSc., je orientovaný jednak do šírky – lexikológia, slovotvorba a morfológia, lexicografia, jazyková kultúra, morfológia, komparatívny výskum slovensko-maďarských a slovensko-českých jazykových javov, sociolingvistika –, jednak do hĺbky. Vo svojich analýzach využíva autorka náročné metodologické postupy, ktorým sa venuje aj v osobitných teoretických štúdiách, napr. v príspevkoch *K triedeniu koreňových morfév transformačnou metódou* (1969), *Príspevok k vymedzeniu neutralizácie v kategórii stupňovania* (1979), *Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy)* (1984).

Odvážime sa tvrdiť, že srdcovou záležitosťou K. Buzássyovej popri odborne a časovo náročnej lexikografickej práci zostávajú otázky slovotvorby. V našom príspevku sa preto chceme pristaviť pri špecifikách tvorenia abstraktných názvov v slovenčine, ktorými sa naša jubilančka zaoberala podrobne v čiastkových štúdiách a napr. aj v kolektívnej monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989). Výsledky z tejto oblasti sa odôvodnene premietli aj do koncepcie nového výkladového *Slovníka súčasného slovenského jazyka* (1. zv. A – G, 2006; ďalej SSSJ), ktorého je Klára Buzássyová spoluautorkou a zároveň spoločne s Alexandrou Jarošovou aj hlavnou redaktorkou. Dotkneme sa aj tohto bodu.

1. Abstraktná lexika je doménou predovšetkým odborného a publicistického jazyka. Zvyšovanie jej podielu v odbornej komunikácii súvisí s jednou z tendencií, ktoré identifikovali autori *Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989), t. j. s tendenciou k intelektualizácii spisovného jazyka. Podľa autorov sa intelektualizácia prejavuje hlavne štylistickými posunmi do knižnosti, rozvíjaním odborného jazyka, a teda aj abstraktnej lexiky. S intelektualizáciou sú prepojené aj tendencia k terminologizácii (rast terminologickej lexiky), determinologizácii (rozširovanie terminologického fondu do hovorovej či publicistickej sféry) a internacionalizácii (nárast slov cudzieho pôvodu).

K abstraktným názvom sa vo všeobecnosti radí **spredmetnenie deja** (*čítanie, klamstvo, reakcia*) a **spredmetnenie vlastnosti** (*hanblivosť, nebezpečenstvo*). Pri spredmetnení dynamického a statického príznaku (t. j. deja a vlastnosti) abstrahujeme tento príznak od jeho nositeľa, čím sa príznak stáva nezávislým od substancie. Abstraktné názvy deja a vlastnosti sú prejavom transpozíčného typu onomaziologickej kategórie (Dokulil, 1962), ktorého podstatou je to, že slovtvorným aktom sa mení slovný druh, nie však lexikálny význam, ten zostáva rovnaký (*čítať knihu* → *čítanie knihy*; *hanblivé dieťa* → *hanblivosť dieťaťa*). Iní autori zaraďujú k abstraktám ešte spredmetnenie existencie typu *kamarátstvo* (porov. Furdík, 2004), spredmetnenie kvantity (*prvenstvo*), okolnosti (*okolky*) a zámena (*samota*; porov. Vužňáková, 2006). Ale objavujú sa aj pochybnosti, či pri spredmetnení existencie ide naozaj o transpozíciu, keďže slovtvorným aktom sa nemení slovný druh (Ološtiak – In: Furdík, 2004, s. 168; Sokolová, 2007).

1.1. Abstraktné názvy deja

Najproduktívnejším slovtvorným typom vyjadrujúcim spredmetnenie deja sú slovesné podstatné mená s formantom **-nie/-tie** (*sprísníť kontrolu – sprísnenie kontroly, tapetovať byt – tapetovanie bytu*). Tvorja sa predovšetkým od kauzatívnych deadjektívnych a desubstantívnych sloves, pomenúvajú rôzne technologické postupy (*frézovanie*) a majú príznak aktuálnosti a priebehovosti deja (*záverečná fáza dokazovania*). Jedným zo znakov lexikalizácie slovesných podstatných mien býva ich polysémickosť, keď okrem dejového významu vyjadrujú napr. miesto deja, prostriedok alebo výsledok deja (*blahoželanie* 1. dej, 2. prostriedok deja, pohľadnica; *čalúnenie* 1. dej – technologický postup, 2. výsledok deja). K. Buzássyová (1974) tu hovorí o sémantickej iradiácii, ktorú spája hlavne s dejovými menami typu *zvar* (1. dej, 2. výsledok a miesto deja).

Slovesné podstatné mená vystupujú ako domáce konkurenčné pomenovania k substantívam cudzieho pôvodu so sufixom **-(iz)ácia** (*popularizovanie – popularizácia*). Tento jav je prejavom tendencie k tvoreniu z domácich zdrojov. K. Buzássyová (1983b) analyzuje prípady, keď sú tieto slovtvorné typy v synonymickom vzťahu a keď ich sémanticky a štylisticky zamieňať nemožno. Pri slovesných podstatných menách identifikuje sémantický príznak procesualnosti, ktorým sa odlišujú od substantív s internacionálnym sufixom **-(iz)ácia**. Vychádzajúc z J. Furdíka (1993) autorka o vzťahu typu *integrácia – integrovať* hovorí ako o prípade remotivácie, keď substantívum cudzieho pôvodu s príponou **-ácia** vzniklo prvotne a sloveso sa utvorilo sekundárne (*integrácia* → *integrovať*), no zo synchronného hľadiska analogicky ako pri domácich dvojiciach sloveso – slovesné podstatné meno (*čítať* → *čítanie*) sa sloveso vníma ako primárne a dané substantívum ako jeho motivát (*integrovať* → *integrácia*).

Synchrónna rovnocennosť medzi dvojicami typu *integrácia* – *integrovanie* je v napätí z diachrónneho hľadiska (*integrácia* ↔ *integrovať* → *integrovanie*).

Ďalším slovotvorným typom je **transflexné** tvorenie dejových abstrakt (*pokles investícií, výpas pasienkov ovcami*). Tieto abstraktá môžu takisto nadobúdať aj sekundárne významy, ale uplatňuje sa tu tendencia rozlišovať tieto významy aj formálne, napr. *prechod*: dej (*prechod z tepla do zimy*) – *priechod*: miesto deja (*priechod pre chodcov*).

Slovotvorné formanty **-ka** a **-(a)čka** sa odlišujú štylistickou ne/príznačnosťou. Formant **-ka** sa hodnotí neutrálne v odbornej sfére, sekundárne môže signalizovať aj miesto deja alebo predmet deja (*rozkopávka, rozprávka, hádanka*), formant **-(a)čka** (*filmovačka, guľovačka, klaňačka*) presahuje do hovorového a publicistického štýlu a ako jeho neutrálny korelát zvyčajne vystupuje slovesné podstatné meno (*filmovanie, guľovanie, klaňanie*).

K málo produktívnym slovotvorným typom patria abstraktá s formantom **-(o)ba** (*služba, dražba, obhajoba*) a expresívnym formantom **-vica/-nica** (*hrmavica, babranica, motanica*). Formant **-ot** sa využíva najmä pri abstraktách vyjadrujúcich zvukové a vizuálne vnemy (*bzuket, člapot, jagot*), zriedkavejšie sú formanty **-ota** (*driemota, žobrota*), **-stvo** (*klamstvo*). Desubstantívne názvy deja majú zastúpenie sufixom **-stvo/- (c)two** (*zberateľstvo*).

J. Furdík (2004) uvádza aj typy s cudzími slovotvornými formantmi **-áž** (*blamáž, betonáž*), **-áda** (*blokáda*), **-ing** (*tréning, monitoring*). J. Furdík (1971) sledoval abstraktá z diachrónneho hľadiska, keď skúmal vývin jednotlivých slovotvorných typov od štúrovskej kodifikácie po vznik ČSR. V práci K. Buzássyovej aj J. Furdíka vidieť vzájomnú prepojenosť a záujem opísať a uchopiť tento typ pomenovaní z rozličných zorných uhlov: J. Furdík sa zamerail na vývin a kryštalizáciu slovotvorných typov v rámci transpozičného typu onomaziologickej kategórie spredmetnenia deja, K. Buzássyová skúmala štruktúru, fungovanie a konkurenciu slovotvorných typov spredmetnenia deja aj spredmetnenia vlastnosti.

1.2. Abstraktné názvy vlastností

K abstraktným názvom vlastnosti sa radia produktívne slovotvorné typy zakončené internacionálnym sufixom **-ita** (*emocionalita*), konkurenčným domácim **-osť** (*emocionálnosť*), ďalej príponou **-stvo/- (c)two** (*hrdinstvo, dobrotvo*). Menej produktívne sú formanty **-ava** (*horúčava*), **-ota** (*čistota*), **-ka** (*dĺžka*), **-izmus** (*feminizmus*), málo produktívny typ **-oba** (*zloba*) a **transflexné** slovotvorné typy (*červeň, bezpečie*).

Porovnaním výkladových parafráz v abecednej aj retrográdnej verzii SSSJ pomocou softvérového nástroja WordCruncher sme zistili tieto slovotvorné typy abstraktných názvov vlastnosti (tieto slovotvorné významy identifikovala autorka v rámci abstraktnej dvojice *-osť/ -ita*, ale vzťahujú sa aj na ostatné slovotvorné typy):

- spredmetnená vlastnosť (statický príznak): *bledosť, genialita/geniálnosť, čerstvota, galganstvo, flegmatizmus*;
- schopnosť, sklon k istej činnosti: *farbivosť, emocionalita/emocionálnosť, bosoráctvo, feromagnetizmus, bystrozrak/bystrozrakovosť*;
- stav a chorobný stav: *bezvedomie, bláznovstvo, bezdomovstvo/bezdomovectvo, apatickosť, dokonalosť*;
- „taký charakter, ako označuje adjektívum v SZ“ alebo „charakter toho, čo označuje substantívum v SZ“: *cudzota, dramatizmus/dramatickosť, domáckosť, epizodickosť, exotika, exotizmus, banalita*;
- reč, čin, vec ako nositeľ vlastnosti, ide o sekundárne konkréta, obyč. v pluráli: *frajerčina, dobrodenie, extrém, čudáctvo, barbarstvo, amorálnosť, debilita, capina*.

Autorka si pri onomaziologickej kategórii spredmetnenie vlastnosti všíma hlavne typy so sufexmi *-ita, -osť, -stvo/-ctvo* (Bosák – Buzássyová, 1985; Buzássyová, 1986a). Konkurenčné typy *-ita/-osť* sú takisto prostriedkami intelektuálnej lexiky a autorka poukazuje na ich:

- štylistickú rovnocennosť (obe sú neutrálne alebo knižné, napr. *objektivitata - objektivnosť*),
- nerovnocennosť (bezpríznakové *autentickosť* – knižné *autenticita*),
- odlišnosti vo význame (terminologickosť v odlišných sférach – neterminologickosť, napr. práv., polit. *suverenita štátu* – bežná komunikácia *suverenita/suverénosť v správaní*).

Významy, v ktorých si podľa autorky obidva formanty konkurujú, sú:

- spredmetnená vlastnosť (statický príznak): *genialita - geniálnosť, beštialita - beštiálnosť*;
- schopnosť, sklon k istej činnosti: *agresivita - agresivnosť, aktivita - aktivnosť, elasticita - elasticosť, flexibilita - flexibilitnosť*;
- stav a chorobný stav: *gravidita - gravidnosť, stabilita - stabilnosť*;
- „taký charakter, ako označuje adjektívum v SZ“ alebo „charakter toho, čo označuje substantívum v SZ“: *kontinuita - kontinuitnosť, ireálnosť - irealita*;
- reč, čin, vec ako nositeľ vlastnosti, ide o sekundárne konkréta, obyč. v pluráli: *banalita - banálnosť, kuriozita - kurióznosť*.

K rozštiepeniu sémantickej a formálnej motivácie dochádza pri abstraktách s kvantitatívnym významom, ktoré sú formálne motivované adjektívom, resp. trpným prídajstvom (*rozvodový* → *rozvodov-osť*), sémanticky však substantívom (*rozvod* → *rozvod-ovosť* „počet rozvodov“). K. Buzássyová (1983a) určuje niekoľko podtypov kvantitatívneho významu:

- „počet toho, čo je vyjadrené v SZ“: *rozvodovosť* „počet rozvodov“,
- „miera toho, čo je vyjadrené v SZ“: *hlučnosť* „miera hluku“,
- „množstvo, pomer, podiel toho, čo je vyjadrené v SZ“: *dojivosť* „množ-

stvo nadojeného mlieka za istý čas“, *cukornatosť* „množstvo cukru obsiahnuté v niečom“.

Tieto jemné významové rozdiely môžu pomôcť hlavne v lexikografickej praxi.

V príspevku *Novšie názvy negatívnych vlastností a stavov* (1986b) K. Buzássyová analyzuje slovtvorné typy na *-osť* pomenúvajúce negatívne vlastnosti a stavy pomocou záporovej častice *ne-* (*nezdvorilosť*), ktoré vyplývajú zo spoločenskej potreby pomenúvať niektoré negatívne javy. Autorka pri nich konštatuje dvojakú motiváciu: jednak motiváciu adjektívom (*nezdvorilý* → *nezdvoril-osť*), jednak abstraktom v kladnej podobe (*zdvorilosť* → *ne-zdvorilosť*). Výskyt derivátov, ktoré sa uplatňujú iba v zápornej podobe (*nekalosť*), derivátov s kladnou aj zápornou podobou vyjadrujúcou negatívne hodnotené stavy (*pripravenosť* – *nepripravenosť*) alebo vlastnosti (*pružnosť* – *nepružnosť*), ďalej záporových derivátov bez negatívneho hodnotenia, t. j. ktoré iba bezpríznamovo konštatujú neprítomnosť vlastnosti vyjadrenej v SZ a používajú sa hlavne v odbornej sfére (*neprchavosť látok*), svedčí o bohatej slovtvornej sémantike skúmaného slovtvorného typu. Aj v slovtvorbe vznikajú prípady, keď výsledkom dvojitého záporu je zdôraznené kladné hodnotenie. Tento jav ilustruje autorka na negatívne vnímaných názvoch vlastností, ktoré v zápore kladne posudzujú neprítomnosť danej negatívnej vlastnosti (*lahostajnosť* – *neľahostajnosť*).

V tejto súvislosti je otvorenou otázkou, do akej miery možno považovať negované podoby abstrákt za samostatné lexikálne jednotky a či ich možno všetky zachytiť vo výkladových slovníkoch, keď ich tvorenie je vysoko produktívne, hoci niekedy aj potenciálne. M. Sokolová a kol. (1999) za nesamostatné považujú iba negované tvary slovík (*nerobiť*), segment *ne-* vtedy plní funkciu modifikačnej morfémy; substantíva, adjektíva a príslovky v negovanej podobe (*nevodič*, *nepekný*, *netreba*) hodnotí však ako deriváty s prefixálnou derivačnou morférou.

1.3. Spoločným formantom pre názvy deja aj názvy vlastnosti je sufix *-stvo/- (c) tvo* (Bosák – Buzássyová, 1985). Deriváty s týmto sufixom pomenúvajú hlavne **názvy odborov činnosti** a ide pri nich častejšie o neaktualizovaný dej (vtedy nie sú synonymné so slovesnými podstatnými menami), napr. *návrhárstvo*, *strojárstvo*, *učiteľstvo*. Ako motivant vystupuje buď konateľské a činiteľské meno – ide o bezprostrednú motiváciu (*návrhár* → *návrhár-stvo* „zamestnanie návrhára“, *strojár* → *strojár-stvo* „zamestnanie strojára“, *učiteľ* → *učiteľ-stvo* „povolanie učiteľa“), alebo základové substantívum, príp. adjektívum – bezprostredná motivácia sa mení na sprostredkovanú, dochádza k perintegrácii – rozšíreniu formantu *-árstvo* (*návrh-árstvo* „podávanie návrhov“, *stroj-árstvo* „výroba strojov, strojársky priemysel“).

Ovodeniny typu *hazardérstvo* predstavujú prípady, keď sa kategoriálny význam deja zo základového substantíva *hazard* = *hazardovať* opakuje aj na druhom stupni derivácie, ale prináša so sebou aj **expresívny príznak pejoratívnosti** (*hazard* → *hazard-ér* → *hazardér-stvo*; *experiment* → *experiment-átor* → *experimentátor-stvo*).

Ako uvádza autorka, **názvy vlastností** sa netvoria priamo od adjektív, ako by napovedala slovotvorná štruktúra, ale od substantíva s významom osoby, ktorá je nositeľom daného statického príznaku, napr. *babravý* → *babrák* → */babrácky/* → *babráctvo* „vlastnosti babráka“, nie „babrácke vlastnosti“, ale *frajer* → *frajerský* → *frajerstvo* „frajerské správanie“, nie „správanie frajera“ (to je „prejav správania“, nie „vlastnosť“). Okrem vlastnosti vyjadruje abstraktum aj význam „prejav správania; taký čin, skutok, ktorý vyjadruje základové adjektívum“, vtedy sú možné aj plurálové podoby (*jeho babráctva každého rozosmiali, dosť bolo frajerstiev*).

Polysémické sú aj **názvy hodností, funkcií a úradov**, pretože majú aj konkretizovaný význam „miesto, kde pôsobí osoba s príslušnou funkciou“ (*veľvyslanectvo, biskupstvo*).

Príkladom na neostrú hranicu **medzi vlastnosťou a činnosťou** sú prípady typu *hľadačstvo*, ktoré autorka hodnotí ako názvy vlastností založené na nejakej činnosti. Od slovesného podstatného mena *hľadať* sa odlišuje nepriebehovosťou deja a tým, že nie je zamerané na objekt deja ako slovesné podstatné meno (*hľadanie pravdy* – **hľadačstvo pravdy*).

Prechodný charakter **medzi stavom a vlastnosťou** majú substantíva vyjadrujúce príbuzenský, sociálny alebo spoločenský vzťah, vyznačujú sa rozštiepenou štruktúrnou a sémantickou motiváciou (*manželstvo* „manželský stav“ i „bytie manželom/manželkou niekomu“), teda formálna motivácia je substantívom *manžel*, sémantická motivácia adjektívom *manželský*.

Prípom -*stvo/- (c)two* popri týchto slovotvorných a lexikálnych významoch vyjadruje aj význam **hromadnosti**, napr. *baníctvo* 1. banský priemysel, 2. učebný a študijný odbor, 3. zamestnanie baníka, 4. hromad. baníci; *človečenstvo* 1. súhrn ľudských vlastností, 2. dospelý vek, dospelosť, 3. hromad. ľudské pokolenie, ľudstvo. Slovotvorná hromadnosť sa však postupne nahradzuje plurálom (*baníctvo* – *baníci*) alebo viacslovným spojením (*učitelia* – *pedagogický zbor*), resp. sufix -*stvo* sa štylisticky prehodnocuje, napr. expresívne *ženstvo* oproti neutrálnemu plurálu *ženy* (porov. Buzássyová, 1981).

2. Nominalizačná a nominačná funkcia abstrákt

Ako sme spomínali, abstraktné názvy deja a vlastnosti patria do transpozíčného typu onomaziologickej kategórie. Sám autor koncepcie typov onomaziologických kategórií M. Dokulil (1962, s. 43) tento jav spresňuje: „O onoma-

ziologických kategóriách mluvíme tu jen podmíněně, neboť tu nejde vlastně o pojmenování jevu, nýbrž o přehodnocení jevu již pojmenovaného“. Tento proces sa zdôvodňuje štrukturačnými potrebami v syntaktickej výstavbe vety. Pôvodný dynamický a statický príznak (sloveso a adjektívum) sa abstrahujú od svojho nositeľa (obyčajne substantíva) a následne sa nominalizujú. Dané abstraktá sú výsledkom syntaktickej derivácie, majú nominalizačnú a kondenzačnú funkciu a uplatňujú sa hlavne v odbornom a publicistickom štýle. Pri **syntaktickej derivácii** nevzniká nová lexikálna jednotka, ide iba o syntaktickú (textovú) parafrázu, t. j. o pretvorenie závislostnej konštrukcie (predikatívnej alebo atributívnej) na mennú konštrukciu.

Nazdávame sa, že pri transpozičnom type so zmenou slovného druhu a syntaktických pozícií vo vete sa v istých prípadoch čiastočne mení aj lexikálny význam. Ak sa spredmetňuje dej, zväčša význam zostáva nezmenený (*dieťa plače* → *plač/plakanie dieťaťa*). Ale pri spredmetnení vlastnosti typu *rizikové povolanie* → *rizikovosť povolania* dochádza k určitým významovým zmenám. Adjektívne spojenie vyjadruje konkrétnu klasifikáciu pripojeného substantíva (*Povolanie letušky je rizikové.*) a abstraktné meno vyjadruje mieru prítomnosti danej vlastnosti (*Diskusia o rizikivosti povolania.*).

Opakom transpozičnej (syntaktickej) derivácie je **lexikálna derivácia**, keď dané abstraktné meno sa už považuje za samostatnú lexému, má teda nominačnú, nie nominalizačnú funkciu, napr. *kúriť* – *kúrenie* vo význame „vykurovacie zariadenie“, *dobrý* – *dobrota* vo význame „pochúťka, maškrta“. V prípade lexikálnej derivácie výsledné slovo je už produktom mutačného typu onomaziologickej kategórie (so zmenou slovného druhu sa mení aj lexikálny význam).

Vyčleniť hranicu medzi syntaktickou a lexikálnou deriváciou, t. j. medzi abstraktami s nominalizačnou a nominačnou funkciou, patrí k náročným metodologickým procedúram v lexikológii a slovotvorbe. K. Buzássyová sa tejto problematike venovala vo viacerých štúdiách (1982, 1993, 2000), v ktorých sa zamerala hlavne na slovesné podstatné mená a názvy vlastností na *-osť*. Ako teda rozlíšiť syntaktický a lexikálny derivát v týchto slovotvorných typoch?

Derivát v **transpozičnej (nominalizačnej) funkcii** sa dá zmeniť na syntaktickú konštrukciu a naopak, napr. *Po chvíľke premýšľania vyhlásil...* → *Keď chvíľku premýšľal, vyhlásil...*; *Zaujala ho zdanlivá nevyriešiteľnosť tohto problému* → *Zaujalo ho, že tento problém je zdanlivo nevyriešiteľný*. Abstraktné meno v nominalizačnej funkcii je podradené inému predikátu (*vyhlásiť*, *zaujať*), tento predikát je zväčša vyjadrený slovesami vnímania, myslenia, hovorenia, želania alebo existencie. Pri zmene na mennú konštrukciu musí zostať rovnaké lexematické zloženie, nemožno pridávať alebo uberať lexémy. Autorka vyčleňuje frekventované slovotvorné typy abstrákt, ktoré môžu spĺňať nominalizačnú funkciu. Sú to napr.:

- názvy vlastností utvorené od deverbatívnych adjektív sufixom *-teľný* s významom „pasívnej možnosti“, napr. *Máme problémy s tým, že ponúkaný tovar nemožno skladovať/že ponúkaný tovar je neskladovateľný* → *Máme problémy s neskladovateľnosťou tovaru*;
- názvy vlastností odvodené od deverbatívnych adjektív sufixom *-avý, -ivý* s významom „sklon k istej činnosti“ alebo „schopnosť vykonávať istú činnosť“, napr. *riadiaci pracovník sa nemôže zaoberať bez toho, že by (ne)bol tvorivý/že by netvoril* → *riadiaci pracovník sa nemôže zaoberať bez tvorivosti*;
- názvy vlastností odvodené od adjektív sufixom *-ný, -ský* v subjektovej, objektovej a adverbálnej pozícii, napr. *Hečko napriek tomu, že jeho uvažovanie je invenčné, nezaprie v sebe praktika/...že uvažuje invenčne,...* → *Hečko napriek invenčnosti uvažovania v sebe nezaprie praktika*;
- pri abstraktách odvodených z adjektivizovaných alebo neadjektivizovaných prídavných slov sa ťažko rozlišuje vlastnosť a stav a pri substitúcii s vetami môžu vety vyjadrovať buď spôsob realizácie deja (stavu), alebo mieru, stupeň vlastnosti, napr. *Pripravenosť Slovenska na demokraciu = Ako je Slovensko pripravené na demokraciu?/Do akej miery je Slovensko pripravené na demokraciu?*

Abstraktné mená v **nominačnej funkcii** sú už lexikálnymi derivátmi a nedajú sa nahradiť synonymnou syntaktickou parafrázou. Môžeme ich identifikovať napr.:

- vo funkcii nadpisu kapitol v texte (*Osobitosti prednesu*);
- ako názvy metajazykových pojmov, ako termíny istých vedných disciplín (*konfliktnosť, melodickosť*);
- v enumerácii;
- častá spájateľnosť s niektorými zámenami (*pocit akejsi kvázidokázanosti*).

Dôležité je konštatovanie autorky, že ten istý derivát môže vzhľadom na svoju polysémickosť vystupovať podľa kontextu raz v nominalizačnej funkcii a inokedy v nominačnej funkcii, napr. jednotka *holenie* vystupuje ako abstraktum v nominalizačnej funkcii v spojení typu *ranné holenie* (možnosť parafrázovania: *holiť sa ráno*) – spredmetnenie deja, ale v spojení *zbalil si holenie* ide o sekundárne konkrétum „súprava na holenie“, teda lexikálny derivát, ktorý nemožno syntakticky parafrázovať.

Z danej analýzy vyplýva, že abstraktné mená sa na úrovni langue (systému) môžu chápať všetky ako transpozičné deriváty, ale ich nominačná či nominalizačná funkcia sa prejaví až na rovine parole, v komunikácii, v syntagmatickom rečovom prejave.

3. Abstraktné názvy v lexikografickej prezentácii

Vo výkladových slovníkoch sa informácia o niektorých slovotvorných typoch abstraktných názvov deja a vlastnosti prináša vo veľmi stručnej podobe, zvyčajne je to formou prihniezdovania k základnému motivantovi – substantívu alebo adjektívu. Vyplyva to z celkovej koncepcie slovníka – ušetriť priestor na spracovanie iných lexém. Hniezdovaním sa nepriamo naznačujú aj slovotvorné vzťahy hniezdovaných jednotiek a ich motivantov. Takýmto spôsobom sú v Slovníku slovenského jazyka (1959 – 1968; ďalej SSJ) a v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2003; ďalej KSSJ) prihniezdované napr. abstraktá zakončené príponou *-osť* (*drzosť*), *-stvo/- (c) tvo* (*aranžérstvo*, *čudáctvo*). SSJ pri prihniezdovanom abstrakte obsahuje aj jeho stručný výklad, zväčša pomocou synonyma. V KSSJ majú krátky výklad prihniezdované abstraktá zakončené na sufix *-stvo/- (c) tvo*, napr. *bosoráctvo* ako čarodejníctvo pri hesle *bosorák*. Ak je samostatne spracované napr. abstraktné substantívum s cudzím formantom *-ita* (*emocionalita*), vykladá sa väčšinou izolexemickým synonymom s domácim sufixom (*emocionálnosť*) alebo domácim synonymom (*citovosť*). Abstraktum s domácim sufixom *-osť* typu *emocionálnosť* je prihniezdované pri adjektíve *emocionálny*. Okrem niektorých špecifických prípadov (*dorozumenie*, *nepochopenie*) nie sú v KSSJ v takej veľkej miere zachytené ani lexikalizované slovesné podstatné mená.

Nový výkladový *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G* (2006) vo svojej koncepcii eliminuje hniezdovanie na najmenšiu možnú mieru (hniezdujú sa iba opakovacie slovesá k nedokonavým slovesám, prechýlené mená, zdrobnené a zveličené mená, obyvateľské mená utvorené od geografických a sídelných názvov, domácke podoby krstných mien a niektoré druhy sekundárnych predložiek typu *z dôvodu*). Na základe tejto prijatej zásady sa spracúvajú všetky abstraktné názvy deja a vlastnosti v samostatnej heslovej stati. Osobitné dodatky o spracovaní abstrákt ku koncepcii slovníka vypracovala K. Buzássyová (2001a, b). Pristavíme sa výberovo iba pri niektorých abstraktách, a to slovesných podstatných menách a abstraktách s formantmi *-osť* a *-ita*. O opodstatnenosti samostatného spracovania abstrákt svedčí v niektorých prípadoch aj ich bohatá polysémia a skutočnosť, že ich významová štruktúra nemusí odrážať význam motivujúcich adjektív, adjektivizovaných prídastí alebo substantív.

Spredmetnenie deja

V SSSJ sú zachytené ako **samostatné lexémy** aj **slovesné podstatné mená s nominačnou funkciou**, t. j. jednotky lexikálnej derivácie, ktoré majú na konci hesla odkaz aj na príslušné sloveso. Toto odkazovanie je však iba jednosmerné:

balenie -ia s.

1. ochranný materiál, do ktorého sa balí, obal: *pôvodné, originálne, praktické b.*; *darčkové b.*; *vákuové b. mäsa, kávy, zeleniny*; *vrecúškové b. mlieka*; *paletové b.*; *nitrolaky v aerosólovom balení*; *tekuté reťaze v sprejovom balení*; pren. *erotika a sex v lacnom spotrebiteľskom balení* [LT 1991] prezentované na nízkej úrovni; *Táto zásada jej umožní prejavíť sa vo vhodnom balení.* [N. Tanská] prijateľne, ohľaduplne

2. množstvo fixne baleného tovaru: *malé, veľké b.*; *rodinné b.*; *osminkové, štvrtkilové b. masla*; *malospotrebiteľské b. zemiakov*; *predpísať na lekársky predpis len jedno balenie lieku* [Pd 2003]; pošt., žel. *jednotka balenia* balenie primerane upravené a vybavené podľa svojho určenia (na manipuláciu, prepravu, skladovanie, predaj al. spotrebu); *prepravné, vývozné b.* určené na dodávky výrobkov do zahraničia (upravené podľa špeciálnych prepravných rizík)

→ i **balíť**

Slovesné podstatné mená s nominalizačnou funkciou vyjadrujúce spredmetnené deje sa ilustrujú **v rámci slovesného hesla** ako príklad na gramatický tvar slovesného podstatného mena, napr. pri slovese *balíť*:

balíť -lí -lia *bať!* -líl -liac -liaci -lený -lenie nedok.

1. (koho, čo (do čoho)) dávať obal na niekoho, na niečo: *b. knihy, zošity (do papiera, no-
vín)*; *b. cukríky, darček*; **balenie ovocia**; **odborné balenie tovaru**; *b. dieťa do vankú-
ša*; *mlieko balené do škatuliek s hygienickou slamkou*; **ručné, poloautomatizované
balenie**

2. (čo) robiť z niečoho balík, balíky: *b. tovar do balíkov*

3. (čo; o) pripravovať (si) batožinu pred cestou: *b. kufre*; *balí (si) veci* i pren. *chystá sa na odchod*

4. hovor. expr. (koho) usilovať sa získať náklonnosť osoby opačného pohlavia, nahovárať si niekoho: *balil baby s veľkým úspechom*; *Každého chlapa tak balíš?* [M. Krno]; *Vedel to, že som kedysi Kamilu neúspešne balil.* [J. Puškáš]

opak. **balievať** -va -vajú -val; dok. k 1, 2, 3 → **zabaliť**, k 3, 4 → **zbalíť**, k 3 i → **pobaliť**

Samostatne sa spracúvajú tie prípady slovesných podstatných mien, ktoré pomenúvajú hlavne:

1. určitý technologický alebo výrobný postup:

cínovanie -ia s. odb. nanášanie súvislej vrstvy cínu na povrch kovových predmetov, slúžiacej na zvýšenie ich odolnosti proti korózii (napr. na konzervy v potravinárstve): *galvanické, ponorné c.*; *c. nádob* → i **cínovať**

2. administratívne a spoločenské úkony typu:

anulovanie -ia s. práv. zrušenie platnosti al. vyhlásenie neplatnosti niečoho, anulácia: *a. výsledkov volieb*; *anulovanie zmluvy* vypovedanie zmluvy al. odstúpenie od nej, ktoré vedie k ukončeniu jej platnosti → i **anulovať**

3. biologické procesy a stavy, choroby, symptómy:

čkanie -ia s. lek. prudké bránicové vdychovanie so súčasným uzavieraním hlasiviek spojené s charakteristickým krátkym zvukom, čkavka, štikútavka: *krátkodobé, dlhodobé* č.; *provokujúcim faktorom čkania môže byť i preplnený žalúdok* → i **čkať**

bolenie -ia s. pocit bolesti: *b. hlavy, kĺbov; liek proti boleniu žalúdka; dieťa sa sťažuje na bolenie bruška; Ale keď počujem takúto reč, tak dostanem bolenie zubov.* [P. Karvaš]

■ fraz. *spôsobiť niekomu bolenie hlavy problémy* → i **bolieť**

Slovesné podstatné meno okrem vlastného dejového významu môže zahŕňať aj sekundárne významy, ako napr. prostriedok, výsledok, miesto deja. Istým znakom lexikalizácie je aj to, že vo výkladovej parafráze týchto sekundárnych významov sa používa počítateľné substantívum (*pohľadnica, výplň, miestnosť, miesto* a pod.), a nie slovesné podstatné meno, ktorým sa vykladá prvý, dejový význam:

Prostriedok deja:

blahoželenie -ia -ní s.

1. ústne al. písomné vyjadrenie želania všetkého dobrého pri príležitosti sviatku, životného jubilea, výročia al. pri dosiahnutí úspechu; syn. *blahoprianie, gratulácia: srdečné, úprimné b.; novoročné b.; b. k sviatkom, Vianociam, Veľkej noci; b. k vymenovaniu do funkcie; poslať valentínske b.; dostať, prijať, opätovať b.; ďakovať za blahoželenia*

2. pohľadnica, na ktorú sa píše gratulačný text, prípadne na ktorej je takýto text predtlačенý: *venovať sa výrobe pohľadníc a blahoželaní; kúpiť mame b. k narodeninám; stojan na blahoželenia* → i **blahoželať**

Výsledok deja:

čalúnenie -ia s.

1. výplň a poťah sedacieho nábytku, dvier a pod. textilným, koženým al. iným materiálom; materiál na takúto úpravu: *textilné, kožené* č.; *tvrdé, mäkké* č. *gauč; červené, hnedé* č. *stoličiek; anatomický tvar čalúnenia*

2. odb. spôsob povrchovej úpravy nábytku, dvier a pod. podkladovým a poťahovým materiálom, čím sa zmäkčí a spružní daná vec: *robiť č. nábytku, sedacích súprav, dvier automobilov*

Miesto deja:

bývanie -ia s. miestnosť, miestnosti, v ktorých jednotlivec al. rodina žije, má svoje bydlisko; syn. *byt, príbytok: pohodlné, moderné b.; chránené b. pre zdravotne postihnutých ľudí; zabezpečiť núdzové b.; predplatiť si časopis o bývaní; expozícia ľudového bývania; Trocha ďalej je šopa, v ktorej bolo drevo a bývanie pre zvieratká.* [J. Gregorec] → i **bývať**²

Špecifickými prípadmi sú slovesné podstatné mená, ktoré nemajú svoje motivujúce sloveso, napr.:

dušespytovanie -ia s. kniž. premýšľanie o sebe, o svojom vnútri, o svojej duši: *MLčíš, ale ja viem, že až tam má korene dušespytovanie, zvratky duše.* [J. Tužinský]; *Na takéto dušespytovanie neostával čas, odháňal výčitky, ale o to boli silnejšie.* [V. Maľuga]

diamantovanie [d-] -ia s. stav., archit. úprava kamenných kvádrov do tvaru štvorbokých ihlanov: *na fasáde je vlýs s diamantovaním*

Vzťah medzi prevzatou lexémou s formantom *-(iz)ácia* a jej konkurenčným typom s domácim sufixom *-(ov)anie* sa v SSSJ navzájom usúvzťažňuje vo výklade, keď sa uvádzajú ako vzájomné synonymá. Takže ak sa slovesné podstatné meno uvedie ako synonymum k cudziemu substantívu s formantom *-(iz)ácia*, malo by byť aj samostatne spracované. Túto zásadu sa však nie vždy podarilo dodržať, napr. pri dvojici *aktivácia - aktivovať* chýba *aktivovanie*, pri *fetišizácia - fetišizovať* nie je *fetišizovanie*:

editácia [-d-] -ie ž. <angl. <lat.> inform. úprava textu a grafických zobrazení v počítači; syn. editovanie: *jednoduchá e.; e. textu, dokumentu; e. obrázkov, fotografií*

editovanie [-d-] -ia s. inform. vytváranie, upravovanie a presúvanie grafických zobrazení, textov a programov na počítači; syn. editácia: *e. textu, obrázkov, titulkov; možnosti a nástroje na e. → i editovať*

editovať [-d-] -tuje -tujú -tuj! -toval -tujúc -tujúci -tovaný -tovanie nedok. i dok. <dat.>

1. pripravovať, pripraviť, upravovať, upraviť, vydávať, vydať slovesné, hudobné al. výtvorné publikácie

2. inform. (čo) vytvárať, vytvoriť, upravovať, upraviť, presúvať, presunúť grafické zobrazenia a texty na počítači: *e. súbory, obrázky, tabuľky, nahrávky; ručne, automaticky e. text*
dok. i → **zeditovať**

Spredmetnenie vlastnosti

Abstraktné názvy vlastností utvorené sufixom *-osť* majú niekoľko významových modifikácií, ktoré sa odrážajú aj v samotnom výklade:

– vlastnosť toho, čo je vyjadrené základovým adjektívom:

férovosť -ti ž. 1. vlastnosť toho, kto je férový, čestný, al. toho, čo je férové; syn. čestnosť: *f. hry; Od každého žiadame spoľahlivosť, férovosť, chuť robiť.* [Vč 1983]...

– schopnosť vykonávať istú činnosť:

dômyselnosť -ti ž. 1. schopnosť bystro, pohotovo, originálne al. vynachádzavo rozmýšľať; syn. dôvtip, vynachádzavosť: *prejaviť svoju d....*

– stav signalizovaný motivujúcim adjektívom, resp. substantívom:

clivosť -ti ž. citový stav prejavujúci sa smutnou náladou; syn. clivota, nostalgia, melanchólia: *c. melódie; chvíle clivosti; padla naňho akási clivosť; Kade chodil, myslel na ňu s vrúcnou clivosťou.* [A. Lacková-Zora]

bezúrazovosť -ti ž. stav bez úrazov: *štatistika bezúrazovosti; zabezpečiť b. v domácnostiach*

– taký charakter, ráz, aký naznačuje motivujúce adjektívum:

dôležitosť -ti ž. dôležitý, závažný ráz, charakter niečoho; syn. význam, závažnosť, významnosť: *d. dokumentu, rozhodnutia; d. vplyvu, prípravy, kontroly; mať väčšiu, menšiu d.; pripisovať niečomu nesmiernu d.; upozorniť na d. niečoho; zdôrazňovať d. niečoho; určiť poradie dôležitosti; nový fakt svedčí o dôležitosti tohto bodu; mať pocit dôležitosti; byť si vedomý svojej moci a dôležitosti; Opájajú sa pocitom vlastnej dôležitosti.* [E. Zúbek]

– počet toho, čo vyjadruje základové slovo:

druhovosť -ti ž. počet druhov určitého predmetu, pojmu a pod.: *rôzna d. bytov, stavieb; rozširovať d. výroby, služieb; d. dávok sociálneho poistenia*

– množstvo alebo miera toho, čo vyjadruje základové slovo:

dužinatosť, dužnatosť -ti ž. množstvo, obsah dužiny v plodoch al. v iných častiach rastliny; vlastnosť dužinatých plodov al. iných častí rastliny: *d. broskýň je tento rok veľmi dobrá*

čítanosť -ti ž. miera čítania novín, časopisov, rubriík v nich, jednotlivých autorov, sledovanosť: *vysoká, nízka č.; prieskum, prehľad čítanosti; pokles, nárast čítanosti; noviny s priemernou čítanosťou; v popularite a čítanosti autor predstihol svojho konkurenta; denná č. počet prístupov na webovú stránku za deň*

Tieto významové modifikácie sa môžu v rámci jedného hesla kombinovať, napr. charakter a schopnosť alebo schopnosť a vlastnosť:

básnivosť -ti ž.

1. básnivý, poetický ráz, charakter; syn. poetickosť: *lyrická, romantická b.; Bačova žena – hra nabitá básnivosťou, poéziou života.* [KŽ 1956]; *Jeho básnivosť sa príjemne prezentuje aj v krátkych literárnych útvaroch.* [Sme 1999]

2. schopnosť, sklon básniť: *podnietiť u niekoho utajenú b.; Básnivosť je prastarý znak ľudského ducha a jednou z jeho najzákladnejších potrieb.* [Inet 2003]

Abstraktá sú nepočítateľné, ak sa však vyskytnú v pluráli, nesignalizujú čistý počet, ale druhovosť (*zažiť krutosti násilia, preukazovať niekomu malé láskavosti*) aj význam „taký prejav, reč, správanie, skutok, vec, ako vyjadruje motivujúce slovo“ (*intímnosť, krkolomnosť, hanebnosť, hlbokomyseľnosť*):

bezohľadnosť -ti -tí ž.

1. iba sg. vlastnosť toho, kto koná bez ohľadu, ohľadov na niekoho al. na niečo; syn. tvrdosť, bezcitnosť; op. ohľaduplnosť: *b. človeka k prírode; b. fajčiarov voči okoliu; b. vodičov na cestách; Stále mi nešlo do hlavy, kde sa v tom chlapcovi brala toľká bezohľadnosť.* [P. Andruška]

2. prejav bezohľadného správania; bezohľadný skutok: *je veľa malých bezohľadností a drobných neslušností; urážať cudzincov netaktnosťami a bezohľadnosťami*

Pri počítateľných sekundárnych konkrétoch s pozitívnym aj negatívnym významom sa objavuje tendencia tvoriť od nich zdrobneniny typu *fajnovosť* – *fajnovôstka*, *drobnosť* – *drobnôstka*, *jemnosť* – *jemnosťka*, *nežnosť* – *nežnosťka*; *hlúposť* – *hlúposťka*. Naopak, pri cudzích abstraktách s formantom *-ita*, ktorým konkurujú domáce formanty *-osť*, sa začínajú utvárať zdrobneniny, ale často s ironickým podfarbením, napr. *formalita* – *formalitka*, *banalita* – *banalitka*, *aktualita* – *aktualitka*.

Konkurenčné abstraktá s cudzím sufixom *-ita* a domácim sufixom *-osť* môžu vykazovať štylistickú aj významovú synonymickosť:

eventualita *-ty -lít ž. <lat.>* prípadná možnosť; syn. eventuality: *jedna z eventualít je, že nepríde; pripraviť sa, myslieť na všetky eventuality; s touto eventualitou nerátal; do úvahy prichádza niekoľko eventualít*

eventuality *-ti ž.* prípadná možnosť; syn. eventualita: *treba rátať aj s takouto eventualityou*

Štylistický rozdiel:

amoralita *-ty -lít ž. <gr. + lat.>* kniž. 1. iba sg. popieranie zásad mravnosti, noriem správania, amorálnosť; syn. amoralizmus: *a. sebeckta; jeho správanie bolo dôkazom amorality; život na pomedzí amorality a morálnosti; Otvorenosť demokracie dáva možnosť morality či amorality ako pohybu.* [Slo 2003]

2. amorálny skutok: *predísť páchaniu amoralít; románová panoráma karierizmu amoralít predprevratového župného úradníctva* [O. Čepan]

amorálnosť *-ti -tí ž.* 1. iba sg. vlastnosť toho, kto popiera al. odmieta všeobecne uznávané mravné princípy; vlastnosť toho, čo odporuje zásadám mravnosti; syn. nemorálnosť, nemravnosť: *a. novodobých zbohatlíkov; a. filmu; obviňiť niekoho z amorálnosti*

2. čin, skutok odporujúci zásadám mravnosti; syn. nemorálnosť, nemravnosť: *v športe sa prejavilo veľa amorálnosti; byť ľahostajný voči amorálnostiam; Z pozície svojej viery sa stavali proti amorálnostiam.* [RT 2002]

Abstraktá s domácim sufixom sa špecifikujú ako pomenovania vlastnosti, kým cudzie abstraktá popri synonymných významoch pomenúvajú aj určitý dejový príznak, napr. *anonymita* „neuvedenie (utajenie) mena osoby, autora, pôvodcu“: *zostať v anonymite*, nie **zostať v anonymnosti*. Abstraktá s formantom *-osť* vo význame vyjadrenia vlastnosti sa zväčša spájajú so substantívom v genitíve, ktorého vlastnosť špecifikujú (*anonymnosť ľudových piesní*).

O špecifikácii variantu s domácim formantom *-osť* svedčí napr. dvojica *aktualita* – *aktuálnosť*, keď *aktuálnosť* vyjadruje vlastnosť, *aktualita* sekundárnu konkrétnosť:

aktuálnosť *-ti ž. 1.* vlastnosť toho, čo má aktuálny, momentálny obsah, stav: *a. inzerátov, a. databázy; a. osobných údajov*

2. aktuálny charakter obsahu al. formy zodpovedajúci požiadavkám al. budiaci záujem, pozornosť: *a. relácie; a. problémy; posudzovať príspevky z hľadiska aktuálnosti; a. zvolenej témy; myšlienka nestratila svoju a., nič na svojej aktuálnosti*

aktualita *-ty -lít ž. <lat.> 1.* aktuálna udalosť, otázka príznačná pre súčasnosť; správa o nej v médiách: *hlavná a. dňa; spravodajstvo doplnené aktualitami; informovať o najnovších aktualitách*

2. obyč. pl. *aktuality* relácia al. rubrika v médiách o najnovších udalostiach: *televízne, rozhlasové aktuality; kultúrne, politické, hospodárske aktuality; táto správa odznela v sobotných aktualitách*

Prípady abstrakta iba s domácim sufixom *-osť*, ktoré má synonymum s iným formantom ako *-ita* alebo heterolexémické synonymum:

diskutabilnosť – *spornosť, problematickosť*;

akútnosť – *naliehavosť*;

flegmatickosť – *flegmatizmus, ľahostajnosť*;

aristokratickosť – *aristokratizmus*;

básnickosť – *poetickosť, vzletnosť*;

dynamickosť – *dynamizmus*;

čínorodosť – *aktivita*.

4. Predstavili sme jeden tematický záber vo výskumnej práci K. Buzássyovej. Naznačený metodologický postup sa ukazuje ako nanajvýš potrebný a aktuálny aj pri analýze ostatných slovotvorných typov abstraktných názvov deja a vlastnosti, napr. typu *tréning, jagot, drienota; zdravie, добрota* a pod.

Polysémickosť abstraktných názvov a postupné vyčleňovanie nových lexikálnych významov sú dôkazom toho, že im vo výkladových slovníkoch patrí osobitné miesto v samostatnom heslovom spracovaní. Čiastočne otvorenou otázkou je, akým spôsobom lexikograficky uchopiť abstraktné názvy vlastnosti v transpozíčnej (nie lexikálnej) funkcii.

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, Ľubica – BUZÁSSYOVÁ, Klára – ČIERNA, Mária – HOLIČOVÁ, Bronislava – JANOČKOVÁ, Nicol – ORAVCOVÁ, Adriana – ORAVCOVÁ, Anna – PETRUFOVÁ, Magdaléna – PORUBSKÁ, Emília – ŠEBESTOVÁ, Anna – ŠUFLIARSKA, Alexandra – ZAMBOROVÁ, Marta: Slovník

súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

BOSÁK, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára: Východiská morfémovej analýzy. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1985. 134 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K triedeniu koreňových morfém transformačnou metódou. In: Jazykovedný časopis, 1969, roč. 20, č. 1, s. 33 – 49.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sémantika slovenských deverbatív. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1974. 240 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Príspevok k vymedzeniu neutralizácie v kategórii stupňovania. In: Jazykovedný časopis, 1979, roč. 60, č. 1, s. 6 – 17.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vyjadrenie významu hromadnosti (kolektívnosti) v dnešnej slovenčine. In: Kultúra slova, 1981, roč. 15, č. 1, s. 18 – 22.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Názvy deja a názvy vlastností v transpozíicnej a nominačnej funkcii. In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 1, s. 21 – 35.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Abstraktá s kvantitatívnym významom (typ nehodovosť). In: Kultúra slova, 1983(a), roč. 17, č. 10, s. 335 – 342.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konkurencia slovotvorných typov s formantmi -(iz)ácia, -(ova)nie. In: Slovenská reč, 1983(b), roč. 48, č. 5, s. 268 – 277.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy). In: Jazykovedný časopis, 1984, roč. 35, č. 2, s. 121 – 133.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konkurencia slovotvorných typov s formantmi -ita a -osť. In: Slovenská reč, 1986(a), roč. 51, č. 3, s. 142 – 152.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Novšie názvy negatívnych vlastností a stavov. In: Kultúra slova, 1986(b), roč. 20, č. 10, s. 335 – 340.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 25 – 40.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Súvzťažnosť pojmov transpozícia, syntaktická derivácia, nominalizácia ako reflex vzťahu tvorenia slov a syntaxe. In: Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand. Slovoobrazovanie v jeho otáčaní k druhým sféram jazyka. Materialien der 3. Konferenz der Kommission für slawische Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee, Innsbruck, 28. 9. – 1. 10. 1999. Igor Stepanovič Uluchanov zum 65. Geburtstag. Red. I. Ohnheiser. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 2000, s. 145 – 155.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dodatok č. 1a/2001. Abstraktá s formantmi -osť, -ita. Interný materiál JÚEŠ SAV 2001(a).

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dodatok č. 1b/2001. Slovesné podstatné mená. Interný materiál JÚEŠ SAV 2001(b).

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Theorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

FURDÍK, Juraj: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 84 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (Teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Vzťah slovnodruhových a onomaziologických a kategoriálnych významov. In: Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung. Zürich: Georg Olms Verlag 2007, s. 193.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Problémy lexikografického zachytenia slovotvorného systému slovenčiny. Prešov: Prešovská univerzita 2006. 162 s.

THE DYNAMIC MOVEMENTS IN THE ABSTRACT VOCABULARY AND THEIR REFLECTION IN LEXICOGRAPHICAL PRACTICE

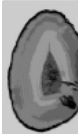
Key words: abstract terms of the process derived from verbs, abstract terms of the quality derived from adjectives, word formation types of the abstract terms, transpositive and mutative function of the abstract terms, abstract terms in a monolingual dictionary

The paper sums up the results of Klára Buzássyová's research on abstract terms of the process (derived from verbs, e. g. *čítanie/reading*, *klamstvo/lie*, *reakcia/reaction*) and abstract terms of the quality (derived from adjectives, for example *hanblivosť/shyness*, *nebezpečenstvo/danger*), i. e. word formation types of the abstract terms, of their competitive relations, stylistic and semantic differences.

In this paper we are dealing with their transpositive (*čítať knihu* → *čítanie knihy/to read a book* → *reading a book*) and mutative character (*holiť sa* → *holenie* "súprava na holenie"/*to shave* → *the shaving* "a set for shaving"). We are presenting the lexicographic processing of abstract terms in monolingual Dictionary of Contemporary Slovak Language A – G (2006).

O niektorých nepravidelnostiach pri tvorení názvov osôb

SIBYLA MISLOVIČOVÁ

K tomuto krátkemu zamysleniu nás inšpirovali otázky používateľov jazyka týkajúce sa možnosti dotvárania nejestvujúceho, resp. nepoužívaného druhého člena dvojice niektorých názvov osôb, t. j. ženských prechýlených názvov k názvom osôb mužského rodu alebo mužských podôb k jestvujúcim názvom osôb ženského rodu. Azda najčastejšia otázka sa týka prechýleného tvaru *hostka* k názvu osoby *host*, ktorá je pomerne nová. Používatelia donedávna nepociťovali potrebu ju používať a niektorí ju ani teraz používať nechcú. Potreba vytvorenia prechýlenej ženskej podoby *hostka* (nie *hostka*) od podstatného mena *host* však vznikla v jazykovej praxi najmä pracovníkov niektorých elektronických médií. Slovo *hostka* sa utvorilo pridaním prípony *-ka* k základu *host* (pričom nastala alternácia *spoluhlásky ť* na *t*) a uvádza sa aj v základných kodifikačných príručkách. Prvýkrát sa slovo *hostka* zaradilo do tretieho vydania Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ďalej KSSJ) v r. 1997 a do druhého vydania Pravidiel slovenského pravopisu (ďalej PSP) v r. 1998. Pri slove *hostka* sa v KSSJ uvádza štylistický kvalifikátor zriedkavé slovo a slovom *host* možno i naďalej pomenúvať nielen muža, ale aj ženu.

Aj dnes sa podoba *hostka* používa najmä v mediálnej komunikácii, a to častejšie v hovorenom ako v písomnom prejave. V Slovenskom národnom korpuse (ďalej SNK) sme ju našli približne 30-krát¹. Používatelia jazyka majú k tomuto pomenovaniu kontroverzný vzťah – jedni ho používajú bez problémov, iní majú pochybnosti, či je spisovné, no mnohí majú k nemu odmietavý postoj, pokladajú ho za nepotrebnú „novotu“, vyjadrujú sa o ňom, že je „škaradé“, „umelé“ či „neprirodzené“, a sú aj takí, čo si myslia, že je to výmysel jazykovedcov. V diskusiách sa používatelia veľmi „vzrušene“ zaujímajú o toto slovo (*Kde doteraz bolo slovo hostka? – Nepoužijem to nepekne slovo hostka.*),

¹ Sledovanie výskytu dokladov jednotlivých názvov osôb na internete a v Slovenskom národnom korpuse je v rámci tohto príspevku len orientačné, cieľom nie je štatistické zmapovanie ich používania.

myslia si, že ho musia používať (napriek tomu, že ich nikto nenúti to robiť). Navyše nemajú istotu, či je správna podoba *hostka* alebo *hostka*.

V slovnej zásobe slovenčiny jestvuje viacero takýchto názvov osôb, ktoré vznikli ako istá anomália, resp. ktoré používatelia jazyka za anomáliu pokladajú.

Je všeobecne známe, že väčšina názvov osôb funguje v našom jazyku v pároch, teda jestvujú paralelné názvy osôb mužského aj ženského pohlavia. A zmysel pre symetriu akosi prirodzene „núti“ používateľov jazyka dopĺňať nejestvujúce členy dvojice.

Názvy mužských osôb sa v rámci týchto dvojíc pokladajú za základné, pričom prechýlené názvy ženských osôb sa vnímajú ako druhotné, dotvorené. V súčasnosti narastá počet prípadov, keď sa k samostatne fungujúcim mužským názvom osôb dotvárajú nové prechýlené názvy, ale aj k niektorým výlučne ženským názvom osôb sa prítvárajú nové mužské názvy, a to z rozličných dôvodov, ale najmä preto, že sa rušia obmedzenia či tabu súvisiace s typicky ženskými či mužskými druhmi povolání.

Pokúsime sa naznačiť pohyb, isté dynamické tendencie pri tvorení názvov osôb, ale najmä to, ako sa s takýmito novoutvorenými (ale aj dávnejšie utvorenými) názvami osôb vyrovnávajú používatelia jazyka, ako ich vnímajú, aký k nim majú postoj, prečo ich potrebujú a čo im spôsobuje pri ich používaní problémy, prípadne z čoho pramení ich nechť niektoré z týchto názvov osôb používať, a to aj napriek tomu, že to komunikačná situácia vyžaduje.

Ženské podoby k mužským menám osôb sa tvoria najčastejšie „najvšeobecnejšou“ slovotvornou príponou *-ka*, menej dynamická je prípona *-kyňa*, tvorenie ostatnými príponami je málo produktívne (Horecký, 1971, s. 113). V rámci týchto slovotvorných prípon funguje istá hierarchia a takisto konkurencia. Najmä v súčasnosti pri tvorení prechýlených podôb k novým názvom povolání sa prejavuje konkurencia prípon *-ka* a *-kyňa*, kde prirodzene víťazí prípona *-ka*. O jej „nadradenosti“ svedčí aj to, že v jazykovej praxi sa príležitostne používajú nové podoby utvorené príponou *-ka* namiesto už ustálených podôb s príponou *-kyňa*, napr. slovo *jazykovedkyňa* sa nahrádza variantom *jazykovedka* alebo synonymným prevzatým slovom *lingvistka*. Niektorí používatelia jazyka uvádzajú, že prípona *-kyňa* znie neprirodzene, neradi používajú slová utvorené touto príponou. Existencia kodifikovaných variantných podôb typu *zmocnenkyňa* – *zmocnenka* takisto naznačuje konkurenciu týchto prípon. Ale vyskytujú sa aj opačné prípady, napr. popri kodifikovanej podobe *poistenka* (KSSJ) sa v SNK vyskytuje väčší počet dokladov na podobu *poistenkyňa*.

Pomerne veľké starosti majú používatelia jazyka pri tvorení či skôr používaní prechýlených podôb k mužským názvom zakončeným slovotvornou príponou *-ec*. V tejto skupine názvov osôb sa v niektorých prípadoch prejavuje isté obmedzenie tvorenia prechýlených ženských názvov, sú to napr.

názvy povolání *rytec*, *medirytec*, *románopisec*, názvy motivované vlastnosťou *sebec*, *pokrytec*, *plešivec*, *slepec*. Prechýlená podoba *rytkyňa* sa síce uvádza v PSP (2000), ale *medirytkyňa* sa tam už neuvádza (prechýlené formy s konkurenčnou dynamickou príponou *-ka* – *medirytka* či *rytka* sa zrejme – z pochopiteľných dôvodov – nepoužívajú). Na internete sme našli pár dokladov spojenia *rytkyňa kovov*, jedenkrát prechýlenú podobu *medirytkyňa*, našli sme aj viacero dokladov podoby *románopiskyňa*, jeden *románopiska* (v SNK sa uvedené podoby nenachádzajú). Nízky výskyt prechýlených podôb však naznačuje, že na označenie ženy v danej profesii sa bežnejšie používajú mužské podoby. Pri niektorých názvoch osôb utvorených slovotvornou príponou *-ec* sa okazionalmente používajú nezvyčajné prechýlené podoby, napr. *plešivec* – *plešivka* – *plešatka*, *lenivec* – *lenivica*, ale ako neutrálne sa v prípade potreby používajú spojenia prídavného mena odvodeného od príslušného názvu a všeobecného podstatného mena *plešatá žena*, *sebecká žena*, *geniálna žena*, *slepá žena* (*zdravotne postihnutá*, *nevidiaca*).

Mužské pomenovania slúžia v mnohých prípadoch nielen ako názvy mužských osôb, ale aj ako súhrnné pomenovania osôb bez rozlíšenia pohlavia (napr. *učiteľ* = *učiteľ* aj *učiteľka*; *učitelia* = *učitelia* aj *učiteľky*). Majú teda užší aj širší význam, ktorý možno rozlíšiť len z kontextu (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 135). To si mnohí používatelia jazyka neuvedomujú a majú pocit, že musia písať v dokumentoch ženskú príponu v zátvorke *obyvatelia* (*-ky*). Je to zrejme pod tlakom inojazyčných predlôh alebo je dôvodom potreba byť presný, jednoznačný alebo jednoducho „slušný“...

Samozrejme, jestvujú skupiny názvov osôb, ktoré fungujú len na označenie mužov alebo len na označenie žien, nepritvára sa k nim rodový pár, pretože to vyplýva z ich významu alebo z komunikačných potrieb.

Čisto mužské názvy osôb, teda názvy osôb pomenúvajúce len osoby mužského pohlavia, sú najmä názvy osôb z náboženskej oblasti *pápež*, *bohoslovec*, názvy panovníkov *chán*, *šejk*, názvy povolání *liftboy*, *poslík*, názvy z oblasti sexu, resp. mužsko-ženských vzťahov, napr. *gej* (ženský náprotivok s inou slovotvornou motiváciou je *lesbička*), *gigolo*, ale aj *plejboj*, pomenovania rozprávkových bytostí *piadimužík*, *trpaslík* (podoba *trpaslíčka* sa používa na označenie ženy nízkeho vzrastu, v SNK asi 7 dokladov, napr. *jeho matka je sotva stopäťdesiatcentimetrová trpaslíčka*), *škriatok*, názvy „zlých“ mužov *zlosyn*, *lump* a nadávky ako *trkvas*, *chumaj*, *ťulpas*, *truľo*, *ozembuch*, ale i výrazy z historickej oblasti – *pohrobok*.

Príležitostne sa k tomuto typu názvov osôb tvoria prechýlené podoby s nejakým konkrétnym komunikačným cieľom, napr. *pápežka* (zopár dokladov máme zo SNK, napr. *pre cirkev najurážlivejšou kartou bola veľkňažka* (*najvyššia kňažka*), *známa aj ako pápežka*), ale aj podoby vyskytujúce sa skôr v hovorených prejavoch *ozembuška*, *chumajka*, *playgirl*.

V minulosti sa za čisto mužský pokladal aj názov *generál*, dnes je prechýlená forma názvu hodnosti *generálka* neutrálna a dalo by sa povedať, že bežná, lebo v súčasnosti môžu aj ženy dosiahnuť takúto vysokú vojenskú hodnosť. V slovníkoch sa uvádzajú len neosobné významy tohto slova, i keď vo význame „rázna žena“ funguje slovo *generálka* už dávno (v SNK je však málo dokladov, hľadanie komplikuje aj interferencia s „generálnou skúškou“).

Čisto ženské názvy osôb, teda názvy osôb pomenúvajúce len osoby ženského pohlavia, sa vyskytujú v oblastiach ako umenie, žensko-mužské vzťahy, ale najmä ide o názvy povolání typických pre ženy, ako aj názvy osôb motivované vlastnosťami, ktoré sa pripisujú najmä ženám.

Do tejto skupiny sa zaraďujú napríklad výrazy *bajadéra*, *balerína*, *mažoretka*, *gejša*, *prostitútka* (ale už v Slovníku slovenského jazyka, 1959 – 1968; ďalej SSJ) je zachytené aj podstatné meno mužského rodu *prostitút*; v jazykovej praxi ani v SNK nie je frekventované), ďalej *hosteska*, *chyžná* (napriek tvoriteľnosti sa mužská podoba *chyžný* nepoužíva, ani v SNK nie sú doklady), ale aj *jazyčnica*, pričom je zaujímavé, že v starších dokladoch sa uvádza mužský pendant *jazyčník* (SSJ), ktorý sa však dnes už nepoužíva (v SNK asi dva doklady, ostatné interferencia s botanickým názvom *jazyčník sibírsky*). Podobne sa len na označenie žien používajú názvy *semetrika*, *xantipa*, *fúria*.

Názvy osôb fungujúce bez dvojice (ale pre obidve pohlavia) sú ďalším typom názvov osôb, pri ktorých nevzniká potreba utvoriť chýbajúci člen dvojice, jednoducho sa využívajú ako pomenovania osôb bez rozlíšenia pohlavia. Sú to buď také názvy, ako je *atašé*, keď sa fyzický rod naznačí prívlastkom (napr. *tlačová atašé*, *tlačový atašé*), príp. zámenom (napr. *jej veličenstvo*, *jeho veličenstvo*, *jej eminencia*, *jeho eminencia*), alebo sú to názvy typu *miláčik*, *chrobáčik*, *zlatíčko*, keď aj žene povieme *Ty si môj miláčik* (ale *Miláčik*, *kde si bola?*). Ani v týchto dvoch skupinách názvov osôb nemožno vylúčiť okaziónálne použitie ženských podôb typu *miláčka*, *génuska* a pod.

Takéto názvy bez dvojice môžu byť (gramaticky) mužského, ženského, ale aj stredného rodu.

Medzi podstatné mená mužského rodu patria okrem spomínaných názvov *atašé*, *génus*, *miláčik* aj názvy *výrastok*, *potomok* (i keď na otázku, aký je prechýlený tvar od slova *potomok*, odpovedal J. Kačala v poznámke o jazyku pre Slovenský rozhlas, že podoba *potomkyňa* je správna, a našli sme aj na internete a v SNK zopár dokladov na toto nezvyčajné slovo, napr. *Tento amulet mi venovala potomkyňa Inkov*).

K podstatným menám ženského rodu patria oslovenia hodnostárov a panovníkov *eminencia*, *magnificencia*, *spektabilita*, *výsosť*, názvy osôb motivované vlastnosťou ako *netýkavka*, *citlivka*, *kalika* i *tlčhuba*, ako aj slovo *sirota*.

Z podstatných mien stredného rodu je to napr. slovo *veličenstvo*, ktoré sa podobne ako slová typu *eminencia* a *výsosť* v jazykovej praxi rodovo špecifikujú pomocou zámen.

Pri používaní niektorých názvov osôb z týchto skupín sa teda prejavuje tendencia nájsť spôsob, ako dotvoriť, resp. vyjadriť nejestvujúce pomenovanie opačného rodu. Napr. na označenie ženy sa namiesto slova *blázon* používa deadjektívum *bláznivá*, podobne namiesto názvov osôb *nováčik*, *zelenáč* sa používajú prídavné mená *nová*, *neskúsená*, prípadne prechýlená podoba synonyma *začiatočníčka*. V SNK sme však našli aj doklady na okazionalnú podobu *zelenáčka*, z hovorených prejavov poznáme podoby *nováčka*, *bláznivka*. Podobne na otázku, ako utvoriť prechýlenú podobu k názvu *Viking*, možno odporučiť opisné spojenie *vikingská žena*, aj keď významovo tu môže byť istý posun. Na internete sme našli podobu *Vikingka* (asi tri razy), potenciálne podoby *Vikingička* a *Vikingčanka* nie sú doložené.

V druhej časti príspevku sa budeme venovať niekoľkým konkrétnostiam, ktoré používateľov jazyka „trápia“.

Jazyková prax je zrkadlom toho, ako používatelia jazyka „zápasia“ s niektorými slovami, ako ich nevedia alebo nechcú používať. Všimneme si rozličné typy dvojíc od takých, ktoré síce majú dva členy, ale nefungujú v reálnej praxi, až po také, ktoré dva členy nemajú, ale fungujú ako dvojica...

Pri slove *fanúšik* je situácia zvláštna preto, že napriek existencii pravidelne utvorenej prechýlenej podoby *fanúšička* (ktorú ponúkajú KSSJ, PSP aj Veľký slovník cudzích slov, 2008; ďalej VSCS) mnohí používatelia radšej siahajú po českom slove *fanynka*. V SNK sa i v korigovaných textoch vyskytujú popri stovkách *fanúšičiek* aj stovky *fanyniek*. Niektorí používatelia radšej používajú mužskú podobu *fanúšik* aj na označenie ženy alebo uprednostnia slovo s podobným významom, napr. *stúpenkyňa*.

K názvu *baletka* sa vo výkladových slovníkoch uvádza slovo *baletník* (už v SSJ s výkladom „tanečník baletu“; v SNK len šesť dokladov, napr. *baletník musí odtancovať dvadsaťsedem rokov*), toto slovo sa však používa málo, v neoficiálnej komunikácii sa uprednostňuje slangový výraz *baleťák* (v SNK sme našli asi šesť dokladov aj v písaných textoch, napr. *bude zo mňa slávny baleťák*), v oficiálnej komunikácii sa používa neutrálny výraz *tanečník*, ktorý však nemá identický význam. V SNK sa vyskytujú doklady dvojslovných spojení v súvislosti s klasickým aj iným druhom tanca – *prišiel naň krokom baletného tanečníka*; *asi desať tanečníkov breakdancu*. Za vhodnú „náhradu“ zriedkavého názvu *baletník* pokladáme aj spojenie *tanečník baletu*.

Keďže v súčasnosti sa uplatňuje rovnoprávnosť pre mužov a ženy pri voľbe povolania, je prirodzené, že tendencia dotvárať paralelné názvy osôb k pôvodne čisto ženským alebo čisto mužským názvom je pomerne silná.

Badať to najmä pri pôvodne typicky ženských povolaniach, napr. *zdravotná sestra*, keďže na tomto poste už dnes pracujú aj muži, vzniklo spojenie *zdravotný brat* (na internete aj v SNK možno nájsť viacero dokladov, napr. *Neskôr sa mu podarilo zohnať prácu zdravotného brata na psychiatrii.*). Na pomenovanie mužov vykonávajúcich profesiu stredného zdravotníckeho pracovníka, ošetrovateľa, máme teda oficiálne označenie *zdravotný brat*, ktoré sa uvádza aj v KSSJ (po prvý raz v r. 1997 s výkladom „stredný zdravotnícky pracovník; ošetrovateľ“) a v 1. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka (2006). V r. 1986 písala o tomto spojení E. Rísová, v tom čase spôsobovalo problémy oslovenie mužov vykonávajúcich toto povolanie, v praxi sa aj pre nich najprv používalo oslovenie *sestra* alebo *sestrička*. Autorka článku navrhovala používať slovo *zdravotník* a dvojslovné pomenovanie *zdravotný brat* hodnotila ako umelé, argumentujúc aj tým, že sa v tom čase nepoužívalo.

K názvu *letuška* sa pridružila výpožička z angličtiny *steward* s významom „zamestnanec obsluhujúci na lodi alebo v lietadle“, i keď okazionalmente a žartovne sme zaregistrovali aj derivát *letuš* (dokonca aj vyše sto výskytov na internete, a to dokonca v neutrálnych textoch). Aj pri slove *steward* jestvuje ženská podoba *stewardka* (v Synonymickom slovníku slovenčiny, 2004, sa uvádza podoba *stewardka*, v KSSJ, PSP a VSCS *stewardka*, v Slovníku cudzích slov, 2005 (akademickom) obe podoby, na internete takisto obe pravopisné podoby s *v* aj *w*), ktorá funguje ako rovnoznačná s názvom *letuška*, prípadne na označenie „zamestnankyne slúžiacej na lodi“.

Podobne popri názve *modelka* bežne funguje „na predvádzacom móle“ aj pomenovanie muža v tejto profesii *model*, podobne vo výtvarníctve sa používa táto životná podoba. V SNK je málo dokladov, prevažujú doklady s neživotným významom.

Móda volíť kráľovné krásy, tzv. *miss* (v PSP aj *misska*), priniesla zasa potrebu pomenovať muža v tejto úlohe – aj to sa v komunikačnej praxi vyriešilo – cudzím výraz *mister* (v slovníkoch význam „oslovenie muža v anglickom prostredí, v SNK napr. *Som síce exhibicionista, ale ako muž by som sa súťaže o titul mister nikdy nezúčastnil.*), i keď okazionalmente v hovorenom prejave sme zaregistrovali aj podobu *missiak*.

Jestvuje aj niekoľko názvov osôb, ktoré síce majú pravidelne prechýlený pár, ale niektorí používatelia majú etické zábrany ich používať – najmä v hovorenom prejave, napr. *lupič* – *lupička* (v písanom texte sa vyskytujú častejšie; v SNK je málo dokladov), *lepič* – *lepička* (vo význame „stroj na lepenie“ sa používa bežne, v SNK asi päť dokladov so životným významom, napr. *rozhodla sa, že bude „lepička nechťov“*, v tomto prípade aj úvodzovky naznačujú postoj autora textu k tomuto slovu).

Záver

Z tejto sondy vyplýva, že v súčasnosti sa vplyvom meniacej sa spoločenskej situácie vytvárajú špeciálne komunikačné potreby a používatelia jazyka sa usilujú vyjadriť osobitnými jazykovými prostriedkami aj to, čo v minulosti vyjadriť nepotrebovali.

Takisto sú zaujímavé a niekedy prekvapivé postoje používateľov jazyka k niektorým typom derivátov, ako aj možné príčiny ich postoja. Jazyková prax signalizuje potreby používateľov jazyka, je zrkadlom toho, ako sa reálne uplatňuje kodifikácia.

LITERATÚRA

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 253 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003. 988 s. (3. vyd. 1997)

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 3., upravené a doplnené vyd. Bratislava: Veda 2000. 592 s. (2. vyd. 1998)

ŘÍSOVÁ, Eva: Ako osloviť muža vo funkcii zdravotnej sestry? In: Kultúra slova, 1986, roč. 20, č. 10, s. 385 – 386.

Slovník cudzích slov (akademický). 2., doplnené a upravené slovenské vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2005.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. 1. zv. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Synonymický slovník slovenčiny. 3., nezmenené vydanie. Red. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 2004. 998 s.

ŠALING, Samo – IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Veľký slovník cudzích slov. 5., revidované a doplnené vyd. Bratislava – Prešov: SAMO 2008. 1184 s.

ON SEVERAL IRREGULARITIES IN FORMING NAMES OF PERSONS

Key words: names of persons, feminized derivatives, additional formation of parallel names of persons, communication needs, linguistic usage

The author was inspired to this brief investigation by the questions of language users concerning the possibilities of additional formation of the non-existent, i. e. non-used second member of the pairs of some names of

persons, i. e. the feminized derivatives of the names of males or the male forms of the existing feminine names of persons.

At present there is a growing number of cases when to the individually functioning male personal names new feminized derivatives are formed, but also to some exclusively feminine names of persons new male names are formed. The reasons vary, but are due above all to the fact that the limitations or the taboos connected with typically feminine or masculine types of jobs are disappearing.

The author indicates the changes, the specific dynamic tendencies in the formation of names of persons, but above all the fact how the speakers of the language treat such newly-formed (as well as earlier-formed) names of persons, how they perceive them, what attitude they have to them, why they need them, and what are the causes of problems in their usage, or what are the reasons if they are unwilling to use some of these names of persons even in the cases when the communication situation requires them.

Stemming from this investigation is the statement that under the changing social situation at present special communicative needs arise and the users of language aim at expressing by specific linguistic means also what they did not need to express earlier.

Produktívne a neproduktívne formanty pri tvorení názvov vlastností v slovenčine a češtine (korpusovolingvistická analýza)

MÁRIA ŠIMKOVÁ

1. Úvod

Výsledky vedecko-výskumnej práce K. Buzássyovej pozitívne a nadčasovo ovplyvnili rôzne oblasti slovenskej i širšie slovanskej lingvistiky. Aj keď vo viacerých rozhovoroch pri príležitosti jej jubilea spomína, že každých desať rokov svojho vedeckého života bola zameraná na niečo iné, predsa je tu jedna línia, ktorá sa vinie a prelína celým jej jazykovedným bádaním – slovotvorba. Zaoberá sa ňou v čiastkových štúdiách, nájdeme ju aj v jej monografických prácach, individuálnych i spoluautorských, a nemôže ju nebrať do úvahy či nevyužiť ani pri svojom lexikografickom zameraní, pri aktuálnom redakčnom spoluvedení Slovníka súčasného slovenského jazyka.

Z celej škály širokých a hlbokých záberov K. Buzássyovej v oblasti slovotvorby a lexikálnej sémantiky sme sa inšpirovali kapitolkou **Názvy vlastností a dynamické tendencie v ich tvorení** v kolektívnej monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989; ďalej DSZSS), od ktorej vydania uplynulo práve 20 rokov. Prípravou na napísanie vlastnej kapitoly v DSZSS bola séria štúdií, v ktorých K. Buzássyová postupne sumarizovala dynamické procesy a súčasný stav v tejto i ďalších skupinách pomenovaní (najmä Buzássyová, 1982, 1983a, 1983b, 1986a, 1986b, 1987).

V predkladanom príspevku sa pokúsime o malú sondu do pomenovaní vlastností v širšom, slovensko-českom kontexte a o doplnenie teoretických východísk z predchádzajúcich lexikologických opisov a ich aktualizovaných rozvinutí v DSZSS o poznanie dnešného stavu fungovania niektorých formantov slúžiacich na tvorbu pomenovaní vlastností v slovenčine a češtine na báze (jednojazyčných i paralelných) korpusov.

2. Formanty používané pri tvorbe názvov vlastností v opisoch lexiky slovenského a českého jazyka

Pri tvorbe názvov vlastností nachádzame v slovenských a českých lexikologických opisoch nasledujúci inventár prostriedkov, ktoré uvádzame v poradí, v akom sa vyskytujú v citovaných dielach:

V. Šmilauer	Mluvnice češtiny. 1	Příruční mluvnice č.	SlLex J. Horecký	SSSJ - Lex	DSZSS
-ost	-ost	-ost	-ost'	-ost'	-ost'
-ství (-ctví)	-ství/-ctví	-ství/-ctví	-oba	-oba	-stvo
-ina	-ota	-stvo	-ota	-ota	-ota
-o	-ina	-ina	-stvo/- (c) tvo	-stvo	-oba
0	-oba	-ota	-ie	-ie	-ava
-e	-ka	-oba	-ava	-ava	
-ka	-da	-ka	-izmus	-izmus	
-oba	0	-o	0	predpony	
-ota	-í	-čno	predpony		
-í	-o	-í	kompozitá		
-da		0	substantivizované		
-ence/-ance, -ita, -érie, -ismus, -ura, -ika, -ie			názvy vlastností		

Uvedený súpis formantov sa v češtine predstavuje ako širší a pestrejší v porovnaní so slovenčinou, kde sa najmä autori DSZSS sústredili iba na päť základných formantov, pričom však analýza K. Buzássyovej (DSZSS, s. 103 – 113) je oproti ostatným informačným prehľadom (čiastočne s výnimkou monografie J. Horeckého) podstatne podrobnejšia a rozsiahlejšia. V českých opisoch sa v porovnaní so slovenskými nenachádza formant *-ava* (podrobnejšie porov. ďalej, najmä 3.3) a neuvažuje sa v nich ani o predponovom či inom tvorení. Slovenský repertoár analyzovaných prostriedkov v citovaných opisoch neobsahuje viaceré formanty opísané v češtine: *-ina* (*sedlačina, kantořina, švejkovina*), *-ka* (*výška, šířka, hloubka, dálka*), *-o* (*blaho, ticho, sucho, vlhko, zlo, nenávratno*), *-čno* (*tragično, psychično, nadoblačno*), *-da* (*pravda, krivda*), *-í* (*mládí, veselí, ostří, zdraví*), *-e* (Šmilauer, 1972: *výše*). Formant *-ina* je pritom zachytený, hoci iba ako ojedinelý, už v staroslovienčine: *višina, čistina, tajina* (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 278; doklady na jeho fungovanie v dnešnej slovenčine porov. v 3.2) a slovenské ekvivalenty *výška, diaľka; ticho, sucho; tragično, psychično; pravda, krivda; ostrie, zdravie* poukazujú na reálnu existenciu takýchto formantov a pomenovaní aj v slovnej zásobe slovenčiny (s výnimkou formantu *-í*, miesto ktorého má slovenčina systémovo *-ie* alebo iné formanty, napr. *-ost' – mladost', veselost'*). V niektorých prípadoch ide o štylisticky príznakové a frekvenčne „okrajové“ substantíva: napr. knižné lexémy *estetično, komično, poetično, tragično, typično*, literárne alebo básnické *dramatično, neskutočno, skutočno*, psychologický termín *psychično* (podľa spracovania v lexikografických opisoch slovenčiny). Ide o možné pomenovania kategórií, ktoré v slovenčine fungujú skôr v podobe substantivizovaných adjektív: *estetické, komické, tragické* a pod. (porov. Horecký, 1976).

Z hľadiska produktívnosti a neproduktívnosti sú jednotlivé formanty v uvedených dielach hodnotené buď priamo (v názve podkapitoly, explicitne pomenované), alebo nepriamo (poradím, v opise motivujúcich adjektív, rozsahom spracovania). Všetci autori sa zhodujú v registrovaní typickosti a vysokej produktivity formantov *-ost' / -ost* a značnej produktivity formantov *-stvo / -ství*,

-*ctví*.¹ Za málo produktívne až neproduktívne sa v opisoch českej slovnej zásoby považujú formanty *-ina* (hovor.), *-ka*, *-da*, *-í*, *-čno* a niektoré cudzie formanty – v uvedenej prehľadovej tabuľke sme adaptované internacionálne formanty umiestnili do jedného riadku pod všetkými tromi opismi češtiny, keďže ich obsahujú v podstate v uvedenom výpočte takisto ako jednu skupinu. V Příruční mluvnicki češtiny (1995) sa ako v jedinom opise lexiky súčasnej češtiny registruje pri názvoch vlastností samostatný formant *-stvo*, avšak ako ojedinelý a obmedzený na niekoľko negatívne hodnotených vlastností (*smilstvo*, *svinstvo*, *zvěřstvo*..., hov. *pestvo*)² na rozdiel od slovenčiny, kde je v súčasnosti pri pomenúvaní názvov vlastností druhým najproduktívnejším formantom.

J. Horecký vo svojej monografii porovnával aktuálny stav produktívnosti názvov vlastností so stavom v minulosti vzhľadom na „známy jav, že pri názvoch abstraktných pojmov je v historickom pohľade najväčšie kolísanie“ (Horecký, 1971, s. 150). Z cudzích prípon tu označil za živú príponu *-izmus* (napr. *chvostizmus*, *nápodobizmus*); vo vysokoškolskej príručke Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia (1980), kde je autorom kapitoly Slovtvorná štruktúra slova, konštatoval jeho sporadickosť. Formant *-izmus* už pritom bol lexikograficky zachytený v značnom rozsahu v Slovníku slovenského jazyka (1959 – 1968; ďalej SSJ), napr. *akademizmus*, *aristokratizmus*, a jeho produktivita je vysoká aj v súčasnosti (*amaterizmus*, *atavizmus*, *čokoholizmus*, *klientelizmus*, *populizmus* a pod.). V českých opisoch sa z cudzích formantov ako produktívny uvádza formant *-ita* (Mluvnice češtiny. 1, 1986), ktorému sa v súvislosti s konkurenciou domáceho formantu *-ost'* v slovenčine podrobnejšie venovala aj K. Buzássyová (1986a); aktuálny stav tejto konkurencie mapujeme v časti 3.1.2.

Produktivita formantov *-oba*, *-ota*, *-ava* je podľa citovaných diel všeobecne netyká, ale predsa čiastočne diferencovaná, čo ukazuje už poradie v prehľadovej tabuľke. Z vývinového hľadiska je tento stav zachytený aj v Historickej mluvnici češtiny, kde sa konštatuje pre starú češtinu: „Sufix *-ota* je zastoupen obdobně řídce jako v materiálu staroslověnském. Pravidlem je odvozování od adjektiv primárních (*nahota*, *hluchota*, *dobrota*, *drzota*), vzácně od odvozených (*dušnota*). Také sufix *-oba* má okrajové postavení (*chudoba*, *mdloba*, *jednoba*). ... V době střední ... ojedinelá adjektiva na *-stý* z hláskových příčin dávají přednost odvozování sufixem *-ota*: *čistota*, *jistota* vytlačily staré podoby *čistost*, *jistost*. ... V nově

¹ Tento stav je známy už zo starej češtiny a staroslovenčiny: „Staročeská deadjektivní abstrakta ... většinou jsou odvozena sufixy *-ost*, *-stvie/stvo*, podružnější roli tu zastávají sufixy *-ota*, *-oba*, formanty *-ie* a *-o*. Srovnání s materiálem staroslověnským ukazuje na shodu repertoáru sufixů, ale zároveň na jeho značně odlišné využití“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 277).

² V Historickej mluvnici češtiny sa sufix *-stvo* objavuje v starej češtine ako menej zastúpený a väčšinou iba paralelný s druhým najčastejším sufixom *-stvie*. V strednej češtine „odvozeniny se sufixem *-stvo* až na ojedinelé přezítky (*smilstvo*, *zločinstvo*) mají povahu kolektiv“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 279). Formant *-stvo* slúži na pomenúvanie kolektív aj v súčasnej češtine a pomenúvanie vlastností sa tu ustálilo pomocou formantu *-ství*.

češtině ... sufix *-ota* je periferní: nově se objevují jen ojedinělé formace, především takové, jejichž adjektivní základ končí na skupinu konsonantů (*prázdnota, tesknota, prostota...*). Sufix *-oba* vytvořil ojedinělé formace od adjektiv označujících nepříznivé vlastnosti: *hníloba, staroba, síroba*. (Pouze obrozený termín *běloba* tu povahu nemá.)“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 278 – 280).

V súčasnej českej lexikológii sa formant *-oba* považuje za málo produktívny, formant *-ota* uvádza V. Šmilauer (1972) medzi neproduktívnymi, autori Mluvnice češtiny. 1 (1986) medzi stredneproduktívnymi s poznámkou, že jeho používanie je obmedzené štýlovo i územne (s prevahou na Morave), a v Příruční mluvnici češtiny (1995) sa o jeho ne/produktívnosti nehovorí nič. Formant *-ava*, ako sme už spomínali vyššie, sa v českých lexikologických opisoch pri tvorení názvov vlastností nenachádza. V slovenských lexikologických príručkách a v DSZSS sa formant *-oba* uvádza ako neproduktívny, formant *-ota* má J. Horecký (1971) ako neproduktívny, v príslušnej kapitole Lexikológie (1980) bez komentára a v DSZSS je uvedený ako neproduktívny v jednej kapitolke s obidvoma ďalšími formantmi. V slovenčine používaný a opísaný formant *-ava* hodnotí J. Horecký (1971) ako ojedinelý a neskôr v Lexikológii (1980) ako sporadický.

Niektoré z uvedených poznatkov sme podrobili materiálovej analýze v textových korpusoch a frekvenčných prehľadoch slovenčiny a češtiny. Zo slovenských databáz sme využívali aktuálny verejne dostupný primárny korpus písaných textov prim-4.0-public-all (526 mil. textových jednotiek) a frekvenčný zoznam lem (<http://korpus.juls.savba.sk/stats/prim-4.0/word-lemma/>). Pre češtinu to bol korpus SYN2000 (100 mil. slov) a Frekvenčný slovník češtiny (2004), resp. jeho elektronická verzia efes. Z paralelných korpusov je v rámci projektu InterCorp (<http://www.korpus.cz/intercorp/>) verejne dostupný malý (700 tisíc slov) česko-slovenský korpus a v rámci projektov Slovenského národného korpusu je (zatiaľ interne) k dispozícii samostatný slovensko-český paralelný korpus v rozsahu 18 miliónov jednotiek.

3. Analýza vybraných formantov

3.1. Formant *-osť*

Najtypickejší a najproduktívnejší slovotvorný typ sa pre svoju pravidelnosť „často uvádza ako doklad na blízkosť tvorenia slov ku gramatike“, no „v dnešnom jazyku nie je rozsah tohto slovotvorného typu ani zďaleka taký široký ako v staršom období“ (Horecký, 1971, s. 150), hoci aj v súčasnosti „slovotvorný typ $Z_{\text{adj}} + \textit{-osť}$ je najproduktívnejší nielen spomedzi slovotvorných typov onomaziologickej kategórie spredmetnenia vlastnosti, ale v rámci celej deadjektívnej derivácie substantív“ (Furdík, 2002, s. 26). Mnohé slová, ktoré sa pôvodne mohli tvoriť ako názvy vlastností, sa lexikalizovali nielen ako transpozičné deriváty, ale postupne stratili význam vlastnosti a pomenúvajú konkrétne veci alebo iné abstraktné pojmy (porov. aj Horecký, c. d., s. 152). Práve takéto pomenovania na *-osť* sú

v súčasnej slovenčine a češtine najfrekventovanejšie, ako vidno z nasledujúceho prehľadu (čísla v stĺpcoch za slovami predstavujú poradie podľa frekvencie v celom danom korpuse a absolútnu frekvenciu, teda celkový počet výskytov):

	prim-4.0	poradie	frekv.	SYN2000	poradie	frekv.
1.	spoločnosť	104.	419933	společnost	82.	89958
2.	možnosť	238.	197884	možnost	186.	47027
3.	činnosť	348.	142783	činnost	294.	32956
4.	skutočnosť	490.	105212	skutečnost	406.	25367
5.	súčasnosť	527.	98988	zkušenost	544.	19762
6.	súvislosť	610.	86586	souvislost	634.	17337
7.	budúcnosť	624.	85038	veřejnost	639.	17188
8.	skúsenosť	639.	83155	minulost	814.	13847
9.	povinnosť	744.	72608	povinnost	856.	13316
10.	minulosť	756.	71569	událost	863.	13203

Názvy vlastností tvorené pomocou formantu *-osť* člení K. Buzássyová v DSZSS na dve väčšie skupiny. Prvú predstavujú abstraktá od deverbatívnych adjektív, kde je podľa autorky (DSZSS, s. 103) „značne produktívne tvorenie abstraktných názvov vlastností od adjektív, ktoré sú utvorené slovotvorným formantom *-teľný*“, pričom „majú primárne transpozíčnú funkciu, slúžia kondenzácii textu a sú ako čisto transpozíčné (syntaktické) deriváty súvzťažné s príslušnými slovesnými vyjadreniami vedľajšou vetou“. Aj medzi nimi sa však v súčasnosti nachádzajú už lexikalizované sekundárne konkréta a iné abstraktné pomenovania (na ilustráciu uvádzame slovenské príklady v poradí podľa frekvencie v korpuse prim-4.0, prvých desať aj s počtom výskytov): *nehnutelnosť* (27652x), *nesmrteľnosť* (1881), *prozreteľnosť* (1607; z toho cca 40% pripadá na proprium), *viditeľnosť* (1400), *udržateľnosť* (1107), *zraniteľnosť* (998), *nedotknuteľnosť* (900), *zrozumiteľnosť* (899), *použiteľnosť* (733), *pominuteľnosť* (719), *vymožiteľnosť*, *nezlučiteľnosť*, *neporaziteľnosť*, *využiteľnosť*, *vymáhateľnosť*, *čitateľnosť*, *zvoliteľnosť*, *vykonateľnosť*, *smrteľnosť*, *prenositeľnosť* (290x).

Z abstrákt tejto podskupiny dokladovaných v DSZSS sa v súčasných textoch frekventovanejšie vyskytuje iba substantívum *využiteľnosť*. Za novšie lexémy, ktoré charakterizujú dnešnú dobu, považujeme napr. *udržateľnosť*, *vymožiteľnosť*, *vymáhateľnosť*, *zvoliteľnosť*. V DSZSS novo a progresívne pôsobiaca lexéma *programovateľnosť* má v korpuse prim-4.0 len malé zastúpenie (7 výskytov).

3.1.1. Kvantitatívny slovotvorný typ

Druhú väčšiu skupinu názvov vlastností s formantom *-osť* predstavujú podľa DSZSS názvy vlastností utvorené od desubstantívnych adjektív, ktoré takisto „nepredstavujú čistú transpozíciu adjektíva do substantíva, lež transpozíciu späť s istým sémantickým posunom“ (DSZSS, s. 106). V rámci týchto názvov vlastností vymedzil J. Horecký ako novú podskupinu typ s významom „počet prípadov“: *narodenosť*, *úmrtnosť*, *chorobnosť*, *návštevnosť*, *úrazovosť*, *nehodovosť*, *poruchovosť* (porov. Horecký, 1971, s. 151). K. Buzássyová v DSZSS označila tento typ za veľmi produktívny v súčasnej slovenčine a jeho význa-

movú špecifikáciu rozšírila aj na mieru: *počúvanosť, sledovanosť, zásluhovosť*, a množstvo (pomer, podiel): *kosnosť, výťažnosť, dedivosť* (DSZSS, s. 108). V analyzovaných textových korpusoch a frekvenčných zoznamoch sme zaznamenali z tohto typu viaceré abstraktá a sekundárne konkréta v strednom a nižšom pásme frekvencie:

prim-4.0: *nezamestnanosť* (31625x), *zamestnanosť* (15104), *účinnosť* (14665), *výkonnosť* (13022), *úspešnosť* (8241), *nespokojnosť* (8239), *efektívnosť* (6728), *konkurencieschopnosť* (5647), *životnosť* (5521), *návštevnosť* (5404), *sledovanosť* (5108), *informovanosť* (3534), *zadlženosť* (3425 + *zadĺženosť* 429x), *návratnosť* (3244), *úmrtnosť* (2312), *vybavenosť* (2192), *plodnosť* (2013), *pôrodnosť* (1931), *ziskovosť* (1876), *chorobnosť* (1334), ... *nehodovosť* (693);

SYN2000: *nezamestnanosť* (7759x), *účinnosť* (4158), *spokojnosť* (3768), *neschopnosť* (3124), *zamestnanosť* (2353), *výkonnosť* (2212), *životnosť* (1838), *úspěšnosť* (1474), *způsobilost* (1183), *konkurencieschopnosť* (1177), *efektivnost* (1092), *návštěvnost* (984), *připravenost* (960), *informovanost* (857), *zadluženost* (731), *návratnost* (682), *úmrtnost* (682), *vzdělanost* (612), *sledovanost* (542), *zločinnost* (488).³

Väčšinu z nich môžeme považovať za lexikalizované jednotky, ako prihniezdované (najčastejšie k motivujúcemu adjektívu) sú spracované aj v Krátkom slovníku slovenského jazyka (2003; ďalej KSSJ). Samostatné heslové state v KSSJ majú z uvedených dokladov iba abstraktá *sledovanosť* (miera, stupeň sledovania jednotlivých rozhlasových al. telev. staníc a ich programu) a *vybavenosť* (súhrn potrebných prostriedkov, ustanovizní ap., vybavenie, vystrojenie). Významovú škálu tohto slovotvorného typu by zrejme bolo možné rozšíriť o parafrázu „súbor, súhrn“, ktorá sa uplatňuje aj v novom výkladovom slovníku slovenčiny (Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G, 2006; ďalej SSSJ) napr. pri lexémach typu *bytnosť, človečenskosť, dievčenskosť, duševnosť*. V SSSJ sa všeobecne znížila miera hniezdovania, čo sa prejavilo aj v spracovaní abstraktnej lexiky, kde K. Buzássyová pokračovala v špecifikovaní ďalších významov, ktoré sa ako modifikácia základného významu vlastnosti používajú vo výkladových perifrázach: „*ráz (českosť, domáckosť), schopnosť (adaptovateľnosť), charakter (etapovitnosť), stav (bezprávnosť), množstvo (cukornatosť) a mnohé iné*“ (Východiská a zásady spracovania slovníka, SSSJ, 2006, s. 30). Z kvantitatívneho slovotvorného typu sú v SSSJ samostatne spracované napr. lexémy *abortívnosť, abrazívnosť, bezodnosť, bohatosť, bradavičnatosť, cievnatosť, cukornatosť, čítanosť, čítavosť, dedivosť, deravosť,*

³ Vzhľadom na viac ako 5-násobný rozsah prim-4.0 oproti SYN2000 by sme mohli očakávať, že výskyty slovenských výrazov budú predstavovať približne 5-násobok výskytu ekvivalentných českých výrazov, no vo väčšine prípadov to tak nie je. V korpusovej lingvistike totiž takáto jednoduchá priama úmera zvyčajne neplatí, navyše je tu rozdiel aj v štruktúre jednotlivých korpusov: prim-4.0 obsahuje texty z r. 1955 – 2008, publicistika je zastúpená 65 %, SYN2000 obsahuje texty prevažne z r. 1990 – 1999, publicistika je zastúpená 60 %. Za zmienku stojí, že napriek týmto rozdielom sa v uvádzaných štatistických prehľadoch nachádzajú v slovenčine aj češtine zväčša tie isté (ekvivalentné) substantíva, čo dokumentuje blízkopribližnosť oboch jazykov.

druhovosť, dymivosť.⁴ S ďalšou významovou špecifikáciou – „nedostatok, chýbanie“, resp. „nízka al. nijaká hodnota“ – by do tohto typu mohli patriť aj lexémy *bezecennosť, bezcitnosť, dutosť*.

Z hľadiska dynamiky slovnej zásoby slovenčiny sme porovnali výskyt abstrákt dokladovaných pri tomto type v DSZSS (predpokladáme, že mali v danom čase istú mieru štatistickej relevantnosti, resp. ako nové perspektívu častejšieho používania) s výskytom tých istých jednotiek v prim-4.0. Lexémy *úmrtnosť, chorobnosť, nehodovosť, sledovanosť* sme registrovali už v predchádzajúcej, pomerne frekventovanej skupine. Ďalšie abstraktá tohto typu zaznamenané v DSZSS sú v korpuse zastúpené takto:

poruchovosť (146x), *požiarovosť* (103), *sobášnosť* (123), *chybovosť* (127), *priestupkovosť* (14), *počítanost* (370), *zásluhovosť* (429), *prestojevosť* (0), *rizikovosť* (723), *kosnosť* (0), *výťažnosť* (308), *dedivosť* (3), *tukovosť* (8).

S výnimkou substantíva *rizikovosť* ide o menej až málo frekventované abstraktá, niektoré z nich s nulovým alebo len minimálnym výskytom, čo môže byť odrazom zmenených spoločensko-ekonomických podmienok (*prestojevosť, kosnosť*), ale aj signálom absencie istého druhu textov v korpuse.

3.1.2. Konkurencia -osť/-ita

V štúdiu z r. 1986 sa K. Buzássyová osobitne zamerala na analýzu konkurencie derivátov slovotvorného typu internacionálny základ + *-ita* a internacionálny základ + *-osť* pri vyjadrovaní rovnakých významov. Na štylistickej rovine vyčlenila tri typy konkurencie:

a) „názvy vlastností, ktoré sa v bežnom jazyku, ale častejšie v inej komunikačnej sfére (odbornej, odbornopopularizačnej i v publicistike), používajú ako pomenovanie prostriedky predovšetkým v podobe derivátov s internacionálnym základom a internacionálnym formantom *-ita*: *totalita, nervozita, invalidita, sexualita* a pod. Varianty s formantom *-osť*, ktoré sú systémovo možné a ktoré preto zachytáva aj Slovník slovenského jazyka (SSJ), sa v textoch nepoužívajú, alebo sa používajú len zriedka“;

b) „druhý prípad ... tvoria výrazové varianty, t. j. významovo aj štylisticky rovnocenné, a to neutrálne jazykové prostriedky“;

c) „najdynamickejšou zložkou tohto lexikálno-sémantického a slovotvorného mikrosystému“ sú „prípady, kde sa členy izolexémických dvojíc diferencovali ako štylistické synonymá, a to tak, že útvary s formantom *-ita* predstavujú knižný alebo knižnejší variant, útvary s formantom *-osť* sú voči nim neutrálne alebo menej knižné“ (Buzássyová, 1986, s. 144 – 148).

V textoch korpusu prim-4.0 sme zisťovali využitie niektorých konkurujúcich dokladov analyzovaných K. Buzássyovou.

⁴ Podľa KSSJ patrila do tohto typu aj lexéma *efektívnosť*, v 2. význame opísaná ako „miera využitia“; v SSSJ je spracovaná ako 1. vlastnosť, 2. ekon. veličina (so synonymom *efektivita*).

V prvej skupine sa potvrdzuje uprednostňovanie formantu *-ita*, no na rozdiel od konštatovania K. Buzássyovej: „Niekoľko ide o systémové dotvorenie lexikografom bez opory o materiál; napr. na podoby *brutálnosť*, *periodickosť* sme nenašli doklady ani v jednej z troch spomínaných vrstiev lexikálnej kartotéky JÚLŠ“ (Buzássyová, c. d., s. 145) korpusové texty obsahujú reálne použitia tvarov *brutálnosť* (táto lexéma je, prirodzene, spracovaná aj v doteraz vydanom 1. zväzku SSSJ) a *periodickosť*; pravda, ide o novšie použitia:

<i>totalita</i> (4167x)	<i>totalitosť</i> (0), <i>totalnosť</i> (3)
<i>nervozita</i> (6493)	<i>nervóznosť</i> (2)
<i>invalidita</i> (1094)	<i>invalidnosť</i> (0)
<i>sexualita</i> (3889)	<i>sexuálnosť</i> (15)
<i>brutalita</i> (1481)	<i>brutálnosť</i> (100)
<i>periodicita</i> (800)	<i>periodickosť</i> (11), <i>periodičnosť</i> (6)

V druhej skupine sa konkurencieschopnosť domáceho formantu *-osť* zvyšuje, ale len v jednom prípade je frekvencia tvaru na *-osť* evidentne vyššia oproti tvaru na *-ita*:

<i>ikoncita</i> (9)	<i>ikonickosť</i> (45)
<i>absurdita</i> (1313)	<i>absurdnosť</i> (977)
<i>aktivita</i> (75093)	<i>aktívnosť</i> (152)
<i>kolegialita</i> (216)	<i>kolegiálnosť</i> (50)
<i>objektivita</i> (1801)	<i>objektívnosť</i> (1222)
<i>popularita</i> (8735)	<i>populárnosť</i> (81)
<i>stabilita</i> (17961)	<i>stabilnosť</i> (59)
<i>nestabilita</i> (2323)	<i>nestabilnosť</i> (63)
<i>adaptabilita</i> (254)	<i>adaptabilnosť</i> (29)
<i>proporcionalita</i> (265)	<i>proporcionálnosť</i> (21)

V tretej skupine sú tvary s formantom *-osť* frekventovanejšie oproti tvarom na *-ita* v cca 60 % prípadov, pričom pri viacerých lexémach na *-osť* sa ako produktívnejšie ukazuje aj predponové tvorenie:

<i>atraktivita</i> (1160), <i>neatraktivita</i> (5)	<i>atraktívnosť</i> (1165), <i>neatraktívnosť</i> (45)
<i>autenticita</i> (995)	<i>autentickosť</i> (1230), <i>neautentickosť</i> (51); <i>autentičnosť</i> (38)
<i>direktivita</i> (3)	<i>direktívnosť</i> (12)
<i>historicitá</i> (155)	<i>historickosť</i> (161), <i>ahistorickosť</i> (9), <i>nadhistorickosť</i> (1), <i>predhistorickosť</i> (1), <i>nehistorickosť</i> (12), <i>kvázihistorickosť</i> (1); <i>historičnosť</i> (9)
<i>plasticita</i> (208)	<i>plastickosť</i> (175)
<i>poeticita</i> (0)	<i>poetickosť</i> (140); <i>poetičnosť</i> (9)
<i>potencialita</i> (50)	<i>potenciálnosť</i> (8)
<i>sugestivita</i> (28)	<i>sugestívnosť</i> (142)
<i>simultaneita</i> (13)	<i>simultánnosť</i> (87)
<i>fakticitá</i> (66)	<i>faktickosť</i> (25); <i>faktičnosť</i> (1)
<i>adaptabilita</i> (254)	<i>adaptabilnosť</i> (29)
<i>precizita</i> (1)	<i>precíznosť</i> (763)

Analýza využitia konkurujúcich derivátov v súčasných textoch v zásade potvrdzuje pozorovania K. Buzássyovej z r. 1986. V prvej skupine sa však ukazuje nezanedbateľná frekvencia predtým ani nedoložených tvarov *brutálnosť* a *periodickosť*, v druhej skupine sa pri viacerých lexémach prejavuje posun

ku konkrétam (*aktivita, stabilita*). Dvojica *ikoncita – ikonickosť* by vzhľadom na odborný charakter tvaru s internacionálnym formantom mohla patriť skôr do poslednej skupiny. K. Buzássyovou naznačené jemné štylistické diferencie v tretej skupine sa v súvislosti s celkovou intelektualizáciou slovnej zásoby stierajú stále viac – z lexikograficky spracovaných lexém sa kvalifikátor kniž. nachádza iba v hesle *autenticita*. Podobnú konkurenciu môžeme sledovať v českom jazyku, napr. *atraktivita* (441x) – *atraktivnost* (179x), *autenticita* (366) – *autentičnost* (234), *plasticita* (72) – *plastičnost* (73).

3.2. Formant -ina

Pri názvoch vlastností sa v citovaných slovenských lexikologických opisoch formant *-ina* nenachádza, hoci, ako sme uvádzali vyššie, autori Historickej mluvnice češtiny ho v starosloviencine registrujú ako ojedinelý s príkladmi *višina, čistina, tajina*. V súčasnej slovenčine sa substantívum *tajina* lexikalizovalo ako *tajnosť* a substantíva *výšina* a *čistina* sa používajú v tejto podobe (v prim-4.0 majú frekvenciu 2633, resp. 745), ale už ako lexikalizované konkréta označujúce lokalitu, priestor. Z onomaziologického a slovotvorného hľadiska ide o názvy nositeľov vlastností podobne ako v prípade názvov s formantom *-ava* typu *štrava, tiesňava, tóňava* (porov. DSZSS, s. 112).

V českých opisoch lexiky sa s formantom *-ina* uvádzajú názvy vlastností typu: V. Šmilauer (1972): hov. pej. *krejčovina, doktořina, taškařina, heglovina, byronovština*; Mluvnice češtiny. 1 (1986): hov. *sedlačina, řezničina, bláznovina*; Příruční mluvnice češtiny (1995): hov. *ševcovina, krejčovina, blbovina*.

Korpusové texty obsahujú viacero pomenovaní s formantom *-ina*, najfrekventovanejšie je deverbatívum *drina* s 2188 výskytmi. Tak ako v češtine aj v slovenčine ide predovšetkým o hovorové pomenovania spojené s konkrétnymi pracovnými činnosťami či súvisiace s prácou a činnosťou ako takou, pomenovania utvorené od vlastných mien alebo iných pomenovaní osôb, často až pejoratívneho charakteru, ale i o lexikalizované konkréta označujúce geografické priestory, útvary, ktoré autori českých opisov neuvádzajú. Materiál sme usporiadali do spomínaných tematických skupín, posledná obsahuje „iné“ pomenovania, a podľa frekvencie od najvyššej po najnižšiu. Zväčša sú to substantíva s veľmi nízkou frekvenciou, od 14 výskytov nižšie, vyše polovica z nich sa v korpuse nachádza iba 2 – 5x:

vojenčina, novinářčina, otročina, zlodějčina, partizánčina, hrdlačina, murářčina, mäsiařčina, tesářčina, stolářčina, filmářčina, stavbářčina, intelektuálčina, pekářčina, drotářčina, bačovčina, záchranářčina, sochářčina, rezbářčina, amatérčina, redaktorčina, lékařčina, kuchářčina, šenkarčina, úradničina, zubářčina, textářčina, spravodajčina, tokářčina, sedlačina, rybářčina, nádeničina, literářčina, garbiarčina, furmančina, drevorubářčina, farářčina, duchářčina; kornilovovčina, kocůrkovčina, švejkovčina, oblomovčina, tapákovčina, jánošíkovčina, orwellovčina, ficovčina, dostojevčina; rovina, dolina, divočina, vysočina, plytčina, hlbočina, otčina, oráčina, preliačina, piesčina, zátočina, lúččina, piesočina, širočina, riečina, úbočina; clovečina, horčina, vlhčina, ledačina, horoskopčina (názov TV programu), umrlčina, bulvárčina.

Materiál ukazuje, že aj v slovenčine ide o značne produktívny formant, použiteľný a hojne používaný najmä v podskupine pomenovaní pracovných činností tak na staršie remeslá, ako aj na novšie zamestnania.

3.3. Formanty *-oba*, *-ota*, *-ava*

Menej až málo produktívne formanty *-oba*, *-ota*, *-ava* sú podľa nasledujúcich štatistických prehľadov viac rozšírené v slovenčine. V českých lexikologických opisoch nezachytený formant *-ava* sme vo Frekvenčnom slovníku češtiny (2004) našli doložený iba v jedinom prípade: substantívum *dálava*.

prim-4.0-public-all				efes		
	slovo <i>-oba</i>	abs. poradie	abs. frek.	slovo <i>-oba</i>	rank abs. frek.	abs. frek.
1.	choroba	1066.	52014	choroba	2100.	5462
2.	chudoba	3550.	13661	chudoba	6040.	1356
3.	staroba	6696.	5872	zloba	10344.	599
4.	zloba	12331.	2582	hniloba	14431.	355
5.	dlžoba	14189.	2105	mdloba	16924.	272
6.	mdloba	25095.	903	běloba	33449.	71
7.	hniloba	28683.	736	staroba	42467.	40
8.	ťažoba	29471.	704			
9.	bieloba	47395.	316			
10.	beloba	61038.	202			

V príkladoch konkurencie názvov vlastností tvorených inými formantmi vidíme frekvenčne jednoznačnú prevahu formantu *-oba* s výnimkou dvojice *beloba* – *belosť*, kde prevláda tvar s formantom *-osť*. Osobitný prípad predstavuje v češtine lexéma *choroba* s výrazne frekventovanejším pendantom *nemoc* (8865 výskytov).

<i>bieloba</i>	316	<i>beloba</i>	202	SYN2000:	<i>choroba</i>	5462
<i>bielota</i>	1	<i>belota</i>	9		<i>nemoc</i>	8865
<i>bielosť</i>	38	<i>belosť</i>	317			
<i>hnusoba</i>	138	<i>zloba</i>	2582			
<i>hnusota</i>	13	<i>zlota</i>	8			

prim-4.0-public-all				efes		
	slovo <i>-ota</i>	abs. poradie	abs. frek.	slovo <i>-ota</i>	rank abs. frek.	abs. frek.
1.	teplota	1208.	46045	teplota	1009.	11619
2.	isťota	1922.	28845	isťota	1611.	7454
3.	neisťota	4166.	11158	nejisťota	3621.	2758
4.	čisťota	4902.	8983	čisťota	4574.	2009
5.	dobrota	6204.	6497	prázdnota	6730.	1166
6.	hustota	7382.	5161	hustota	7061.	1086
7.	prázdnota	8380.	4373	temnota	8055.	886
8.	temnota	9844.	3533	nečisťota	9712.	666
9.	nečisťota	14333.	2076	dobrota	10407.	595
10.	nahota	15682.	1813	prostota	14278.	361

Pomenovania tvorené formantom *-ota* vykazujú neporovnateľne vyššiu frekvenciu v porovnaní s pomenovaniami na *-osť* okrem lexém *novota* – *novosť*, ktoré fungujú ako rovnocenné synonymá.

<i>teplota</i>	46045	<i>temnota</i>	3533	<i>dobrota</i>	6497	<i>novota</i>	1804
<i>teplosť</i>	7	<i>temnosť</i>	99	<i>dobrosť</i>	9	<i>novosť</i>	1103
<i>čistota</i>	8983	<i>nahota</i>	1813	<i>prázdnota</i>	4373	<i>slepotá</i>	1238
<i>čistosť</i>	3	<i>nahosť</i>	5	<i>prázdnosť</i>	32	<i>sleposť</i>	8

	prim-4.0-public-all			efes		
	slovo <i>-ava</i>	abs. poradie	abs. frek.	slovo <i>-ava</i>	rank abs. frek.	abs. frek.
1.	horúčava	5309.	8010	dálava	33040.	73
2.	pálava	18788.	1388			
3.	šírava	25194.	897			
4.	tiesňava	29233.	714			
5.	diaľava	29251.	714			
6.	krútnava	33598.	569			
7.	húšťava	42591.	380			
8.	čierňava	43196.	370			
9.	temrava	48845.	298			
10.	výšava	50192.	284			

Na rozdiel od predchádzajúcich skupín názvom vlastností s formantom *-ava* významne konkurujú pomenovania s formantom *-ka*, ale aj *-ina*, ktoré však prevažne nadobudli povahu konkrét.

<i>horúčava</i>	8010	<i>diaľava</i>	714	<i>čierňava</i>	370
<i>horúčosť</i>	409	<i>diaľka</i>	15496	<i>černosť</i>	0 (počernosť 2)
<i>horúčka</i>	6965	<i>diaľa</i>	0	<i>černota</i>	45
<i>šírava</i>	897	(po odpočítaní výskytov propria Zemplínska Šírava)		<i>výšava</i>	284
<i>šírka</i>	10684			<i>výška</i>	129729
<i>štrošť</i>	7			<i>výšina</i>	2633

Vzhľadom na to, že v češtine sa na tvorbu názvov vlastností prakticky nepoužíva formant *-ava*, zisťovali sme, aké výrazy sa nachádzajú na rovnakých miestach v textoch paralelných korpusov. Okrem jedinej v češtine registrovanej lexikálnej paralely (*dálava*) sme v českých textoch objavili 2x slovo *mrákava* a po 1 výskyte slova *černava* a *šírava*. Značné množstvo ekvivalentov na mieste slovenských názvov vlastností s formantom *-ava* predstavovali v českých paralelných textoch názvy vlastností s inými formantmi alebo konkréta. Vyskytli sa i opisné vyjadrenia alebo naopak – na mieste slovenského názvu vlastnosti sa v českom texte nenachádzalo nič:

čierňava: 18x *černota*, 5x *temnota*, 2x *mrákava*, po 1 *černava*, *mračno*, *černý mrak*, *tma*; *tmavé a černé*; silne se již stmívalo; *černá prázdnota*

diaľava: 34x *dálka* (z toho 4x singulárová podoba k slovenskej plurálovej), 4x *dálava* (iba v pl.), po 1 *daleko*; *tmavý horizont v dáli*; žiadny výraz

horúčava: 24x *horko*, 9x *vedro*, 4x *žár*, po 2x *horečka*, *horkost*, *teplo*, po 1 *začalo sálat*; *žhavé léto*; *rudé od námahy*; úplne iné vyjadrenie

húšťava: 22x *houština*, 10x *houšť*, 3x *křoví*, 2x *hvozď*; po 1 *mezi stromy*; *hustá spleť*, *hustý park*

krútnava: 13x *vír*, 2x *smršť*, po 1 *rejdíště*, *vichřice*, *kouř*

pálava: 18x *žár*, 5x *horko*, 2x *vedro*, po 1 *zář*, *hořko*, *výheň*, *opar*; 5x iné vyjadrenia

šírava: 2x *prostor*, po 1 *velikost*, *do široka*, *do daleka*, *štrava*, *širými vodami*, *do širého světa*; nič

tiesňava: 15x *soutěska*, 3x *údolí*, po 2x *strž*, *roklina*, po 1 *rozsedlina*, *rokle*

výšava: 5x *výšina*, 3x *výška*, po 2x *výše*, iné vyjadrenie, 1x *výššť*

4. Záver

Sondážnou analýzou opisov a používania jednotlivých formantov slúžiacich na tvorbu názvov vlastností v slovenčine a češtine sme zistili, že v oboch jazykoch sa uplatňuje podobný inventár prostriedkov, a to už od staroslovienčiny. V niektorých prípadoch dochádza v súčasnosti k vyššej produktivite i frekvenčnému využitiu (formanty *-ota*, *-izmus*), iné názvy vlastností (najmä s formantmi *-ina*, *-čno*) majú štylisticky príznakový charakter a nízku frekvenciu. V slovenčine (aj v češtine) sa v posledných desaťročiach ako stále produktívny stabilizoval kvantitatívny slovotvorný typ (*nehodovosť*, *sledovanosť*), z ktorého sa viaceré lexémy spracúvajú v slovníkoch už ako samostatné heslá. Dynamické procesy sme zaznamenali aj v konkurencii internacionálneho a domáceho formantu *-ita/-osť*, ktoré častejšie tvoria výrazové varianty. Z menej produktívnych formantov má formant *-ota* v slovenčine a češtine takmer rovnaké uplatnenie, formant *-oba* je v slovenčine výrazne produktívnejší a frekventovanejší. Pre slovenské názvy vlastností s formantom *-ava* v češtine prakticky neexistujú analogické ekvivalenty, v paralelných textoch nachádzame na príslušných miestach pestrú škálu prostriedkov, predovšetkým pomenovania s formantmi *-ota*, *-ka*, *-ina*, *-o*. Existujúce paralelné korpusy sú dobrým zdrojom na analýzu medzijazykovej ekvivalencie, ktorej výsledky môžu poslúžiť pri koncipovaní alebo modifikácii prekladových slovníkov.

Vďaka podrobným opisom abstraktnej lexiky slovenského jazyka v prácach J. Horeckého a najmä K. Buzássyovej je k dispozícii aj vynikajúce teoretické východisko, aj dostatočný materiál na analýzu produktivity a dynamiky týchto jazykových prostriedkov v súčasnom jazyku, ktorú môžeme realizovať aj pomocou metód korpusovej lingvistiky.

LITERATÚRA

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozičnej a nominačnej funkcii. In: Jazykovedný časopis, 1982, roč. 33, č. 1, s. 21 – 35.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Abstraktá s kvantitatívnym významom (typ *nehodovosť*). In: Kultúra slova, 1983(a), roč. 17, č. 10, s. 335 – 342.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Nedopasky*, *nedojedky* a iné názvy ostatku po deji. In: Kultúra slova, 1983(b), roč. 17, č. 8, s. 279 – 281.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Konkurencia slovotvorných typov s formantmi *-ita* a *-osť*. In: Slovenská reč, 1986(a), roč. 51, č. 3, s. 142 – 152.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Novšie názvy negatívnych vlastností a stavov. In: Kultúra slova, 1986(b), roč. 20, č. 10, s. 335 – 340.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dynamické tendencie v tvorení abstrákt. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 4, s. 214 – 222.
- Frekvenční slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004. 595 s. + CD

FURDÍK, Juraj: Pojem produktivity v slovotvorbe a morfológii. In: Jazykoveda v bibliografii – bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2002, s. 22 – 29.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.

HORECKÝ, Ján: Pomenovania príznakov a kategórií. In: Slovenská reč, 1976, roč. 41, č. 3, s. 129 – 133.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1989. 436 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Redigovali J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1986. 423 s.

Mluvnice češtiny. 1. Praha: Academia 1986. 568 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

Príruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 800 s.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Nauka o českém jazyku. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 333 s.

PRODUCTIVE AND NON-PRODUCTIVE FORMANTS IN FORMING NAMES OF QUALITIES IN SLOVAK AND IN CZECH (CORPUS-BASED LINGUISTICS ANALYSIS)

Key words: dynamism of language, names of qualities, productivity, competition, parallel corpora

The theoretical premises for investigating the dynamism of forming the names of qualities in Slovak and in Czech are presented by several lexicological descriptions of both languages, and as to Slovak also by the monograph *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989) which is based on data research. The existence of national text corpora, and above all of the parallel corpora, allow for testing these premises and findings on an extensive material. The paper deals with comparing the productivity of the particular formants in the Slovak and the Czech languages and their utilization in the mutual translations of fiction, specialized texts or popularized scientific texts.

Dynamickosť a Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny vo svetle plynúceho času*

JANA WACHTARCZYKOVÁ

Cieľom môjho príspevku je vrátiť sa svojím aktualizovaným čítaním k dielu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (DSZ) z dvoch dôvodov. Jednak preto, že okráhľe jubileum majú dvaja jeho najvýznamnejší autori a aj ich dielo – 20 rokov, a jednak preto, že nič lepšie v tejto oblasti u nás (v porovnateľnej hodnote a rozsahu) nevyšlo. Netreba dokazovať, že ide o dodnes aktuálne dielo, mimoriadne svojím prínosom, záberom, vedeckou intuíciou v oblasti rozpoznávania tendencií, ktoré sa stále naplňajú, a podrobnosťou analýz, na základe ktorých sa bezpečne dajú stavať aj interpretácie dnešných jazykovedných otázok. Samozrejme, ak človek má to šťastie a v čase, keď DSZ chýba už aj v knižnici Jazykovedného ústavu, nejaký výtláčok vlastní.¹

Ak si chcem v ňom fyzicky listovať, musím si ho požičiavať a robím to vždy, keď ma zaujíma nejaká „drobnosť“, výraz, slovné spojenie, ale aj keď hľadám teoretické ukotvenia v oblasti pomenovania. Poznatky z Dynamiky stále slúžia ako **porovnávací základ** pre potreby opisu aktuálneho stavu jazykových entít na úrovni pomenovania alebo celého pomenovacieho typu. Tak to bolo napríklad v prípade *malákov* – *veľkákov*, ktorých vďaka tomu, že boli zachytení v Dynamike, bolo možné pravdepodobnejšie interpretovať a v konkurencii s *malkáčmi* a *veľkáčmi* obidvom párom určiť pomyselnú trajektóriu vývinu v čase. Rovnako užitočný je aj prípad, keď hľadaný výraz, spojenie alebo tendenciu v diele nenájdeme (napr. konštrukcie *byť o ničom*, *byť o niečom*), pretože to predpokladá ich absenciu vo vtedajšom jazyku. Takto Dynamika plní aj funkciu tzv. **demarkačného kritéria** vo vzťahu k novým kvalitám v jazyku – či už ide o jednotlivé nové výrazy, nové významy, nové denotáty, konotácie a konsignácie, alebo komplexné tendencie.

Čítanie Dynamiky je pre mňa najinšpiratívnejšie pri hľadaní „všeobecností“, zákonitostí a univerzálií, ktoré sú sčasti mimojazykové a majú inú dynamiku

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0152/09 *Slovenčina ako kultúrny jav a médium kultúry*.

¹ Elektronická verzia celého textu monografie je dostupná na www.juls.savba.sk/ediela/dynamika.

vývoja ako jazyk. Kým v prípade drobnosti stačí nájsť porovnávaci základ, tak v prípade všeobecnosti sa hľadá celý **interpretačný rámec**, do ktorého sa jazykový detail vkladá. Kladiem si otázku, ako je možné, že 20-ročná publikácia tak dlho a dobre uspokojuje potreby odbornej verejnosti?

Predpokladám viacero dobrých dôvodov. Z nich najsilnejší je zrejme ten, že DSZ vytvorila svojskú paradigmu na uchopenie hybných síl v najotvorenejšom systéme jazyka a že táto paradigma nebola prekonaná. Čiastková paradigma uchopenia dynamických javov v slovnej zásobe slovenčiny dokonca nedostala porovnateľnú alternatívu ani konkurenciu, akú napríklad získala čiastková paradigma opisu morfológie. Tu za alternatívy k akademickej morfológii na úrovni novej paradigmy môžeme považovať minimálne dve koncepcie: prirodzenú morfológiu v **deskriptívno-explanačnom modeli J. Dolníka** a **neoklasickú typologicko-schematickú morfológiu M. Sokolovej**.

Absencia alternatívy opisu dynamických javov v jazyku teda umožňuje DSZ fungovať ako paradigma v prvotnom zmysle Kuhnovej definície (Kuhn, 1984, s. 31), kde sa paradigma chápe ako všeobecne uznávaný výsledok vedeckého výskumu.

Inou príčinou „**trvácnosti**“ Dynamiky je aj to, že v danom výseku vedeckého poznania poskytla minimum priestoru na pochybnosti, kritiku alebo útoky, takže nebola predmetom falzifikácie v jej **neuralgickom bode**, v normatívnej funkcii. Je známe, že DSZ programovo rezignovala na riešenie otázok kodifikácie a jazykovej správnosti a dovolila si prezentovať jazykové javy vo svojej nejednoznačnosti, variantnosti a rozpornosti. Napriek tomu, že vyšla ešte pred revolúciou, nie je poznačená dobovou ideológiou, takže ani v tejto oblasti nepotrebovala revíziu. Naopak, vízia autorov zachytiť lexiku jazyka v spojení s komunikačnými a sociálnymi sférami jeho používateľov sa ukázala ako strategická a ďalekonosná.

Súvisí to s tým, čo v úvodnom príspevku tejto konferencie spomínala M. Kusá o bystrozrakosti K. Buzássyovej, ktorá sa často venovala problémom, ktoré ešte ani nemali meno alebo sa ešte nevolali tak ako teraz. Vedeckú intuíciu autorov DSZ ocenila v dobovej recenzii napr. aj G. P. Neščimenková, podľa ktorej osobitý druh prognózovania umožnil DSZ pôsobiť ako novátorský počin nielen vo vtedajšej slovakistike, ale aj slavistickej jazykovede (Neščimenko, 1992, s. 148). Vtedajšie ohlasy na DSZ boli napospol pozitívne, žičlivé a orientované viac na predstavovanie diela verejnosti než na polemiku s ním (porov. napr. Martincová – Vlková, 1992; Ruščák, 1991; Šimková, 1990).

Jediná polemická, ale objektívne kritická a precízna reakcia vyšla z pera M. Sokolovej a D. Slančovej, ktoré DSZ vyčítali „**nejednotnosť terminológie**, ale aj **koncepcie a nekontinuitnosť teoretických a deskriptívnych častí**“ (Slančová – Sokolová, 1993, s. 180). A to je zas presne ten moment, ktorý vo svojom

príspevku spomínal J. Dolník, keď hovoril, že polemiky majú futurologický význam a konštituuju smerovanie ďalšieho diskurzu. Ich hodnotenie je veľmi detailné a v mnohých prípadoch ponúkané odpovede posúva k ďalším otázkam a výzvam v skúmaní – v tomto prípade – k potrebe lepšieho odlíšenia napr. jednotlivých druhov derivátov, vzťahov medzi jednoslovnými a viacslovnými pomenovaniami, k vyplneniu toho, čo podľa autoriek Dynamike chýba – napr. opis tvorby obyvateľských mien alebo multiverbálnych pomenovaní pri kvalifikačných slovesách. Autorky recenzie konštatujú, že dichotómia oficiálnosti a neoficiálnosti ako výsledok liberálneho prístupu v DSZ dokazuje neudržateľnosť koncepcie hovorového štýlu ako štýlu spisovného jazyka. Píšu, že „opätovne vystúpila do popredia otázka stratifikácie národného jazyka, ako aj otázka normatívnosti“ (s. 185). Z hľadiska metareflexie je priam symbolická súvislosť so včerajším schválením novely Zákona o štátnom jazyku² a logika veci hovorí, že ak niečo vystupuje do popredia opätovne a často, tak vlastne trvá. A otázka stratifikácie, noriem (zákonov a sankcií) u nás rezonuje stále, menia sa len dobové kulisy. Napokon nadčasovosť získala DSZ aj preto, že si nekládla kodifikačné ciele, ale „len“ vytvorila pre ne predpoklady (tamže).

Zhodou týchto šťastných okolností, ktoré DSZ umožnili pretrvanie jej výpovednej hodnoty v stabilnej relevancii, môžeme o nej hovoriť ako o parciálnej paradigme v oblasti teórie pomenovania, lexicológie a slovotvorby. Ak nepredpokladáme možnosť falzifikácie obsahu DSZ, aký vývoj predpokladáme? Má DSZ nejaký zreci potenciál aj do budúcnosti? Pripomeňme, že dielo sa síce narodilo pred 20 rokmi, ale jeho prenatálne obdobie trvalo takmer 40 rokov, ak berieme do úvahy, že sa materiál z rokov 1970 – 1985 konfrontoval so stavom v Slovníku slovenského jazyka z rokov 1959 – 1968. Znamená to, že DSZ z dnešného pohľadu zohľadňuje časové kontinuum zhruba 60 rokov, a ak tvrdíme, že je stále aktuálna, tak musíme dodať, že imanentnou zložkou dynamických procesov je aj ich trvanie, teda relatívne stabilná existencia. Aj tu musíme pripomenúť úvodné slová J. Dolníka o zotrvačnosti vzorcov ľudského správania, ktoré sa uplatňujú ešte dlho po tom, ako zaniknú pôvodné motivačné podmienky. Dynamika sa evidentne zapísala do vzorcov slovenského lingvistického poznávania. O tom, že ako „základná literatúra“ je stabilnou súčasťou aktuálnych jazykovedných textov, svedčí aj jej citovanosť – 17 bibliografických odkazov len za rok 2007 (porov. citácie na konci príspevku) možno nie je ohromujúce číslo, ale ak predpokladáme podobný počet každý rok, máme dôvod DSZ považovať aj za jednu z dlhodobu najcitovanejších slovenských jazykovedných monografií.

Paradigma DSZ nadhlo predurčila a pomohla pri dynamizovaní opisu lexiky v slovenčine, takže tých 20 rokov predstavuje v kuhnovskom chápaní obdobie

² Porov. edičnú poznámku č. 1 v príspevku S. Ondrejoviča.

„normálnej vedy“, keď sa interpretuje, naplno využíva a rozvíja paradigma. Ale podmienky sa zmenili a popri stabilizačných tendenciách v jazyku a lingvistickom skúmaní sa uplatňujú aj protichodné tendencie, a to najmä vo vzťahu k novým kvalitám, ktoré pôvodná paradigma nepoznala, a vo vzťahu k spomínaným neuralgickým bodom alebo slabým miestam paradigmy. Fungujúca paradigma vedeckého opisu nemá problém zvládnuť (kategorizovať a evidovať) **nové kvality** na úrovni prvkov (lexém, slovných spojení) – tie sú zachytené v slovníkoch. Ako sa spomínalo v recenziách, DSZ vytvorila predpoklady pre normatívne aktivity (kodifikáciu), teóriu (sociolingvistické výskumy), preto ako paradigma je schopná vyrovnávať sa aj destabilizačným pôsobením neuralgických bodov – výsledkom sú Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1991, 2000.

Môže sa zdať paradoxné hovoriť o kodifikačných dielach, ktoré stav jazyka **fixujú**, aby poskytli používateľom vzory a riešenia v záujme kultivovania ich prejavu, ako o výsledkoch dynamizujúcej paradigmy DSZ. Ale ideálne normy by také mali byť a kultivovanie jazyka by tiež malo zohľadňovať dynamické zmeny. V tom prípade sa aj každá kodifikácia môže chápať ako prechodný stav, ktorý pod tlakom hybných síl znovu vyústi do novej fixácie, ktorá lepšie odráža potreby používateľov, ale nadväzuje na istoty pôvodnej normy. Typickou vlastnosťou neuralgie však je, že sa vracia a problematické miesta sú roztrúsené po celom tele teórie súčasného jazyka – a niektoré (napr. tie na *-ár/-ar*) stále svrbia, a teda si ich stále „škrabeme“. Okrem noriem máme na mysli práve tie výhrady, ktoré už pred 20 rokmi priniesli recenzie DSZ – išlo o **neudržateľnosť koncepcie hovorového štýlu ako štandardu**, o **diskontinuitu medzi opisom jazyka a jeho teóriou** a napokon o **absenciu stratifikácie slovenčiny**, ktorú konštatovala K. Buzássyová v článku o sociolingvistickej orientácii výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii, kde píše: „*v súčasnosti nejestvuje v slovenskej jazykovede jediná, všetkými odborníkmi uznávaná teória spisovného jazyka, ani jednotný názor na to, ako je slovenčina ako národný jazyk rozvrstvená (aká je jej stratifikácia)... a nejasnosti okolo hovorovej slovenčiny spôsobujú isté ťažkosti s dôsledkami na oblasť jazykovej kultúry*“ (Buzássyová, 1989b, s. 115). Ani dnes situácia nie je iná a nemáme všeobecne platnú a uznávanú koncepciu spisovného jazyka.

Pravdaže, motív stratifikácie priebiežne rezonuje v mnohých dynamicky orientujúcich štúdiách – spomeňme napr. *Prestratifikovanú slovenčinu alebo hľadanie hraníc spisovnosti* J. Bosáka (1997), *Variety hovorenej podoby slovenčiny* D. Slančovej a M. Sokolovej (1994) a *K aktuálnej stratifikácii slovenského národného jazyka a jej dynamike* L. Kralčáka (2008). J. Bosák v intenciiach DSZ predpokladá, že postupom času dochádza k presunu zdrojov dynamiky (z nárečí na sociolekty), že vznikajú prechodné variety, D. Slančová a M. Sokolová vyčleňujú nové nesystémové variety a regionálne diferencované variety, L. Kralčák menuje nové procesy, ktoré vnášajú dynamiku do

klasifikácie (funkčná expanzia, a jazykovoštruktúrna expanzia), a všetko to môžeme považovať za tvorivé rozvíjanie paradigmy. A je to normálne, pretože za normálnych okolností v „normálnej vede“ platí, že aktuálny opis nejakého problému na niečo nadväzuje a niekam smeruje, čo predpokladá a zároveň umožňuje kontinuitu vedeckého poznania.

Ale existuje niečo, čo paradigmám robí problém – sú to zmeny (anomalie) revolučného typu. Väčšinou ide o emergentné javy mimoriadneho rozsahu a závažnosti, ktoré vznikajú náhle a nepredvídateľne. Za takúto historickú anomáliu považujeme **internet a virtuálnu komunikáciu**. Preto ani v najnovších dynamických prácach nenatrafíme na koncepciu, ktorá by virtuálnej komunikácii priznala nejaký status v stratifikačnej štruktúre národného jazyka. Vidíme rozličné stratifikácie jazyka po vertikále (podľa funkčných štýlov) a po horizontále (podľa územia), ale nehľadáme rozvrstvenosť na **spoločnej technologickej platforme alebo na spoločnom menovateli**, akým internet bezpochyby je, pretože implikuje existenciu rôznych javových foriem jazyka v rámci jedného jazykového priestoru (lingvotopu). Je to miesto, ktoré umožňuje tak funkčnú expanziu (profesionálne diskurzy), ako aj expanziu jazykovoštruktúrnú (spisovný jazyk aj sociolekty). V bosákovskom chápaní je to aj typické miesto splývania existenčných foriem jazyka a stierania hraníc medzi nimi.

Avšak tým, ako umožňuje fungovanie každej existenčnej formy, stáva sa neuchopiteľným. Dáva rovnaké šance každému pólu klasickej dichotómie – oficiálnym aj neoficiálnym prejavom, kultivovaným aj nekultivovaným, pripraveným aj spontánnym – a v dôsledku tejto ambivalencie je ťažké pozitívne určiť dominantnú existenčnú formu jazyka alebo typický druh verbálneho správania sa používateľa. Aj po rozšírení hlasovej komunikácie internet stále ostáva najmä **hypertextom**. Znamená to, že vo svetle plynúceho času a zastarávajúcich technológií sa ako najdynamickejšia tendencia javí **písomná komunikácia** – a teda paradoxne to znamená návrat k tradičnej dichotómii **ústnosť – písomnosť**. Treba sa znovu vrátiť k pojmom text, výpoveď a ich extenziám – pre potreby opisu virtuálnej komunikácie a poznania používateľa jazyka, ktorý (znova) veľa píše. Hypertext, blogy, chaty, smsky a iné formy tzv. **písmenkovania** predstavujú vývojovú anomáliu, ktorá sa nezmesť do interpretačného rámca klasických paradigiem a dichotómií, čo ale neznamená, že nie je.

Takáto sústredenosť na text nás priamo odkazuje na dielo Jacqua Derridu a jeho gramatológiu, ako ju analyzuje P. Michalovič (2008). Možno v ňom vidieť presne takú intertextovú a interdisciplinárnu transcendenciu, ktorá by mohla byť pre jazykovedcov zaujímavá. Aj historicky zaujímavá, pretože Derrida nadviazal na dielo F. de Saussura a využil diferenčný motív Saussurovho tvrdenia, že v jazyku existujú iba rozdiely na vytvorenie svojej „**differance**“,

ktorý znamená nielen rozdiel (diferenciu), ale aj fixujúci pohyb, pohyb, ktorý ustanovuje ďalší pohyb.

Nadviazal na Saussura, ale zmenil dominanciu členov dichotómie. Derrida tvrdil, že písmo predchádza jazyk (s. 101) a písanie **l'écriture** povýšil nad reč (a v istom zmysle nad jazyk) rozširiac extenziu termínu na proces tvorby (**písanie**) aj na napísaný text (**zápis**). Toto chápanie umožňuje aj text vnímať dynamicky – ako „každú diferenciálnu stopovú štruktúru, ktorú tiež obýva reč, alebo aj ako prax označovania, ako prácu a hru diferencií“ (tamže) a je možné vzťahnúť ho voči problematike webu a virtuálnej písomnej komunikácie. Znamená to, že je možné aj takéto nové kvality revolučného významu zachytiť rekonštrukciou, resp. dekonštrukciou existujúcich paradigiem, ak stále v iných oblastiach plnia svoju funkciu. Napokon, aj Derrida považoval odkaz *Kurzu všeobecnej lingvistiky* za príliš zásadný, aby ho chcel prekonať inak ako nadviazaním naň hovoriac „Pretože žijeme zo štrukturalistickej plodnosti, je príliš skoro, aby sme bičovali svoj sen“ (Michalovič, 2008).

V prípade DSZ ako paradigmatického diela slovenskej jazykovedy sa utvoril práve ten historický pohyb, ktorý dynamizujúco pôsobil na lingvistické opisy ďalšieho obdobia a sám nestratil relevantnú výpovednú hodnotu. Ale aby zostal zapojený do výskumného kontinua, vyžaduje aktualizáciu a teoretickú transcendenciu nielen voči reálnemu jazyku súčasnosti, ale aj smerom k fenoménu virtuálnej komunikácie a hypertextu. Ale aj dnes je možno ešte skoro, aby sme bičovali svoj dynamický sen a prekonávali dynamiku a DSZ inak ako jej rozvíjaním.

LITERATÚRA

BOSÁK, Ján: Prestratifikovaná slovenčina alebo hľadanie hraníc spisovnosti. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolinguistica Slovaca. 3. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 45 – 53.

BUZÁŠSYOVÁ, Klára: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. In: *Jazykovedný časopis*, 1989, roč. 40, č. 2, s. 111 – 123.

HORECKÝ, Ján – BUZÁŠSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 433 s.

JEDLIČKA, Alois: *Spisovný jazyk v súčasnej komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova 1978. 227 s.

KRALČÁK, Lubomír: K aktuálnej stratifikácii slovenského národného jazyka a jej dynamike. In: *Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník na počesť Slavomíra Ondrejoviča*. Ed. Sibyla Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 278 – 287.

KUHN, S. Thomas: *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava: Pravda 1984. 312 s.

MARTINCOVÁ, Olga – VLKOVÁ, Věra: Horecký, J., Buzášsyová, K., Bosák, J. a kol. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 433. In: *Slovo a slovesnosť*, 1992, roč. 53, č. 3, s. 224 – 230.

MICHALOVIČ, Peter: Jacques Derrida a jeho dekonštrukcia. In: Romboid, 2008, č. 5 – 6, s. 96 – 103.

NEŠČIMENKO, Galina P.: Horecký, J., Buzássyová, K., Bosák, J. a kol. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 433 s. In: Voprosy jazykoznanija, 1992, No. 6, s. 145 – 150.

Pravidlá slovenského pravopisu. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 536 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 2., dopl. a preprac. vyd. Bratislava: Veda 1998. 576 s. – 3., uprav. a dopl. vyd. 2000. 592 s.

RUŠČÁK, František: Dynamika v dynamike. Romboid, 1991, č. 7, s. 64 – 66.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ Miloslava: Horecký, J., Buzássyová, K., Bosák, J. a kol. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 433 s. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 3, s. 180 – 185.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania 1994, s. 225 – 240.

ŠIMKOVÁ, Mária: Slovná zásoba slovenčiny pod „synchronno-dynamickým“ drobnohľadom. Horecký, J., Buzássyová, K., Bosák, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989, 433 s. In: Kultúra slova, 1990, roč. 24, č. 7, s. 250 – 253.

CITÁCIE V MONOGRAFIÁCH, UČEBNICIACH A INÝCH KNIŽNÝCH PUBLIKÁCIÁCH V R. 2007 K DIELU (ZOST. JÚLIA BEHÝLOVÁ)

HORECKÝ, Ján: An Onomasiological Interpretation of Word-Formation. In: SKASE Journal of Theoretical Linguistics, 2007, roč. 4, č. 1, s. 27. [Special number – in honour of Ján Horecký]. Článok bol po prvý raz publikovaný pod názvom: Onomaziologická interpretácia tvorenia slov. In: Slovo a slovesnosť, 1999, roč. 60, č. 1, s. 6 – 11.

IMRICHOVÁ, Mária: Slovo tvorne motivované logonymá. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 89, 98.

JANOVEC, Ladislav: K prejavom jazykových vývojových tendencií v súčasnej češtině. In: Naše reč, 2007, roč. 90, č. 2, s. 57 – 59.

KONCOVÁ-KAPUSTOVÁ, Monika: Senzitivita ako lexikálno-kreatívny obraz sveta zmyslov. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 147.

MLACEK, Jozef: Popularizácia vedeckých poznatkov a popularizačný štýl. In: Mlacek, Jozef: Sedemkrát o štýle a štylistike. Ved. red. D. Baláková. Ružomberok: Katolícka univerzita, Filozofická fakulta 2007, s. 59, 73.

MLACEK, Jozef: Štúdie a state o frazeológii. Ved. red. D. Baláková. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta 2007, s. 259, 354.

NÁBĚLKOVÁ, Mira: „Músi, báseňné panni.“ Spätný pohľad na adjektívnu slovo tvorbu. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 65, 66, 73.

OLOŠTIAK, Martin: Jazykovoštruktúrny a komunikačno-pragmatický status vlastného mena (adaptácia anglických proprií v slovenčine). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007, s. 34, 208.

OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia: Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007, s. 15, 148.

OLOŠTIAK, Martin: Waszakowa, Krystyna: Przejawy internacionalizacji w słownictwie współczesnej polszczyzny. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 266 s. In: Jazykovedný časopis, 2007, roč. 58, č. 2, s. 155 (rec.).

ONDREJOVIČ, Slavomír: Ku kategórii enantiosémie. In: Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Prešov 5. december 2000. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 127, 129 – 130.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: Slovník koreňových morfémov slovenčiny. 2., upr. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2007, s. 39. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Slovník 3. AFPhUP 157/239. (spoluautori F. Šimon, B. Czéreová, K. Vužňáková, V. Benko, G. Moško).

SOKOLOVÁ, Miloslava: Nový deklináčny systém slovenských substantív. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2007, s. 9, 324.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MUSILOVÁ, Květoslava – SLANČOVÁ, Daniela: Slovenčina a čeština: synchronne porovnanie s cvičeniami. 2. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 168 s.

TIBENSKÁ, Eva: Prenikanie cudzích jazykových prvkov do slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 36. Prednášky XLIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2007, s. 147, 155.

TÓTH, Alexander Ján: Slovtvorná produktivita germanizmov v slovenčine. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. 2. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie 6. – 7. 9. 2007 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2007, s. 274, 285.

THE DYNAMIC CHARACTER AND THE DYNAMICS OF THE WORD-STOCK OF THE CONTEMPORARY SLOVAK LANGUAGE IN THE LIGHT OF THE PASSING TIME

Key words: comparative basis, demarcative (distinguishing) criterion, paradigmatic work, interpretation frame

The article deal with a retrospective view of the effect of the work The Dynamics of the Word-Stock of the Contemporary Slovak Language (Horecký, J. – Buzássyová, K. – Bosák, J., Bratislava: Veda 1989) in the context of Slovak linguistics. It postulates the thesis that the mentioned book forms, the „comparative basis“ and also a „demarcative (distinguishing) criterion“ (of the scholarly descriptions of the dynamic aspect of the Slovak language). The paper summarizes the reasons of the „durability“ and validity of the book which make this book to be a „paradigmatic work“ of the contemporary Slovak language research.

Ako ma Ľudovít Štúr úplne očaril

JANA KONČALOVÁ

Rozhodnutie napísať o Ľudovítovi Štúrovi je vlastne reakcia na zážitok a snaha zachytiť čaro zažitého. Návšteva Múzea Ľudovíta Štúra v Modre bola posledným bodom programu a príjemným ukončením jedného nádherného, myšlienkovito bohatého podujatia, dvojdnovej konferencie Slovo – Tvorba – Dynamickosť, venovaného milej a vzácnjej jubilantke, Kláre Buzássyovej.

Naša oslávenkyňa je osobnosť pôsobiaca na ľudí zvláštnou charizmou, odborníčka mimoriadnych kvalít a zároveň človek s vľúdnyim srdcom a neštandardným prístupom k ostatným. Podobne ako kedysi Ľudovít Štúr.

Moja hlboká vnútorná radosť prameniaca z poznania, že i v zdanlivo celkom dobre známom nachádzam niečo nové, hlboké, autentické, a spomínané úspešné podujatie, ktoré mi okrem rozšírenia si obzoru poskytlo aj nový pohľad na Ľudovíta Štúra, to sú dva momenty, o ktoré sa rada podelím. Dotknem sa najskôr jedného konferenčného príspevku, ktorý sa bude sčasti odzrkadľovať i v ďalšom uvažovaní. Ide o príspevok profesorky Marie Krčmovej, v ktorom sa s nami podelila o poznanie, ako dokážu ľudia zjednodušovať javy a veci nezjednodušiteľné, a to takým spôsobom, že celkom zničia pôvodný alebo zamýšľaný obsah komunikátov. Nastáva vyprázdnenie formy od obsahu alebo nefunkčné zjednodušovanie. Príklad: Keď vysypeme z bonboniéry bonbóny, to, čo zostane, už nebude bonboniéra, ale iba škatuľa od bonbónov.

Takáto situácia sa opakuje aj v inom pohľade nielen na javy, ale i na osobnosti, v nazeraní na ne, na ich miesto v našom rebríčku hodnôt. Funkčné a nefunkčné zjednodušovanie sa premieta do mnohých oblastí. Veľmi často sa totiž stáva, že i v bežnom živote, v komunikácii možno podľahnúť akémusi naoko „zmysluplnému“ zjednodušovaniu v nazeraní na javy, situácie, na ľudí okolo seba bez preniknutia do ich pravej podstaty. Možno ostať iba na povrchu javov, vidieť len z hľadiska určitej kultúrnej rámcovanosti. Osvojenie si takéhoto pohľadu na svet znamená uspokojiť sa s málom, prijímať málo, dávať málo, očakávať príliš málo. Je to „málo“, ktoré má veľmi ďaleko od skromnosti, lebo v podstate znamená nechcieť *nič viac* než určitý hotový (a preto pohodlný, mechanicky preberaný) produkt. Je to spôsob myslenia príznačný pre konzumný typ

kultúry. Vytváranie obrazcov, schém a škatuliek (niekto to nazýva kategórie) je jav celkom prirodzený, no možno pri ňom podľahnúť aj „učebnicovo skrátenej“ obrazom sveta, ktoré vznikli ako obranný mechanizmus na stále pribúdajúce množstvo informácií v snahe systematizovať, škatuľkovať to, čo prichádza alebo čo sa na nás valí. Zo sociologického pohľadu sú takéto stereotypy naozaj funkčné a žiaduce. Nemožno však zjednodušovať všetko a bez zdravej kritickosti.

Podobným procesom prechádzajú aj poznatky o osobnostiach. Dostávame sa na pôdu učebnicového zjednodušovania. Ako funguje? Ľudovít Štúr – kodifikátor, jazykovedec, rétor, politik, redaktor, básnik, filozof... Jasné, stručné, opisné, informatívne – a redukcionistické. Všeobecne známe osobnosti sú nám predkladané takýmto spôsobom, akoby „v praktickom balení“. Neprekvapí nás preto, že o nich „každý všetko vie“ a pritom vie príliš málo, alebo vie práve len čosi nepodstatné. V dôsledku procesu nefunkčného zjednodušovania vzniká obraz niečoho či niekoho natoľko deštruovaný, že sa takmer v ničom nepodobá originálu, a je natoľko vzdialený prirodzenému ponímaniu, že začne pôsobiť ako čosi nepríťažlivé, nezaujímavé, a teda napokon ignorované či dokonca odmietané. Súčasník vidí akýsi obrazec, schému či symbol ovenčený prázdnu glorifikáciou alebo monumentálny pamätník, sochu či iný artefakt. Je to pre neho čosi neživé, neprirodzené, gigantické, a preto azda i „cudzie“, niečo, po čom neradno túžiť. Deformity vo vnímaní osobností možno odstrániť iba poukázaním na ich prirodzené ľudské kvality, preukazujúce sa aj v každodenných, naoko bežných situáciách.

Vzácnny, jedinečný Štúr, elitná osobnosť našich dejín, bol vždy prezentovaný „len ako“ kodifikátor, jazykovedec, rétor, politik, redaktor, básnik a filozof – je toho veľa, čo sa o ňom popísalo, povedalo, a predsa akoby prestal byť vnímaný (širokou verejnosťou) ako naozajstný *človek*. Skúsme ho opäť vnímať ako skutočnú, živú ľudskú bytosť, ktorá veľaokrát zápasila o svoje prežitie, o seba samého. Bytosť, ktorá padala a vstávala, a hlavne sa nevzdávala. S rozličnou mierou úspechu vyhrávala a prehrávala svoje boje, ale predsa dokázala zápasiť s krutosťou úradov, s prázdnyimi sľubmi mocných, s biedou, s nepochopením najbližších a predovšetkým s vlastnými túžbami.

Tento rozmer jeho osobnosti, ľudskosť, a teda aj jeho krehkosť, zraniteľnosť, mi doposiaľ nebol celkom odhalený. A to je práve to, čo som si lepšie uvedomila alebo skôr precítila počas návštevy „jeho múzea“ v Modre. Pri prehliadke nových expozícií múzea sme si mohli prečítať mnoho zaujímavých súvislostí zo Štúrovho života zostavených najmä na základe korešpondencie, ku ktorým sa bežne nedá dostať. A mnohé nám veľmi pútavým spôsobom porozprávala sprevádzajúca pani Mihalkovičová, kurátorka tohto múzea. Čítajúc jeho listy som si uvedomila, akú jemnú dušu mal tento človek. Sila miesta. Videli sme izbu, v ktorej zomrel. Dýchol na mňa smútok z prekona-

ného utrpenia. Akoby som sa preniesla v čase a precítila som ľudský rozmer Ľudovíta Štúra, vystúpil zrazu predou mnou s celou svojou bolesťou a ľudskou zraniteľnosťou. Posúďte sami.

Ludevít Štúr – syn a brat

V jednom z listov adresovaných bratovi Jankovi vidíme citlivého a pokorného muža, ktorý sa usiluje povzbudiť mladšieho brata: „*Janko náš! Písal som Ti, že Ti oznámim, ak by boli Mamuška horšie. Horšie sú aj v skutku a značne, ale ešte sme celú nádej nestratili. Nemoc je žľčová zimnica: robili sme a robíme všetko možné! Ak by sa i na to najsmutnejšie pre nás vec obrátila, od čoho nech nás milostivý Boh ochraňuje, znesme že i tento kalich s úplnou oddanosťou do vôle Božej a mužne! To je tak; dnes mne a zajtra tebe; ľudia umierajú, lebo sa narodili. ... Nezdravá je do vôle Božej oddaná a odvážná; ona je iste veľký duch v malom okrese. Buď i Ty teda na spôsob našej matky, buď jej hodným synom, keby nás i bolestná rana potkať mala...*“ Utešoval, pohladil slovami. Svojej rodine vždy pomáhal rôznymi spôsobmi, po smrti brata Karola sa staral o výchovu siedmich sirôt, ktoré zostali po nebohom, hoci sám bol v náročnej situácii ťaživého prenasledovania (v tom období pod policajným dozorom).

Ludevít Štúr – zamilovaný muž

Mária Pospíšilová. Táto Ludevítova „osudová žena“ má rovnaké iniciály ako Mária Pišlová – Sládkovičova prenádherná Marína a tiež nenaplnená láska (ale aká *hodnota* v podobe básnickej skladby vznikla z toho, že sa tento potenciálny vzťah nenaplnil!). I keď v osobe iniciovania rozchodu bolo v Štúrovom prípade opačné garde. On „odmieta“ Máriu. Rovnaké je aj vyrovnávanie sa s jej stratou: vzniká vrúcna a umelecky hodnotná básnická výpoveď, ktorá svedčí o prekonávaní vnútorných bojov, báseň **Rozžehnaní**:

*„Zapomeň, Drahá, zapomeň jinocha,
nade nímž mraky se bouřlivě shání.
Zapomeň, Drahá, zapomeň na hocha,
jenž ti posílá bolné rozžehnaní...”*

Ktovie, koľko prebdených nocí je za týmito veršami? A napísal by drahá s veľkým D, ak by mu nebola skutočne drahá? A prečo nie Rozlúčka či Rozchod, ale Rozžehnaní? Rozžehnaní má rovnaký slovný základ ako požehnaní a ak uvažujeme správne, z rozchodu môže plynúť aj určitá forma požehnania, ako sa ukázalo neskôr. Bol zamilovaný do krásnej a šľachetnej ženy. Napohľad nič nestálo v ceste k šťastiu, pretože opätovne jeho city. O tom, že bol zaľúbený, nielo pochybností. Z možného manželského zväzku však napokon nič nebolo. Prečo vlastne? Skúsme

sa vcítiť do jeho situácie mimoriadne nadaného, chudobného študenta. Väčšina z nás by si bola pravdepodobne volila skratku či ľahšiu a lákavejšiu cestu k šťastiu, k *osobnému* šťastiu – naplniť túto lásku ... Nestalo sa. Bol nezodpovedný, nenormálny, čudný? To je pohľad súčasníka – redukcionistu. „Vycúval“ zo vzťahu? Azda sa bál? To nevieme s istotou, no vyzerá to skôr tak, že si jednoducho *vybral*. A vybral si čosi iné, než by sa očakávalo. Toľkokrát neskôr dokázal svoju odvahu... toto nebolo o strachu, i keď sa často o ňom rozprávajú podobné fámy. Ako zodpovedný muž, uvedomujúc si plne zodpovednosť za rodinu, ktorú nemožno zanedbávať, ak si ju človek založí, urobil určité neštandardné rozhodnutie. Muž zodpovedá v rodine za mnohé veci, ako sú výchova, živobytie, ochrana, a veľmi dobre vie, že rodina je záväzok, ktorý prináša zmenšenie priestoru na plnenie mimoriadnych cieľov či poslania. Vybral si poslanie. Obetoval svoje osobné šťastie a tým vytvoril nezameniteľnú a neopakovateľnú *hodnotu*.

Z listu adresovaného Jaroslavovi Pospíšilovi, Máriinmu bratovi: „*Hradec Váš mě náramně ranil. Rána na pravici se již snad brzo zhojí, ale ona do srdce, již mi zadala hojíc onu, milostná opatrovnice má, jest hluboká, nevyhojitelná. Kdož by předpovídal, že v Hradci padnu do bolů lásky, jímž sem pečlivě vyhybal, abych tím neodvisleji, tím samostatněji pracovati pro jednu oulohu pojítě všechny síly vynaložiti mohl?...*“ (6. 11. 1840)

Ľudovít Štúr – úžasný, nezabudnuteľný učiteľ

Učiteľ? Väčšine ľudí dneška sa pohrdlivo spustia kútiky úst. Málo platené a znevažované povolanie. „*Kto si, učiteľu dobrý?*“ Na Bratislavskom lýceu pôsobil ako vzdelaný a skutočne uchvacujúci učiteľ, za ktorým išli študenti nielen do ohňa, ale v čase jeho vynúteného odchodu z tohto lýcea s ním aj reálne išli do „exilovej“ Levoče... Na jeho hodinách bolo ticho, počúvali ho všetci, prestávku nevnímali, akoby ju ani nepotrebovali (to sa dnes asi nestáva), a často musel jeho kolega ťukať na dvere a dávať najavo, že čas vypršal a treba sa učiť iný predmet. Prečo to bolo tak a čím tak veľmi zaujal? Mladosťou, krásnym zjavom, vystupovaním, zvučným hlasom, neohrozeným sebavedomím? Ak máme veriť dobovým článkom o ňom, tak určite aj tým. Ale najmä závideniahodnými vedomosťami, prehľadom o tom, čo je nové vo svete myslenia, vzdelania... A hlavne uplatňovaním svedomitého, poctivého prístupu k predmetu i k žiakom bez ohľadu na ich vedomostnú úroveň. Hlbokým, nefalšovaným záujmom o problémy svojich študentov, ktorým neraz pomohol z núdze, sa dotkol mnohých srdc. Venoval sa všetkým svojim študentom bez rozdielu. Štúrovi študenti vyrástli, vedomostne, ľudsky... a ešte o nich bolo počuť, nezapadli do zabudnutia sivej každodennosti. Miloval ich a oni milovali jeho. Svoju prácu vykonával horlivo a neštandardným spôsobom. Učil celou svojou dušou, duchom i telom. Tvorivosť a elán, vyžarovanie

silnej osobnosti. Vyučoval úplne zadarmo, mzdu nebral. Živil sa potom písaním a inou príležitostnou prácou. Nestojí to za zamyslenie?

Ludevít Štúr – ekonóm s láskou k prírode

Ak by si *dnes* niekto podal zoznamovací inzerát s takouto charakteristikou, dostal by asi veľké množstvo listov. Pravdepodobne s predstavou dobre situovaného a vyšportovaného dynamického muža, ktorý denne absolvuje kondičný beh lesom... Štúr, hoci nebol až tak dobre situovaný, mal skutočne správne ekonomické cítenie a miloval prírodu. Málokto vie, že okrem štúdia jazykovedy na hallskej univerzite sa venoval i ekonómii. Túto vedomosť zužitkoval v praxi. Čo sa naučil, to aj žil. Vedel výborne hospodáriť nielen s peniazmi, ale i s tým, čo je omnoho hodnotnejšie – so svojím vzácnym časom a, samozrejme, so svojím neoceniteľným talentom. Všetko, čomu sa naučil a čo získal, dokázal naozaj majstrovsky pretaviť do činov múdreho muža. Žil veľmi skromným spôsobom a všetky výdavky si starostlivo zapisoval. A kam chodil po inšpiráciu? Podobne ako Ján Hollý, ktorý mal svoj dub Mlích a pod ním sedávajúc načerpал dostatok inšpirácie, aj Ludevít veľmi rád a pravidelne každú nedeľu zavítal do chrámu Božej prírody, krásnej, premieňajúcej vnútro človeka... Od prírody sa človek tiež mnohému priučí, všeličo odporozuje.

Namiesto záveru slová piesne:

„Kto všetko nedal, ten len málo dal. Kto vie, ako má rád, tak ten iba málo má...“

Zo všetkých týchto úvah o ňom, hocako neúplných, predsa však zaujímavých alebo aspoň podnetných, prichádza k nám charakterný, cieľavedomý (veď ako by inak dosiahol toho toľko a na takej úrovni), jemný a múdry muž s prekypujúcou dobrotou srdca, pozorný k iným, prísny k sebe. Podľa mnohých doložených svedectiev z listov priateľov i najbližších vidíme, že to bol človek z mäsa a krvi, nie odludštený prázdny monument. Čo videl, to sa usiloval dôkladne spoznávať, a čo spoznal, to tvorivo spracoval vo svojom diele, vo vzťahoch k iným, k okoliu... Usiloval sa pristupovať k sebe aj k iným pravdivo a poctivo, usiloval sa dávať zo seba to najlepšie a nerobil to hocíjakým spôsobom. Neoddeľoval obsah od formy. Podstatu neodstránil zjednodušením, nezjednodušoval ani vo vzťahoch k iným alebo vo vzťahu k práci. Dávať je blaženejšie ako brať a Ľudovít Štúr je ten, ktorý dával veľa, nezištne a s láskou, dokázal v iných zapáliť lásku a vznietiť oheň záujmu o veci ducha (oproti bežným vtedajším i terajším „veciam brucha“, teda konzumným záujmom, egoizmu a pod.) a dal všetko, lebo *dával seba*.

Výber z pozdravných listov jubilantke

Szanowna Pani Profesor,
Droga Nasza Klaro,

Należymy do grona osób, które miały sposobność poznać Panią Profesor najpierw poprzez lekturę prac słowotwórczych, a z biegiem lat również osobiście w czasie corocznych spotkań Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Konferencje Komisji były okazją do słuchania bardzo inspirujących referatów Pani Profesor, w których ukazywała Pani dynamikę procesów zachodzących w Jej języku ojczystym na tle zmian w językach słowiańskich. Ze spotkaniami tymi łączymy również miłe wspomnienia kularowych rozmów.

Zaprezentowane w licznych Pani pracach opisy zjawisk językowych, widzianych w perspektywie ogólnych tendencji: do internacjonalizacji i demokratyzacji, stały się inspiracją do dalszych studiów nad tą problematyką w poszczególnych językach słowiańskich, tak w ujęciu monograficznym, jak i porównawczym.

Podziwiamy Pani wiedzę i siłę intelektu, olbrzymie, udzielające się innym, twórcze zaangażowanie, a także – życzliwość, serdeczność i dobroć. Pokazała nam Pani Profesor, że sukces w nauce to nie tylko sprawa umysłu, ale też właściwych emocji i postaw. Dziękujemy za te dary.

Życzymy Pani Profesor dużo zdrowia i dalszych sukcesów naukowych.

Krystyna Kleszczowa, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Krystyna Waszakowa, Uniwersytet Warszawski
Jerzy Sierociuk, Uniwersytet Poznański

Herzliche Grüße und Glückwünsche zum Jubiläum von Klára Buzássyová

Den Namen Klára Buzássyová hörte ich zum ersten Mal 1974 von Rudolf Zimek in Olomouc. Er machte mich auf ihr damals gerade erschienenen Buch „Sémantická štruktúra slovenských deverbatív“ aufmerksam, das inzwischen zu den Standardwerken der slawistischen Wortbildungsforschung gehört. Ebenso dankbar erinnere ich mich an ihre Beiträge in der Monographie „Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny“ (1989), die wichtige methodologische Impulse geboten und weitere Forschungen auf dem Gebiet von Neologie und Wortschatzentwicklung bereichert haben. Die Verbindung von theoretischer Grundlegung und überzeugender Materialauswahl zeichnen auch Klára Buzássyová's Beiträge zu dem von mir geleiteten internationalen Projekt „Komparacja współczesnych języków słowiańskich. 1. Słowotwórstwo/Nominacja“ (Opole 2003) aus. Darin erweist sie sich einmal mehr als Spezialistin sowohl auf dem Gebiet der Wortbildung als auch der Soziolinguistik. Beide Gebiete sind gleichzeitig wichtige Voraussetzungen für ihre lexikographische Arbeit, und andererseits hat mich auch immer wieder beeindruckt, z.B. auf den Konferenzen der Kommission für slawische Wortbildung, wie sich Buzássyová's Erfahrungen aus der lexikographischen Praxis auf die theoretischen Fragestellungen und die Präzision ihrer anderen Arbeiten auswirken. Ich bewundere aufrichtig ihre Vielseitigkeit und Kompetenz.

Von ganzem Herzen gratuliere ich Klára Buzássyová zu ihrem Jubiläum und wünsche ihr alles erdenklich Gute: Gesundheit vor allem, viel Glück und Freude und schöne neue wissenschaftliche Erfolge. Zugleich danke ich ihr für wichtige wissenschaftliche Anregungen, ihren Rat und ihre Unterstützung sowie für viele schöne Begegnungen.

Alles, alles Gute, liebe Klára, und Многая лета!!

Herzlichst

Ingeborg Ohnheiser

Životné jubileum Kláry Buzássyovej, význačnej slovenskej jazykovedkyne, zobudilo vo mne už dávne spomienky. Bolo to skutočne dávno, keď ma cesta osudu bola zaviedla do Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, kde som sa zoznámila medziiným aj s Klárou Buzássyovou. Stalo sa to počas niektorého z mojich zvyčajne nie veľmi dlhých služobných pobytov v Bratislave. Ako pracovníčka Filozofickej fakulty v Novom Sade v odbore slovenský jazyk a literatúra bola som totiž ešte na začiatku 60. rokov minulého storočia nadviazala písomný kontakt s Marienkou Pisárčikovou, pracovníčkou lexikografického oddelenia JÚLEŠ SAV, a to pôvodne s cieľom získať oporu potrebnú v prípadoch neistoty pri dodržiavaní spisovnej normy slovenského jazyka v našom menšinovom jazykovom spoločenstve v srbskej Vojvodine. Bolo to totiž ešte v časoch, keď sme si my v našom menšinovom prostredí začali dosť nástojčivo uvedomovať potrebu pracovať v prospech budovania uspokojivej úrovne spisovnej slovenčiny a v súvislosti s tým aj potrebu nadväzovať pracovné kontakty so slovenskou jazykovedou.

Vďaka nadviazaným priamym kontaktom so slovenskou jazykovedou, presnejšie s početnými významnými lingvistami, vo mne sa časom vedľa snahy zbierať praktické poznatky o spisovnom slovenskom jazyku stále výraznejšie budil tiež sklon k vedeckému poznávaniu jazykovej situácie slovenského jazyka v našom menšinovom jazykovom spoločenstve. Účasťou na vedeckých konferenciách, ako aj vďaka prístupu k jazykovednej literatúre, sa tento môj sklon časom upevnil natoľko, že som si ako hlavnú oblasť vlastného jazykovedného bádania zvolila práve procesy prebiehajúce v našej vojvodinskej slovenčine vyvolané špecifickou jazykovou situáciou. Nuž a tejto profesijnej orientácii som zostala verná dodnes.

Keď si teraz už vo veku, keď jubilujúcu Kláru Buzássyovú predbieham o celú polovicu desaťročia, spomínam na tie časy, keď som sa vďaka priamym kontaktom so slovenskou jazykovedou začala púšťať vlastnou cestou, znovu vo mne oživujú aj spomienky na stretnutia s vitálnou, vtedy mladou jazykovedkyňou Klárou Buzássyovou. Živo a s vďakou si tiež spomínam na to, ako ma milo prekvapila jej pozornosť, keď si po časovom odstupe, keď už boli prestali moje cesty na Slovensko, spomenula na mňa a poslala mi akurát separát svojej štúdie Kontaktné varianty a synonymá v slovenčine a češtine (Jazykovedný časopis, 44, 1993, 2, s. 92 – 107). Čítala som to vtedy na dúšok a bola som jej vďačná za túto jej pozornosť. Vďaka inojazyčnej literatúre z oblasti sociolingvistiky a medzijazykových kontaktov už som síce mala formované vlastné postoje k procesom prebiehajúcim v slovenskom jazyku pri kontakte s príbuzným srbským jazykom, ale v Klárikinej štúdii som to našla aj teoreticky pekne, jasne utriedené a objasnené. O túto jej štúdiu som sa

potom opierala aj pri svojich ďalších opisoch dôsledkov slovensko-srbského bilingvizmu vo vývine slovenského jazyka vo Vojvodine. Práve tak som si pozorne prečítala aj jej pasáže v známej vedeckej publikácii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, ako aj v niektorých ďalších mne prístupných publikáciách. Takto som si časom formovala aj svoj obraz o Buzássyovej ako jazykovedkyni.

Teraz, v dobe internetových kontaktov, som si na webovej stránke JÚLŠ SAV medziiným lepšie povšimla aj bio- bibliografické údaje o Kláre Buzássyovej. Súpis pracovnej pôsobnosti tejto ženy lingvistky je naozaj impozantný. Imponuje mi jej evidentná pracovná horlivosť, pedantnosť, originalita a vôbec šírka jej pracovného záberu. Obdivujem ju. A vyslovujem jej vďaku, že aj napriek svojej pracovnej vyťažенosti si svojho času spomenula na mňa a významne ma podporila v mojej práci na poli slovakistiky v našom malom menšinovom spoločenstve. Uvedomujem si, ako sa aj v prípade nás dvoch – žien lingvistik – naplnil ten zvláštny, tajomný vzťah medzi slovesami *dať* a *dostať*, vďaka ktorému sa utvárajú tie najpozitívnejšie vzťahy medzi ľuďmi. Vzájomne si niečo dávame a niečo prijímame. Aj vedec odovzdáva svoje poznatky iným, aj celej verejnosti, a zasa prijímané poznatky sú prijímateľmi sprostredkúvané ďalším prijímateľom, a tak sa umocňuje vedecké poznanie daného javu. Nuž aj Buzássyovej vedecké práce z oblasti slovensko-českých medzijazykových kontaktov významne prispievajú k lepšiemu diagnostikovaniu kontaktných javov v slovenčine vyvíjajúcej sa v podmienkach slovensko-srbského bilingvizmu.

Klárike Buzássyovej k jej životnému jubileu srdečne blahoželám a prajem jej, aby v zdraví a pracovnej pohode merala aj nastupujúcu novú desiatku rokov.

Mária Myjavcová
Báčsky Petrovec

Milá Kláro,

je mi velmi líto, že nemůžu být s Tebou a Tvými nejbližšími kolegy v Modrej, mám ale velkou radost, že Tvoje životní jubileum bude touto formou po právu připomenuto. Zasloužíš si to!

Jako své vrstevnici mi doufám dovolíš jistou impertinenci: Když jsme kdysi (někdy v 70. letech) spolu bydlely v Olomouci (vytvářela se tehdy koncepce akademických mluvnic), když jsem u Vás v Karlovej Vsi počátkem 90. let přespávala (u příležitosti obhajoby Emila Páleše), určitě se vymykalo mým tehdejším představám, že jednou budeme takhle staré (proč si to nepřipustit!). Byl nám oběma ale poskytnut velký dar: I v tomto věku se můžeme aktivně zabývat profesí, která se nám stala koníčkem. A Tobě se to daří s úspěchem, s viditelnými výsledky a jsem přesvědčena, že i s osobním potěšením. Nechť jsou Ti i nadále tvůrčí zápal, slovenské fondy pro vědu a výzkum, ale především zdraví a osobní pohoda příznivě nakloněny!

11. a 12. března budu v duchu s Vámi. A ty si to užij, milá Kláro!
S upřímným přáním všeho dobrého

Tvoje

Jarmila Panevová

V Praze 26. února 2009

Milá Klára,

od času, keď sa začali zjavovať Tvoje publikácie, stále viac som nadobúdala presvedčenie, že Tebou vstúpila do slovenskej jazykovedy osobnosť, ktorá sa vždy hlbšie prepracúva k uvedomelej, premyslenej modernej metodológii, podloženej k tomu solídnu znalosťou materiálu (dobré učňovské roky v slovníku). Takže odvtedy – a dodnes stále – som si istý, že to, čo vychádza z Tvojej ruky či prechádza cez Tvoje ruky, je dobrá jazykoveda, ktorá – okrem všetkého iného – nepodľahla žiadnemu z tých ideologických tlakov, ktoré sa ponad nás prevalili za týchto iks (!! – не верится) desaťročí a vlastne stále sa po nás prevaľujú. A to sa týka v neposlednom rade aj Tvojej roly v novom veľkom slovníku slovenčiny.

Neviem, aký čas Ti ešte Tvoje oči a aký čas penzijné predpisy dovoľia pokračovať v slovníku (na náš vlastný výskum predpisy chvalabohu nemôžu!), v každom prípade Ti patrí hlboké uznanie nás ostatných za všetko to, čo si v jazykovede – nielen slovenskej – urobila. A k tomu môžem len pripojiť moje osobné želanie, aby sa Ti naďalej dobre darilo – hlavne osobne, ale dúfam, že ešte aj ďalej aj lingvisticky.

Srdečne

Lubomír Ďurovič

Vážená a milá pani profesorka,

dovoľte mi pri príležitosti Vášho jubilea zagratulovať Vám a zo srdca Vám popriať všetko najlepšie, predovšetkým veľa zdravia, šťastia a radosti v rodinnom živote a zároveň mnoho tvorivých síl, vitality a energie pri Vašej ďalšej práci a výskume v lexikografii, lexikológii, slovotvorbe a v ďalších oblastiach jazykovedy.

Zároveň by som sa rád pokúsil, aspoň v rámci mojich chabých schopností, do istej miery Vám „tlmočiť“ gratulácie a prania aj v mene môjho nebohého otca, Juraja Furdíka, s ktorým Vás počas dlhých rokov súpútництва v oblasti jazykovedného výskumu spájala nielen kolegialita a plodná vedecká spolupráca, ale aj srdečné a úprimné priateľstvo. Som si istý, že ocko by Vám, milá Klárka, k Vášmu krásnemu jubileu nielen prial všetko najlepšie, ale najmä by sa Vám poďakoval za dlhoročnú tvorivú a podnetnú spoluprácu, všemožnú podporu, súcitie a ochotu pomôcť, jednoducho za hlboké osobné priateľstvo, ktoré Vás spájalo. Dovoľte mi, prosím, pripojiť sa k tomuto poďakovaniu a zaželať Vám srdečne v mene celej Furdíkovej rodiny do ďalších rokov iba to najlepšie, veľa zdravia, šťastia a úspechov.

Karol Furdík
Prešov

Milá Kláro,

dovol, abych se připojila ke všem, kteří si spolu s Tebou připomínají Tvé životní jubileum, poblahopřála Ti a poděkovala za krásné přátelství i za porozumění a pochopení, která jsi pro mě a pro naše lexikografické oddělení ÚJČ měla vždy vrchovatě.

Ráda při této příležitosti vzpomínám na všechny Tvé podnětné práce a jen stručnost této gratulace brání, abych uvedla, za co vše Ti vděčím, či vlastně vděčíme. Nemohu však nevzpomenout, jak povzbudivě působila Tvá vyjádření, recenze či stati, které jsi věnovala našemu snažení v oblasti neologie. Slova renomované autorky, že „*Slovník Nová slova v češtině je uživatelsky přátelský, typograficky aj z hlediska struktúry heslovej state je prehľadný. Výklady významu heslových slov sú úsporné a výstižné ...*“ znamenala pro autorský kolektiv, do něhož jsem patřila, velké uznání.

Nezapomenutelná jsou naše setkání, konferenční, předkonferenční i konferenční rozmluvy i srdečná přijetí na půdě Jazykovedného ústavu, kde jsi se s námi dělila o své bohaté znalosti a zkušenosti. Mám-li z toho alespoň něco připomenout, pak volím Tvé zaujetí pro jazykovou tvořivost či tvořivost v jazyku.

Přeji Ti, Kláro, do příštích let stále objevování dalších nových témat, radost z tvůrčí práce, pevné zdraví a mnoho potěšení v osobním životě.

Tvá Olga Martincová
Praha

Vážená pani doktorka, milá Klárka,

keď už sa tak stalo, že nemôžem byť na konferencii pri príležitosti Tvojho jubilea, dovoľ mi, aby som Ťa pozdravila aspoň takto. Po prvýkrát som sa s Tvojimi prácami stretla ako vysokoškolská študentka. Upozornil nás na ne náš vtedajší učiteľ Juraj Furdík – dodnes si pamätám na úctu a obdiv, ako hovoril tak o nich, ako aj o ich autorke. A aj keď sme vtedy ako študenti nie celkom všetkému rozumeli, dokázali sme v nich odhaliť poctivú a dôkladnú systematickú prácu, ktorú som potom vždy nanovo vnímala vo všetkých Tvojich textoch – tých, ktoré som čítala, aj tých, ktoré som mala možnosť počuť na konferenciách. Okrem všetkého, čo som sa z Tvojej vedeckej tvorby dozvedela, si veľmi cením aj triezvosť Tvojho úsudku a hodnotenia – triezvosť v tom najlepšom zmysle slova. Zvlášť cennou sa mi zdala v miestami búrlivých lingvistických diskusiách polovice 90. rokov minulého storočia. A ešte jedna spomienka je pre mňa z tých najvzácnejších – spomienka na pokonferenčné slnečné popoludnie strávené spoločne s Tebou a Tvojím manželom na bratislavskom hrade a v jeho okolí.

Želám Ti teda, milá Klárka, veľa zdravia a elánu do ďalšej práce a do života, nech sa nám pritrafia ešte mnohé spoločné stretnutia.

Dana Slančová
Prešov

Slovo – Tvorba – Dynamickosť

na počesť Kláry Buzássyovej

Editorka
MÁRIA ŠIMKOVÁ

Návrh obálky: Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedný redaktor: Emil Borčín

Technický redaktor: Vladimír Radík

Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2010 ako svoju 3792. publikáciu z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. 528 strán.

ISBN 978-80-224-1107-3